

T.C.

**GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ORTA ÇAĞDA HERÂT BÖLGESİ
(GAZNELİLERİN KURULUŞUNDAN TİMURLULARIN
YIKILIŞINA KADAR)**

(961-1507)

Hazırlayan

Mustafa ŞAHİN

(099552003)

Tarih Ana Bilim Dalı

Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

Danışman

Prof. Dr. M. Münir ATALAR

TOKAT – 2013

ORTAÇAĞDA HERÂT BÖLGESİ (GAZNELİLERİN KURULUŞUNDAN
TİMURLULARIN YIKILIŞINA KADAR)
(961-1507)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 03 /05 /2013

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan: Prof. Dr. M. Münir ATALAR

Üye : Doç. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ

Üye : Doç. Dr. Ergin AYAN

Üye : Doç. Dr. Erkan GÖKSU

Üye : Yrd. Doç. Dr. İsa TAK

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
03.../...05.../2013 tarih ve 14/06 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul
edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Ali AÇIKEL

Mühür
İmza

ETİK SÖZLEŞME

T.C.

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçlara atıf yaptığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

03.05./2013

Mustafa SAHİN

İmzası

TEŞEKKÜR

Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nin tarihî, siyasî, askerî, sosyal ve kültürel yönlerini inceleyenbu çalışma; konunun tespit ve sınırlama aşamasından kaynak teminine, yazım aşamasından tashih ve düzeltmelerine kadar bir çok kişinin destek ve yardımları ile ortaya çıktı. Bu münasebetle şükran duyduğum kişilerin başında Yüksek Lisans tahsilimden itibaren her türlü desteği veren danışmanım Sayın Prof. Dr. M. Münir ATALAR gelir. Ayrıca, kaynak temininde, tezin hazırlanması aşamasında ve düzeltmelerinin yapılmasında verdiği destekten dolayı GOP Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Erkan GÖKSU'ya, tezin başarıya ulaşması için verdiği kaynak desteği ve metod bilgisi dolayısıyla Doç. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, Doç. Dr. Ergin AYAN ve Yrd. Doç. Dr. İsa TAK'a şükran borçluyum.

Bunların dışında teşekkür etmem gereken kişilerin başında, kıymetli zamanını ayırarak bir öğretmen şefkatiyle hem Farsça öğretme ve hem de tercüme etme konusunda verdiği destekten dolayı Afganistan Türkmenlerinden olup Tokat ilinin Yeşilyurt ilçesinde ikâmet eden Berdi Sadakat Bey gelir.

Çalışmam esnasında eşim Önem Hanım da teşekkür borçlu olduğum kişilerden biridir. Diyebilirim ki, onun desteği olmasaydı benim bu çalışmayı tamamlamam mümkün olmazdı.

Kaynak ve tetkikleri sağlamamda İSAM Kütüphânesi yetkililerinin verdikleri destek çalışmamın hızlı sonuçlanmasında oldukça etkili olmuştur. Okul Müdürlüğü yaptığım Plevne Lisesi'ndeki memur, hizmetli, öğretmen ve idareci arkadaşlarımla verdikleri moral desteği, ekler kısmının hazırlanmasında ve düzenli bir hale getirilmesinde Bilgi ve İletişim Teknolojileri öğretmenim Aziz Sadık AVŞAR'ın

yardımı çalışmamın başarıya ulaşmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Kendilerine teşekkür ederim. Bütün bunların yanında, ilköğrenim çağından itibaren iyi bir tahsil görmem için her türlü fedakarlığa katlanan ve hiçbir desteği esirgemeyen babam, annem ve kıymetli ağabeyime minnet ve şükran borcum vardır.

Mustafa ŞAHİN

TOKAT-2013

ÖZET

İslâmiyet'in en fazla yayılma alanı bulduğu yerlerden birisi olan Hindistan coğrafyasının âdetâ batı ve kuzey giriş kapısı olan, genelde Afganistan ve özelde de Herât şehri ve bölgesi, Türk ve İslâm tarihi açısından büyük öneme haizdir.

Hindistan, Türkistan ve İran coğrafyasının kilit noktasında bulunan Herât, geçmişte çok çeşitli milletlerin geçiş bölgesinde bulunması dolayısıyla birçok istilâya uğramıştır. Bu istilâların bir sonucu olarak da başta Herât olmak üzere bölgenin diğer şehirleri kültürel çeşitliliğin çok fazla görüldüğü bir yer olmuştur. Herât şehri ve bölgesi, Makedonyalı Büyük İskender'in daha öncesinden başlayarak ve onun zamanında önemi gittikçe artarak Orta Çağ'a kadar gelmiş bir coğrafyadır. Otuzdan fazla devlet ve medeniyete ev sahipliği yapan bu bölge ve özellikle Herât şehri, Türk tarihinin önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden birisi olmuştur. Orta Çağ İslâm fetihlerinden kısa bir süre sonra İslâm'ı özümseyen bölge, Hindistan gazaları için de bir üs olmuştur. İslâm beldesi olmasının bir nişânesi olarak da Herât; “Belde-yi Tayyibe”, “Dâru'l-İslâm”, “Dâru's-saltana” gibi İslamî merkezler için Orta Çağ'da yoğun olarak kullanılan isimlerle anılır olmuştur. İlk Çağlardan beri Türklerin yerleştikleri bir coğrafya olan Herât Bölgesi, Timurlu Devleti ile her bakımdan zirveye ulaşmıştır. Bu tezde Gaznelilerden Herât Bölgesi'nin en parlak devri olan Timurlu Devleti'nin yıkıldığı döneme kadar Orta Çağ'daki durumu bütün yönleri ile ele alınıp araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Herât şehri, Herât Bölgesi, Orta Çağ, İslâmiyet, Gazneli, Moğol, Kert, Timurlu.

ABSTRACT

In general Afghanistan but especially the city and region of Harat which is almost the western and northern gate of Indian territory that is one of the places where Islamic religion could find the most expanding area has an extreme importance for both the Turkish and Islamic History.

Being in the key of Indian, Turkestan and Persian territory the city of Harat was invaded many times by different nations. As a result of these invasions, primarily the city of Harat and also the other cities of the region became the places where cultural diversity was experienced much. The city and region of Harat is a territory which beginning before Macedonian Alexander the Great and getting more significance in his time came up to the Middle Ages. This region hosting more than 30 states and civilizations and especially city of Harat became one of the important center of culture and civilization of the Turkish History. The region assimilating Islam shortly after the Middle Age Islamic conquests became a base for wars against India, too. The city of Harat was known with the names that were mostly used for Islamic centers, such as “Belde-i Tayyiba”, Dâr al-Islam” and “Dâr al-saltana” as a sign of being an Islamic district. The region of Harat being a territory where Turks settled beginning from the first Age, reached its climax in every aspect with Timurid dynasty. In this thesis the situation of Harat in the Middle age from Ghaznavids to the destruction of Timurids which was its the most brilliant period was investigated with its all aspect.

Key words: The City of Harat, The District of Harat, Middle Age, Islam, Ghaznavids, Mongols, Kart, Timurids.

İÇİNDEKİLER

ETİK SÖZLEŞME.....	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	xiv
MATERYAL VE YÖNTEM.....	xvii
KAYNAKLAR	xxii
I. ANA KAYNAKLAR	xxii
A. Coğrafi Kaynaklar ve Seyahatnâmeler	xxii
B. Tarihî Kaynaklar	xxvi
1. Farsça Kaynaklar	xxvi
2. Arapça Kaynaklar	xlii
II. ARAŞTIRMA ESERLER	xlvi
GİRİŞ.....	1
HERÂT BÖLGESİ'NİN GAZNELİLER'E KADAR TARİHİ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	28
HERAT BÖLGESİ'NİN COĞRAFÎ DURUMU	28
1.1. HERÂT BÖLGESİ'NE KOMŞU BÖLGELER.....	28
1.1.1. Horâsân.....	28
1.1.2. Mâverâünnehr	32
1.1.3. Sistân (Sicistân).....	35
1.1.4. Cüzcân (Cüzcânân).....	36
1.1.5. Tohâristân	37
1.1.6. Garcistân (Kûhistân).....	37
1.1.7. Gûr.....	38

1.1.8. Bedehşân.....	39
1.2. HERÂT BÖLGESİ.....	39
1.2.1. Coğrafi Yapısı	39
1.2.2. Akarsuları	40
1.2.2.1. Ceyhun Nehri.....	40
1.2.2.2. Hilmend Nehri	43
1.2.2.3. Herât (Herî-rûd) Nehri	43
1.2.2.4. Murgâb Nehri.....	45
1.2.3. Herât Bölgesi ve Herât Şehrinin Jeopolitik Konumu	45
1.2.4. İklimi	46
2.2.5. Herât Bölgesi'nin Şehirleri ve Bu Şehirlerin Orta Çağ'daki Durumları	47
1.2.5.1 Herât.....	50
1.2.5.1.1. İsmnin Anlamı	50
1.2.5.1.2. Şehrın Fizikî Yapısı	51
1.2.5.1.3. Şehrın Yönetimi	59
1.2.5.2. Kerûh (Herâh).....	71
1.2.5.3. Evfe (Obah-Uba-Ebah-Evbe)	71
1.2.5.4. Haysar	72
1.2.5.5. Esterbiyân	72
1.2.5.6. Merâbaz (Mârâbaz).....	73
1.2.5.7. Mâlin (Mâlan).....	73
1.2.5.8. Hıyâbân.....	73
1.2.5.9. Sâhe.....	73
1.2.5.10. Bûşenc (Fûşenc-Bûşeng)	74
1.2.5.11. Hargîrd.....	76
1.2.5.12. Bâdgîs (Bâdegîs).....	76
1.2.5.13. Büst	78
1.2.5.14. Keytû.....	79
1.2.5.15. Şûrmîn.....	79
1.2.5.16. Şubûrgân	79
2.2.5.17. Bâşan.....	79
1.2.5.18. Bağşûr	80
1.2.5.19. Bebn (Bebn)	80
1.2.5.20. Kenc-i Rustak	80

1.2.5.21. Keyf	81
1.2.5.22. İsfizâr (Aspuzâr-Asbuzâr-Sebzevâr-Sebvizâr)	81
1.2.5.23. Penchîr	82
1.2.5.24. Cebel	82
1.2.5.25. Dezk	82
1.2.5.26. Ebîverd (Bâverd).....	82
1.2.5.27. Bâmyân	83
1.2.5.28. Kûh-i Sîm.....	83
1.2.5.29. Tabes	84
1.2.5.30. Câm (Fîrûzkûh).....	84
1.2.5.31. Şaflân	84
1.2.5.32. Kandehar	84
İKİNCİ BÖLÜM.....	86
GAZNELİLERİN KURULUŞUNDAN TİMURLULARIN YIKILIŞINA KADAR HERÂT BÖLGESİ'NİN TARİHİ	86
2.1. Gazneliler Döneminde Herât Bölgesi	86
2.2. Büyük Selçuklular Döneminde Herât	93
2.3. Gûrlular Döneminde Herât.....	107
2.4. Hârezmşâhlar Döneminde Herât	115
2.5. Moğollar Döneminde Herât	123
2.6. Kertler Döneminde Herât	143
2.7. Timurlular Döneminde Herât	154
2.8. Karakoyunlular Döneminde Herât	169
2.9. Timurluların Herât'ta İkinci Dönemi	174
2.10. Akkoyunlular Döneminde Herât	175
2.11. Herât'ta Timurluların Üçüncü Dönemi	177
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	181
EKONOMİK HAYAT.....	181
3.1. TARIM VE HAYVANCILIK.....	194
3.1.1. Tarım	194
3.1.1.1. Yetiştirilen Tarım Ürünleri	194

3.1.1.2. Sulama	201
3.1.1.2.1. Su Kanalları	201
3.1.1.2.2. Herât Bölgesi'nde Su Hukuku	208
3.1.2. Hayvancılık.....	210
3.2. SANAYİ VE MADENCİLİK	211
3.3. TİCARET	217
3.3.1. Ticaret Yolları	217
3.3.2. Ribatlar ve Kervansaraylar	223
3.3.3. Çarşı ve Pazarlar	227
3.3.4. Darphâneler ve Bu Darphânelerde Bastırılan Paralar.....	232
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	240
ETNİK VE DİNÎ YAPI	240
4.1. ETNİK YAPI	240
4.1.1. Farslar	240
4.1.2. Türkler	241
4.1.3. Araplar	245
4.1.4. Moğollar	245
4.1.5. Aymaklar	247
4.1.6. Hazaralar.....	247
4.1.7. Tacikler.....	248
4.2. DİNÎ YAPI.....	249
BEŞİNCİ BÖLÜM	265
EĞİTİM-ÖĞRETİM VE İLMÎ FAALİYETLER.....	265
5.1. EĞİTİM-ÖĞRETİM	265
5.1.1. Hankâhlar	266
5.1.1.1. Ebu'l-Leys Kuşencî Hankâhı	267
5.1.1.2. Ebû Sa'îd Hankâhı	267
5.1.1.3. Abdullah Ensârî Hankâhı	267
5.1.1.4. Melik Gıyâseddîn Kert Hankâhı	268
5.1.1.5. Bistamî Hankâhı	268

5.1.1.6. Hankâh-ı Cedîd	268
5.1.1.7. Sultan Muhammed Hankâhı	268
5.1.1.8. Melik Hankâhı	268
5.1.1.9. Şeyh Mecneddîn Hankâhı	269
5.1.1.10. Şeyh Kavafî Hankâhı	269
5.1.1.11. Mîrânşâh Hankâhı	269
5.1.1.12. Dih-i Menâr Hankâhı	270
5.1.1.13. Mîrzâ Şâhruh Hankâhı	270
5.1.1.14. Mülket Ağa Herât'ta Hankâhı	270
5.1.1.15. Alike Kükeltaş Hankâhı	271
5.1.1.16. Hankâh-ı Molla Kelen	271
5.1.1.17. Celâleddîn Fîrûzşâh Hankâhı	271
5.1.1.18. Mevlânâ Celâleddîn Ebû Yezid Hankâhı	271
5.1.1.19. Tuman Ağa Hankâhı	272
5.1.1.20. Hüseyin-i Baykara Hankâhı	272
5.1.1.21. Halâsiye ve İhlâsiye Hankâhları	273
5.1.1.22. Çavuş Hankâhı	273
5.1.2. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Medreseler	274
5.1.2.1. Gazneliler Devri Herât Medreseleri	276
5.1.2.2. Büyük Selçuklular Devri Herât Medreseleri	276
5.1.2.2.1. Herât Medresesi	278
5.1.2.2.2. Hargîrd Medresesi	278
5.1.2.2.3. Bûşenc (Fûşenc) Medresesi	279
5.1.2.3. Gûrlular ve Kertler Devri Herât Medreseleri	280
5.1.2.4. Timurlular Devri Herât Medreseleri	281
5.1.2.4.1. Şâhruh Medresesi	282
5.1.2.4.2. Gıyâsiye Medresesi	285
5.1.2.4.3. Gevherşâd Külliyesi ve Medresesi	286
5.1.2.4.4. Mülket Ağa Medresesi	287
5.1.2.4.5. Emîr Çakmak Medresesi	287
5.1.2.4.6. Alike Kükeltaş Medresesi	287
5.1.2.4.7. Fermanşeyh Medresesi	288
5.1.2.4.8. Emîr Fîrûzşâh Medresesi	288
5.1.2.4.9. Celâleddîn Lütfullah Medresesi	288
5.1.2.4.10. Emîr Kurbanşeyh Medresesi	289

5.1.2.4.11. Mevlânâ Lütfullah Medresesi	289
5.1.2.4.12. Tuman Ağa Medresesi	289
5.1.2.4.13. Uluğ Bey Medresesi.....	289
5.1.2.4.14. Medrese-i Sultaniyye (Koş Medrese)	290
5.1.2.4.15. Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Medresesi	290
5.1.2.4.16. Medrese-i Bedi'yye.....	291
5.1.2.4.17. Medrese-i Mîrzâ.....	291
5.1.2.4.18. Kavafiye Medresesi	292
5.1.2.4.19. Medrese-i Seyfüddîn.....	292
5.1.2.4.20. Medrese-i Piş Bord	292
5.1.2.4.21. Câmî Medresesi	292
5.1.2.4.22. Sadreddîn Ali Medreseleri	292
5.1.2.4.23. Hoca Kemâleddîn Medresesi	293
5.1.2.4.24. Ali Şîr Nevâî Medresesi (Medrese-i Sar-ı Pol-i İncil).....	293
5.1.2.4.25. Dört Minareli Medrese.....	293
5.1.2.4.26. Muhammed Taftazânî Medresesi.....	294
5.1.2.4.27. İhlâsiye Medresesi	294
5.1.2.4.28. Nimetâbâd Medresesi	295
5.1.2.4.29. Masrah Seyyidler Medresesi (Medrese-i Sar-i Mazar-i Sadat-i Masrah)	295
5.1.3. Diğer Eğitim Kurumları	296
5.1.4. Kütüphâneler	296
5.1.4.1. Mîrzâ Şâhruh Kütüphânesi	297
5.1.4.2. Mîrzâ Baysungur Kütüphânesi	298
5.1.4.3. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Kütüphânesi (Saray Kütüphânesi).....	299
5.1.4.4. Kütüphâne-i Sefîd (Ali Şîr Nevâî Kütüphânesi).....	299
5.1.4.5. Kitaphâne-i Hümâyûn (Kütüphâneyi Saltanat)	299
5.1.5. Herât Bölgesi'nde Astronomi.....	300
5.1.6. Tıp İlmî, Hastaneler, Bulaşıcı Hastalıklar, Koruyucu Sağlık Hizmetleri, Diğer Hayır Kurumları ve Sosyal Yapılar.....	301
5.1.6.1. Tıp İlmî	301
5.1.6.2. Hastaneler (Dâru'ş-şifâlar)	302
5.1.6.2.1. Şâhruh Hastanesi.....	304
5.1.6.2.2. Mülket Ağa Hastanesi.....	304
5.1.6.2.3. Uluğ Bey Hastanesi	304

5.1.6.2.4. Safaiye ve Şifâiye Hastaneleri	304
5.1.6.2.5. Ömer Şeyh Tarafından Yaptırılan Hastane.....	305
5.1.6.2.6. Hüseyin-i Baykara Hastanesi.....	305
5.1.6.2.7. Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Hastanesi	305
5.1.6.3. Bulaşıcı Hastalıklar, Koruyucu Sağlık Hizmetleri, Diğer Hayır Kurumları ve Sosyal Yapılar	306
5.1.7. Orta Çağ'da Herât'ta Yetişen Önemli Bilim Adamları.....	309
5.1.8. Herât Bölgesi'nde Yetişen Önemli Din Âlimleri	317
ALTINCI BÖLÜM.....	339
SANAT VE KÜLTÜR.....	339
6.1. SANAT	339
6.1.1. Resim ve Minyatür	346
6.1.2. Hat, Tezhib ve Nakkaşlık Sanatı	353
6.1.3. Ciltçilik.....	357
6.1.4. Çinicilik	359
6.1.5. Maden Sanatı	360
6.1.6. Resim, Minyatür, Hat, Tezhib, Cilt ve Maden Sanaçları	364
6.1.7. Müzik ve Müzisyenler.....	373
6.2. DİLVE EDEBİYAT	380
6.2.1. Dil ve Edebiyat.....	380
6.2.2. Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Yetişen Önemli Edipler.....	386
6.3. HERÂTLI TARİHÇİLER.....	404
YEDİNCİ BÖLÜM.....	409
MİMARÎ	409
7.1. DİNÎ YAPILAR	409
7.1.1. Câmiler, Mescidler ve Namazgâhlar	410
7.1.2. Çilehâneler	421
7.1.2.1. Mescid-i Çihil Sutûn.....	421
7.1.2.2. Gâr-i Dervîşân.....	421
7.1.3. Türbeler ve Mezarlıklar	422
7.2. ASKERÎ, İDARÎ VE SOSYAL YAPILAR.....	427

7.2.1. Kale ve Surlar	427
7.2.1.1. Kohendiz	429
7.2.1.2. Şemîrân Kalesi	431
7.2.1.3. Bûşenc Kalesi	432
7.2.1.4. İhtiyâreddîn Kalesi	432
7.2.1.5. Eşkilçe Hisarı	434
7.2.1.6. İmâd Kalesi	435
7.2.1.7. Neretû Kalesi	435
7.2.1.8. Muzaffer Kûh (İsfizâr-Sebvezâr Kalesi)	436
7.2.1.9. Şaristân Kalesi	436
7.2.1.10. Haysar Kalesi	437
7.2.1.11. Tûlek Kalesi	437
7.2.1.12. Tabes Kalesi	437
7.2.1.13. Hisâr-ı Zerre	438
7.2.2. Hapishâneler	438
7.2.3. Köprüler	439
7.2.3.1. Bâbil Köprüsü	439
7.2.3.2. Mâlan Köprüsü	439
7.2.3.3. İncili Köprüsü	440
7.2.3.4. Haymeyî Devzân Köprüsü	440
7.2.3.5. Tûlekî Köprüsü	440
7.2.3.6. Hayrân Köprüsü	441
7.2.3.7. Tâbân Köprüsü	441
7.2.3.8. Rukniye Köprüsü	441
7.2.4. Çeşmeler, Sarnıçlar ve Şehrin Su İhtiyacının Karşılınması İçin Alınan Tedbirler	442
7.2.5. Saray, Bahçe, Medrese, Hankâh ve Türbe Mimarisi	443
SONUÇ	458
KAYNAKÇA	460
EKLER	516
ÖZGEÇMİŞ	526

KISALTMALAR

A.Ü. DTCF TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.

Ans.: Ansiklopedi.

AÜTAED: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.

d.: Doğum Tarihi.

Der.: Derleyen.

Dev.: Devlet.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

EBE: Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Ed.: Editör.

H.: Hicrî.

Hş.: Hicri-Şemsî.

İA: İslam Ansiklopedisi.

İng (Eng).: İngilizce.

KTÜ: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Ldt.: Limited.

M: Milâdî.

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı.

MSÜ: Mimar Sinan Üniversitesi.

Nşr.: Neşreden.

Osm.: Osmanlı.

Ö.: Ölüm Tarihi.

PAÜ: Pamukkale Üniversitesi.

Rev: Review (Gözden geçiren).

s.: Sayfa.

S.: Sayı.

Sad.: Sadeleştiren.

SAD: Selçuklu Araştırma Dergisi.

SBED: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

SÜİFD: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

sy.: Sayfa yok.

TAD: Tarih Araştırma Dergisi.

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TDK: Türk Dil Kurumu.

Thş.: Tahşiyе.

Tlhs.: Telhis.

Trc.:Tercüme.

Trans.: Translated (Tercüme eden).

ts.: Tarihsiz.

Tsh.: Tashih.

TTK: Türk Tarih Kurumu.

Ünv.: Üniversite.

vd.: ve devamı.

Vol.: Volume (cilt).

Yakl.:Yaklaşık.

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan.

Yay.: Yayın.

MATERYAL VE YÖNTEM

Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) adı altında araştırdığımız çalışmamızda siyasal tarih anlatılırken genel olarak kronolojiye riayet edilmeye çalışıldı. Araştırmanın konusu her ne kadar Gaznelilerden itibaren Orta Çağ'da Herât Bölgesi'ni kapsamaktaysa da konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, İlk Çağ'dan itibaren Gaznelilere kadar genel bilgiler verilmiştir.

Gaznelilerden itibaren Orta Çağ tarihini kapsayan bu çalışmaya konu bütünlüğünün bozulmaması için Timurlu Devleti'nin yıkılışına kadar olan tarih dilimi de dâhil edilmiştir. Çünkü bu bölgeye damgasını vuran Timurlulardır. Konuyu Orta Çağ ile sınırlandırırken Timurluların bir kısmının Yeni Çağ'a dâhil olduğunu düşünerek araştırma dışı bırakmak tezin önemli bir kısmını eksik bırakacaktı.

Herât Bölgesi araştırılırken bölgeye komşu bazı alanlar, bölgenin dâhil olduğu geniş Horâsân coğrafyası, bölgenin nehirleri, akarsuları ve coğrafyası hakkında bilgiler verilerek konunun daha iyi anlaşılmasına destek sağlanmaya çalışıldı. Araştırmamıza konu olan bazı yerleşim yerleri ve coğrafi alanların Orta Çağ'da değişik zamanlarda değişik bölgelere dâhil olmuştur. Bu nedenle de bu yerleri ayırt etme ve bir düzen dâhilinde anlatma konusunda oldukça fazla güçlüklerle karşılaşmıştır.

Gazneli-Büyük Selçuklu, Gûr-Büyük Selçuklu ve Gûr-Hârezmşâh dönemlerinde bölgenin ve özellikle Herât'ın sürekli el değiştirmiş olması tarih kısmının araştırılması sırasında çok zorlanmamıza sebep olmuştur.

Zamanın yer isimleri ve bunların gerek o dönemin kaynaklarında farklı yazılışları, farkı şekilde telaffuz edilmeleri, batı dillerine ve Türkçeye çevrilirken ortaya çıkan telaffuz farklılıkları ve yanlışlıkları da buraların sağlıklı şekilde belirlenmesini oldukça güç duruma sokmuştur.

Çalışma yapılırken en fazla kaynak günümüze en yakın olan Timurlular devrine aittir. Bu konuda bolca malzeme bulunmaktadır. Ancak geriye doğru gidildikçe kaynak azlığı ile karşılaşmıştır.

Dinî, edebî ve sanatsal yönden önemli şahısların isimleri verilirken çok fazla isimle karşılaşmış ve bunların en önemlilerine yer vermeye çalışılmıştır. Çünkü bu konuda binlerce isim mevcut olup bu isimlere çok geniş yer vermek eserin amacının dışına çıkmasına ve gereksiz yere genişletilmesine sebep olacaktı.

Çalışmada ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere bölgenin jeopolitik konumu dolayısıyla çok çeşitli etnik grupların tarihin çeşitli dönemlerinde buraya gelmesi etnik yapı konusu araştırılırken zorlu bir kaynak taraması yapılmasına ve bilgilerin karşılaştırılmasına yol açmıştır. Çünkü bölgeye, buranın tarihinin bilindiği günden itibaren çok çeşitli etnik gruplar göç etmiş, bunların bir kısmı varlığını korurken bir kısmı erimiş, bir kısmı bir başka etnik yapı ile aynı dili konuşmasına rağmen kültürel ve yaşam tarzları farklı gruplar olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu etnik grupların bir kısmı da kültürleri ve yaşam tarzları aynı olmasına rağmen ya dilleri farklı veya bir kaç dilin karışımı olmuştur.

Dönemin kaynaklarının birçoğunun batı dillerine ve özellikle İngilizceye çevrilmiş olması, çoğunlukla Farsça yazılmış olan dönemin kaynaklarının çözümlenmesinde kolaylık sağlamaktaysa da, hatalı çeviriler de konuyla ilgili tüm kaynakları çok dikkatli bir şekilde tarama zorunluluğunu doğurmuştur.

Orta Çağ'ın mimari yapıları konusundaki çalışmalar yapılırken de çok zorluklar yaşanmıştır. Çoğu zaman bahsedilen eserin bu gün olmayışı veya çağından sonraki dönemde ya başka isimle anılması veya yıkılarak yerine yenisinin yapılması da eserin hangisinin isminin ne olduğu konusunda oldukça zorlanmamıza sebep olmuştur.

Çalışma esnasında kaynaklar hakkında bilgilerin verildiği kısımda faydalanılan eserin isminin belirtildiği durumlarda Apa kuralları dâhilinde dipnot verilmiş, ancak eserin bütününe atıf yapıldığından sayfa numarası verilmemiştir.

Metin içerisinde kaynak gösterilirken veya dipnotta belirtilirken; yazarı bilinmeyen ya da belirtilmemiş kaynak ve tetkik eserleri tercüme eden, düzenleyen veya yayınlayan gibi emeği geçmiş olanların isimleri verilmiş, eserin detaylı künyesi ise Apa kuralları dâhilinde kaynakça kısmında gösterilmiştir. Eserin yazarı veya her ne şekilde olursa olsun emeği geçeninin belirtilmemiş olduğu durumda eserin ismi metin içerisinde verilmiştir. Bazı eserlerin yayın yılı veya sayfa numarası belirtilmeyip bu durumda yazım kuralları içinde bu belirtilmemiş olan kısma sy. yazılmıştır. Genellikle dönemin kaynaklarında ve batı dillerine yapılmış olan tercümelelerinde rastlandığı üzere bazı eserlerin sayfa numaraları belirtilmemiş olup bunun yerine bölüm, fasıl veya kısım belirtilmiş, çalışma esnasında bunlar da bu şekliyle gösterilmiştir. Bazı yazarların eserleri hem Türkçe ve hem de diğer dillerde farklı şekillerde telaffuz edilmiş ve çeşitli şekillerde yazılmıştır. Uygulama birliği olması açısından en çok kullanılan ve yazarın eserlerini orijinal olarak kaleme aldığı diller esas alınarak yalnızca bir yazım şekli kullanılmıştır. Hvandmir, Hvandamîr, Hondmîr, Khawandamir yerine Hândmîr; Juvani, ve Cüeyvni yerine Cüeynî; Hamdallah Mustawfi, Hamd-allah Mustawfi Qazvin yerine Hamdullah Müstevfi, Cherefeddin yerine Şerafeddîn gibi çeşitli yazılış şekilleri buna örnektir. Açıklama gerektiren ve çalışmanın okunmasını zorlaştıran durumlarda, bu gibi

kısımlar dipnotta gösterilmiştir. Yayın tarihi belli olmayan eserin yıl kısmına tarihsiz anlamına gelmek üzere ts. yazılmıştır. Bir yazarın birden fazla eserinin aynı yıl içinde yayınlanmış olanlarının yayın yılının yanına küçük a harfinden başlayarak bir harf konulmuştur. Bir yazarın aynı basım yılına ait bir eserinden faydalandığı ve tek bir cildi veya sayısından faydalandığı durumlarda metin içinde ve dipnotta eserin cildi, sayısı verilmemiştir. Ancak bir yazarın aynı yıl yayınlanan bir eserinin her bir cildi bir rakamından itibaren numaralanan eserlerde, verilen sahifenin hangi cilde ait olduğunu belirtmek için tek eser de olsa cildi belirtilmiştir. Batı dillerine tercüme edilmiş olup da bu çalışmada da faydalanılan bazı eserlerde sayfa numarası verilmemiş olup bunun yerine volume, part, section gibi cilt ve kısımları verilen durumlarda eser basım yılından sonra bu şekliyle verildi. Metin içindeki dipnotta ve kaynakça kısmında cilt, sayı ve sayfa numaralarının karışmayacağı durumlarda bu sıra dâhilinde cilt, sayı ve sayfa numaraları belirtilmiş olup, cilt ve sayının hangisi olduğu konusunda tereddütlerin yaşanabileceği düşünülen bilgilerde cilt, sayı ve sayfa numaralarının baş harfleri verilmiştir. İki den fazla yazarlı eserlerde ilk dipnotta yazarların soyadlarının tamamı, daha sonra ilk yazarın soyadı verilmiştir. Metin içinde kaynak gösterilirken öncelikle kaynak eserler basım tarihleri esas alınarak kendi içinde sıralanmıştır. Daha sonra araştırma eserler basım tarihleri esas alınarak kendi içinde sıralanmıştır. Aynı yılda birden fazla yazarın eseri basılmışsa, bu yazarlar arasında alfabetik sıralama esas alınmıştır. Bir yazarın aynı yıl içinde basılan birden fazla eserinden faydalandığı durumlarda, basım yıllarının yanına konulan alfabe'deki harflere göre sıralama yapılmıştır.

Çalışmanın konusunu teşkil eden Herât Bölgesi'nin geniş bir alanı kapsamaması, çok çeşitli millet ve devletlerin burada hâkimiyet kurmaları, birçok devlet hakkında

bilgi sahibi olma zorunluluğunu doğurmuştur. Orta Çağ gibi bir zaman diliminin uzunluğu göz önünde bulundurulursa, çalışmanın oldukça geniş bir alanda ve çok fazla siyasî teşekkülün hüküm sürdüğü bir zamanda yapılmasının zorluğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

Bu güçlükler rağmen, kaynakların çoğuna ulaşabilmemiz, lisans öğrenimimiz sırasında şehir tarihini tez olarak çalışmamız, bu çalışmanın kısmen kolaylaşmasında rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

I. ANA KAYNAKLAR

A. Coğrafi Kaynaklar ve Seyahatnâmeler

Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî (ö. 46/667) : Fars Eyâleti'nin İstahr şehrinde doğmuştur. Hicaz, Irak ve Suriye başta olmak üzere Atlas Okyanusu'na kadar olan yerleri gezmiştir (Câmî, 1971: 301). Gezdiği ve gördüğü yerlerdeki gözlem ve incelemelerini derleyerek 307/919 yılında meşhur eseri *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i yazmıştır. Eserini tamamlamadan önce coğrafyacı İbn Havkal ile görüşen el-İstahrî'nin, ondan haritalar konusunda yardım aldığı bilinmektedir. Çalışmamızda yazarın *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinin Farsçasından (el-İstahrî, 1989), Ramazan Şeşen'in De Goeje'den yaptığı çeviriden (Şeşen, 2001) ve Yûsuf Ziya Yörükân tarafından Türkçeye çevrilip Ali Ertuğrul'un yayına hazırladığı *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserin ilgili kısımlarından (el-İstahrî, 2001: 156-164; el-İstahrî, 2004: 195-209; Yörükân, 2004) Herât Bölgesi'nin şehirleri, bu şehirlerin VII ve VIII. yüzyıllardaki durumları konularında faydalanılmıştır.

İbn Hallîkân (ö. 61/680-681): Soylu ve ilim ehli bir aileye mensup olan müellif ilk eğitimini babasının müderris¹ olduğu medresede yaptıktan sonra döneminin birçok âliminin ilim halkasına katılarak ilim dersleri almıştır. Edindiği bilgiler sonunda *Vefeyâtu'l-Âyân* isimli eserini vücuda getirmiş ve bu eser ile de meşhur olmuştur.

¹ Müderris, Sözlük anlamı okumak, bir metni öğrenmek için tekrar etmektir. Müderrisler genellikle "Müderris-i Herât, Müderris-i Nizamiyye, Müderris-i Hanefiyye" gibi ders verdikleri şehre veya ders verilen medreseye ve mezhebe göre izâfet almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt,1989: 467.

Yazarın *Biyografi Sözlüğü*'nün İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır (İbn Hallikân, 1842).

İbn Hurdâdbih (ö. 272/886): 205/820 yılı civarında doğduğu tahmin edilen meşhur İslâm coğrafyacısıdır. Abbâsîler devrinde Horâsân'da berîd teşkilâtında (posta) (Şeşen, 2001: 12) çalışmıştır. Ancak bu görevinin tarihi bilinmemektedir (Arendonk, 1988a: 755). Abbasî hânedânından birinin talebi üzerine *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini yazmıştır. Kaleme aldığı eser, yazarın berîd teşkilâtında görevli iken merkeze yolladığı raporlara dayanmaktadır (Ağarı, 2007: 171). Eser 232/846-47 yılına doğru yazılmış olup daha sonraki yıllarda ilaveler yapılmıştır. Türkler ile ilgili kısımları Yörükân ve Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup (İbn Havkal, 2001: 164-175; İbn Hurdâdbih, 2004: 365-385) eserden Herât Bölgesi'nin şehirlerinin coğrafi durumları, birbirlerine olan uzaklıkları, yetiştirilen ürünler konusunda faydalanılmıştır.

Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih el-Ya'kûbî (ö. 284/897-98): Bağdat'da doğmuş, İbn Hurdâdbih gibi berîd teşkilâtında görev almıştır (Ağarı, 2007: 34, 171). Abbâsîler devrinde dîvânda çalışmıştır. Bir süre Horâsân'da Tâhirîlerin yanında kalmıştır. Bundan başka Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'da bulunmuştur. *Kitâb el-Büldân* adlı eserini 277/891 yılında tamamlamıştır. Yazar eserde Hz. Âdem'den başlayarak olayları ele almış, Hicret'ten sonraki olayları ise yıllara göre vermiştir. Eser Horâsân'daki Türkler ve Sâ mânîlerin kuruluşu hakkında önemli bilgi vermektedir (el-Ya'kûbî, 2002: 12). Eserin Türkler ile ilgili kısmı Yörükân tarafından, tamamı ise Murat Ağarı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Herât Bölgesi'nin şehirleri, Sâ mânîler devrinde Herât şehri ve bölgesi hakkında verdiği bilgilerden faydalanılmıştır (el-Ya'kûbî, 2002: 187-189; el-Ya'kûbî, 2004: 307-353).

İbn Fakîh Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî (ö. 300/912'den sonra): İbn Fakîh IX. ve X. yüzyılda doğu Türkleri hakkında bilgi veren bir coğrafya kitabı yazmıştır. Eserin Türklerle ilgili kısmı Şeşen ve Yörükân tarafından Türkçeye çevrilmiş olup çalışmada bu tercümelere istifa edilmiştir (el-Hemedânî, 2001: 193-196; el-Hemedânî, 2004: 231-278; el-Hemedânî, 2010: 48-61). Eserden X. yüzyıldaki Horâsân, Mâverâünnehr ve Sistân şehirleri hakkında faydalanılmıştır.

el-Makdîsî (el-Mukaddesî), Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra): *el-Bed ve'd-Târîh* adlı eserini Sicistân'ın Büst şehrinde tamamlamıştır. Doğru Türkleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İngilizce tercümesi ve Şeşen tarafından Türkçeye *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adıyla çevrilen eserden faydalanılmıştır (el-Makdîsî, 1907: 93-94; el-Makdîsî, 2001: 197-199). Yazarın bir diğere önemli eseri ise *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rîfet el-Akâlim*'dir. Eserde İran, Irak, Mısır, Horâsân, Huzistan, Fars, Arap yarımadası gibi İslâm ülkeleri hakkında bilgiler mevcuttur. X. yüzyıl Herât Bölgesi ve şehirleri hakkında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserin İngilizce ve Türkçe çevirisinden Herât Bölgesi'nin şehirleri, bu bölgenin coğrafi yapısı ve akarsuları konularında faydalanılmıştır (el-Makdîsî, 1994; Şeşen: 2001).

Ebu'l-Kâsım İbn Havkal (ö. 367/977): Tüccar bir ailenin çocuğı olup aslen Nusaybinlidir (Şeşen, 2001: 14). Fâtimîlerin istihbarat teşkilâtında bulunmuştur. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri bir coğrafya eseri niteliğindedir. Aslında müellif Zeyd el-Belhî'nin eserini ve haritalarını tashih ve ikmal ederek *Sûretü'l-Arz* adıyla yeniden te'lif etmiştir (İbn Havkal, 2001: 164-175; Şeşen, 2001: 14). Gezip gördüğü yerlerin şehirlerini, dağlarını, ovalarını, göllerini, ada ve denizlerini yazmıştır (Elliot, 1868: 31; Arendonk, 1988b: 747). Herât Bölgesi hakkında çok fazla bilgi bulunmaktadır.

Özellikle Herât'ın yapısı, binaları, büyüklüğü hakkında bolca istifade edilmiştir. Eserin Türkler ile ilgili kısımları Şeşen ve Yörükân tarafından Türkçeye çevrilmiştir (İbn Havkal, 2001: 164-175; İbn Havkal, 2004: 55-193). Çalışmada hem İngilizceye (İbn Havkal, 1992) hem de Şeşen ve Yörükân tarafından Türkçeye çevrilen kısımlarından faydalanılmıştır (İbn Havkal: 2001; İbn Havkal, 2004).

Hudûdü'l-âlem Mine'l-Maşrik İle'l-Magrib : (372/982 civarı): Eserin Türkçe anlamı Dünyanın Doğu ve Batı Sınırları'dır (Ligeti, 1986: 130). Yazarı bilinmemektedir. 372/982-983 yıllarında yazılmış ve Kuzey Afganistan'daki Guzganân yöneticisi Emîr Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilmiştir. 656/1258 yılında Ebu'l-Müeyyed Abdü'l-Kayyûm İbn Hüseyin İbn Ali el-Fârisî tarafından istinsah edilmiştir. Horâsân ve Mâverâünnehr coğrafyasının fiziksel özelliklerinden bahsedilmektedir (Arberry, 1958: 60). Milâdî IX. ve X. yüzyıllar arasında Horâsân ve Herât Bölgesi'nde yetiştirilen ürünler, su kaynakları, kıtlıklar hakkında verdiği bilgilerden çokça istifade edilmiştir (Bosworth, 2004a: 376). Çalışmada eserin İngilizce tercümesinden, Şeşen tarafından Türkçeye çevrilen kısımlarından ve bir bütün olarak ise Duman ve Ağarı tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır (*Hudûdü'l-âlem, 2008*).

Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût el-Hamavî (ö. 626/1229): Yazar uzun süre Hârezm ve Mâverâünnehr'de oturmuştur. Moğol istilâsı sırasında Ön Asya'ya gelmiş ve Hama şehrine yerleşmiştir. Bu sebeple de Hamevî adını almıştır (Şeşen, 2001: 12). Yaşadığı dönemin en önemli coğrafi eserlerini yazmıştır (Gökyay, 1997: III/ 1060). Kafesoğlu (2000: 17) onun için: "Asrın en büyük seyyahlarından." demektedir. Yâkût el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eseri Asya tarihinin önemli kaynaklarından olup, yazar eserini hem seyahatlerinden hem de Merv'deki zengin

kütüphanelerden faydalanarak yazmıştır (Günaltay, 1999: 137 vd). Anlatılan yerin enlemi, boylamı, yetişen ürünler, ünlü şahsiyetler ve tarihçelerinden de bahsetmiştir. Eserden Moğol istilâsı öncesindeki İran ve Afganistan hakkında verdikleri bilgilerden faydalanılmıştır (el-Hamevî, 1986; el-Hamevî, 2001: 129-146; Günaltay, 1991: 435-442).

B. Tarihî Kaynaklar

1. Farsça Kaynaklar

Nizâmü'l-Mülk (1018-11092): Nizâmü'l-Mülk adıyla bilinen Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbâs (İbnü'l-Adîm, 1989: 36), Doğu İran'da Horâsân'ın Tûs şehrine bağlı Nûkan kasabasında 21 Zilkaade 408/10 Nisan 1018 tarihinde doğmuştur (Nizâmü'l-Mülk, 1989: XVI). Nizâmü'l-Mülk devlet yönetiminde görev almakla kalmamış, aynı zamanda bu tecrübelerini yazıya da aktarmıştır. En önemli eseri *Siyâsetnâme*'dir (Cahen, 1990: 236).

Selçuklu Devleti'nin bir nev'î anayasası olan *Siyâsetnâme*, Selçuklular devri ana kaynaklarından birisi olup son derece önemlidir. Çalışmamızda ekonomik durum ve Herât Bölgesi'nde çıkan isyanlar konusunda Köymen ve Bayburtlugil tercümelerinden faydalanılmıştır (Nizâmü'l-Mülk, 1989, 2003).

Ebû Sa'îd Abdülhayy b. Dahhâk el-Gerdîzî (ö. 444/1053): Kâbil'in güneyinde bir şehir olan Gerdîz'de doğmuştur. Hakkında çok fazla bilgi yoktur (Şeşen, 2001: 15). Gazne sarayında görev aldığı sanılmaktadır. Sultan Mahmud dönemi olaylarını bizzat anlatması o dönemde akli yetecek yaşta olduğunu gösterir (Bilgin, 1996: 29). Faydalandığımız eser *Zeynü'l-Ahbâr, Târîh-i Gerdîzî* olarak da bilinmektedir. 1050 yıllı civarında Farsça olarak yazılmıştır (V. Barthold, 1990: 25). Sâ mânîler de dâhil Horâsân

tarihini araştırmak için ilk başvurulacak eserdir (Barthold, 1990: 25). Türlere ait kısmı Şeşen tarafından Türlçeye tercüme edilmiştir. Özellikle Tâhirîler, Simcûrîler, Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında Herât'ta meydana gelen olaylar konusunda eserin hem orijinal dili olan Farsça neşrinden hem de Şeşen'in Türllerle ilgili kısmının tercümesinden faydalanılmıştır (Gerdîzî, 1347; Şeşen, 2001: 185-187).

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077-78): Beyhak'da doğmuştur. Gazneliler zamanında dinî ve idarî yönden çeşitli görevler almış ve nüfuz sahibi olmuştur (Arberry, 1958: 62; W. Barthold, 1977: 178; W. Barthold, 1979g: 585; Karakaş, 1991: 313; Nuhoglu, 1995: XXVI; Şeşen, 1998: 86). Çalışmamızda *Târih-i Mes'ûdî veya Târih-i Beyhakî* adıyla bilinen eserinden faydalanılmıştır. Eser Farsça olarak kaleme alınmış olup, aslında otuz cildir. Ancak yalnızca V. cildin sonu ile X. cildin başlarına kadar olan 1030-1044 yılları arasındaki olayları ihtivâ eden kısımları ele geçmiştir. Tâhirîler, Sâffarîler, Sâ mânîler, Gazneliler, Gûrlular ve Selçuklular hakkında bilgiler vermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Bölgenin coğrafyası, buralardaki büyük âlimler, şairler ve burada meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermiştir (W. Barthold, 1979g: 584-585). Eser Gaznelilerin dış münasebetleri konusunda oldukça doğru haberler vermiştir (W. Barthold, 1990: 25). Eserden çalışmamızda Gûrlular, Gaznelilerin Gurlular üzerine yaptığı seferler, Gazneli Mes'ûd'un şehzâdeliği, Herât'taki sarayı başta olmak üzere Gazneliler ve Gûrlular konularında faydalanılmıştır (Beyhakî, 1333).

el-Bundârî (İmadeddîn el-Kâtib) (ö. 501/1108): Herkesin Kâtib İmadüddîn Isfahanî olarak tanıdığı Muhammed, 516/1125 yılında doğmuştur. Isfahanlı olup hakkında bilgi yok denecek kadar azdır (el-Bundârî, 1989: XXIX). *Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Usra* adlı eseri Büyük Selçuklular ve Oğuzlar için çok önemli bir kaynak

özelliği taşımaktadır. Gazneliler devrindeki Herât Bölgesi'nin şehirleri hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Kıvâmeddîn Burslan tarafından Türkçeye *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi* adıyla tercüme edilen metinden faydalanılmıştır (el-Bundârî, 1989).

Ebû Nasr Abdurrahman b. Abdül Cabbar el-Fâmî-yi Herevî (472-546/1079-1151): İslâmî dönemdeki Herât hakkında bilgiler verirken İslâmiyet'ten önceki Herât şehrinin kuruluşu ile ilgili kısa rivâyetler de nakletmiştir (Fâmî, 2008). *Târih-i Herât (Herât Tarihi)* adını taşıyan eserinden İsfizârî oldukça fazla alıntı yapmıştır.

Fâmî'nin eserinin Farsça aslından ilk İslâm fetihleri, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Herât Bölgesi'nde meydana gelen kıtlıklar, burada meydana gelen tabiat olayları, şehirde görev almış şahsiyetler ve dinî durum başta olmak üzere çok çeşitli konularda faydalanılmıştır (Fâmî, 2008).

Râvendî (Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed er-Râvendî): İran'ın Kâşân civarındaki Râvend kasabasında doğmuştur (İbn Kesîr, 1294: 12). Münevver bir aileye mensuptur. Râvendî ve dayıları son Irak Selçuklu hükümdarlarından III. Tuğrul'un gözde nedimlerinden olup, ona hattatlık öğretmiş ve böylece itibarları artmıştır (Râvendî, 1999: XVII). Saraya yakınlığı dolayısıyla verdiği bilgilerin doğruluk dercesi fazladır. *Râhat-üs-Südûr ve Âyet-üs-Sürûr* adlı eserinin yazımı üç yıl sürmüş ve 599/1203 yılında tamamlanmıştır (Râvendî, 1999: I/IX, XVII). Eser, Selçuklu Devleti'nin gerileme ve dağılma (552-590/1157-1194) dönemi ile son iki hükümdarı olan Arslan (1161-1176) ve Tuğrul (1176-1194) dönemleri için birinci elden kaynaktır (Râvendî, 1999: I/X-XI, XIX). İki cilt olup, aslında Irak Selçuklularına ithaf için hazırlanmışsa da bu devlet İran'daki egemenliğini kaybedince Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e (1192-1196, 1205-1211) ithaf edilmiştir (Günaltay, 1991: 417; Şeşen, 1998: 126; Konuş, 2002: 110). Selçukluların kurulduğu sırada Musâ

Yabgu'ya verilen yerler, Sancar dönemi ve Ali Çetrî'nin isyanı başta olmak üzere pek çok konuda bilgiler mevcuttur (Râvendî, 1999: I/102, 172, 179). Çalışmada Büyük Selçuklular devrinin özellikle son zamanları ile ilgili olarak Ahmet Ateş çevirisinden faydalanılmıştır.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî Nîzâm-î Arûzî (ö. 552/1157): Hayatı hakkındaki bilgilerin hemen tamamı kendi eseri olan *Çehâr Makale*'ye dayanmaktadır. Horâsân'da bulunmuş, Belh'te Ömer Hayyam ile tanışmıştır. 510/1116 yılında Herât'ta gelmiş ve burada iki yıl kalmıştır (İsfizârî, 1338: II/20; Masse, 1988: 327; Masse, 1995: 76). Bir süre Nişâbûr'da fakirlik yaşamış daha sonra Sultan Sancar'ın Emîrû's-Şuarâsı olan şair Muizzî ile tanışıp şiirlerini ona takdim etmiştir.

Müellif, *Çehâr Makâle* adlı eserinde XII. yüzyıl İran ve Orta Asya'nın saray hayatı ve bazı şairler hakkında bilgi vermiştir (Şafak, 2007: XXXIII/182-183). Büyük Selçuklu şehzâdelerinden olup Herât'ta valilik yapmış olan Togaşâh b. Alparslan hakkında verdiği bilgiler başka hiçbir kaynakta bulunmamaktadır (Masse, 1988: 327-328).

el-Cuzcânî, (Mevlânâ Minhâcü'd-dîn Ebû Ömer-i Osman (589-664//1193-1266): Cuzcânî'nin ailesi Cüzcân'dan Lahor'a göç etmiştir. Bazı kaynaklarda ise onun Fîrûzkûh'da doğduğu kaydedilmiştir. Daha çok Minhâc-ı Sirâc adıyla tanınmaktadır. Çocukluğu Gûr sarayında geçmiştir. Medrese reisliği yapmış ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. Delhi Sultanı İl Tutmuş, Cuzcânî'yi dinî ve hukukî müessesesinin en yüksek kurumunun başına getirmiştir.

En önemli eseri *Tabakât-ı Nâsirî*, Farsça olup 659/1260 yılında tamamlanmıştır. Eser, Şemseddîn İltutmuş'un soyunun en son Hükümdarı olan Sultan Nasîrüddîn Mahmud'a sunulmuştur (Köprülü, 1988a: 230). Yazar, saraya yakınlığı dolayısıyla

olayların bir kısmını bizzat görmüş, bir kısmını güvenilir kaynaklardan duyup öğrenmiştir. Timurular devrinin ünlü tarihçileri Mîrhond ve Hândmîr bu eserden çokça istifade etmiştir (Ensarî, 1993: 99). *Tabakât-ı Nâsirî*, hadiselerin anlatımında bazı mübalağalar olmakla birlikte önemli bir eserdir (Kafesoğlu, 2000: 14). Bir mukaddime ve yirmi üç tabakadan (bölümden) meydana gelen umûmî bir İslâm Tarihidir (Storey, 1953: 68-73). Eser, Hz. Âdem'den başlayarak yaşadığı döneme kadar bilgiler vermiştir. Gazneliler, Selçuklular, Irak Selçukluları, Eyyübîler, Hârezmşâhlar ve daha birçok devlet hakkında bilgiler vermiştir (Köprülü, 1988a: 235; Ensarî, 1993: 99). Afganistan tarihi ve Gûrlular devri için birinci elden kaynaktır. Yazar bu eserde günümüze kadar ulaşamayan kaynaklardan da faydalanmıştır (Demir, 2007: 263). Bu çalışmada Raverty tarafından yapılan İngilizce tercümeden (Cuzcânî, 1955), Erkan Göksu'nun Türkçeye tercüme ettiği Selçuklularla ilgili kısmından (Cuzcânî, 2011) ve Akbar A. Aghdam'ın yapmış olduğu on ikinci tabakanın tercümesinden (el-Cuzcânî, 2010: 11-140) faydalanılmıştır.

Alâeddîn Ata Melik-i Cüveynî (ö. 681/1283): 1226 yılında çok sayıda bilgin ve devlet adamı yetiştirmiş bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur (Cüveynî, 1997: XXVII). Moğollara hizmette bulunmuştur. Ömrünün son zamanlarında ise İlhanlı hükümdarı Argun Han², babası zamanında ödenmeyen vergiyi sormuştur. Cüveynî, huzursuzluk ve manevî işkencelere dayanamayarak ölmüştür (Cüveynî, 1998: 2).

Cüveynî'nin, *Târîh-i Cihangüşâ (Cihân Fatihinin Tarihi)* adlı eseri Moğolların İslâmiyet sonrası yazılan ilk tarihi olup III cilttir. I. Cilt; Cengiz Han'ın zuhuru ve fetihleri, II. cilt; Hârezmşâhlar ve İsmâîlîler tarihi hakkındadır. III. cilt ise Hülagü'nün Ön Asya ve İran'daki fetihlerinden bahsetmiştir (Cüveynî, 1997; Günaltay, 1991: 219-

² Argun Han (ö. 6 Rebiülevvel 690/9 Mart 1291 Abaka Han'dan sonra İlhanlı tahtına geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Spuler, 1987: 89-98.

232). Hülagu'nün kâtibi olan yazarın eserinin Farsça aslından (Atıcı, 2005: XI), Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinden (Cüveynî, 1998: 3) ve İngilizce tercümesinden (Cüveynî, 1997) Herât Bölgesi'nin Moğollar tarafından alınması konusunda faydalanılmıştır.

Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/1318): Faydalandığımız eseri *Câmiü't-Tevârih*'tir. Yazımına Moğol Hükümdarı Gazan Han'ın emriyle başlanmış (Barthold, 1990: 46), Olcaytu Han³ zamanında tamamlanmıştır (Demir, 2007: 265). Eserin iki ayrı versiyonu olup 706/1306-1307 yılında tamamlanan birincisi üç cilt, 1310 yılında tamamlanan ikincisi dört cildir. Gazan Han'ın 1304 yılında ölümü üzerine Olcaytu Han'a ithaf edilen eseri Olcaytu Han kabul etmemiş ve kendisine de ayrı bir umûmî tarih yazmasını emretmiştir. Bu nedenle eserin birinci cildi *Târîh-i Gâzânî, Mübârek-i Gâzânî* veya *Destân-i Gazan Han* adlarını taşımaktadır (Reşîdüddîn, 2010: IV).

Eser modern anlamda ilk dünya tarihi olup: “Moğollara da mazinin karanlıklarına kadar gömülen şanlı bir tarih kazandırmıştır.” (Günaltay, 1995: 165-179). Çalışmamızda 1957-1960 yılları arasında Ahmet Ateş tarafından neşri yapılan Farsçasından ve Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş'in yaptıkları Selçuklular bahsinin Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır (Reşîdüddîn, 1999; Reşîdüddîn, 2010).

Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî: 681/1282 yılında doğduğu bilinen yazarın 1321 yılında ölmüş olabileceği tahmin edilmektedir. *Tarih-nâme-yi Herât* adında bir eser kaleme almıştır. Eser Moğolların idaresinde Herât, Kert devrinde Herât ve Doğu İran hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Eserden Moğol ve Kert dönemlerinin özellikle tarih, ekonomi ve kültürel eserler kısmından bolca faydalanılmıştır (Seyf-i

---

³ Olcaytu Hân ö. 716/1316: Argun Han'ın oğludur. Müslüman olunca Muhammed Hudâbende (Abdullah) adını almıştır (Özgüdenli, 2007: 345).

Herevî, 1944). İsfizârî ve Hâfız-i Ebrû başta olmak üzere onun eserinden istifade eden dönemin kaynaklarından da çokça istifade edilmiştir.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî (ö. 679-680/1350): İranlı meşhur tarihçi ve coğrafyacıdır. Moğol Hükümdarı Olcaytu Han zamanında dîvân kâtipliği yapmış, Reşîdüddîn'in himayesine girmiştir. Faydalandığımız eserlerinden birisi olan *Târîh-i Güzîde* 1326 yılında tamamlanıp vezir Gıyâseddîn'e sunulmuştur. Eser *Câmîü't-Tevârih*'in hülâsası mahiyetinde olup bazı ilaveler yapılmıştır. İran ve Turan coğrafyası, Moğol ve Türkiye Selçuklu devletleri ile Kazvîn şehri hakkında bilgiler içermektedir (Şeşen, 1998: 240). Özellikle Sâ mânîler devrindeki Herât ile ilgili verdiği bilgilerden istifade edilmiştir. Çalışmada İngilizce çevirisinden (Hamdullah Müstevfî, 1913) ve Erkan Göksu'nun *Tarihi Güzîde'ye Göre Sâ mânîler* adlı makalesinden faydalanılmıştır (Göksu, 2012: 151-174).

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eseri ise 740/1339-40 yılında tamamlanmıştır. Kozmografya, tabiat, antropoloji, coğrafya gibi konulardan bahseden üç makaleden meydana gelmiştir. Kendi zamanındaki İran ve Anadolu'nun coğrafî ve iktisadî durumundan bahsetmiştir (Hamdullah Müstevfî, 1919; Gökyay, 1997: III/912; Şeşen, 2001: 241-242; Konuş, 2002: 1169). Peygamberlerden, Sâ mânîlerden, Saffârîlerden, Gaznelilerden, Gûrîlerden, Deylemlilerden, Selçuklulardan, Hârezmşâhlardan, Salgûrîlerden, İsmailîlerden ve Karahıtaylardan bahsetmektedir (Günaltay, 1991: 339). Çalışmamızda İngilizce çevirisinden özellikle coğrafî bilgiler konusunda faydalanılmıştır (Hamdullah Müstevfî, 1919).

Ayrıca yazarın İran Şairleri Biyografisi ile ilgili *Biographies of Persian Poets* adlı eserinin İngilizce çevirisinden Herât Bölgesi'nde yaşamış şairler konusunda faydalanılmıştır (Hamdullah Müstevfî, 1901).

Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî: Çalışmada kullandığımız eseri *Târîh-i Kebîr*'dir. Eser, ilk defa 1956 yılında V. Barthold'un terekesinden çıkan yazı ile ilim âlemine tanıtılmıştır. Eser 850/1446 tarihinde Mîrzâ Şâhruh'un Irak taraflarına gelmesi ile birden sona ermektedir.

Devletşâh: Devletşâh, Timurlu Devleti Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Fîrûzşâh'ın amcasının oğlu Alaüddeve'nin oğludur. Derviş meşrepli, hoş tabiatlı, selâhiyetli bir kişi idi. Eseri *Tezkîretü's-Şuarâ (Şairler Tezkîresi)*, Farsça şiir yazan şairlerden, dönemin bilgin ve âlimlerinden ve önemli olaylarından bahsetmiş olup, eserden Timurlular devri Herât Bölgesi'nin kültürel hayatı, şairleri, müzisyenleri, eğlence hayatı başta olmak üzere birçok alanda faydalanılmıştır (Devletşâh, 1997: I-II; Câmî, 1922: 63; Demir, 2007: 255-273).

Nizâmüddîn-i Şâmî (ö. ?): *Zafernâme* adlı bir eser kaleme almıştır (Hâfiz-i Ebrû, 1372: I/25). Emîr Timur, Nizâmüddîn Şâmî'den (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 55) herkesin anlayabileceği sade bir dille fetihlerini yazmasını istemiştir. Şâmî de iki yıl süren eserini 1404 yılında tamamlamıştır (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 11; Aka, 1994: XVI). Bu eserde Timur devri tarihi anlatılmıştır. Yazar 796/1393 yılından önceki olayları kendi müşâhedelerine dayandırmıştır. Emîr Timur'un faaliyetleri ve Herât şehrinin bu devlet tarafından alınması konusunda (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: XXVI) Necati Lügâl tarafından 1949 yılında Türkçeye çevrilen tercümesinden faydalanılmıştır.

Tâcü's-Selmânî (ö. ?): Emîr Timur'un en küçük oğlu Mîrzâ Şâhruh tarafından babasının hükümdarlığının son yılları ile kendi döneminin tarihini yazmakla görevlendirilen Tâcü's-Selmânî, *Târîhnâme* adlı bir eser kaleme almıştır. Eser, Emîr Timur'un son bir yıllık faaliyetleri, doğuya doğru Moğollar ve muhtemelen Çin üzerine yapmayı düşündüğü son seferi ve ölümünden sonraki hâkimiyet mücadelelerini 811-

812/1409 yılına kadar ayrıntılı olarak anlatmış olup Nizâmüddîn-i Şâmî'nin *Zafernâme*'sinin devamı mahiyetindedir (Tâcü's-Selmânî, 1988: 8). Bu dönemde Horâsân ve Mâverâünnehr'de meydana gelen olayları Emîr Şâhmelik'in anlattıklarına dayanılarak kaydetmiş olup başka hiçbir kaynakta yer almayan bilgiler bulunmaktadır (Tâcü's-Selmânî, 1988: 7, 11-12). Esere *Tarihname* ismi yazar tarafından verilmemiş olup, Lala İsmail Efendi Kütüphânesi Müstensihi Muhammed b. İmam el-Bursevî tarafından verilmiştir (Tâcü's-Selmânî, 1988: 8). İsmail Aka tarafından yapılan tercümesinden Emîr Timur'un son dönemleri ve Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât ile ilgili bilgilerden faydalanılmış, tarih ve din konusunda daha fazla istifade edilmiştir.

Ebûbekr-i Tihrânî (ö. 882/1477'den sonra): Yazar hakkındaki bilgiler, kendi eseri olan *Kitâb-ı Diyarbekriyye*'ye dayanmaktadır. Onun Isfahan'ın köylerinden Tihran'da doğduğu, 849/1445 yılı civarında Isfahan'da kaldığı ve şehrin ileri gelenleri ile yakın ilişkilerde bulunduğu kayıtlıdır. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın hizmetinde münşî olarak çalışmıştır (Sümer, 2002: 75). Bu devletin Herât'ı işgali sırasında şehrin ileri gelenleri ve medrese hocaları şehri terkedince boş kalan medresede hocalık yapmış ve Cihanşâh ile Mîrzâ Hüseyin-i Baykara arasındaki anlaşmayı da hazırlamıştır (Ebubekr-i Tihrânî, 2001: 6). Onun en önemli eseri olan *Kitâb-ı Diyarbekriyye* Akkoyunlular ve Karakoyunlular hakkında yazılmış tek müstakil eser olup, Hz. Âdem'den Uzun Hasan'a kadar bir soy kütüğü verilmiştir (Sümer, 2002: 75). Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile bunların mücadele ettikleri devletler hakkında bilgi veren eser, Akkoyunlu Cihanşâh'ın Herât'a kadar gittiğini anlatması bakımından çalışmamızda önemli bir yer tutmakta olup şehrin Akkoyunlular idaresine girdiği dönem konusunda Mürsel Öztürk'ün tercümesinden faydalanılmıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: XI, 15).

Seyyid Hamîdüddîn Muhammed Mîrhond b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmud Herevî (ö. 903/1498): Buhârâ'da oturan seyyid bir aileye mensuptur. Babası Hovend, Belh'den Herât'a göç etmiş ve Mîrhond da burada doğmuştur (Nevâî, 1995: 131; Fikri Saljuqi, 1967: 118; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 66; Günaltay, 1991: 398-402). Timurlular devrinde İran'da yazılan tarih kitaplarının genişlik ve kapsam bakımından en önemlisi Mîrhond'un eseridir.

Ravzâtü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ adını alan bu eser, bir bakıma doğu İslâm tarihinin bir ansiklopedisi niteliğindedir (Mîrhond, 1358; D'ohsson, 1340-1342: 14). Eser tarihin faydaları ile ilgili bir girişten sonra peygamberler tarihinden itibaren olayları sıralayarak yaşadığı döneme kadar getirmiş olup Farsça kaleme alınmıştır (Aka, 2005b: 156). Müellifin eserini yazarken Hâfız-i Ebrû'nun *Mecmuatü't-Tevârih* adlı eserinden ilham aldığı anlaşılmaktadır. Yazar İslâm tarihini anlatırken Türk, Moğol ve Tatar tarihlerinden de bahsetmiş, sonra Timurlu Hükümdarı Hüseyin-i Baykara dönemine kadar meydana gelen olayları bir bütünlük içinde anlatmıştır. Yazar daha önce yazılmış doğu kaynaklarını inceleyip bunlardan faydalandığından eser bahsedilen coğrafyanın özet bir tarihi niteliğindedir. Yedi kısımdan oluşmaktadır. Eser bir hatime ile sona ermiştir (Aka, 2005b: 156). Yazar Hârezmşâhları anlatırken Cüveynî ve Reşîdüddîn'in eserlerinden faydalanmıştır (Ayan, 2007: XLII). Eserin üçüncü ve dördüncü ciltleri Rüstem Paşa'nın emriyle Mustafa b. Hasaşâh tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, Balatîzâde Hasan tarafından yapılan ikinci tercüme hş 1338 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır (Demir, 2007: 271). Eserin orijinal dili olan Farsçasından (Mîrhond, 1339), Rahatsek tarafından İngilizceye (Mîrhond, 2009: 153) ve August tarafından Almancaya çevrilmiş kısımlarından faydalanılmıştır (Mîrhond, 1838).

Hândmîr, Gıyâseddîn b. Hâce Hümamiddîn Muhammed b. Hâce Celaleddîn Muhammed (ö. 942/1535-36): Doğum tarihi bilinmemekle birlikte *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer* adlı eserini yazmaya başladığında kırk yedi-kırk sekiz yaşlarında olduğu dikkate alınırsa onun 879/1474 yılında doğduğu söylenebilir (Aka, 2005c: 150-151). Aslen Şiraz'ın⁴ seyyidlerdendir (Togan, 1988a: 210). Babası Hümadüddîn, Ebû Sa'îd'in oğlu Semerkand hâkimi Sultan Mahmud Mîrzâ'nın veziridir (Levi-Sela, 2009: 181). Anne tarafından *Ravzâtü's-Safâ* müellifi Mîrhond'ın torunudur (Togan, 1988a: 210). Dedesinin gözetiminde yetişmiş ve Herât'taki kütüphânesinden faydalanmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin himayesine mazhar olmuş, Abdurrahman-ı Câmî ve Bihzâd gibi âlim ve sanatçıların meclislerinde bulunmuştur. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın ölümünden sonra büyük oğlu Bedfüzzaman Mîrzâ tarafından sadr tayin edilerek ilmî çalışmaları ve vakıf işlerini denetlemekle görevlendirilmiştir. Şeybânîlere Herât'ın Timurlular tarafından teslimini öngören mektubu kaleme alıp ordugâhlarına götürülen heyette bulunmuştur. Şeybânîler Herât'ı ele geçirince bir müddet onların himayesinde yerini korumuş, Özbekler, şehri ele geçirince 1514 yılında Peşt köyüne çekilmiş, bir süre sonra Herât'a tekrar gelmiş, daha sonra Bâbürlerin hizmetinde bulunmuştur (Aka, 2005c: 551; Togan, 1988a: 211).

Yazarın faydalandığımız eserlerinin başında *Düstûr el-Vüzerâ* (Hândmîr, 1371) gelmektedir. Eser, Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'tan başlayarak çeşitli devletlerde vezirlik yapan ünlü kişilerin biyografilerini ihtivâ eden bir çalışmadır. Mîrzâ Hüseyin-i

⁴ Şiraz, XIV. yüzyılda Muzafferî hânedânının başkentidir. Özellikle Timurlu İskender Sultan dönemi boyunca önemli bir merkezdir. XV. yüzyılın başlarından itibaren sadece bir eyâlet merkezi olduğu dönemlerde bile bu şehirde zaman zaman saltanatın başkentinde üretilenlerden daha üstün vasıflı eserler hazırlanabilmiş ve bunlar dönemlerinin en önemli el yazmaları olarak değerlerini günümüze kadar korumuştur. İskender Mîrzâ, 815/1412-1413'den sonra İsfahan'da bulunduğu halde 817/1414-15'teki ölümüne kadar kendi himayesi altındaki sanatçılarından çoğunu Şiraz'da bırakmış gibi görünmektedir. Ölümünden sonra ise bu sanatçıların nerdeyse tamamı Timurlu Sultanı Mîrzâ Şâhruh'un (1404-1447) emriyle Herât'a gönderilmiştir (Gowing, 1983a: 453; Aka, 1994: 214; Eshenkulova, 2001: 31; Uluç, 2007: 63).

Baykara ve veziri Kemâleddîn Hâce Mahmud adına kaleme alınan eser 906/1500-1501 yılında tamamlanmış, 914/1508 yılında yeniden gözden geçirilerek bazı ilavelerle genişletilmiştir. Sa'îd-i Nefisî tarafından Tahran'da 1317 hş (hicri şemsî) yılında yayımlanan kitap Harbî Emin Süleyman tarafından Arapçaya çevrilmiş ve 1980 yılında Kâhire de yayımlanmıştır. Başta Ebû Sa'îd ve Emîr Alike Kükeltaş olmak üzere Timurlular devrinde Herât'ın ekonomik hayatında rol oynayan şahsiyetler, sulama faaliyetleri ve tarımsal faaliyetler konusunda eserin orijinal dili olan Farsçısından faydalanılmıştır (Hândmîr, 1371hş).

Yazarın faydalandığımız diğer bir eseri de *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*'dir. Hândmîr'in seyyidler, kadılar ve sadrların reisi olan Gıyâseddîn Mahmud b. Yûsuf-ı Hüseyinî adına 927/1521 yılında başlayıp onun öldürülmesinden sonra Safevîlerin Herât Vâlisi Şamlû Oymağı'ndan Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullah-ı Sâvecî'nin adına 930/1524 yılında tamamlanmış bir dünya tarihidir. Eser Her biri dörder cüzden oluşup üç cilt olarak yazılmıştır. Yaratılıştan başlayıp Şâh İsmâil'in ölümüne 930/1524 kadar gelen eserde Hândmîr'in dedesi Mîrhond'un *Ravzâtü's-Safa* da bahsetmediği bazı devletlere de yer vermiştir (Aka, 2005c: 552; Gökyay, 1997: 1050). Müellifin Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve oğulları, Şâh İsmâil, Bâbü, Hümâyûn ve Şeybânî Han döneminde cereyan eden olayların bir kısmına bizzat katılması ve bazılarında da şahit olması dolayısıyla yazıldığı dönemin önemli bir kaynağıdır. Kitapta anlatılan her devrin sonunda seyyidler, nakipler, ulema ve şairler hakkında geniş bilgi verilmiştir (Schoht-Levi, 2009: 181). Yazar, dedesinin eserlerinden de faydalanmıştır (Clements, 1859: XXXI). Eserin 905/1499 yılında tamamlanan son kısmı Herât şehri ve burada yetişen âlimler ve sanatkârlardan bahsettiği için çalışmamız açısından çok önemlidir (Şeşen, 1998: 250). Osmanlı Devleti zamanında Damad

İbrâhim Paşa'nın himmetiyle oluşturulan sekiz kişilik bir heyet tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Nuruosmaniye Ktp. nr. 4889). Bu çalışmada eserin orijinal dili olan Farsçasından (Hândmîr, 1333, 1362 hş.) ve Mîrzâ Şâhruh'tan Şâh İsmâîl'e kadar olan dönemi kapsayan kısmının İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır (Hândmîr, 1994).

Muineddîn el-İsfizârî: Yazar hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Herât'ta bir medresede müderrislik yaptığı bilinmektedir. İsfizârî tarafından yazılan *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-i Medîneti'l-Herât* adlı eser Herat şehrinin ve bölgesinin tarihidir (Câmî, 1922: 1; İsfizârî, 1338: I-II; Paul, 2003: sy.). Yazar eserini Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminin vezirlerinden Kıvâmüddîn Nizâmü'l-Mülk'ün himayesinde iki cilt olarak kaleme almıştır. Horâsân ve bilhassa Herât'ın Araplar tarafından alınmasından, müellifin yaşadığı 873/1464 yılına kadar gelişen olayları anlatmıştır. Herât'ın Selçuklular tarafından ele geçirilişi hakkında verdiği bilgiler hiçbir kaynakta bulunmamaktadır. Eser, dinî ve edebî şahsiyetler ile dinî kurumlar hakkında da çok önemli bilgiler vermektedir (İsfizârî, 1338: II/387-392). Şehrin ilk kuruluş yıllarından eserin tamamlandığı 1464 yılına kadar şehrin ve bölgenin tarihi, dinî, ekonomik, sosyal, kültürel durumu ve coğrafyası başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda en fazla faydalanılan eserlerin başında gelmektedir. Eserin Farsçasının iki cildinden de faydalanılmıştır (İsfizârî, 1338-1339 hş, I-II).

Abdürrezzak es-Semerkandî: (816-887/1413-1482): Babası, Mîrzâ Şâhruh'un saray imamı ve ordu kadısı olup, yazar ilk tahsilini babasının yanında yapmıştır. Kendisi ise Mîrzâ Şâhruh sarayının seçkinlerinden (Hasan-ı Rumlu, 2006: 10) ve dönemin önemli tarihçilerindedir (Manz, 2007: 52). Moğol hükümdarı Ebû Sa'îd'in (716-736/13316-1335) başlangıcından Timurlu hükümdarı Ebû Sa'îd'in (863-873/1458-1468) sonu ve Sultan Hüseyin Mîrzâ'nın tahta geçiş zamanına kadar meydana gelen

olayları yazmış ve bu yüzden eserine *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l-Bahreyn (İki Kutlu Yıldızın Doğuşu)* adını vermiştir. Eser iki cilttir. I. cilt Moğol Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd'den Emîr Timur'un ölümüne, II. cilt Mîrzâ Şâhruh'un tahta geçişinden 1470 yılına kadar gelen olayları anlatmıştır (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1941-1949, 1974, 2008; Hasan-ı Rumlu, 2006: 13). Yazar, Hâfız-i Ebrû'nun *Zubdetü't-Tevârih* adlı eserinden faydalanmıştır. Olayların çoğunu kendi gözüyle gördükleri ve güvendiği kimselerden aldığı bilgilere dayanarak anlatmıştır. Eserin orijinal dilindeki Farsçasından ve Özbek lehçesine yapılmış olan çevirisinden faydalanılmıştır.

Hâfız-i Ebrû (ö. 833/1430): Aslen Hemedanlı bir aileden olup (Hândmîr, 1994: 355), Herât'ta doğduğu ve uzun süre burada kaldığı için Herevî denmiştir. “Doğuda Timurlular ile başlayan ilmî ve edebî rönesans döneminin seçkin kişilerinden biri olan Timurlular devri tarihçilerinden Hâfız-i Ebrû'nun” (Tâcü's-Selmânî, 1988: 6) Mîrzâ Şâhruh'un emriyle yazdığı *Zubdetü't-Tevârih-i Baysungurî* adlı tarih çalışması 1471 yılında tamamlanmıştır. Eser 1304-1471 yılları arasındaki olayları konu edinmiştir. Beş bölümden oluşmaktadır. Yazar eserinde devrin yöneticilerinin kültürel çalışmaları korumaları, büyük emîrlerin listeleri, dönemin yöneticilerinin isimleri ve ulemalar hakkında bilgiler vermiştir (Manz, 2007: 52). Yazar her ne kadar çok fazla eseri gözden geçirdiğini belirtmişse de, kendi çalışması Reşîdüddîn'in eserinin kopyası gibidir (Ayan, 2007: XLI). Yazar Reşîdüddîn'in dışında kendinden önce kaleme alınan birçok eserden faydalanmış olup, olaylar yıl esasına göre ve sade bir dil kullanarak anlatılmıştır. *Zubdetü't-Tevârih-i Baysungurî* adını alan son kısımda Emîr Timur ve 1427 yılına kadarki Şâhruh tarihinden söz edilmiştir. Eserin orijinali bu son kısımdır. Müellifin bundan başka *Mesâlik el-Memâlik ve Suver el-Ekâlîm* adlı Horâsân, Kirmân ve Mâverâünnehr'in tarihi ve coğrafyasından söz eden bir eseri ile Nizâmüddîn-i

Şâmî'nin *Zafernâmesi*'ne bir zeyli de bulunmaktadır (Demir, 2007: 269.). Hâfız-i Ebrû'nun bu eseri *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l- Bahreyn* adlı esere başlıca kaynak olmuştur (V. Barthold, 1990: 58). Eserin Herât ile ilgili olan kısmı Tahran'da Mail-i Herevî tarafından *Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû, Kısmet-i Rûb Horâsân: Herât* adıyla 1349 hş. de yayınlanmıştır. Bu eserden Herât başta olmak üzere, bölgedeki şehirler, kasabalar, köyler, bazı şehirlerdeki mahalleler ve Herât Nehri başta olmak üzere birçok alanda istifade edilmiştir.

Yazarın *Zeyl-i Câmiu't-Tevârih-i Reşidî* adlı eserinin Serbedârîler, Kertler, Toga Timur, Timurluların ilk dönemleri ve Emîr Veli'ye dair kısımları *Penç Risâle* adı altında beş makale olarak Felix Tauer tarafından Prag'da yayınlanmıştır. Bu eserden Kertlerin kuruluşu, bu dönemde meydana gelen depremle hasar gören şehir, Toga Timur ve Serbedârîler konusunda faydalanılmıştır. Tezimizde *Zubdetü't-Tevârih* adlı eserinden (Hâfız-ı Ebrû, 1372) ve *Penç Risale*'nin Farsçasından faydalanılmıştır (Hâfız-ı Ebrû, 1959).

Fâsîh-î Havafî (ö. 845/1441): Yazar, Mîrzâ Şâhruh'un ve oğlu Baysungur'un maliye işlerini nezaret etmekle görevliydi. Mîrzâ Şâhruh'un saltanatının son yıllarında *Mücmel-i Fâsîhî* adlı eserini yazmıştır. Hz. Âdem'den başlayarak 845/1441-42 yılına kadar Horâsân ve Mâverâünnehr'de yaşamış ulemanın hal tercümelerinden bahsetmekte olan eser yıl esasına göre yazılmıştır (Havafî, 1341: I-II; Aka, 1994: XXI). İki ciltten oluşmaktadır. Orijinal dili olan Farsçasından Moğolların bölgeye hâkim olmasından itibaren yapılan imar faaliyetleri başta olmak üzere çok çeşitli alanda faydalanılmıştır.

Bâbürnâme: Bâbür, 1483'ten 1530'a kadar süren hayatını, padişâh olduğu 1494 yılından başlayarak ölümüne dek Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı hatıratına nakşetmiştir. Eser Türk edebiyatının da bilinen ilk hatıra kitabıdır. Hayatı sürekli

savaşlarla geçen yazar, başından geçen olayları anlatırken gördüğü yerlerin kültürel zenginliklerinden de bahsetmiştir. Eser bu yönüyle bir folklor ve etnografya kitabı gibidir (Baydemir, 2010: 108). Çalışma esnasında XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğindeki Herât şehrinin, saray hayatı, edebiyat çevresi, müzik ve mimarî başta olmak üzere çok çeşitli sanat faaliyetleri hakkında Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan tercümesinden faydalanıldı (Bâbü, 1970).

Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492-93): Câm (Fîrûzkûh) şehrinde doğmuş Herât'ta yaşamıştır. *Tabakâtü's-Sûfiyye* adlı eseri tasavvuf tarihi ve özellikle Horâsân coğrafyasının tasavvufa katkısını anlatması açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Câmî'nin, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime* adlı eserinin Farsçasından (Câmî, 1922), *Salam ve Absal* adlı eserinin Türkçe tercümesinden (Câmî, 1968) birçok şeyh ve âlimin hal tercümelerini verdiği *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds* adlı eserinin Türkçe tercümesinden (Câmî, 1971) ve *Baharistan* adlı eserinin Türkçe tercümesinden (Câmî, 1990) faydalanılmıştır.

Hasan-ı Rumlu (ö. 985/1577): İran'ın Kûm şehrinde doğmuştur. Safevî Hükümdarı Şâh Tahmasb'ın yakın adamlarından Rûmlû Türkmen Oymağı'nın reislerinden Emîr Sultan Rûmlû'nun torunudur (Muhammedoğlu, 1997: 346). Yazar hakkındaki bilgiler, kendisi tarafından kaleme alınan *Ahsenü't-Tevârih* adlı eserinin muhtelif yerlerinde verilen bilgilerden ibarettir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 4). Yazar, Safevî Hükümdarı II. Şâh İsmail'e ithaf ettiği eserini 980/1572 yılında tamamladığını belirtmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 6). Ancak eser 985/1577 yılı olaylarını anlatırken son bulmaktadır. Eserde olaylar kronolojik olarak anlatılırken yer yer Çağatay Hanlıkları, Osmanlılar, Özbek Hanları, devrin önemli âlimleri ve şairleri ile önde gelen şahsiyetleri hakkında da bilgiler vermiştir (Karaismailoğlu, 1989: II/181). Başta

Timurluların Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile olan mücadeleleri olmak üzere pek çok konuda Mürsel Öztürk tarafından 2006 yılında yapılan Türkçe çevirisinden istifade edilmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006).

2. Arapça Kaynaklar

Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî: 224/838-39 yılında doğmuştur (İbnü'l-Esîr, 1986: VIII/116). Hadis toplamak amacıyla çok çeşitli yerleri gezmiştir. İslâm âleminin ilk üç yüz yılı için İbnü'l-Esîr'in başlıca kaynağı Taberî'nin (V. Barthold, 1990: 2) *Târîh-i Taberî (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)* adlı eseridir (İbn Kesîr, 1995: 261; Radtke, 1986: 358). İslâm'ın ilk yüzyıllarında Bağdat'da telif edilen ve bu dönem hakkında bilgi veren en önemli eserdir (W. Barthold, 1977: 153). Yazar eserini 302/914-915 yılına kadar getirmiştir. “Eser Müslümanlar tarafından ele geçirilen ülkeleri çeşitli yönleri ile ele almış, İslâmiyet'in yayılışı hakkında kendi hacmine göre oldukça ilgi çekici bilgiler vermiştir.” Herât Bölgesi'nin ilk fetih yılları konusunda Ugan-Temir tercümesinden faydalanılmıştır (Taberî, 1955).

Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55): İslâmiyet'in ilk yılları hakkında bilgiler veren mühim bir tarihçidir. *Târîhu Halîfe b. Hayyât* adlı eseri Hz. Peygamberin doğumu ve vefatını ele aldıktan sonra Müslümanların Medîne'ye hicreti ile başlamış ve 232/846-847 yılı ile sona ermiştir (Halîfe, 2008). Eserden, bölgenin Müslümanlar tarafından fethi konusunda Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır.

Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvut el-Belâzurî (279/892): Hicrî III. Milâdî IX. yüzyılda yaşamış olup (Cahen, 1990: 110) tarihçi, edip, ensab âlimi ve şairdir. Farsçadan Arapçaya tercüme yapmıştır (Becker, 1979: 467). *Fütûhu'l-Büldân* adlı eseri Müslümanlar tarafından ele geçirilen ülkeleri çeşitli yönleri ile ele almış,

İslâmiyet'in yayılışı hakkında kendi hacmine göre oldukça ilgi çekici bilgiler vermiştir. Bu eserin Ugan ve Fayda'nın yaptıkları çevirilerden (el-Belâzurî, 1956, 2002) İslâmiyet'in bölgeye yayılmasından itibaren bölgenin dinî, sosyal ve ekonomik durumu hakkında faydalanılmıştır.

Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî: Rey şehrinde doğmuş ve tahsilini de burada yapmıştır. Sâ mânîlerin Horâsân ordu kumandanı Ebû Ali Simcûrî'ye, bir müddet de Gaznelilerin kurucusu Sebüktigin'e kâtiplik yapmıştır (Şeşen, 1988: 2). Daha sonra Gazneli İsmail ve Sultan Mahmud'un hizmetine girip kâtip ve elçi olarak görev yapmıştır. *Târîh-i Yemînî* adlı Arapça eseri Sâ mânîler, Gazneliler, Simcûrîler ve Gazneliler hakkında kıymetli bilgiler vermekte olup bu dönemdeki Herât Bölgesi hakkında önemli kaynaktır. Sultan Mahmud'un Gûr Bölgesi'ne yaptığı sefer ve Gûr hükümdarlarından Sûrî oğlu Muhammed'in ölümü ile ilgili bilgi veren ilk kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Yazar 365/975-76 ile 412/1021-22 yılları arasındaki olayları ayrıntılı olarak anlatmıştır (V. Barthold, 1990: 21). Eser 602/1205-6 yılında Ebu'ş-Şeref b. Ca'fer el-Curbâzekânî tarafından Farsçaya çevrilmiştir (V. Barthold, 1990: 21) Çalışmamızda İngilizce ve Türkçe çevirilerinden (el-Utbî, 1858; ts.) faydalanılmıştır.

Sadreddîn Ebu'l-Hasan Alî b. Nâsır el-Hüseynî (ö. 590/1194): Hayatı hakkında bilgi çok azdır. En önemli eseri *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*'dir. Eserin diğer bir adının da *Zubdetü't-Tevârih* olduğu belirtilmektedir. Eserin iki yerinde müellifi olarak el-Hüseynî gösterilmiş ve Halîfe Nâsır Li-dinillâh (1180-1225) adı geçtiği için bu dönemde yazıldığına kanaat getirilmiştir (Şeşen, 2001: 43). Selçuk Bey'in Cend şehrine gelişinden Irak Selçuklularının son Hükümdarı III. Tuğrul'un 591/1194-1195 yılında ölümüne kadar geçen süreyi, sonra da atabeyler tarihini ele almıştır. Selçukluların ilk

kuruluş yıllarında bölgedeki faaliyetleri ve Gaznelilerle olan mücadeleleri konusunda Lügal tarafından yapılan Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır (el-Hüseynî, 1999).

Muhammed Nesevî: Hârezmşâh Celâleddîn Mengübertî'nin silah arkadaşıdır. 616-617/1220 yılından itibaren Orta Asya'daki Moğol katliamlarına bizzat şahit olmuştur. *Sîretü Celâleddîn Mengübertî* adlı biyografisinde Hârezmşâh'ın hükümdarlık yılları ve seferlerinin tarihi hakkında bilgi verirken Moğollarla yaptığı savaşlarından da bahsetmiştir. Özellikle Hârezmşâhların son dönemi, Orta Asya tarihi ve Moğol istilâsı hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Moğol-Hârezmşâh savaşlarını ve bu dönemde Orta Asya'da Türkmenlerle işgalciler arasındaki mücadeleleri anlatan mühim bir kaynaktır. Arapça olarak yazılan eser 617/1241 yılında tamamlanmıştır (Günaltay, 1991: 6; Şeşen, 1998: 160-161; Demir, 2007: 263). Hârezmşâh-Moğol mücadelesi konusunda Necip Âsım tarafından yapılan Türkçe tercümeden faydalanılmıştır (Nesevî, 1934).

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1232): Cezîre'de doğmuş, oradan Musul'a gitmiştir (Ayan, 2007: XXV). İslâm tarihinin en büyük tarihçilerindendir (Radtke, 1986: 358). Tarafsızlığı ve hadiselerin büyük bir kısmını müşâhitlerden nakletmiş olması dolayısıyla önemli bilgiler vermiş bir Arap tarihçidir (Şeşen, 1998: 138; Atıcı, 2005: XIV). *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eseri, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki İran ve Türk tarihi açısından önemli olup (Demir, 2007: 263) o dönemde İran ve Türk ülkelerinin geçiş noktasında ve aynı zamanda parçası konumunda olan Herât Bölgesi hakkında önemli bilgiler ihtivâ etmektedir. Eser, bölge için önemli bilgiler vermekteyse de çoğu zaman detay bulunamamaktadır. Ancak Taberî'de bulunmayan bir kısım tarihler ile yaşadığı zamanına ait hadiseleri de ilave etmiş ve eseri kısaltarak ondan daha ileri bir eser meydana getirmiştir (Zeydan, 1972: 193). Çalışmamızda Türkçe tercümelerinden faydalanılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1985, 1986, 1991).

Şehâbeddîn İbn Arabşâh (ö. 850/1454): 1392 yılında Dımişk'ta doğmuş, çocuk yaşlarda ülkesinden ayrılmıştır. Daha sonra bir yabancı gibi ülkesine döndüğü için Acemî, Çelebi Mehmed'in Edirne sarayında hizmette bulunduğu için Rûmî lakablarıyla anılmıştır. Emîr Timur Yakındoğu seferi sırasında zaptettiği şehirlerden âlim ve sanatkârları başkenti Semerkand'a toplarken onu da ailesi ile birlikte götürmüştür. Faydalandığımız eseri *Acaibü'l-Makdûr* Arapça olarak kaleme alınmıştır. Timur'un faaliyetleri ve ölümünden sonraki olaylar hakkında bilgi vermektedir. Timur'un 1450 yılında Otrar'da ölümünden (Prawdin, 2006: 6) tahtı ele geçiren torunu Halil Sultan'ın 811/1409'da Semerkand ve Mâverâünnehr idaresini amcası Mîrzâ Şâhruh'a bırakmasına kadar geçen olaylar hakkında bilgi vermiştir (Aka, 2006: 318). Yazar Emîr Timur'un yaptığı fetihleri katliamcı bir dille anlatmıştır (Aka, 2005f: 194; Prawdin, 2006: 7). Eser çeşitli dillere çevrilmiştir (Yuvalı, 2006: 314-31). Çalışmamızda Latimîzâde Efendi'nin Osmanlı Türkçesine kazandırılan çevirisinden Emîr Timur'un soyu, tarih sahnesine çıkışı, ilk faaliyetleri konusunda faydalanılmıştır (İbn Arabşâh, 1277).

II. ARAŞTIRMA ESERLER

Herât Bölgesi ile ilgili daha önce bir kısım araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmı Timurlular devriyle sınırlı kalmıştır. Timurlular devrini kapsayan çalışmalar; Brandenburg'un *Herât Eine Timuridische Hauptstald*, Fârûk Ensârî'nin *Herât Şehr-i Arya* ve Allen Terry'nin *Timurid Herât* adlı eserleri olup bunlar da sınırlılıklar göstermektedir. Bu eserler ağırlıklı olarak Timurlulardan bahsetmektedir. Timurlular konusunda da büyük eksiklikler vardır. Çalışmamızda bu eserler görülmüş ve yer yer istifade edilmiştir. Bir kısım çalışmalar da ansiklopedi maddesi olarak

yapıldığı için daha genel ve kapsam açısından oldukça dar olmuştur. Bu çalışmalar ise Togan'ın İslam Ansiklopedisi'nde ve Uslu'nun *DİA*'da yazmış oldukları *Herât* maddeleridir. Herât ile ilgili olarak yapılmış olan en genel ve geniş çalışma ise Uslu'nun *Herât Tarihi* adlı eseri olup bu çalışma da başlangıçtan yakın zamana kadar olan dönemi ele almakla birlikte, genel mahiyette yazılmış bir eser olup bizim ele aldığımız döneme oldukça sathi bir yer vermiştir. Ancak yapılan bu çalışmaların tamamı bizim yaptığımız araştırmaya ışık tutmuş, birçok konuda faydalanmamızı sağlamıştır. Paul'un *The Histories of Herât* ve *Encyclopedia Iranica*'da yer alan *Histories of Herât V*" adlı çalışmaları da Herât konusunda aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Ancak çalışma daha çok Selçuklular dönemi siyasî tarihi ağırlıklı olup bir makale olması dolayısıyla sınırlılıklar göstermektedir. W. Barthold'un, *Herât ve Herîrûd Boyu* adlı makalesinden de istifade edilmiştir. Bunların dışında Abdulhâkîm Tabîbî'nin, *Tarih-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân* faydalandığımız diğer bir eserdir.

GİRİŞ

HERÂT BÖLGESİ'NİN GAZNELİLER'E KADAR TARİHİ

Herat Bölgesi'ndeki en eski kültür M.Ö. 800 yıllarına kadar giden Mazdek inanışıdır. M.Ö. X. ve IX. yüzyıllarda Massagetler, VIII. ve VI. yüzyıllarda Medler, M.Ö. 500 yıllarında Persler burada hâkimiyet kurmuşlardır (Wahab-Yaungerman, 2007: XI, 279). M.Ö. 330 yılından itibaren bölgeye Makedonyalı İskender gelmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 44; Hutton, 1875: 22-25; Brandenburg, 1977: 1; Christensen, 1993: 133 ; Barry, 2004: 78; Usta, 2007: 39). Bu sefer kısa sürmesine rağmen bölgede bıraktığı kültürel izler yüzyıllarca devam etmiştir. M.Ö. 321-297 yılları arasında yaşayan Hindistan'daki Morya İmparatorluğu'nun sınırları bir süre Herât'a kadar uzanmıştır (Rapson, 1922: 223). Ancak bu dönem Herât'ı ile ilgili olarak çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında otuz üç yaşında Bâbil'de ölümünden sonra onun kurduğu imparatorluk kısa sürede dağılmıştır. Bölgede bu devletin yerine Suriye, İran ve Orta Asya'yı içine alan Slevkuslar (Seleucos)⁵ hâkimiyet kurmuşlardır. Bir süre sonra Slevkuslar, egemenliğini Bactria Devleti'ne kaptırılmış ve burada bir Grek Krallığı⁶ kurulmuştur.⁷ Herât Bölgesi bu dönemlerde Bactria olarak adlandırılmaktaydı (Justi, 1904: 154; Uslu, 1997a: 17; Almas, 2011: 206). İskitlerin (Saka) bölgeye

⁵ 248 yıl varlığını sürdüren ve 64 yılında Roma İmparatorluğu tarafından yıkılan bu devlet on yedi hükümdar tarafından yönetilmiştir (Almas, 2011: 205-206). Büyük İskender'in Doğu seferi'nin ardından ölümüyle komutanı Seleucos tarafından kurulan devletin başkenti Dicle Nehri üzerindeki Slevkia idi. Günaltay ise bu devletin başkentinin Antakya olduğunu kaydetmiştir (Günaltay, 1937; Akyürek, 2001: 7; Almas, 2011: 205-206).

⁶ Slevkuslar'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan eden Grec-Bactria Devleti, Slevkuslar'ın Dyodot adlı vâlileri tarafından kurulmuş olup bölgede iki yüz elli yıl hüküm sürmüştür (Almas, 2011: 20).

⁷ Bu devlet Greco Bactrian Rute ismiyle de anılmaktadır (Usta, 2003: XXXIX).

gelmeleriyle Grec Bactria Devleti onlara yenilerek güçten düşmeye başlamış ve küçük devletçiklere bölünmüştür.

Herât'ta Türklerin hâkimiyet kurmaları Ceyhun Nehri'ni geçip Afganistan ve Hindistan'da devlet kuran Türk boylarının hâkimiyeti kadar eskidir. Dünyanın üç kıtasını fetheden bir milletin tarihin en eski dönemlerinden itibaren hâkimiyet telakkisinin de önemli bir sonucu olarak yayıldığı alanların en önemlilerinden birisi de Horâsân coğrafyasıdır. Türkistan'dan Horâsân coğrafyasına inen bu Türkler Herât Bölgesi'ne de gelmişlerdir. Bölgeye yerleşen Türkler, Hindistan ve Afganistan'ın kuzeyine coğrafi yakınlıkta olmaları ve Herât civarının adeta bir kontrol noktası olması dolayısıyla da burayı ele geçirme çabası içinde bulunmuşlardır. Zira bölgenin uçsuz bucaksız zenginliklerin olduğu Hindistan'a kapı aralayan bir konumda ve ticaret yollarını kontrolü noktasında olması bölgenin kontrolünü zorunlu kılmaktaydı. Burası iklim bakımından çöl ve bozkırın yerini adeta vahalara bıraktığı bir bölgeydi. Bu bölge sadece Herât şehri ile sınırlı olmayıp, İslâmî dönemde daha da genişleyen aynı adla anılan Herât Bölgesi idi.

Türk devletleri içerisinde Afganistan'da, dolayısıyla da Herât'ta ilk görülen devlet İskitlerdir (Merçil, 1979: 205-206; Dames, 1988b: 159; Cöhce, 2002b: III/571). İskitler, İran'ın doğusu ve Ceyhun havalisinde yaşarlarken İranlılarla (Persler) mücadele etmişlerdir. İranlı Dârius M.Ö. 518-517 yıllarında bunlar üzerine seferler yapmıştır (Herodotos, 1969: 99-104; Durmuş, 1993: I/70). İskitlerin güneye giden kısmı M.Ö. 150-100 yılları arasında Ceyhun Nehri'ni geçerek Merv-Herât yoluyla Kuzey Hindistan'a Gandhara Bölgesi'ne ve Sicistân'a ulaşmışlardır (Cöhce, 2002b: III/571; Cöhce, 2004: 5). Burada Orhun Yazıtları'na benzer Bengütaşlar dikmişlerdir. Bazı kaynaklara göre Belh ve Herât çevresindeki Yunan Devleti'ni Yüe-çiler (Kuşhanlar)

değil Sakalar yıkılmışlar ve buralarda hâkimiyet kurmuşlardır (Bayur, 1986: I/65). Hindistan'a inen İskitler, Kuzey Hindistan'da devlet kuran yerli Partlar'ın hâkimiyetine girmişlerdir. İskitler, Doğu İran ve bu günkü Afganistan'da kurdukları devlet zamanında Herât'ı da hâkimiyetleri altına almışlardır (Cöhce, 2002b: III/572).

İskitleri kovarak yurtlarına yerleşen Yüe-çiler⁸, tahminen M.Ö. 133-129 yıllarında Büyük Hunların vassalı olan Vusunlar'ın taaruzlarına uğrayarak yaşadıkları yer olan Isık Göl civarını terke mecbur kalarak bu günkü Afganistan ve Tohâristân (Ligeti, 1986: 240) civarına gelmişlerdir. M.Ö. 125 civarında Afganistan'a gelen Kuşhanlar'ın bu bölgeye yerleşmeleri ve hâkimiyet kurmaları yüzyılı aşkın bir zaman almıştır. M.S. 10 yılında Yüe-çiler'den Kuşhan boyunun Yabgusu I. Kujulakadphises tarafından beş beylik halinde yönetilmekte olan Yüe-çiler birleştirilerek M.S. 50'li yıllarda Kuşhan Devleti kurulmuştur (James-Fund, 1923: 2; Merçil, 1979: 205-206).

M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru kurulmuş bulunan Bactria Grek Krallığı M.S. I. yüzyıldan itibaren sona ermiş ve onları yenen Yüe-çiler, (Gibb, 1970: 3; Ligeti, 1986: 240; Kitapçı, 1999: 79; Tezcan, 2002: 789) bölgeye hâkim olmuşlardır. Yüe-çiler, Büyük İskender zamanından kalan Yunan devletlerinin hepsini de ortadan kaldırarak Herât dâhil Buhârâ'ya kadar sınırlarını genişletmişlerdir (Justi, 1904: 156; Cöhce, 2002b: III/572; Cöhce, 2004: 6-9). Yüe-çiler, Sâsânî Hükümdarı I. Şapur (241-272) zamanında Sâsânîlere yenilerek Pencap'ın kuzeyindeki toprakları kaybetmişler ve bu arada Herât da Sâsânîlerin eline geçmiştir (Cöhce, 2002b: III/ 573).

---

⁸ Yüe-çiler, Kuşhanşâh adlı idareciler tarafından yönetilmekteydiler. Orta Asya bozkırlarında Hun Türkleri'ne bağılyken Türk olup olmadıkları hakkında bir şey söyleyemesek de güneye geldikleri zaman kullandıkları isimler ve İslâmiyet'in ilk fetihleri sırasında Türk kültür dairesine yakın durmalarına bakarak daha önceden Türk değilseler bile tıpkı Avarlar gibi uzun göçleri esnasında Türkleşmiş olabilecekleri düşünülmektedir.

226-227 yıllarında İran'da İskitlerin yerine bir devlet olarak ortaya çıkan Sâsânîler, kuruluşlarından itibaren yönlerini doğuya çeviren Sâsânîler, kısa zamanda bütün İran'a hâkim olmuşlar ve V. yüzyılda çok güçlü bir duruma gelmişlerdir (Justi, 1904: 154; Büchner, 1988b: X/245-248, 245; Konukçu, 2002: III/584; Usta, 2007: 39).

Ceyhun Nehri'ni geçen Sâsânîler, Baktriya (Afganistan) toprakları üzerinde Yüe-çilerle amansız bir mücadeleye başlamışlardır (Altungök, 2007: 25). Yüe-çileri yenen Sâsânîler, Baktriya topraklarını kendilerine bağlı bir eyâlet haline getirmişler ve burayı kendi adlarına yöneten Kuşhanşâh denilen şehzâdeler atamışlardır (Altungök, 2007: 27). Yüe-çiler'den sonra Herât dâhil Murgâb Nehri'ne kadar olan bölgeyi yönetmişlerdir (Justi, 1904: 154; Usta, 2007: 39).

Sâsânîler zamanında Herât şehri çok muhkemdi. Ancak, Akhunların gittikçe güçlenmesine karşılık Sâsânîlerin onları durduracak güçlerini kaybetmeleri ve Akhunların Herât Bölgesi'ni kontrol altına almalarına sebep olmuştur.

Ceyhun Nehri'nin her iki yakası için asıl tehlike Mâverâünnehr'de güçlenen ve bazen Sâsânîleri bazen de Yüe-çileri hırpalayan, Arapların Haytal, Çinlilerin Ye-tha, Persler'in Hyon ve Yunanlılar'ın Eftalit dedikleri, Akhunlardır (350-557)⁹ (Heftal, Heftalit, Haytal). Akhunlar, 385-420 yılları arasında Ceyhun'u geçerek Yüe-çiler'i geri çekilmeye mecbur ettiler. Afganistan'a geçen Akhunlar, tigin adı verdikleri kumandanlarla Kuşhan beyliklerini birer birer ortadan kaldırarak (Kafesoğlu, 1991: 81; Cöhce, 2002b: III/57) buralara yerleşmeye başladılar.

Herât, Orta Asya'da Büyük Hunların yıkılmasından sonra Asya içlerinden batıya göç ederek Yüe-çiler'in varisi Kuşhanlar'ın çökmesinden sonra Hun kabileleri arasında güçlenerek büyük bir devlet kuran, Avrasya'nın sadece siyasî değil, ekonomik ve

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Parker, 1905: 625-636; James-Fund, 1923: 2; Frye-Sayili, 1943: 194-207; Grousseau, 1970: 468; Rasony, 1971: 72-73; Ögel, 1985: 177; Bayur, 1986: II/ 87; Kafesoğlu, 1991: 82; Koca, 2000: 42; Konukçu, 2002b: 589-591.

kültürel hayatına da uzun süre damgasını vuran Akhunlar tarafından yönetilmiştir (Konukçu, 2002a: III/581-583).

Akhunların Ceyhun Nehri'nin öte yakasına sahip olması ile Sâsânîlerin ananevî politikası Hindistan'a ve Mâverâünnehr'e kadar olan yerleri elinde tutma siyaseti sekteye uğramaktaydı. Bu da Akhunlar ile Sâsânîler arasında bitip tükenmek bilmeyen mücadeleler dönemini başlatmıştı (Sabahuddîn, 2004: 23). Bu mücadelede Akhunların bölgeye tam anlamıyla yerleşmek ve Sâsânîlerin de eskiden beri sürdürdükleri Afganistan'ı ellerinde bulundurma azim ve isteklerine İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesi de eklenince durum daha da karmaşık ve zorlu bir mücadele halini almıştır. Sâsânî Hükümdarı Fîrûz ile Akhun Hükümdarı Ahşunvaz arasında sadece Afganistan'ın Tohâristân Bölgesi ve Herât'ta değil, Sicistân civarında da amansız mücadeleler sürmekteydi (Taberî, 1955: I/1083-1093). Akhunlar ile Sâsânîler arasındaki savaşta Akhunlar galip gelmiş, Yabgu Aksungur komutasındaki Akhun ordusu Herât (Gömeç, 2011b: 51-52) ve Merv'er-rûd civarını alarak Sâsânîler'i vergiye bağlanmıştır. Fîrûz'un 484 yılındaki bu savaşta ölümü üzerine Sâsânîlerin direnci kırılmıştır. Sâsânîler de Akhunlara haraç vermeye başlamışlardır (Mesûdî, 2004: 155; Büchner, 1988b, 10/245; Kafesoğlu, 1991: 83; Konukçu, 2002b: I/836). Savaş sonrasında Sâsânîler, Fîrûz'un oğlu Kavad'ın Akhun sarayında gözetim altında kalmasına çaresiz razı olmuşlardır (Akbulut, 202: I/836; Konukçu, 2002a: I/829).

Herât, Afganistan, Türkistan ve İran'a geçiş noktasında bulunması dolayısıyla Sâsânîler ile Akhunlar arasında sürekli el değiştirmiştir. Sâsânî Hükümdarı Hürmüz zamanında Akhunlar Sâsânîler'in üzerine yürüyüp Horâsân, Herât, Bâdgîs ve Bûşenc'i almışlardır (Mesûdî, 2004: 163). Herât 484 yılında Akhunların eline geçmiş ve Akhun boylarından Kadis-Hun, Herât civarında hüküm sürmüştür (1991: 82).

Akhun Devleti, Göktürkler ve Sâsânîler ile uzun süre İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesi başta olmak üzere birçok mesele yüzünden savaşımıştır. Sâsânî Hükümdarı V. Behram tarafından mağlup edilen Akhunlar, Sâsânîler için devamlı tehlike olmuşturmuştur. Bu tarihlerde Herât, şehir olarak Akhunların elindeydi (Büchner, 1988b, 10/245; Kafesoğlu, 1991: 83).

555 yılında Mukan Kağan zamanında muhtemelen İstemi Yabgu komutasındaki bir ordu ile Göktürkler, Akhunları yenmişlerdir (Taşağıl, 1995: 21). Çok hızlı bir şekilde ilerleyen Göktürk ordusu 558-59 yıllarında Baktriya ve Tohâristân'ı ele geçirip Herât'a kadar ulaşmış ve Bâdgîs civarını da ele geçirmiştir (Türkeş, 2007: 133; Gömeç, 2011b: 73; Taşağıl, 2012: 87).

Göktürkler ile Sâsânîler ittifak yaparak (563-568) (Gibb, 1923: 3; Paul: 1991: 67) Akhunları yenip ortadan kaldırmışlar ve bu devletin topraklarını aralarında paylaşmışlardır. Bu zamanda Ceyhun Nehri İran ile Turan arasında sınır olmuştur. Herât şehrinin de dâhil olduğu Herât Bölgesi, Ceyhun'un öte yakasında olduğundan Göktürk egemenliğine girmiştir (Gibb, 1923: 3; James-Fund, 1923: 1).

Göktürk Hükümdarı Tardu'nun amacı Sâsânîlerin sınırları dışında Bizans İmparatorluğu ile doğrudan bir sınır oluşturmaktı. Fakat Sâsânîler ve Akhunlar bunu engelliyordu. Göktürkler ile Sâsânîlerin ittifakı ile Akhunlar yıkıldıktan sonra bu defa da Akhunları yıkan iki devlet birbirleri ile mücadeleye başlamışlardır. Bazı kaynaklarda Göktürklerin 589 yılında Sâsânî hükümdarına yardıma gelen Ermeni ordusunu yenip Herât ve Belh şehirlerini almış olduğu belirtilmektedir (Houssing, 1997: 207).

Göktürklerden sonra kurulan Uygurlar zamanında da Herât Bölgesi'ne Türk akınları yapılmıştır (Uslu, 1997b: 17). Ancak bu akınlar süreklilik arz etmediğinden,

bölge Uygur idaresine girmemiştir. Uygurlar'ın bölgeye yoğun olarak yerleşmeleri Moğolların son dönemleri ve özellikle Timurular zamanında olmuştur.

Akhunların devlet olarak yıkılmalarından sonra İran topraklarında kalanları Kuşhanlar gibi yavaş yavaş asimile olmaya başladılar (Gibb, 1923: 3). Bir kısım Akhun aşiretleri Aşağı Türkistan'da, Herât Bölgesi'ndeki Herât ve Bâdgîs civarında yarı bağımsız olarak varlıklarını bir süre daha devam ettirmişlerdir (Gibb, 1923: 3; James-Fund, 1923: 3).

Sâsânîler tarafından Ceyhun Havzası İranlılaştırılmışsa da; Herât, Tohâristân ve Bâdgîs civarında Akhunların bölgeye getirdikleri yeni Türk nüfusu bu asimilasyonun daha yavaş seyretmesine sebep olmuştur (Hamilton-Rockeen, 2005: 14). Akhunların kalıntıları İslâmiyet'in bu topraklara geldiği sırada halâ mevcut idi. İslâm fetihleri Ceyhun Havzası'na ulaştığı sırada Herât Bölgesi'nde Bâdgîs hükümdarı olarak Akhunların devamı olan Nizek Tarhan¹⁰ bulunmaktaydı (Kitapçı, 1999b: 81; Ensârî, 1383: 61). Müslüman Araplar Ceyhun'u geçince Herât ve Bâdgîs çevresinde yaşayan liderleri Nizek Tarhan önderliğinde mücadele vermişlerdir (Litvinsky, 1976: 183).

Akhunların bölgede hâkim oldukları dönemde Halaçlar¹¹ da burada mahalli beylikler olarak varlıklarını sürdürmekteydiler. Sâsânîler idaresinden zaman zaman çıkan, uzun bir süre Akhunların ve kısa bir süre de Göktürklerin idaresinde kalan Herât

¹⁰ Nizek (Tîrek) Tarhan'ın kimliği konusunda tam bilgi olmamakla birlikte Akhun beylerinden olduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda Kuteybe b. Müslîm'in onunla anlaşarak bir süre onu yanında taşıdığı kaydedilmektedir. Bkz. Cöhçe, 2011b:143.

¹¹ X. yüzyılın meşhur coğrafyacılarından İbn Havkal ve Ya'kût el Hamavî, Yörükân tercümesinde: "Halaçların Türk olduğu kaydını düşmüşlerdir (İbn Havkal, 2004: 134, 144; Konukçu, 2002b: 593). *Hudûdü'l-âlem* müellifi de: "Akhunlar, eski zamanda Gûr arkasında Hind ile Sicistân nahiyeleri arasında yerleşmişlerdir. Bunlar davar sahibidirler." kaydını tarihe not düşmüştür (2008: 67). İbn Havkal Akhunlar için: "Türk halk tabiatı ve kıyafetine uygundur." (İbn Havkal, 2004: 134) demiştir. el-Mağribî de Halaçların Sistân'ın güney taraflarında yaşayan ve Hindistan'ın fethinde yararlılık gösteren, kahraman kişiler olduğunu kaydetmiştir (el-Mağribî, 2001: 207). İbn Hurdadbih, bu topluluktan Haliçler diye bahsetmiştir (İbn Hurdadbih, 2004: 364). İstahrî, Hindistan ile Sicistân arasında eskiden beri Halaçların yaşamakta olduğundan bahsetmiştir (Köprülü, 1988c: 111). Gûrlular Müslüman olduktan sonra Gazneliler ile birlikte Hindistan seferlerine katılıp önemli miktarda iktâlar almışlardır ve oralara yerleşmişlerdir (Köprülü, 1988c: 113). Bu günkü Anadolu ve İran'a görülen Halaçlar çok muhtemeldir ki Moğol istilâsıyla gelmişlerdir (Köprülü, 1988c: 114).

8/630-631 yılından itibaren Sâsânî idaresine girmiş (Uslu, 1997b: 17) Halaç, Kuşhan ve Akhunlu mahalli beylikler tarafından İslâmiyet'in bu bölgeye girmesine kadar yönetilmiştir.

Herât ve civarındaki Halaçlar'a gelince; yukarıda bahsettiğimiz ve Orta Çağ'ın birçok kaynağında anlatıldığı gibi bunlar Afganistan ve Tohâristân civarında çok eskiden beri mevcuttu. 706/1306-7'de İlhanlı kumandanı Emîr Bucay'ın Herât muhasarası sırasında şehri savunanlar arasında Sancarîler¹² ve Gûrlular ile beraber Halaçların da olduğu bilinmektedir (Köprülü, 1988c: 114).

Türklerin Herât Bölgesi'ne gelmeleri destanlara da konu olmuştur. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda da Herât Bölgesi'nin Oğuz Kağan tarafından yönetim altına alındığı ve bir oğlu tarafından yönetildiği kaydedilmiştir (*Oğuz Destanı*, 1992: 46-47).

Görüldüğü gibi Göktürkler, Herât Bölgesi'ne bir süre hâkim olmalarına rağmen hem onlardan önce ve hem de sonra bölgede etkisini uzun süre sürdürebilenler Akhunlar ve Halaç Türkleridir. Bunlardan önce de gerek yerel yöneticiler olarak, gerekse kültürel yaşam şekli olarak Yüceçiler uzun süre bölgede etkili olmuşlardır. Türklerin İlk Çağlardan itibaren bölgeye gelmeleri, bazılarının uzun süre varlıklarını sürdürmelerine, bir kısmının ise kısa sürede tarih sahnesinden çekilmelerine rağmen onların buldukları bölgeye yaptıkları katkılar İslâmiyet'ten sonraki dönemlerde bölgeye gelen Türklerin buralarda kolayca tutunmalarını sağlamıştır. Burada kalan Türk bakiyelerinin bunda rolü olduğu büyüktür. Burada erimiş ve başka milletler ve etnik gruplarla karışmış olan Türklerin buldukları yerdeki halkın kültürlerine yaptıkları katkıları da etkili olmuştur. Bölgedeki halkın Türk kültürüne olan aşinalığı da daha

---

¹² Sancarîler diye kastedilen grup büyük ihtimalle Oğuz Türkleri'dir. Oğuz istilâsı ve sonrasında Gûrlularla Oğuzlar arasında bölgenin sürekli el değiştirdiği Sultan Sancar'ın ve kendisinden sonra emîrlerinin bölgede hüküm sürdükleri Selçuklular idaresinde Herât bahsinde daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

sonra buraya gelecek olan Türklerin bölgede tutunmalarında çok fazla etkili olmuştur. Benzer örnek Osmanlıların Balkanlar'a geldiklerinde kısa zamanda tutunmalarında da görülmektedir.

Hz. Ömer zamanında Sâsânî Devleti'nin 18/639 Kadîsiye ve 22/642 Nihâvend savaşlarında yenilip İran engelini büyük ölçüde ortadan kalkması ile İslâm orduları geniş Horâsân topraklarını fethettiler (Gibb, 1970: 3; Yıldız, 1976: 7; Hizmetli, 1995: 335; Ensârî, 1383: 65). Orta Asya'nın diğer bölgeleriyle Horâsân Eyâleti, İslâm ordularının bu bölgeyi fethetmeye başladıkları yıllarda Greko Bactria Sülalelerinin, Akhunların ve Halaç Türkleri'nin damgalarını taşımaktaydılar.

Arapların bölgeye gelişi sırasında güçlü siyasî teşekkül olmayıp, bölge Sâsânîlerin de tarih sahnesinden silinmesiyle küçük hânedânlar tarafından yönetilir duruma gelmişti. Horâsân ve önemli bir kısmını teşkil eden Herât Bölgesi'nde de durum aynı idi. Halkın çoğunluğu Arî asıllı ve idi. Yüzyıllardır bölgede at koşturan Türklerin de bakiyeleri burada mevcuttu. Ancak geçiş noktası olmasının verdiği bir özellik dolayısıyla Herât Bölgesi'nde çok çeşitli etnik grup bulunmaktaydı. Müslümanlar'ın Herât'ı fetihleri sırasında bir emîrin yanında bir dikhan¹³ da hüküm sürmekteydi. Arap fetihleri sırasında Herât'ta Sâsânî İmparatorluğu'nun bir merzûbânı¹⁴ tarafından idare edilmekteydi (Vloten, 1986: 31).

Sâsânî İmparatoru III. Yezdigerd, yenilgiden sonra Horâsân'ın en doğusundaki topraklara geri çekilirken aynı zamanda halkı da Müslümanlara karşı toparlamaya ve direnmeye çalışmışsa da bu direnişi netice vermemiştir. İran Sâsânî Devleti tarihe

¹³ Dikhânlar: Dih; Farsça köy anlamına gelmektedir. Dikhanlar bazen basit bir köylüden ibaretken, bazen de köylere (rustâk) sahip olabiliyorlardı. Bunların durumları şartlara göre değişiklik arz etmekteydi. Sâsânîler zamanında Orta Asya'da sayıları önemli bir yekûn tutan soylular sınıfı türemişti. İşte bu sınıfa dikhanlar denilmekteydi. Her dikhan bir veya birkaç köyü yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Dikhanların bazıları da, şehir yönetiminden sorumluydular (Sümer, 1991: 289).

¹⁴ Merzûbân (Merzebân): Merz, Farsça'da serhada ve sınıra denir. Merzûbân ise Acem taifesinin reislerine ve sergerdelerine denir. Çoğulu "merâzibe"dir. Şu halde merzûbân serhad beyi demektir (Yörükân, 2004: 359).

karişmiş ve Müslüman Araplar 10-31/631-651 tarihleri arasında Kuzey Afganistan'ı fethetmişlerdir (İbn Kesîr, 1294: VII/210-211; Taberî, 1955: IV/267-270; Nüveyrî, 1975: 271; İbnü'l-Esîr, 1991: III/129-131; Gibb, 1923: 15; Özgüdenli, 2000b: 396; Szuppe, 2003: sy.; Ensârî, 1383: 65; Özgüdenli, 2004d: 84; Özgüdenli, 2006: 129; Wahab-Yaungerman, 2007: 53-55; Apak, 2008: 143). Başlangıçta Hz. Ömer; Ceyhun Nehri'nin aşılmasını emretmiş, ancak Sâsânî Hükümdarı Yazdecird'in anlaşmayı bozması ve halkı isyana teşvik etmesi sebebiyle Horâsân topraklarına girilmiştir (Nüveyrî, 1975: 273).

Arapların ilk fetih hareketlerine karşı koyan Aşağı Tohâristân'daki Belh, Cüzçân, Bâdgîs ve Herât'taki Akhun prenslikleri idi. Bu prensliklerin kendileri de orduları da Farslar'dan mürekkepti (Uslu, 1997a: 22). Bunlar Sâsânîlerin son zamanlarına kadar bu devlete vergi vererek yerel olarak varlıklarını sürdürmüşler, Sâsânîler yıkıldıktan sonra da bir müddet varlıklarını sürdürüp Müslüman fetihlerine karşı direnmişlerdir. Herât Bölgesi'ndeki Bâdgîs'te ve Tohâristân'da bu sıralarda Nizek Tarhan hâkimdi (Litvinsky, 1976: 183; Sourdel-Thomine, 1986: 1344; Şeşen, 2001: 8). Bu hükümdar Hz. Ömer zamanında bölgede önde gelen Müslüman hükümdarlardandır (Kitapçı, 1999: 264).

Hz. Ömer zamanında Abdullah b. Âmir'in¹⁵ öncü kumandanlarından el-Ahnef b. Kays bölgede fetihlerde bulunduğu sırada Herât halkıyla karşılaşmış onları yenmiştir (Nüveyrî, 1975: 271; Halife, 2008: 210). İsfizârî, Herât'ın Merv ile birlikte 19/641-42 yıllarında İslâm dinî ile tanıştığını kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: I/378; Ensârî, 1383: 69), Ahnef b. Kays'ın Herât'ı 22/642-643 yılında fethettikten sonra buraya kendi adına şehri

¹⁵ Hz. Osman'ın dayısının oğludur. Rivâyete göre Hz. Peygamber, Herât'ta ilk ezanı okuyanın Abdullah b. Âmir olacağını söylemişti (İsfizârî, 1338: I/248-249; II/28).

yönetmesi için Sahhar b. Fulan el-Abdî'yi görevlendirdirmiş böylece bölgede Müslüman idaresi başlamıştır (Nüveyrî, 1975: 271; İbn Kesîr, 1294: VII/210-211).

Siyasî bakımdan sonraki yüzyıllarda Herât Bölgesi'nin şehirlerine dâhil olan ve Tohâristân Bölgesi'nde bulunan Bâmyân, Farsça şîr, Arapça esed kelimelerine karşılık gelen Arslan elkâblı dikhân tarafından yönetilmekteydi. Burası Muzâhim b. Bistam eliyle Müslüman olmuştur. Muzâhim b. Bistam, Ebâ Harb künyeli oğlu Muhammed İbn Muzâhim'i Arslan'ın kızıyla evlendirmiştir (el-Ya'kûbî, 2002: 69-70).

Herât Bölgesi'nin fethinde Horâsân'da da vâililik yapan Abdullah b. Âmir'in çok büyük emeği vardır. Herât Bölgesi'nin önemli şehirlerinden birisi olan Ebîverd'in hâkimi Behmene, Abdullah b. Âmir ile anlaşıp 400 bin dirhem¹⁶ haraç vermek şartıyla savaş yapmadan teslim olmuştur. Başka bir rivâyete göre ise topraklardan alınan ürünlerin durumuna göre haraç verilmesi, kimsenin öldürülmemesi ve esir edilmemeleri şartıyla şehir teslim alınmıştır (el-Belâzurî, 2002: 587). 29-30/650-651 yıllarından Abdullah b. Âmir idaresindeki ordular Belh'i ciddi bir savaş yapmadan alarak Akhunların bulunduğu Herât ve Bâdgîs'ten Murgâb'a doğru ilerlediler (Gibb, 1923: 15; Ensârî, 1383: 57; Szuppe, 2003: sy.; Wahab-Yaungerman, 2007: 53-55). Müslümanlar Herât civarında Türkler ile büyük bir muharebe yaptılar ve şehiri kılıç zoruyla aldılar (İbnü'l-Esîr, 1991: III/129-132; el-Ya'kûbî, 2004: 344; Uslu, 1997: 23; Kitapçı, 1999: 80 vd.; N. Yazıcı, 2005: 20). Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Büst Müslümanlar tarafından anlaşma yoluyla alındı (el-Belâzurî, 2002: 573). Başka bir rivâyete göre ise

¹⁶ İlk zamanlar hurma çekirdeği şeklindeki sonradan yuvarlak hale gelmiştir. Dirhem: Farsçadan Arapçaya geçmiş bir kelimedir. Birçok İslâm ülkesi tarafından bu isim gümüş sikke yerine kullanılmıştır Dirhem'in vezin ve miktarında ihtilâf vardır. En doğru rivâyet her on dirhem'in beş miskal olduğudur. Bir dirhem'in 1/6'sına da danik denirdi (Pakalın, 2004: I/453-454; Sahillioğlu, 1994a: IX./368-371). Miskal ise yirmi kat, yani orta büyüklükteki yüz arpa ağırlığına verilen addır. Miskal için bkz. II/546. Dirhem Dinar ise Latince'den Arapçaya geçmiş bir kelimedir. Bizanslılar'ın da para birimidir. İslâm dünyasında daha çok altın sikke karşılığı olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahillioğlu, 1994b: IX./352-355.

Abdullah el-Hanefî Herât'a gelip merzûbândan şehri sulh yoluyla aldı (İsfizârî, 1338: II/4).

Herât'ın fethi ile ilgili çeşitli rivâyetler vardır. Herât üzerine ordu gönderildiğini haber alan şehrin hâkimi, Abdullah b. Âmir'e gitmiş ve barış teklif etmiştir. Bûşenc ve Bâdgîs ahalisi de ona barış teklif etmişler ve barış yapılmıştır (Gibb, 1970: 16; Ensârî, 1383: 49, 51, 71). İbn Âmir, Herât hâkimine şu anlaşmayı yazdırmıştır.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu vesika Abdullah b. Âmir'in Herât, Bûşenc ve Bâdgîs hâkimine emrettiği şeydir. O kendisine Allah'tan sakınmayı, Müslümanlara iyi davranmayı, idaresi altındaki toprakları ekip biçmeyi emretti. Onunla Herât'ın düz dağlık yerleri adına, kendisiyle anlaştığı miktarda cizye ödemesi, bu vergiyi toprakların durumuna göre aralarında adaletle taksim etmesi şartıyla anlaştı. Kim borcu olan vergiyi ödemezse antlaşma ve himaye yoktur. Rebî b. Nehşel yazdı. İbn Âmir mühürledi. Onlarla yapılan anlaşmalarda evlerinde Müslümanlara genişçe yer ayırmaları, mallarını onlarla bölüşmeleri, Müslümanların da kendilerine ayrılan şeylerden başkasını istememeleri gibi hususlar da yer almıştır (İsfizârî, 1338: II/3).

Bir başka rivâyete göre de Abdullah b. Âmir bizzat kendisi ordunun başında Herât'a gidip savaştı ve oranın merzûbânı ile üçü bir merzûbân tarafından yönetilen (İsfizârî, 1338: II/3; Ensârî, 1383: 69) Herât, Bûşenc ve Bâdgîs adına 1 milyon dirhem ödemesi şartıyla anlaştı (İbnü'l-Esîr, 1991: III/130-131; el-Belâzurî, 2002: 588-589; Halîfe, 2008: 211; Ensârî, 1383: 47, 51). *Ravzatu's-safa* yazarı ise Abdullah b. Âmir'in, Ahnef b. Kays'ı Herât üzerine yolladığını ve Ahnef b. Kays'ın da burasını fethettiğini

belirtmiştir (Mîrhond, 2009: III/3, 153; Ensârî, 1383: 61). Bazı kaynaklar ise Herât Bölgesi'nin şehirlerinden olan Bûşenc civarınının Hz. Osman devrinde Abdullah b. Âmir tarafından görevlendirilen Evs b. Sal'ebe Teymî ve Ahnef b. Kays'ın fethettiğini kaydetmiştir (el-Ya'kûbî, 2002: 61; Wiet, 1986: 1342). Kaynakların bir kısmı Herât ve Bûşenc halkının fetihden bir süre sonra isyan ettiklerini kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: I/248; Halîfe, 2008: 211). İsfizârî'ye göre Herât'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Abdullah b. Âmîr, İbn Hezar'ı Herât'a vâli yapmıştır. Hezar, Herât yakınında bir köyde oturmaktaydı. Yine İsfizârî'ye (1338: I/249) göre Herât'ta ilk ezan okuyan da namaz kılan da onun dedeleridir.

Herât'ın fetih tarihi ve kim tarafından fethedildiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Fetih tarihi olarak 19/641-42 (İsfizârî, 1338: I/378), 30/650; Wahab-Yaungerman, 2007: 29), 651, 652 ve 653 yılları olabileceği konusunda kaynaklarda bilgiler mevcuttur (el-Belâzurî, 2002: 352; İbn Hurdâdbih, 2004: 344; Apak, 2008: II/143). Günümüz tarihçileri arasında da tarih konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Fetheden konusunda da ihtilaf vardır. Şehrin savaşıyla mı yoksa sulh yoluyla mı fethi konusunda da görüş birliği yoktur. Bazı kaynaklar şiddetli savaştan sonra şehrin Abdullah b. Âmir tarafından, bazıları da Ahnef b. Kays tarafından teslim alındığını bahsetmektedirler (İsfizârî, 1338: I/379; Nüveyrî, 1975: 271; İbnü'l-Esîr, 1991: III/39; el-Belâzurî, 2002: 594-595; Mîrhond, 2009: 3/153; Uslu, 1997a: 53). Dönemin kaynaklarının çoğunluğu şehrin sulh yoluyla İslâm topraklarına katıldığını belirtmişlerdir.

Fetih konusundaki bu farklılığın sebebini fetihden önce ve sonra meydana gelen olaylarda aramak gerekir. Şöyle ki; Herât'ın fethine kadar bölgede bir dizi mücadeleler olmuştur. Bu mücadeleler şehrin fethinin de bu şekilde olması ile ilgili görüşe sebep

olmuş olabilir. Fetihden sonra meydana gelen isyan hareketinden sonra isyanın kanlı bir şekilde bastırılması belki de şehrin ilk fethi ile karıştırılmış olup, savaş yoluyla alınması şeklinde bilgilerin kaydedilmesine yol açmıştır. İslâm fetihlerinin bu bölgedeki genel seyrine bakarak şehrin savaş veya sulh yolu ile alınmış olabileceği bilgisinin her ikisinin de aynı derecede gerçek olabileceği yorumuna sebep olmaktadır. Zira İslâm orduları Herât şehrine yaklaştığında bir kısım şehirler sulh yoluyla alınmıştı. Herât'ın da İslâm orduları karşısında direnmenin faydasızlığına inanıp sulh yoluyla teslim olmuş olabileceği gibi, silah zoruyla teslim alınan diğer birçok şehir gibi savaş yoluyla da alınma ihtimali akla gelmektedir. Yapılan barıştan sonra Âmir'in Herât Bölgesi'nde faaliyetlerde bulunan komutanı Hâzim, Abdullah b. Âmir'e mal ve para göndermiştir. Bu anlaşma ile bazı kaynaklar; 1 milyon 200 bin dirhem ile 200 bin cerib¹⁷ buğday ve arpa, bazı kaynaklar ise; 1 milyon dirhem ve 100 bin ukîyye¹⁸ mahsul verilmesi şartıyla anlaşmış olduklarını söylemektedirler (el-Belâzurî, 1956: 280; el-Belâzurî, 2002: 588-589, 595; Ensârî, 1383: 47). el-Belâzurî ise İbn Âmir'in, Herât civarındaki Bâgun ve Tâgun beldelerinin ise güç kullanarak Müslüman idaresine dâhil ettiğini kaydetmiştir (el-Belâzurî, 2002: 480-483).

Sülemî, Hz. Osman devrinde Herât ve Bâdgîs civarında Karîn öncülüğünde çıkan isyanı 33/653-54 tarihinde bastırıldığı için Abdullah b. Âmir tarafından buraya vâli yapılmıştır (Zehebî, 1991: C.VI, Bölüm 2; Halîfe, 2008: 213-214, 230). Herât Bölgesi'nin özellikle buradaki Herat şehrinin Müslümanlar tarafından alınması, İran-Hindistan-Türkistan bölgelerinin kilidi durumunda olduğu için çok önemli olmuş ve fetihlerin önü açılmıştır (Wahab-Yaungerman, 2007: 29).

¹⁷ Yüz otuz iki litre.

¹⁸ Bir ukiyye kırk dirheme karşılık gelmektedir. Bir dirhem 3.2 gram gümüşdür. Bir ukiyye 126,8 gramdır (el-Belâzurî, 2002: 727).

Herât Bölgesi, fethedilmesinden itibaren hem dinî ve siyasî içerikli hem de kabile rekabeti yüzünden isyanların çok olduğu bir yerdir. Özellikle Arap kabileleri arasında bölgenin yönetimi konusunda yaşanan rekabet ve hırs, buralarda uzun süre asayişsizlik ve kargaşalıkların sürmesine sebep olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991: III/39; IV/146-149; el-Belâzurî, 2002: 594-595, 604). Emevîler zamanında yapılan fetihlerin çoğu zaman dinî olmaktan ziyâde ekonomik kaygı gütmesi, sosyal refah ve politik hâkimiyet hırsları da bölgede ve diğer fethedilen yerlerde huzursuzluklara ve peşinden de isyanlara yol açmıştır (Kitapçı, 1999: 32).

Horâsân Vâlisi Abdullah b. Hâzim (64-68/683-688) Horâsân'da bağımsız bir vâli olarak hareket etmiştir. Onun adına para bastırıldığına dair rivâyetler bile mevcuttur. Bu sırada Herât'ta, arasının çok iyi olduğu Temîm Kabilesi'nden Şemmâs bulunmaktaydı. Şemmâs, Hâzim'in oğlu Muhammed'in Herât'a yönetici olarak tayin edilmesini kabul etmemiş onu Herât'a sokmamış ve böylece Hâzim ile araları bozulmuştur. Başlangıçta kabileler arası çatışmalara girmek istemeyen Hâzim de istemeyerek de olsa bu çatışmaların içinde kalmıştır (Uslu, 1997a: 67). Abdullah b. Hâzim bir yıla yakın bir zaman Herât'ı kuşatma altında tutmuştur. Şehrin teslim alınmasından sonra Herât Vâlisi Evs b. Sa'labe yaralı olarak kaçmış ve Sicistân yakınlarında ölmüştür. Hâzim ise, oğlu Muhammed'i burada vâli bırakarak Merv'e dönmüştür (H. Kurt, 2001: 281).

Yezid b. Muâvîye Halîfe olunca 51/671 yılında er-Rebî b. Ziyâd el-Hârisî'yi (Yıldız, 1976: 10-11), 61/680 yılında ise Selm b. Ziyâd'ı Horâsân ve Sicistân vâliliği'ne atamıştır. Selm b. Ziyâd burada uzun süre vâlilik yapmıştır (el-Belâzurî, 2002: 577).

VII. yüzyılın sonunda Orta Asya'da Arap siyaseti Kuteybe b. Müslim'in¹⁹ sayesinde köklü değişiklikler geçirmiştir. Kuteybe b. Müslim bir yandan Mâverâünnehr'in yöneticilerinin iç kavgalarından faydalanırken diğer taraftan da Türkistan'a eskiden gidilen batı yönünün aksine, Herât aracılığı ile kuzey batıdan girmeye başlamıştır (Litvinsky, 1996: 457; Kennedy, 2001: 44).

Esed b. Abdullah'ın, bölgede vâililik yaptığı sırada 107-108/725-726 yıllarında Gûrlular Herât dağlarına kapanarak isyan etmişlerdir. Esed b. Abdullah üzerine ordu gönderip isyanı bastırmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: III/116).

Horâsân Vâlisi Cüneyd Velid b. Ka'ka Absi'yi Herât'a âmil yaptı. Bu âmil 111/729-730 yılından 153/770 yılına kadar burada görev yapmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: III/132). Emevîlerin Horâsân Vâlisi Haytam zamanındaki baskı Herât, Bâdgîs ve Belh'te isyanlara sebep olmuştur. Bu isyanlar şiddetle bastırılmıştır (Gibb, 1923: 16).

Emevîler devrinde, gerek kötü yönetimler dolayısı ile gerekse dinin tam özümsemememiş olması dolayısıyla isyanlar çıkmıştır. Çıkan bu isyanların merkezinde Horâsân'ın büyük şehirleri içinde olan Herât da bulunmuştur. Emevîlerin aşırı vergi almaları, halkın sıkıntılara ilgi göstermemeleri isyanlara toplumun geniş kesimlerinin destek vermesine ve yıllarca devam eden isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanlar bölge halkına zarar verdiği gibi Emevîlerin Hindistan'da yapacağı fetih hareketlerinin de hızını yavaşlatmıştır.

Emevîler devrinde dikhanların başta ekonomik alanda olmak üzere birçok konudaki haksız uygulamaları buranın Abbâsîlere destek vermelerine sebep olmuştur (Halîfe 2008, 407; Karakuş, 1996: 70). Emevîlerin yönetiminden hoşnut olmayanlar çok

¹⁹ Kuteybe b. Müslim (ö. 705): Haccac tarafından 702 yılında önce Rey sonra da Horâsân vâililiğine getirildi. Emevîler'in önemli kumandanlarından biri olan Kuteybe, bir türlü kontrol altına alınamayan Horâsân ve Mâverâünnehr'de Emevî hâkimiyetini pekiştirmiş, ülkenin doğu sınırlarını Çin hudutlarına kadar götürmüştür (Yiğit, 2002: 490-491).

çeşitliydi. Arapların İslâmiyet öncesinden beri aralarında var olan kabile rekabeti, mezhepsel kavgalar Araplar'ı ve kendi kabilelerini üstün görmeleri, müslüman olsun ya da olmasın halktan ağır vergiler almaları, Emevîleri adeta sona yaklaştırmaya başlamıştı. İşte bu şartlar altında Abbasî ihtilali Horâsân'da patlak vermiş ve kısa zamanda başarıya ulaşmıştır (Ş. Yetkin, 1989: I/31-32). Bu isyanların en önemlisi Ebû Müslîm Horâsânî isyanıdır. Ebû Müslîm, Abbâsîler tarafından Horâsân'a vekil yapılmış ve o da burada Başta Merv, Belh ve Herât olmak üzere önemli şehirlerde Emevîlere karşı yapılan isyanı organize etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: V/356-357; Gökyay, 1997: III/854-855; Yıldız, 2005a: 459; Yıldız, 2005b: 457-468). 130/747-748 yılında Horâsân'da Ebû Müslîm önderliğinde Abbasî taraftarları siyah bayrak açarak isyan ettiler ve Horâsân şehirlerinden Merv, Herât, Nesâ, Merv'er-rûd, Ebîverd ve Belh'e hâkim oldular (Hândmîr, 1333: II/206-207; İsfizârî, 1338: I/381). Ebû Müslîm'in gönderdiği Nâdir b. Nâdim, Herât'ın Emevî Vâlisi İsa b. Ukayl el-Leysî'nin Herât'ı elinden aldı (Gibb, 1923: 94; Hamilton-Roskeen, 2005: 159).

Abbâsî ihtilalinin kökleşip kısa zamanda başarıya ulaşmasında Herât şehri de isyana destek vererek etkin bir rol oynamıştır. Daha sonraki yıllarda el-Hazaî'ye Herât civarının yönetimi verilmiştir. Ondan sonra Cebrâil b. Abdullah ve Abbâs b. Abdullah Herât vâliliği yapmıştır.²⁰

Abbâsîler zamanında fetih siyasetinde önemli değişiklikler olmuş, Anadolu hariç birçok yerde fetih hareketleri yavaşlamıştır (Yıldız, 1976: 32). Bu dönemde ülkenin merkezden uzak birçok bölgesinde Tevâf-i Mülûkler ortaya çıkmıştır (Wahab-Yaungerman, 2007: 55). Herât da görünüşte Abbâsîlere bağlı ancak gerçekte yarı bağımsız olan bu devletlerin egemenliğine girmiştir (İsfizârî, 1338: II/ 4). Bu şekilde

²⁰ Abbasî döneminin diğer vâlilerinin isimleri için bkz. İsfizârî, 1338: I/381-384.

bölgede egemenlik kuran ilk devlet Tâhirîlerdir (821-873). Tâhir b. Hüseyin²¹, Herât'ta otuz yıldır sahte peygamber olarak isyan halinde olan Hâricî reisi Hamza'yı öldürdükten sonra 205/821-822 yılında isyanı bastırmıştır (İbn Kesîr, 1294: XII/71-72; Gerdîzî, 1347: 1; Kurt, 2002: 64). Bu olaydan sonra paralardan ve hutbeden halîfenin adını çıkarmıştır (Gerdîzî, 1347: 39; İbnü'l-Esîr, 1991: VII/20; Karaköse, 2002: 117; Özgüdenli, 2004d: 90; Özgüdenli, 2006: 17). 206/821 yılında basılmış paralardan bu yıllarda Herât şehrinin vâlisi Şükr b. İbrahim olup şehri Tâhir b. Hüseyin adına yönetmekteydi (Kurt, 2002: 209).

Abbâsî Halifesi, Tâhir'in isyan edeceği öğrenince tuzak kurdurarak şerbetine zehir koydurup 229/843-844 yılında öldürtmüştür (İbnü'l-Esîr, 1991: VII/20; Gerdîzî, 1347: 39; Karaköse, 2002: 117). Onun ölümünden sonra oğulları müstakil olma niyetinden vazgeçmemişler ve bu uğurda mücadeleye devam etmişlerdi (Karaköse, 2002: 117).

Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden sonra yerine Halîfe Me'mûn, Talha b. Tâhir b. Hüseyin'i atamıştır. Tâhir b. Hüseyin, Herât ve Bûşenc başta olmak üzere (Wiet, 1986: 1342; Ensârî, 1383: 83) kendi içinde kısmen birlik oluşturmuş olan Herât Bölgesi'ni, batıda Hârezm Denizi'nin güney doğu kıyılarına, doğuda Ceyhun Nehri'ne, kuzey doğuda ise Orta Asya'nın Çinliler ile Müslümanların sınırına kadar olan geniş bir alanı

---

²¹ Tâhirîler için bkz. Hândmîr, 1333: II/342-343, 348-349; Havafî, 1341: I/72; Gerdîzî, 1347: 1; Merçil, 1987: 412; Ensârî, 1383: 82). Kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in (elkâbî Zü'l-Yemîneyn) ataları kumaş dokuyusudur. Tâhirîlerin atası olan Rûzeyk, Abbâsî Devleti'nin Horâsân'daki propagandacılarından olan Huzâ Kabilesi'nden Abdullah b. Huzâi'nin mevâlisi olup onun kâtipliğini yapmıştır. Abbâsîler bağımsız olunca Rûzeyk de Bûşenc vâlisi yapılmıştır (İbn Halîkân, 1842: 654; Gerdîzî, 1347: 1; V. Barthold, 1990: 224; Sitawkat, 2000: 103). Rûzeyk'in vâliliği 160/776-777 yılına kadar devam etmiştir (İşıltan, 1979: 361). V. Barthold ise Tâhir'in dedelerinden Mus'ab'ın Abbâsî propagandası sırasında Ebû Müslîm'in adamlarından birinin kâtibi ve Bûşenc şehrinin hâkimi olduğunu, bu sırada Yûsuf el-Berm'in isyanı çıktığını, isyan bastırıldıktan sonra şehrin reisliği tekrar ona verildiğini kaydetmiştir (V. Barthold, 1990: 224).

yönetmiştir (Cahen, 1990: 193-194; Szuppe, 2003: sy.). Bu dönemde Tâhir, kaynaklarda Herât şehrinin reisi olarak geçmektedir (V. Barthold, 1990: 224).

Babasının yerine geçen Abdullah b. Tâhir 205/821-22 yılından itibaren (ö. 230/844) Herât şehri ve bölgesi dâhil Rey'den Hindistan'a kadar olan geniş bir alanı tam bağımsız bir hükümdar gibi yönetmiştir. Halife Me'mûn ile arası açılınca da Semerkand'da idam edilmiştir (Yıldız, 2005c: 264-265). Amr b. Leys'in Muhammed b. Tâhir'in öldürülerek aileyi Sistân'a göndermesi ile Tâhirîler son bulmuş (Gerdîzî, 1347: 5) yönetim Sâffarîler'e geçmiştir (259/872-73). Bazı kaynaklar Ya'kûb Saffâr'ın Tâhirîler üzerine yürüyüp Nişâbûr'u Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Muhamed'den aldığını ve oraya kardeşini tayin ettiğini belirtmişlerdir (Gerdîzî, 1347: 5; Cuzcânî, 1955: I/116-17; el-Ya'kûbî, 2004: 352; Karaköse, 2002: 117; Yılmaz, 2004: 80). Tâhirîler devrinde Herât, Merv ve Belh şehirleri ile Horâsân'ın en önemli şehirlerindendi (el-Ya'kûbî, 2002: 88; Yıldız, 1976: 160; W. Barthold, 1979d: 637; V. Barthold, 1990: 81; Marin, 2000: 105; H. Kurt, 2002: 114-116).

Özellikle Tâhir b. Hüseyin zamanında müstakil devlet vasıflarına sahip ve gücünün doruğuna ulaşmış olan Tâhirîler, Herât Bölgesi'ndeki Haricî isyanlarının bastırılmasında rol oynayarak buraların daha fazla tahrip olmasını önlemişlerdir. Bu devlet Herât ve çevresinde ilmî ve kültürel faaliyetleri desteklemiştir. Kendi adlarına Herât ve Semerkand'da para bastırarak ekonomik hayata da katkıda bulunmuşlardır (H. Kurt, 2002: 184-212, 209).

Tâhirîler'den sonra bölge Hâricîler'in kurdukları bir devlet olan Saffârîlerin²² eline geçmiştir. Ya'kûb b. Leys-i Saffâr Sistân'da (Ahmed İbn Hüseyin Kâtib, 1966: 56; el-Ya'kûbî, 2002: 87; Hândmîr, 1333: II/204; Özgüdenli, 2004b: 91) ortaya çıkmıştır.

²² Emevîler ve Abbâsîler Sistân Bölgesi ile çok fazla yakından alakâdar olamamışlar, gerek dinsel ve gerekse siyasal bakımdan fazla nüfuz edememişlerdir. Buraya Horâsân'ın değişik kesimlerinden Haricîler

Ya'kûb b. Leys'in²³ kısa zamanda Sistân'ı ele geçirmesi (Hândmîr, 1333: II/345). Tahirî hükümdarını yenmesi ve Nîşâbûr'u 259/872-73 yılında alması ile (Beyzâvî, 1313: 61; Gerdîzî, 1347: 7; el- Ya'kûbî, 2002: 87-88; Özgüdenli, 2006: 18; Ensârî, 1383: 66) Tâhirîler tarih sahnesinden çekilirken Saffârîler 253-906/ 867-1500) taze bir güç olarak ortaya çıktılar (Yurduaydın, 1971: 47-48; Bosworth, 2002: 255; Wahab-Yaungerman, 2007: 55). Horâsân Emîri Muhammed b. Tâhir b. Abdullah b. Tâhir el-Hüseyin Horâsân hâkimi (Nizâmü'l-Mülk, 1989: 15) iken Herât'ta da Muhammed b. Evs el-Enbârî onun vâlisiydi. Ya'kûb b. Leys'in Herât'a gelmesi üzerine Muhammed b. Evs, adamlarını çok iyi bir şekilde teçhiz etmiş ve Ya'kûb b. Leys'in karşısına çıkarmışsa da başarılı olamamış, yenilince (Gerdîzî, 1347: 7) Herât ve Bûşenc 11 Şâban 253/16 Ağustos 867'de Ya'kûb b. Leys'in eline geçmiştir (Fâmî, 2008: 67-68; Ensârî, 1983: 82; Bosworth, 2002: 255). Fâmî, bu tarihi 257/870-871 olarak kaydetmiştir (Fâmî, 2008: 68). Bûşenc'i alan Ya'kûb b. Leys (W. Barthold, 1943: 338; V. Barthold, 1990: 233-234; Ensârî, 1383: 88; Wahab-Yaungerman, 2007: 55) bu iki şehri eline geçince onun Horâsân'daki ününü arttırmış ve çevredeki yöneticiler ondan korkmaya başlamışlardı (İbnü'l-Esîr, 1985: VII/185; 1991: VII/156; V. Barthold, 1990: 233-234; Szuppe, 2003: sy.). Ya'kûb b. Leys Herât ve Bûşenc'den sonra bölgedeki diğer şehirlerden Bâdgîs, Câm ve Bâherz'i tahrip etti. İbrahim b. İlyas da Bûşenc'de bir Sâ mânî ordusunu yendi (W. Barthold, 1943: 33). Bu başarılarından sonra Ya'kûb'a Abbasî Halîfesi tarafından menşûr ve sancak gönderilmiştir (Beyzâvî, 1313: 61; Ahmed İbn Hüseyin Kâtib, 1966: 56). Yakûb'dan sonra Herât Bölgesi dâhil bölgeyi kardeşleri, oğulları ve torunları yönetmişlerdir (Beyzâvî, 1313: 61-62).

---

göç etmişlerdir. Muâviye'nin ölümü sırasında vâli olan ve Horâsân ve Sistân bölgelerinde daha sonraki dönemlerde devlet kuracak olan Saffârîler'in atasını ilk defa Herât-Bâdgîs arasında idarî kademelerde kullanan da Selm b. Ziyâd olmuştur (Uslu, 1987: 20). Saffârîlerin atası bakırcı ve kalaycılıkla uğraştığından Saffâr denilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991: VII/156; Bosworth, 2002: 254).

²³ İsfizârî, Ya'kûb b. Leys'in soyu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. İsfizârî, 1338: I/330-331.

Horâsân'daki son muhaliflerini de bertaraf eden Ya'kûb b. Leys'in kardeşi Amr,²⁴ 285/898-899 yılında gücünün zirvesindeydi. Onun adıyla bilinen bir hânedânlık olan Saffârîler İran'ın büyük bir bölümüne hükmetmişlerdir (el-Ya'kûbî, 2002: 88; Frye, ts.: 447; Özgüdenli, 2006: 18). Bu dönemde Horâsân Bölgesi ile birlikte Saffârî hâkimiyetine geçen Herât Bölgesi'nde Haricîler güç kazanmışlardır.

287/900 yılında Amr, Sâmanîlerden İsmail b. Ahmed'e yenilince Saffârîler Horâsân'daki hâkimiyetini kaybetmişlerdir. Amr da bu yeniliden iki yıl sonra Bağdat'ta idam edilmiştir. Bundan sonra Herât Bölgesi'nde Sâmanî hâkimiyeti başlamıştır (Cahen, 1990: 195). Saffârîler hüküm sürdükleri dönemde Herât Bölgesi şehirlerinden Herât, Bûşenc ve Câm'ı da içine geniş bir alanı yönetmişlerdir (Cuzcânî, 1955: I/22; Cahen, 1990: 195; Günay-Güngör, 2007: 282).

Görüldüğü gibi Saffârîler devrinde Herât Saffârîlerin egemenliğindedir. Ancak Sâmanîler'in bölge şehirlerine müdahalesi sürmekte ve bu müdahale gücü oranında etkili olmaktadır. Zaten Saffârîler Devleti de, her ne kadar Sistân civarında müstakil hareket etmekteyse de, Herât Bölgesi ve Ceyhun Nehri civarında Sâmanîlere rağmen değil ancak onlarla birlikte ve onların istediği ölçüde varlığını ve hükümranlığını sürdürmektedir.²⁵

Saffârîlerin Sâmanîlere yenilmesinden sonra Herât'ı bir süre Şebaşî yönetti. 318/930-931 yılında Ebû Bekr Muzaffer Muhtacî Herât'a geldi. Bunun üzerine Herât'ta yönetici olan Şebaşî Herât'tan kaçtı. Sâmanî Hükümdarı Nasr b. Ahmed, Ebû Bekr b.

²⁴ Nizâmü'l-Mülk onun için Amr âdil bir emirdi. Mezarı Nişâbûr'dadır. Dindarları ve zâhidleri devlet yönetimine alırdı." (Nizâmü'l-Mülk, 1989: 48-49) kaydını düşmüştür.

²⁵ Orta Çağ İslâm devletlerinde kimin tam bağımsız, kimin bağlı devlet olduklarını da kestirmek oldukça güçtür. Çünkü İslâm devletlerinin hemen tamamı yakın oldukları Şîfî veya Sünnî halîfelere dinî yönden bağlı olurken, aynı zamanda birçok alanda müstakil hareket etmektedirler. Bu durum kendilerine bağlı yerel güçler, güçlü vâli ve komutanların bağlılık ölçüleri ve zaman zaman da yarı müstakil hareket etmeleri ve hatta bağlı oldukları devletlerle savaş durumuna geldikleri şekilde de tezâhür etmekteydi.

Mansûr b. Ali'yi Herât'a gönderdi. Şebaşî ise bazı ileri gelenlerle birlikte Muzaffer Muhtacî'ye biat edip Ebû Bekr b. Mansûr b. Ali Herât'tan çıkarıldı (Fâmî, 2008: 72).

Sâmânî ailesine Herât'ın yönetimi verilmeden önce burada Ebû Ali Hasan b. Ali el-Merv'er-rûdî âmil olarak görev yapmaktaydı. Daha sonraki yıllarda buranın Sâmânî ailesine verildiği görülmektedir (İsfizârî, 1338: I/384).

Sâmân Hûdâd, düşmanlarına karşı koyamadığı için Emevîlerin Horâsân Vâlisi Esed b. Abdullah'a sığınmış ve Müslüman olmuştur. Efendisine bağlılığından dolayı da oğluna Esed adını vermiştir (Fâmî, 2008: 67; V. Barthold, 1990: 225; Aka, 2005h: 59). Esed b. Sâmân'ın hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Oğulları Nuh, Ahmed, Yahya ve İlyas, Râfî b. İlyas'ın isyanını bastırdıkları için bu hizmetlerinin karşılığında Horâsân'da vâlilikler verilmiştir (Hândmîr, 1333: II/352; Fâmî, 2008: 67; Frye, 1975: 136; Büchner, 1988b: 40; V. Barthold, 1990: 216, 217, 226; Aka, 2005h: 59; Köprülü-Palabıyık, 2005: 122; Usta, 2007: 64). Nuh; Semerkand, Ahmed; Fergana, Yahya; Şâş, İlyas; Herât vâliliklerine tayin edilmiştir (Hândmîr, 1333: II/352; Gerdîzî, 1347: 14; Fâmî, 2008: 67; V. Barthold, 1990: 226; Özgüdenli, 2004d: 91; Köprülü-Palabıyık, 2005: 122; Göksu, 2012: 156). Ailenin Herât vâlisi olan İlyas b. Esed'in 242/856-57 yılında Herât'ta vefat ettiği bilinmektedir. Ancak hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır (Cuvcânî, 1955: I/28). İlyas tecrübeli ve enerjisi yüksek bir kişiydi (Cuvcânî, 1955: I/28; Usta, 2007: 48). İlyas'dan sonra şehre Ebû Ishak Muhammed İlyas b. Esed vâli olmuştur. Fâmî onun için: "Çok doğru ve iyi bir insandı. O ölünce yer ve gök bile ağladı." demektedir (Fâmî, 2008: 6). Herât'ın Simcûrî ailesinden önceki son Sâmânî vâlisi İbrahim'dir. Herât'ı kuşatmış olan Ya'kûb b. Leys'in üzerine de memur edilen İbrahim, Bûşenc'de yapılan bu savaşta başarılı olamayıp Nîşâbûr'a kaçmış ve aynı yıl oradan Sistân'a götürülmüştür. Kaynaklar bundan sonrası ile ilgili bilgi

vermemektedirler (Usta, 2007: 48). Sâ mânîlerin 330/941-42 yılındaki Herât Vâlisi Muhammed b. İbrahim olup onun yerine şehirde kardeşi Ebu'l-Nesim Simcûrî görev yapmaktaydı. Ebû Ali, Herât'a hizmet etmiştir (Fâmî, 2008: 103). Sâ mânî Emîri Nasr'ın amcası İshak'ın oğlu Mansûr isyan etmiş, isyana Sâ mânîler'in Herât Vâlisi Hasan Ali²⁶ de destek vermiştir. Ancak Mansûr ölünce Hasan tekrar Herât'a dönmüştür (Cuzcânî, 1955: I/37).

341/952-53 yılında Ebû Abbâs b. el-Cerrâh, Sâ mânîlerin Herât vâlisiydi. Yanındaki bir kısım kuvvetleri alarak dağa çıkıp isyan etti. Adamlarının bir kısmını da Herât'ta bıraktı. Halk isyancılara destek verdi. Sâ mânî emîri Ebû Yahya askerleri ile birlikte Herât'a geldi. İsyancı vâlinin adamlarından bir kaçını öldürdü. Ebû Abbâs b. el-Cerrâh'ı yakalamaları için çevreye adamlar yolladı ancak onu yakalayamadı (Havafî, 1341: I/63). Ebû Yahya, askerlerin ihtiyaçları için şehirden gıda toplayıp İsfizâr'a doğru hareket ettiyse de Cerrah Buhârâ'ya kaçtı. Buhârâ halkı Ebû Abbâs b. el-Cerrâh'a çok büyük hürmet gösterdiler. Yönetim boşluğu ortaya çıkan Herât'a 342/953-54 yılında Bekcûr hâkim oldu (Havafî, 1341: II/64)

Havafî, (1341: I/64) ve İbn Havkal (2004: 144) yukarıda bahsedilen valinin Herât'taki isyanını bastıran bu Sâ mânî komutanı hakkında kaynaklar farklı isimler kaydetmişlerdir. Havafî Ebû Yahya ismini verirken İbn Havkal Eş'as b. Muhammed'i zikretmiştir. Ancak şehrin tekrar Sâ mânî idaresine geçmesinden sonra kalenin yıkılması ve gelişen diğer olaylar hakkında görüş birliği vardır. İsyanın bastırılmasından sonra şehrin surlarının hiçbir iz kalmayacak şekilde yıkılması için görevliler tayin etmiştir. Bu yıkımla sur ve kale sanki hiç var olmamış gibi iz bırakılmadan yıkılmıştır (Havafî, 1341: I/64; İbn Havkal, 2004: 144).

²⁶ Bu isim Fâmî'nin eserinde Ebû Ali olarak geçmektedir (Fâmî, 2008: 102-103).

341-342/952-954 yılları arasında Sâ mânîler zamanında Gûr Bölgesi'nde Herât dağları sınırına yakın bir yerde Ebû Ali Muhammed b. Abbâs et-Tûlekî adında birisi Tûlekî Kalesi'nde isyan etti. Bu isyanda çok fazla insan öldü. Bu sırada Sâ mânîler adına Herât'a hâkim olan Bekcûr, Tûlekî ile mücadele etmiş (Havafî, 1341: II/64), sığındığı kale kuşatılan Ebû Ali Muhammed b. Abbâs et-Tûlekî aman dilemiş (Usta, 2007: 260) ve böylece isyan bastırılmıştır (Havafî, 1341: II/64).

Havafî ve İsfizârî 346/957-58 yılında Herât şehrinin yönetiminde Ebû Mansûr Abdürrezzak'ın olduğunu, bir süre sonra onun Tûs'a gitmesi ile şehirde fitne çıktığını, otorite boşluğundan istifade eden Bûşenc Vâlisi Nâsır'ın Herât'a saldırdığını ancak şehri alamadığını, şehirde ise fitnenin devam ettiğini kaydetmişlerdir (Havafî, 1341: II/68; İsfizârî, 1338: I/384).

Sâ mânî Hükümdarı Abdûlmelik b. Nuh, Türk asıllı Alptigin'i 344/955 yılında Herât vâliliğine tayin etmişti (İsfizârî, 1338: I/385; Havafî, 1341: II/68; Yurduaydın, 1971: 59; Öztuna, 1983: 168; Merçil, 1989b: 223; Genç, 2007: 11). Alptigin de Ebû Ishak'ı nâib olarak gönderdi (İsfizârî, 1338: I/385). Daha sonra Ebû Ishak'ın yerine Alptigin'in nâibi olarak Hasan b. Ribal Herât'a gelmiştir (Havafî, 1341: II/68). Abdûlmelik'in ölümünden sonra yerine geçen Mansûr b. Nuh'un emri altına girmek istemeyen Alptigin dört bin kişilik kuvvetle Herât'tan ayrılıp Gazne'yi fethederek burayı kendisine merkez yapmıştır. Bir süre sonra Herât, Alptigin'in yönetiminden çıkmış ve burayı Sâ mânîler adına Levrik (Levik) yönetmiştir. 354/965 yılında Herât Alptigin tarafından tekrar alınmış ve Levrik (Levik) buradan çıkarılmıştır (Havafî, 1341: II/72). Alptigin 367/977 yılında ölmüştür. İsfizârî daha sonra İsmail b. Muhammed Dihistânî'nin Herât'ta görev yaptığını, Simcûrî'nin burada âmillik görevinde bulunduğunu belirtmiştir (İsfizârî, 1338: I/384).

372/982-83 yıllarında Herât'ı Sâmanîler adına Ebu'l-Hasan Simcûrî²⁷ yönetmekteydi (Hamdullah Müstevfî, 1913: 73; İsfizârî, 1338: I/386). Ancak Ebu'l-Hasan Simcûrî da Nişâbûr'a gitmiş ve yerine de Ebu'l-Hasan Faryâb'ı bırakmıştır. Faryâb, o şehri ihmal edince halk arasında huzursuzluk baş gösterdi. İki ay sonra Talha b. Muhammed Nesevî, Emîrû'l Sâhibü'l-Ceyş unvanıyla Herât'a geldi ve şehri sakinleştirdi. 354/965 senesinde Ebu'l-Hasan Davudî öncülüğünde Karmatîler olayı meydana geldi. Karmatîler ile olan mücadelelerde Talha b. Muhammed Nesevî öldü. Yerine Ebu'l-Hasan Simcûrî Herât vâlisi yapıldı. 360/970-971 yılında Herât Sebûktigin'e verildi (İsfizârî, 1338: I/385-386).

Babasının ölümü üzerine yerine 382/992-93 yılında oğlu Ali es-Simcûrî geçti. Daha sonra Horâsân vâliliği de kendisine verildi (Hamdullah Müstevfî, 1913: 73-74; İsfizârî, 1338: I/386). Ebû Ali es-Simcûrî Herât'ın yönetimini Faik'e bırakıp Sistân taraflarına gitti (İsfizârî, 1338: I/385-386). Herât vilâyetinin yönetimi 371/981-82 yılında Hâcib Taş'a verildi (İsfizârî, 1338: I/386).

Sâmânî Hükümdarı Nuh, Ali es-Simcûrî çekindiği için bir süre sonra Fâik'i emîr yapıp Herât'ı (Emâret-i Herî-Hirî) ona vermişti (el-Utbî, ts.:37; Hamdullah Müstevfî, 1913: 75; Gerdîzî, 1367: 153; Bayur, 1987: I/132 Göksu, 2012: 24). Ali es-Simcûrî Nişâbûr'dan Herât'taki Fâik üzerine yürümek için yola çıkmış ve Fâik'e de hem kızgınlığını hem de sitemini ifade eden bir mektup yazmış, onun eski dostu olan

²⁷ Simcûrîler, Horâsân'a gidip Sâmanîlerin yerine geçmeyi planlayan ve bu uğurda uğraş vermiş olan bir ailedir (Merçil, 2006: 834). Simcûrîler bir hânedân ismi olarak Horâsân Bölgesi'nde ve Herât civarında Sâmanîlere bağlı olarak hüküm sürmüşlerdir. Tam olarak bağımsız oldukları söylenemez. Ancak yarı müstakil olarak bir müddet varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ebû Ali es-Simcûrî, Sâmanîler zamanında önemli bir komutan olup, babası zamanında 361/971-72 yılında Herât'ta naiplik yapmıştı (Hamdullah Müstevfî, 1919: 5; İsfizârî, 1338: I/386; Cüzcânî, 1955: I/ 44; Diler, 2009: 1304). Ebu'l-Hasan es-Simcûrî, Sâmanîlerin memlûku olup bir ara Sistân'da görev yapmıştır (el-Utbî, ts.: 15; Bosworth, 1997: 612). Ebu'l-Hasan Simcûrî, Sâmanî Hükümdarı Nuh tarafından Horâsân ordu komutanlığına getirilmiş, o ölünce de oğlu Ebû Ali aynı göreve atanmıştır (Utbî, ts: 13, 15-16; Gerdîzî, 1367: 153).

kendisine nasıl ihanet ettiğini belirtmiştir (Hamdullah Müstevfî, 1913: 76; Hamdullah Müstevfî, 1919: 75). Bir süre sonra Sâ mânî hükümdarı ile Faik'in araları açılmış ve Sâ mânî hükümdarı 378/998 yılında Herât'ı ele geçirmiştir. Bu gelişmelerden kısa bir zaman sonra da Ali es-Simcûrî ile Sâ mânîlerin arası açılmıştır.

Herât yüzünden Fâik ile Simcûr arasında mücadele olmuşsa da sonunda Herât Fâik'e, Nişâbûr da ordu komutanlığı ile beraber Ebû Âli es-Sîmcûrî'ye verilerek (el-Utbî, ts.: 67; Hamdullah Müstevfî, 1910: 387) anlaşmazlık çözümlenmiştir (Göksu, 2012: 169).

Ebû Âli es-Simcûrî'den çekinen Sâ mânî hükümdarı, Sebüktegin ile ittifak kurarken, önce araları açılıp sonra anlaşan Fâik ile Simcûrî de birbirleriyle ittifak kurmuşlardır (Utbî, ts.: 67; Muhammed b. el-Hasan b. İsfendiyar, 1905: 227; Hamdullah Müstevfî, 1919: 73; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/40; Cuzcânî, 1955: I/46-47; Büchner, 1988c: 142; Paul, 2000: 108; Almas, 2011: 245; Göksu, 2012: 169). Ebû Ali es-Simcûrî, Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh'un Sebüktegin ile ittifak yaptığını duyunca bundan tedirgin olmuştur. Bu nedenle eski düşmanlıklar bir tarafa bırakılmıştır. Çünkü Sebüktegin'in Sâ mânîlere yardım etmesi onun gelecekteki planlarını zora sokabilirdi. Bu nedenle O da Büheyhî Hükümdarı Fahrüddeve ile ittifak yaptı (Usta, 2007: 195; Paul, 2000: 108, nr.68). Savaş hazırlıklarını tamamlayan Sâ mânî Hükümdarı II. Nuh, Ebû Ali es-Simcûrî'ye ait olan yerlerden Nesâ'yı emîrlerinden Me'mûn'a, Herât Bölgesi'nde yer alan Ebîverd'i de Hârezmşâh Ebû Abdullah'a iktâ olarak verdi. Bu durum Simcûrî'nin düşmanlarını çoğaltmak anlamına geliyordu. Ancak II. Nuh durumu bildiğinden Nesâ'yı vermiş, Ebîverd'i kardeşine ait olduğu gerekçesiyle vermemiştir. Simcûrî, Fâik ile birlikte Herât önlerine karargâh kurarken Sâ mânî hükümdarı Nuh ve Sebüktegin ittifakından oluşan ordu da Nâhiyet-i Bağ denilen yerde karargâh kurmuştur.

Bir süre sonra Ebû Ali es-Simcûrî, Sebüktegin'in gücünden çekindiğinden savaşmak istememiş, üstelik Sâ mânîler ile barış yapması için de ondan yardım istemiştir. Sebüktegin'in arabuluculuk konusundaki yardımı kabul olmuş ve barış yapılmışsa da Simcûrî'nin adamları Sebüktegin'in ordusuna saldırınca Herât önlerinde savaş başlamış, Herât kuşatılmıştır. Bu sırada şehri Ebû Ali es-Simcûrî'nin adamlarından Hâcib İlmengü yönetmekteydi. Ordusuna ihanet edip Sâ mânî-Sebüktegin ittifakı tarafına geçenler yüzünden Ebû Ali es-Simcûrî 382/992-993 yılında yenilmiş ve Nişâbûr'a kaçmıştır (Muhammed b. el-Hasan b. İsfendiyar, 1905: 227; Cuzcânî, 1955: I/47; Havafî, 1341: II/97; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/42-43; Göksu, 2012: 169). Kaçarken de çok sayıda ganimet bırakmışlardır. Galipler ganimetleri Herât'ta paylaşmışlar ve böylece şehrin yönetimi tekrar Sâ mânîlere geçmiştir (Muhammed b. el-Hasan b. İsfendiyar, 1905: 227; Cuzcânî, 1955: I/47; İsfizârî, 1338: II/386-387; Havafî, 1341: II/97; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/42-43). Sâ mânîlere bağlı olan Sebüktegin böylece Herât vilâyetine hâkim olmuştur (İsfizârî, 1338: II/387). Herât'a 387/997-998 yılında Beg Tüzün gelmiş ve bir süre Sâ mânîler adına şehri idare etmiştir (İsfizârî, 1338: II/387).

Sâ mânîler devrinde Herât, Horâsân'ın önemli merkezi olmuştur (Beyhakî, 1333: 236; W. Barthold, 1930: 50). Saltanatları boyunca (el-Utbî, ts.: 102) Herat Bölgesi genel olarak sükûn içinde ve refah dolu günler yaşamıştır. Ancak zaman zaman isyanlar da çıkmıştır (Usta, 2007: 48; Paul, 2000: 109).

BİRİNCİ BÖLÜM

HERAT BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ DURUMU

1.1. HERÂT BÖLGESİ'NE KOMŞU BÖLGELER

1.1.1. Horâsân

Horâsân kelime anlamı olarak, Hûr=güneş ile âsân= doğan kelimelerinin birleşimi ile oluşan doğan güneş manasına gelmektedir (Hâfız-i Ebrû, 1349: 4; Huard, 1988: 560; Karakuş, 1996: 66; Çetin, 2003: 18/234). Orta Çağ'daki Horâsân, şimdiki Horâsân ile aynı sınırları kapsamamaktaydı. Afganistan'ın kuzey batı kısımlarından Mâverâünnehr'i içine alıp Hârezm'e kadar uzanan çeşitli kısımlara sahip bir bölgenin adıydı (Nâsır-ı Hüsrev, 1951: X; el-İstahrî, 2001: 162). Merkezi Nîşâbûr²⁸ olmak üzere bu günkü kuzey doğu İran, Afganistan Horâsânı (bugünkü Herât civarı), Merv²⁹ civarınının dahil olduğu Türkmenistan, zaman zaman Özbekistan (Mâverâünnehr) ve bazen de Sistân gibi geniş bölgeleri içine almaktaydı (İbn Havkal, 1992: 228; Yves, 1988: 560; Öztuna, 1989: 212). En önemli dört şehri Merv, Nîşâbûr, İsfahan³⁰ ve Herât idi.

²⁸ Nîşâbûr, Horâsân'daki dört büyük şehrin en önemlisiydi. 31/651-652 yıllarında Abdullah b. Âmir tarafından fethedildi. Tâhirîler tarafından devletin merkezinin Merv'den Nîşâbûr'a taşınmasıyla daha da gelişti. Sâmânîler zamanında devletin askerî, siyasî ve idarî merkezi olan şehir aynı zamanda sanat ve ilim merkezi haline geldi (Özgüdenli, 2007a: 149).

²⁹ Merv, verimli Murgâb Deltası'nın aşağı kısmında kurulmuş olup Abdullah b. Âmir tarafından fethedildi. Orta Çağ coğrafyacıları buradan daha güneyde bugün mevcut olmayan küçük Merve'r-rûd'dan ayırmak için Merv'e Mervüşşâhcân demişlerdir. Burası Orta Çağ'da İran ile Hârezm Denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan işlek bir ticaret yolu üzerindedir (Özgüdenli, 2004b: 221).

³⁰ İsfahan, Merkezi İran Platosu'nu sulayan Zâyen'er-rûd şehrinin sol sahilinde ve iki mil (yaklaşık üç bin iki yüz m) mesafe eski Gaba (Gay) şehrinin yerinde kurulmuştur (Özgüdenli, 2000a: 497).

Horâsân'ın eni Ceyhun Vâdisi sahilindeki Bedehşân'dan itibaren Hârezm Denizi'ne kadar uzanmaktaydı (İbn Havkal, 2004: 159). Yani Ceyhun Nehri'nin doğu ve kuzey sınırlarına kadar geniş bir alana yayılmıştı (Hamdullah Mustevfî, 1913b: 88). “Doğusunda Hindistan, güneyinde Sind ve Kirmân Çölü, Fars ve Isfahan, kuzeyinde Garcistân ve Tohâristân (Rey, Kûm ve Kâşân şehirleri) sınırları bulunurdu (el-İstahrî, 1989: 184; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 56-65).

Horâsân'ın kuzey kısmı dağlıktır. Dağlar iki silsile halinde güney doğu istikametinde Hindukuş Dağları'na kadar ulaşmaktadır (Çetin, 2003: 234). Bölgenin her yerinde aynı iklim görülmez. Bazı yerleri sıcak, bazı yerleri soğuktur. Burası tarımın bol yapıldığı bir coğrafyadır. Orta Çağ'da buraya Gûr Dağları'ndan köleler getirilirdi. En önemli şehirleri Büst, Bağnîn, İstahr, Sekâved, Gazne (Gaznîn), Kâbil, Kûşk (Köşk-Hûşk)³¹, Balûs, Fîcvânî (Pencâv), Servân, Hâlkân, Hvâş, Keş, Ferâh, Garnî, Tâg, Sistân ve merkezi Zerenc, Nişâbûr, İsfizâr (Şehr-i Sebz-Sebvezâr-Asbûzâr), Rey, Âbâd, Gird, Hüsrev, Âzâzevâr, Câcerm, Kûmîş, Seberâyîn, Cermegân, Sebînekân, Hûcân, Râvînî, Behmen Âbâd, Mezînân, Nesâ, Tûs, Meyhene (Faryâb), Tûrşîz, Kender, Benâbed, Tûn, Kûrî, Gâyin, Tabsîn, Hûr, Hasb, Pujkan, Hâymend, Sengân, Selûmend, Herî (Herât), Kûh-i Sîm, Mâlin, Kerûh, Şûrmîn, Merv, Şing-i Âbâdı, Dandanakan, Gîrenk, Gûzgânan, Tâlekân ve adını saymadığımız daha birçok küçük şehir ve bu şehirlere bağlı kasabalardan oluşmaktadır (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 56-66).

Orta Çağ'da Horâsân'da yağmur sularından en fazla faydalanan şehir Herât ile Merv'er-rûd arasıydı. En sıcak yerleri Fars ve Kirmân'a yakın Kûhistân, en soğuk ve karlı yerleri ise Bâmyân ve Hârezm idi (İbn Havkal, 1992: 227; İbn Havkal, 2004: 153).

---

³¹ Burada emîr ikâmet ederdi.

Horâsân göç ve istilâ yollarının kavşak noktasında bulunmasından dolayı Eski Çağlardan beri sürekli istilâ edilmiştir. Hindistan'a ve İran'a yayılan Ârî ırk da buradan geçmiştir. Bu sebeple buraya İlk Çağ'da "Ariana" denilmiştir (Uslu, 1997a: 18). Horâsân'a yerleşen ilk Müslümanlar genel olarak Irak şehirlerinden, özellikle Basra'dan burayı fethetmek için gelen Arap askerleridir. Sonraki dönemlerde de pek çok Arap kabilesi buralara göç edip çeşitli şehirlere yerleşmişlerdir (Çetin, 2003: 235).

Çoğu tarihçiler, Türklerin Orta Asya'dan Horâsân'a gelip yerleşmiş olduklarına inanmaktadırlar. Gerçekten de İskitler (Sakalar) ve Yüe-çiler, bunlara misal verilebilir (Ögel, 1985: 157-158; Bayur, 1986: I/6). *Hudûdü'l-âlem* (2008: 68) müellifi Horâsân halkı için "Cengâver olup gözünü budaktan sakınmazdı." demektedir.

el-İstahrî (2004: 266), Horâsân için:

Havası güzel, suyu tatlı, toprağı sağlam ve meyvesi lezzetli bir şehirdir. Ahalisi işlerini sağlam yapar, vücutları tam, boyları uzun ve yüzleri güzeldir. Berâzîn ve Sihârî denen at, eşek ve develerden ibaret iyi binekleri, güzel silahları ve zırhlı elbiseleri vardır. Horâsân'ın komşuları düşmanların en kahramanıdır. Din itibariyle de en sağlam, müşriklere karşı en dayanıklı ve ekmek ve nimete en ziyâde saygılı olan Türkler'dir. Horâsân ahâlisi Türklerin berisinde, Müslümanların siperidir.³² Bunlar Türkleri çok öldürürler ve onları esir alırlardı.

Horâsân sanatların muhkemliği konusunda Türklerin bir parçasıdır.

demekle X. yüzyıldaki Horâsân ahalisinin durumunu, Türklerin henüz kitlesel olarak Müslüman olmadıkları IX. ve X. yüzyıldaki Horâsân ve Türk ülkeleri ile olan münasebetleri, sanat anlayışları, geçim kaynakları, taşıt hayvanları, ahlâkî yönleri, cihat

³² Horâsân ahâlisi Türklerin berisinde, Müslümanların siperidir cümlesinden; Hôrâsân Bölgesi'ndeki Müslüman Türklerin henüz İslâmiyeti kabul etmemiş Türklerle olan mücadeleleri ve onlara karşı kendilerini siper etmeleri anlamına gelmektedir .

anlayışları, köle ticareti, arazisi, iklimi ve Türklere has özellikler hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin çoğu, konumuz olan Herât Bölgesi'ndeki şehirlerin X. yüzyıldaki durumları hakkındadır. Hatta burada bahsedilen geçim kaynakları, arazi yapısı ve köle ticareti gibi birçok konu ortaktır.

İslâmiyet'in bu bölgede yayıldığı ilk yıllarda Horâsân bir komutanın (Horâsân Espehbudu-Horâsân İspehbedi) ve dört merzûbânın idaresi altındaydı. 1. Mervüşşâhcân ve mülhakâtı, 2. Belh ve Tohâristân, 3. Mâverâünnehr, 4. Bûşenc, Herât ve Bâdgîs (İbn Hurdâdbih, 2004: 355-385).

Belâzurî, Horâsân'ın dört kısımdan meydana geldiğini belirtmiştir:

Birincisi: Nîşâbûr, Kûhistân, Tabeseyn (iki Tabes), Herât, Bûşenc, Bâdgîs ve adı Taberân olan Tûs illerini ihtivâ eden İran şehirleri.

İkincisi: Merv, Tâlekân, Nesâ, Bâverd, Merv'er-rûd, Hârezm, Zemn ve Âmul.

Üçüncüsü: Ceyhun Nehri'nin batı tarafındaki ülkedir. Nehir ile arasında sekiz fersahlık³³ mesafe vardır. Bu ülke Faryâb, Cürcân, yukarı Tohâristân (Tâlekân), Hüttal (Vâhş), Kûvâdiyân, Enderâbe, Bâmyân, Bâglân ve Vâlic illerinden mürekkeptir.

Dördüncüsü: Mâverâünnehir yer almaktadır. Burası; Buhârâ, Şâş, Turaibend, Sogd (yani Kîş ve Nesev), Ustrûşene, Sâmân, Fergâna, Semerkand, Serahs gibi Türk illerini ihtivâ etmektedir (İbn Fakîh, 2004: 272).

el-Makdisî (1994: 261) ise Horâsân'ı dokuz bölge ve sekiz bölüme ayırmıştır: Bu bölümlerin en büyüğünü Bûşenc olarak kayda almıştır. Bûşenc'i sırasıyla Bâdgîs, Garcistân, Merv'er-rûd, Tohâristân, Bâmyân, Kenc-i Rustak ve İsfizâr takip ederdi. Demektedir.

³³ Fersah: At ile bir saatte gidilen mesafeye denir. Üç mile denktir. Bir mil: 1609.344 m.'dir. Bkz. Pakalın, 2004: II/699. Bir merhale; Bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafedir. Ortalama sekiz saat itibar edilir. Bkz. Pakalın, 2004: II/ 481.

Horâsân, bölgeye İslâmiyet'in geldiği ilk yıllarda İslâm dünyası ile Türkler arasındaki sınırı oluşturmuştur (Günaltay, 1943: 95). Emevîler ve Abbâsîler zamanında merkezi Merv olan büyük bir eyâletti. Burası Abbâsîler zamanında dar anlamda bağımsız, fakat azledilebilen vâliler tarafından yönetilmiştir (Cahen, 1990: 197).

İbn Havkal: “Orta Çağ'da Horâsân'daki dört büyük şehir olan Nîşâbûr, Merv, Belh ve Herât için mertebesi yüksek, askeri çok, şihnesi büyük ve varidadı çoktur.” (2004: 140) demektedir. IX. X. ve XI. yüzyılda Horâsân'a dâhil ve bu eyâlete bağlı yerler arasında İsfizâr , Bâmyân, Âmûl, Merv'er-rûd, Tuhayristan ve Garce's-şar, (İbn Havkal, 2004: 140), Merv'er-rûd (İbn Rusteh, 2004: 289), Ebîverd, Cüzçân, Bûşenc, Bâdgîs (İbn Havkal, 2004: 140; İbn Rusteh, 2004: 289; Kudama b. Ca'fer, 2004: 222), Kûhistân, Nîşâbûr, Tûs, Nesâ, Serahs, Tâlekân, Faryâb, Tohâristân, Tirmiz, Buhârâ, Semerkand, Fergâna, Ustrûşena, Şâş, Kiş, Nesev (İbn Rusteh, 2004: 289) başta olmak üzere daha birçok irili ufaklı şehir ve kasaba bulunmaktaydı.

Horâsân Bölgesi, Selçukluların hâkimiyetinden önce içtimaî ve fikrî hayat bakımından yerleşik hayat tarzının mevcut olduğu şehirlerde ve kasabalarda Abbasî hilafetince temsil edilen bir kültüre sahip olmuştur (Kafesoğlu, 1992: 73). Bu kültür Arap-İslâm kültürü olmakla birlikte Emevîler gibi koyu Arap ırkçılığını barındırmıyordu.

Kısaca Horâsân, ilk dönem İslâm fetihlerinden itibaren Mâverâünnehr'i de içine almak üzere Bağdat'ın doğusundan Afganistan'a kadar geniş bir bölgeyi içine alan yerler için kullanılmıştır (Varol, 1985: 49).

1.1.2. Mâverâünnehr

Horâsân'ın kuzey ve doğu kısımlarını kapsamaktaydı (Kitapçı, 1980: 70; Akyürek, 2001: 2). Vahşâb ile Harnâb Nehirleri arasındır. Sicistân nâhiyeleri ve Guz

(Oğuz) arası, Gürcân nâhiyeleri, kuzey Mâverâünnehr memleketi ve Hüttel arasındaki Türk diyarının az bir kısmı, güney tarafını da Cürcân, Taberistan, Kûmîs ile Fars Ovaları ile çevrilidir. Orta Çağ'da Horâsân'ın doğu cihhetinde Fars Ovası ile Herât arasında Gûr'dan Gazne'ye kadar dar bir yol (Zeneka) uzanmaktaydı (el-İstahrî, 1989: 203; İbn Havkal, 2004: 131-133).

Bir kısım Eski Çağ coğrafyacıları da nehrin kuzeyi-öte tarafı- anlamına gelen Mâvara el-Ceyhun demekle nehrin kuzeyinde bulunan Araplar tarafından istilâ edilen memleketleri kastetmişlerdir (Kitapçı, 1980: 70; Kitapçı, 1999a: 279; Akyürek, 2001: 2; Özgüdenli, 2006: 513). Eski Çağ coğrafyacılarına göre Mâverâünnehr, Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde yer alan ve Arap fütûhatıyla birlikte İslâm hâkimiyetine giren topraklara verilen genel bir addır (Kitapçı, 1980: 71).

İlk fetih yıllarında Horâsân'ın bir parçası olarak görülen ve *Divânü Lûgat-it-Türk*'te Çayardı (Kaşgarlı Mahmud, 1999: III/149) olarak geçen Mâverâünnehr, Sâmânîlerden itibaren ayrı bir özel statüye sahip olmaya başlamıştır. İslâm fetihlerinden sonra Ceyhun Nehri'nin öte yakası anlamına gelen Mâverâünnehr denmiştir (Esin, 1978: 155). Farsçada Par Deryâ, İngilizce de Transoxiana kelimeleriyle ifade edilmiştir. Mâverâünnehr ismi IX. ve X. yüzyıllardan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlamıştır (Özgüdenli, 2003a: 177). Araplar burası için Haytal (Akhun-Eftalit) adını da kullanmaktaydılar (Buhârâlî, 1995: 33). Ceyhun Nehri'ni Türkistan'ın iç kesimlerine doğru hareket etmede stratejik bir nokta olarak gören Müslüman Araplar, daha sonraları nehrin öbür tarafında ve kuzey kesiminde bulunan bütün ülkeleri kapsamak üzere genel anlamda Mâverâünnehr adını vermişlerdir.

Aslında burası Türkistan'ın bir parçası olup Aşağı Türkistan'ı oluşturmaktaydı. Bu anlamda Mâverâünnehr, daha ilk fetih yıllarından itibaren Horâsân'ı, İran ile Turan

arasındaki geçiş bölgelerinden Ceyhun Nehri vasıtasıyla ayrılan müstakil bir ülke olarak kabul edilmiş oluyordu (Kitapçı, 1980: 71; V. Barthold, 1990: 67). Burası tarih öncesi dönemlerinden itibaren Orta Asya Steplerindeki göçebeleri, Horâsân ve İran'daki yerleşik unsurlar arasında bir sınır durumunda olup (V. Barthold, 1990: 67) kaderi çoğu zaman dışarıdan yapılan müdahaleler ve işgallere göre şekil almıştır. Bölge için Haytal isminin de kullanma sebebi, burada Akhunların oynadıkları önemli rollerdendir. Eski Yunanlılar ve Avrupalılar ise buraya Turanes-Ekesyana derlerdi. Bu isim Ekus-Okus-Oxus isminden türemiş olmalıdır (Özgüdenli, 2003a: 178).

Mâverâünnehr; batıda Taraz'dan itibaren bir yay çizerek, Beşkend (Bîskend), Sogd, Semerkand, Buhârâ'dan Hârezm'e kadar uzanmaktaydı (el-İstahrî, 2001: 164). En meşhur şehirleri Buhârâ, Semerkand, Kiş, Fergâna, Sogd, Sağanîyân, Hocend, Uruşana Hokand (el-Hemedânî, 2004: 272; Zeydan, 1972: 81), Şâş, Turaibend, Sâmân ve Serahs'dır (el-Hemedânî, 2004: 272). Klasik dönemde Mâverâünnehr beş ana bölgeye ayrılıyordu. Merkezde Soğd (Bûhâra ve Semerkand), batıda Hârezm (sonraları Hive), güneyde Çağanîyân, Hûttal (ân), Âmuderyâ'nın yukarısında Bedehşân ve kuzeyde Fergâna-Şâş (Taşkent) (Özgüdenli, 2006: 514) bulunmaktaydı.

Horâsân ve Mâverâünnehr, Halîfenin onayı ile Sâmânîlerin yıkılmasına kadar, onlar tarafından yönetilmiştir. Sâmânîlerden sonra Karahanlı ve Gazneliler arasında paylaşılan bölgeye daha sonra Selçuklular ve Hârezmşâhlar hâkim olmuşlardır. Moğol istilâsı ile Moğol egemenliğine giren Mâverâünnehr daha sonra Timurluların hâkimiyetine girmiştir. Orta Çağ'da doğudaki Türk ülkelerinden buraya Orta Çağ'da bolca köle getirilip ticareti yapılmıştır (el-İstahrî, 2001: 163).

1.1.3. Sistân (Sicistân)

Herât Bölgesi ile sınır komşusu olması ve bu bölgedeki devletlerin hâkimiyet mücadelelerinin çoğunun Sistân ve Herât Bölgesi'nde birlikte yürümesi dolayısı ile burası hakkında da kısaca bilgi sahibi olmanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

Sistân, Horâsân'ın güneyinde İran ile Afganistan arasındaki hudut bölgesindedir (Şemseddîn Sâmî, 1889: IV/2537; Bünchner, 1988a: 715). Doğusu Mekran Çölü³⁴ ve Multân mülhâkatının bir kısmı, batısı Horâsân ve Hindistan'ın bir kısmı, kuzeyi Hindistan, güneyi Kirmân ile çevrili bir alandır (el-İstahrî, 1989: 192; İbn Havkal, 2004: 131). Esasen burası da Mâverâünnehr gibi Horâsân'ın bütünlüğü içerisinde bir bölgenin adıdır. Doğu Horâsân aslında Sistân'dır (el-İstahrî, 1989: 203). Kuzeyden gelen Herât ve Hilmend Nehirleri Sistân arazisini sulamaktadır (Bünchner, 1988a: 715). Hilmend Nehri'nin taşkınları bölgeyi verimli yapmıştır. Ceyhun Nehri Sistân'ı ikiye bölmektedir (Huntington-Ellwood, 1912: 114).

Sistân, İlk ve Orta Çağ'da bolca hurma yetişen bir bölgedir. Halkının çoğu Tacikler'den meydana gelmiştir (Bünchner, 1988a: 716). Çoğu Yemen'den olmak üzere Himyerî kabilesinden Araplar da fethin ilk yıllarında buralara yerleşmişlerdir (el-Ya'kûbî, 2004: 331). Sistân'ı Muâviye b. Ebû Süfyan zamanında Abdurrahman b. Semûrî fethetmiştir (el-Ya'kûbî, 2002: 6; el-Ya'kûbî, 2004: 331). Bölge 23/643-44 yılından itibaren Müslüman egemenliğini tanımıştır (Bünchner, 1988: 718). Ancak Emevî Halîfesi Muâviye zamanına kadar burada Müslüman egemenliği tam olarak sağlanamamıştır (el-Ya'kûbî, 2002: 62). En parlak devri Ya'kûb b. Leys'in kurmuş olduğu Saffârîler zamanıdır. Sistân bu hânedânın merkezi olmuştur (Bünchner, 1988a: 719).

³⁴ Kirmân ve Sind arazisi ile Sicistân arasındaki çöldür.

Zerenc, Sistân'ın ilk şehridir. Herât'ın güney kıyıları boyunca giden ve İsfizâr'ın karşısında (İsfizârî, 1338: I/309, 328, 332; el-Hemedânî, 2004: 242), Zereh (Zarah-Hâmuûn) Gölü'ne dökülen Hilmend (Etymandros, Haetumat) Nehri'nin sağ tarafında Sistân Bölgesi'nin Orta Çağ'daki merkezi olan tarihi bir şehirdir. Şehrin isminin kökeni hakkında Sâsânî Hükümdarı Rüstem'in babası Zâl ile alâkalı olduğuna dair rivâyetler de vardır (Aka, 2005d: 180). Burası Sâsânîler zamanında büyük bir şehirdi. Şehir, Sistân Bölgesi'nin Orta Çağ'daki merkezi (Aka, 2005l: 170) ve bölgenin başkenti olup iyi inşâ edilmiştir (el-Makdîsî, 1994: 263, 272; Strange, 1873: 335). Burası IX. yüzyıldan itibaren meliklerin oturduğu bir şehirdi (el-Ya'kûbî, 2002: 62). Büst de Herât'ın güney kıyıları boyunca giden ve İsfizâr'ın karşısında Sicistân'ın en büyük şehridir (Strange, 1873: 414).

1.1.4. Cüzcân (Cüzcânân)

Murgâb ve Ceyhun Nehirleri arasında yer alan eski bir eyâlet olup, Belh'in batısında bugünkü Meymene³⁵, Endehoy (Andhoy), Şubûrgân (Şubûrkân, Şûpûrgân, Şibergân) ve Ser-i Pol şehirlerini içine alıyordu (T. Yazıcı, 1993: 96-97). el-Ya'kûbî, IX. yüzyılda buranın dört yerleşim yerinin bulunduğunu ve ilk yerleşim yerinin Anbar olduğunu kaydetmiştir. Anbar vâililik merkeziydi. İkinci şehir Asân ve Sam'âkân şehirleriydi. Cüzcân meliklerinin oturduğu üçüncü şehir, Kündern ve Kurzûmân'dı. Dördüncü şehir ise Şubûrgân'dı el-Ya'kûbî (2002: 68), Cüzcân Bölgesi için: "İslâm dönemlerine kadar burası hânedân yöneticilerinin mülkü sayılmış." demektedir. Burası Mâverâünnehr ile İran'ın yüksek yaylaları arasında bir köprüydü (T. Yazıcı, 1993: 96).

³⁵ Meymene mes'ûd şehir anlamına gelmektedir. Herât ile Belh arasındaki önemli bir ticaret yolu üzerindedir. Ziraate elverişli bir yerdir. Burada Türkmenler yoğun olarak yaşamaktadırlar. Bkz. Whittehead, 1979: 180. Meymene'nin diğer ismi Faryâb'dır.

Herât Bölgesi'nin şehirleri kısmında da belirtileceği üzere bu bölgenin bazı şehirleri yönetim olarak zaman zaman Herât Bölgesi'ne dâhil olmuştur.³⁶

Cüzcân Bölgesi çoğu zaman Herat'a dâhil olmakla birlikte bölge içinde zaman zaman ayrı bir bölge olarak da kabul edilmiştir. Aslında burası Timurlulara kadar genel olarak Horâsân içinde ayrı bir bölge olarak kabul edilmişken, Timurlular zamanında çoğu zaman Herât Bölgesi'nin yönetim yapısının içinde yer almıştır.

1.1.5. Tohâristân

Belh ile Bedehşân arasındaki bölgenin adıdır. Herât Bölgesi'nin kuzey batı kısmını içine almaktadır. Tohâristân'ın yukarı kısmına Tâlekân da denirdi. Bu bölge adını Greko-Bactrian İmparatorluğu'nu yıkan boylar arasında sayılan Toharîler'den almıştır. Arap egemenliği ve Sâmânîler devrinde eyâletin toprakları Ceyhun sahilinden Hindukuş geçitlerine kadar uzanmaktaydı (V. Barthold, 1990: 69). En önemli şehri Tâlekân idi (V. Barthold, 1990: 70). Bu terim daha çok Ceyhun Nehri'nin her iki kıyısında bulunan ve iktisadî olarak Belh'e bağlı olan bütün eyâletleri kapsamaktaydı (V. Barthold, 1990: 71). Orta Çağ'da Tohâristân Bölgesi'nde Rey, Kûm ve Kâşân şehirleri bulunurdu (el-İstahrî 1989: 184; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 56-65).

1.1.6. Garcistân (Kûhistân)

Garcistân tabiri; Zerafşân'ın dağlık yukarı bölgesi için kullanılmaktaydı. Garş, buradaki bir dağın ismidir. Daha sonra ş harfi c'ye dönüşmüştür. Burası çok sarp bir yer

³⁶Şubûrgân bir ara Cüzcan Bölgesi içinde yer almıştır Afganistan Türkmenlerinden olup Şubûrgân'da medrese tahsili görmüş, Arapça, Farsça, Türkiye Türkçesi, Özbek ve Türkmen lehçelerine hâkim olan Afganistan'ın Rus işgaline uğradığı yıllarda ülkemize gelen ve Tokat ilinin Yeşilyurt ilçesinde ikâmet eden Berdi Sadakat (Molla Berdi), Cüzcân (Cevizcân) isminin cevizin burada bol olarak yetişmesi dolayısıyla verildiği rivâyetine inanıldığını belirtmiştir.

olup deve bile yürüyemez. Çok eskiden beri burada altın madeni çıkarılmaktaydı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 38).

1.1.7. Gûr

Şimdiki Afganistan'ın batısında Herât'ın doğusu, güney doğusu, Afganistan'ın Hilmend Vâdisi, Garcistân'ın doğusu, Cüzcan ile Herât Nehri'nin güney kısmı, Germsîr, Nimrûz, Gazne, Kâbil, Bâmyân ve Herât arasında bulunan dağlık bölge Gûr veya Gûristan olarak adlandırılmıştır (Cuzcânî, 1955: 318; Strange, 1873: 416; Fischel, 1965: 149; Muhammed Nâzım, 1971: 71; Bosworth, 1977: 436; V. Barthold, 1981: 360; Öztuna, 1983: 138). Daha kısa ifade ile “Herât ile Gazne arasındaki dağlık bölgeye” (Ayan, 1998: 86) denilmekteydi. Bu bölgeye Mendiş de deniliyordu (Yıldız, 1989: 247). Herî-rûd, Farah-rûd, Rûd-i Gûr ve Knaş-rûd'un yukarı havzalarını içine almaktadır (Bosworth, 1977: 436). Kûh-i Sîm³⁷ (Gümüş Dağı) buradadır (Hâfız-i Ebrû, 1349: 38).

Gûr Bölgesi'nin iklimi sert, havası soğuktur. Kış mevsiminde çoğu zaman yolları kapalı kalmaktadır. Düz arazi azdır. Orta Çağ'da burada Dağ Keçisi yetiştirildi. Bölgede bal da bolca üretilirdi (Hâfız-i Ebrû, 1349: 27).

Bugün Afganistan'da Hazaristan olarak adlandırılan bölge geçmişte Gûrluların yaşadıkları yerlerdir. Arazi kayısı, ceviz, dut ve asmalarla örtülüdür. Gûr Bölgesi uzun süre Herât ve Sistân'ın köle pazarına insan kaynağı olmuştur (Bosworth, 1977: 440). Orta Çağ coğrafyacıları buradan Herât ve Hilmend gibi büyük nehirlerin aktığını belirtmişlerdir. İbn Havkal buranın dağlık olması dolayısıyla hayat şartlarının zorluğu ve yaşamının imkânsızlığından bahsetmiştir. Aynı müellif burada Müslümanların yaşadığını da kaydetmiştir (İbn Havkal, 1992: 205-207; Strange, 1873: 416).

³⁷ Burada gümüş madeni olduğu için bu isim verilmişti.

1.1.8. Bedehşân

Tohâristân'ın doğusunda yer almaktaydı. Bedehşân Bölgesi; Kuzeyde Ceyhun Nehri, güneyde Hindukuş Dağları, doğusunda Türkistan ve batısında Kunduz Nehri ile çevrili bölgenin adıydı (Saray, 1992: 291). Başkenti Fayzâbad'dır. Burayı Gökçek Nehri sulamaktaydı. Araplar bu nehre Rûd-u Zargam derlerdi (Hâfız-i Ebrû, 1345: Havaşî ve Talikat).

1.2. HERÂT BÖLGESİ

1.2.1. Coğrafi Yapısı

Bugünkü Afganistan devleti sınırları içerisinde ülkenin kuzey batısında bulunan ve konumuzun bir kısmını oluşturan Herât,³⁸ Orta Çağ'da hem şehir hem de bölgenin adıydı.

Orta Çağ'da Herât Bölgesi'ne bağlı şehirler değişmekle birlikte genel olarak Sistân, Gûr, Garcistân, Tohâristân, Cüzcân, Murgâb³⁹ ve batıda Ceyhun Nehri'ne kadar olan geniş bir alanı kapsamaktaydı.

Herât'ın kuzeyinde Muhtar ve Zencirgâh Dağı adıyla uzanan dağ kümeleri şehre iki fersah uzaklıktadır (el-İstahrî, 1989: 210). Herât, Muhtar Dağı'nın eteğinde Herî-rûd (Tecend Derya) Vâdisi'nde kurulmuştur (Allen, 1880: 35; Aka, 2001: 57). Gûr ve Gazne arasındaki bölgeden gelen Herât Nehri adında büyük bir nehir vardır. Bu nehir, Herât Bölgesi'nde tarımsal sulamada kullanılırdı (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; Strange, 1873: 408). Bâmyân Dağları, Horâsân sahrası doğusundan Mekran kasabası sınırı ve Sicistân sınırının bir kısmı, batıda; Kûm, Rey, Kûmîs, Kâşan, kuzeyinde; Herât'ın sınırı

³⁸ İki tane Herât vardır. Birincisi Afganistan'daki meşhur Herât şehri, diğeri ise Yezd İli'nin Babek şehrinin bucaklarından birisi olan Mervest kasabasıdır. Bkz. Ebûbekr Tihriânî, 2001: 203.

³⁹ Murgâb: Bâdgîs'in kuzeyinde olup Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh zamanında imar edilmişti (Hâfız-i Ebrû, 1349: 26).

ve Sistân'ın bir kısmı, güneyinden de Kirmân, Fars sınırı ve Isfahan sınırının bir kısmını kuşatmaktadır (İbn Havkal, 2004: 125). Kuzey kısmı Türkistan Çölleri ile kaplıdır (Allen, 1880: 36). Herât'tan Tarnâb'a giden yol üzerinde Sincâb Geçidi bulunmaktadır. Timurlu mîrzâlarından Uluğ Bey ile Alâüddevle burada bir savaş yapmışlardır (W. Barthold, 1990: 193).

Herât ile Murgâb'ın kolları arasındaki suları birbirinden ayıran dağlar eskiden Parupamis adıyla meşhur idiler. Bu adı zamanımız coğrafyacıları da kullanmaktadırlar. Sıradağların tamamı için kullanılan genel bir ad olmayıp, her dağ silsilesinin özel bir adı vardır. Herât Vâdisi'ni kuzeyden çevreleyen batı kolu Keytû veya Baba Dağı diye adlandırılır (İsfizârî, 1338: II/262; W. Barthold, 1930: 48; W. Barthold, 2005: 222). Silsilenin yüksekliği doğuya doğru gidildikçe artmaktadır (W. Barthold, 1930: 48; W. Barthold, 2005: 222). Herât'ın kuzeyinde Tûniyân ve Sebkâr isimindeki bölgeler bahçelik yeşil bir alandı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 22). Herât şehrinin güney doğusunda Yahyaâbâd Dağı bulunmaktadır. Bu dağın eteğinde Şaflan şehri kurulmuştu (Hâfız-i Ebrû, 1349: 45). Herât'a bağlı olan İsfizâr'ın bulunduğu bu bölgede çok sayıda sarp dağlık alan vardır (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59).

1.2.2. Akarsuları

1.2.2.1. Ceyhun Nehri

Ceyhun kelimesinin anlamı hakkında ihtilaf vardır. Özbekistan'da yayınlanan *İpek Yolu Efsaneleri* adlı kitapta Ceyhun kelimesinin deli, çılgın anlamına geldiği belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda adı Âmuderyâ olarak da geçmektedir. Yunanca'da ve oradan da batı dillerine geçen ismi Oxus'tur. Arap ve Farslar ise Ceyhun demişlerdir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 194; Hâfız-i Ebrû, 1349: Havaşî ve Talikat). Sâsânîler

Ceyhun Nehri'ne Veh-rûd veya Beh-rûd derlerdi (Gökyay, 1997: 946). Haritalarda ise eski Türkçe adıyla Uzboy olarak geçmektedir. Çok eski kayıtlarda Kagan Ögüzü yani "Hakan Nehri" adıyla geçmektedir (Mesûdî, 2004: 29). Türkçe bazı eski kaynaklarda sadece Ogüz adıyla da geçmektedir (Gökyay, 1997: 946; Özgüdenli, 2003a: 177). Kaynağını Pamir ile Hindukuş Dağları'nın birleştiği karlı doruklarından almaktadır (Togan, 1986: 419; Gökyay, 1997: 946). Nehrin bu kısmına Ceryâb⁴⁰ denirdi (H. Kurt, 1998: 26). İbn Hurdâdbih (2008: 149) ise nehrin kaynağını Tübbeb Dağları'ndan aldığını kaydetmiştir.

İlk Çağ coğrafyacılarından Batlamyus'un Coğrafya adlı eserinde belirttiğine göre Ceyhun Nehri, Cürcân ile Hârezm arasındaki bölgeden geçmekte ve Hârezm (Hazar) Denizi'ne dökülmekteydi (el-Bîrûnî, 2001: 201; İbn Havkal, 2001: 213). el-Makdîsî de (2001: 262) Ceyhun Nehri'nin Hârezm Denizi'ne döküldüğünü kaydetmiştir. Orta Çağ'da Hüttel ve Vahşab sınırları içinde bu nehre yeni kollar eklenerek büyük bir akarsu haline gelmekteydi. İbn Havkal (2001: 213) bu nehrin kolları ve Hârezm'e döküldüğü sıradaki durumunu ayrıntılı olarak vermiştir. Daha sonra nehrin mecrası değişmiş ve Aral Gölü'ne dökülmeye başlamıştır. Batlamyus'un anlattığı dönem ile Bîrûnî'nin yaşadığı dönem arasında yaklaşık sekiz yüz yıl vardır. Ancak Batlamyus'un belirttiği dönemde sözü edilen nehir güzergâhında suda yaşayan canlıların fosilinin bulunması bu olayı doğrulamaktadır (el-Bîrûnî, 2001: 201). el-Makdîsî, nehir üzerinde çok sayıda geçit olduğunu ve kendisinin yirmi beş civarında geçidi tespit ettiğini kaydetmiştir (2001: 267).

XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın ilk çeyreğinin meşhur İspanyol seyyahı Claviyo, bu nehrin sanki cennetten akan bir nehir olduğunu, çok hızlı aktığını, kış

---

⁴⁰ Günümüzdeki ismi ismi Penc'dir.

aylarında her taraf kar olduğundan sularının azaldığını kaydetmiştir (Klaviyo, 1975: 121). Orta Çağ coğrafyacılarının çoğu Ceyhun Nehri'nin ana kolunun Harbâb olduğunu ve Bedehşân civarından çıktığını, Bâhşû, Berbân, Fârgar, Endiçerağ, Vahşâb kollarının bulunduğunu kaydetmişlerdir (el-Hamavî, 2001: 139; İbn Havkal, 2001: 220; İbn Rusteh, 2004: 284). *Hudûdü'l-âlem* (2008: 24) müellifi de Ceyhun Nehri ve kolları hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve nehrin Hârezm Denizi'ne döküldüğünü kaydetmiştir.

“Ceyhun Nehri, tarihî olmakla birlikte aynı zamanda geleneksel bir sınırdır.” (Hamilton-Roskeen, 2005: 10). İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında İran-Turan kavimleri arasındaki sınır olarak geçmektedir (V. Barthold, 1986: 408). Seyhun ve Pamir'de oluşturulan Aryan medeniyetinin eski sınırları ile İran yaylasının kuzey doğu tepeliklerinin oluşturduğu doğal stratejik serhat boyu arasındaki orta bölgede yer alır (Hamilton-Roskeen, 2005: 10). Âdeta Türk medeniyeti ile Fars medeniyeti ve ülkeleri arasında çizilmiş doğal bir kültürel sınırdır. Zira Orta Çağ'da bu sınır “Siyasî olduğu kadar kültürel açıdan da tam bir sınır teşkil etmekteydi.” (Gibb, 1923: 3). İran Kısrası Tahmasb'ın oğlu Zav; Ceyhun, Turan, Çin ve Hoten'e kadar uzanan Türk toprakları ile ilgili olarak Türklerle şeklî bir anlaşma imzalamıştır. Daha sonra Türkler ile İranlılar arasında süren bir dizi savaş, Türklerin İranlıları nehrin gerisine (batısına) atmalarıyla sonuçlanmıştır. Sâsânî Hükümdarı Behram Gor (421-439) Türkler ile sınır olmak üzere kireçlenmiş bir sınır taşını nehrin kıyısına diktirmiştir. Sonraki dönemlerde Yezdicerd'in oğlu Pervîz bu sınır taşını Türkler ile yaptığı bir savaşta bulmuş ve aynı yere bir kale yaptırmıştır. Sınır taşının üzerinde iki tarafında sınır ihlallerinde bulunmaması şartı yazılıdır. Sâsânî Hükümdarı Anuşîrvan'da aynı yerde, göçebe bozkır halkının akınlarına karşı Pers topraklarını korumak gayesiyle bir muhkem mevki inşa ettirmiştir (H. Kurt, 1998: 26).

1.2.2.2. *Hilmend Nehri*

Orta Çağ'da Hilmend Nehri'nin nereden doğduğu konusunda ihtilaf vardır. Bazıları nehrin Sind ve Hind dağlarından bazıları da bir Hind nehri olan Kang'ın (Ganga) çıktığı yerden kaynağını aldığını belirtmişlerdir (Mesûdî, 2004: 104). Hamdullah Müstevfî ve *Hudûdü'l-âlem* müellifi ise nehrin Gûr Bölgesi'ndeki dağlardan doğduğunu belirtmişlerdir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 80, 200; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58). el-Ya'kûbî (2002: 62) bu nehrin Şâhika Dağları'ndan doğduğunu ve çorak arazilere kadar suyunun kesilmediğini kaydetmiştir. Makdîsî (1994: 290) ise bu nehrin kaynağını Sistân'dan aldığını kaydetmiş olup bütün bunlar şüphesiz ki doğrudur. Nehrin kolları bahsedilen yerlerden sularını toplamaktadır. Orta Çağ'da bu nehir Herât Bölgesi'ni sulayan önemli bir akarsu idi.

1.2.2.3. *Herât (Herî-rûd) Nehri*

Herât Nehri (Herî Nehri-Tecend Deryâ) (Strange, 1873: 396-397; Saray, 1997: 22) Gûr sınırlarından çıkıp Herât Bölgesi'ni sulardı (el-İstahrî, 1989: 210; el-Makdîsî, 1994: 291; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 26; Keane, 1882: 196; Huntington-Dodge, 1912: 116; Brandenburg, 1977: 9). Kaynağını kuzeydeki Kûh-i Baba'dan almaktadır. Şehrin batısından geçip kuzeyine doğru bir kıvrılarak (Terry, 1983: 11). Serahs taraflarına doğru akmaktadır. İran ile Afganistan arasında sınır oluşturmaktadır. Herât ve Gûr istikâmetinden uzun ve derin vâdilerden batıya doğru Serahs tarafına akmaktadır (el-Mukaddesî, 1994: 291; Strange, 1873: 396, 407; Frye, 1986: 20; Dames, 1988d: 444; Ensârî, 1383: 99).

Herât Nehri, verimli ovalardan geçip bu günkü Afganistan-İran sınırını çizmektedir (Wahab-Yaungerman, 2007: 4). Afganistan'ın batısında Herât Nehri

Hindistan'ın giriş kapısı olarak adlandırılmıştır. Nehrin doğu kıyısı boyunca Kâbil geçilerek Hindukuş Dağları sınırından Hindistan'a girilmektedir. Vâdi çok dardır. Toprakları çok verimlidir. Kayısı, pamuk, pirinç, şeker kamışı başta olmak üzere çok çeşitli meyve ve sebzeler yetişmektedir (Chamberlain, 1913: 66). Hilmend ve Herât nehirleri derin vâdilerden akmakta olduklarından (Huntington-Dodge, 1912: 116) bazı yerlere bentler yapılmış olabileceği de tahmin edilmektedir.

Herât Nehri, ilkbaharda hem çok su taşır hem de çok hızlı akardı. Sonbaharda ise suyu azalırdı (Frye, 1986a: 207). Bu yönü ile karasal iklimlerin akarsularının özellikleri ile örtüşmektedir. Murgâb tarafında başka kollarla birleşirdi (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 26; Fraser, 1834: 24). Herâtlılar'ın suları Herât Nehri'nden sağlanmaktaydı. Medreselerin, sosyal yapıların ve birçok kurum ve kuruluşun da su ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı (Câmî, 1922: 14; İsfizârî, 1338: I/82).

X. yüzyılda Herât'ı ziyaret eden ünlü coğrafyacı İbn Havkal (2004: 145) Herât Nehri için: “Herât'a doğru Gûr sınırını geçtikten sonra bu sudan birçok nehir ayrılır. Herât şehrini sulayan İncîr Nehri de bu sudan ayrılmaktadır.” demekle nehrin kaynağını, birçok kola ayrıldığını, sulama yapıldığını ve şehrin ihtiyacını karşılamadaki önemini vurgulamıştır.

İlk Çağlardan beri sulama yapılmak için bu nehrin üzerine Herât Bölgesi'nde kanallar yapılmıştır. Bu kanallardan Herât Nehri üzerinde yapılanlardan Nehr-i Adrîcân, Nehr-i Ancîr (İncir, İncil), Nehr-i Bârist veya Bârest, Nehr-i Bûhvî veya Bahûy, Nehr-i Guscân veya Gûsmân adlarını taşıyanlar zikredilmişlerdir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 199). Bazı kaynaklar sularının tuzlu olması dolayısıyla sulamada fazla kullanılmadığını, bunun yerine yağmur suları ve dağlardan kanallarla getirilen sularla arazi sulamaya

çalışıldığını (Uslu, 1997a: 28) kaydetmişlerse de nehir üzerinde yapılan kanallar aslında sulamada bir hayli faydalanıldığını göstermektedir.

Herât Nehri şehre hayat vermektedir. Orta Çağ'da Herât Nehri'nin arta kalan suları Serahs'ı sulamaktaydı ki, bu dönemde bu akarsudan başka Serahs'ın⁴¹ su kaynağı yoktur.

1.2.2.4. Murgâb Nehri

Esas çıkış yeri Gûr Dağları ve Bâmyân olup, Garcistân'dan geçmektedir. Herât Bölgesi'ni sulayan önemli akarsulardandır. Daha çok Merv civarını sulardı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 27; Strange, 1873: 397; W. Barthold, 1930: 48).

Bölgede çok fazla su taşımayan ve çoğu zaman yaz aylarında kuruyan Hûşk ve Kâşan isimleri ile bilinen akarsularda vardı. Bunlar kurumadıkları zamanlarda tarımsal sulamada kullanılırdı (W. Barthold, 1930: 48).

1.2.3. Herât Bölgesi ve Herât Şehrinin Jeopolitik Konumu

Herât şehri kuzey batı Afganistan'da otuz dört derece yirmi iki dakika kuzey, altmış iki derece dokuz dakika doğu enlemlerinde yer almaktadır (Togan, 1988c: 429). Deniz seviyesinden bin elli metre yüksekliktedir. Herî-rûd Vâdisi'nin verimli topraklarında yer alır. Doğusunda Gûr Dağları ve yaylaları, batı ve kuzeyinde İran ve Herât Nehri, kuzeyde Türkmenistan ile komşudur. Kuzey sınırının büyük kısmı çöl ve kumlarla kaplıdır. Kuzeydeki Bâdgîs sınırları yüksek platolardır. Güneyinde Sistân vardır. Herât Nehri iki bin altı yüz elli metre yükseklikte kuzeyden şehre girer ve beş

⁴¹ Merv-Nîşâbûr arasında altı fersah mesafede bulunan bir şehirdir. Bazı efsanelere göre Sâsânî Hükümdarı Keykâvus tarafından kurulmuştur. Bazı tarihçiler ise şehrin Efrasiyab tarafından kurulduğunu söylemektedirler. Şehrin başlıca zenginliği Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlardan oluşan davardır. Bkz. Nâsır-ı Hüsrev, 1951: 156.

kilometre civarında uzanır. Afganistan'ın kuzey batısında alçak düzlüklerin üçte birini içeren Horâsân'ın doğu uzantısıdır (Khazeni-Elr, 2003: sy.).

Şehir, batı ve kuzeyden, özellikle kuzey batıdan gelecek tehditlere karşı açıktır (W. Barthold, 1930: 48). Bu özelliği dolayısıyla geçmişte çok fazla saldırıya maruz kalmıştır. Ancak şehrin bulunduğu konum itibariyle de güç mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır. Herât şehri stratejik olarak oldukça önemlidir. Afganistan, Hindistan, İran ve Türkistan'a açılan bir kapı durumundadır (İsfizârî, 1338: II/5; Allen, 1880: 35; Saray, 1997: 19). Geçmişten beri Hindistan'ın anahtarı Afganistan, Afganistan'ın anahtarı ise Herât olmuştur (Şeyhanlıoğlu, 2004: 5). Herât, tarihçiler tarafından Horâsân'ın kalbi (İsfizârî, 1338: II/21; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 42), Asya'nın anahtarı, Afganistan'ın kapısı olarak kaydedilmiştir (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 42). Şehir farklı alanlara açık bir yer olduğundan çöl ile ekilebilen araziler arasında geçiş noktasındadır. Bir taraftan Sistân Çölleri, diğer taraftan Türkmen Stepleri, batıda İran Platoları, doğu kısmında Hindukuş Dağları arasındadır. Hindistan'dan Çin'e giden ana yol üzerindeki büyük ticaret merkezlerinden birisidir (Reşîdüddîn, 2010: 89). Avesta'ya göre Eski Çağlarda Herat, Herât Nehri'nin batı kısmını kapsayan "Hariova" olarak bilinen yerdir (Rapson, 1922: 327).

Herât Bölgesi'ne komşu bölgeler kısmında değinildiği üzere, İslâmiyet'in bu bölgede yayıldığı ilk yıllarda Horâsân Esbehbudu, (Horâsân Esbehbezi) ile dört merzûbânın idaresi altındaydı. Bölgenin üç şehri olan Herât, Bûşenc ve Bâdgîs üçlüsü de bir merzûbânın idaresi altındaydı (İbn Havkal, 2004: 61; Ensârî, 1383: 98).

1.2.4. İklimi

Bölgede düzensiz bir iklim ve yağış rejimi vardır. Dondurucu kış soğukları da ılıman geçen kışlar da görülür. Mayıs ayı ortalama sıcaklığı yirmi bir derece, yaz

mevsimi sıcaklık ortalaması otuz derecedir. Bugüne kadar ölçülen en yüksek sıcaklık kırk beş derecedir. Herî-rûd Vâdisi'nde geniş çimenlik alanlar vardır (Khazeni-Eİr, 2003: sy.). Genel olarak ise karasal iklimin ılıman şekli denilebilecek bir iklim görülür. İklim yumuşak olduğu için çok çeşitli ürünler yetişmektedir. Herât vilâyeti; Herât Nehri'nin münbit vâdisini ve Hazara Dağları ile İran arasındaki alçak araziye kapsamaktadır (Dames, 1988b: 135). Herât şehrinin iklimi ılıman olup yaz aylarında esen kuzey rüzgârları şehre tatlı bir serinlik getirmektedir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147). Orta Çağ'da şehir, havasının ve suyunun güzelliği ile meşhurdu (Seyf-i Herevî, 1944: 43-44, 104, 106, 109; Hikmet, 1991: 21). Bâdgîs çevresi bölgenin en serin yeri idi. Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Herât ve Bâdgîs'in yaz aylarında esen ve şehre serinlik getiren kuzey rüzgârları oldukça meşhurdu (İsfizârî, 1338: II/12) ve bu şehirlerin havasına sıcak günlerde ayrı bir tat katmaktaydı. Orta Çağ'da gerek bölgeyi gezen ve gerekse bizzat burada yaşayan ve günümüze bilgiler bırakan kişilerin hemen tamamı özellikle Herât'ın suyunun ve havasının güzelliğinden bahsetmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/12, 20; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 11).

2.2.5. Herât Bölgesi'nin Şehirleri ve Bu Şehirlerin Orta Çağ'daki Durumları

Herât, Orta Çağ'da hem bir şehrin adıydı ve hem de kendisine bağlı çok sayıda yerleşim yerleri ile birlikte aynı adla anılan bölgenin başkentiydi (el-Hamavî, 2001: 139). Bölge, Ceyhun Nehri'nin doğu yakasını kapsayan Ceyhun ile Hilmend nehirleri arasındaydı. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'ne dahil şehirler zaman zaman diğer bölgelerin içinde bulunmuştur. Bölgeye dâhil yerler zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte genel olarak şunlardı: Bâdgîs, Kûsiye (Kûhsan), Ferkîrd, Merâbaz, Esterbiyân, Cebel, Bûşenc (Fûşenc), Kerûh, Haysar, Mâlin Evfe, Kucunâbâd, Kenc-i Rustak, Tabes,

Bagşûr, Bebne, İsfizâr, Hargîrd, Ebîverd, (Bâverd) Şûrmîn, Kerûh, Edresker, Esterabyân, Bâşan, Hûşk (el-İstahrî, 1989: 209; el-Makdîsî, 1994: 291; Ensârî, 1383: 104), Kenc-i Rustak,⁴² Şubûrgân. Buralara Timurular zamanında Herî-rûd, Murgâb, Tûlek, Câm, Zâve, Havaf, Bâherz, Şaflan, Zirkûh, Bicestan, Turşîz, Beharcan, Me'mûnâbâd ve Kandeher başta olmak üzere çok sayıda şehir ve kasaba eklenmiştir (Ensârî, 1383: 191). Şehirde yasavul ve şihneler emniyeti sağlıyorlardı (Ensârî, 1383: 191).

Hâfız-i Ebrû, Herât vilâyetine bağlı yerlerin bölüklere ayrıldığını kaydetmiştir (Hâfız-i Ebrû, 1349: 16-32; Ensârî, 1383: 183). Bunlar:

Bölük-i Gedarah: Herât Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Yirmi beş karîye ve kasaba mevcut olup en mamûr olanları Mâlan, Gurân, Murgâb, Nakhân, Sîyâvûşan, Gevâşan ve Nişîn.

Bölük-i İncil: Herât Nehri'nin kuzeyinde yer almaktadır. Şehrin suyu buradan temin edilmekteydi. Edrân, Terkân, Serûstan, Bekrâbad, Kasr-ı Şirin, Cebra'îl ve Bağdeşt başta olmak üzere altmış beş kasaba, karye ve mahalleden meydana gelmekteydi.

Bölük-i Alıncan: Büyük bir bölük olup kuzey taraftaydı. Büyük bir bölük olup bağ ve bahçelik bir alandı. Ziraat yaygındı. Altmış yedi karye mevcuttu. Ferâşân, Hartûşân, Şem'an, Kıpçak ve Terâbâd burada buluna önemli yerleşim yerleriydi.

Bölük-i Hıyâbân: Herât Nehri'nin kuzeyinde yer almaktaydı. On üç kariyesi vardı. Hıyâbân, Sefiçe, Sakselmân ve Ribât-ı Guryân burada bulunan önemli yerleşim yerleriydi.

---

⁴² Başlangıçta Herât şehri ile Merve'r-rûd arasındaki bölgeye Kenc-i Rustâk denilmekteydi. Bkz. W. Barthold, 2005: 221.

Bölük-i Turan: Herât şehri ve Herât Nehri'nin kuzeyinde bulunmaktaydı. On bir kariyesi bulunmaktaydı.

Bölük-i Sebker: Şehre bitişikti. On iki kariyesi vardı.

Bölük-i Gûrân ve Başâtân: Herât Nehri'nin kuzeyindeydi. Yirmi kariyesi bulunmaktaydı. Zeyrek, Bâm, Gûrvân, Âli Efgan, Kûhdistan, Gâzerançe, Hâce Ahmed, Hâce Mevdûd önemli yerleşim yerleriydi.

Abdurrahman-ı Câmî (1922: 9), Herât'ın İran'ın mamûr ve büyük şehirlerinden olduğunu, Emîr Timur zamanında ikinci başkent olan bu şehrin Mîrzâ Şâhruh zamanında tam anlamıyla başkent olmasıyla daha da geliştiğini, İran, Türkistan, Hindistan ve Mâverâünnehr'den çok sayıda büyüklerin buraya geldiğini belirtmiştir.

Herât'ın bölgedeki ve yakın diğer bölgelerdeki şehirlere olan uzaklıkları Orta Çağ ölçütlerine göre verilirse, şehrin o dönemdeki coğrafi önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Evfe (Obeh)-Hûşk arası iki gün, Merâbaz-Evfe arası bir merhale, Hargîrd-Zerenc arası bir merhale, Esterbiyân-Merâbaz arası bir merhale, Haysar-Esterabyân arası bir merhale, Bâşân-Haysar arası bir menzil, Hargîrd-Bâşân arası bir menzil, Fergird-Hargîrd arası iki günlük yol, Mâlin-Kerûh-Bâşân arası her biri diğerine bir günlük yol, Haysar-Esterabyân arası bir günlük yol, Merâbaz-Evfe arası bir günlük yol, Herât-Bebne arası iki günlük yol, Bebn-Kîf arası iki günlük yol, Kif-Bağşûr arası iki günlük yol (el-İstahrî, 1989: 224; el-Makdîsî, 1994: 306), Bâşân-Herât arası bir günlük yoldur (Strange, 1873: 412). Nişâbûr-Herât arası on merhaledir (el-Ya'kûbî, 2002: 59).

1.2.5.1 Herât

1.2.5.1.1. İsminin Anlamı

İran'ın eski dinî metinlerinden Avesta'da Herât'ın adı "Hera", "Heroyve", "Hariava", "Hariova" gibi değişik şekillerde geçmektedir (Seyf el-Herevî, 1944: VI; Rapson, 1922: 327; Brandenburg, 1977: 1; Gnoli, 1987: 45). Arap kaynaklarına göre "Hare", "Harev", Grek kaynaklarında "Apela" olarak geçmektedir. Bazı yazarlar ve Orta Çağ kaynakları şehrin büyük bir ihtimalle Büyük İskender tarafından kurulmuş ya da imar edilmiş olduğundan isminin "Aleksandra" olarak (Frye, 1996: 177) geçtiğini belirtse de Büyük İskender'den önce burada bazı kültürlerin bulunduğu bilinmektedir.

Herât, Makedonya Kralı Büyük İskender döneminde Aria'nın⁴³ başkenti olarak bilinmektedir (W. Barthold, 1930: 48; Uslu, 1997a: 17). Büyük İskender'in kurduğu şehirlerle garnizonların adları ya karıştığından veya birlikte kullanılır olduğundan, Herât'a "Arî" veya "Herî İskenderiyesi" de denmiştir (Uslu, 1997a: 18-19).

Büyük İskender, İranlıların "Hairava" dedikleri Herât'ı alarak buralara kaleler inşa ettirmiştir (Malleesson, 1880: 8). Onun zamanında Herât çok önemli bir bölge olup kurulan şehre ve kaleye binaen "Aria" olarak adlandırılmaktaydı (Seyf-i Herevî, 1944: 44; Çetin, 2003: 234). Tomashek de şehrin Büyük İskender zamanında bu günkü İhtiyâreddîn Kalesi civarında kurulduğunu belirtmiştir (W. Barthold, 1930: 50).

Bu isim yavaş yavaş değişmiş ve Orta Çağ'da daha çok "Herî" ismi kullanılmaya başlamıştır (Hândmîr, 1362: IV/360; Hâfız-i Ebrû, 1372: II/522, 543, 598, 720). Herât Nehri de adını buradan almaktadır. Persli tarihçiler "Artakona" veya "Artokana" isminin Büyük İskender tarafından bu şehre verildiği konusunda ittifak

⁴³ Grekçe'de Aria'nın yazılışı Apia şeklindedir.

etmektedirler (Allen, 1880: 43). Hindistan'ı işgali sırasında M.Ö. 397 yılında Büyük İskender, buradan geçmiş ve şehrin güneyinde bir yerleşim yeri de kurmuştur. Orta Çağ'da şehrin adı genel olarak Herî ve Herât olarak birlikte kullanılmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1372: II/558; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/274, 289, 291). Moğolların şehre verdikleri adın İru olduğu *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserinden anlaşılmaktadır (2010: 259). Orta Çağ'da Herât'a Çinliler (Halie), Bizanslılar Charia (Togan, 1988c: 440) demekteydiler.

Herât'ın kuruluşu ile ilgili olarak kaydedilen rivayetlerde şehri ilk kuranların şehrin etrafını surlarla çevirdikleri ve ilk kurulan yerin Kohendiz olduğu (İsfizârî, 1338: I/63) kaydedilmiştir. Bazı rivayetlerde şehri Sâsânî Prensesi Şemîrân'ın kurduğu⁴⁴ (İsfizârî, 1338: I/77) belirtilmektedir. Şehrin kuruluşu ile ilgili diğer birçok rivayet vardır. Bu rivayetlerin bazıları şöyledir: Herât Kohendiz'ini Dâr b. Dârâ yaptırmıştır. Daha sonra buraya Makedonyalı Büyük İskender gelmiştir (İsfizârî, 1338: I/67). Büyük İskender şehre geldiğinde Türkler buraya saldırmaktadır. Bu nedenle Büyük İskender şehri tahkim ettirmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 42-43; İsfizârî, 1338: I/70-71). Başka bir rivayete göre ise şehri Hz. İsa'nın havarîleri kurmuşlardır (Seyf-i Herevî, 1944: 44; İsfizârî, 1338: I/72-73; Fâmî, 2008: 150). İslâm inanışlarına göre ise bu şehri Zülkarneyn'in kurduğunu (Seyf-i Herevî, 1944: 44; İsfizârî, 1338: I/74).

1.2.5.1.2. Şehrin Fizikî Yapısı

Eski şehirlerle ilgili olarak kaynaklarda kal'a geçmektedir. Ancak buralar sadece birer kale değil aynı zamanda birer yerleşim yeri idi. Türklerin İslâmiyet'ten önceki yaşam alanlarının fizikî yapısı incelendiğinde buraların kal'a değil birer şehir olduğu

⁴⁴ İsfendiyyar'ın oğlu Behmen'in kızı Şemîrân asıl ismi Hûmayı Çehrazat'tı, ona ona Şemîrân diyorlardı. Şemîrân Belh'te oturuyordu. Bkz. İsfizârî, 1338: I/77.

anlaşılmaktadır. *Fütuhu'l-Büldân* yazarı el-Belâzurî “Tirmiz bir kaledir.” demekle birlikte kalede bir dikhânının bulunduğu, kale içinde insanların yaşadığına işaret etmiştir. Üstelik de kalenin içinde sarayın varlığını kaydetmiş olmasına bakılırsa aslında kal’adan kastedilen şeyin bir şehir ya da yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Araplar Tirmiz şehrini fethettiklerinde el-Belâzurî, burasını şehir olarak adlandırmıştır (el-Belâzurî, 2002: 608; V. Barthold, 1990: 76, 78-79). Özellikle V. yüzyıla doğru Mâverâünnehr ve Horâsân’da başlayan yerel güçlerin ağırlık kazandığı bir düzenin sonucu olarak kal’a şeklindeki yapıların oluşmaya başladığı ve şehirlerin etrafı surlarla çevrili şatoya benzer küçük yerleşim birimleri şeklinde kendini gösterdiği bilinmektedir (Can, 2002: 152). Nitekim bölge şehirlerinin çoğunda şehrin içinde savunma amaçlı bir kale mevcut olup, bu kaleden sonra şehir ve şehrin etrafını çevreleyen surlar bulunmaktaydı. Şehre ancak belli yerlerdeki kapılardan girilmekteydi.

İran ve Türkistan şehirleri iki temel unsurdan oluşmaktaydı. Bunlar diz (Kohendiz) adı verilen büyük bir kale ile şehristân (medîne) adı verilen asıl şehirdir (W. Barthold, 2005: 224; Özçamca, 2007: 33). Eski Türklerde “diz”i karşılayan “ordu”, şehristânı karşılayan ise “balık”ın içine inşa edilmekle birlikte bazen de ordunun etrafında yeni bir balık kurulduğu oluyordu. Bu nedenle şehirler “ordubalık” veya “ordukent” gibi adlar almaktaydı” (Esin, 1968: 35). Müslüman Araplar, İran ve Türkistan’ı fethetmelerinin ardından buraların şehir hayatının ve iki unsurdan oluşan şehir tipinin de değişmesine büyük katkı sağlamışlardır (V. Barthold, 1977: 24).

Orta Çağ İslâm devletlerinin büyük şehirleri umûmiyetle üç kısımda teşekkül ediyordu: Kale, şehir ve varoş (rabaz). Bazen Ulu Câmi ile hükûmet dairelerini ve mahalleleri de ihtivâ eden kale (iç şehir-medîne-şehristân) yerleşim yerinin ortasında bulunurdu. Surlarla çevrili olan bu asıl şehir, büyük kapılarla dışarı bağlanırdı. Şehrin

surları dışarı genişleyerek (Farsça Birûn, Zâhiru'l-medîne veya rabaz) vücuda geliyordu. Bunun etrafında bahçeler ve daha ilerisinde tarlalar uzanıyordu (Turan, 2010: 340).

Horâsân'ın önemli şehirleri olan Semerkand, Buhârâ ve Belh gibi Herât'ın da etrafını sur çevrelemekteydi. Arapların medîne, Farsların şehristân dedikleri esas şehir bu surun içinde bulunurdu (W. Barthold, 1930: 50; V. Barthold, 1990: 82, 88). Dönemin diğer şehirlerinin de Herât gibi surdan şehre girmek için kapıları bulunurdu. Surlar önceleri kerpiçten yapılmıştı. Horâsân'ın dört büyük şehrinde de surlar, giriş kapıları, câmi, câminin yanında pazar ve dükkânların bulunması ortak özellik taşımaktaydı (W. Barthold, 1930: 50; V. Barthold, 1990: 82, 88, 90).

Câmi: Şehristânın merkezinde olup toplumsal hayatın odak noktasını oluşturmuştur (Can, 2002: 150-161). Orta Çağ'da her şehirde bir büyük câmi (Mescid-i Cuma) yapılırdı. Herât'ın da çok eskiden beri böyle bir câmisi vardı.

Dâru'l-Emâre (Emîrlik Sarayı-Hükûmet Konağı): Çoğu zaman şehrin veya kalenin içine yapılırdı. Yalnız Herât'ta emîrlik sarayı kalenin ve şehir merkezinin dışında Horâsânâbâd denilen yere yapılmıştı (İbn Havkal, 1992: 217; İsfizârî, 1338: II/7; el-Belâzurî, 2002: 458-459; İbn Havkal, 2004: 144; Ensârî, 1383: 103). Bu yönüyle Herât, Arap şehircilik anlayışından ayrılmıştır (İbn Havkal, 2004: 144). Sonraki yüzyıllarda şehrin büyüüp genişlemesi ile yönetim binası içeride kalmıştır.

Şehirde bulunan diğer belli başlı yapılar ise emîrlik hamamı, dîvânlar, hapisânâ, beytü'l-mâl gibi devlet kurumları ile birlikte bulunan diğer kurumlardı. Bu binalar şehrin farklı noktalarında bulunabilirlerdi (Can, 2002: 150-161).

Çarşı ve Pazarlar: Bir İslâm şehrinin kuruluşunda iki önemli yapı şehrin oluşumunu şekillendirmiştir. Bunlardan birisi bölgenin veya şehrin en büyük ibadet ve

aynı zamanda toplanma yeri olan câmi (çoğu şehirde bu câmiler Mescid-i Cuma adını almışlardır), ikincisi de hayatın devamı için çok önemli olan ve ticarî münasebetlerin sürdürüldüğü pazarlardı. Haftalık pazar yerlerinin etraflarının çevrilmesi ve pazar olarak sürekli açık bulundurulmaları buraları ticarî bir merkezden şehirlere dönüştürüyordu (Demir, 2003: 157).

Çarşı kelimesi Farsça çârşû veya çâr-sû/çehar-sü kelimelerinden gelmektedir (Kırpık, 2012: 523). İslâm öncesi İran ve Türkistan şehirlerinde ticaret meydanı şehrin içinde değil, surların dışında ve kapının hemen yanında bulunmaktaydı. İran ve Sâ mânî dillerine başka dillerden alınmış olan ve “kapı yanındaki iş anlamına gelen bâzâr” sözü de bunu göstermektedir (W. Barthold, 1977: 24). Nitekim Herât’ın kapılarının her birinin yanında pazar kurulduğu tarihi kayıtlarda mevcut olup ekonomi kısmında değinilecektir.

Mahalleler: İslâmlaşma süreci ile birlikte dinî ayrımlı ve Arapların kabile anlayışına göre oluşturulan mahalleler meydana gelmeye başlamıştır. İslâmiyet’ten sonra ise mahalleler etnik ve dinî temelli kurulmaya başlamıştır. Şehirler gibi mahalleler ve caddeler de çoğu zaman surlarla çevriliyordu. Mahallelerin temel gereksinimlerini karşılayan fırın, bakkaliye, kumaş satanlar gibi dükkânlar (sûk), hamam ve mescidler gibi ortak kullanım alanları vardı. Orta Çağ’da gerek bölgenin en büyük şehri Herât ve gerekse diğer şehirlerde mahalle ve sokaklar mevcuttu.

Şehirlerdeki evler avlulu ve avlusuz olmak üzere inşâ edilebiliyordu. Evler caddeye bakıyor ise ev avlunun en gerisine yapılıyordu. Bu uygulamanın İslâmiyet’in mahremiyet anlayışına göre şekillendiği düşünülmektedir (Can, 2002: 158). Mahallelerde hamamlar, türbeler, mezarlıklar ve yanında ihtiyaca göre başka yapı ve kurumlar da oluşturuluyordu.

İslâmî dönemde kurulan Müslüman şehirler, eski dönemden kalan şehirlere dokunmadan ve onların yanı başlarında kurulmuşlardır. Ancak eski dönemlerden kalan şehirlerin fizikî yapılarını bozmamışlardır (Demir, 2003: 156). VIII. yüzyıldan itibaren İslâm yerleşim yapısı ile bağlantılı olarak şehirlerin karakterleri de oluşmuştur (Demir, 2003: 159).

Selçukluların hâkimiyetinden önce Horâsân Bölgesi; içtimaî ve fizikî hayat bakımından yerleşik hayat tarzının mevcut olduğu şehirler ile kasabalarda Abbasî Halîfeliğince temsil edilen doğu İslâm kültürünün hâkim olduğu ve aynı zamanda geniş imkânlarının olması dolayısıyla da kültürün geliştiği bir saha olmuştur. Bu nedenle burada devlet ve hukuk anlayışı tabiatıyla Tâhirîler (821-873), Saffârîler (861-1003) ve Sâmânîler (874-999) tarafından da devam ettirilmiş olan Abbasî-İslâm geleneklerine dayanıyordu (Kafesoğlu, 1992: 73; Kolbaşı, 2002: 206).

X. yüzyılda Herât'ı ziyaret eden İbn Havkal (2004: 144) şehir için: “Burası Herât'ın batısında Bûşenc yolundadır. Medîne yani şehristân ile bu yapının arası üç fersahtır. Binaları da kerpiçtendir.” demekle o zamanki şehrin büyüklüğünü ve yapılaşmada kullanılan malzemeler hakkında bize bilgi vermiştir. Müslümanların fetihlerinden sonra IX. ve X. yüzyıllarda Herât Bölgesi'nin merkezi aynı zamanda, Herât (Herî) adında bir şehirdi ve bölgenin de başkentiydi. Burası sağlam bir kalesi ve dış mahallesiyle Herât Bölgesi'nin çok büyük ve mamûr bir şehriydi (el-İstahrî, 1989: 209; İbn Havkal, 1992: 217; İbn Havkal, 2004: 144; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58).

Orta Çağ kaynaklarının hemen tamamı şehrin etrafında ve içinde su bulunduğunu, burada şehrin rabazı olduğunu, şehrin câmisi (Cuma Câmi) ve etrafında sur bulunduğunu belirtmişlerdir (İbn Havkal, 2004: 144; el-Ya'kûbî, 2004: 307-308 *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; Fikri Saljuqi, 1967: Tâlikat; Özgüdenli, 2003a: 58). İsfizârî

(1338: II/6) ve *Hudûdü'l-âlem* (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58) müellifi de “Herât, güçlü şehristânı ve dış mahalleleriyle çok büyük bir şehirdi.” kaydını düşmüştür. el-Ya‘kûbî, buranın içme suyunun derelerden temin edildiğini (2004: 330) belirtmiştir. Bu açıklamaya bakılırsa X. yüzyılda Herât’ın tam olarak su problemini çözemediği, Herât Nehri’nden bu anlamda tam faydalanılmadığı görülmektedir.

el-Ya‘kûbî (2002: 61; el-Ya‘kûbî, 2004: 330) ve İsfizârî (1338: II/6) X. yüzyıl Herât’ı için: “Horâsân beldelerinin en kalabalık, en mamûr ve halkı en güleryüzlü olanıdır. Horâsân’ın en şenlikli şehirlerinden olup ahalisi iyi huyludur.” demektedir. Makdîsî (1994: 270-272) *Ahsenü't-Tekâsım* adlı eserinde el- buranın mamûr, kalabalık ve güçlü bir şehristâna sahip şehir olduğunu, hisarı, câmisi, hâpishânesi bulunduğunu belirtmiştir.

İbn Rusteh ve Seyf-i Herevî, buranın büyük bir şehir olduğunu, büyüklü küçüklü dört yüz köyünün ve yüz dört kazasının bulunduğunu, her köyün nüfusunun on ile yirmi arasında olduğunu bu eyâlette üç yüz yirmi dört kadar değirmenin bulunduğunu kaydetmişlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: VI; İbn Rusteh, 2004: 303; Christensen, 1993: 138; Boyle, 2001: 496). Aynı yazarlar Herât’tan Kirmân’a kadar çok fazla su kuyusunun bulunduğunu, hatta bu mesafede kuyulardan başka bir şeyin olmadığını yazmışlardır. Rusteh’in belirttiğine göre (2004: 303), burası Orta Çağ’da Horâsan’ın büyük şehirlerindendi. İsfizârî de Ebîverd, Bâverd, Meymene başta olmak üzere çok sayıda şehrinin bulunduğunu belirtmiştir (I/378).

İbn Havkal’a göre Herât şehrinin içinde câmiyi ve rabadı çevreleyen bir dış şehir daha vardı. Herât’ın etrafı surlarla çevrili olup şehir dikdörtgendi (Fikri Saljuqi, 1967: Talikat; W. Barthold, 1930: 50). Bu dönem İslâm şehirlerinin genel yapısı bu şekildeydi (W. Barthold, 1930: 50). Sâ mânîlerin Herât’a gönderdikleri vâli isyan edince Herât

halkı bu vâliyi desteklemiş ve şehrin kapılarını kapatarak vâliyi korumuşlardır. Vâlinin Herât'taki iktidarı, Eş'as b. Muhammed'in şehri fethiyle sona ermiş ve şehrin surlarının hiçbir iz kalmayacak şekilde yıkılması için görevliler tayin etmiştir. Bu yıkımla sur ve kale sanki hiç var olmamış gibi geride bir iz bırakılmadan yıkılmıştır (İbn Havkal, 2004: 144). Şehrin sağlam sur yapısının Selçuklular devrinde de muhafaza edildiğine bakılırsa sonradan tekrar yapılmış olma ihtimali akla gelmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerindeki Oğuz isyanı sırasında şehrin fazla zarar görmeme sebebi de bu surlar ve kalenin muhkem olmasındandır.

X. yüzyılın sonlarına doğru burayı gezen coğrafyacılara; her kapıda pazar olduğundan, Saray Kapısı dışındaki tüm kapılarda akarsu ve bahçelerin varlığından bahsetmişlerdir. Bu kaynaklar Saray Kapı'sının daha kurak olduğundan, bu kapıda sulama suyu ve bahçenin bulunmadığından ve bu kapılar içersinde en mamûr olanının Fîrûzâbâd (Kandehar) Kapısı olduğundan bahsetmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 210).

İç şehrin dört kapısı bulunmaktadır (el-İstahrî, 1989: 209; İsfizârî, 1338: II/7, 12; İbn Havkal, 1992: 217; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; W. Barthold, 1930: 50, 58; Terry, 1983: 13). Bu kapılar şunlardı:

Saray Kapısı (Bâb-ı Saray): Belh yoluna açılmaktaydı.

Ziyâd Kapısı (Bâb-ı Ziyâd): Şehrin batısında idi. Nîşâbûr yoluna açılmaktaydı.

Hûşk Kapısı (Bâb-ı Hûşk): Gûr Dağlarına doğru açılmaktaydı.

Fîrûzâbâd Kapısı (Bâb-ı Fîrûzâbâd): Sistân yoluna açılmaktaydı. Şehrin güney kapısıydı (İsfizârî, 1338: II/13; W. Barthold, 1930: 50; Brandenburg, 1977: 9; Ensârî, 1383: 172). Bu kapılardan Saray Kapısı demirdendi. Diğer kapılar ise ağaçtan yapılmıştı (el-İstahrî, 1989: 209-210; İbn Havkal, 1992: 217; el-Makdîsî, 1994: 270; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; W. Barthold, 1930: 50).

İlhanlılar devrinde idare merkezi Herât'ın güney kapısı olan Dervâze-i Fîrûz civarındaydı. Şehir bu kapıya doğru büyümüşü. Bu yönünde eskiden Saray Kapısı denilen tek bir kapısı varken sonradan birisi batısında Melik Kapısı diğeri doğusunda Beraman Kapısı olmak üzere iki kapı açılmıştır. Beraman Kapısı, Timurlular devrinde Dervâze-i Kıpçak⁴⁵ adıyla bilinmekteydi. Bu kapıyı 676/1277-78 yılında şehrin darugası⁴⁶ olan Kıpçak'ın yaptırdığı tahmin edilmektedir. Fahreddîn Kert zamanında şehrin genelinde bir imar faaliyetine girişilmiş olup bu dönemde kale kapılarının yanısıra şehrin ana giriş kapıları da güçlendirilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 440).

Hasan-ı Rumlu (2006: 400) da şehrin kapılarının isimlerini Melik Kapısı, Irak Kapısı, Kıpçak Kapısı, Hoş (Huşk) Kapısı olarak kaydetmiştir. Câmî, İsfizârî ve Hândmîr de şehrin beş kapısı olduğunu belirtmişler ve bu kapıları şu şekilde sıralamışlardır: Dervâze-i Melik (kuzeyde), Dervâze-i Irak (güneyde), Derb-i Fîrûzâbâd (güneyde), Derb-i Hoş (Doğuda), Pervâne-i Kıpçak (kuzey doğuda) (Câmî, 1922: 12; İsfizârî, 1338: I/71,77; Hândmîr, 1362: IV/125).

İsfizârî, şehri öğrencilerine incelettirdiğini, buranın yüz kırk dokuz burcunun bulunduğunu, duvarlarının uzunluğunun bin üç yüz kadem olduğunu, şehrin çapının Derb-i Irak'a kadar bin dokuz yüz kadem olduğunu tespit ettirdiğini kaydetmiştir. X. yüzyıl coğrafyacılarının kaydı gibi İsfizârî de şehrin etrafında hendeklerin bulunduğunu

⁴⁵ Bu günkü ismiyle Kutupçak

⁴⁶ Moğolcada sıkamak, daraltmak, basmak, mecazî olarak da mühürlemek anlamına gelen daruga kelimesinin Türkçe karşılığı; yargan, baskak, Arapçada hâkim, şihne anlamında kullanılmıştır (Yuvalı, 1993: 505). Moğollarda önemli yetkileri olan bu makam, onların halefleri olan devletler tarafından da kullanılmışlardır (Yuvalı, 1993: 505). Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsan ve/veya imtiyâzları ihtivâ eden resmi bir belgedir (Özgüdenli, 2005c: 81). Darugalar ve hâkimler Timurlular zamanında çoğu zaman eş anlamda kullanılırlardı. Her hangi bir şehrin veya bölgenin idarî, adlî ve askerî işlerine bakarlar, bölgenin askeri ile savaşa giderlerdi. Olağanüstü zamanlarda bir bölgenin veya şehrin vergisini toplamak üzere de görevlendirildikleri olurdu. Bunların görevden azillerini Maliye Dîvânı yapardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Manz, 1985: 59-69; Aka, 1994: 192.

belirtmiş ve eski kaynaklara ilaveten bu hendeklerin derinlik olarak yirmi gez⁴⁷ olduğunu kaydetmiştir (İsfizârî; 1338: I/77; W. Barthold, 1930: 58).

Herât'ın surlarının yerleri, kapılarının açıldığı alanlar, sulama kanallarının ilk zamanlardan itibaren konumları dikkate alındığında şehrin kurulurken gerçekten çok bilimsel metodlarla, her şey iyi hesap edilerek kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun ispatı ise çok çeşitli devlet ve medeniyetin burada hüküm sürmesine rağmen şehrin genel yerleşim yapısında fazla bir değişikliğin yapılmayıdır.

Görüldüğü gibi Herât'ın kapıları ilk başlagıcından itibaren genel olarak varlıklarını sürdürmüşler, ancak bu kapılar üzerinde zaman içinde küçük değişiklikler yapılmış ve eklemelerle kapı sayısı arttırılmıştır.

1.2.5.1.3. Şehrin Yönetimi

Daha önce de belirtildiği gibi Sâsânîler devrinde Horâsân'ın tamamı bölgedeki dört büyük şehir olan Buhârâ, Belh, Herât ve Nîşâbûr'daki merzûbanlar tarafından yönetilmekteydi (Strange, 1873: 382; V. Barthold, 1990: 80). Orta Çağ'da Herât, hem bölgenin hem bu bölgenin bağlı bulunduğu şehrin adı hem de (el-İstahrî, 1989: 209) kendi adıyla anılan bölgenin de başkenti idi (el-Makdîsî, 1994: 263).

Abbâsîler devrinde Ziyâd b. Ebih'in (45/665) vâililiği zamanında Horâsân dört kısma ayrılmıştır: Umeyr b. Ahmer'i Merv'e, Halid b. Abdullah el-Hanefî'yi Ebreşehr'e (Nîşâbûr), Kays b. el-Heysem'i Merv'er-rûd, Tâlekân ve Faryâb'a, Ezz kabilesinden Nâfî b. Hâlid et-Tâhî'yi Herât, Bâdgîs, Bûşenc ve Envârân'daki Kadîs'e tayin etmiştir (Uslu; 1997a: 135). Orta Çağ'da şehirlerin yöneticileri değişik unvanlar almaktaydılar. Herât, Bûşenc ve Bâdgîs (Badegis) hükümdarlarına Nerâran (Şeşen, 2010: 60) ve

⁴⁷ Orta Çağ'da bir gez yaygın olarak dokuz buçuk cm.'ye denkti. Bkz. Alan, 1996: 73.

Berâzân (İbn Hurdâdbih, 2004: 370; İbn Hurdâdbih, 2008: 46) denirdi. Kâbil ve Herât etrafındaki Türk beylerine Rutbîl denilmekteydi (Esin, 2004: 90).

Müslümanlar bölgeye geldiklerinde ya şehri aynen koruyup geliştirmişler ya da şehrin yakınında yeni bir şehir kurmuşlardır. Belh, Müslümanların eline geçince şehrin yakınında yeni bir şehir inşâ edilmişken, Herât şehri eski haline yapılan yeni ilavelerle İslâm kimliğine büründürülmüştür.

Herât; Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Sâffarîler ve Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular zamanında önemli bir vâililik merkeziydi. Bu vâililik Herât vilâyetini idare etmekteydi. Şehir, Gaznelilerin ikinci başkentleri olup Sultan Mes'ûd'un şehzâdeliği döneminde onun merkeziydi (Beyhakî, 1333: 126; Palabıyık, 2002: 219).

Selçuklular devrinde Herât şehrinin idarî yapısındaki en üst yönetici vâlidir. Vâliden sonra reis gelmektedir. Reisler görünüşte vâliye bağlı olsa da aslında sultana bağlıdır. Bu iki görevliden başka şehirde Kârdârân (maslahatgüzâr), şahnegân (zâbit), âverdgân (asker, savaşçı), gumeştegân (memurlar), hizmetkârân, mürettebân, nişandegân, mütevelliyân, mutasarrıfân gibi diğer küçük rütbe ve derecedeki memurlar görev yapmaktaydılar. Bu memurlar, şehrin idaresinde mevcut bulunan değişik dîvânlarda görev almakta ve orta sınıfı teşkil etmekteydiler. Bu memurlardan başka berzgerânlar (çiftçi) da diğer bir meslek kolunu teşkil etmekteydiler (Piyadeoğlu, 2008: 79). Aslında bu memuriyetlerin büyük bir kısmı diğer devletlerin Herât'ı idareleri altına aldıkları zamanlarda da değişik adlar altında vardı. Bazıları birleşik birkaç görevi uhdesinde bulundururken, bazılarının yanına yeni memuriyetler de eklendiği olmuştur.

Hârezmşâhlar ve Moğollar devrinde şehir vâililik merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. İlhanlılar devrinde Herât vilâyeti, nehir üzerinde bulunan dokuz

tümenliğe taksim olunarak idare edilmiştir. Kertler ve Timurlular zamanında ise başkent olmuştur.

Şehir en görkemli zamanını Sâ mânîler, Gazneliler, Selçuklular, Gûrlular, Kertler, ve Timurlular devrinde yaşamıştır. En buhranlı dönemini ise Oğuz isyanı ve sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğu ve Moğol istilâsında yaşamıştır.

En kalabalık bürokrasi grubu ise başkent olması dolayısı ile Kertler ile Timurlular ve ikinci başkent olması dolayısıyla Gazneliler devrinde olmuştur. Timurlular devrinde normal bürokrasiye ilaveten hükümdar çevresinde oluşan bürokrasi de bunu arttırmıştır.

Herât şehri, Orta Çağ'da Kertlere kadar Horâsân'ın diğer önemli şehirlerinden olan Merv, Buhârâ, Semerkand ve Nişâbûr gibi tam olarak başkent olmamış ama her zaman bölgenin önemli yerleşim yerlerinden olmuştur (Paul, 2000: 99). Moğol istilâsı ile harap olan Herât şehri 638/1240 yılından itibaren Uygur Türklerinin göçü ile canlanmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda da şehre Uygur Türklerinin göçü devam etmiş olup bunların en meşhuru Ali Şîr Nevâî'nin babası Kiçkine'dir. Moğollar zamanında birkaç defa Horâsân harap olmuş ve bu yıkılış ve katliamdan Herât Bölgesi de etkilenmişse de, bu zamanda Herât civarında yeni şehirlerin de temelleri atılmıştır (Togan, 1981: 128). Herât, Kertler zamanında daha da gelişmeye başlamış, nitekim şehir daha önce ancak yarım fersah genişliğinde iken bu dönemde Gâzîrgâh⁴⁸ yanındaki Dû Birâderan Deresi'nden⁴⁹ Mâlan Suyu'na kadar iki fersah⁵⁰ genişlediği kaydedilmektedir (İsfizârî, 1338: I/18). Hândmîr ise bu büyümenin Timurlular zamanında olduğunu belirtmiştir (Togan, 1981a: 434). Kertler zamanından itibaren

⁴⁸ Kelimenin aslı Kâzergâh olup savaş yeri anlamına gelmektedir. Herât şehrinin kuzey doğusundadır (W. Barthold, 2005: 231).

⁴⁹ İki Kardeşler Deresi.

⁵⁰ Yaklaşık on dört km.

yıldızı parlamaya başlayan şehir, Mîrzâ Şâhruh zamanında bir bilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmeye başlamıştır (Aka, 1994: 84). Mîrzâ Şâhruh, 1410 yılından itibaren Herât'ın imarına büyük önem vermiş ve verdiği emîrleri bizzat kendisi takip ederek şehri yeniden inşâ edilmesini sağlamıştır (Fraser-Esq, 1824: 234; Aka, 1994: 93).

Timurlular devrinde Mîrzâ Şâhruh'tan itibaren Mîrzâların büyük çoğunluğu Herât sarayında yetiştirilmişlerdi (W Barthold, 1990: 111). Böylece Herât, aynı zamanda mîrzâlar ve atabegler şehri olmuştur. Bu yönüyle de şehir, hükümdar ailesi ve çocukları tarafından da daha fazla önem verilen bir yer olmuştur. Mîrzâların yetiştirilmeleri için gerekli tesisler, hükümdar ailesinin ikametgâh yerlerinin yapılması şehri daha bayındır hale getirmiştir. Herât'taki bu imar faaliyetleri tüccar ve esnafın daha fazla mal satmalarına ve şehrin ekonomik olarak canlılığının artmasına katkıda bulunmuştur.

Timurlular devrinde Orta Asya şehir hayatı yeni bir ekonomik ve kültürel gelişmeye sahne olmuştur. Mîrzâ Uluğ Bey zamanında Semerkand, Mîrzâ Şâhruh, Mîrzâ Baysungur, Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanlarında Herât, entellektüel faaliyetlerin farklı iki merkezi olmuştur (Günay-Güngör, 2007: 359).

XV. yüzyılda Herât'ı ziyaret eden Bavyeralı savaş suçlusı Hans Shiltberger Herât şehrinin 300 bin hâne olduğunu ve ortalama hâne başına beş kişi olsa tahminen bir milyon üç yüz elli bin ile bir milyon beş yüz bin arasında nüfusun yaşadığını belirtmiştir (Subtenly, 2007: 121-122). Bu nüfus çok abartılı gelse de şehrin ihtişamını ve kalabalıklığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Mîrzâ Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra Herât'ın idaresi Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın eline geçmiştir. Bâbü, biraz da abartılı bir şekilde Mîrzâ Baykara ile birlikte şehrin ihtişamının en az yirmi kat arttığını yazmıştır (W. Barthold, 1990: 22).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümüyle kısa bir süre durgunluk yaşayan şehir Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde refah seviyesini arttırmış, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın başa geçmesiyle de kısa sürede kültür ve sanat yönünden eski canlılığına ulaşmıştır. Yapılan yeni binalar, sanatsal faaliyetlerle siyasî ve kültürel önemini tekrar kazanmıştır (Aka, 2000: 121).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, payitahtı Herât'ı daha çok haşmet ve umrana mazhar etmiş (Bıyıkay, 1991: 8) ve Mîrzâ Şâhruh'tan aldığı şehrin ihtişamını iki misline çıkarmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın kalemi de kılıcı da kuvvetliydi. O, şehri siyasî ve ticarî bir merkez yapmıştır (Granard, 1971: 13; Aka, 2005n: 65). V. Barthold, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi Herât'ı için: "Herât'ın en parlak dönemidir. Yeryüzünde Herât ile mukayese edilecek bir şehir yoktur. Bu telakkî Herât'ın büyüklüğünden değil⁵¹ oradaki medenî hayatın yüksek seviyesindedir." kaydı ile bu dönemin kültür ve medeniyet seviyesini bütün çıplaklığı ile göz önüne sermiştir (1977: 70). Mîrzâ Baykara Ali Şîr Nevâî ile birlikte Çağatayca'yı canlandırmış, edebiyatçıları, nakkaşları tarihçileri korumuştur (Morgan, 1988: 97-98). Bu dönemde şehir, siyasî ve ticarî merkez olmasının yanısıra bir kültür ve sanat merkezi haline geldi (Gruber-Colby, 2007: 54; Poyraz, 2011: 404). Herât için Bâbü: "İhtişamı kâinatta benzersiz olan şehir" cümlesini kullanmıştır (Bâbü, 1970: 299; Granard, 1971: 74). Bu açıklama şehrin Orta Çağ'da edindiği yeri en öz haliyle anlatmaktadır. Yılmaz Öztuna da Timurlu devri Herât'ı için:

⁵¹ Çünkü bu devirde Herât, Semerkand'dan daha küçüktü (V. Barthold, 1977: 70).

“Bir ara dünyanın en kalabalık ve en mamûr beldesi olmuştur.” (Öztuna, 1969: 259) demiştir.

Herât, bilhassa Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın payitahtı olarak büyük ve haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Devrin kıymetli bir Türk şairi olan bu hükümdar, Timurlu ailesinin mîrzâlarının çoğu gibi çok yüksek bir kültüre ve ince bir zevke sahipti. Yazıdan, mûsîkîden, resimden, hûlâsa güzel sanatların hepsinden anlıyordu. İlim adamlarını, şâirleri, sanatkârları sevip himaye ediyor, büyük sûfilere karşı samimî bir hürmet gösteriyordu. En yüksek fikir ve sanat adamlarını, şâirleri, mûsikîşinasları, hânendeleri, sâzendeleri meclisinde topluyordu. Büyük bir debdebe ve eğlence içinde geçen bu meclisler, onun ölümünden sonra da Orta Asya, İran ve Osmanlı memleketlerinde pek meşhurdu. Onun nâmına Türkçe, Farsça birçok eserler yazılmış olması, fikrî yüksekliğine delildir. Mîrhond, Devletşâh ve Emîr Süheylî gibi İran edebiyatının Türk neslinden olan birçok şahsiyetleri daima onun himayesini görmüşlerdir (V. Barthold, 1977: 216). Herât sarayı onun zamanında İstanbul'daki Osmanlı sarayı ile ve Osmanlı şâir ve âlimleriyle sıkı medenî münasebetlerde bulunmakta idi (V. Barthold, 1977: 217).

XVI. yüzyıl Herât toplumunun Herât şehir bileşkesini büyük ölçüde bilmiyoruz. Ancak, Sultan ve çevresindeki yöneticiler, din adamları ve askerî kurumlar seçkin kesim olarak tanıtılmıştır (Tezcan, 2007: 39).

Togan (1988c: 131): “Timurlular devrinde meydana getirilen dış şehrin kısımları ile Hıyâbân'ında şehrin iç ve dış saray ve bahçeleriyle bağlılığı itibariyle birbirine benzeyen eski İslâm şehrinin o zamanki kısımları için tamamıyla yabancı bir plan ile sistem ve azamet hâkimdir.” demektedir.

Togan (1988c: 436): XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk başlarındaki şehri:

Herât'ın asıl merkezi; Bâğ-ı Sefid Bulvarı'nın yanı, yani şimdiki Hûşk Şosesi'nin İncil Kanalı'nı katettiği yerdeki İncil⁵² Köprüsü Meydanı (Sar-i Pol-i İncil) idi. Buraya Alâüddeve Çarşısı yolu ile gelirken önce Gevherşâd Câmi, sonra Şâhruh'un eşi Gevherşâd'ın oğullarının türbesini ihtivâ eden Gevherşâd Medresesi, bu medreseyi geçtikten sonra İncili Kanalı'nın dönüş yerindeki köprübaşında Koş Medrese ismini taşıyan Sultan Hüseyin Medresesi (Medrese-i Sultaniyye) veya Medrese-i Mîrzâ ve Hânkahı, bunun yanında Ali Şîr Nevâî'nin inşa ettirdiği Medrese-i Sar-ı Pol-i İncil bulunmaktaydı. Buradan şehrin kuzeyindeki ıydgâh'a ve Muhtar Dağı'na giden Bâğ-ı Sefid Bulvarı'nı bırakıp, büyük bir nehir gibi olan İncili Kanalı'nı takip ile şehrin doğusuna doğru giderken, sağ tarafta kalan Masrah imâret ve türbelerinin yanından Ali Şîr Mahallesi'ne gelinirdi. Doğuda Cihanâra Sarayları'ndan gelen bu İncil Bulvarı'nın (Şari'i Âm-i İncil) güneyinde Ali Şîr'in Galûrhâne İmâretleri, Halâsiye Hankâhı, kuzey tarafından da bağları, Ali Şîr Nevâî'nin Ünsîye Sarayı, Kûdsîye Câmi, İhlâsiye Medresesi, Şifâiye isminde yüksek tıp mektebi ve hastaneleri, Ali Şîr Nevâî'nin maiyetinden bazı âlim, şairlerin bağ ve sarayları sıralanmıştı şeklinde tarif etmiştir.

Orta Çağ'da Herât'taki yer isimleri, mahalle, cadde ve sokaklara gelince: Çok eskiden beri şehirde semptlerin isimlerin olduğu bilinmektedir. Bu isimler bazı yerlerde bir vâlinin, din âlimi veya yöneticinin, bazı yerlerde bir şehrin, bazı yerlerde bir ise sulama kanalının isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir dönemde

⁵² Herât Bölgesi'nde İncil veya İncir olarak geçmektedir. Burası bağlık, bostanlık bir alandı. Herât Nehri'nin kuzey tarafındaydı. Edran, Bezdan, Nevîn-i Ulya, Nevin-i Süflâ gibi köyler bu bölgedeydi (Hâfız-ii Ebrû, 1349: 19).

şehirdeki mahalle, cadde ve sokak isimlerinin tamamını bilmiyoruz. Ancak tarihi kaynaklarda bir vesile ile geçen bu isimleri burada vermek istedik.

Sâmânîlerin Herât Vâlisi Ebû Ali'nin yerine görevlendirdiği Ebu'l-Nesim, şehirde Reste-yi Simcûr adında bir cadde yaptırdı. Bu caddeye dükkânlar eklendi. Bu dükkânlar Herât Cuma Câmî'ne vakfetti (Fâmî, 2008: 103).

Kertler zamanında Herât'ın İsfizâr isminde bir sokağının olduğundan hatta bu sokakta ribatların varlığından Ribat ve Kervansaraylar kısmında bahsedilmişti (İsfizârî, 1338: I/461). Bu duruma bakılarak daha Kertler zamanında şehrin planlı bir yerleşiminin olduğunu, cadde ve sokak isimlerinin bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Hatta bu cadde ve sokaklara verilen isimler hakkında da ipuçları bulunmaktadır. İncil Bulvarı (Şâri-i Âm-i İncil), Bâğ-ı Sefîd Bulvarı (Şâri-i Bâğ-ı Sefîd) (Togan, 1988c: 436). Hıyâbân Bulvarı (Manz, 2007: 118), Bâğ-ı Hıyâbân (Hıyâdûvan) (Bâbü, 1970: II/300) Timurlular devrinin önemli bulvarlarıydı. Bu dönemde Herât'ta bizzat Ali Şîr Nevâî'nin adını taşıyan bir mahalle vardı (Togan, 1988c: 436). Baba Kâsım Mahallesi (Eshenkulova, 2001: 73) ve bu mahalledeki Mîrzâ Şerif Hatif ismindeki bir sokağın varlığını da bilmekteyiz (Eshenkulova, 2001: 73). Timurlular zamanında Herât'ta Kale Altı (Tahtu'l-Kal'a) denilen bir semt vardı (Câmî, 1922: 17; İsfizârî, 1338: II/27; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 190; Eshenkulova, 2001: 50; Ensârî, 1383: 243).

Aslında çok eskiden beri Herât'ta Hıyâbân isminde bir cadde vardı. Mîrzâ Şâhruh şehrin ulaşımını kolaylaştırmak için birbirleriyle kesişen ve gidiş gelişleri ayrı olan caddeler açılmasını emretmiştir (Câmî, 1922: 18). Mîrzâ Şâhruh'un emîrllerinden Fermanşeyh, Herât'ın ana caddesini (Hıyâbân) imar ettirdi. Caddede bahçe, câmi ve hankâh vardı (Aka, 2005z: 94; Manz, 2007: 118). Seyf-i Herevî'nin (1944: 441) de

Hıyâduvan ismi ile zikrettiği yer Timurlular devrinde Hıyâbân Kanalı'nın iki tarafında uzun geniş bir cadde şeklini almıştır. Bu mahalle şehirden bir buçuk kilometre mesafede bulunan Bağ-ı Murad ve Cihanâra'dan başlar ve dağ eteğine yakın dolaşır, bu gün Köşk (Kûşk) Şosesi üzerinde Sadeddîn Kaşgarî ve Abdurrahman-ı Câmî'nin türbeleri bulunan yere ve bunun daha doğusuna kadar uzanırdı (Togan, 1988c: 439-440).

Bâbür'ün, Gâzîrgâh'tan “Gâzîrgâh Hıyâbânı” olarak bahsettiğine bakılırsa buranın da Timurluların sonlarına doğru daha işlek ve gezilecek bir cadde durumuna geldiği yorumu yapılabilir (1970: II/361). Timurlular zamanında Mahalle-yi Magariyân Hıyâbân, isminde bir cadde daha vardı (Ensârî, 1383: 266).

Orta Çağ'ın kaynaklarında Herât şehri için söylenen övücü sözler ve rivâyetlere gelince: Fâmî, Herât için kendi zamanına gelen rivâyetlerden bahsetmiştir. Bunlardan dikkat çekici birkaç tanesi şöyledir:

Kelbî, Ebû Salih'ten rivâyet ediyor, o da İbn Hûseyb'den naklediyor: “Herât ne kadar refah içinde olursa Horâsân da o kadar refah içinde olur.” (Fâmî, 2008: 146). Yine Fâmî (2008: 147) eserinde Herât için: “Herât, bölgenin şâhı sayılırdı. Horâsân'ı dolaştım, Herât gibi bir yer göremedim.” demektedir.

Ebû Ali b. Nizerrîn, Ahmed b. Abdullah'tan o da Mansûr b. Abdulhamid'den, o da Enes b. Mâlik'den rivâyet ediyor: “Peygamberimiz Horâsân'ın iyisi Herât, kötüsü Sicistân'dır.” demiştir (Fâmî 2008: 150).

Seyf-i Herevî (1944: 104) Herât için: “Rüzgârlı ama yumuşak, havası güzel, kalp açıcı, toprağı misk yaratacak gibi, amber kokulu ve halkı cesurdur.” demektedir.

Timurlular zamanının edip ve şairlerinden Herât'ın azamet ve ihtişamını en iyi tarif edenlerden birisi de Tâcü's-Selmânî'dir. Selmanî; “Herât dünya şehirlerinin göz bebeği, dünya bir vücut ise, Herât onun camıdır.” demiştir (Togan, 1988c: 440).

Timurlular zamanında şehrin şöhreti o kadar ileri düzeydeydi ki, bu şöhret doğuda Çin'den batıda Bizans ülkesine kadar yayılmıştı. Çinliler Mîrzâ Şâhruh (Şa-hi-lu) devri Herât'ı (Halie) garbın en büyük payitahtı, kapı ve pencereleri altın ve gümüş ile tezyin edilmiş, kıymetli halılar döşenmiş müzeyyen ve zengin binaları bulunan bir şehir olarak tasvir etmiştir (Togan, 1988c: 440).

Bizans müellifi Chalcondylas ise Herât'ın (Charia), Emîr Timur tarafından bina edildiğini ve eşrâfın Semerkand tarafından tehcir edilerek getirildiğini söylemiştir. Aynı müellif Asya ordularının burada toplandığını ve Herât'ın kısa bir zamanda parlak ve büyük bir şehir haline geldiğini kaydetmiştir. Çinlilerin Halie'si, Bizanslılar'ın Charia'sı Herât ve yanındaki nehir isminin, bilhassa Türkler arasında yaygın olarak kullanılan eski İrani şekli Herî'den ibarettir (Togan, 1988c: 440).

İsfizârî (1338: II/21), Herât için: Temiz, her türlü kötülüklerden arınmış anlamına gelen “Belde-i Fâhire” tâbirini kullanmıştır. Ona göre: “Burası dünyanın beldelerinin süsüydü. Büyüklerin mesken tuttuğu, Allah dostlarının bol olduğu bir yerdi. Burası Horâsân'ın kalbine giden yerdi.” “Suyu güzel, havası hoş, mamûr ve abadan bir şehirdi. Kalpleri ve gönülleri açan Eren Bağı'ndan daha güzel bir yerdi. Güzel kızların siyah saçlarının güzelliğinden daha güzel bir şehirdi.” (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/16; İsfizârî, 1338: II/1). İsfahan'ın toprağı, Hârezm'in suyu, Herât'ın Kuzey'i⁵³ bir yerde olsa insanın bu üçünün bir arada olduğu yerde yaşaması ve ölmesinin çok güzel olacağını kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: II/22; Ensârî, 1383: 174).

Herât şehrini çok sayıda coğrafyacı, tarihçi, edebiyatçı, şair, edip, devlet adamı, müzisyen ve ressam tarif edip güzelliklerini anlatmıştır. Ancak bu şehri bir bütün olarak

⁵³ Kuzey Rüzgârları'nın getirdiği güzel hava kastedilmiştir.

en kısa ve en süslü ifadelerle anlatan şüphesiz ki Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 187) olmuştur.

Dâru's-Saltana Herât'ın niteliği: Dâru's-Saltana Herât, Erem Bostanı'ndan da güzel bir şehir ve âlemin çiçek bahçelerinden de rahat bir menzildir. Onun rüzgârı nefeslerden İsa nefesinin faziletleri gözüktür. Hızır, (Herât'ın) suyu, hayatı ve can ciğer bedeninin sevinci onun havasının niteliği önünde şaşırdı. Cana rahat bağışlayıcı havası zariflik ve mütedillikte bahar rüzgârına, menbâ tatlı sular üzerinde yerleşen güzel kaleleri âyette: “Öyle bahçeler ki onlar altında arklar var.” medhiyeye göre gönül isteği olmuş binaları “sütunlar ile gök verilen Erem” benzersiz tarabhânelerinin sıfatını ise: “Ona benzeri diğer bir memlekette de yaratılmamış.” (denen âyetler gibi) belirtti. Onun suyu Kevser Pınarı gözüne toprak saçmış ve suyu eyvan pınarını hayret zulmetine yetleştirmiş. Dördüncü iklim memleketlerinin en şöhretlisi diye sayılmıştır. Horâsân memleketleri içinde Dâru's-Saltana Herât neredeyse merkezde yerleşmiştir. Çünkü her iklimin enleminin ilk yeri olmuştur. Cezâiri Halidat'tan yüz seksen derece ve boylamı hattı istivadan doksan derece diye kabul etmişler. Bu doksan dereceden altmış altı derecesi yönetsel yerler, diğer iki tarafı çok sıcak ve soğukluğu nedeniyle insanlar yaşamaz bir yerdir. Herât'ın enlemi doksan dört derece ve bir kesir, boylamı ise otuz dört derece ve bir kesirdir. Bunlardan belli ki Dâru's-Saltana Herât, âlemin yönetsel merkezine nispeten en yakını olan şehirdir.

Timurlular devrinde Herât şehri; Kubbetü'l-İslâm (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: IX, 250), Dâru's-Saltana (İsfizârî, 1338: II/21, 124; Ahmed İbni Hüseyin-i Kâtib, 1966: 228, 234; Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/134; Hândmîr, 1362: III/372, 384, 555, 584, 591; IV/67, 73, 125, 148, IV/47, 125, 147, 252, 328; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/14, 564, 593; I/680, 690, 798, 818; Hasan-ı Rumlu, 2006: 299; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/16, 56, 63, 65, 74,80, 85, 87, 104, 111, 120, 123, 135, 150, 151, 152, 183, 185, 187, 190, 201, 211, 218, 230, 231, 246, 343; Ensârî, 1383: 173), Âlî Taht Eşiği (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/136, 176), Belde-yi Tayyîbe (İsfizârî, 1338: II/118), Belde-yi Fahire (İsfizârî, 1338: II/21; Hândmîr, 1362: III/48, IV/31, 13, 6, 125, 554), Medînetü's-Selâm ve Dâru'l-Mülk , (Câmî, 1922:112; İsfizârî, 1338: II /99, 320; Devletşâh, 1997: III/64; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/219), Dâru'l-Emân (Ensârî, 1383: 179) gibi İslâmî isimlerle anılmıştır. Zamanın kaynaklarında da bu isimler zikredilmiştir. Abdürrezzak es-Semerkindî ise burayı “Hâcetler Kâbesi ve Muradlar Kibleli olan Kubbetü'l-İslâm Herât'ı” şeklinde tasvir etmiştir (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 8).

Herat-Sicistân arası seksen fersah⁵⁴ (el-Hemedânî, 2004: 242), Bûşenc⁵⁵-Herât arası on fersah, Herât-Merâbaz arası on fersah (Beyhakî,1333: 123), Herât-Cebel arası iki fersah (İbn Havkal, 2004: 145). Bûşenc-Sistân arası beş konak,⁵⁶ (el-Ya'kûbî, 2004: 331), Herât-Merv arası on konak (el-Ya'kûbî, 2004: 330), Herât-İsfizâr arası üç konak (el-Makdîsî, 1994: 306; İbn Havkal, 2004: 154, 156), Bûşenc-Bâdgîs arası üç konak (el-Ya'kûbî, 2002: 61; el-Ya'kûbî, 2004: 330), Herât- Herât-Nîşâbûr arası on merhale (el-Ya'kûbî, 2002: 59), Herât-Bâdgîs arası dört merhale (İbn Havkal, 2004: 61), Bagdîs-Bûşenc arası üç merhale (el-Ya'kûbî, 2004: 330), Herât ile Bûşenc arası bir merhale (el-

⁵⁴ Aşağı yukarı bir günlük mesafe (W. Barthold, 1930: 60, nr.59).

⁵⁵ Bûşenc, Herât'ın güney batısındadır.

⁵⁶ Bir konak mesafe: Ortalama bir günlük yol demektir.

Ya'kûbî, 2002: 61), Herât-Mâlin arası bir günlük yol (İbn Havkal, 2004: 156), Herât-Kerûh arası üç günlük yol (İbn Havkal, 2004: 156; Strange, 1873: 410), Herât-Merv'er-rûd arası altı günlük yol (İbn Havkal, 2004: 154), Herât-Serahs arası beş günlük yoldur (İbn Havkal, 2004: 154; W. Barthold, 1930: 47).

1.2.5.2. Kerûh (Herâh)

Herât'ın kuzey doğusunda bir kasabaydı (İbn Havkal, 1992: 217; Strange 1873: 410; W. Barthold, 1990: 196; W. Barthold, 2005: 222). Doğrudan Herât'a bağlı bir şehir olup Herât'tan daha küçüktü. Büyüklüğü Evfe kadardı (el-İstahrî, 1989: 211; el-Makdîsî, 1994: 270; İbn Havkal, 2004: 145; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Orta Çağ'da suları bol ve ağaçları çoktu (el-Makdîsî, 1994: 270; Ensârî, 1383: 103). Şehir dağlar arasında olup, binaları kerpiçten yapılmıştı (İbn Havkal, 2004: 145; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Câmisi Sebîdân mahallesindeydi (el-İstahrî, 1989: 211; Strange, 1873: 410; Ensârî, 1383: 82, 103). Bu mahalle ismi bize bu şehrin de mahallelere ayrıldığını ve buralara isimler verildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. el-İstahrî buranın halkının belalı ve kavgacı olduklarından bahsetmiştir (el-İstahrî, 1989: 211). İsfizârî ise buranın suyunun sıcak olduğu kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: I/105).

1.2.5.3. Evfe (Obeh-Uba-Ebeh-Evbe)

Dağın eteğinde kurulmuş bir şehirdi (İsfizârî, 1338: I/102). Doğrudan Herât'a bağlıydı. Kerûh'tan (el-İstahrî, 1989: 211) ve Mâlin'den daha büyüktü (el-İstahrî, 1989: 211; el-Makdîsî, 1994: 217; İbn Havkal, 2004: 145; Strange, 1873: 410; Yürekli, 2002: 51).

Yaklaşık yirmi fersahlık bir alanda kurulmuş olup nüfusu yoğun bir şehirdi. Çok sayıda köyü vardı (el-Makdîsî, 1994: 270). Kerûh ile aynı hizadaydı. Bahçeler, sular üzümler ve meyve ağaçlarıyla dolu şenlikli bir yerdî (İsfizârî, 1338: I/102; Ensârî, 1383: 103). İsfizârî burada Kuban (Gûyân) denilen ve yaz kış suyu sıcak olan bir çeşmenin ismini vermiştir (İsfizârî, 1338: I/102). Günümüzde buraya Ubeh denilmektedir.

1.2.5.4. Haysar

Herât ile Gûr yolu arasında Herât'a iki günlük mesafede bulunmaktaydı (W. Barthold, 2005: 229). Doğrudan Herât'a bağlı bir şehirdi. Şehir dağlık bir alanda kurulmuştu. Ağacı ve suyu az olan olup Mâlin'den daha küçüktü. Suları ve bahçeleri azdı. Geçim kaynaklarında tahıl ziraatı büyük yer tutardı (el-İstahrî, 1989: 211; el-Makdîsî, 1994: 270; İbn Havkal, 2004: 145). Havasının güzelliği ile meşhurdu (Seyf-i Herevî, 1944: 149). Moğollar, özellikle de Kertler zamanında en parlak dönemini yaşadı. Burası kalesinin müstahkem olması dolayısıyla Kert hükümdar ve şehzâdelerinin en çok tercih ettikleri yerdî. Kert melikleri çoğu zaman burada kalırlardı (Seyf-i Herevî, 1944: 144, 148, 138, 283, 334, 335, 349, 366, 373, 389, 395, 560, 368).

1.2.5.5. Esterbiyân

Doğrudan Herât'a bağlı bir şehirdi. Orta Çağ'da Herât'a bağlı şehirlerden Mâlin'den sonra Haysar ile birlikte Esterbiyân diğer büyük şehirlerdendi (el-Makdîsî, 1994: 211). Dağlar arasında kurulmuş bir şehir olup suları gür akardı. Sulu tarım ve bahçe ziraatı azdı (el-Makdîsî, 1994: 270).

1.2.5.6. Merâbaz (Mârâbaz)

Doğrudan Herât'a bağlı bir şehirdi. Suyu bol, toprakları verimli bir şehirdi (İbn Havkal, 1992: 219). Mâlin'den küçük olup bağ ve bahçeleri çoktu (el-İstahrî, 1989: 211; el-Makdîsî, 1994: 2701; İbn Havkal, 2004: 145-146).

1.2.5.7. Mâlin (Mâlan)

Herât'a bağlıydı (İbn Havkal, 1992: 219; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). el-İstahrî (1989: 211) X. yüzyılda burayı ziyaret ettiğinde bağ ve bahçelik alanının çok olduğunu belirtmiştir. Sonraki yüzyıllarda burası daha da şenlenmiştir. Tarihî belgelerde sıkça geçen Mâlan Köprüsü de burada Herât Nehri üzerinde kurulmuştur. Mâlin, Evfe gibi sulak bir alan olup bağ ve bahçeleri çoktu. Kerpiçten yapılar daha yoğundu (el-Makdîsî, 1994: 270). Bu gün Afganistan'daki Pol-i Melen denilen yerdir.

1.2.5.8. Hıyâbân

Herât'a bağlı bir kasaba olup İslâmiyet'ten önce ibadet için elverişli bir yer olarak düşünülmüştür. Bu durum İslâmiyet'in bölgeye gelmesinden sonra da devam etmiştir. XV. yüzyılda bağ ve bahçelerle süslenmiş bu yerde pek çok tanınmış imamların, şeyhlerin mezarları bulunmaktadır. İmam Fahreddîn-i Râzî de burada yatmaktadır. Hıyâbân daha sonra Herât şehrinin içinde kalmıştır (İsfizârî, 1338: I/87; Hâfız-ı Ebrû, 1372: 122).

1.2.5.9. Sâhe

Herât'a bağlı kasabalardandır. Akarsuları çok azdır. Orta Çağ'da şehir bayındır olup, câmi ve minberleri vardı (İbnü'l-Belhî, 2008: 107).

1.2.5.10. *Bûşenc (Fûşenc-Bûşeng)*

Şehir geçmişte Bûşenc, Pûşenc, Pûsenk, Fûsenk, Fûşenc gibi adlarla anılmıştır (Ensârî, 1383: 67). Herât'ın bir menzil güney doğusundadır (W. Barthold, 1930: 60, nr.59; Piyadeoğlu, 2008: 6). Bazı tarihçiler şehrin Pûşeng b. Afrasiyab tarafından kurulduğunu belirtmişlerdir (Strange, 1873: 411; W. Barthold, 1979: 825; Ensârî, 1383: 76). Sâsânîler zamanında göze çarpan bir şehirdir (İbn Havkal, 1992: 219; Strange, 1873: 411). X. yüzyılda şehir, Herât'ın yarısı kadar büyüklükteydi (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 1992: 228; İbn Havkal, 2004: 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Ensârî, 1383: 82, 102). Şehir Herât ile aynı planda inşâ edilmişti (İbn Havkal, 1992: 229; İbn Havkal, 2004: 146).

el-Makdîsî (1994: 261) Horâsân'ı dokuz bölge ve sekiz bölüme ayırmış ve bu bölümlerin en büyüğünü Bûşenc olarak kaydetmiştir. Burada şehrin büyüklüğünden ziyâde bağlı olunan alanın genişliği kastedilmiştir.

Herât Bölgesi'ne bağlı şehirlerden Bûşenc geniş bir bölgeydi. Orta Çağ'da bu şehre Benadîz, Kuncaâbâd ve Terkaâbâd başta olmak üzere (Hâfız-i Ebrû, 1349: 42) çok sayıda köy ve kasaba bağlıydı (el-İstahrî, 1989: 212). Bahçe tarımı gelişmişti. Kavun ve üzümü meşhurdu. Rüzgâr değirmenleri çoktu (Hamdullah Müstevfî, 1919: 148).

Orta Çağ'da çok iyi inşâ edilen şehrin Herât, Kûhistân ve Nîşâbûr yolları üzerinde üç kapısı vardı (İbn Havkal, 1992: 228; el-Makdîsî, 1994: 271; W. Barthold, 1979a: 825; Ensârî, 1383: 82). Bâb-ı Âli Nîşâbûr'a, Bâb-ı Herât Herât'a ve Bâb-ı Kûhistân güney batıya açılmaktaydı (el-Makdîsî, 1994: 271; Strange, 1873: 411; Ensârî, 1383: 88). Etrafı hendeklerle çevrili ve muhkem (el-İstahrî, 1989: 212; W. Barthold, 1979a: 297; Ensârî, 1383: 88) bir şehir olmasına rağmen 1381 yılındaki Emîr Timur'un istilâsından kurtulamamıştır (Strange, 1873: 411).

Bûşenc'i ziyaret eden seyyâhlar veya burası hakkında bilgi veren kaynakların hemen tamamı binalarının güzelliğinden ve burada Horâsân'ın hiçbir yerinde olmadığı kadar servi ağacının bulunduğu bahsetmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Strange, 1873: 411). el-İstahrî, el-Ya'kûbî ve İbn Havkal şehrin sularını Herât Nehri'nden aldığını, nehrin şehrin ortasından geçtiğini ve yazın sularının azaldığını kaydetmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 211; el-Ya'kûbî, 2002: 61; İbn Havkal, 2004: 146, 331; Strange, 1873: 410; Ensârî, 1383: 88).

Bûşenc, Hz. Osman'ın Halîfeliğinde Sa'lebetü't-Teymî oğlu Evs ile Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir. Bunların ikisi de Abdurrahman b. Âmir tarafından tayin olmuşlardır. Bu şehir Tâhir b. Hüseyin b. Musâb'ın ülkesidir.

Devrin kaynaklarının çoğu IX ile XI. yüzyıllar arasında Bûşenc'in âhalisinin çoğunluğunun Acem olduğunu kaydetmişlerdir (el-Ya'kûbî, 2002: 61; el-Ya'kûbî, 2004: 331; Ensârî, 1383: 88).

Hâfız-i Ebrû, Bûşenc'de bir dağda hayvanlara benzer taşların olduğunu kaydetmiş, ancak bu dağın ismini vermemiştir (Hâfız-i Ebrû, 1349: 42). Bu taşların insan eliyle yapılan heykeller olabileceği akla gelmektedir. Çünkü bölgenin şehirlerinden olan Bâmyân olmak üzere pek çok yerde Buda heykellerinin varlığı bilinmektedir. Ancak Hâfız-i Ebrû'nun doğal oluşmuş taşları insanlara benzetmiş olma ihtimalini de gözardı etmemek gerekmektedir.

Bûşenc'e bağlı olan yerler: Harkîrd veya Hargîrd, Ferkîrd (el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 2004: 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Ensârî, 1383: 83), Kûsuvî veya Kûserî⁵⁷ (Ensârî, 1383: 83) Câşân,⁵⁸ (Kevâşân) ed-Dikrân, Dîvânçe, Edresker,⁵⁹ el-

⁵⁷ Afganistan'da Kuhsen denilen yerdir.

⁵⁸ Herât Bölgesine dört fersah uzaklıktadır.

⁵⁹ Bu gün Herât'ın güneyinde Kal'a-i Edreskend denilen yerdir.

Efzer,⁶⁰ Tayâbâd⁶¹ ve Kûsîye (Hâfız-i Ebrû, 1349: 44). En büyük kasabası Kûserî olup Bûşenc'in üçte biri kadardı. Bahçelik alanları çoktu (el-Makdîsî, 1994: 271). Kûsîye; Herât'ın batısında ve Bûşenc'den sonra gelmekteydi. Bağlık bahçelik bir alandı. Buranın üzümü meşhurdu. Herât Nehri burayı sulayarak Serahs'a geçirdi (Ensârî, 1383: 82).

1.2.5.11. Hargîrd

Orta Çağ'da Hargîrd şehri küçük bir kasaba iken Timurlular zamanında büyümüştür. Bu kasaba için Hürçerd ve Harcîrd gibi isimler de kullanılmaktaydı (el-Makdîsî, 1994: 271).

1.2.5.12. Bâdgîs (Bâdegîs)

Herât'ın güney batısında Merv'er-rûd'un karşısında Herât ile Serahs arasındaki büyük bir bölgede Herât ile Murgâb nehirleri arasında bir şerit teşkil ederdi (İbn Havkal, 1992: 219; el-Makdîsî, 1994: 271; Strange, 1873: 412; W. Barthold, 1930: 47; W. Barthold-Allchin, 1986: 857, 857; W. Barthold, 2005: 221). Bâdgîs'i Keykavûs'un oğlu Siyâvuş'un torunu Cogan kurmuştur (İsfizârî, 1338: I/71, II/19). Herât'a doğrudan sınırı vardı (İsfizârî, 1338: I/133). Doğusunda kaynağını Garcistân Dağları'ndan alan Murgâb Nehri'nin suları akardı. Arazinin çoğu sulanırdı (Strange, 1873: 397, 408). X. yüzyıldan beri çok sayıda köyü olan verimli ve bereketli bir şehirdi (İsfizârî, 1338: II/133). *Hudûdü'l-âlem*'in yazarına göre yaklaşık üç yüz köyü vardı (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Akarsuyunun bol olması nedeniyle oldukça yeşil bir şehirdi (Tapper, 1979: 55-79).

⁶⁰ Günümüzde yakında Şindend denilen yer. (W. Barthold, 1990: 28; el-Makdîsî, 1994: 263).

⁶¹ Kûhsan'ın güneyinde yer almaktadır.

Bâdgîs, Abdurrahman İbn Semura tarafından, Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde fethedilmiştir (el-Ya'kûbî, 2002: 62). Yâkût, Bâdgîs'in başkenti olarak Dihistân'ı kaydetmiştir (Strange, 1873: 414). Bâdgîs'in havası soğuktur (İbn Havkal, 2004: 134; Strange, 1873: 414). Bâdgîs'te Halaç Türkleri ve Gûrlular yaşardı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 148) İbn Batûta burasının yılın tümünde yeşil olduğunu, Gûrluların sürülerinin burada otladığını kaydetmiştir (Muhammed et-Tancî, 1983: 272). Şehir Moğol istilâsı ile harabeye çevrilmiştir (Strange, 1873: 413-414).

Bâdgîs, Orta Çağ'da Herât gibi kuzey rüzgârları ve çok güzel havası ile meşhurdu (Seyf-i Herevî, 1944: 106; Devletşâh, 1997: II/322; W. Barthold-Allchin, 1986: 857). Bu nedenle geçmişte başta Timur Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh olmak üzere birçok hükümdarın yazlık olarak kullandıkları bir yer olmuştur (Hamdullah Müstevfi, 1919: 148; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/275, 394; Hândmîr, 1994: 309; W. Barthold, 1990: 107). Bu şiddetli rüzgârları dolayısıyla Farsça'da Badhîz'in (Seyf-i Herevî, 1944: 104; Strange, 1873: 414; W. Barthold-Allchin, 1986: 857) rüzgârın kalktığı yer anlamına geldiği rivâyet edilmektedir. Havaasının güzelliği ve yayla özelliği yönünden Kiytû Dağları çok meşhurdu (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/315).

Başlangıçta bir şehir ve çevresini içine alan bu isim zamanla Herât ile Murgâb nehirleri arasında bulunan araziye denilmeye başlamıştır (W. Barthold, 1979c: 192). Otlaklarının çok ve gür olması sebebiyle sürekli göçebeleri kendine çekmiş ve burada yerleşik bir kültürün oluşması uzun zaman mümkün olmamıştır (W. Barthold, 1930: 49; W. Barthold, 1979c: 192; W. Barthold, 2005: 223).

Orta Çağ'da Bâdgîs'e bağlı yerler şunlardı: Dihistân, Büst, Câdâvâ, Cebelü'l-Fidde (Gümüštepe-Kûh-i Sîm), Kûcûnâbâd, Kûfe, Kûmîs, Cazvî, Kâbrûn veya Kâlvûn

(el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 1992: 221; el-Makdîsî, 1994: 263; Strange, 1873: 414; Ensârî, 1383: 103).

Bâdgîs şehirlerin en büyüğü, en şenlikli olanı ve en mamûr olanı Dihistân idi (el-İstahrî, 1989: 212; el-Makdîsî, 1994: 271; İbn Havkal, 2004: 146; Strange, 1873: 414). Şehir tepeler üzerine kurulmuştu. Burası Bûşenc'in dörte biri kadardı. Yer altı evleri meşhurdu (el-İstahrî, 1989: 212). Kucunâbâd (Kûgnâbâz-Kuhunâbâd), Câdâvâ ve Kalvûn Serahs yolu üzerindeydi. Kûfe step bir alanda kurulmuştu. Suları hızlı akardı. Kucunâbâd ve Cazvî'nin akarsuları boldu. Ancak yine de tarım yağmur suları ile yapılmaktaydı. Sulu tarım fazla yaygın değildi. Bâdgîs'in yöneticileri Kucunâbâd'da otururlardı (el-Makdîsî, 1994: 271).

Orta Çağ'da Kabrûn'un (Kalvun) suyu hem sulama için ve hem de içmek için yeterliydi. Ancak yine de tarım yağmur suları ile yapılmaktaydı. Bu durum sulama kanalı sisteminin çok yaygın olmadığını göstermektedir. Bâdgîs'in Serahs yolu üzerinde Kûh-i Nûkre vardı (el-İstahrî, 1989: 212; Strange, 1873: 414). Cebel-i Fidde (Fîdâ) adından da anlaşılacağı üzere dağlık bir alanda kurulmuştu (el-Makdîsî, 1994: 271).

Bâdgîs'in yöneticileri Kucunâbâd'da oturmuşlardır. Burası Dihistân'a yarım fersah uzaklıktaydı. Akhunların son yıllarında burasını Nizek Tarhan yönetmiştir (W. Barthold-Allchin, 1986: 857).

1.2.5.13. Büst

Kal'a-yı Büst veya Büst; Herât ile Gazne arasında, Gazne'ye on dört konak mesafede Hilmend ile Dorî nehirlerinin birleştiği yerdeydi (el-Utbî, ts.: 13). Büst Herât'ın güney kıyıları boyunca giden ve İsfizâr'ın karşısındaydı (Strange, 1873: 414;

Sourdel-Thomine, 1986: 1344). Sâ mânîlerin son dönemleri ve Gazneliler zamanında Büst (Bist), Kâbil beldelerindendi (el-Utbî, ts.: 13). X. yüzyılda Sistân'da bundan büyük bir kasaba yoktu. Şehrin bir kalesi vardı. Binaları çok, evleri genişti. Saffârîler'in hükûmet konağı buradaydı. Şehrin etrafı hendeklerle çevriliydi. Şehre akan suların fazlası bu hendeklerde birikmekteydi. Şehrin beş giriş kapısı vardı (İbn Havkal, 2004: 131). Gûrlular zamanında şehzâdelerin oturduğu önemli bir yönetim merkeziydi (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 137). Bir süre Herât Bölgesi içinde yer almıştı (İbn Havkal, 2005: 134).

1.2.5.14. Keytû

Keytû⁶² Bâdgîs civarında bir yerleşim yeri idi (Tâcü's-Selmânî, 1988: 62).

1.2.5.15. Şûrmîn

Herât'a bağlı küçük bir şehriydi (el-Makdîsî, 1994: 272; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59).

1.2.5.16. Şubûrgân

Akarsuyu bol bir kasabaydı. Bağ ve bahçelik bir alandı (el-İstahrî, 1989: 214; İsfizârî, 1338: I/170-171).

2.2.5.17. Bâşan

Mâlin'den küçük olup suyu az bir şehirdi (el-Makdîsî, 1994: 272; İbn Havkal, 2004: 146). Bâşan'a bağlı olan yerler: Bağşûr, Keyf veya Kif ve Bebnê'dir.

---

⁶² Aynı adla Tiflis'ten sonra Nahcivan yolu üzerinde bir yer daha vardır (Tâcü's-Selmânî, 1988: 62).

1.2.5.18. Baĝşûr

Bugün yerleşim yeri olan Kale-i Merv yakınında Herât ile Merv arasında bulunmaktaydı (Câmî, 1971: 143, W. Barthold, 2005: 221). Çöllerin ortasında bir şehirdir. Düzlük bir alanda kurulmuştur. Su ihtiyacı kuyulardan sağlanmaktaydı. Orta Çağ'da havasının güzelliği ile meşhurdu. Herât ile Merv arasında Merv'er-rûd'a daha yakın bir yerleşim yeridir (el İstahrî, 1989: 213; el-Makdîsî, 1994: 272; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). X. yüzyılda Horâsân'ın en zengin şehirlerinden birisiydi. Şehrin büyüklüğü Bûşenc kadardı. Tuğladan evleri vardı. Verimli bahçeler ve çiftlikleri ile ünlüydü (Strange, 1873: 413). Sonraki dönemleriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

1.2.5.19. Bebene (Beben)

Herât Bölgesi'nde yönetim merkezi olan bir yerdi. Bebene kendine bağlı yerlerle birlikte bir yönetim merkezi olup Herât'a bağlıydı. İdareciler burada otururlardı. Bu şehir Bûşenc'den daha büyüktü (el-İstahrî, 1989: 213). Buraya bağlı olan en önemli yerler Kenc-i Rustak ve Keyf'di. Keyf kırsal bir kasabaydı (el-Makdîsî, 1994: 26). Orta Çağ'da Beben, Herât'a üç konak uzaklıkta bir kasaba idi (Uslu, 1997a: 369). Herât'ın kuzeyinde bulunmaktaydı. Ekin alanları bağ ve bahçeden daha çoktu. Bunun en önemli sebebi ise sularının azlığından idi (Hâfız-i Ebrû, 1349: 24).

1.2.5.20. Kenc-i Rustak

Herât'ın kuzeyinde geniş bir yerdi. Herât ile Merv'er-rûd arasındaydı. Bu alanda Serahs ve Bâdgîs gibi şehirler bulunmaktaydı. Kenc-i Rustak sonraları Afganistan'ın batısını kapsayan geniş bir alan için kullanılmaya başlanmıştır (W. Barthold, 1930: 47). Orta Çağ'da Kenc-i Rustak aynı zamanda buradaki kasabanın da ismiydi. Beben'e

(Bebne) bağılıydı (el-Makdîsî, 1994: 271; Strange, 1873: 413). Beben'in küçük bir kasabasıydı (el-İstahrî, 1989: 212; Strange, 1873: 413; W. Barthold, 2005: 222).

1.2.5.21. Keyf

Beben'den küçük bir kasabaydı. el-İstahrî, X. yüzyılda Keyf ve Beben şehirlerinin sularının azlığından bahsetmiştir (el-İstahrî, 1989: 213).

1.2.5.22. İsfizâr (Aspuzâr-Asbuzâr-Sebzevâr-Sebvizâr)

Herât'ın güneyindedir. Sebzevâr olarak da adlandırılır. Doğusu Gûr, güneyi Ferah (Perah) ve Sicistân, kuzeyi Herât'tır (Hâfız-i Ebrû, 1359: 40). Bu şehre Orta Çağ'da Herât'ın bahçesi denilmekteydi (İsfizârî, 1338 I/ 107). Kevâşan, Kevâran, Kûşk ve Edresker olmak üzere dört şehirden oluşmaktaydı (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 146). Şehirlerin tamamı altı fersahlık alanı kapsamaktaydı (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Bu şehirlerin en büyükleri Kevâşan'dır. Sulak ve bahçelik bir alandı (İbn Havkal, 2004: 146). Kuşhanlar zamanında önemli bir şehir olup kuzeyi ile güneyi arası üç günlük mesafeydi. el-İstahrî'ye göre burası ünlü bir vâdi idi. Halkın çoğu köylerde yaşamaktaydı. İsfizâr, orta büyüklükte bir kasabaydı. Buraya Timurlular zamanında kırk köy bağılıydı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; Hâfız-i Ebrû, 1349: 40).

İsfizâr'ın bütün kasaba ve köyleri çok verimliydi. İsfizâr'daki Sistân suyu, Zarah Gölü'ne dökülürdü. Burayı kaynağını Gûr'dan alan Edresker Irmağı sulamaktaydı. Burada Kârîzler⁶³ (el-Makdîsî, 1994: 272) çoktu (Hâfız-i Ebrû, 1349: 40). Şehrin çevresi zengin bahçe ve bağlık alanları olup çok çeşitli üzümler yetiştirirdi (Hâfız-i Ebrû, 1349: 40; Strange, 1873: 412). İsfizâr, orta büyüklükte bir kasabaydı.

⁶³ Kârîz: Suyun az bulunduğu yerlerde yeraltındaki kaynağın bulunduğu yerden itibaren belli aralıklarla havuzlar yapılarak çoğaltılma işlemidir.

İsfizâr'a bağlı yerler: Kûvârân, Kûşk, Edresker ve Kevâşan'dır (İbn Havkal, 1992: 219; el-Makdîsî, 1994: 263; Strange, 1873: 412). X. yüzyılda en büyük kasabası Kûvâşân idi (el-Makdîsî, 1994: 272). Kûvârân, Kûşk ve Edresker aynı büyüklükte yerlerdi (el-İstahrî, 1989: 211).

Hâfız-i Ebrû, Timurlular zamanında İsfizâr'da bulunan mahallelerin ismini vermiştir. Bunlar Mahalle-yi Kusal, Mahalle-yi Nasrâbâd, Mahalle-yi Nev, Mahalle-yi Kendaj, Mahalle-yi Yayhaâbâd idi (Hâfız-i Ebrû, 1349: 41). Bu gün İsfizâr, Afganistan'da Herât yakınlarında Şîndend denilen yerdir (Uslu, 1997a: 15).

1.2.5.23. *Penchîr*

Buraya Nehcîr de denilmekteydi. İbn Havkal X. yüzyılda burasının küçük bir kasaba olduğundan ve bin hânenin yaşadığından bahsetmiştir (İbn Havkal, 1992: 225).

1.2.5.24. *Cebel*

Herât'a iki fersah uzaklıkta bir şehir olup Belh yolu üzerindedir. Hayvan otlatılacak alanlara da sahip değildi. Geçim kaynakları daha çok değirmen ve döşemede kullanılan taşlarına dayanıyordu (İbn Havkal, 2004: 145).

1.2.5.25. *Dezk*

Herât'ın Sicistân sınırındaki son kazası Dezk'dir. Sicistân'a yedi günlük mesafedeydi (İbn Havkal, 2004: 154).

1.2.5.26. *Ebîverd (Bâverd)*

Hudûdü'l-âlem'in yazarı, çöl ve dağların arasında bulunan çok hoş bir şehir olduğundan, ikliminin elverişliliğinden, burada tarım yapıldığından ve halkının da

savaşçılığından bahsetmiştir (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 57). Merv'in kuzey batısındadır. Merkezi Meyhene'dir. Orta Çağ'da buraya bağlı büyüklü küçüklü çok sayıda şehir vardı (İsfizârî, 1338: I/378; Piyadeoğlu, 2008: 6). Çok sayıda din adamı ve edebiyatçı yetiştirmiştir. Timurlular zamanında da önemli bir şehirdi.

1.2.5.27. Bâmyân

Kuzeyinde Kaşgar şehirleri, güneyinde Gûr şehirleri, doğusunda Keşmir ve batısında Tirmiz ile çevrili geniş bir bölgedir. Tepeler üzerine kurulu bir şehirdi. Suları oldukça fazla ve gür akardı. Bu suların bir kısmı Merv'e bir kısmı Belh'e doğru akardı (el-Ya'kûbî, 2002: 70). X. yüzyılda şehir Belh'in yarısı kadardı (İbn Havkal, 1992: 227). Çok eskiden beri varlığı bilinen ve bölgede Budizm'in merkezi konumunda olan şehir, Gûrlular zamanında şehzâdelerin oturduğu bir yerdi (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 137). Havası soğuk olan bir şehirdir. Yüksek olması ve etrafında dağların olması bunda etkilidir (İbn Havkal, 1992: 225).

Moğolların burayı kuşatması sırasında Çağatay Han'ın oğlu ölünce Cengiz Han buranın yerle bir edilmesini emretmiş, bu emir doğrultusunda şehir tahrip edilmiştir. Öyle ki, yüzyıllarca bu acıyı tamir edememiştir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 149). X. yüzyılda şehrin dört giriş kapısı vardı (Strange, 1873: 418).

1.2.5.28. Kûh-i Sîm

Hudûdü'l-âlem'de (2008: 59), yamacında gümüş madeni çıkarılan bir dağın eteğinde bir şehirken yakacak yoksunluğu nedeniyle bu şehrin terk edildiğini belirtilmiştir. Bu açıklamadan anlaşıldığı gibi şehir X. yüzyıldan itibaren kaybolmuştur. Ancak burada tüm Orta Çağ boyunca gümüş madeni çıkarıldığından işlek bir yer olma özelliğini sürdürmüştür.

1.2.5.29. *Tabes*

Orta Çağ'da küçük bir kasabaydı. Bölgenin en soğuk yerlerindendi. Burada bir kale bulunmaktaydı.

1.2.5.30. *Câm (Fîrûzkûh)*

Kertlerden itibaren Herât Bölgesi'ne dâhil olmuştur. Meşhur Nakşibendî Sûfisi ve Şair Mevlânâ Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî'nin memleketidir.

1.2.5.31. *Şaflân*

Hâfız-i Ebrû'nun eserinde Vilâyet-i Şaflân olarak geçmektedir. Herât'ın güney doğusunda yer almaktaydı. Kuzey tarafından Gûr Bölgesi'ne komşuydu. Yahyaâbâd Dağı'nın eteğinde yer almaktaydı. İnsanları Gûrlulara benzemektedir. İklimi soğuktu. Bağcılık yaygındı. Elma ve ceviz gibi meyveler ve buğday da bolca yetişmekteydi (Hâfız-i Ebrû, 1349: 45).

1.2.5.32. *Kandehar*

Herât ile Gazne arasında bir şehir olup, Timurlular zamanında Herât Bölgesi'ne dâhil olmuştur. Herât Bölgesi'nde bulunan bu kasaba ve köylerin bir kısmı Orta Çağ'ın başlarında Herât'a çok yakın olup zamanla şehirle birleşmişlerdir. Bugün birçoğu haritadan silinseler de Orta Çağ'da Geve, Kûgnâbâz, Büst, Câzevâ, Kâbrûn Cebelü-Fidda (Gümüštepe) ve Dihistân isimli şehirlerin varlığı bilinmektedir (İbn Havkal, 2005: 146; Strange, 1873: 414).

Orta Çağ'da Herât Bölgesi'ne bağlı çok sayıda şehir, kasaba ve köy bulunmaktaydı. Bölgeye bağlı şehirler zaman içinde değişiklik göstermiştir. Orta Çağın

başlarında varlığı bilinen bir çok şehir haritadan silindiği gibi, bir çok kasaba da büyüyerek yeni şehirler meydana getirmiştir. Herât şehrine yakın olan bir kısım kasaba ve köy de zamanla şehirle birleşmiştir. Bu Herât Bölgesi'nin şehirlerinin bir çoğu Horâsân Bölgesi'nin de önemli şehirleri arasında bulunmuştur. Herât Bölgesi'nde bastırılan paralar kısmında daha ayrıntılı olarak değinileceği gibi bu şehirlerin bazıları ekonomik ve siyasî yönden para bastırılacak kadar önemli olmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZNELİLERİN KURULUŞUNDAN TİMURLULARIN YIKILIŞINA KADAR HERÂT BÖLGESİ'NİN TARİHİ

2.1. Gazneliler Döneminde Herât Bölgesi

Gazneliler IV/X. yüzyılda kurulmuş bir Türk-İslâm devletidir. Kurucuları olarak bilinen ve tahminen 267/880-881 yılında doğmuş olan Alptigin (Coşkun, 2004: 46), Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail (907-914) tarafından satın alınmış Türk kökenli bir gulâmdır. Meziyetleri ile yükselerek Emîr Nasr b. Ahmed (914-943) tarafından âzad⁶⁴ edilmiş ve hassa askerî olarak devletin muhafız kıtasına girmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1989: 113; Yurduaydın, 1971: 58; Merçil, 1997: 525; Göksu, 2011a: 99). Daha sonra Nuh b. Nasr tarafından (943-954) Hâcibü'l-Hüccablığa atanmıştır (Yazıcı, 1992: 1099). Ancak Vezir Belâmî onun tarafından bu makama getirildiği için Sebüktegin'in izni olmadan hiçbir iş yapamamıyordu. Bu nedenle ondan kurtulmak istemiş ve hükümdar Abdülmelik'e onu en büyük görevlerden birisi olan Horâsân vâlisi yaptırarak başkentten uzaklaştırmak istemiştir (W. Barthold, 1979: 18).

Sâ mânî Hükümdarı Abdülmelik b. Nuh Türk asıllı Alptigin'i 344/955 yılında Herât vâliliğine tayin etti (Yurduaydın, 1971: 59; Öztuna, 1983: I/168; Merçil, 1989b: VI/223; Genç, 2007: I, 11; Almas, 2011: 251).

---

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Köprülü, 1970b: 83.

Alptigin'den sonra Gaznelilerin başına Sebüktegin geçmiştir. Sebüktegin⁶⁵, başlangıçta Sâmânîlere bağlı Alptigin'in memlûkü iken yeteneği sayesinde devletin en üst kademelerine kadar çıkmıştır. Sonra da çekinilecek bir güç haline geldiği için Sâmânî merkezi Buhârâ'dan uzaklaştırılıp Horâsân vâlisi yapılmıştır. Gazneli Devleti'nin temelleri, Hindistan'a karşı seferlere girişen Sebüktegin (977-997) tarafından atılmıştır (Cuzcânî, 1955: I/27; Palabıyık, 2002: 67; Coşkun, 2004: 46).

Sâmânî Hükümdarı Nuh, 384/994-95 yılında Sebüktegin'e Horâsân Emîrliğini tevcih ederek Nâsırüddîn elkâbını vermişti (Hamdullah Müstevfi, 1919: 75; Havafî, 1341: II/97; Göksu, 2011a: 99). Sebüktegin'i⁶⁶ Herât'a, oğlu Mahmud'u da Nişâbûr'a yönetici yaptı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 76-77-78-79; İbn Kesîr, 1985: XI/485; Fâmî, 2008: 108; Dames, 1988c: 743; Coşkun, 2004: 46). Sâmânîler bahsinde daha geniş bir şekilde anlatıldığı üzere Sebüktegin, Sâmânîlerle Simcûrîler arasındaki mücadelelerde Sâmânî hükümdarına yardım etmiştir (Merçil, 1989a: 9-10). Sebüktegin, gerçekte Ceyhun Nehri'nin güneyine ve Horâsân'a hâkim iken kardeşi Buğracuk⁶⁷ da Herât'ın idaresini elinde bulundurmaktaydı (Fâmî, 2008: 108; Merçil, 1989a: 11). Sebüktegin öldüğünde kardeşi Buğracuk Herât Vâlisi, Sebüktegin'in oğlu Mahmud da Horâsân orduları komutanıydı (Hândmîr, 1333: II/375; İbnü'l-Esîr, 1985: V/108-110). Sultan Mahmud zamanında artık Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Bûşenc ve Herât ile birlikte Gazne de, Gaznelilerin elindeydi (Hândmîr, 1333: II/375). Herât'ın resmi olarak Sâmânîoğulları'ndan Gaznelilere geçtiği tarihi bu dönemde basılan paralar yardımıyla öğrenmekteyiz. 385/995-996 yılında hem Gazneliler ve hem de Sâmânîler adına

⁶⁵ Sebüktegin: Isık Göl sahilindeki Barshan Bölgesi'nde doğmuştur. Karluk Türklerinden olması muhtemeldir. Bkz. Merçil, 1989: VI/227; Almas, 2011: 245.

⁶⁶ Sebüktegin'in Herâtta Sâmânîlere bağlı olarak vâlilik yaptığına dair en önemli ispatlardan birisi de burada Sâmânîler adına paralar bastırması ve bu paralarda kendi adının da zikredilmiş olmasıdır (Diler, 2009: I/1304-1305).

⁶⁷ Fâmî bu ismi Buğracık olarak değil de Karacuk olarak vermiştir (Fâmî, 2008: 108).

basılmış paralar mevcuttur (Diler, 2009: II/1305). Bunun sebebi ise başlangıçta Sâ mânîlere ait olan şehirde bu devlet adına basılmış paralar mevcut iken daha sonra şehrin Gaznelilerin hâkimiyetine geçmiş olmasıdır. 388/998 yılında tekrar Sâ mânîler adına paralar bastırılmıştır. 389/998-99 yılında tekrar Gazneliler adına paralar bastırılmıştır (Diler, 2009: II/1305). Bu paralar da bize şehrin bir kez daha Sâ mânîlerin eline geçtiğini ve 999 yılında Karahanlı-Gazneli ittifakıyla yıkılmasından sonra Herât'ın tamamen Gaznelilerin hâkimiyetine girdiğini göstermektedir (Diler, 2009: II/1305).

Gazneli Mahmud tahta geçince Sâ mânîlere taht değişikliğini bildirmiş, Sâ mânî Emîri Ebu'l-Hâris I. Mansûr (977-999) da Buhârâ'ya elçilerin getirdiği bu mektuba cevaben Gazneli Mahmud'u tebrik etmiş ve Herât, Belh, Tirmiz, Büst, Nîşâbûr vilâyetlerinin Gaznelilere⁶⁸ bağlandığına dair bir ferman göndermiştir (Cuzcânî,1955: I/47).

Gazneli Sultan Mahmud'un Hindistan gazalarını⁶⁹ fırsat bilen Karahanlı İlek Han 396/1006 yılında Sübaşî Tegin'i⁷⁰ bir ordu ile Herât'a yollamış ve şehri ele geçirmiştir. Karahanlılar'ın askerleri şehri üç gün yağmalamışlar, halkın mallarına zarar vermişlerdir. Aynı yıl Gazneli Sultan Mahmud, Karahanlı İlek Han'ı yenip şehri tekrar almış ve Karahanlılar Ramazan ayında buradan ayrılmışlardır (el-Utbî, ts.: 130; İsfizârî, 1338: I/387; Havafî, 1341: II/112; Fâmî, 2008: 112). Bu savaşın tarihini İsfizârî 398/1008 olarak vermektedir (İsfizârî, 1338: II/387). Adnân-ı Zâvî adında bir şeyh de Karahanlılar ile birlikte şehirden ayrılmış ve giderken de şehirden hazineleri götürmüştür (Havafî, 1341: II/112). Zâvî'nin şehirden hazine götürdüğüne bakılırsa

⁶⁸ Basit bir yerleşim yeri olan Gazne, Sultan Mahmud zamanında devletin başkenti olacaktır. Bkz. Nizamü'l-Mülk, 2003: 135-138.

⁶⁹ Gazneli Mahmud bu sırada Hindistan'da Multân seferindeydi (Bayrak, 2006: 175).

⁷⁰ Bayrak Herât'ın ele geçirilmesi için gönderilen ordunun başında Arslan Câzib'in olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Bayrak, 2006: 177.

sadece bir şeyh değil aynı zamanda devlet yöneticisi olduğu ihtimali akla gelmektedir. Bundan sonra şehre Altuntaş el-Hâcib⁷¹ tayin edilmiştir (Özaydın, 1989: 547).

Sultan Mahmud (384-420/994-1030) zamanında büyük bir devlet haline gelen Gazneliler bu hükümdar zamanına kadar Sâmânîlere bağlılıklarını sürdürmüşler ve zaman zaman onlara yardım ve destekte bulunmuşlardır (Palabıyık, 2002: 67). 406/1016-1017 yılında Gazneli Mahmud'a Horâsân ve oğlu Mes'ûd'a Herât bağlanmıştır (Palabıyık, 2002: 95).

Gazneliler, Orta Asya'nın aşağı kısımlarında başarılı roller oynamışlar ve Hindistan'a İslâmiyet'in yayılmasını sağlamışlardır (Boyle-Bosworth, 1964: 400). Sultan Mahmud Gûrlular ile mücadele için Herât Vâdisi'nin doğusunu kullanmıştır (Bosworth, 1961: 36, 66).

Herât aynı zamanda Gazneli şehzâdelerinin de vâililik yaptıkları bir yerdi (Merçil, 1989a: 54). Nitekim Gazneli Sultan Mes'ûd da hükümdar olmadan önce bu şehirde vâililik görevinde bulunmuştur. Gazneli Mahmud, oğlu Mes'ûd'u 420/1029'da Herât vâililiğine getirmiştir (Beyhakî, 1333: 126). Mes'ûd bir ara Gûrlular karşısında başarısızlığı sebebiyle babası Sultan Mahmud tarafından hapse atılmış ise de sonra hapisten çıkartılarak Herât vâililiğine tekrar getirilmiştir (Beyhakî, 1333: 114-124; Algül, 1986: 65).

Altuntaş, Sebüktigin'in gözde memlûklerinden olup önce orduda görev verilmiş, sonra Hâcibü'l-Kebîr yapılmış ve Gazneli Mahmud zamanında 391/1001 yılında Herât vâililiği görevine getirilmiştir (Utbî, ts: 145). Gazneli Mahmud'un yerine sultan olan oğlu Mes'ûd, Altuntaş'ı ortadan kaldırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Hâcib

---

⁷¹Altuntaş el-Hâcib için bkz. Özaydın, 1989: II/547.

Altuntaş, Karahanlı Ali Tegin ile Gazneliler arasında yapılan savaşta yaralanmış ve bir süre sonra da ölmüştür (Özaydın, 1989: 547-548).

Sultan Mahmud'dan sonra Gazneli tahtına Muhammed oturmuşsa da ordu kumandanları ve devlet ileri gelenleri onu Tekinâbâd'da tevkif etmişler ve yerine Mes'ûd'un çıkarılmasına Herât'ta karar vermişlerdir (Beyhakî, 1333: 10-11; Merçil, 2006: 836). Halk Herât'ta Mes'ûd'a destek veren ordunun gelişini coşkuyla karşılamış ve sevgi gösterisinde bulunmuştur. Sultan Mes'ûd Herât halkının gönlünde âdeta taht kurmuştur (Beyhakî, 1333: 46). Herât, Gazneliler zamanında önemli şehirlerden olup aynı zamanda devletin ikinci başkenti ve olan Sultan Mes'ûd'un karargâhıdır (Togan, 1988c: 431; Szuppe, 2003: sy.). Sultan Mes'ûd döneminden itibaren Herât şehri daha da önem kazanmış, bu mücadeleler sırasında şübaşı burada oturmuştur. Gazneliler, özellikle Selçuklular ile olan mücadelelerinde burasını üs olarak kullanmışlardır (el-Utbî, ts.: 145; İbnü'l-Esîr, 1986: VIII/361-370; Köymen, 1989: 41-53; Merçil, 1989a: 62, 64, 66; Ağacanov, 2006: 76; Piyadeoğlu, 2011: 55, 56, 57; Özgüdenli, 2012a: 44). Burası mücadeleye hazırlanmadan önceki önemli bir ikmal yeri ve geri çekilince ordunun dinlenme mekânı olmuştur (el-Bundârî, 1989: LIX, LXI, LXII; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 115; Özgüdenli, 2012a: 44, 52). Bu ikmal yerlerinin en başta geleni ise su ve otlak bakımından evvelden beri zengin olan Bâdgîs'dir (Piyadeoğlu, 2011: 82).

416/1025 yılından itibaren Selçuklular Horâsân'a ve Herât Bölgesi'ne dâhil yerlerden Ebîver'in de içinde bulunduğu Serahs ve Nesâ civarına geldiler (Özgüdenli, 2012a: 41). Herât'ı 422/1031 yılında Herât'ı alan Selçuklular, Sultan Mes'ûd'un Gazne'den yola çıkıp onları yenmeleri ile şehri tekrar Gaznelilere bırakmışlardı (Gerdîzî, 1958: 198-201; Merçil, 1989a: 66-67; Bayrak, 2007: 183). Bu olayın sonrasında Selçuklular, Gaznelilere karşı Ferâve'de de ağır kayıplar verdiler (Uslu,

1988: 216). İki devlet arasında 1031-1035 yılları arasında yapılan savaşlarda Musâ Yabgu Gaznelilere karşı verilen mücadelelere katılmıştır (Özgüdenli, 2005b:). Türkmenler Horâsân'da çıkardıkları karışıklıklar dolayısıyla Gazneli Mahmud'un Emîri Arslan Câzib tarafından takibe uğradılar. Türkmenlerin Horâsân'da çıkardıkları karışıklıklar Gazneli Sultan Mes'ûd zamanında da devam etmiş ve Türkmenler Bâverd'den sonra Herât Bölgesi'nin otlaklarıyla meşhur yerlerinden olan Bâdgîs'e de ulaşmışlardır (Özgüdenli, 2012a: 42). Bâdgîs, otlak ve yer sıkıntısı çeken Türkmenler için çok önem arz etmekteydi. 425/1033-1034 yılında Herât Bölgesi'nde yapılan savaşlarda Gazneliler Herât'a çekilirlerken Çağrı Bey de Merv'e dönmüştür (Mîrhond, 1838: 35-36; Uslu, 1988: 216). Sultan Mes'ûd, 27 Safer 426/9 Ocak 1035 tarihinde bizzat karışıklıklara son vermek için yola çıkmış ve kısmî bir istikrar sağlanmıştır (Özgüdenli, 2012a: 42). Ancak Türkmenlerin bölgeye gelmeleriyle başlayan karışıklıklar devam etmekteydi.

Selçuklular, 428/1036-37 yılında Herât'a saldırmışlar, ancak Herât halkı onlarla mücadele etmiş ve şehri vermemiştir. Bu kuşatma esnasında Kohendiz ve şehrin rabazı insanların rahat ve huzur içinde yaşayacakları yerler olmuştur (İsfizârî, 1338: I/387-388). Selçuklular 428/1037 yılında Herât'ı kuşatıp sulh ile ele geçirmişler ve hutbeyi kendi adlarına okutmuşlardır (İsfizârî, 1338: I/388). Ancak ertesi sene şehirde bir ayaklanma meydana gelmiş ve Herât tekrar Selçuklu idaresinden çıkıp Gazneli idaresine girmiştir (İsfizârî, 1338: I/388; Uslu, 1988: 216). Selçuklular, 429/1037-38 yılında Sübaşı Sûrî komutasındaki Gazneli ordusunu yenmişler ve Sübaşı Sûrî Herât'a kaçmıştır (Ahmed bin Mahmud, 1977: I/17; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 8; Bosworth, 1961: 76; Özeydin, 1990: 4; Sevim, 1993: 184-185; Turan, 2010: 98; Piyadeoğlu, 2011: 64).

429/1037-38 yılında Selçuklular Herât'a tekrar girdiler. Bu mücadelelerde çok sayıda köy harap olmuştur. Halk Selçukluların şehre girişi sırasında direnmişse de sonunda sulha mecbur kalmıştır. Şehrin Selçukluların eline geçtiği bu yılda askerlerden bir tanesinin bir kadına el uzatması ve kadının bu mağduriyeti nedeniyle çevresinden yardım istemesiyle, elinde bıçakla bağırarak çıkan başka bir kadının feryadından sonra meydana gelen olaylarda Selçuklu Türkmenleri'nden yüzden fazla kişi ölmüştür (Fâmî, 2008: 125). Sultan Mes'ûd 429/1038 yılında Gazne'den büyük bir ordu ile Tekinâbâd ve Büst yoluyla İsfizâr ve Herât tarafına gelmiştir (Cuzcânî, 1955: III/130; Reşîdüddîn, 2010: 27; el-Bundârî, 1989: LX-LXII; Râvendî, 1999: I/98; Özaydın, 1990: 4). Sultan Mes'ûd, Herât ileri gelenlerinden olup Selçuklulara yakınlık gösterenleri ve misafir eden Gazneli devlet erkânını merhametsizce takibata uğratmıştır. Âmil Ebû Talha, Gazneli sübaşısının uğradığı bozgunundan sonra Herât'ı işgal eden Türkmenleri misafir ettiği için öldürülenler arasındadır (Köymen, 2000: II/311). Beyhakî ve İsfizârî bu tarihi 429/1037-1038, Havafî ise 430/1038-1039 olarak kaydetmiştir (Beyhakî, 1333: 10, 670; İsfizârî, 1338: I/388; Havafî, 1341: II/160; Köymen, 2000: II/311). Bunların bir kısmı başlarına gelecekleri tahmin edip Herât'ı terk ederlerken kalanlar da işkence ile öldürülmüşlerdir. “26 Ramazan 430/21 Haziran 1039 da Gazneli Hükümdarı Sultan Mes'ûd, Selçuklulara yenilince Herât'a çekilmiş” (Köymen; 1989: 51), sonbaharı burada geçirmiştir (Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 115).

Sultan Mes'ûd 1 Rebiülevvel 432/9 Kasım 1040 yılında Dandanakan⁷² Savaşı için Herât'tan ayrılmış, Büyük Selçuklulara yenilince (Köymen, 2000: II/345; Ensârî, 1383: 91) yanındaki hassa askerleri ile birlikte Hindistan'a doğru yönelmişken hazinesine göz koyan Türk ve Hintli gulamları tarafından önce tahttan indirilmiş sonra

⁷² Dandanakan: Merv ile Serahs Çölü arasında küçük bir kasaba olup bu gün Türkmenistan Devleti hudutları içinde yer almaktadır (Bosworth, 2004c: 196). Şehrin X. yüzyılda bir girişi ve küçük bir de kalesi vardı (el-Makdîsî, 1994: 278; Bearman, 2004: 19).

da öldürülmüştür (Paul, 2000: 106; Özgüdenli, 2012a: 55, nr.45). Sultan Mes'ûd'un öldürülmesi üzerine "babasını öldürenlerin hakkından gelmek için Mevdûd Herât'a gelmiş ve suçluları cezalandırmıştır. Bu arada bulunan Oğuz Türklerine de kıyım yapılmış, bir kısmı şehirden çıkarılmıştır." (el-Bundârî, 1989: LXII-LXIII). Böylece Herât bir kez daha el değiştirip Selçuklulardan Gaznelilere geçmiştir (İsfizârî, 1338: I/388-89).

2.2. Büyük Selçuklular Döneminde Herât

Dandanakan Savaşı sonrasında kurulup kısa zamanda büyük bir kültür ve uygarlık meydana getiren ve kendisinden sonraki Türk-İslâm devletlerinin büyük çoğunluğuna temel ve örnek teşkil eden Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Herât Bölgesi önemli bir rol oynamıştır. Hatta denilebilir ki Herât şehrinin alınması ile Büyük Selçukluların kuruluş yıllarını tamamlayıp sistemli bir şekilde devlet haline gelmesi paralellik arzeder. Gazneliler idaresinde Herât konusunda bahsedildiği üzere Gazneli-Büyük Selçuklu mücadelelerinde Herât, Gaznelilerin üssü ve ikmal merkezi olduğu gibi Büyük Selçukluların da öncelikli ve ivedi olarak ele geçirmeyi hedefledikleri şehirlerinden biri olmuştur. İşte bu nedenle şehir sürekli savaflara sahne olmuş ve kısa aralıklarla bu iki devlet arasında çok defa el değiştirmiştir (Paul, 2000: 106).

6 Ramazan 431/24 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasıyla Selçuklu Devleti, Gazneli topraklarında kat'i olarak kurulmuş ve Horâsân yalnız fiilen değil, resmen de Gaznelilerin elinden çıkmıştır (Kolbaşıoğlu, 2002: 205-224).

Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların Merv'de toplanan kurultayda eski Türk yönetim anlayışına göre Herât merkez olmak üzere Sistân ile birlikte Herât

Bölgesi, Tabes, Büst Vilâyeti, Hâver Bölgesi ve İsfizâr Musâ Yabgu'ya (İnanç Yabgu, Baygü) verilmiştir (Ahmed bin Mahmud, 1977: 39; el-Bundârî 1989: 6; 94; Reşîdüddîn, 1999: II/20; Reşîdüddîn, 2010: 95-96; Köymen, 1986: 22; Uslu, 1988: 216; Özgüdenli, 2002a: 547; Özgüdenli, 2002b: 253; Paul, 2005: 575; 51; Özgüdenli, 2006: 22, 53; Türkeş, 2007: 255; Piyadeoğlu, 2008: 23; Turan, 2010: 109). Bu sırada Musâ Yabgu'nun oğlu Hasan Yabgu (veya Paygu) da babasının yanında bulunmaktaydı (Özgüdenli, 2012a: 55).

Dandanakan Savaşı'ndan bir yıl önce ile savaştan sonra Gazneli Mes'ûd'un öldürülmesine kadar geçen sürede Herât'ta bir yönetim boşluğu olmuştur (İsfizârî, 1338: I/388; Paul, 2000: 106). Bu sürede şehirde para basılmamış olması da bunun göstergesidir (Diler, 2009: II/1305). Sahipsiz kaldığı zaman içinde şehir çok defa Selçuklu taarruzuna maruz kalmıştır. 432/1040-41 yıllarında Şeyh Muhammed b. Âsım şehir ve çevresine hâkim olmuştur. Muhammed b. Âsım'ın nâibi olup daha sonra Sultan Mes'ûd tarafına geçen Ebû Mansûr b. Eş'as ile pek çok defa mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelelerin sonucunda nâibinin kuvvetleri tarafından atılan bir ok yarası ile ölmüştür (Paul, 2000: 107). Yerine bir süre Muhammed b. Âsım'ın kardeşi Râfî geçmişse o da kendi adamları tarafından öldürülmüştür. Daha sonra Şeyh Muhammed b. Âsım'ın nâibi Ebû Mansûr b. Eş'as şehire hâkim olmuştur (İsfizârî, 1338: I/388-389; Paul, 2000: 107). Bu hâkimiyet sırasında Büyük Selçuklular her yıl şehre saldırı düzenlemişler ve dış mahallelerini tahrip etmişlerdir. Ebû Mansûr şehirde oldukça kuvvetli bir durumdaydı. Bu sebeple de Selçuklular bir türlü burayı alamıyorlardı. Şehir halkı açlık ve sefalet içindeydi. Mücadeleler sırasında Kohendiz ve şehrin rabazı harap bir duruma gelmişti (İsfizârî, 1338: I/388-389; Paul, 2000: 107). Sonunda bu saldırıların birisinde Musâ Yabgu, Ebû Mansûr'u öldürmüş ve şehri ele

geçirmiştir (İsfizârî, 1338: I/388-389). Musâ Yabgu'nun vâliliği sırasında Herât, Horâsan'ın güney kısmının merkezi durumuna gelmiştir (Özgüdenli, 2012a: 77). Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât Bölgesi'nde devam eden fetih hareketleri ile Çağrı Bey, Herât Bölgesi'ndeki Bâdgîs civarını da Selçuklu topraklarına katmıştır (Turan, 2010: 109).

Görüldüğü gibi Dandanakan Savaşı'ndan sonra yapılan taksimatta Musâ Yabgu'ya sadece Selçuklu hâkimiyetindeki yerler değil, İsfizâr, Hânîşîn, Bûşenc, Sistân ve Gûr (Mîrhond, 1838: 1-45; el-Bundârî 1989: 6; Ebu'l-Hasan Ali 1999: 12, 15; Râvendî, 1999: I/102; Azîmî, 2006: 689; Reşîdüddîn, 2010: 36, 95-96; Uzluk, 1952: 4-5; Algül, 1986: II, 121, 129; Merçil, 1989a: 9-10; Hasan İbrahim Hasan, 1992: 18; Piyadeoğlu, 1999: 92-93; Sevim, 2005: 571; N. Yazıcı, 2005: 62; Omid Safî, 2006: 31; Göksu, 2011b: 296; Özgüdenli, 2012a: 55) gibi henüz Selçuklu hâkimiyetine girmemiş olan bazı yerler de verilmiştir.⁷³ Herât'ın Selçukluların eline geçmesi ve Dandanakan Savaşı sonrasında Gazneli Sultan Mes'ûd'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mevdûd 434/1042-1043 yılında Herât'ı geri almıştır (Hândmîr, 1333: II/393; Paul, 2000: 104, 107). Bir süre sonra tekrar Gaznelilerin eline geçen Herât'ı geri almak için Çağrı Bey Herât'a doğru yürümüşse de Gazneli Mevdûd'un Selçuklular üzerine doğru harekete geçtiğini haber alınca hastalığının da etkisiyle bu harekât yarım kalmıştır. Çağrı Bey, Herât'a yürüyüşü durdurup Serahs'a çekilmiştir (Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 8). Bazı kaynaklar ise Çağrı Bey'in şehri ele geçirdiğini kaydetmiştir. Herhalde şehir ele

⁷³el-Bundârî başta olmak üzere dönemin bazı kaynakları ise Herât dâhil yukarıda bahsedilen yerlerin Tuğrul Bey'in amcası Musâ Yabgu'nun oğlu Ebû Ali Hasan'a verildiğini kaydetmiştir (el-Bundârî, 1999: 6; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 12). Kafesoğlu: "el-Bundârî, muhtemelen Musâ Yabgu ile onun oğlu Hasan'ı karıştırmıştır. Çünkü Ebu'l-Hasan (ö. 438/1045-1047) bu sıralarda Azerbaycan ve Vaspuran Bölgesi'nde Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî ile beraber fetih hareketlerinde bulunmaktaydı." (Kafesoğlu, 1958: 124; Turan, 2010: 109) demektedir ise de "Musâ Yabgu'nun oğlu adına 443/1051 ve 446/1054-1055" (Özgüdenli, 2005b: sy.; Özgüdenli, 2006: 77) tarihlerini içinde basılan paralar mevcuttur.

geçirilmiş ancak kısa süre sonra tekrar Gaznelilerin yönetimine geçmiştir. Çünkü yazarın bahsettiği tarihten sayılı günler sonraki kayıtlarda Çağrı Bey'in geri çekildiği kaydedilmiştir (Ahmed bin Mahmud, 1977: 124; Atsız, 1992: 55).

Gazneli Mevdûd'un Selçuklu şehzâdelerinden İbrahim Yınal'ın kardeşi ve Sistân yöneticisi olan Ertaş'a yenilmesini fırsat bilen Musâ Yabgu âni bir baskınla Herât'ı geri almıştır (Reşîdüddîn, 1999: II/20; Sevim-Merçil, 1995: 29). Çağrı Bey ise Belh, Huttelân, Tohâristân, Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Bâdgîs (Özgüdenli, 2012a: 74) ve bir kısım köy ve kasabalara hâkim oldu. Herât ve çevresi her ne kadar Musâ Yabgu'ya verilmişse de Çağrı Bey ile Musâ Yabgu arasında burası yüzünden anlaşmazlık olmuş ve şehir iki hânedân üyesi arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Herât'ta bastırılan paralar kısmında belirtildiği gibi Musâ Yabgu'nun hâkimiyet alanı olan Herât'ta Çağrı Bey adına 435/1043-44 tarihinde bastırılan paralar mevcuttur (Özgüdenli, 2002a: 555). 430-440/1038-39-1048-49 yılları arasında Musâ Yabgu Herât hâkimi olarak görülmekte ise de aynı yıl içinde önce Musâ Yabgu, sonra Çağrı Bey ve tekrar Musâ Yabgu adına Herât'ta kesilmiş sikkelere bakılırsa bu mücadelede şehrin el değiştirdiği açıkça anlaşılır (Özgüdenli, 2002a: 555, 257; Özgüdenli, 2002b: 255; Özgüdenli, 2012a: 75-76). Bu durumdan Çağrı Bey ile Musâ Yabgu arasında Herât üzerinden bir çekişme olduğu anlaşılmaktadır (Özgüdenli, 2006: 81). 450/1058-59 yılında şehirde Çağrı Bey'in henüz melik olan oğlu Alparslan adına basılmış paralara bakılarak buranın el değiştirdiği ve Musâ Yabgu'dan Çağrı Bey'in hâkimiyet alanına geçtiği yorumunu çıkarabiliriz (Özgüdenli, 2005b: sy.; Özgüdenli, 2006: 89; Diler, 2009: II/1306). Alp Arslan burayı babası adına yönetmiştir. Sultan Alparslan adına daha babasının sağlığında 450/1058-59 ve 455/1063 yılında şehirde basılan paralar bunun göstergesidir (Diler, 2009: II/1306; Özgüdenli, 2012a: 76).

Herât Bölgesi genel itibari ile büyük Selçukluların yönetimine dâhil olmuşsa da şehir 441/1049-50 yılındaki kati olarak ele geçirilmesine kadar Gazneli-Selçuklu devletleri arasında sürekli el değiştirmiştir (Paul, 2000: 107).

Selçuklular, Herât'ta tam hâkimiyet kurmak için uzun süre uğraşmışlardır. Bu uğraşın temelinde halkın Oğuzların talanından korkmaları görülebilir ancak esas sebebin, şehir halkının dışarıdan atanan yöneticilerin meşruiyetini kabul etmemeleridir. Çünkü şehrin kendi yöneticilerini çok eskiden beri kendi içinden çıkardığı bilinmektedir. Şehir halkı kendilerinin bilip tanıdığı ve meşruiyetini kabullendiği kişilerin şehri yönetmesine rıza göstermişlerdir. Bu anlayış Emevîler zamanında şehre gönderilen vâliler'in kabullenilmemesinden beri devam etmektedir. Sâ mânîler, Selçuklular ve daha sonra Moğollar zamanında da bunun örneklerine rastlanmıştır.

Herât, Büyük Selçuklular devrinde de tıpkı Gazneliler devrinde olduğu gibi vâlilik merkeziydi (Merçil, 1989a: 9, 109). Musâ Yabgu da uzun süre burada vâlilik yapmıştır. Sultan Alparslan, babası Çağrı Bey'in ölümünden sonra Horâsân'a hâkim olmuştu (İbnü'l-Adîm, 1989: 10). Ancak Herât Bölgesi'nin yönetimi de Musâ Yabgu'da kalmaya devam etmekteydi. 456/1063-64 yılında Musâ Yabgu⁷⁴ hükümdar olma iddiasıyla Sultan Alparslan'a karşı isyan etmiştir (Kafesoğlu, 1989: 526; Paul, 2000: 107; Boyle, 2001: 219). Alparslan Herât'ı kuşatmış, şehre ambargo uygulayarak temel ihtiyaçların şehre giriş çıkışını engelleyerek sıkıntıya sokmuş ve aynı zamanda kuşatma sırasında çarpışmalar da meydana gelmiştir (Ahmed bin Mahmud, 1977: I/136). Neticede isyan bastırılmış ve şehir teslim alınmıştır (Kafesoğlu, 1989: 526; Boyle, 2001: 219). Alparslan, Musâ Yabgu'yu affetmiş, ancak onu tekrar Herât'a görevlendirmek yerine Mâzenderân'a görevlendirmiştir (Bosworth, 1995: 71; Turan,

⁷⁴ Fahrü'l-Mülk Yabgu b. Mikâil- Fahrü'l-Mülk Beygü.

2010: 158). Herât'ın yönetimini ise Togaşâh'a (Turaşâh-Börüpars-Börübars)⁷⁵ (Ahmed b. Mahmud, 1977: 124; Kafesoğlu, 1958: 120; Bosworth, 1995: 71; Boyle, 2001: 90; Diler, 2009: II/1306 Turan, 2010: 158) vermiştir. Musâ Yabgu'nun 1054 yılında Herât'ta para bastırıldığına bakılırsa ondan sonra Togaşâh'ın 1054 yılından sonra şehre hâkim olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Piyadeoğlu, 2008: 31-32).

Bazı kaynaklar Musa Yabgu'nun isyanının bastırılmasından sonra onun Sultan Alparslan'ın vassallığını kabul etmek şartı ile bir süre daha Herât'ta görevine devam ettiğini kaydetmişlerdir (Kafesoğlu, 1992: 28; Köymen, 2001a: 44). Alparslan adına 1058 yılından önce Herât'ta paraların basıldığına anlaşılmaması, bu şehrin 450/1058-59 yılından önce Alparslan'ın hâkimiyetine girdiğini ve oğlu Togaşâh'ı da bu tarihten önce şehrin yönetimi için gönderdiğini, açıkça göstermektedir (İsfizârî, 1338: I/389; el-Bundarî, 1999: 46; Alptekin, 1971: 468; Özgüdenli, 2005b: sy.; Piyadeoğlu, 2008: 31).

Darp yeri kuşkulu olmakla birlikte 457/1064-1065 tarihinde Herât'ta bastırıldığı tahmin edilen Gaznelilere ait paralar bulunmuştur. Şehirde aynı tarihi taşıyan ve Büyük Selçuklulara ait olan paralara da rastlanmıştır (Diler, 2009: II/1306). Eğer bu tarihteki paranın Gaznelilere ait olduğu doğru ise şehir Selçuklulardan Gaznelilere ve sonra tekrar Gaznelilerden Selçuklulara geçmiş olmalıdır. Bu tarihte Selçuklular adına şehirde basılmış paralara rastlanmaması burasının kısa bir süre için de olsa Gazneli hâkimiyetine girdiğini doğrulamaktadır.

Alparslan döneminde Herât'ta Togaşâh bulunurken (Diler, 2009: II/1306), Melikşâh döneminde buraya Zahirü'l-Mülk Ebû Nasr Sa'îd b. Muhammed el-Nîşâbûrî tayin edilmiştir. Togaşâh'ın buradaki hâkimiyeti de devam etmektedir (Ahmed b. Mahmud, 1977: 51; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 38-39). Alparslan zamanında Herât'a bağlı

---

⁷⁵ Alp Arslan'ın oğlu.

yerlerden İsfizâr, Mevdûd b. Ertaş'a verilmiştir (Köymen, 2001b: III/48). İsfizârî bu vâlinin Sultan Alparslan'ın ölümüne kadar burada görevini sürdürdüğünü kaydetmiştir.

Melikşâh zamanında Herât, hânedân mensupları tarafından idare edilen bir şehir durumundaydı. Bu dönemde Horâsân'ın her tarafı şihnelerle dolu olup Herât dâhil bütün şehirler asayiş içindeydi (el-Bundârî, 1999: 223). Melikşâh hükümdar olduğu sırada Ebû Nasr b. Sa'îd b. Muhammed en-Nîşâbûrî vâli olarak bulunuyordu. Daha önce Alparslan tarafından buraya vâli olarak gönderilen Togaşâh, Herât ve Garcistân civarında görevine devam ediyordu (İsfizârî, 1338: I/389; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 40-41; Kafesoğlu, 1973: 18, 143). Togaşâh kardeşine isyan etti. Herât halkı da Togaşâh hoşnutsuzluk duymaya başlayınca İsfahan Kalesi'ne hapsedilmiş (Mîrhond, 1838: 78-79; İsfizârî, 1338: I/389) yerine Melikşâh'ın gulâmı Emîr Zeybek vâli yapılmıştır. Kısa bir süre sonra da o da azledilip yerine buraya Abdullah b. Nizâmü'l-Mülk gönderilmiştir (İsfizârî, 1338: I/386; Havafî, 1341: II/188). Havafî ise Abdullah b. Nizâmü'l-Mülk'ten önce buraya Birsak adında birinin vâli yapıldığını kaydetmiştir. Birsak'ın, Emîr Zeybek'in lakabı mı, diğer bir adı mı, yoksa başka bir yönetici mi olduğu tam olarak bilinmemektedir (Havafî, 1341: II/188). Alparslan'ın oğlu Togaşâh 465/1072-73 yılından itibaren tekrar Herât'ın hâkimi olarak görülmektedir (Ahmed b. Mahmud, 1977: I/124; İbnü'l-Esîr, 1986: X/83; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 40-41; Mercil, 1989a: 84). Togaşâh'ın Herât'ta tekrar vâli olduğuna bakılırsa Sultan Melikşâh'ın kardeşini affedip yeniden görev verdiği tahmin edilebilir.

Ebu'l-Hasan Ali, Togaşâh'ın Bekyaruk ve Sultan Sancar zamanında da Herât'ta görevli olduğunu (Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 41) kaydetmiştir. Bir süre sonra Sultan Melik Arslan (Emîr Kızıl Sarığ) Herât'a gelmiş ve Abdullah b. Nizâmü'l-Mülk'ten burasını almıştır. Amidü'l-Mülk Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk, Melik Arslan'ın

yanında vezirdi. Melik Arslan Herât'tan Merv'e gelmiş ve Melik Argun ile yaptığı savaşta yenilmiştir. Melik Argun da şehri Kıvâmü'l-Mülk Muhammed b. Ali en-Nesevî'ye vermiştir. Daha sonra Melik öldürülmüş ve Selçuklu Sultanı Berkyaruk Herât'a gelmiştir. Bu sırada veziri Fahrü'l-Mülk de Sultanı Berkyaruk'un yanındaydı (İsfizârî, 1338: I/390-391; II/53).

491/1097-98 yılının başlarında Herât'ın yönetimi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın elindeydi (Fâmî, 2008: 128). Bâtinîler Herât'ı istilâ etmişti (Fâmî, 2008: 131). Bu yıllarda Sultan Berkyaruk da karışıklıkları azaltmak için Herât'a geldi (Fâmî, 2008: 128). Bâtinîler halkın şehirden buğdaylarını çıkartmaması için kural koydular. Sonra bu buğdayları kendileri aldılar. Şehirde tahıl gitgide pahalalanmaya başladı. Bu sırada halkın çok sevdiği Abdullah-ı Ensârî, şehrin şeyhülislamıydı (Fâmî, 2008: 131; Paul, 2000: 111). Halk nazarında çok büyük sevgi kazanmış olan Ensârî, bu karışıklıklar sırasında insiyatifi eline aldı (Paul, 2000: 111). Bâtinîler, Şeyhülislâmı kendi akidelerini kabul etmesini ve bunu da halka duyurmasını istediler. Ensârî ise bunu kabul etmedi. Bunun üzerine onu önce hapse attılar, sonra da 4 Muharrem 493/20 Kasım 1099 yılında öldürdüler (Fâmî, 2008: 131; Paul, 2000: 111). Şeyhülislâm'ı önce Kûhendiz'e sonra da Gâzîrgâh'a götürüp gömdüler. Bu karışıklıklarda çok sayıda insan öldü. Şehirde kıtlık baş gösterdi. (Fâmî, 2008: 132).

Selçuklu Sultanı Berkyaruk 491/1098 yılında Emîr Habaş b. Altıntaş'ı (Habâşî) Herât vâlisi olarak tayin etmişti (İsfizârî, 1338: II/54). Bu emîr de Amid b. Ahmed'i Herât'ın Şemîrân Kalesi'ne dizdar olarak tayin etmişti. Şîî olan vâli ile şehrin Sünnî olan ahalisi arasında anlaşmazlıklar çıkmış, amid bunların çoğunu öldürmüştü, ancak Sultan Sancar Herât'a gelmiş, Receb 493/Mayıs-Haziran 1100 tarihinde amid'i ortadan kaldırmış (Fâmî, 2008: 133), Bozkuş'u da Herât vâlisi yapmıştır (İsfizârî, 1338: I/391).

Sultan Sancar, bu karışıklıklar sırasında Şemîrân Kalesi'ne hapsedilenleri de çıkararak serbest bırakmıştır (Fâmî, 2008: 133). Sultan Sancar, Emîr Habaş b. Altıntaş'ı takibe başladı. Habâşî, Kûhistân halkından yardım aldıysa da, Sahra-yı Bujgan'da yenildi (Fâmî, 2008: 134)

Sancar'ın, Oğuzların eline esir düşmesinden sonra (Köymen, 1988: 491) yeğeni Mahmud hükümdar ilan edilmiştir. Mahmud hükümdar olduktan sonra Herât'ı kuşatmakta olan Oğuzlar üzerine seferler yapmışsa da bu savaşların çoğunu Oğuzlar kazanmıştır (Mîrhond, 1358: IV/3219-3225; Sümer, 1999: 141; Demir, 2004: 157). Selçuklu Sultanı Mahmud savaşları kazanamadıysa da onları durdurabilmiştir (Demir, 2004: 157). Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından fidye ile serbest bırakılmasından sonra (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 74; Râvendî, 1999: I/179; Aksarayî, 2000: 18; el-Cuzcânî, 2010: 124-125), Sancar Horâsân ve Herât Bölgesi'nde kısa zamanda hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir.

Selçuklu Sultanı Sancar'ın Katvan Savaşı'nda yenilmesi üzerine Gûr Hükümdarı Kutbeddîn Muhammed Herât'ı ele geçirip Emîr Kumaç komutasındaki Selçuklu ordusunu yendi. Bu durum Sultan Sancar'ı endişeye sevketti (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 21; Yakuboğlu, 2012: 162). Sultan Sancar da savaş hazırlıklarına başladı. Bu sırada Gazne Hükümdarı Behramşâh'ın öldürttüğü Seyfeddîn Sûrî'den sonra yerine geçen I. Bahaeddîn Sâm'ın hükümdarlığı pek kısa sürmüştü, ondan sonra da tahta Alâeddîn Hüseyin Cihansûz geçmişti (Merçil, 1988: 179). Bu dönemde Sultan Sancar'ın Herât vâlisi ise Alî Çetrî'dir⁷⁶ (el-Bundârî, 1989: 248). Bu sırada Gûrlu Alâeddîn 1151 yılında Gazne'yi yağma etmiş, Herât'ı ele geçirmiş burayı kardeşine teslim etmiştir (Devletşâh, 1997: III/117; Reşîdüddîn, 1999c: II/100; Bayur, 1988:

⁷⁶ Ali Çetrî ve Emîr Kumac, Sancar döneminin kuvvetli iki büyük emîridir (el-Bundârî, 1989: 248).

I/252; Ensârî, 1383: 92). Daha önce Gûrlu Alâeddîn'e yenilen ve Hindistan taraflarında bulunan Gazne hâkimi Behramşâh, 544/1149-50 yılında Gûrlu Sûrî'nin başını kesip (Cuzcânî, 1955: I/302; İsfizârî, 1338: I/394) Sancar'a yollamıştır. Bundan bir yıl sonra da Cihânsûz elkâbıyla şöhret bulmuş acımasız ve zorba birisi olan Alâeddîn Hüseyin b. el-Hüseyin kardeşinin intikamını almak için, Gûr'dan hareket ederek Gazne'ye gelip şehri ele geçirmiş (Cuzcânî, 1955: I/302; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 26; Brandenburg, 1977: 2; Paul, 2000: 112) ve yerle bir etmiştir (Bâbü, 1970: II/215; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 39). İsfizârî 545/1150-51 yılında Herât'ın Gazneli yöneticisi Ebu'l-Kâsım Alâeddîn'in eline geçtiğini ve 551/1156-57 yılında Alâeddîn'in burayı saltanat merkezi yaptığını kaydetmiştir. Gazneli Alâeddîn aynı yıl burada ölmüştür (İsfizârî, 1338: I/396).

Herât vâlisi ve Selçuklu Sultanı Sancar'ın yöneticisi olan Alî Çetrî'nin isyan edip Gûrlu Alâeddîn ile ittifak yapması nedeniyle Sultan Sancar ikisinin üzerine yürüdü. Gûrluların ordusundaki Türkmenleri de yanına çeken Sultan Sancar Herât önlerinde⁷⁷ Nâb adlı yerde (Türkeş, 2007: 242) onları 523/1152-53 yılında mağlup etti (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 152-153; Cuzcânî, 1955: I/322; İsfizârî, 1338: I/391; Devletşâh, 1997: II/322; Reşîdüddîn, 1999: II/91; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 29; Yakupoğlu, 2012a: 162). Ali Çetrî'nin, Alâeddîn Cihansûz (Melik Hüseyin Gûrî) ile ittifak yapması Selçuklu Sultanına çok ağır gelmiştir. Çünkü Sultan Sancar Ali Çetrî'yi maskaralıktan Hacibliğe yükseltmişti. Ali Çetrî Sultan Sancar'ın bir yetiştirmesiydi. Sultan hemen orada Ali Çetrî'yi 547/1152-53 yılında öldürttü. Savaş meydanında esir aldığı Alâeddîn Sûrî'nin de öldürülmesini emretti. Sûrî, Şeyh Ahmed Gazâlî'nin Sultan Sancar'a ricası ile affedilip Sancar'ın mutfağında iki yıl çalıştı (Havafî, 1341: II/215, 255). Daha sonra

⁷⁷ Savaş Sahra-yı Ebveh'de Sefid İsbenc hududundan Bâdgîs'de Evfe kasabası'nda Pâp köyünde olan Herî-rûd-i Süfla'da olmuştur (Havafî, 1341: II/215; Bayur, 1987: I/252-253; Ağacanov, 2006: 280).

Sultan Sancar onu serbest bıraktı ve Gûr tahtına iade etti (Cuzcânî, 1955: I/149-150; Havafî, 1341: II/215; Râvendî, 1999: I/172; Devletşâh, 1997: II/322; Reşîdüddîn, 1999: II/ 91; el-Cuzcânî, 2010: 24, 57-58; el-Cuzcânî, 2011: 57-58; Reşîdüddîn, 2010: 139; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 31; Dames, 1988b: 155; Merçil, 1988: 179; Boyle, 2001: 161; Ayan, 2007: 16; Türkeş, 2007: 242; Turan, 2010: 243).

Oğuzlara esir düşen Sultan Sancar, serbest bırakıldıktan sonra bölgede eski otoritesini koruyamamış ülkesi Horâsân, isyan eden Oğuzların eline geçmiştir (Yıldız, 2006: 90). Oğuz isyanı ile Horâsân şehirlerinin neredeyse tamamı harap olmuşsa da, bu tahribattan sağlam surları dolayısıyla Herât en az zararla kurtulmuştur (Râvendî, 1999: I/179; Reşîdüddîn, 2010: 149; Sevim ve Merçil, 1995: 225). Oğuzlar her ne kadar Sultan Sancar'ı esir etmişlerse de onu hükümdar olarak tanıdıkları için ayrı bir siyâsî teşekkül olarak düşünülemez. Ancak Sultan Sancar esirlik süresince Oğuzlar tarafından hükümdar olarak tanınmasına rağmen onların kontrollerinde bulunmuştur.

Gûrlular 549/1154-55 yılında Herât'ı kuşatmıştır (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 32). Sultan Sancar ölüm döşeginde iken kumandanlarından Kumaç da Herât'ı Gûrlulara karşı muhafaza için savaşıyordu (Köymen, 1988: 490).

Oğuzların Herât üzerine yürüdükleri sırada şehir Esirüddîn adındaki bir şahsın idaresindeydi. Aslında Esirüddîn Oğuzlardan yana tavır almaktayken şehir halkı bunu öğrenip onu öldürmüşler (Paul, 2000: 113) ve yerine de Ebu'l-Fülûh Fazlullah et-Tuğraî'yi getirmişlerdir. Herât halkı aynı zamanda Emîr Aytegin'i⁷⁸ de şehre davet etmiştir. Emîr Aytegin da gelip şehri 559/1174 tarihinde teslim almıştır (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/257; Köprülü, 1988b: 269). Sancar'ın 552/1157 yılında ölümünden sonra Herât'ı bir süre Oğuzlara tâbi olan Emîr Aytegin yönetmiş (Uslu, 1988: 216; Paul,

⁷⁸ Emîr Aytegin (Mü'eyyed Ay-Aba-Mü'eyyed Aybeg): Sancar'ın komutanlarından ve onun Memlûku olup Horâsân'ın en kuvvetli emirî ve Irak Selçuklularının nâibidir. Bkz. Ayan, 1998: 36. Emîr Aytegin 559/1164 tarihinde Gûrlularla yaptığı savaşta ölmüştür (Köprülü, 1988b: 5/I-269).

2000: 113) ve onların adına şehirde hutbe okutmuştur (Sümer; 1999: 144; Uslu, 1998: 216). Nîşâbûr, Nesâ, Tûs, Şehristân, Damgân ve Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Ebîverd'de onun idaresindeydi. Emîr Aytegin idaresi altındaki halklara iyi davranarak kendi tarafına çekmiş, hâkimiyeti altındaki yerlerden Oğuzları uzaklaştırmış, birçoğunu da öldürmüştür (İbnü'l-Esîr, 1985: XI/ 159 vd.; Ayan, 1998: 35). Emîr Aytegin, güç kazanmaya başlayınca çevredeki birçok emîr ve bey onun hâkimiyetini tanımış, bir kısmı da bizzat onun yanında yer almışlardı.

Emîr Aytegin'in yanında yer alan emîrlerden birisi de Sultan Sancar'ın emîrlerinden olan İhtiyâreddîn Aytak⁷⁹ idi. Emîr Aytak her ne kadar Emîr Aytegin'e itaat ediyor gibi görünmüşse de içten içe muhalefet etmiş, Nesâ ve Herât Bölgesi şehirlerinden Ebîverd civarına yerleşmişti. Ancak bu geçici bir yerleşmeydi ve Emîr Aytegin ile sürtüşmelere başlamıştı. Kısa zaman sonra çatışmaya dönüşen bu gerginlikten Emîr Aytak canını zor kurtarmış bir süre sonra da tekrar Emîr Aytegin'in hâkimiyetini tanımıştır (Ayan, 1998: 35). Emîr Aytegin ile Emîr Aytak arasında mücadeleler olurken, Sancar'ın emîrlerinden olup Emîr Aytegin ile rekabet halinde olan Sungur el-Azîzî, Karahanlı Hükümdarı Mahmud b. Muhammed'in ordugâhından ayrılıp Herât'a geldi. Bu sırada Herât'ta bulunan Türkler ona destek vererek şehrin müstahkem mevkillerine çekildiler. Emîr Sungûr'a Gûr Hükümdarı Melik Hüseyin ile anlaşması tavsiye edilmişse de o bu tavsiyeleri dikkate almamıştır. Emîrlerin Sultan Mahmud aleyhine anlaşmazlığa düştüklerini gören Emîr Aytegin de Herât üzerine yürümüştür. Şehir halkı kısa bir direnişten sonra ona itaat etmiştir. Bu tarihten itibaren Sungur

⁷⁹ W. Barthold Askeri gücünün büyük bir çoğunluğu Oğuzlara dayanan Emîr Aytak'ın Dihistan Hükümdarı olduğunu ve Oğuz reislerinden olup da Hârezmşâh Hükümdarı İl-Arslan'ı tâbi tanıyan tek Oğuz reisi olduğundan bahsetmektedir. Bkz. W. Barthold, 1990: 357. Târîh-i Tâberistan yazarı ise Emîr Aytak'ın Sultan Sancar'ın ölümünden sonra İsfehbed Şâh Gâzî Rüstem'in hizmetine girdiği kaydını düşmüştür. Bkz. İbn İsfendiyâr, (1320) Tarih-i Taberistan, I-II. Nşr. Muhammed İkbâl, Tahran, 94'den naklen, Ayan, 1998: 35.

hakında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklar onun atından düşüp öldüğünü kaydetmişken bazıları da Türklerin öldürmüş olduklarını kaydetmişlerdir (Ayan, 1998: 36-37).

Herât hâkimi Emîr Aytegin ile Oğuzlar arasında bir anlaşma vardı. Aytegin, Gûrlular ile de bir barış anlaşması yapmıştı. Hatta Emîr Aytegin Herât'ı Gûr Hükümdarı adına yönetmekteydi. Bu sırada Bâmyân'ı Gûrlulardan Melik Fahreddîn Mes'ûd yönetmekteydi. Gûr Hükümdarı Seyfeddîn Mahmud ölünce Emîr Aytegin onun ülkesine göz dikmiş ve Gûr ülkesine birkaç sefer düzenleyerek yağma ve baskınlar yapmıştır.

559 Ramazan/1163-64 yılı Temmuz-Ağustos aylarında Emîr Aytegin, Gûrluların hâkimiyetinde olan Herât Bölgesi'ndeki Büst, Bâmyân ve çevre vilâyetlerine saldırmıştır. Bu vilâyetleri Gûrlular adına idare etmekte olan Tuğrul Tekin Yarankuş el-Felekî, Emîr Aytegin'in birliklerine karşı koymuşsa da istilâdan buraları kurtaramamıştır. Emîr Aytegin'in askerleri Büst, Bâmyân ve er-Ruhhac'ı istilâ edip buraların yönetimini de eski sahibinden alıp Gûr hükümdarının evlatlarından birisine teslim etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, Emîr Aytegin'in Hârezm Sultan Şâh ile birlikte Alâeddîn Tekiş'e karşı yaptığı savaşta Tekiş'e esir olduğunu ve onun emriyle Kurban Bayramı arifesinde 9 Zilhicce 569/11 Temmuz 1174 yılında öldürüldüğünü kaydetmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/240; Ayan, 1998: 84). İbnü'l-Esîr başta olmak üzere birçok kaynak Herât'ı Emîr Aytegin'in yönettiğini belirtmişse de de *Tabakât-ı Nâsırî* gibi bazı kaynaklar bu sırada Herât'ı Melik Tâceddîn Yalduz'un yönettiğini kaydetmişlerdir (Cuzcânî, 1955: 424; Ayan, 2007: 104-105).

Şehri bir süre yöneten Celâleddîn Yalduz, 559/1163-1164 yılında Gûrlular ile yaptığı savaşta ölmüştür. Onun yerine Herât'ın yönetimine Selçuklu Sultanı Sancar'ın kölelerinden Bedrüddîn (Bahaddîn?) Tuğrul geçmiştir. Bedrüddîn Tuğrul'un buradaki

hâkimiyeti Herât ileri gelenlerinin Gûr Sultanı Gıyâseddîn'e mektup yazarak onu şehre davet etmelerine kadar devam etmiştir. Gıyâseddîn, Sultan Sancar'ın taraftarlarını şehrin dışına çıkarıp şehirde naip bırakmış ve Herât Bölgesi'nin diğer şehirlerinden Bûşenc, Bâdgîs, Mâlin gibi şehirleri alarak Fîrûzkûh'a dönmüştür (Cuzcânî, 1955: I/375; İbnü'l-Esîr, 1991: XI/150; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 62; Ayan, 1998: 66-68; Ayan, 2007: 106, 108). Şehir Türkmenler ile Gûrlular arasında 545-571/1150-1176 yılları arasında sürekli el değiştirmiştir (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 62; Paul, 2000: 113).

560/1164 tarihlerinden itibaren Oğuzların siyasî önemlerini kayb ettikleri görülmektedir. Bunda kuşkusuz onların müşterek bir lidere sahip olmamaları ve bu nedenle kolayca çözümlerinin hızlı olmaları önemli bir etken olmuştur. Bu sırada Herât ile Gazne arasındaki dağlık bölgede Gûrlular güçlenirken, Gûr, Moğol ve Hârezmşâh bahsinde görüleceği gibi Herât bu üç güç dengesi arasında sıkışacak ve şehrin ve bölgenin kaderini yüzyıllarca etkileyecek gelişmelere sahne olacaktır.

Herât Bölgesi'nin Selçukluların eline geçmesi sırasında Ebîverd, Bâdgîs ve Bâmyân başta olmak üzere diğer şehirler Selçukluların daha kurulmasından evvel ve bir kısmı da kuruluşunun ilk yıllarında Selçuklulara tâbi olmuşlardır. Yalnızca Herât şehri sürekli el değiştirmiştir. Diğerleri çoğunlukla Selçuklu kontrolünde kalmıştır. Ancak Oğuz isyanı sırasında ve sonrasında Herât gibi bölgenin diğer önemli şehirleri de sürekli el değiştirmiştir.

Görüldüğü gibi Selçukluların son dönemlerinde Oğuz istilâlarına sahne olan Herât, Oğuzların güç kaybetmelerinden sonra Büyük Selçuklularla Gûrlular arasında bir süre el değiştirmiştir. Bu el değiştirmeler sırasında yapılan savaşlarda şehir ve bölge

oldukça fazla zarar görmüştür. Ancak sağlam surları dolayısıyla yine de bölgede en az zarar gören şehir Herat'tır (Râvendî, 1999: I/17).

2.3. Gûrlular Döneminde Herât

Gûrlular adlarını bu bölgenin isminden almışlardır (Cuzcânî, 1955: I/318; Strange, 1873: 416; Walters, 1965: 85/sy.; Muhammed Nâzım, 1971: 71; ; Öztuna, 1983: 138; V. Barthold, 1990: 360; Bosworth, 2008: 436). Bu bölgeye Mendiş de denilmekteydi (Merçil, 1989b: 247). Bölge Herî-rûd, Farah-rûd, Rûd-i Gûr ve Knaş rûd'un yukarı havzalarını içine almaktadır (Bosworth, 2008: 436).

Buranın hükümdarlarına Gûrşâh denilirdi. *Hudûdü'l-âlem*'in müellifi burada zırh, silah ve elbise imalinin yapıldığından, insanların kötü huylu âsî ve câhil olduklarından bahsetmektedir (*Hudûdü'l-âlem*, 2001: 65; Strange, 1873: 416; W. Barthold, 1930: 52). Yazar muhtemelen isyan eden veya Müslüman olmayıp da Müslümanlara karşı şiddetli mukavemet etmelerinden dolayı böyle bir cümleyi kullanmış olmalıdır. Bu bölgede yaşayan insanlar bugün de Afganistan'ın en savaşçı ve gözü pek insanları arasındadır. Ancak aşağıda da bahsedeceğimiz gibi bu bölge uzun süre tam anlamıyla kontrol altına alınamamış ve İslâmlaştırılamamıştır.

Gûr Bölgesi'nde Halaçlar'dan bir taifenin yaşadığı bilinmekle beraber ahalinin tamamının hangi etnik kökenden geldiği konusunda itilaf vardır (Yurduaydın, 1971: 270). Gûrlular, İranlı Dahak (Zahhak) soyundan olduğu iddia edilen Şansâb'a nisbetle kendilerine Şansabânî namını verseler de (Cuzcânî, 1955: I/302-303; Hândmîr, 1333: II/701) gerçekte Şansabânî hânedânının tarihi Saffârîler zamanında Ya'kûb b. Leys'in Büst ve Zemindvâr vilâyetlerini istilâ ettiği tarihte başladığından onların bu iddiaları şüphe götürmektedir (Dames, 1988a: 826). Gûrlular muhtemelen Tacik kökenlidirler

(Dames-Gibb, 1985: 226). Hâfız-i Ebrû da Gûr'da ilk binayı yapanın Feridun'dan kaçan Dahhak'ın olduğunu, bu şahıs ve etrafının önce Bâmyân'a sonra da Gûr'a geldiklerini kaydederek onların Dahhak'ın soyundan geldiği fikrine inandığını göstermiştir (Hâfız-i Ebrû, 1349: 36).

160/776-777 yılından itibaren buraya Müslümanlar seferler düzenlendi (Bosworth, 2008: 440). Hakem b. Amr, Gûrluların irtidad etmeleri nedeniyle bunlar üzerine sefere çıkıp bolca ganimet elde etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: III/463). Ancak bu bölge dağlık olduğundan fethedilmesi mümkün olmamış ve ilk İslâm fetihleri sırasında bu bölge müstakil yaşamaya devam etmiştir (Muhammed Nâzım, 1971: 71). Gûr Bölgesi, Sâ mânîler için de sorun olmuştur (Beyhakî, 1333: 126; Usta, 2007: 227). Sâ mânîler de bölgeye seferler yapmışlardır. Bu seferlere çoğu zaman devletin Herât vâlileri ve askerleri de katılmıştır. Ancak Sâ mânîler bu seferlerde önemli başarılar elde edememişlerdir (Beyhakî, 1333: 126).

X. yüzyıl coğrafyacıları Gûr Bölgesi'ni, her tarafından İslâm ülkeleri ile çevrili fakat buna rağmen halkı Müslüman olmayan tek memleket olarak kaydetmişlerdir. Bu dağlık bölge halkı Müslüman fetihlerine uzun süre direnç göstermişlerdir (W. Bartold, 2005: 225). Ferrier ise bölgenin çetin coğrafi şartlarının durumunu: "Bu dağlık ülkenin tamamını, Asya'nın göbeğinde inşâ edilmiş büyük bir kale olarak kabul etmek mümkündür." şeklinde ifade etmiştir (J.P. Ferrier, voyages et aventures en Perse, dans l'Afghanistan, le Beloutchistan et le Turkestan, Paris, 1970'ten naklen; W. Barthold, 2005: 223).

Gûr Hükümdarı Sûrî⁸⁰, Gazneli Sebüktegin zamanında onun egemenliğini tanıdı. Onun ölümünden sonra Herât'ın doğusundaki kervanları vurmaya, onlardan haraç

⁸⁰ Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn için bkz. Hândmîr, 1333: II/ 608-609.

almaya ve Gaznelilere karşı düşmanlık beslemeye başlayınca (Muhammed Nâzım, 1971: 71; Bayrak, 2007: 377), Gazneli Sultan Mahmud bölgeye 401/1011-2-411/1020-21 yıllarında Herât'ın yöneticisi Altuntaş'ı ve Tûs hâkimi Arslan Câzib'i yollamıştır. Özellikle 404/1013-14 yıllarındaki çetin savaşlarda bu dönemde Herât vâlisi olan Mes'ûd büyük yararlılıklar göstermiştir (Beyhakî, 1333: 117-118; Havafî, 1341: II/114, 121, 141; W. Barthold, 1930: 53). Bu seferler sırasında bazı yerleri almışsa da bölgenin dağlık olması dolayısıyla kesin hâkimiyet kuramamıştır. Ancak Gûr Bölgesi'nin çoğu Gazneli Mahmud döneminden itibaren XI. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmiştir (Strange, 1873: 418; W. Barthold, 1930: 52; Muhammed Nâzım, 1971: 71; Algül, 1986: 175; Karaköse, 2002: 175).

Gazneli Mahmud, Gûr Bölgesi'ni 411/1020-1021 yıllarında itaat altına alıp vergi vermeyi kabul ettirmiştir. Burada hâkimiyet büyük ölçüde Gazneli Sultan Mahmud zamanında sağlanmıştır (Beyhakî, 1333: 113, 117-118). Beyhakî, Gûr Bölgesi'ne ilk girenin 411/1020-21 tarihinde Gaznelilerin Herât Vâlisi Mes'ûd'un orduları olduğunu belirtmiştir (Beyhakî, 1333: 123-124; V. Barthold, 1990: 360-361; Bosworth, 2008: 443-447). Ancak Mes'ûd'un Gûr Bölgesi'ne girmesi kendi hükümdarlığı döneminde olmayıp babası Sultan Mahmud zamanındadır. Sultan Mahmud zamanında oğlu Mes'ûd'un başarıları başta olmak üzere daha birçok mücadeleden sonra Gazneli Mahmud buraya İslâm dinini öğretecek insanlar bırakmıştır (Bosworth, 2008: 447). Sultan Mahmud'un yanında Gûr seferlerine katılan oğlu Mes'ûd büyük yararlılıklar göstermiştir. 418/1027-1028 yılındaki bu seferlerde Zemindâver, Havabîn ve Herât Bölgesi'nin önemli şehirlerinden Büst, Gaznelilere dâhil olmuştur (Beyhakî, 1333: 115-120). Gûr ülkesine sefer yapanlar içinde Gazneli Sultan Mes'ûd kadar başarı kazanan başka kimse yoktur (Beyhakî, 1333: 115). Beyhakî ve Herâtlı tarihçi İsfizârî'nin: "Gûr

insanları dillere düşmüş bir şekilde aptal ancak dinlerinde ve imanlarında son derece samimi bir şekilde temiz ve yeniliğe düşman oldukları” (Beyhakî, 1333: 117-118; Bosworth, 2008: 453) şeklinde nitelendirmeleri, onların İslâm dinini zorla kabul etmelerine rağmen nasıl sonradan sadık birer Müslüman olduklarını göstermesi bakımından ilginç ve ibret verici bir kayıttır. Gûr Bölgesi’nde Gazneli Mes’ûd’un hükümdarlığı zamanında bölgede büyük ölçüde hâkimiyet kurulmuştur (Beyhaki, 1333: 116-124; Yurduaydın, 1971: 270). Gûr Bölgesi Dandanakan Savaşı sonrasında çökmeye başlayan Gazneliler ile savaşın galibi Selçuklular arasında bir süre tarafsız olmuştur.

Selçukluların kuruluş yıllarında Gûr Bölgesi Herât ile birlikte Musâ Yabgu’ya verilen yerler arasındadır (Bosworth, 2008: 448). Ancak buralar henüz Gazneli egemenliğindedir ve Musâ Yabgu alınmamış bir yeri almak suretiyle hâkimiyet kurmak durumundadır. Musâ Yabgu kısa sürede buraları alarak Selçuklu Devleti’nin hâkimiyetini tesis etmiştir. 1148-1150 yıllarında Afgan aşiret reisi Sûrî, Herât ve Bâmyân taraflarında Gûr Dağları’nda Gaznelilere karşı isyan etmiştir (Cuzcânî, 1955: I/320; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 21; Grousset, 1970: 167). Bu isyan esasında, bölgede kurulacak yeni bir devletin ayak sesleridir. Uzun süre kabileler halinde yaşayan Gûrluların isyanı Alâeddîn Cihânsûz⁸¹ öncülüğünde Gaznelilere karşı daha da şiddetlenmiştir (Arberry, 1958: 24). Gaznelilere karşı 541/1146-47 yılında isyan eden Gûrlulardan, Gazneli Hükümdarı Behramşâh çok çekinmekteydi ki öylece oldu ve Gûrlular sonuca kolayca ulaşıp bağımsız oldular (Boyle, 2001: 160). İslâm’a henüz girmiş savaşçı bir kavim olan Gûrlular, Gaznelileri yıkarak onların başkentleri olan

---

⁸¹ Cihânsûz dünyayı yakan anlamına gelmektedir. Cüveynî, Alâeddîn Cihânsûz için “kardeşi öldürüldüğü zaman hayvanların bile nefes almasına, eşeklerin anırmasına dahi müsaade etmediğini” yazarak onun acımasızlığını anlatmıştır. Bkz. Cuzcânî, 1955: I/ 302; Hândmîr, 1333: II/606-607; Reşîdüddîn, 2010: 38.

Gazne'yi yerle bir etmişler (Cuzcânî, 1955: 111; İbnü'l-Esîr, 1986: XI/146) ama kısa bir süre sonra onun yerine Câm (Fîrûzkûh)⁸² şehrini kurmuşlardır (Cahen, 1990: 243).

Gûrlular, Herât ile Gazne arasındaki dağlık bölgede kurulup (Sümer; 1999: 144) Alâeddîn Kutbeddîn-i Cihansûz'un kendisini sultan ilan etmesiyle bağımsız olmuşlardır (Hândmîr, 1333: II/702-704; Fischel, 1965: 149; Yıldız, 2006: 90). İlk başkentleri Herât'tır (Wahab-Yaungerman, 2007: 59). Daha sonra başkentleri yeni kurdukları Fîrûzkûh'dur (Fischel, 1965: 149). Gûrlular zamanında burası yeniden inşâ edilmiştir (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 23). Gûrlular, 1148-1215 yılları arasında Delhî'den Herât Bölgesi'ne kadar olan yerleri yönetmişlerdir (Strange, 1873: 416-417). Selçukluların Oğuz darbeleriyle zayıflamasından istifade ederek kısa zamanda güçlenerek İslâm Dünyasında önemli bir güç haline gelmişlerdir. XII. yüzyılda İran hariç Gaznelilerin tüm topraklarına hâkim olmuşlardır. Tabii ki bu hâkimiyet alanına Herât da dâhildir (Cuzcânî, 1955: I/375; Cöhce, 2004: 17).

Gûr Hükümdarı Kutbeddîn Muhammed, Kandehar'ın kuzey batısındaki dağlarda ortaya çıkmış, Basra Körfezi'nden Sirderyâ'ya kadar olan geniş yerler Hârezmşâhların kontrolüne girince yönünü Afganistan ve Hindistan'a çevirmiştir. Ordusunda Türkler önemli bir yer tutmaktaydı. Kutbeddîn Muhammed, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sancar'ın 536/1141 yılında uğradığı Katvan bozgunundan sonra Selçuklulara bağlı Horâsân'daki imparatorluk arazisinde ilerleyerek birçok şehri almıştır (Köymen, 1989: 131). Bu ilerleme sırasında Herât'ı da alan Gûrlular ile savaşan Sultan Sancar şehri ele geçirmiş, ancak 1157 yılında onun ölmesinden sonraki dönemde şehir tekrar Gûrluların eline geçmiştir (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 22; Köymen, 1989: 229; Szuppe, 2003: sy.).

⁸² Tıpkı Gûrluların Gaznelileri yıkınca Gazne'yi harebeye çevirdikleri gibi Gûrluların başkenti ve kültür merkezi olan Fîrûzkûh'da Moğol istilâsı ile yerle bir edilmiştir. Bkz. Strange, 1873: 416-417.

Esasen Büyük Selçukluların yıkılma dönemindeki karışıklıklar ve tahribattan bıkan Herât halkı Gûrluları şehre davet etmişlerdir. Gûrlular da gelip burasını almışlar ve şehirde Alâeddîn Gûrî'nin hâkimiyeti başlamıştır. Herât'ı alan Gûrlular burada âdil bir idare kurarak şehir halkını memnun etmişlerdir (Algül, 1986: 175; Köymen, 1989: 93; Boyle, 2001: 149). Gûr Hükümdarı Seyfeddîn Muhammed b. el-Hüseyin, Cemaziyelâhir-Receb 558/ Haziran-Temmuz 1163-64'te Herât'ta Oğuzlar ile yapılan mücadelelerde öldürülmüş (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/240), yerine Ebu'l-Fülûh Ali b. Fazlullah et-Tuğrul geçmiştir. Halk da Emîr Aytegin'e haber gönderip itaatlerini bildirmiştir. Bunun üzerine Emîr Aytegin, Seyfeddîn isminde bir memlûkunu Herât'a göndermiştir. Bunu haber alan Oğuzlar Herât'tan ayrılmışlardır. Gûrlular, Selçuklular'a geçen şehri Sultan Sancar'ın Bahaüddîn Tuğrul ismindeki kölesinden alarak tekrar işgal ettiler (Dames, 1988s: IV/828; V. Barthold, 1990: 559; Boyle, 2001: 185; Blood, 2007: 6). Şöyleki, Herât halkı Tuğrul'un yönetiminden memnun değildi ve şehrin ileri gelenleri gizlice Gûrlu Gıyâseddîn'e mektup yazarak şehre davet etmişlerdi. Kendisine karşı düzenlenen bu komployu fark eden Tuğrul, Hârezmşâhlara sığınmış, şehir ise ciddi bir mukavemetle karşılaşılmadan 571/1175-76 tarihinde Gûrlular tarafından alınmıştır (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/240; Abdulhayy Tabîbî, (1346hş: 357-358). Tuğrul, Herât'tan kesin olarak ancak 1192 yılında çıkarılabildiği (Dames, 1988e: 828). Herât Meliki Tuğrul Hârezmşâh Arslanşâh ile ittifak etmişse de Murgâb Nehri kıyısındaki Rûdbâr'da 1192 yılındaki savaşta ölmüştür (Dames, 1988e: IV/828).

Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn halka iyi davranmış ve buradan ayrılırken de kumandanlarından Haranc Gûrî'yi buraya muhâfiz kumandanı tayin etmiştir (Muhammed Abdulgâfur, 1960: 1998: 61). Bu sıralarda Herât'ın çevresi zayıf idarecilerin elindeydi.

Herât'ın 571/1175-76 tarihinde Gûrlular tarafından alınmasından iki yıl sonra 1177-1178 yılında Bûşenc, Gûr idaresine dâhil olmuştur (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 62; Ayan, 1998: 91; Ayan, 2007: 146). Gûrlular birkaç yıl sonra da Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Kalyon'u topraklarına katmışlardır (Ayan, 1998: 92).

Herât'ın Selçuklulardan Gûrluların hâkimiyeti konusunda kaynaklarda çok fazla itilaf mevcuttur. Bazı kaynaklar şehrin 1162 yılında tamamen Gûrluların eline geçtiğinden bahsederken, bazıları 1164 yılında şehrin Oğuzların kontrolünde olduğunu, bazıları ise 573/1175-76 yılında Gûrlu yönetimine geçtiğinden bahsetmektedirler. Bu konuda Ergin Ayan ve V. Barthold gibi yazarların verdikleri tarihler birbirini tutmamaktadır. Bize göre bunun sebebi belki de şehrin o dönemde hem sürekli el değiştirmesi hem de şehri ve bölgeyi yöneten vâlilerin sürekli saf değiştirmeleri ile taraf oldukları tarihte şehrin bağlı olduğu devlet veya siyasî teşekküle göre bu durumun değişiklik arz etmesinden kaynaklanmaktadır (V. Barthold, 1990: 559, 590; Ayan, 2007: 97). Askerlerinin bir kısmı Türk memlûklerden oluşan Gûrlular, Afganlı liderlerin başkanlığında Herât'ın doğusunu 1192 yılında işgal ettiler (Hardy, 1972: 11).

Herât Bölgesi'nin Büst hududuna sürekli saldıran Gûrlular, buralara karşı düşmanlık beslemişlerdir (el-Makdîsî, 2001: 197). Hârezmşâhlar, Gûrluları 1203 yılında Herât yakınında yenmişerse de Gûrluların karşı saldırılarını ancak Kara Hıtaylar'dan yardım alarak engelleyebilmişlerdir (Özdemir, 2002: 305). Gûrluların en büyük sultanı Gıyâsüddîn Ebu'l-Feth Muhammed b. Sâm, 599/1202-1203 yılında Herât'ta ölünce (Dames, 1988a: 828; Cuzcânî, 1955: I/383) herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için ölüm tarihi Şihâbeddîn'in Herât'a geldiği mart ayına kadar gizli tutulmuştur. Şihâbeddîn merkez olarak Gazne'yi seçmiş, hemşirezâdesi Alp Gazi'yi de Herât'ta yönetici olarak bırakmıştır (Prawdîn, 1967: 441; Kafesoğlu, 2000b: 155). 1202-1203

yıllarında şehrin Gûrluların idaresi altında kaldığının en büyük ispatı burada Gûrlular adına basılan paralardır (Diler, 2009: II/1306).

601/1205 yılında Herât'ta sebebini bilemediğimiz bir olay yüzünden halk ayaklanmıştır. Ayaklanmaları yatıştırmaya çalışan Herât emîri de aldığı bir taş yarasıyla uzun süre acı çekmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/171). Geçmişte ve bu ayaklanmadan sonraki dönemlere bakarak ayaklanmanın şehirde gözü olan ve 1200-1yılında şehri alma denemesinde bulunan Hârezmşâhların kışkırtmaları veya basit bir mezhep kavgasından çıkmış olabileceği akla gelmektedir. Artık bölgede Hârezmşâhların gücü iyice hissedilmekte olup Gûrlular onlar karşısında fazla direnemeyecekler ve bir süre sonra da tarih sahnesinden silineceklerdir.

XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında kısa bir süre Herât'ı yöneten Gûrluların zamanı, bölge ve Herat şehri için parlak bir dönemdir. Bu zamanda 444 bin hânenin yaşadığı, on iki kibin dükkân, üç yüz elli dokuz medrese, altı bin hamamın bulunduğu, dünyanın en mamûr şehirlerinden biri olarak ipek, çelik ve meyveleriyle ünlü olduğu kaydedilmektedir. Bu rakamların sadece Herât ile sınırlı olmayıp Herât Bölgesi'ni kapsamış olması gerekir. Rakamlar her ne kadar abartılı görünmekteyse de bu zamandaki şehir ve bölgenin parlak durumunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; Togan, 1988: 431; Christensen, 1993: 198).

Gûrluların Herât Bölgesi'nin idaresini ellerine almaları çok kolay olmamış, önce Gazneliler ile mücadeleler, sonra Selçuklularla uzun ve kanlı mücadeleler sonucu almışlardır. Bu dönemde de Herât önemini korumuş ve devlete bir süre de başkentlik yapmıştır. Başkentini Herât'tan Câm (Fîrûzkûh)'a nakledildiği zamandan sonra da şehir önemini korumuş ve hem önemli Gûrlu yöneticilerin vâililik yaptıkları bir yer, hem de kuzey batı Afganistan ve Ceyhun Nehri'nin çevresinde yapılacak fetihlerde üs olmuştur.

2.4. Hârezmşâhlar Döneminde Herât

Hârezmşâhların kurulduğu Hârezm, Aral Gölü'nün güney tarafında Ceyhun Nehri civarında geniş bir bölgenin adıdır (D'ohsson, 1340-1342: 61; D'ohsson, 2001: 83; Çakmak, 2012: 251). Bu bölgede kurulan Hârezmşâhların bölgedeki varlığı XI. yüzyıl sonlarında Büyük Selçuklu İmparatorluğu ricâlinden ve Oğuzların Begdilli boyundan Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin 490/1096-97 yılında Hârezm Bölgesi'ne vâli tayin edilmesi ile başlamıştır. Hârezmşâhlar bilhassa Sultan Sancar'ın 552/1157 yılında ölümünden sonra, İl-Arslan (1156-1172) ve Alâeddin Tekiş zamanlarında kuvvetlenmişler ve nihayet Alâeddin Muhammed zamanında (1200-1220) büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir (Beyzavî, 1333: 91; Köprülü, 1988b: 265; Taneri, 1997: 228, 229). Hârezmşâhlar; Seyhun Nehri'nden Basra Körfezi'ne, Hindistan'dan Irak'ı Arab'a ve Azerbaycan'a kadar uzanan sahada Büyük Selçukluların hâkim olduğu alanlarda kurulmuş ve kısa zamanda muazzam bir hale gelmiş bir Türk devletidir (D'ohsson, 1340-1342: 61; D'ohsson, 2001: 83; Çakmak, 2012: 251). Bu devlet, batıda Selçuklular ve Gûrlular ile yaptığı mücadeleyi kazanarak kısa zamanda İslâm devletlerinin en büyüğü ve en güçlü temsilcisi durumuna gelmiştir.

Doğuya doğru genişleme siyaseti güden Hârezmşâhlar Devleti, bu genişleme esnasında Herât Bölgesi'ni de elinde bulunduran Gûrlular ile mücadeleye başlamışlardır. Hârezmşâh Hükümdarı Sultaşâh Mahmud, Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn'e bir mektup yazarak Herât, Bûşenc, Bâdgîs ve civarını terk etmesini istemiştir. "Eğer istediklerimi yerine getirmezsene şöyle şöyle yaparım." diyerek Gûr hükümdarını tehdit etmiştir. Gıyâseddîn de cevap yazmış; Merv, Serahs ve Horâsân'da kendi adına hutbe okutmasını istemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Sultaşâh Mahmud yapmayı düşündüğü Gûr seferi öncesinde Gıyâseddîn ile mektuplaşarak bu saldırıya

neden aramakta idi. Bu durumda Gıyâseddîn'e kabul edilmez teklifler sunarken o da karşılığında Sultânşâh Mahmud'dan adına hutbe okutmasını isteyerek hâkim olduğu bölgelerle birlikte kendisine tâbi olmasını teklif etmektedir. Sonuç itibariyle iki taraf arasındaki bu gerginlik ve karşılıklı istekler askerî müdahaleleri de zorunlu kılmıştır.

Sultânşâh Mahmud, Gıyâseddîn'in hutbe okutma teklifini duyunca Merv'den çıkarak Bâdgîs ve Bevyar ile civarına yürümüştür (Ceceli, 2006: 74). Bûşenc'i muhasara edip er-Rastik'i yağmalamış ve halkın mallarını müsadere etmiştir (Ceceli, 2006: 74). Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn bunları öğrenince kendisi bizzat sefere çıkmak istememiş ve Sicistân hâkimini göndermiştir. Bu arada aynı zamanda kardeşi Bahâeddîn Sâm'ın oğlu olan Bâmyân hâkimine mektup yazarak kendisine katılmasını istemiştir. Çünkü kardeşi Şihabeddîn Hindistan'da bulunmaktaydı ve mevsim de kış idi. Gıyâseddîn'in kız kardeşinin oğlu Bahâeddîn ile Sicistân hâkimi yanındaki askerlerle gelmişlerdir ve tam bu sırada Herât'a gelmiş olan Sultânşâh Mahmud onların geldiğini öğrenince hiç savaşmadan Merv'e çekilmiştir. Yol boyunca uğradığı yerleri yakıp yıkmak suretiyle yağmalamış ve İlkbahar'a kadar Merv'de kalmıştır.

Cuczânî'ye göre Sultânşâh Mahmud, Herât tarafına ordu göndermiş ve Bûşenc'i istilâ etmiştir. Gûr memleketlerine saldırarak fitne başlatmıştır. Sancar'ın meliklerinden de kendisine katılanlar olmuştur (Kafesoğlu, 1984: 98). Herât hâkimi Bahâeddîn Tuğrul da bunlardan birisidir ki zaten kendisi Gûr sınırlarına saldırmaktadır (Kafesoğlu, 1984: 121). İşte bu gelişmeden sonra Gûr hükümdarı Gıyâseddîn meliklerine haber göndermiştir. Gazne'den Sultan Gâzi Muizzüddîn Alâeddîn Muhammed Sâm, Bâmyân'dan Sultan Şemseddîn Muhammed, Sistân'dan Melik Taceddîn bir araya gelmişlerlerdir. Sultan Gıyâseddîn'in hizmetinde onunla beraber Sultânşâh Mahmud'un güçlerini kovmaya çalışmışlardır (Ceceli, 2006: 75).

Sultanşâh Mahmud Gûr topraklarına saldırarak yeni bir mücadelenin içerisine girmiş bulunuyordu. Gıyâseddîn ise tek başına hareket etmemiş, kardeşinin Hindistan'da bulunması ve mevsim şartları nedeniyle yardımcı kuvvetleri çağırıştır. Sultanşâh Mahmud da bazı ittifaklar içerisinde olmuş, ancak Murgâb civarında 1193 yılında yenilmiştir. Gıyâseddîn'in ordusunun karşısında en azından şimdilik pek bir şansı olmadığını görerek geri çekilme kararı almış ve bu şekilde Merv'e geri dönmüştür. Bütün bu olayların arasında Alâeddîn Tekiş isminin geçmemesi herhalde kardeşi ile yaptığı barışa sadık kalarak bu olayların içine girmek istemeyişinden kaynaklanmaktadır (Ceceli, 2006: 76).

Hârezmşâh tahtına geçen Celâleddîn Hârezmşâh ile Gûrlularlar arasındaki savaşlarda Hârezmşâhlar bütün Horâsân şehirlerini ele geçirmişlerdir. Gûr Hükümdarı Şihabeddîn öldüğünde Herât dışındaki bütün şehirler Hârezmşâhların eline geçmişti (V. Barthold, 1990: 374).

Hârezmşâhlar 1200-1 yıllarında Herât'ı kuşatmışlar, ancak birliklerinin Tâlekân'da yenildiğini, Gûrlu Gıyâseddîn'in şehre yaklaştığını ve Alp Gazi'nin de birliklerinin gelmekte olduğunu haber alınca şehri savunan buranın emîri Ömer el-Mergânî ile anlaşarak bir miktar para alarak kırk gün kaldıkları Herât önlerindeki muhasarayı kaldırarak geri çekilmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1986: XII/141; Cüveynî, 1988: II/279-280; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 80; Köprülü, 1988b: 271; Kafesoğlu, 2000: 153; Boyle, 2001: 165). Bazı araştırmacılar kuşatma sırasında Ömer el-Mergânî şehirden ayrıldığını kaydetmişlerdir (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 83). Tarihçilerin bir kısmı kuşatma tarihini 599/1202-1203 yılı olarak kaydetmişlerdir (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 80; Kafesoğlu, 1984: 153; Kafesoğlu, 2000: 153; Bayrak, 2007: 319). Bu Hârezmşâhların şehri ele geçirmek için ilk denemeleridir. 600-

Ramazan/Mayıs-Haziran 1204 yılında Hârezmşâhlar Herât'ı muhasara etmişlerdir. Kafesoğlu bu muhasaranın tarihini Cemâziyelâhir-Receb 600/1204 yılının Mart ayının ortası olarak kaydetmiştir. Kuşatma sırasında surların tahribi için büyük mancınıklar getirilerek aynı yılın nisan ayı ortalarına kadar kuşatma sürdürülmüştür. Zaman geçtikçe ölen insan sayısı artmış, tahribat çoğalmıştır. Bu sırada Herât kumandanı olan Alp Gazi'nin hem hasta olması ve hem de şehri teslimin uygun olacağı düşüncesini taşımaktaydı. İbnü'l-Esîr bu muhasara sırasında Herât'ın Gûrlu Valisi Alp Gazi'nin öldüğünden bahsetmekte, ancak Cüveynî ise şehrin yönetiminin Alp Gazi'nin Hârezmşâh sultanının huzuruna çıkarak Gûrlularla Hârezmşâhlar arasında arabuluculuk yaptığından bahsetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1986: XII/141; Cüveynî, 1988: II/281; Cüveynî, 1997: 321; Kafesoğlu, 1984, 2000: 156).

Sultan Alâeddîn Muhammed Merv'e geldiği zaman Gûrlular ile yapılan anlaşmanın kefilisi ve Gûrluların Herât Eyâleti Vâlisi Alp Gazi, Gûr hükümdarı Şihâbeddîn tarafından görevinden alınmış ve birkaç gün sonra ölmüştür (Cüveynî, 1988: I/42).

Cüveynî ise 1204 yılındaki kuşatmanın Mayıs ayında değil ocak ayında olduğunu, Hârezmşâhlar tarafından yapılan Herât kuşatması sırasında şehrin kalerinin burçlarının yıkıldığını, şehrin Gûrlu Vâlisi Alp Gazi'nin Hârezmşâh sultanının huzurunda yer öperek aman dilediğini ve Sultanın, Alp Gazi ve Herât halkını affettiğini, Alp Gazi'nin bu kabul sırasında sultana vaat ettiği vergiyi toplamak için halka zulüm yaptığını, sultanın bu olayı haber alınca vergileri kaldırdığından bahsetmiştir (Cüveynî, 1988: II/280; Kafesoğlu, 1984: 156; Kafesoğlu, 2000: 157). Ancak yapılan anlaşmadan üç gün sonra Alp Gazi ölmüş, Gûrlu Şihâbeddîn'in anlaşmaya yanaşmamış ve bir orduyla Hârezmşâhlar üzerine sefere çıkmak için Gazne'den hareket etmiştir

(Kafesoğlu, 1984: 157). Bu kuşatmada Herât Hârezmşâhların eline geçmemiş ve Muhammed Meragânî şehre yönetici olarak geri dönmüştür (Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 83). Muhasaradan sonuç alamayan Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed, Gûr hükümdarı Gıyâseddîn'in ölümünü de fırsat bilerek Herât Bölgesi'nin önemli şehirlerinden olan Bâdgîs civarını yağmalamıştır (W. Barthold, 1977: 372; Köprülü, 1988b: 271; Taneri, 1993: 32). Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed'in Gûrlulara karşı Kara Hitaylar ile işbirliği yapması neticesinde Horâsân'ın büyük bir kısmını almışlar ve Gûrluların elinde sadece Herât civarı kalmıştır (Taneri, 1977: 14; Köprülü, 1988b: 272).

Karahitaylar bir süre sonra da Hârezmşâhlarla Gûrlular arasında abuluculuk yapmıştır. Karahitaylar'ın arabuluculuğu ile Gûr-Hârezmşâh devletleri arasında anlaşma yapılmıştır. Herât hariç Horâsân'ın tamamı Hârezmşâhlara bırakılmıştır (Bayrak, 2007: 319). Bazı tarihçiler Herât'ın Hârezmşâhlar tarafından alınış tarihi olarak 586/1200 yılını vermektedirler. Belki de böyle bir düşüncenin sebebi Hârezmşâh hükümdarının 1200 yılındaki Herât kuşatması sırasında bir miktar para veya vergi karşılığında kuşatmayı kaldırıp buradan ayrılmasının buranın Hârezmşâh kontrolüne girdiği yorumunun bir sonucudur (D'ohsson, 2001: 185; Howorth, 2008: 7). 1204 yılında Hârezmşâhların Gûrluları yenmesi onlar üzerinde Hârezmşâhların nihaî olarak üstünlüğünü sağlamıştır (Devletşâh, 1997: II/188; Grousset, 1970: 168).

Gûrlu Hükümdarı Sultan Şihabeddîn ölünce ona bağlı vâliler buldukları yerlerde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bir rivâyete göre Şihabeddîn Herât'ta İsmailîler tarafından katledilmiştir.⁸³ Daha önce Hindistan'da ve Delhi'de vâlilik yapmış olan Kutbeddîn İl Tutmuş, Gûrlu Devleti'nin tahtına oturarak Şemseddîn unvanını aldı. Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn'e başkentlik yapmış olan Herât ve Firuzkûh, oğlu Mahmud

⁸³ 602 yılı Şâban ayı başı/1206 yılının Mart ayının ortası. bkz. Kafesoğlu, 2000: 161.

tarafından alınmış, ancak oğul Mahmud buraları idare edecek meziyetlerden yoksun, eğlence ve içkiye düşkün birisi olduğundan halk onun beceriksizliğini anlayarak alayhine faaliyete başladılar. Daha önce Herât'ta yöneticilik yapmış olup şehrin ileri gelenleri arasında yer alan Harmîl'in oğlu İzzeddîn Hüseyin (Cüveynî, 1997: 328) ülkeyi korumak için Hârezmşâh Muhammed'e 603/1206-1207 yılında teslim olacakları haberini yollamıştır (Cüveynî, 1998: II/48-49; Algül, 1986: IV/82). Şehir Hârezmşâhlar tarafından 1207 yılında alındı ve Harmîl de Herât yöneticiliğine atandı (Cuzcânî, 1955: 257-258; Cüveynî, 1998: II/48-49; Saunders, 1971: 41; Brandenburg, 1977: 27; Algül, 1986: IV/82; Taneri, 1993: 34).

Daha önce değinildiği üzere Herât'ın alınması için Hârezmşâhların şehre davet edilmesinde öncü olan Harmîl, Hârezmşâh sultanı tarafından şehrin yönetimine tayin edilmişti (Cuzcânî, 1955: 257-258; Cüveynî, 1988: II/290; Cüveynî, 1997: 332). Harmîl Herât'ta görev yaptığı sırada şehre girişilecek herhangi bir muhasaraya karşı şehri mükemmel bir şekilde donatmış, şehirde dört ayrı müstahkem sur yaptıktan sonra etrafına hendekler kazdırmış, ayrıca şehri yiyecek maddeleriyle doldurmuştur. Daha sonra Harmîl, şehrin ancak şehre gelen suların önce kesilip biriktirildikten sonra şehre salınması ile alınabileceğini bahsetmiştir. Ancak şehrin etrafını da bataklık haline getirmiştir (Cuzcânî, 1955: I/375; İbnü'l-Esîr, 1986: XII/212-217). Şu halde Harmîl her ne kadar Hârezmşâh egemenliğini kabul etse de Herât'ta müstakil bir idare kurmanın peşinde olduğu yaptıklarından kolayca anlaşılmaktadır.

Hârezmşâhların başına taze bir güç olarak geçen Alâeddîn Muhammed, Kaşgar hanının kızı ile evlenmiş ve Herât'ta onun onuruna büyük bir şenlik düzenlenmiştir

(Devletşâh, 1997: II/189). Kısa zamanda gücü ele geçiren Alâeddîn Muhammed Abbâsî Halîfesi'nin adını hutbeden kaldırmışsa da bu Herât ve Hârezm'de uygulanmamıştır.⁸⁴

Hârezmşâh Alâeddîn'in Mâverâünnehr'de fetih hareketlerine giriştiği sırada onun öldüğü haberinin Herât'ta yayılması üzerine Herât hâkimi Harmîl hutbeyi Gûrluların adına okutmuş, parayı onların adına bastırmıştır. Ancak haberin asılsız olduğu anlaşılıp Hârezmşâh hükümdarının Hârezm'e döndüğü haberi üzerine tekrar hutbede ve sikke de Hârezmşâhların adına yer vermesi kendisini kurtaramamıştır (İbn Kesîr, 1294: XIII/135-139). Artık Harmîl'in Herât halkı nazarında itibarı kalmamıştır. Çünkü hiçbir sebep yokken Hârezmşâh egemenliğine giren ve hiç bir sebep yokken bu egemenlikten Gûrlular lehine çekilen Harmîl artık şehirde sevilmez olmuştur. Öte yandan Herât halkı Harmîl'i, Hârezmşâh sultanına kötölemiştir. Onun için: "Herât bir orman ise Harmîl o ormanın aslanıdır, Herât bir deniz ise o da ejderhadır. Eğer O, başıboş bırakılırsa insanların akıllarını ve kalplerini çalabilir." demişlerdir. Sultan da Herât'taki adamlarına Harmîl'i ortadan kaldırmalarını emretmiştir. Melik Kıvâmeddîn, Harmîl'i Havâf vilâyetindeki Selimek (Salumid) kalesine yollamış, bundan kısa bir süre sonra 604/1208 yılında öldürülerek kesik başı Hârezm'e yollanmıştır (Cüveynî, 1997: 334-335; Cüveynî, 1998: II/52, 290; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 109-110; Köprülü, 1988b: 272; Kafesoğlu, 2000: 169). Harmîl'in öldürülmesinden sonra onun işlerini çekip çeviren Rindî, onun hazinelerini dağıtıp işsiz güçsüz bir sürü insanı zengin ederek yanına çekmiş ve ayaklanmıştı. Durum Hârezmşâh sultanına haber verilince Herât kuşatılmış, Rindî, sûfi elbisesi giyip kaçarken yakalanıp saçlarından çekilerek sultanın huzuruna çıkarılmıştır. Sonra Herât'tan el çektirilerek öldürülmüştür (Cüveynî, 1998: II/53; Kafesoğlu, 1984: 173; Kafesoğlu, 2000: 172). Herât bir ay süren bir

⁸⁴ Uygulanmamasında bu bölgenin yüz yıllardır devam eden Abbâsî Halîfeliği'ne manevî yönden bağlılık ananeleri önemli rol oynamıştır (Taneri, 1977: 15).

kuşatmadan sonra Hârezmşâhlar tarafından alınmıştır. Sultan şehre girip bir müddet kaldıktan sonra Hârezmşâh büyük emîrlerinden dayısı (ihtimâl Kanglı kabilesi reislerinden) Hâcib Emîr Melik'i Herât'ta bırakarak burayı huzura kavuşturduktan sonra 605/1208-1209 yılında Hârezm'e dönmüştür (Cüveynî, 1998: II/172; Muhammed Abdul Ghaffur, 1960: 113; Kafesoğlu, 2000: 172; Çakmak, 2012: 262). Bu kumandan Herât'ı Sultan Muhammed'in ölümüne kadar yönetmiştir (Kafesoğlu, 1984: 172).

Görüldüğü gibi Harmîl'in sürekli taraf değiştirmesi, halkı ekonomik olarak sömürmesi hoşnutsuzluğa sebep olmuş ve en sonunda da başına buyruk hareket etmesi dolayısıyla Hârezmşâh sultanı şehre yürümüştür. Halk Hârezmşâh sultanını coşkuyla karşılamıştır. 1215 yılına gelindiğinde Herât Bölgesi ve Gûr'un tamamı Hârezmşâhların kontrollerine geçmiştir (Devletsâh, 1997: II/188; Grousset, 1970: 168). Gûrlulara karşı nihaî başarı Alâeddîn Muhammed zamanında kazanılmıştır (Özgüdenli, 2006: 28).

Sultan Muhamed Hârezmşâh; Bâmyân, Gûr ve Gazne Bölgesi'ni tamamıyla hâkimiyeti altına alarak, yani Gûr, Gârcistan, Zemindâver (Sistân-Gûr arası) memleketlere ta Hindistan'a kadar büyük oğlu Celâleddîn Hârezmşâh'ı getirmiştir. Ona Şemsü'l-Mülk Şihâbeddîn Alp Herevî'yi vezir yapmıştır. Ancak sultan onu çok sevip değerini takdir ettiği için yanından ayırmayarak bu oğlu yerine Kerber Melik'i nâib yapmış ve bu zat Moğol istilâsına kadar maharetle bölgeyi yönetmiştir (Kafesoğlu, 2000: 196).

Hârezmşâhlar ile Gûrlular arasında Herât Bölgesi'nde meydana gelen mücadeleler ve şehzâde kavgaları, sürekli savaşlar ve entrikalar bu bölgenin zaman zaman tahrip olmasına sebep olmuştur (Kafesoğlu, 2000: 200).

Alâeddîn Muhammed'in yerine tahta oturan Celâleddîn Hârezmşâh Moğollara yenilince Hindistan'a kaçmış ve orada toparlanarak mücadele etmek için tekrar dönmüştü. İşte bu sırada sultan bir dizi isyanla uğraşmıştır. Bu isyanlardan bir tanesi de 626/1228 yılında Herât'ta çıkmıştır. Gûr emîrlerinden Nusredüddîn Muhammed, Hârezmşâh Alâeddîn zamanında Herât vâililiğine tayin edilmişti. Bu vâli isyan edince Celâleddîn Hârezmşâh, Herât'ı kuşatmak üzere Kuli Han'ı yollamış, kuşatmanın üçüncü gününde Nusredüddîn aman elde ettikten sonra şehirden çıkmış, ancak Kuli Han onu öldürmüştü. Bu defa Nusredüddîn'in veziri Hasan, efendisinin öldürülmesi üzerine isyan etmiştir. Askerlerini coşturmuş ve savaş yeniden başlamıştır. Bu mücadelelerde her iki taraf da ağır kayıplara uğramıştır. Kuli Han Hârezmşâh Sultanının kendisini cezalandıracağından korkarak kendi askerlerini bırakarak kaçmış, Sultan da onun kendi askerlerine buldurarak öldürtmüştür. Bu olay kuşatmasının gevşemesine sebep olunca sultan bizzat Herât muhasarasına katılmıştır. Şehir üçüncü gün teslim alınmış ve Vezir Hasan öldürülmüştür (Taneri, 1977: 39).

2.5. Moğollar Döneminde Herât

Cengiz Han; İç Asya bozkırlarındaki avcılık ve toplayıcılıkla geçinen, bir birlikten yoksun, dağınık kabileleri bir bayrak altında ve idealle birleştirerek kısa zamanda Pasifik Okyanusu'ndan Hârezm Denizi'ne, Hindistan'dan Doğu Avrupa'ya, Arap çöllerinden Suriye'ye, doğuda tüm Türk ülkeleri ve Çin'e kadar büyük bir imparatorluk kurmuş bir fatihtir. Cengiz-Moğol İmparatorluğu, asıl adı Temuçin olan Cengiz Han'ın üstün askerlik, devlet yönetme kabiliyeti, gözü kara ve aynı zamanda dünyanın gelmiş geçmiş en acımasız hükümdarlarından birisi olarak vücuda getirdiği devletin adıdır (Kafesoğlu, 1984: 227-228; Viladimirtsov, 1987: 56-93; Kafalı, 2005b:

367-368; Özgüdenli, 2005a: 228; Levy, 2008: 217; Çakmak, 2012: 266). Devletin kuruluşunu tamamlamasından kısa bir süre sonra fetih planları yaparak oğullarını ve seçkin komutanlarını görevlendiren Cengiz Han, kısa zamanda Horâsân'ın doğusundan Hindistan'a yönelecek ve Herât civarını da ele geçirecektir.

Cengiz İmparatorluğu'nun hızlı yükselişi batıdaki Hârezmşâhları rahatsız etmişti (Temir, 1989: 96). Çünkü bu yükseliş Hârezmşâhların hâkimiyet alanlarına yakın yerleri ve önemli kontrol noktalarını kısa zamanda tehdide başlamıştı.

Hârezmşâh Sultanı Alâeddîn Tekiş 61/1215 yılında Gazne ve Gûr Bölgesi'ni ele geçirerek ve Afganistan'ın tamamı Hârezmşâhların egemenliğine girmişti. Onon-Kerülen Nehirleri arasında yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Otrar Faciası yüzünden Hârezmşâhlar ile araları bozulan Moğollar ise Hârezmşâhların toprakları üzerinde ilerlemelerine devam ediyorlardı (Roux, 2001: 195).

1218 yılındaki Otrar Faciası'ndan⁸⁵ sonra derinleşen düşmanlıklar iki devleti kısa zamanda karşı karşıya getirmişti (Cüzcânî, 1955: I/272; İbni Batûta, 1983: I-II/259; Cüveynî, 1997: 79; Kafesoğlu, 1984: 230-235; Maron-D'ohsson, 2006: 95-98).

Hârezmşâhlar ile Moğolların birbirlerini rakip görmeleri bu mücadeleyi daha çetin ve kanlı yapmıştır. Hârezmşâh Sultanı Celâleddîn ile Moğol Hükümdarı Cengiz Han arasında amansız mücadeleler olmuştur. Moğollar, Hârezmşâh Alâeddîn'in ordusunu şehirlere taksim ederek uygulamaya çalıştığı yanlış savunma taktiği ve yapmış olduğu hatalar sebebiyle Hârezmşâhların müstahkem mevkiilerini birbir almış, sultanın toparlanmasını imkânsız hale gelmişti (Yuvalı, 1994: I/20; Ensârî, 1383: 154; Özgüdenli, 2005a: 225; Özgüdenli, 2006: 28).

⁸⁵ Hârezmşâh Sultanı Alâeddîn Muhammed Moğollardan 1218 yılında gelen dört yüz elli kişilik elçilik heyetini Otrar da öldürtmüş ve mallarını yağmalatmıştır (Nesevi, 1934: 30-33; Cüzcânî, 1955: 272; Cüveynî, 1988: II/315;V. Barthold, 1990: 422-425; Özgüdenli, 2005a: 225; Ensârî, 1383: 156; M. A. Çakmak, 2012: 266-262).

Bu mücadelelerden daha canlı ve taze bir güç olarak ortaya çıkan Cengiz Han tarafından Celâleddîn'in kahramanlığı hayranlıkla izlenmiş ve takdir edilmiştir (Uzluk, 1952: 20; Zeydan, 1974: 4/409-413; Prawdin, 2006: 192). Celâleddîn Hârezmşâh, devletin en şiddetli Moğol tazyikine maruz kaldığı zamanlarda dahi halkına karşı güven ilkelerini uygulamaya çalışmıştır. Öyle ki, Celâleddîn Hârezmşâh Azerbaycan topraklarını gezdikten sonra devletinin üç yıllık alması gereken vergilerini ertelemiştir (Taneri, 1981: 244). Cengiz Han'ın ilerlemesi devam ettikçe artık Celâleddîn Hârezmşâh'ın direnme gücü daha da zayıflamaya başlamıştır (Prawdin, 1967: 76).

Cengiz Han oğlu Tuluy Horâsân'ın fethi için görevlendirdi (Yuvalı, 1994: I/23; Cüveynî, 1997: 201; Temir, 2010: 358-359). Tuluy Han, Celâleddîn Hârezmşâh ile mücadeleye devam etmiş (Temir, 2010: 182), Horâsân'ın dört büyük şehrinden Merv, Nîşâbûr ve Belh alınarak Merv ve Nîşâbûr halkının çoğu katledilmiştir (Nesevî, 1934: 40; Seyf-i Herevî, 1944: 53-63; Hândmîr, 1362: III/41; Cüveynî, 1997: 151-152; Abu'l-Farac, 1999: I/63; Brent, 1976: 73; Brandenburg, 1977: 27; V. Barthold, 1990: 471-472; May, 1996: 20-34; Ensârî, 1383: 166; Budge, 1999: 63; Temir, 2010: 183). Buraların alınmasından sonra şehirdeki katliamın yanısıra çok sayıda bina ve imâret de yıkılmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 49, 58). Merv'in alınmasından sonra oldukça fazla miktarda altın ve gümüş Moğolların eline geçmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 59). Tuluy Han tarafından Merv'den sonra da Kûsiye alınmış ve şehrin halkı kılıçtan geçirilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 65-66). Bâmyân alındıktan sonra şehirde çok büyük katliam yapılmıştır. Moğol ilerlemesi sırasında Faryâb ve Ferâh alınarak harap edilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 50). Moğol ilerlemesi çok hızlı bir şekilde olmuştur. Bu civarda Moğollar tarafından sadece güçlü kalelerin alınması biraz daha geç olmuştur, sonunda bunlar da alınmıştır (Prawdin, 1967: 76).

Moğollar, İran ve Batı Arap-Pers Medeniyeti'ni tahrip ettikten sonra Herât'a⁸⁶ yönelmişlerdir (Grousset, 1970: 241; Maron-D'ohsson, 2006: 127). Herât Emîri Emin Melik ile birlikte şehrin ileri gelenlerinden yirmi bir kişinin Hârezmşâh Celâleddîn'e katılmak üzere Herât'tan ayrılıp Gazne'ye gitmeleri şehrin savunmasında zaafiyete yol açmıştır (Devletşâh, 1977: II/203; İbnü'l-Esîr, 1986: XII/349; Cüveynî, 1988: II/377; Cüveynî, 1997: 460; Spuler, 1987: 39).

Şehrin savaş yapmadan teslim edilmesini savunanlar ile savaşmaktan yana olan iki ayrı görüşe sahip topluluğun olması şehrin savunmasını da zayıflatmıştır. Halkın çoğunluğu teslim olmaktan yanaydı. Başta şehrin yöneticisi Şemseddîn olmak üzere, Hârezmşâh taraftarları ise savaştan yanaydılar (Hândmîr, 1994: 35). Tuluy, Herât yakınındaki çayıra otağını kurmuş ve şehirdeki bu ikilikten faydalanarak teslim olmaları için elçi göndermişti (Seyf-i Herevî, 1944: 67; Hândmîr, 1362: III/42; İbnü'l-Esîr, 1986: XII/349; W. Barthold, 1930: 53; Boyle, 1977: 32; D'ohsson, 2001: 136). Elçi Herât halkına, Hârezmşâh Celâleddîn'e verdikleri verginin yarısını vermeleri ve teslim olmaları şartıyla canlarına dokunulmayacağı mesajını ilettiler (Seyf-i Herevî, 1944: 66; Ensârî, 1383: 157). Şehrin Hârezmşâh'ın hâkimi Şemseddîn, barış teklifini kabul etmediği gibi elçiyi de öldürdü (Seyf-i Herevî, 1944: 67; Hândmîr, 1362: III/42; Hândmîr, 1994: 29; D'ohsson, 1340-1342: 11, 96; Maron-D'ohsson, 2006: 127). Moğollar her kapıya asker yağmış, Herât halkından şehri savunmak için ise yüz doksan bin kişi gönüllü yazılmıştı (Seyf-i Herevî, 1944: 67). Her iki tarafta yapılan bu hazırlıklar ve karşılıklı restleşmeler şiddetli bir savaşın habercisiydi

Teslim olmayan Herât'ın kuşatması sırasında surlarda gedikler açılmış, güzrlü, mancınıklı hücumuna dayanamayan şehre Moğol girişi başlamıştır. Şehre giren

---

⁸⁶ Herât'ın Moğolca adı İru olarak geçmektedir. Bkz. Temir, 2010: 358-359.

Moğollarla halk arasında çok kanlı çarpışmalar olmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 67-68). Şemseddîn'in ordusu şehri kahramanca savunmuşsa da Moğolların eline geçmesini önleyememiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 67-68; Steward, 1555: 139; *The History of Genghizcan the Great*, 1722: 298-300; Lee (Cemil), 1991: 100; Ensârî, 1383: 157). Şemseddîn de Cuma Câmi önünde Moğollar tarafından öldürülmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 67; İsfizârî, 1338: II/56; Hutton, 1875: 79; Curtin, 1908: 125; Temir, 1989: 97; Christensen, 1993: 198; Boyle, 2000: 620; Boyle, 2001: 16; Szuppe, 2003: sy.). Savaş sırasından şehir halkından ve Moğollardan 30 bin kişi ölmüştür. Bu rakama daha sonra Moğolların yaptığı katliamlar dâhil değildir. Seyf-i Herevî (1944: 68): “Bu savaşı İran’ın meşhur savaşçı hükümdarlarından Rüstem görse kıyamete benzetirdi.” demekle mücadelenin şiddetini en özlü şekilde anlatmıştır.

Bazı kaynaklarda Herât Vâlisi Emin Melik⁸⁷ kısa zamanda Cengiz Han’a boyun eğdiğinden, Cengiz Han tarafından Moğol yağmasının yasak edildiği, Tuluy Han’ın Herât’ı çok sevdiğinden buranın yağma ve tahrip edilmesini istemediği ancak Cebe ve Subutay’ın bu kurala uymayıp yağma hareketlerinde bulunduğu ve bu yağma hareketlerinin duyularak Cengiz Han tarafından görevlerinden azlettiği yazılıdır (Hândmîr, 1994: 35; V. Barthold, 1990: 448).

İsfizârî Herât’ın Moğollar tarafından teslim alınmasından sonra 20 bin kişinin öldürüldüğünü kaydetmiştir. Zamanın kaynaklarının çoğu ise sadece Hârezmşâh taraftarı 12 bin kişi katledildiğini kaydetmişlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 69, 104; İsfizârî, 1338: II/47; 101; W. Barthold, 1930: 53; Brandenburg, 1977: 27). Bu, Herât’ta sadece Hârezm taraftarlarının katledildiği anlamına gelmemelidir.

⁸⁷ Emin Melik (Eminü'l-Mülk-Melik-Emînü'l-Mülk-Melik Han): Celâleddîn Hârezmşâh’ın dayısının oğlu olup Herât’ın Moğollar tarafından işgal edilmesinden önce mukata usulü ile Herât emîri yapılmıştı. (Nesevî, 1934: 46; Prawdin, 1967: 192). İleride görüleceği gibi Moğolların yaklaştığını haber alıp Celâleddîn Hârezmşâh’a katılmak üzere Gazne’ye doğru yola çıkmıştı.

Herât alındıktan sonra Moğollar, Herât'tan ayrılıp Gazne'ye geçerken (616/1219-1220) şehrin idaresi için Moğollardan Mötüken'i Daruga ve Müslüman olan Melik Ebubekir Marugaçi'yi vâli tayin etmişlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 72, 104; Barthold, 1990: 471-472; Frye, 1996: 177; D'ohsson, 2006: 127). Herât'ın işgalinden sonra bölgenin önemli şehirlerinden Bûşenc kuşatılıp alınmıştır. Bu kuşatma sırasında Moğol ileri gelenlerinden biri öldürüldüğü için şehir tahrip edilmiş ve halk kılıçtan geçirilmiştir (Wiet, 1986: 1343; V. Barthold, 1990: 448).

Cengiz Han bölgenin önemli şehirlerinden Bâmyân'ı muhasara etti. Bâmyânlılar da teslim olmayı reddedip karşı koymaya kalkınca iki taraf da ok ve mancınık atışlarına başladılar. Bu çatışmalar sırasında bir ok Cengiz Hân'ın en çok sevdiği torunu, Çağatay'ın oğullarından Mutegin'i (Moatogan-Mötügen) öldürdü. Cengiz Han hiç vakit geçirmeden orayı almaları için askerlere üstün gayret göstermelerini emretti. Bâmyân işgal edilince Moğollar, Cengiz Hân'ın fermanı üzerine şehirden hiç esir almadılar. İnsan, hayvan canlı ne varsa öldürdüler. Hatta anaların karnındaki çocukların bile canlarına kıydılar. Havafî, Bâmyân'da Elcigiday'ın emri ile kedi ve köpeklerin dahi öldürüldüğünü kaydetmiştir (Havafî, 1341: II/294-295). Daha sonra Cengiz Hân buraya yerleşmeyi ve şehir kurmayı yasakladı. Bâmyân'a kötü köy manasına gelen "Mav Baliğ" adını koydu 618/1221 (Cüveynî, 1988: I/184-185; Strange, 1873: 418-419, Maron-D'ohsson, 2006: 224). Herât Bölgesi'nde Moğolların mücadele ettikleri yerlerden birisi de Kalyon Hisarı'dır. Burası da ele geçirildikten sonra Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 73; Hândmîr, 1362: III/42).

Tuluy, Herât ve çevresini aldıktan sonra 1220 yılında Tâlekân'ı kuşatmakta olan babasına katılmak için yola çıkmış ve bir süre sonra da babası Cengiz Han'a katılmıştı (Cüveynî, 1998: I/16; Havafî, 1341: II/293-295; Yuvalı, 1994: 21; Kafalı, 2005a: 368).

Ögedey'in⁸⁸ ordusu ise Herât'tan geçerek Sistân'ı ele geçirmiştir (Bacon, 1951: 235, 237; Brandenburg, 1977: 10; Özgüdenli, 2007a: 221).

Sözün kısası Tuluy, iki üç ay içerisinde her kasabası bir şehir hükmünde olan, insan dalgaları bakımından her biri deniz dalgalarına benzeyen onca güzelliği olan şehirleri, açılmış el gibi dümdüz yaptı. Başkaldırıp karşı koyanları ezip geçti. Herât'ı çevresiyle birlikte aldıktan sonra babasına katılmak üzere yola çıktı (Cüveynî, 1998: I/162).

Cengiz 'in oğullarından Çağatay'a Celâleddîn'i takip vazifesi verilmiş ve o da 1221-1222 yıllarında Celâleddîn Hârezmşâh'ı takiple Hindistan hududuna kadar Moğol sınırlarını genişletmiştir (Kafalı, 2005c: 155; Çakmak, 2012: 267).

1221 yılında Herât'ta Moğollara karşı isyanlar çıkmıştır (Taneri, 2009: 96, 242). Bu civardaki bir kısım bölgelerde Celâleddîn'in desteklediği bir isyana kalkışmak âdetâ ölümsüzlük hareketiydi (Saunders, 1971: 61; Çakmak, 2012: 267). Hârezmşâh Sultanı Celâleddîn Gazne'ye gelince, Bâmyân'ın yüz elli kilometre güney doğusunda iç içe geçmiş iki bin beş yüz metre yükseklikteki dağlarla korunan bozkırların ortasındaki Meydan-ı Sebz'e sığınıp burada toparlanmaya başlamıştı (Hamdullah Müstevfi, 1913: 117). Celâleddîn burada, Moğollara karşı girişeceği savaşın stratejisini çizerken bir yandan da çevredeki yerel yönetim liderleri kendisine katılmışlardır. Kalaç ve Kanglı Türkmenlerinden oluşan Türk, Afgan, Gûr kabile ve liderleri Moğollara karşı Celâleddîn'e destek vermişlerdir. Diğer taraftan da Hârezmşâh Celâleddîn, Kanglı Türklerin'den olup akrabası olan Herât Emîri Emin Melik'in kızı ile evlenip hısımlık da tesis etmiştir (Cöhce, 2002a: 820).

⁸⁸ Ögedey Han (ö. 639/1241): Cengiz Han'ın küçük oğlu olup Cuci ve Çağatay'ın küçük kardeşleridir. Tuluy Han'ın ağabeyidir (Özgüdenli, 2007a: 221). 1229-1241 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

Bu sırada Celâleddîn Hârezmşâh, Moğol komutanı ve ünlü başyargıcı Şigi Kutuku Noyan önderliğindeki Tatarlar'ı Gazne-Bâmyân arasındaki Parvan denilen yerde bozguna uğrattı (Nesevî, 1934: 54; Seyf-i Herevî, 1944: 73; İsfizârî, 1338: II/60; Cüveynî, 1988: II/340; Brandenburg, 1977: 11; V. Barthold, 1990: 466; Cöhce, 2002a: 820; Maron-D'ohsson, 2006: 131, 135). Hârezmşâhların kazandıkları bu zafer âdeta onların yeniden dirilişi olmuştur (Cöhce, 2002a: 820). Celâleddîn Hârezmşâh'ın bu başarısında Halaç Türklerinden Seyfeddîn Buğrak ve Celâleddîn Hârezmşâh'ın dayısının oğlu Emin Melik'in Moğolların yaklaşması nedeniyle buradan ayrılıp Celâleddîn ile birleşmesinin rolü de büyüktür (Nesevî, 1934: 46; Prawdin, 1967: 192). Celâleddîn Hârezmşâh, Herât Emîri Emin Melik'in büyük yardım ve destekleri ile Moğolları yenip çoğunu öldürmüştür (Nesevî, 1934: 54; Cüveynî, 1997: 133; Yuvalı, 1994: 25). Kaçanlar Tâlekân'a varıp durumu Cengiz Han'a bildirmişlerdir (Cöhce, 2002a: 820; Maron-D'ohsson, 2006: 131, 135).

1221 yılında Bâmyân civarında Moğolların bir kısım öncü kuvvetlerini öldürmesi de Herât halkını cesaretlendirmiştir (W. Barthold, 1930: 53; Taneri, 1977: 24; Maron-D'ohsson, 2006: 131, 135). Hârezmşâh Sultanı Celâleddîn'in Gazne'de güçlendiğini duyarak heyecana kapılan ve Gayri Müslîm idare yerine Hârezmşâhlar gibi Müslüman bir idareye bağlı bulunmayı isteyen Herât halkı Moğollara karşı ayaklanmıştır.⁸⁹ Herât daha önce zaten birkaç defa Moğol istilâsına maruz kalmış ve işgal edilmişti. Herât halkı isyan ederek Moğol Darugası Mötüken ve Melik Ebubekir Marugaçi'yi öldürmüşlerdi (Seyf-i Herevî, 1944: 72, 104; İsfizârî, 1338: II/61; Togan, 1988c: 431; Ensârî, 1383: 158).

⁸⁹ Herât'la birlikte aynı zamanda Merv'de de isyanlar çıkmıştır. Bu iki isyan da yağmanın yanında katliam boyutunda öldürmelerle kanlı bir şekilde bastırılmıştır (V. Barthold, 1990: 472).

Cengiz Han, Moğol kumandanı Elcigiday kumandasında seksen bin kişilik bir orduyu, Moğollar tarafından Horâsân'ın tahrip edilmemiş daha doğrusu en az tahrip edilmiş şehri olan Herât'a doğru yola gönderdi. Horâsân'dan da 50 bin asker Elcigiday'a yardıma gelmiştir. Elcigiday, Herât yakınında kamp kurmuş, şehrin her kapısına eşit sayıda olmak üzere üçer bin asker yığmıştır. Elcigiday, askerlerinden kaçanların ve başarısız olanların öldürüleceğini, başarılı olanların da ödüllendirileceğini ilan etmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 77; Hândmîr, 1994: 37). Herât'ın ileri gelenlerinden Melik Mübarüziddîn ve Hacı Fahreddîn ise halktan şehrin savunması için söz almışlardır. Ne çare ki karşıdaki düşman çok kuvvetlidir ve savunma oldukça güç bir hal almaktadır. Ancak Herât halkı arasında muhasara uzadıkça hizipleşmeler meydana geldi (Seyf-i Herevî, 1944: 76; Hândmîr, 1994: 37; Maron-D'ohsson, 2006: 135). Surlarından gedikler açılan şehre Moğol girişi başladı. Elcigiday, 14 Haziran 1222 de şehri teslim aldı (Maron-D'ohsson, 2006: 135).

Ele geçirilen şehre giren Moğol ordusu büyük katliam yapmıştır. Yedi gün boyunca halkın malları yağmalamış (İsfizârî, 1338: II/61, 66, 101) ve kadınları esir alarak Tâlekân'a gönderilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 77; İsfizârî, 1338: II/66). Seyf-i Herevî 1218-1222 yılları arasındaki olayların detaylarını anlatırken Herât kuşatmasının sekiz ay sürdüğünü, çok sayıda insanın kadın-erkek, çocuk-büyük demeden öldürüldüğünü, şehir halkının şehit olmak için savaştığını kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 72-73, 77-78; Togan, 1988c: 431; Boyle, 2000: 620; Ensârî, 1383: 158). Bu katliam hakkındaki rivâyetlere göre Herât'ta ölenlerin sayısı 1,5 milyondan fazla idi (Brent, 1976: 73; Boyle, 2001: 485; Ayverdi, 2004: 310). Seyf-i Herevî'ye göre 1 milyon altı yüz bin, Cüzcanî'ye göre ise 600 bini Herât'ta olmak üzere Bâdgîs'e kadar olan yerlerde 2 milyon dört yüz bin insan ölmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 63, 70, 80-81;

İsfizârî, 1338: I/255-257; İbnü'l-Esîr, 1987: XII/352; Bury-F.B.A., 1923: 634; Özdemir, 1332 (1906): 148; Frye, 1996b: 177; Ensârî, 1383: 158; Boyle, 2001: 316; Hartog, 2004: 115; May, 2007: 29-95). Seyf-i Herevî, Moğolların on dört yaş civarında 100 bin kızı esir alıp götürdüklerini kaydetmiştir (1944: 70, 81). Şehirdeki katliamın olumsuz etkisi uzun süre hissedilmiştir (İsfizârî, 1338: II/460). Celâleddîn Hârezmşâh'ın adamlarından⁹⁰ 10 bin kişi bölgede baskınlar düzenleyerek Moğol ordusuna çok büyük zararlar vermekteydiler. Bunların liderleri de yakalanarak Herât'ta idam edilince bu grup da dağıldı. Artık bölgede Moğolların karşısında duracak en ufak bir güç kalmamıştı (Seyf-i Herevî, 1944: 92-93). Cüveynî (1988: I/213) Herât Bölgesi'nin işgali ve yapılan katliamlar için tarihe şu notu düşmüştür:

Oralarda bulunan mamûr yerler harabeye döndü. Canlıların büyük bir kısmı hayatlarını kaybetti. Yiğit ve büyük insanların kemikleri çürüdü. Âlimler, ya sefilleştiler ya da dünyalarını değiştirdiler. İçi rahat, zamanı bol, araştırma imkânı fazla olan bir adamın bile bu şehirlerin başına gelenleri anlatmaya gücü yetmez. Ya bu işten hemen vazgeçer ya da bu kitabın yazarının düştüğü sıkıntıya düşer. Bu âciz, yolculuklardan ve diğer işlerden arta kalan az bir zamanı da dinlenmek için değil, bu hikâyelerin müsveddelerini yazmak için geçirdi. Sözün kısası, Tuluy iki üç ay içine her kasabası bir şehir hükmünde olan, insan dalgaları bakımından herbiri deniz dalgalarına benzeyen onca güzelliği olan şehirleri açılmış el gibi dümdüz yaptı. Başkaldırıp karşı koyanları ezip geçti. Herât'ı çevresiyle birlikte fethettikten sonra babasına katılmak üzere yola çıktı.

⁹⁰ Hârezmşâhlar Kanglı Türkleri'nden olduğu için bunlara Kangliyan denilmekteydi. Bkz. Seyf-i Herevî, 1944: 92).

Bölgede yapılan katliamlar için verilen bu rakamlara belki de o zamanki Herât şehrine ilaveten Herât Bölgesi'nin şehirleri de dâhildir. Ancak her neresi dâhil olursa olsun, Orta Çağ nüfusu göz önüne alındığında bu rakam dudak uçuklatacak sayıdadır. Zaten şehir ve bölgesinin ahalisi ve “dönemin kaynakları bu katliama büyük felaket demişler” ve öyle kayıt düşmüşlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 77; V. Barthold, 1990: 472; Christensen, 1993: 198; Boyle, 2001: 316). Bazı kaynaklar ise Herât'ın 1221 yılında alındığını, isyanın 1222 yılında çıktığını ve şehrin de talan edildiğini kaydetmişlerdir (Hândmîr, 1994: 37; Curtin, 1908: 128-129; Ettinghausen-Grabar, 1987: 341; .; Ensârî, 1383: 158-159; Boyle, 2000: 622; Szuppe, 2003: sy.).

Elcigiday Herât'tan ayrılınca iki bin kişiyi tekrar Herât'a saklanan varsa öldürülmeleri için yollamış ve bu Moğollar da üç bin kişiyi öldürmüşlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 82). Moğol kumandanı Elcigiday şehirde kaldığı iki gün boyunca sadece sanatkârları ayırmış, kalan ahaliyi kılıçtan geçirmiştir (Togan, 1988c: 431). Bu katliamlardan kurtulan bin dokuma ustası Moğollar tarafından Doğu Türkistan ve Çin'e götürülmüşlerdir (Ferrier, 2005: 168). Bazı kaynaklarda Moğol katliamı ile insanların birçoğunun öldüğü ya da kaçtığı, şehirde sadece kırk kişinin kaldığı ve bunların da dağlara kaçtığı, Moğollar gittikten sonra bu kırk kişinin şehre indiklerinde Mescid-i Cuma'nın enkazında evlerinin yerlerini zor buldukları anlatılmaktadır (Seyf-i Herevî, 1944: 82; Boyle, 2000: 618). Seyf-i Herevî'nin kaydına göre katliamdan kurtulan “Şerâfeddîn Hatib⁹¹ ve yirmi kişi Mescid-i Cuma civarında bir müddet kaldılar” (Seyf-i Herevî, 1944: 84-85; Hândmîr, 1362: III/42). “Şerâfeddîn Hatib'in yanındaki yirmi kişi⁹² onunla birlikte kalmaya yemin etti.” (Seyf-i Herevî, 1944: 85). Moğollar, Herât'ın

⁹¹ Hândmîr Şerâfeddîn Hatib'in hekim olduğunu kaydetmiştir (Hândmîr, 1994: 37; Ferrier, 2005: 168).

⁹² Hândmîr ise burada kalanların sayısını on altı olduğunu ve çevreden gelenlerle bu sayının kırka ulaştığını, on beş yıl boyunca bu yirmi dört kişinin Sultan Gıyâseddîn'in (Hândmîr, 1994: 37-38; Boyle,

da içinde bulunduğu Belh hududundan Damgan'a kadar geniş bir alanda o kadar tahribat yapmışlardı ki, buğday ambarlarını, hatta tohumlukları bile ateşe vermişlerdi (Seyf-i Herevî, 1944: 94).

Bu sebeple Hatib ve yanındakiler saman içinde buğday arayarak beslenmişler ve bu şekilde şehirde bir yıl kalmışlardır (Seyf-i Herevî, 1944: 86-87). Belki şehirde gerçekten kalanların sayısı bu kadar az değildir, ancak bu rakam katliamın boyutunu göstermesi bakımından dikkate şâyandır.

İlhanlı veziri Reşîdeddîn de Gazan Han'ın imar faaliyetlerinden bahsederken; İskender de dâhil olmak üzere bu güne kadar Cengiz Han'ın oğulları kadar geniş ülkeler fetheden ve bu kadar büyük şehirde çok fazla katliam yapan başka kimsenin olmadığından bahsetmiştir (Turan, 2010: 481).

Horâsân'da, Afganistan'da ve İran'da Moğolların sistemli bir şekilde toplu katliamları ile çok sayıda insan öldürülmüştür. Moğol istilâsı ile sadece şehirler tahrip edilip yağmalanmamıştır. Erkeklerin çoğu Moğol ordusuna asker kaydedilmiş, kadınlar toplu olarak esir edilerek bir kısmı Tâlekân'a götürülüp ve cariyeye yapılmıştır (İsfizârî, 1338: II/66; Üçok, 1968: 117; Rasony, 1971: 178-179; Boyle, 2001: 316).

Cengiz Han'ın oğulları Herât çevresini çok büyük oranda tahrip ettiler. Şehirleri imar ederek halkı memnun etmek yerine katliam hareketleri ile ve kan dökerek düzeni sağlamaya çalıştılar (İsfizârî, 1338: II/ 107). 1222-1237 yılları arasındaki Moğol istilâsı ile şehirler yerle bir olmuştur. Cengiz Han, Herât'ın içinde bulunduğu Horâsân'ı bir hudud bölgesi olarak bıraktığı için şehrin imarına izin vermemiştir. Bu yüzden Herât 1222 yılından 1236 yılına kadar önemini kaybetmiştir (Uslu, 1987: 33).

2000: 618) Cuma Câmi'nin yanındaki mezarının çevresinde yaşadıklarını, şehrin harabeleri içindeki anbarlardan bulabildikleri kırk kilo tahılı ektiklerini kaydetmiştir (Hândmîr, 1994: 37; Ferrier, 2005: 168).

Moğol istilâsı sırasında Herât Bölgesi çok acı çekmiş, istilânın izleri uzun yıllar silinmemiştir. Halkın çoğu katledilmiş, kalanların bir kısmı köle yapılmış, bölgedeki insanların bir kısmı Çin'e ve doğudaki bazı yerlere ya kaçmışlar ya da zorunlu göçe tâbi tutulmuşlardır. Bu dönemde şehrin ekonomisi büyük zarar görmüştür.

Seyf-i Herevî'ye (1944: 105) göre, Moğollar, şehir güçlenip tekrar karşı koyar düşüncesiyle bir süre Herât'ı imar etmediler. Ögedey'in 634/1236-37 yılında Moğol hükümdarı olmasından sonra Herât tekrar canlandırılmaya başlamıştır. Ögedey Kağan zamanında Herât'a bizzat kağan bakmıştır. Ancak şehir bir yandan da Batu Han'a tâbiydi (Seyf-i Herevî, 1944: 128).

Çünkü Herât artık Moğol topraklarının bir parçası gibi idare edilmeye başlanmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 106; Uslu, 1987: 33). Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da Moğolların, şehrin toparlanınca tekrar isyan edeceği konusunda kuşkularının devam etmesidir. Bu nedenle de Horâsân, Mâverâünnehr ve Irak gibi yerlerden buraya insanların gelmesini teşvik ederek asıl yerli şehir halkının azınlıkta kalmasını sağlamaya yönelik çalışmışlardır (Seyf-i Herevî, 1944: 107).

“Ögedey Han, bölgenin canlanması için” (Hândmîr, 1994: 38) istilâdan sonra 1236 yılından itibaren bir dizi tedbirler almışsa da bunlar XIV. yüzyıla kadar çok düşük ölçekli olarak kalmıştır (Szuppe, 2003: sy.). Onun zamanında (1229-1241) şehir “at nallatmak için” yani ordunun ihtiyacını karşılamak için ufak çapta çalışmalar yapılmış, ziraat, dokumacılık gibi alanlarda sınırlı gelişmeler olmuştur (Togan, 1988c: 432). Bu zamanda belirtilen sebepten ötürü şehirde üretimi teşvik edilmiştir. Bu teşvikten dolayı şehrin ekonomisi biraz da olsa canlandırılmaya başlamıştır. Bu dönemde, daha önce göç edenlerin tekrar gelip üretime katkıda bulunmalarını sağlamaya çalışılmışsa da o eski günlerin Herât'ına dönmek için daha çok zamana ihtiyaç duyulacaktır. Öyle ki Moğollar

zamanında halkın tohumlukları dahi ya ellerinden alınmış veya yakılıp halk yoksulluğa terk edilmiştir. Yine de Ögedey Han, kendinden önceki Moğol hükümdar ve yöneticilerine göre Müslümanlara daha iyi davranmış, Müslümanlara eziyet edenleri cezalandırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 94).

Şehir 1240 yılından itibaren Uyurlu darugalar sayesinde canlanmaya başlamıştır (Havafî, 1341: II/308-310; W. Barthold, 1930: 53; W. Barthold, 1975: 185). Bu dönemde Müslümanlara karşı daha ılımlı bir politika takip eden Ögedey Kağan Herât ve Belh topraklarının vasal olmasına müsaade etmiştir.

635/1237-38 yılında Ögedey Kağan'ın emri ile Şerâfeddîn Hatib ve Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman Herât'ın yönetimi için görevlendirildiler ve onlar şehre gelip buranın imarı için bazı kararlar aldılar (Seyf-i Herevî, 1944: 106; İsfizârî, 1338: II/110-111; Ensârî, 1383: 159, 176). Bu dönemde Herât'a; Türkistan, Mâverâünnehr, Horâsân ve Irak'tan insanlar gelmeye başladı (Seyf-i Herevî, 1944: 106-107). Halk üzerinde istimâlet politikası⁹³ uygulanmaya çalışıldı (Seyf-i Herevî, 1944: 197).

637/1239-1240 senesinde Ögedey Kağan, Uygur Türklerinden Moğol Emîri Harlıg'ı (Karlıg) Türkistan'dan Herât'a doğru gönderdi. Bu sırada şehri Moğollar adına Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman yönetmekteydi (İsfizârî, 1338: II/110; Ensârî, 1383: 159). Daha sonra ondan şehrin yönetimini 638/1240-41 yılında Mecneddîn Muhammed Kalyonî almıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 123; Ensârî, 1383: 159). Melik Mecneddîn Kalyonî ile Harlıg uzun süre şehri birlikte yönetmişlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 171-172)..

1241 yılında Ögedey Kağan'ın ölümüyle Çağatay'ın oğlu Yesü Mönke şehrin yönetimine karışmaya başladı (Seyf-i Herevî, 1944: 128). 1241 yılında Yesü Mönke,

⁹³ Gönül alarak, halkı hoşnut yaparak amaca ulaşma politikası.

Hârezmşâhlı Şerafeddîn Bitikçi'yi buraya melik tayin etmiştir. Şerafeddîn Bitikçi ile Harlıg arasında adı konulmamış bir rekabet ve çekememezlik ortaya çıktı. Melik Mecneddîn Kalyonî, Şerafeddîn Bitikçi'ye itibar etmedi. Şerafeddîn Bitikçi Herât'tan ayrıldı. Seyf-i Herevî'nin (1944: 171-172) “Şerafeddîn Bitikçi ile Harlıg birlikte şehirde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. 646/1248-49 yılında ölmüştür.” şeklindeki açıklamalarına bakılırsa Şerafeddîn Bitikçi'nin tekrar şehre döndüğü görülür. Ancak onun ne zaman geri döndüğüne dair bir kayda rastlanmamıştır. Mecneddîn Herât halkı ile iyi ilişkiler kurarak onlarla kaynaşmış, taraftarlarının sayısını arttırmış, bir taraftan da Batu Han'ın gönderdiği elçileri hoş tutmuştu (Seyf-i Herevî, 1944: 128; İsfizârî 1338: II/119).

Melik Mecneddîn Kalyonî ile Harlıg bir süre şehri birlikte yönetmişlerdir. Bu dönemde Herât halkı ihsanlara boğulmuştur. Hatta Seyf-i Herevî (1944: 128-130) Melik Mecneddin Kalyonî'in ihsanlarının bolluğundan halkın çalışmayı dâhi bıraktığını kaydetmiştir. İddia abartılı gelse dâhî, ihsanların derecesini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Şehirdeki para bolluğu sebebi ile hayat pahalılığı olmuş, dört yüz menn⁹⁴ buğday yarım dinar, şeker iki dang⁹⁵, bir koyun çeyrek dang olmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 130). Harlıg, Melik Mecneddîn Kalyonî'nin gücünden rahatsız olup kıskanmış ve ondan çekinmeye de başladı (Seyf-i Herevî, 1944: 128-129; İsfizârî 1338: II/119). Harlıg 640/1242-43 yılına doğru Mecneddîn'i şikâyet için bir heyeti Argun'a yollayıp, kendilerini dinlemediğini ve başına buyruk hareket ettiği haberini gönderdi (Seyf-i Herevî, 1944: 130-132; İsfizârî 1338: II/120). Bu şikâyet Argun Han'ın kulağına ulaşınca Argun Han Mecneddîn'e karşı asker yolladı. Mecneddîn Muhammed Kalyonî öldürüldü. (Havafî 1943: II/313). Havafî (1943: II/312). Mecneddîn Kalyonî ölünce

⁹⁴ Bir menn altı yüz on iki gram'dır (Alptekin, 2006: 185).

⁹⁵ Altıda bir anlamına gelmektedir. Bir dirhem altıda biridir (Kanar, 2010: 639).

oğlu Şemseddîn Muhammed Batu Hân'ın huzuruna çıkıp ondan Herât'ın yönetimini almıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 137-139; İsfizârî, 1338: II/120-122; Havafî, 1341: II/ 312-312). Şemseddîn Muhammed Herât'a döndüğünde, Herât'ın önde gelenlerinden olup babasının en yakın dostlarından olan Şerafeddîn Laçî'nin annesiyle evlenmiş olduğunu gördü. Şemseddîn Muhammed de babasının bu kadim dostunu çok seviyordu. Ancak dönüşünde beklemediği ve kendisine çok ağır olayla karşılaşması onu çok üzdü. Şemseddîn Laçî, Şemseddîn Muhammed'den çekindiği için Muhammed'i zehirlemesi için hizmetçisine para verdi. Hizmetçisi de Şemseddîn Muhammed'i öldürdü. Bundan sonra şehrin idaresi Kert hânedânına verildi (Seyf-i Herevî, 1944: 138).

1244 yılında Moğol Kağan'ının Horâsân Umûmî Vâlisi Argun Aka, yerli Gûrlulardan Şemseddîn'i melik tayin etmiştir (Togan, 1988c: 432; Lane, 2003: 154). 1253 yılında toplanan kurultayda alınan kararların neticesinde Tuluy Han'ın oğlu olup kudretli ve akıl sahibi bir Moğol Hükümdarı olan Mönke Han zamanında bütün İran dolayısıyla da Herât Bölgesi Moğol egemenliğine girmiş ve bu dönemde imar faaliyetlerinde bulunulmuştur (Devletşâh, 1997: II/216).

654/1256-1257 yılında Mönke Han, Merktay'ı Herât'a görevli olarak yollamıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 281; Havafî, 1341: II/324). Melik Şemseddîn, uzun süredir şehirde görev yapan Emîr Harlıg'ı başına buyruk hareket edip büyük Moğol Kağanı'nı dinlemediği konusunda Barak Hân'a şikâyet etmişti (Havafî, 1341: II/327). Merktay 657/1258-1259 yılında Herât'a şihne olarak gelince (Seyf-i Herevî, 1944: 287) Harlıg azledildi. 657/1259 yılında Mönke'nin ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ile Arık Buka (Boğa) taht mücadelelerini sürdürürken Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu Algu da Arık Buka adına Türkistan'da faaliyetlerde bulunmuş, Hârezm ve Afganistan Çağatay Hanlığı'nın yönetimine girmiştir. İşte Afganistan'ın Çağatay yönetimine

girmesi ile Herât Bölgesi de bir süre Çağatay egemenliğinde kalmıştır (Yuvalı, 2005: 177).

Herât başta olmak üzere bölgenin önemli şehirlerini Hârezmşâhlardan almak için canla başla mücadele veren Cengiz Han'ın çocukları, buranın fethinden sonra yönetim konusunda ihtilafa düşmüşler, kendilerinden sonra gelen çocukları ve torunları zamanında birbirleriyle dahi savaşmışlardır.

İlhanlı Hükümdarı Abaka Han (1265-1282) ile Çağatay Hükümdarı Barak Han (1266-1271) arasında yaşanan savaşlardan Herât çok zarar görmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 318-319). Herât civarında 1 Zilhicce 668/22 Temmuz 1270 yılında⁹⁶ yapılan ve Abaka Han'ın kazandığı (Biran, 2002: 195) savaştan sonra Barak Han Mâverâünnehr'e kaçmıştır. Çağataylılar'ın askerlerinin bir kısmı esir alınmış, bir kısmı da Herât'a sığınmıştır. Bu savaşta Şemseddîn Kert, Barak Han'a destek verdiği için şehir İlhanlılarca tahrip edilmiş ve Şemseddîn Tebrîz'e götürülmüştür. Horâsân, dolayısıyla Herât İlhanlılar'ın egemenliğine girmiştir. Kert Meliki Fahreddîn de şehri İlhanlı emîrine teslim etmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 188, 314; Havafî, 1341: II/389). Bunun karşılığında da Şemseddîn Kert, Abaka tarafından yarlıg verilerek ödüllendirilmiş, kemer ve hil'at verilerek Herât'a dönmesine müsaade edilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 340, 340; Lane, 2003: 86). Melik Şemseddîn dönüşünde Abaka'ya hediyeler göndermiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 343). 671/1272-73 yılında Melik Bahaeddîn, Abaka Han tarafından Herât'a yönetici olarak gönderildi (Seyf-i Herevî, 1944: 339). Onun şehirdeki faaliyetleri hakkında çok fazla bilgi yoktur. 672/1273-74 yılında Emîr Suncuk

⁹⁶ Faruk Sümer, Herât yakınında yapılan bu savaşın tarihini 668/1270 yılı olarak vermiştir (Sümer, 1989: 179). Savaşta Abaka Han'ın 50-100 bin arasında, Barak Han'ın ise 90-100 bin arasında ordularının olduğu tahmin edilmektedir (Biran, 2002: 207). Bu savaşta Barak Han tarafında savaşan Margaul isimdeki komutan çok büyük başarılar göstermiş, İlhanlı ordusu karşısında adeta bir set oluşturmuşsa da savaş sırasında ölmüştür. Abaka Han'da ordusunu heyacana getirmek için büyük gayret sarfetmiştir (Biran, 2002: 196). Bu savaşın Moğol hanlıkları üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Savaştan sonra Çağataylar yıkılma dönemine girmiştir (Biran, 2002: 200).

ve Hacı Veciheddîn Herât'a görevlendirildiler (Seyf-i Herevî, 1944: 339). Bunlar hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Herât'ın ve bölgenin Moğollar ve Kertler devrindeki tarihini yazmış olan Seyf-i Herevî, Abaka Han zamanında 674/1275-1276 yılında şehrin ekonomik olarak iyi bir yıl geçirdiğini ve ürünlerin bol olduğunu kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 340).

660/1261-1262 yılında Neküdâr, Abaka Han'a muhalefet ederek, aşireti ile birlikte Mâlan civarını yağmalayıp Murgâb'a gelmişti. Daha önce Turmağa ile beraber 663/1264-1265 yılında Herât'ın imarı için görevlendirilen Labıktay (Seyf-i Herevî, 1944: 107, 285) ve şehrin yöneticisi Melik Şemseddîn-i Kert, 1500 asker ile birlikte Neküdâr üzerine yürüyüp onu etkisiz hale getirdiler (Seyf-i Herevî, 1944: 210). Melik Şemseddîn, zaman zaman bölgede gaileler çıkaran bu aşiretten çok sayıda insanı öldürmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 280, 444).

Abaka Han 678/1279 yılında Herât önlerine kadar gelip çevredeki aşiretleri itaati altına almışsa da bir yıl sonra ölmüştür. 678/1288-1291 seneleri arasında şehirde ancak yüz kadar ailenin kaldığı rivâyet edilmektedir. Bunlar da İhtiyareddîn Kalesi'nde ve Mescid-i Câmî yanında bulunan Gûrlu Sultan Gıyaseddîn'in türbesinde barınmaktaydılar (Togan, 1988c: 433; Aka, 1988: 181-289). Seyf-i Herevî ise şehrin harap olduğunu, asayişin kalmadığını, insanların kale içine sığındıklarını, asayişsizlikten dolayı gece sokağa çıkamadıklarını kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 383).

Çağataylılar'ın Horâsân'daki tahribatlarını önlemek için 690/1291 yılında görevlendirilen Nevrûz b. Argun, beş bin süvari ile birlikte Bâdgîs'e geldi ve Gazan Han'ın muhalifleri ile mücadele etti (Seyf-i Herevî, 1944: 384; Spuler, 1987: 107). Onların mallarını ellerinden aldı. Daha sonra Nevrûz, Gazan Han'ın emriyle Herât'a

geldi. Şehri imar edeceğini söyledi. Nüfus artması ve şehrin yeniden canlanması için buraya göçü özendirdi. Nevrûz, Bâverci adında birini şehre şihne yaptı. Gerek Moğollardan ve gerekse de Müslümanlardan kimsenin zarar görmemesi için emirler çıkarttı. Bu dönemde şehirde Tugaytuga daruga, Kümüşbuga nöker, Turungar isimli bir kişi de bitikçi olarak görev yapmaktaydı (Seyf-i Herevî, 1944: 384).

Nevrûz daha sonra Bağdat'da adamlarının ele geçirilip katledilmesi dolayısıyla isyan etmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 327). Onun Herât'a gelmesine eski dostu ve akrabası Kert emîrlerinden Şemseddîn Kert'in oğlu Fahreddîn sebep olmuştur (Özgüdenli, 2009: 127-128). Seyf-i Herevî, Emîr Nevrûz'un Herât'a gelmesiyle 690-691-692 yıllarında şehirde adaletin tesis edildiğini, halkın refah seviyesinin iyileştiğini, etraftaki köy ve kasabalardan insanların Herât'a gelmeye başladıklarını kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 383). Câm şehri'nin şeyhülislamı, Fahreddîn'in kayınpederi olup damadına bu hareketi ile tüm Horâsân'ın Moğollar tarafından harap edileceğini bildirmiş, bunun üzerine o da çeşitli ve uzun hilelerin ardından Emîr Kutluşâh tarafından Nevrûz'un 18 Zilkaade 799/13 Ağustos 1297 yılında ele geçirilip katledilmesine sebep olmuştur (Seyf-i-Herevî, 1944: 591; Hândmîr, 1362: IV/212; Özgüdenli, 2009: 128-129).

Herât, Moğollar zamanında imparatorluğun doğu yollarını koruyan ve aynı zamanda İlhanlılar ile Çağataylılar arasında tampon bir bölge konumunda olduğu için Olcaytu'nun elinden çıkmaması gerekiyordu. Bu sebeple de Olcaytu Han Kertleri kaybetme pahasına da olsa hükümdarlığı boyunca yoğun bir şekilde Herât meselesiyle ilgilenmek zorunda kalmıştır.

1312 yılında Herât'a Mahmud Duladay daruga, Emîr Berkud ise nöker tayin edilmiştir. 1315 yılına kadar bölgede Emîr Bucay isyanları bastırmış, ancak 1315

yılında Çağataylılarla yaptığı savaşta ölmüştür. Olcaytu Han, 20 Ramazan 716/6 Aralık 1316'da kendine yeni başkent olarak seçtiği Sultaniye'de vefat ederken yerine oğlu Ebû Sa'îd geçecektir. Ebû Sa'îd Bahadır'ın başa geçmesi üzerine ise, gelişen hadiselerin de tesiriyle Kert Meliki Gıyaseddîn'in itibarı daha da arttı (Hâfız-i Ebrû, 1959: 31; Abdurrezzak es-Semerkandî, 1974: II/134-35). Herât'ı idare eden Moğol beyleri Duladay, Bektut ve Bucay'ın oğlu Mübarekşâh, Çağatay Prensi Yasavur'a⁹⁷ dayanarak Ebû Sa'îd'e kafa tutmuşlardı. Duladay, Bektut ve Yasavul Çağatay Hanları ile iyi geçindikleri için İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd'e biat etmediler. Ebû Sa'îd ile Beylerbeyi Emîr Çoban, Melik Gıyâseddîn'i ötekilere rağmen kuvvetlendirdi ve bu durum Herât'ta yeniden sükûnetin oluşmasını sağladı. Bir süre sonra Emîr Çoban ve oğlu Calav Han'ın Ebû Sa'îd ile aralarının açılması üzerine baba oğul Gıyâseddîn'e sığındılar. Ancak o, Ebû Sa'îd'e ihanet etmeyerek bu kişileri öldürmekte tereddüt göstermemiştir. Artık Moğollar güçten düşerken Kertler Herât ve çevresinde hâkimiyet kurmaya başladılar (Spuler, 1987: 123).

Görüldüğü gibi Moğolların son dönemlerinde Herât'ta onları temsilen birçok yönetici görev yapmıştır. Bunların bazen birkaçı aynı anda görev yaparken, bazen de birinin yerine bir başkası görevlendirilmiştir. Bu nedenle Moğolların son döneminde Herât'ın yöneticilerinde bir karışıklık ve çokluk dikkati çekmektedir. Buna bir de bölgesel Kert yöneticilerinin Moğol yöneticileri ile birlikte aynı anda şehirde görev yapmaları eklenince yönetim açısından çok başlık ve karışıklık daha da artmaktadır.

---

⁹⁷ Emîr Yasavur: Çağatay Hanlığı'nın şehzâdelerinden olup Olcaytu Han zamanında Horasan'a geçmiş ve kendisine bir miktar arazi iktâ edilmişti. Yasavul, Ebû Sâ'id'in gençliğini fırsat bilerek Horâsân'ı ele geçirmeye teşebbüs edince Çağatay Hanı Kebek tarafından öldürülmüştür (Demir, 2002: 381).

2.6. Kertler Döneminde Herât

Afganistandaki Kert hânedânı (643-791/1245-1389) hakkında bilgilerimiz çok sınırlıdır (Bacon, 1951: 239; Brandenburg, 1977: 7). Herât'ın dağlık alanlarında yaşamışlardır. Tacik kökenlidirler (Ivanov, 1926: 150; Wahab-Yaungerman, 2007: 62). Devletşâh (1997: II/322) ise Kert meliklerinin Alptigin zamanında Çin'den Sûr adıyla bilinen birisinin Gûr Dağları'na gelmeleriyle ortaya çıktıklarını, aslen Türk olduklarını, Sebüktegin hânedânından sonra saltanatın kendilerine intikal ettiğini, meliklerinin cesaretli ve mürüvvetli insanlar olduğunu kaydetmiştir. Gûrlular Sünnî bir devlet olup Afganistan'ın Herât Bölgesi'nde yaşamışlardır. Onların ezeli rakipleri Serbedârîlerdir (Grousset, 1970: 422).

Bilinen ilk ataları Rükneddîn Muhammed Merâganî'dir⁹⁸ (Dames, 1988b: 157; V. Barthold, 1990: 439). Rükneddîn Ebûbekir İbn Taceddîn, Osman Meregânî'nin oğludur. Gûrlu soyundan gelmektedir. Gûr sarayının makbul kişilerinden olup bu hânedânın birisiyle evlenen Şemseddîn, babasının vefatı ile yıkılan Gûr Devleti'nden sonra (1236-1244) Herât'ta İndus Nehri'ne kadar olan bölgeyi yönetmiştir (Spuler, 1987: 174-175).

Kert Devleti ilk defa İran'ın Moğol egemenliğine geçmesinden sonra Gûrluların enkazı üzerinde kurulmuştur. 618/1221-22 tarihinde Tuluy ve ondan sonra Elcigiday tarafından tahrip edilen Herât şehri 1236 yılından itibaren yeniden imar edilmeye başlamıştı (Haig-Spuler, 1997: 672). Hülagü, Cengiz Han soyundan gelen şehzâde ve bir kısım noyanlarla birlikte yeni seferler için Horâsân ötesine ve Ceyhun Nehri'nin doğusuna görevlendirilmişti. Herât hâkimi Şemseddîn-i Kert, Mönke Han'ın bazı

⁹⁸ Merâga: İran'ın kuzey batısında Urmîye Gölü'nün yakınında ve Sahend Dağı'nın güney eteklerinden geçen Sâfî Akarsuyu'nun kenarında kurulmuştur. İslâm öncesi ve sonrası dönemlerde Azerbaycan'ın merkezi olma özelliği taşımış bir şehirdir (Özgüdenli, 2004c: 162).

seferlerine refakat etmiştir. Çok kurnaz olan Kertli Şemseddîn Moğollarla iyi geçinmiş, onların 1246-47 yılındaki Multân başta olmak üzere (Seyf-i Herevî, 1944: 157, 162) birçok seferine iştirak etmiştir.

Şemseddîn Kert 645/1247-48 yılında Mönke Han'ın huzuruna çıkıp yarlıg istedi. Mönke Han da onu övücü sözlerle yüceltti. Babasının ve dedesinin Moğollar'a yaptığı hizmetleri saydı ve Herât'ın idaresini bir yarlıg ile ona verdi (Seyf-i Herevî, 1944: 162, 165; Haig-Spuler, 1997: 672). Moğol ordusuna yaptığı hizmetlerin karşılığında 642/1244 yılında Garcistân, Gûr, Ferâh ve Sistân da onun hâkimiyetine verilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 200; İsfizârî, 1338: I/402; Cüveynî, 1998: 207, 372; W. Barthold, 1930: 54; Bacon, 1951: 237; Spuler, 1987: 175-176; Dames, 1988b: 157; Ensârî, 1383: 141).

Melik Şemseddîn-i Kert, Moğolların Herât'taki yöneticisi Uygur Harlıg ile iyi geçinmiş, Mengü Han'ın Karakurum'daki cülûsuna gidip (Seyf-i Herevî, 1944: 165; Togan, 1988c: 432; Lane, 2003: 20) dönüşünde ondan yarlıg almış ve yerini sağlamlaştırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 168). Hâkimiyetini devam ettirmek için de Moğolların sadık bir dostu gibi görünmüştür (Spuler, 1987: 174-175). Herât'ı yirmi iki yıl idare etmiş olan Uygur Harlıg ihtiyarlayıp azledilince Moğol Hakanı Mengü Han tarafından Hârezmlî Merktay daruga (Seyf-i Herevî, 1944: 287), Labılkay isminde birisi de nöker yapılmıştır. Merktay, şehrin imarına çalışmıştır (Togan, 1988c: 432). Bu sırada Moğollar, Herât'ta Kertlerin kendilerine bağlı olarak varlıklarını sürdürmelerine müsaade etmişlerdir (Nicole, 1988: 101; Grousset, 1970: 422).

653/1255 yılında Hülagü'yü Semerkand'da karşılayanlar arasında Herât hâkimi Şemseddîn Kert de bulunmaktadır (İsfizârî, 1338: I/413; Spuler, 1987: 60; V. Barthold, 1990: 25-26; Ensârî, 1383: 141 W. Barthold, 2005: 228). Herât Bölgesi'nin hâkimi

olduğu 1255 yılında Hülagü Han tarafından onaylanınca Kert hâkimiyeti başlamıştır. 666/1267-1268 yılında Şemseddîn Kert Herât'a dönünce (Uslu, 1988: 169) Herât'ta adaleti tesis edip asayişî sağladı (Havafî, 1341: II/380; İsfizârî, 1338: I/425). Muhaliflerinin çoğundan kurtuldu (Ensârî, 1383: 141). Karşı gelenlerin büyük bir kısmı idam edildi (Haig-Spuler, 1997: IV/ 672). Bütün idareciler Herât'ın ileri gelenleri onun hizmetine girdi (İsfizârî, 1338: I/ 425; Haig-Spuler, 1997: 672). Melik Şemseddîn'in bölgedeki başarılarından rahatsız olan on iki inançsız insan Kûhistân'dan Herât'a gelmişler ve onu öldürme planlarını uygulamak için fırsat aramaya başlamışlardı. Bu kişiler kırk gündür şehirdeydiler. Bir gün Melik Şemseddîn Gâzîrgâh'a giderken İncili Köprüsü'nün üstünde bu insanlardan ikisini gördü. Şemseddîn bu kişilerden şüphelendi. Yanındaki adamlarından Melik İzzeddîn-i Tûlek'e bu iki kişiyi tevkif etmesini söyledi. Bunların her birine iki yüz sopa vurularak zorla konuşurdu. Bu kişiler Kûhistân'dan geldiklerini ve Şemseddîn-i Kert'i öldürmeyi planladıklarını söylediler. Soruşturma sonunda kalan on kişinin de yeri öğrenilerek yakalandılar ve şehrin dışına götürülerek öldürüldüler (Seyf-i Herevî, 1944: 302).

Şemseddîn bağımsız hareket etmeye başlayınca Hülagü Han sinirlenip onun derisinin kendisine getirilmesini emretmiştir. Şemseddîn 654/1255-56 yılında Hülagü'ye boyun eğmiştir (İsfizârî, 1338: I/402; Dames, 1988b: 157; Ensârî, 1383: 191-192). Herât'a 656/1258 yılında tekrar hâkim olan Melik Şemseddîn'i bir süre sonra burada yaşayan Pûşinciyan taifesi Batu Han'a şikâyet etmiş, Şemseddîn'in Batu'nun emirlerini yerine getirmediğini, onun aslında makbul birisi olmadığı yönünde bilgiler vermişlerdir. Batu Han da olaya kızıp kardeşini Şemseddîn'i getirmesi için görevlendirmiştir (İsfizârî, 1338: I/413). Ancak Şemseddîn bu gaileyi de atlatmayı bilmiştir.

Mönke ve Hülagü Han'ın hükümdarlığını onayladığı Şemseddîn Kert, Abaka ile Barak arasındaki mücadeleden⁹⁹ Barak tarafını tutmuştur. Barak'ın yenilmesi üzerine gözden düşmüş ve Abaka Han tarafından 674/1275-76 yılında verilen bir davette öldürülmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 358; Dames, 1988b, 157; Ensârî, 1383: 192; Özgüdenli, 2009: 176).

Abaka Han, Herât'ta uzun yıllardır daruga olarak görev yapan Merkтай'ı görevinden alarak Orda isminde bir beyini daruga, Tagar isminde bir beyini nöker, Balaban isminde bir yerliyi de melik tayin etti. Fakat 1278'de bunları da değiştirerek Kıpçak isminde bir beyi Herât darugası tayin etti. Bu arada Şemseddîn'in oğlu Rükneddîn'i II. Şemseddîn-i Sagîr unvanıyla melik tayin etmeye mecbur kaldı (İsfizârî, 1338: I/413; Brandenburg, 1977: 7; Dames, 1988b: 157).

Melik Rükneddîn'den sonra Herât tahtına 682/1283 yılında Argun Hân tarafından yarlığ verilerek kardeşi Melik Alâeddîn oturtuldu (Seyf-i Herevî, 1944: 376). 683/1284-1285 yılında Argun Han Herât'a geldi. Argun Han, Kertli Alâeddîn'in babası Şemseddîn'in Argun'un muhaliflerini kendisine teslim etmesinden ötürü Alâeddîn'i övmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 379; İsfizârî, 1338: I/427). Gazan Han zamanında Moğollarla Kertlerin arası açılmıştır. Gazan Han Herât'ı muhasara edince Melik Hüseyin Herât'tan büyük bir zorlukla ayrılmış ve şehirde Moğol hâkimiyeti yeniden tesis edilmiştir (Şerafeddîn Ali, 1723: 10). Çok önceden beri şehirde varlığı bilinen ayyârlar¹⁰⁰ 688/1289-1290 yılında bozgunculuk çıkarmış ve her yeri talan etmişlerdir (Seyf-i Herevî, 1944: 379).

⁹⁹ Bu mücadelenin ayrıntıları için bkz. Seyf-i Herevî, 1944: 304-330.

¹⁰⁰ Ayyâr, bazı kaynaklarda ise yetim anlamında kullanılan ayyârlar başlangıçta gönüllü gaziler idi. Faydalı hizmetlerde bulunmaktaydılar. Daha sonra amaçlarının dışına çıkacaklar ve kelimedeki kelimenin kullanıldığı yerler de, bu kelimenin anlamını taşıyanlar da amacı dışına taşacaklardır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 98, 281).

Melik Hüseyin'in yerine geçen oğlu Şemseddîn Kert de ölümüne kadar Haysar'a çekilmiştir (Lane-Poole, 1814: 252). Oğulları Fahreddîn ve Alâeddîn ise birlikte Herât'ı yönetmişlerdir. Fahreddîn bu şehri yıllarca muhafaza etmiş, birçok bina yaparak imar etmiştir (Dames, 1988b: 157; Özgüdenli, 2009: 176). Zaten bu yıllardan itibaren Herât'ın yıldızı parlayacak ve Moğol tahribatının izlerini hızla silmeye başlayacaktır. Şemseddîn 1304 yılında Herât Bölgesi'ndeki Haysar Kalesi'nde ölmüştür (Spuler, 1987: 175-176; Özgüdenli, 2009: 176).

Melik Fahreddîn Kert 697/1297-98 senesinde Şemseddîn'in yerine tahtına oturdu ve gittikçe güçlenmeye başladı. Halka ihsanlarda bulundu. Gazan Han da Herât'ın yarlığını ona verdi. (Seyf-i Herevî, 1944: 430). Garcistân, Gûr ve İsfizâr başta olmak üzere her taraftan Herât'a gelip onun yanında himaye gören insanlar oldu. O da bu gelenlere ihsanlarda bulundu. Fahreddîn Kert, komşu bölgelerden vergi almaya başladı (Seyf-i Herevî, 1944: 430).

Moğol komutan Neküdâr, 698/1298-99 yılında Irak'tan Herât'a geldi. Fahreddîn Kert bunlara Herât'ta yer verdi. Neküdâr ile gelen bu topluluk Sistân civarında çok kan dökken talancı ve vurguncu bir grup oldu. Bu sebeple bunları Herât'ın ileri gelenleri Gazan Han'a şikâyet ettiler (İsfizârî, 1338: I/435). Bu şikâyet dikkate alınarak Gazan Han tarafından tedbir alındı. Ancak Gazan Han'dan sonra hükümdar olan Olcaytu zamanında da bu aşiretin bölgeyi rahatsız edici faaliyetleri devam etti. Fahreddîn Kert, bu dağlık bölgede yaşadığı sırada Irak'tan Herât'a gelen ve yolları kesip halka zulmettiği bilgisi Olcaytu Han'a ulaşan Neküdârîlerle ittifak yaparak (Seyf-i Herevî, 1944: 431) Moğollara karşı savaşmaya başlamıştı. Ancak 698/1298-99 yılında Olcaytu Han üç bin kişi ile Herât'a geldi (Seyf-i Herevî, 1944: 432) ve şehri muhasara etti.

Fahreddîn, Olcaytu'nun gazabından fidye vermek kaydıyla kurtulabildi (Seyf-i Herevî, 1944: 439-444,746-751; İsfizârî, 1338: I/ 463, II/71-72).

7001/1301-2 yılında Melik Fahreddîn, askerleri ile İsfizâr'a girdi. Melik Hüsameddîn ölünce Melik Rükneddîn, Melik Fahreddîn'e karşı İsfizâr yöneticisi olarak asker toplamıştı. Bu nedenle Fahreddîn onun üzerine yürüdüyse de başarılı olamadı (Seyf-i Herevî, 1944: 443). Melik Fahreddîn ikinci defa Moğollar ve Müslümanlardan oluşan bir ordu ile İsfizâr seferine çıktı. Bu seferde çok fazla insan öldürüldüyse de şehir alınmadan geri dönüldü. Melik Fahreddîn üçüncü defa Herât, Tûlek, Gûr ve Nekûdârî'lerden oluşan bir ordu ile tekrar İsfizâr tarafına yöneldi. Melik Alâeddîn de kardeşi Melik Fahreddîn'e destek için bir ordu ile Gûr'dan İsfizâr'a geldi. Bu sefer ile Melik Fahreddîn'in ordusu İsfizâr Kalesi'ni aldı, yedi yüz kişi civarındaki esir bağlanarak Herât'a getirildi. Bundan sonra İsfizâr'ın köylerinden Hisar-ı Cend de fethedildi. Buradan da ileri gelenlerden aldıkları iki yüz esiri ibret olsun diye Herât sokaklarında dolaştırdılar (Seyf-i Herevî, 1944: 444).

Bu dönemde 700/1300-1 yılında vuku bulan ve kısa sürede bastırılan İsfizâr isyanı hariç tutulacak olursa ciddi bir siyasî hadisenin olmadığı görülmektedir (Seyf-i Herevî, 1944: 439-444,746-751; İsfizârî, 1338: I/ 463, II/71-72).

Fahreddîn bu dönemde daha çok imar faaliyetleri ile ilgilenmiş, şiir yazmayla meşgul olmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 439-444,746-751; İsfizârî, 1338: I/463, II/71-72).

Moğol Hükümdarı Gazan Han'ın ölümünden Olcaytu Han'ın 703/1303-1304'te başa geçmesine kadar Kirmânşâh, Herât ve Merv'e kadar olan bölgeyi bir süre Muzafferîler yönetmişlerdir (Hamdullah Müstevfi, 1913: 153-154).

694/1294-95 yılında Melik Rükneddîn'in ölmesi ile yerine melik olarak Herât'a atanan Kertli Fahreddîn, Olcaytu'nun cülûs merasimine gelmemiştir. Aslında olayın başka bir yönü de Fahreddîn-i Kert'in 706/1307 yılında İlhanlılar'a karşı bağımsızlığını ilan etmesidir (Seyf-i Herevî, 1944: 639; Szuppe, 2003: sy.).

Olcaytu, Kertlerin bu hareketini cezalandırmak için 1307 yılında Emîr Yasavul ve Dânişmend'i, şehri almaları için görevlendirmiştir. İlhanlılar tarafından Herât muhasarası için görevlendirilen Moğol Emîri Dânişmend bu meseleyi barışçı yollardan çözmeye niyetindeydi. Ancak Fahreddîn Kert sorununun barışçı yollardan çözümüne yanaşmayıp şehri savunmaya başladı. Emîr Dânişmend de şehri işgal etti. Fahreddîn'in kumandanı Muhammed Sâ'm tarafından savunulan iç kale bir türlü düşürülemedi ve bu sırada Moğol Emîri Dânişmend 704/1304-1305 tarihinde Celâleddîn Muhammed tarafından öldürüldü (Seyf-i Herevî, 1944: 391, 559; İsfizârî, 1338: II/72; Hândmîr, 1362: III/372; Spuler, 1987: 123; Ensârî, 1383: 143; Dames, 1988b: 157; Ensârî, 1383: 163; Demir, 2002: 382). Bu sırada çatışmalar esnasında Yasavul'da öldürülmüştür (Seyf-i Herevî, 1944: 639; İsfizârî, 1338: II/84; Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: I/28-29). Olcaytu Han bu defa Dânişmend'in oğlu Emîr Bucay'ı Herât'ı kuşatması için görevlendirdi (Seyf-i Herevî, 1944: 303-309; İsfizârî, 1338: I/442; II/71-72; Spuler, 1987: 124; Demir, 2002: 382). Emîr Dânişmend'in oğlu Emîr Bucay babasını öldüren Celâleddîn Muhammed'i en önemli adamlarından Lokman Gûrî ve Taceddîn Yıldız başta olmak üzere yirmi adamıyla birlikte 706 Recep-Şâban/1307 yılının Şubat ayında Melik Fahreddîn Kert'ten alıp öldürmüştür (İsfizârî, 1338: II/74, 83).

Bu tarihlerde Fahreddîn'in Haysar Kalesi'nde yaşayan babası II. Şemseddîn de ölmüştü. Fakat kendisi de ölümüne kadar dağlarda yaşamak zorunda kaldı. Fahreddîn Âmânkûh kalesine çekilmiş, uzun süren bir kuşatmanın ardından halkın ihanet etmesi

üzerine 24 Şâban 707/18 Şubat 1308'de Herât teslim alınırken Melik Fahreddîn de bu kalede öldürülmüştür (İsfizârî, 1338: I/463, II/71-72).

Emîr Bucay şehirdeki isyanları bastırmış, imar işleriyle uğraşmıştır (İsfizârî, 1338: II/72) ve 714/1315 yılında Çağataylılar ile yaptığı savaşta ölmüştür (Togan, 1988b: 443). Bu sırada Moğollar ile anlaşmaya girerek Olcaytu'nun nezdine gitmeyi başaran Fahreddîn'in kardeşi Gıyaseddîn, önce hapsedilmiş daha sonra serbest bırakıldığı gibi Sind'e kadar Horâsân Bölgesi'ni idare etmek üzere bir yarlıg almayı başarmıştır (Ensârî, 1383: 143; Dames, 1988b: 157). Ancak o da, hükümdar nezdinde kötülenmiş olduğu için 715/1315-1316 yılını sarayda geçirerek kendini aklamaya çalışmıştır. 715/1315-16 yılında vezir Reşîdüddîn ve vezir Alişâh'ın onun masum olduğuna inanmaları üzerine Olcaytu Han'ın yeni bir yarlığıyla Herât'a dönmeyi başarmıştır (Dames, 1988b: 157). Denilebilir ki, İlhanlılar zayıfladıkça onun gücü artmıştır.

Moğollar tarafından Herât ve Gûr civarı Muizeddîn Hüseyin Kert'e yarlıg olarak verilmiştir. Horâsân'a gelen her idareci Kert melikleri ile iyi ilişkiler kurmak ve onlara yakın durmak lüzumunu hissetmiştir (Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/134). Kertler, Olcaytu Han'ın ölümüyle istiklalini ilan etmiştir (İsfizârî, 1338: II/323; Hâfız-i Ebrû, 1959: 19, 31; Ensârî, 1383: 144-145).

Cengiz Han'dan sonra Çağatay Hanlığı Mâverâünnehr ve Moğolistan olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Mâverâünnehr'de Yasavur'un oğlu Kazan Han (1343-1346) hüküm sürmekteydi. Kazan Han, kendisini başa geçiren Türk beylerinin başında gelen Emîr Kazgan'dan kurtulmayı denemiş ve Tirmiz ile Karşî arasındaki Demirkapı denilen yerde Kazgan'ı yenilgiye uğratmış ve dinlenmek üzere Karşî'ye çekilmişti. Emîr Kazgan, Kazan Han'ı takip edip pusu kurarak öldürmüştür. Emîr Kazgan 1346 yılında

Mâverâünnehr tahtına Dânişmendiya adında birini çıkarmış, daha sonra ise onu öldürerek yerine Bayan Kûlî'yi (1348-1358) çıkarmıştır. Bu hareketleriyle büyük bir üne kavuşan Kazgan tahta geçirdiği hükümdar üzerinden dolaylı olarak hâkimiyetini güçlendirmiş ve İran'a kadar üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Bu sırada merkezi Herât, olan Kert Hükümdarı Hüseyin'in Mâverâünnehr'e ait olan Andhoy ve Şubûrgân'ı yağmalaması üzerine 1351 yılında yanında zamanın önemli komutanlarından olan Bayan Kûlî'yi de alarak Herât'ı kuşatmış ve Kertleri vassalı yapmıştır. İlhanlılar'ın zayıflamaya başlamalarıyla artık bölgede etkinlikleri azalmış, Şiraz'da Muzafferîler, Herât'ta Kertler ve İsfizâr'da Serbedârîler güçlenmeye başlamıştır (Demir, 2002: 381).

Gıyâseddîn, Tebrîz'e giderek Ebû Sa'îd'i ziyaret etti. Bütün nüfuzuna rağmen onun devrinde de Herât'ta idare Moğol beylerinin elinde kaldı, ancak sükûnet sağlandı. Devletşâh onun için "Çok pervasız ve cesur bir adamdı. Ahali kendisinden şikâyetçi idi. Zulm ederdi." demiştir (Devletşâh, 1977: II/324). Bu yüzden Gıyâseddîn, rahatlıkla ülkesini oğlu III. Şemseddîn'e bırakmayı göze alarak 1326'da hacca gitmiştir. Bu arada Ebû Sa'îd'e de uğrayarak 1317'de elde etmiş olduğu yarlığını yeniletti. Şemseddîn babasının yerine görevini sürdürürken Horâsân Vâlisi Nârin Togay'ın babasına karşı müşterek hareket teklifini reddederek Nârin'in Herât'a girmesine engel oldu. Gıyâseddîn, Herât'a döndükten kısa bir süre sonra 1328'de ölünce yerine melik unvanıyla oğlu III. Şemseddîn-i Muhammed geçecektir.

Gıyâseddîn hac dönüşünde ölmüştür. 729/1328-29 yıllarında Herât tahtına Kertlerden Şemseddîn Muhammed geçmiş ve bu dönemde kardeşi Hâfız, Gûrlular ile mücadele etmiştir (Hândmîr, 1362: IV/379). Hâfız, İhtiyâreddîn Kalesi'nde öldürülmüştür. Üç oğlundan ikisinin saltanatı kısa sürmüş, daha sonra küçük yaştaki

oğlu Melik Muizziddîn tahta oturtulmuş, Ebû Sa'îd'de onun Herât Bölgesi'ndeki hükümdarlığını tanımıştır (Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/95).

Kertlerin tam anlamı ile bağımsız olmaları ise Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın erkek çocuk bırakmadan 5 Zilkaade 757/30 Ekim 1356 tarihinde vefatı ile mahallî sülâlelerin istiklâllerini ilan ettikleri dönemde mümkün olmuştur (Yetkin, 1954: 163; Ensârî, 1383: 144).

Ebû Sa'îd'in saltanatının dördüncü yılında Herât, Melik Muizzeddîn Hüseyin'in idaresindeydi (Hâfız-i Ebrû, 1959: 31; Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/134) Melik Muizzeddîn zamanında Moğollarla Kertler arasında metbuluk-tâbilik meselesi yüzünden problemler çıkmış (Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/96; W. Barthold, 1930: 54), bu sırada Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra Horâsân civarında başına buyruk hareket etmeye başlayan yerel güçler açığa çıkarak hâkimiyet mücadelelerine başlamışlardı (Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/134-135). İşte bu dönemde Kert idaresindeki Herât, huzur ve sükûneti ile civardan çok sayıda eşrâf, âyan, ilim adamı, din adamı ve varlıklı kimseler başta olmak üzere çok sayıda yetişmiş insanın buralara gelmelerine ve buranın ilmî, dinî, ekonomik ve kültürel seviyesinin yükselmesine sebep olmuştur. Muizzeddîn-i Kert de bu insanların gönüllerini hoş tutmuştur (Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/135).

Kertlerin amansız düşmanı Serbedârîlerdir¹⁰¹. Herât Bölgesi'nde Buşenc-İsfizâr arası bir süre Serbedârî hânedânı tarafından yönetilmiştir (Melville, 1997: 499). Kertler, Nîşâbûr'u Serbedârîlerden almışlardır (Mîrhond, 1358: IV/1036; Hâfız-i Ebrû, 1959:

¹⁰¹ Serbedârîler İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra teşekkül etmiş Şii akidelere dayanan bir devlettir. Yalnızca dinî yönden değil aynı zamanında devlet yönetimi açısından da Şii akidelere dayanmaktaydı. Merkezleri Beyhak Bölgesi'ndeki İsfizâr şehridir. En ünlü hükümdarları Mes'ûd'dur. Son hükümdarları Mü'eyyed, Timurular tarafından 788/1386-87 yılında katledilerek bu teşekkül sona ermiştir. Horâsân'da bir tane Sünnî kalmaması için mücadele etme kararlarıyla dikkat çeken bir devletti Hâfız-i Ebrû, 1959: III/15-29; Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974:II/144). Serbedârîler için ayrıca bkz. İbni Batûta 1983: 271-72; Lane-Poole, 1814: 251; Büchner, 1988c: X/509-512.

15-25). Kertler Melik Gıyâseddîn Kert zamanında Serbedârîler ile savaşmışlardır (Devletşâh, 1977: II/324). Kertler ile Serbedârîler arasında yapılan savaşlardan bir tanesi 743/1342-1343 yılında Herât için, Bûşenc yakınındaki Zâve Savaşı'dır. Kert Hükümdarı Melik Muizzeddîn Hüseyin, Serbedârî Hükümdarı Mes'ûd'u bu savaşta yenmiş (Hâfız-i Ebrû, 1959: 31; İbn-i Batûta, 1983: 272; Özgüdenli, 2004d: 107; Özgüdenli, 2006: 34; Ensârî, 1383: 144) ve böylece Kertler, Herât'ın Serbedârîlerin eline geçmesini önlemişlerdir. Muizzeddîn Kert; Andhoy, Bâdgîs ve Şubûrgân civarındaki Moğol Arulat kabilelerini yenmiş, kendi gücünü çevreye göstermek için onların kesik başlarını Herât'a getirmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/13; Hâfız-i Ebrû, 1959: 24). Muizzeddîn otuz sekiz yıl hükümdarlık yapmıştır (Dames, 1988b: 58).

Kert Meliki İzzeddîn'in oğlu Gıyâseddîn Pîr Ali (772/1370-791/1390) Herât'ta (Brandenburg, 1977: 7), Zilkaade 771/Mayıs-Haziran 1370 yılında hükümdar ilan edildi (Şerafeddîn Ali, 1723: 149; Abdurrezzak es-Semerkindî, 1974: II/424, 426; Lane-Poole, 1894: 252). Bir süre hükümdarlık yapan Pîr Ali, Timur'a itaat etmemekte direnince, Timurlular tarafından Herât kuşatıldı ve alındı (Haig-Spuler, 1987: 180; Ensârî, 1383: 145).

Herât 1245-1389 yılları arasında Kertlerin başkenti olmuştur. Moğol saldırısından sonra şehir Kertler tarafından yeniden inşâ edilmeye başlanmıştır. Kert yönetimindeyken dahi şehirde ve bölgede Moğol egemenliği devam etmiştir. Herât bir süre İlhanlılara, bir süre de Çağataylar'a bağlı kalmıştır (Szuppe, 2003: sy.). İsfizârî Timurlular devrine kadar çok fazla medeniyetin burada hayat bulmasına rağmen en parlak dönemini Gûrlular ve Kertler devrinde yaşadığını belirtmiştir (İsfizârî, 1338: I/392).

Görüldüğü gibi Herât, Kertlerin yönetiminde kalmakla birlikte şehirde ve bölgede Moğolların yöneticileri birlikte hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Kertler devrinde Herât anlatılırken konu Moğollar ile iç içe geçmiştir. 1245-1389 tarihleri arasında hüküm süren Kertler zamanından itibaren Herât şehrinin eski yıldızı tekrar parlamaya başlamış, Moğol istilâsı'nın izleri silinmeye yüz tutmuş, özellikle Melik Fahreddîn ve Melik Gıyâseddîn zamanlarında yapılan ilmî, kültürel ve dinî çalışmaların merkezi olmaya başlamıştır (Seyf-i Herevî, 1944: VII). Bu dönem Timurlular devrinin hazırlayıcısı olmuştur. Bölgede olumlu yönde meydana gelen bu gelişmelerde Kert meliklerinin bölgenin her bakımdan gelişmesine yaptıkları katkıların çok büyük etkisi olmuştur.

2.7. Timurlular Döneminde Herât

Moğolların Çağatay soyundan gelen Emîr Timur, (Bury-F.B.A., 1923: 650-651; Klaviyo, 1975: 129) Keş (Sebz) şehrinin Hoca Ilgar köyünde 736/1335-1336 tarihinde doğmuştur (İbn Arabşâh, 1277: 6-7; W. Barthold, 1977: 1990: 20; Aka, 2010: 20; Gömeç, 2011a: 137). Babasının ismi Emîr veya Noyan Taragay'dır (Toragay) (Mîrhond, 1358: IV/ 1011; Devletşâh, III/387; W. Barthold, 1990: 20). Babası aslen Tataristanlı olup, Cengiz Han buraları istilâ ettiği zaman dedesi veya büyük dedesi Tataristan'dan göç etmiştir (Klaviyo, 1975: 129). Emîr Timur, merkezi Semerkand olmak üzere kısa sürede büyük bir imparatorluk kurmuştur (Bury-F.B.A., 1923: IV/650-651). Babası Emîr veya Noyan Taragay, Herât Sultanı Hüseyin'in emîrlерinden ve devlet erkânından idi. Annesi ise Cengiz Han soyundan gelmekteydi (Yüksel, 2004: 86). Emîr Timur, devletini kurduktan sonra kendisinin han soyundan geldiğini göstermeye, hükümdarlığını kuvvetli ve meşrû kılmaya çalışmıştır. Ancak kendisi han

soyundan gelmemektedir. Bu nedenle de Moğollardan birisini yanında göstermelik olarak tahta oturtmuştur. Emîr Timur başlangıçta Herât hükümdarıyla iyi geçinmiş, onunla ittifak dahi yapmıştır (Steward, 1830: 107, 117). Kendisi de Mâverâünnehr Bölgesi'ne hâkim olduktan sonra Herât'taki Kert Hükümdarı Hüseyin ile araları açılıp onunla yaptığı mücadelelerden sonra haremine dahil ettiği Moğol hükümdar sülalesinden Saray Mülk Hatun ile evlenerek Gürgân¹⁰² lakabını almıştır. Emîr Timur'un bu hatundan oğlu olmamıştır. Emîr Timur'un kendisi bey-emîr unvanı ile yetinmiş ve yanında ömür boyu Cengiz Han¹⁰³ birisini han olarak taşımıştır (Aka, 2000: 108; Yüksel, 2004: 86).

Emîr Timur yalnızca Horâsân ve Mâverâünnehr hâkimiyetine değil, cihangir bir hükümdar olarak Çin, Hindistan, Anadolu, Irak ve Mısır Memlûklü hâkimiyet bölgelerine ulaşmak istemiş ve bu uğurda mücadeleler vermiştir (Yücel, 1989: 64). Onun kurduğu devlet Türk-Moğol devlet esasları ve Türk-Moğol askerî teşkilâtının unsurları ile İslâm Medeniyeti unsurlarının bir birleşimidir (Aka, 2005: 175).

Emîr Timur 1370 yılında Mâverâünnehr'i ele geçirdiğinde İran parçalanmış durumdaydı. 1380 yılı civarında Horâsân'da Serbedârîler, Timurlular, Muzafferîler ve Kertler hüküm sürmekteydiler (Aka, 2000: 11; Aka, 2010: 28).

Emîr Timur ile Kert Hükümdarı Emîr Hüseyin 769/1367-1368 yılından itibaren anlaşıp Herât civarında birlikte hâkimiyet kurmuşlardı. Ancak Herât'ın yönetimi Kert Hükümdarı Hüseyin'in elindeydi (Kafalı, 2005c: 355; Aka, 2000: 10).

Emîr Timur, Herât'ı elinde bulunduran Melik Muizeddîn'in ölümünden sonra 1370 yılında yerine geçen Melik Gıyâseddîn Pîr Ali'ye, Emîr Seyfeddîn ile haber

¹⁰² Küregen (Gürgân-Güregen): Moğolca güveyi anlamına gelmektedir. Timur ve haleflerinin bazılarının Cengiz Han'ın soyundan kız almak suretiyle elde ettikleri unvandır.

¹⁰³ Mîrzâ Şâhruh zamanından itibaren artık Herât'ta Cengiz soyundan bir han ilan edilmemiştir. Yalnızca Mîrzâ Uluğ Bey Mâverâünnehr hâkimi iken her ne kadar babası adına sikke kestirmişse de, Cengiz soyundan Sûyurgatmış'ı han ilan etmiştir (Nizâmüddîn Şâmî, 1987: 69; Aka, 2005j: 40).

göndererek baharda toplanacak olan kurultayına katılmasını istemiştir. Melik Gıyâseddîn Kert, kurultaya katılmak bir yana şehrin kalesini ve surlarını tahkim etmiş, tahıl depolamış ve Emîr Timur ile mücadeleye hazırlanmaya başlamıştı (Mîrhond, 1358: IV/1035; Devletşâh, 1997: II/322; W. Barthold, 1930: 56; Aka, 2000: 11; Ensârî, 1383: 170; Manz, 2002: 70; Prawdin, 2006: 441). Herât'tan henüz ayrılmamış olan Timur'un adamı Emîr Seyfeddîn de durumu bir mektup ile Emîr Timur'a bildirmiştir (Mîrhond, 1358: IV/1035). Emîr Timur bu parçalanmışlıktan istifade etmeyi düşünmekteyken Gıyâseddîn Pîr Ali'nin davranışları Emîr Timur'un istediği fırsatı kendisine vermiş oldu (Aka, 2000: 11).

Emîr Timur daha on dört yaşına dahi gelmemiş olan Mîrânşâh'ı¹⁰⁴ Horâsân'ın idaresine memur etmiş (W. Barthold, 1930: 56; Cöhce, 2011: 139) ve emrine ordu vermişti. Mîrzâ Mîrânşâh emrindeki ordusu ile kışı Belh ve Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Şubûrgân'da geçirip baharda Kertlerin elinde bulunan Bâdgîs'i alıp yağmalamıştır (Mîrhond, 1358: IV/1035).

Emîr Emîr Timur ise Kert Meliki Gıyâseddîn Pîr Ali'nin Nişabûr'daki ordusu ile Herât'taki ordusunun birleşmemesi için Câm ve Kûsîye civarına geldi ve 782/1380-81 yılında büyük bir ordu ile Horâsân'a oradan da Herât Bölgesi'ne girdi (Mîrhond, 1358: IV/1036).

Bir hikâyeye göre Emîr Timur, Herât Bölgesi'nde Herât Nehri üzerinde bulunan Tayâbâd köyüne geldiğinde burada bulunan Zeyneddîn Ebû Bekir Tayâbâdî adında bir şeyh ile görüşmüş ve şeyh ona bazı öğütler vermişti. Emîr Timur adamlarından birisini huzuruna gelmesi için şeyhin yanına göndermiştir. Emîr Timur'un yanına gönderdiği

¹⁰⁴ Timur'un üçüncü oğlu Mîrânşâh babası gibi Gûrgân lakabı almıştır. On dört yaşında babasının Horâsân seferine katılmış ve daha buralar zaptedilmeden ona verilmiştir. Mîrzâ Mîrânşâh yalnız cesareti ile değil aynı zamanda merhametsizliği ve kurnazlığı ile de babasına benzemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mîrhond, 1358: IV/1035; Hândmîr, 1362: III/541, 562-563; W. Barthold, 1990: 43).

kişiyeye şeyh: “Benim Timur ile işim olmaz.” Diyerek daveti geri çevirince Emîr Timur, kendisi bizzat şeyhin yanına gelmiştir. Şeyh, Timur’a öğütler vermiştir. Timur, Şeyhe: “Neden bu öğütleri kendi hükümdarın olan Herât hükümdarına vermiyorsun?” diye sorunca, Şeyh Zeyneddîn Ebû Bekir’in: “Herât hükümdarının kendisini dinlemediği için onun üzerine Timur’u gönderildiğini, eğer sen de dinlemezsen (Timur), senin üzerine de başka bir hükümdar gönderilecektir.” dediği ve Timur’un da bundan çok etkilendiği anlatılmaktadır (Mîrhond, 1358: IV/1036; W. Barthold, 1990: 28).

Emîr Timur tarafından 782 Zilhicce/Mart 1381 yılında bölgenin önemli şehirlerinden Bûşenc, Kertlerden hücumla alınıp halkı kılıçtan geçirildi (İsfizârî, 1338: II/38; Strange, 1873: 415; W. Barthold, 1979a: 826; W. Barthold, 1990: 29). Daha sonra Bûşenc çevresi ve Herât Bölgesi’ne dâhil olan Evfe de hâkimiyet altına alındı (Mîrhond, 1358: IV/1017). Artık bölgenin merkezi olan Herât, Timurlu istilâsına açık hale gelmişti. Emîr Timur ordusuyla şehrin üzerine yürümek üzere yola çıkarken (Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 99; Aka, 2000: 11) bir yandan da Herât’ın Kert hâkimi Gıyâseddîn elçi yollayarak eğer şehir barışçı yollardan teslim edilmezse bunun kötü sonuçlar doğuracağını ilettili. Melik Gıyâseddîn ise Herât’ı tahkim etmeye çalışıp, şehrin muhkem olmasına güvenerek ve bir kısım yeni tedbirler de alarak Emîr Timur’un gelmesini beklemiştir. Herat Kert hükümdarı tarafından barışçı yollardan teslim edilmeyince Emîr Timur’un ordusu öncelikle şehrin kıyısındaki bağlar tahrip edildi. Emîr Timur şehrin etrafındaki duvarları yıktırdı dört tarftan kuşattı. Emîr Timur, Herât hisarının karşısına bir hisar ve hendek yaptırdı (İsfizârî, 1338: II/39; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 99).

Cuma günü Emîr Timur ordusunun hücumu başladı. İhtiyareddîn Kalesi’ne merdivenler dayanarak Emîr Timur’un askerleri ırmak tarafından kaleye sızdılar.

Hücum eden diğer askerler de kalede gedikler açmaya başladılar (İsfizârî, 1338: II/40). Emîr İgü Timur, Mübeşşir ve Sevindik Bahadır, canla başla şehre ve Kert ordusuna hücum ettiler. Halil Yasavul'un cüret ve cesaretini gören öteki kumandanların hücumu ile Emîr Timur'un ordusu şehre girdi (Câmî, 1922: 14; Mîrhond, 1358: IV/1040; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 100; Haig-Spuler, 1997: 672). İç kaleye çekilen Gıyâseddîn dellallar vasıtasıyla halkı toplamak istediye de sonuç alamadı (Mîrhond, 1358: IV/1036). Gıyâseddîn çaresiz olarak oğlu İskender'i, Emîr Timur'un huzuruna gönderdi (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101). Emîr Timur, İskender'e çok iyi davrandı. Gıyâseddîn ile eskiden düşmanlıklarının olmadığını bu düşmanlığın sonradan oluştuğunu söyledi. Ertesi gün Gıyâseddîn, Bâg-ı Zâgân'da Emîr Timur'un huzuruna çıkıp diz çöküp aman diledi (Mîrhond, 1358: IV/1036). Emîr Timur Gıyâseddîn'e iyi davranıp kemer ve hil'at verdi (İsfizârî, 1338: II/41; Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101). Mîrhond ise Kert hükümdarının oğlunu değil de annesi Sultan Hatun'u¹⁰⁵ gönderdiğini kaydetmiştir (Mîrhond 1358: IV/1036). Emîr Timur, Melik'in hazinelerine el koymuş, (İsfizârî, 1338: II/41; Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101). Melik Gıyâseddîn'in oğlu Emîr Gûr'î için yaptırdığı müstahkem bir kale olan Eşkilçe'yi de Gıyâseddîn Pîr Ali'nin oğlundan teslim almıştır (İsfizârî, 1338: II/41; Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101; Ensârî, 1383: 170-171). Emîr Timur Herât'ı Muharrem 783/Mart-Nisan1381 tarihinde Kert hâkimi Gıyâseddîn Pîr Ali'den teslim almıştır (İbn Arabşâh, 1277: 21; İsfizârî, 1338: II/41; Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101; Devletşâh, 1997: II/322, 326; Aka, 1988: 194; Aka, 1994: 12).

¹⁰⁵ Çağatay hanlarından Toga Timur'un kız kardeşidir.

Şehrin alınması esnasında esir edilen iki bin kişi de Emîr Timur'un huzuruna çıkarılmışlar ve affedilmişlerdir (İsfizârî, II/1338/40). Herât'ın alınmasından sonra Kert hazinesine el konulmuşsa da şehir tahrip edilmemiştir (Dames, 1988b: 159). Emîr Timur, şehrin alınmasından sonra Kertlerin Herât'ta kalmalarına müsaade etmiştir (Haig-Spuler, 1997: 672).

Kertler, Emîr Timur'un Herât'tan ayrılmasından sonra Melik Muhammed Gûr önderliğinde 784/1382 yılında ayaklanarak İhtiyâreddîn Kalesi'ne çekildiler (İsfizârî, 1338: II/44; Mîrhond, 1358: IV/1040; Aka, 1994: 12; Ensârî, 1383: 179; Prawdin, 2006: 441). Mîrzâ Mîrânşâh bu olayı haber alınca Emîr Hacı Seyfeddîn ve Emîr Akboğa'yı Herât üzerine yollamış ve kendisi de ordusuyla yola çıkmıştır. Mîrzâ Mîrânşâh ordusuyla 784/1382-83 yılında Murgâb kıyısında kışladı. Baharda şehrin üzerine yürüyerek isyancıları bozguna uğrattı. İsyân haberi Semerkand'a gelmiş olan Emîr Timur'a ulaşınca Melik Gıyâseddîn, Melik Muhammed, Emîr Gûrî ve Ali Beg Cevzî Kurbanî nin öldürölmelerini emretmiştir. Mîrzâ Mîrânşâh da bu emri 1383 yılında derhal yerine getirmiştir (İsfizârî, 1338: II/44; Mîrhond, 1358: IV/1040; W. Barthold, 1930: 56; Ensârî, 1383: 171; Aka, 2010: 29). Katledilenler arasında Semerkand'da bulunan Kertlerin eski yöneticisi Pîr Muhammed de vardı (Hâfız-i Ebrû: 1959: 70). Timurluların eline ilk geçişte şehir tahrip edilmemişti. Ancak isyandan sonra halk kılıçtan geçirilmiştir (Dames, 1988b: 159). İsyân sonrasında Herât'ta yüzlerce hamam, dükkân ve medrese gibi kurum da Timurlular tarafından tahrip edilmiştir (Dames, 1988b: 159; Kafalı, 1988: 340; Aka, 1994: 12; Prawdin, 2006: 441).

Herât, Timurlular zamanında Horâsân'ın merkezi idi. Burada bir kaç yıl gibi kısa süre Emîr Timur'un oğlu Mîrzâ Mîrânşâh hüküm sürmüştür (W. Barthold, 1930: 56; W. Barthold, 1937: 356). Mîrzâ Şâhrüh ile yaptığı mücadeleyi (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/55-58)

kaybedince buralar Mîrzâ Şâhruh'un eline geçmiştir (Mîrhond, 1358: IV/1035; Devletşâh, 1977: III/395). Bu hâkimiyet mücadelesinden galip çıkan Emîr Timur'un küçük oğlu Mîrzâ Şâhruh¹⁰⁶ devletin başına (1405-1447) geçmiştir. Mîrzâ Şâhruh, babası zamanında oluşan tahribatı önlemiş, Hindistan'dan Çin'e ve Mısır'a (Hândmîr, 1994: 347; W. Barthold, 1930: 56; Aka, 2005l: 10) kadar iyi ilişkiler kurmuş müstesna bir hükümdardır (Brill-Luzact, 1913-38: 266). Daha hayatta iken Horâsân'daki faaliyetleri sırasında 1397 yılında kendisine Herât'ı merkez yapmıştı (Câmî, 1922: 33; W. Barthold, 1990: 48; Özgüdenli, 2004d: 108). Şâhruh, 1404 yılında Herat'ta mîrzâ iken babası Emîr Timur ile ihtilaf yaşamış, Emîr Timur tarafından Herât'ın idaresine memur edilen Fahreddîn Ahmed-i Tûsî şehrin idare memurlarını azaltmıştır (Pekolcay, 1967: 55; W. Barthold, 1990: 48). Zamanın önde gelen birçok din âlimi Aşpara ve Savran'a sürülmüştür (W. Barthold, 1990: 48). Burada bir müddet para basılmaması (Diler, 2009: II/1307) da şehrin bir süre gözden düştüğünün göstergesidir.

Mîrzâ Şâhruh başkenti Herât yaptıktan sonra (Ahmed İbn Huseyin Kâtib, 1966: 228, 234; Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/134; Hândmîr, 1362: III/564; Catrou, 1826: 20-22; Telfer, 1879: 30; Brandenburg, 1977: 12; Dames-Terry, 1983: 15; Gibb, 1985: I/227; Petersen, 1996: 111; W. Barthold, 1990: 43; Ensârî, 1383: 172) burada Cengiz Yasası'nı uygulamaktan kaçınıp, Müslüman bir Halife gibi hareket etmiştir (Kafesoğlu, 1999: 136; V. Barthold, 2006: 188, 191, 199). Zaten yapısı itibari ile muhafazakâr ve dinî kuralları harfiyyen uygulamaya uygun bir mizacı vardı (Hândmîr, 1994: 307; Nevâî, 1995: 179). Bu nedenle de dinî kuralların ülkede tam olarak uygulanması için kadınlara ve ulemaya emirler vermiştir (Hândmîr, 1994: 307).

¹⁰⁶ 779Rebiülevvel/Rebiülâhir /1377 yılının Ağustos ayında Semerkand'da doğmuştur. Bkz. Hâfız-i Ebrû, 1372: II/978; Hândmîr, 1994: 307; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011, 16, nr.55; Ensârî, 1383: 172. Annesi Karahıtaylardan Togay Terken Aka'dır. Babası Semerkand'da hükümdarken sefere çıktığı zamanlarda onu vekil bırakırdı (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011, 16, nr.55). Timur'un diğer evladları için bkz. Mîrhând, 1358: IV/1125.

Mîrzâ Şâhruh dönemi, Herât Bölgesi başta olmak üzere tüm ülke için huzurlu bir dönemdir (Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 31; Roux, 2006: 345). Mîrzâ Şâhruh, Herât'ı merkez yaptıktan sonra burada adına hutbe okutup para bastırmıştır. Emîr Timur zamanında tahrip olan Herât'ı yeniden imar etmeleri için Alike Kükeltaş, Hoca Rasti ve Emîr Fîrûzşâh gibi beyleri Herât'ta görevlendirmiştir (Hândmîr, 1994: 41, 307; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/14; Hasan-ı Rumlu, 2006: 26; 16; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 8; Brill-Luzac, 1913-38: 266; Aka, 1994: 41).

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 8); Timurluların Herât'ı aldıkları zaman şehrin harap durumunu, Mîrzâ Şâhruh'un buranın imarı için verdiği emri, gösterdiği çabayı ve şehre bakış açısını şu şekilde ifade etmiştir.

Hazret-i Sâhibkırân'ın Herât'ı fethetmesinden sonra kapılar kopmuş ve duvarlar delik deşik bir haldeydi. Şehir bir harabeye dönmüştü. Bütün sultanlar tahtgâhları ve hakikat erbabları güneşinin doğuş yeri ve Hâcetler Kâbesi ve Muradlar Kiblesi olan Kubbetü'l-İslâm Herât'ı Emîr Celâleddîn Fîrûzşâh memur etsin diye ferman olundu.

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 8); şehir için yazılmış övgü dolu bir kıtayı da şöyle kaydetmiştir.

Eğer senden birisi şehirler içinde en iyisi hangisi? diye sorsa,

Sen ona doğru cevabı vermek istersen, “Herî” demen lazım.

Sen bu cihanı bir deniz, Horâsân'ı ise ondaki sedef diye düşünürsen,

Herî şehri o sedef içindeki dûr'e benzerdir, bunu bilmen lazım.

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: II/135), Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Emîr Fîrûzşâh'ın da şehrin imarına çok büyük katkıda bulunduğunu, kısa sürede Herât'ın

kapıları başta olmak üzere çok yerini tamir ettirip güçlendirdiğini de kaydetmiştir (2008: 8).

Mîrzâ Şâhruh sefere çıkarken başkent Herât'ta hükümdarlığa vekâlet etmesi için oğullarını görevlendirmiştir. İlk olarak oğlu İbrahim Sultan'ı Sistân seferine çıkarken Herât'ta vekil olarak bırakmıştır. Bu olayı dönemin önemli müelliflerinden Abdürrezzak- es-Semerkindî (2008: II/135) şu şekilde ifade etmiştir.

Mübarek Ramazan ayının mukaddes günleri sonuna gelince (16 Şubat, 1409) Hazret Hakan-ı Sa'îd (Mîrzâ Şâhruh) kendi devletmend evladı Mîrzâ İbrahim Sultan'ı Dâru's-Saltana Herât hükümdarlığına tayin ederek Emîr Celâleddîn'i ona mülâzım ederek bıraktı ve Emîr Lütfullah Babateymir ve Emîr Hamza Katakû'lara Sistân sınırlarına gidip haberdar olmasına ferman verdi.

Mîrzâ Şâhruh'un oğlu Mîrzâ Uluğ Bey (1409-1449) Semerkand vâlisi, diğer oğlu Mîrzâ Baysungur¹⁰⁷ da (1397-1433) Herât'ta babasının yanında kalmıştır. Babası Herât dışına çıktığı zamanlarda onu şehirde vekil olarak bırakmıştır.¹⁰⁸ Mîrzâ Baysungur'un babasının yerine vekil olarak Herât'ta ilk defa kalması Mîrzâ Şâhruh'un 14 Muharrem 813/19 Mayıs 1410 tarihindeki Mâverâünnehr seferi sırasında (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/182). Mîrzâ Baysungur 1417 yılında da devlet işlerinin görüldüğü Dîvân-ı Âli Emîri olarak babasının yanında görev yapmıştır. 1431

¹⁰⁷ Mîrzâ Baysungur 21 Zilhicce 799/15 Eylül 1397 yılında Herât'ta doğmuştur. Annesi Gevherşâd Ağa (Hatun)'dır. Gevherşâd Ağa; Uluğ Bey'in annesi olup Çağatay asilzâdelerinden Gıyâseddîn Tarhan'ın kızı ve Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Hasan Sûfi Tarhan'ın (ö. 5 Receb 827/3 Haziran 1424) kardeşidir. Gıyâseddîn Tarhan'ın babası Cengiz Han'ın hayatını kurtarmakla ün yapmıştır. Gevherşâd Ağa 1388 yılında Timur'un oğlu Mîrzâ Şâhruh ile evlenmiş dirayetli bir hükümdar eşidir. Bkz. Câmî, 1922: 33; Hâfiz-ı Ebrû; 1372: I/14; Tâcû's-Selmânî, 1988: 62; W. Barthold, 1990: 223; Uslu, 1996: XIV/42; Alan, 1999: 231-248. Mîrzâ Şâhruh'un eşi Gevherşâd Ağa Herât'a yaşanan bir takım olaylara gücenmiş ve tüm ısrarlara rağmen burada kalmayarak oğlu Uluğ Bey'in yanına Semerkand'a gitmiştir (Tacû's-Selmânî, 1988: 61; Hâfiz-i Ebrû, 1372: 945). 861/1456 yılında taht kavgalarında rolü olduğu gerekçesiyle Ebû Sa'îd tarafından öldürülmüştür (Hasan-ı Rumlu, 2006: 361).

¹⁰⁸ Mîrzâ Şâhruh Herât'ta hükümdar iken oğullarından Mîrzâ Baysungur babasının yanında Herât'ı idare etmekteydi (Hândmîr, 1994: 326).

yılında Tûs, Nîşâbûr ve Esterâbâd vâlisi olmasına rağmen Herât'ın kültür ve sanat hayatındaki çekiciliği sebebiyle buradan ayrılmamıştır (Tâcü's-Selmânî, 1988: 62; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 22-23; Alparslan, 1992a: V/276). 1414 yılında kardeşi Ömer Şeyh'in oğulları Mîrzâ Rüstem ve Baykara'ya Isfahan, Hemedân ve Luristan'ı, 1416 yılında da Fars Bölgesi'ni oğlu İbrahim Sultan'a bırakıp ülkeyi başkent yaptığı Herât'tan yönetmeye başlamıştır (Catrou, 1826: 20-22; Aka, 1988: IX/181-300). Mâverâünnehr'deki mücadelelerde başarı sağlayamayan Halil Sultan'ın,¹⁰⁹ amcası Mîrzâ Şâhruh ile görüşüp 10 bin atlıyı Herât'tan yardım alarak babasının yurduna gidip mücadeleye devam etmesi, o yıllarda Herât'taki kalabalık nüfus yanında asker çokluğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Aka, 1994: 99).

Herat, Mîrzâ Şâhruh tarafından merkez yapılmasından sonra devletin yıkılışına kadar önemli bir kültür, sanat, ticaret ve siyasî merkez olmuştur (Aka, 2005m: 31). Bu dönemde şehir; İran, Türkistan, Mâverâünnehr, Afganistan ve Batı Hindistan'ın başkenti olmuştur (Hikmet, 1991: 21).

Mîrzâ Şâhruh zamanında devletin önemli dış meselelerinden birisi Akkoyunlular ile bozulan ilişkilerdir. Mîrzâ Şâhruh'un Azerbaycan ve Doğu Anadolu seferine rağmen Akkoyunlu Türkmenleri ile olan mesele halledilemeyecek ve Şâhruh'un ölümünden sonraki yıllarda Akkoyunlu Hükümdarı Cihanşâh, Timurlu topraklarına girip Herât'ı ele geçirecektir (Aka, 2005n: 64).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümü üzerine Mîrzâ Muhammed Herât tahtına oturmuştu. Sultan Muhammed'in Herât'ta olmadığı bir zamanda durumu fırsat bilen Emîrzâde Alâeddîn¹¹⁰ Herât üzerine yürümüş ve tahta oturmuştur. Mîrzâ Muhammed döndüğünde şehirde harabeden başka bir şey kalmadığını görmüş, kendisinin tekrar Herât'ı ele

¹⁰⁹ Mîrzâ Cihangir'in eşi Hanzâde'den doğma oğludur (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 114).

¹¹⁰ Emîrzâde Alâeddîn, Herât Mîrzâ Muhammed tarafından Gûr, Germsîr ve Yekelenk iline vâli tayin edilmişti (Devletşâh, 1997: III/480).

geçirmesinin münkün olmadığını anlayınca tekrar Irak taraflarına gitmiştir (Devletşâh, 1997: III/480).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümüyle birlikte Timurlu topraklarının yönetiminde bir dağınıklık ortaya çıkmıştı. Herât da bu dağınıklık içinde kendi içinde yönetim konusunda parçalı bir hale gelmişti. Mîrzâ Kâsım, Emîr Halil ile birlikte Sistân'da, Yasavul Ahmed Herât'ın iç kalesi olan İhtiyâreddîn'de, Moğol Pirke ise Neretû Kalesi'nde hüküm sürmekteydi (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 174-176; Hasan-ı Rumlu, 2006: 373). Cihanşâh, Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra Herât'ı almışsa da Mîrzâ Ebû Sa'îd tarafından şehirden uzaklaştırılmıştır. Mîrzâ Şâhruh tarafından Azerbaycan'ın idaresine memur edilen Cihanşâh'ın çok kıymetli bir kişiliği vardı. Şair yönü de olan bu mîrzâ, âlimleri ve sanatkârları korumuştur (Togan, 1981a: 365).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümü üzerine, Mîrzâ Muhamed'den sonra Timurlu tahtına geçen Mîrzâ Uluğ Bey¹¹¹ zamanında 1448 yılı başlarında Mîrzâ Alâüddevle, ile Mîrzâ Uluğ Bey'in oğlu Mîrzâ Abdüllâtif arasında Herât'ın hâkimiyeti için mücadele olmuş (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 180; Brandenburg, 1977: 12) Mîrzâ Alâüddevle üstünlük kazanınca Herât'a gelmiş ve hazineyi dağıtarak taraftar kazanmaya çalışmıştır. Mîrzâ Alâüddevle ayak takımlarını ve evbaşları bu hediye ve paralarla yanına çekti (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 180). Mîrzâ Uluğ Bey ile oğlu Mîrzâ Abdüllâtif Herât'a yürüdüler ve şehri ele geçirdiler. Bu mücadelede Mîrzâ Uluğ Bey, oğlu Mîrzâ Abdüllâtif'i destekleyerek mücadeleyi kazanmasını sağlamış ve onu şehrin yönetimine

¹¹¹ Mîrzâ Uluğ Bey, Mîrzâ Şâhruh'un en büyük oğlu olup, diğer oğulları sağlığında öldüğü için tahtın tek varisi olmuştur. Bkz. Aka, 2001: 28. Emîr Timur, Mîrzâ Uluğ Bey'i diğer torunlarından daha farklı tutar ve daha çok severdi Emîr Timur düğününe bizzat katılıp ve çok görkemli eğlenceler düzenlemiştir. Bkz. Tâcü's-Selmânî, 1988: 13-15. Moğollar üzerine 1424 yılında yaptığı seferden galibiyetle döndükten sonra da babasının Mîrzâ Şâhruh'un huzuruna çıkmak için Herât'a gelmiştir. Gelişi ile Herât'ta onuruna eğlenceler tertip edilmişti. Bkz. W. Barthold, 1990: 131-132; Aka, 1994: 127. Mîrzâ Uluğ Bey, Semarkand'dan Herât'a 1434 yılında babası Mîrzâ Şâhruh'u ziyaret maksatlı gelmiştir. Bkz. W. Barthold, 1990: 109; Dizer, 1988: 28. Mîrzâ Uluğ Bey'in Herât'ı ziyareti sırasında babasının yanına bir taht konularak oturtulmuştur. Mîrzâ Uluğ Bey, büyük babası Emîr Timur'a büyük bir saygı göstermiş, Türk-Moğol geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bkz. W. Barthold, 2006: 192.

görevlendirmiştir (Hândmîr, 1994: 365; Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 180-184; Ensârî, 1383: 173). Mîrzâ Uluğ Bey, Neretû Kalesi'ne de Ağa Hacı Bey'i görevlendirmiştir (Hândmîr, 1994: 365). Mîrzâ Uluğ Bey, çocukluğundan beri Herât'ta yaşayan oğlu Abdüllâtif vasıtasıyla duruma hâkim olmaya çalışmıştır (Aka, 2001: 28; Aka, 2000: 148).

Mîrzâ Şâhruh'un başkenti olmasından ve Herât'ı ele geçirenin ülkeyi ele geçireceği inancı mevcut olmakla birlikte Uluğ Bey devleti Herât yerine dedesi Emîr Timur gibi Semerkand'dan yönetmeyi tercih etmiş, Herât'a da Melikü'l-Ümerâ olarak Emîr Bâyezid b. Sadeddîn Aka'yı görevlendirmiştir (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 183; W. Barthold, 1990: 197; Aka, 2000: 78; Aka, 2010: 103).

Mîrzâ Uluğ Bey bundan sonra Herât'a oğlu Abdüllâtif'i bırakıp (Brandenburg, 1977: 13; Aka, 2010: 98) kendisi Meşhed'i ele geçirip İsferyân'e kadar gitti. Yar Ali¹¹² ve Daruga Ebû Sa'îd isyan edince Mîrzâ Uluğ Bey Herât'a dönmek zorunda kalmıştır (W. Barthold, 1990: 197). Mîrzâ Uluğ Bey'in Yar Ali ve Daruga Ebû Sa'îd'i Neretû Kalesi'ne hapse gönderdiği sırada Daruga Ebû Sa'îd'in taraftarları ekmeğin arasına bir eğe yerleştirip ona götürdüler. Hapisten bu eğe vasıtasıyla kurtulan Yar Ali ve Daruga Ebû Sa'îd kılıç çekip kaleye hâkim oldular. Yar Ali hazineyi ele geçirerek Herât'ın ayyârlarına dağıtıp taraftar kazanmış ve şehirde bir sürü haketmeden türeyen zengin oluşmuş, halk ise bu durumdan hoşnut olmamıştı (Hândmîr, 1362: IV/30; Hândmîr,

¹¹² Yar Ali: Karakoyunlu Mîrzâlarından ve Kara Yûsuf'un kardeşi olup 1448 yılı Kasım ayında ayaklanmış, Babası İskender'in Van Gölü çevresinin idaresine görevlendirdiği Yar Ali, halkdan ağır vergiler almış ve halk ise onu babasına şikâyet etmişti. Babasından korktuğu için Şirvanşâh Halilullah'ın yanına kaçmıştı 1431-1432. Halilullah, Mîrzâ Şâhruh'un I. Azerbaycan seferi sırasında Mîranşâh oğlu Mîrzâ Ebûbekir'in kızını verip Şirvanşâhlarla Çağataylar arasında dünürlük bağı kurulmuştu. Halilullah, Yar Ali'nin babasının Yar Ali'yi isteyeceğini biliyordu. Cevap vermez ise İskender'in kendisi üzerine de yürüyeceğini bildiğinden Yar Ali'yi tutuklatıp deniz yolu ile Herât'a göndermiştir. Yar Ali Herât sarayında Çağatay örf ve adetlerine göre yaşamaya başlamıştı. Fakat zamanla Mîrzâ Şâhruh'un 1429 yılındaki II. Azerbaycan seferi sırasında buradan Horâsân'a getirdiği Türkmenler Yar Ali'ye büyük ilgi göstermeye başlayınca Mîrzâ Şâhruh onu tutuklatıp Semerkand'a göndermişti. Yar Ali burada 1448 yılına kadar kalmıştır. Mîrzâ Uluğ Bey Horâsân seferine giderken onu Neretû Kalesi'ne hapsedirmişti (Hâfız-i Ebrû, 1972: I/732; Hândmîr, 1362: IV/30-32; Hândmîr, 1994: 365-367; Aka, 2010: 95-95).

1994: 366). Şehir halkı ve âlimler Yar Ali ve taraftarlarının çıkardığı bu isyana destek vermediyse de daha önce gözden düşen bazı devlet adamları destek verdiler. Yar Ali, Herât tarafına hareket etti ve Mîrzâ Uluğ Bey'e Emîr Bâyezid-i Pervâneci'yi haberci yollarken, kendisi de pazar halkından bir toplulukla karışılışp onları yendi (Hândmîr, 1994: 366; Hasan-ı Rumlu, 2006: 278). Mîrzâ Uluğ Bey Herât tarafına gelince Yar Ali yenilip Neretû Kalesi'ne döndü. Mîrzâ Uluğ Bey Herât'a gelerek Emîr Bâyezid-i Pervâneci'nin baştan çıkarmasıyla şehir dışındaki insanları Yar Ali ile dostluk kurmakla suçlayarak mallarını yağma ettirdi (Hasan-ı Rumlu, 2006: 278). Bu sırada isyana destek verenler cezalandırılmış ve Herât üç gün yağmalanmıştır (W. Barthold, 1990: 197). Düzeni sağlayan Mîrzâ Uluğ Bey, Herât'tan ayrılırken, şehrin yönetimini de tekrar oğlu Abdüllâtîf'e bırakmıştır (W. Barthold, 1990: 198). Oğlu Abdüllâtîf de kendini güvende hissetmeyerek Belh taraflarına gitmiştir (Aka, 2001: 33).

Mîrzâ Uluğ Bey'den sonra Timurlu tahtına oğlu Mîrzâ Abdüllâtîf geçmiş, ancak tahtta bir kaç ay kalabilmiştir. Şehri bir süre Mîrzâ Alâüddevle işgal etmişse de kısa süre sonra önce Mîrzâ Ebû Sa'îd (Diler, 2009: II/1308), sonra 1452 yılında Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Bâbür,¹¹³ şehri ele geçirmiş (İsfizârî, 1338: II/163; Devletşâh, 1977: III/476) Mîrzâ Alâüddevle ve onun oğlu Mîrzâ İbrahim'i hapsedirmiştir (Hândmîr, 1994: 362; Ensârî, 1383: 173). Mîrzâ Bâbür ile kardeşi arasında Herât'ın Cihanâra köyünde savaş olmuş ve Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Bâbür, Emîr Halil ve Emîr Bay Hoca idaresindeki kuvvetlerle şehri ele geçirip yağmalamıştır (Hândmîr, 1994: 362; Aka, 2001: 36). Bu karışıklıklar sırasında Yar Ali Herât'ı kuşatıp almıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 295). Mîrzâ Abdüllâtîf'e babası tarafından yardım ulaştırılamamış, Yar Ali, şehri üç gün boyunca yağmalamıştır. Mîrzâ Bâbür'ün gelmesine değin yirmi gün Herât'ı Yar Ali

¹¹³ Mîrzâ Baysungur'un büyük oğludur. Hândmîr'e göre şehzâdeler içersinde de en yetenekli olanıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hândmîr, 1994: 36.

yönetmiş ve Mîrzâ Bâbü'r şehre gelince Yar Ali içkisine uyku ilacı koyarak onu yakalayıp Bâbü'r'ün huzuruna getirmiş ve Bâbü'r, onu asıp yönetimi ele geçirmiştir. Şehrin merkezindeki çarşıda 852-853 Zilhicce-Muharrem/1449 yılı Şubat ayının ikinci yarısında asmıştır (W. Barthold, 1990: 200; Aka, 2001: 37). Mîrzâ Bâbü'r şehre girdiğinde İhtiyâreddîn Kalesi'ni Mevlânâ Ahmed Yasavul savunmaktaydı. Yasavul bir süre direnmiş, sonunda zamanın ileri gelenlerinden Şeyh Bahaeddîn ve Nasîreddîn araya girerek Yasavul'un kaleyi Mîrzâ Bâbü'r'e teslim edilmesini, Mîrzâ Bâbü'r'ün de Yasavul'un canını bağışlamasını sağladılar. Mîrzâ Bâbü'r, Yasavul'un canını bağışladığı gibi ona hediyeler de vererek gönlünü aldı (İsfizârî, 1338: II/163).

Bâbü'r başkente muzaffer olarak döndüğünde daha önce İhtiyâreddîn kalesini emanet ettiği Üveys'in isyanı ile karşılaşmış ve 854/1451 yılında isyanı bastırmıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 299). Bu dönemde sadece Üveys isyanı değil Timurlu üst düzey emîrler arasındaki mücadeleler de iyice su yüzüne çıkmıştır. Kışlamak amacı ile 860/1455-1456 yılında Herât'a gelen büyük emîrlerden Gıyâseddîn Ali Tarhan, Emîr Hüsrev Tarhan, Emîr Şîr Hacı, Pehlivan Hüseyin Dîvâne ve Emîr Hasan Şeyh Timur Esterâbad'dan Herât'a gelmişler ve Herât'ta hükümdar bulunan Mîrzâ Bâbü'r'e de hediyeler sunmuşlardı. Herât'taki eski emîrler ile buraya yeni gelen emîrler arasında çekişmeler başlamış ve kavga çıkmıştı. Kavga o kadar büyüdü ki taraflar birbirlerine karşı asker topladı. Ortalık iyice gerginleşince emîrler hükümdara gitmişler ve olayları ancak Mîrzâ Bâbü'r yatıştırabilmişti (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949: II/3-223, 227). Mîrzâ Bâbü'r 1457 yılına kadar Herât'ı yönetmiştir (W. Barthold, 1990: 200; Aka, 2001: 37).

Mîrzâ Bâbü'r'ün ölümünden sonra Mîrzâ Şâh Muhammed, Herât'a yöneldi. Herât'ın kuzeyindeki Muhtar Dağı'nda konakladı. Birkaç gün sonra da Bâg-ı Zâgân'a

gitti. Bu olaya yakın bir zamanda Mîrzâ Şeyh Ebû Sa'îd Serahs vilâyetinden gelip Herât'ta eziyete başlamış ve halkdan kişi başı vergi (Serşomâr) ve çok miktarda altın istemiştir. Durum Şeyh Ebû Sa'îd'e bildirildiyse de sonuç alınamamış, şehre giren Mîrzâ Şâh Mahmud, Ebû Sa'îd'in bütün mallarını yağmalatmış ve kendisini de öldürmüştür (Hasan-ı Rumlu, 2006: 354-455).

Emîrler arasındaki yukarıda belirtilen çekişmeler Mîrzâ Bâbü'r'ün ölümünden sonra da devam etmiştir (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949: II/3-228-229).

Emîrlerin birbirleriyle yaptıkları bu kavgaların en önemli sebebi aralarındaki güç çatışması ve çekememezlikse de hükümdarların otoritesinin bunlar üzerinde tam olarak sağlanıp sağlanamadığı konusu da tartışma konusudur. Bundan başka devletin eski fetih ve yayılma politikasının neredeyse durma noktasına gelmesi de bu emîrlerin enerjilerini içerideki kısır iç çekişmelere ve bazen de çatışmalara harcadıkları görülmektedir.

Mîrzâ Şâhruh'un eşlerinden Gevherşad Ağa, Mîrzâ Bâbü'r'ün ölümünden sonra Herât'ta çıkan otorite boşluğu ve emîrler arasına çıkan kavgalar sırasında da Emîr Kadı Kutbeddîn Ahmed el-İmâmî'ye emir vererek İhtiyâreddîn Kalesi'ni kontrol altına aldırması sonra da şehirde yağma yapılmasını önlemek için çaba sarf etmiştir. Gevherşad Ağa asayişin sağlanması için emirler vermiş, yağma yapanların öldürüleceği ilan ederek düzeni sağlamaya çalışmıştır. Gevherşad Ağa yine bir krizi önlemiş, bir otorite boşluğunu büyük hatun, etkili anne, büyük anne gibi vasıfların verdiği rolleri oynayarak halletmiş oluyordu (Alan, 1996: 57).

Mîrzâ Ebû Sa'îd¹¹⁴ Herât'ta, şehrin ileri gelenleri tarafından Şaban-Ramazan 861/1457 yılı Temmuz ayında karşılanmış (Hândmîr, 1994: 388), ancak İhtiyâreddîn Kalesi'ni Mevlânâ Ahmet Yasavul ve Kara Bahadır'ın ellerinden alamamıştır. Mîrzâ Şâhruh'un Hanımı Gevherşâd Ağa'nın da Sultan İbrahim ile görüştüğü suçlamasıyla 1457 yılında öldürülmesi (Hasan-ı Rumlu, 2006: 361; W. Barthold, 1990: 23-24; Aka, 2000: 87) , Mîrzâ Şâh Mahmud, Sultan İbrahim ve Mîrzâ Ebû Sa'îd'in halktan üç defa vergi toplamaları (Marshman, 1867: 67; W. Barthold, 1990: 24; Aka, 2000: 87) Herât'ta hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu sırada Belh'de de olaylar çıktığı için Mîrzâ Ebû Sa'îd Herât'tan geri çekilmek zorunda kalmıştır (Aka, 2000: 87; Aka, 2001: 50-51). Bundan sonra Herât'a Mîrzâ Alaüddîn'in oğlu Mîrzâ İbrahim girmiştir (Aka, 2001: 53-54).

2.8. Karakoyunlular Döneminde Herât

Timurlular ile Karakoyunlular arasında daha Emîr Timur ve Kara Yûsuf'un hükümdar oldukları dönemde problemler ortaya çıkmıştı. Emîr Timur 1393 yılında Tikrit'teyken buradan Kara Yûsuf'un da içinde bulunduğu çeşitli hükümdarlara, devlet ve beyliklere mektuplar göndererek kendisine itaat etmelerini bildirmişti. Emîr Timur bu mektubunun cevabını beklemeden Karakoyunlular üzerine kuvvet göndermişti. Son Ön Asya seferinde Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezid ile aralarındaki problemlerin önemlilerinden birini de Karakoyunlular oluşturmuştu. Emîr Timur'un ölümünden bir yıl sonra onun torunu Mîrzâ Ebû Bekr ile Karakoyunlu Yûsuf arasında Nahçıvan'ın batısında Aras Nehri kıyısındaki 3 Cemâziyyevvel 809/16 Ekim 1406 tarihli ilk karşılaşmada Ebû Bekr yenilmiş ve Karakoyunlular Tebrîz'i almışlardı. İşte bu şekilde

¹¹⁴ Mîrzâ Ebû Sâ'id 1424 yılında doğmuştur. Babası, Timur'un torunu Muhammed b. Mîrañşâh'tır. Bkz. Yuvalı, 1992: IX/224.

başlayan anlaşmazlık gittikçe artmış, Karakoyunluların Timurlulara karşı genişlemeci tutumları devam etmiştir. Her ne kadar Mîrzâ Şâhruh döneminde bu meseleyi halletmek için üç defa Azerbaycan seferine çıkılmışsa da sorun Timurlular lehine çözülememişti.¹¹⁵ Ancak Timurlular bu dönemde daha güçlü olduğundan Karakoyunlular onlara karşı ciddi bir karşı koyma ve saldırgan bir tutum içine girmeye cesaret edememişlerdi.

Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşâh, Gürcüler'i yenmiş, kardeşi Isfahan Şâhı'nın ölmesi üzerine, Isfahan'ı, sonra da Bağdat'ı almış, arkasından Irak-ı Acem'i yönetimine almıştır. Cihanşâh, Mîrzâ Şâhruh'un vefatına kadar ona bağlı kalmış, onun ölümünden sonra çocukları arasındaki kavgalardan istifade ederek 861/1457 tarihinde Fars ve Kirmân eyâletlerini almıştır (Uzunçarşılı, 1988b: 183; Aka, 2000: 148).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra gelişen olaylar da Karakoyunluları Horâsân'a doğru ilerlemeye teşvik edici oldu. Çünkü Horâsân şehirlerinde parçalanmışlık söz konusuydu ve birbirleri ile mücadele eden mîrzâların elindeydi. Cihanşâh'ın Irak ve Azerbaycan'ın hâkimi olduğu sırada Karakoyunlular Esterâbâd'dan İsfizâr'a kadar olan bölgeyi de almıştı. Mîrzâ Ebû Sa'îd başkent Belh olmak üzere Türkistan ve Mâverâünnehr'de, Mîrzâ Alâüddevle ise Deşt-i Kıpçak ve Özbek vilâyeti taraflarında hüküm sürüyordu. Mîrzâ Sancar Merv'de tahta çıkmış, Mîrzâ Şâh Mahmud ise babasının emirleri doğrultusunda Tûs şehrinde hüküm sürmekteydi. Emîr İskender'in oğlu Emîr Kâsım Halil ise Sistân Bölgesi'nde faaliyetliydi. Emîr Kâsım Halil zaten Ebîverd vilâyeti taraflarında tahta çıkmıştı. Mîrzâ Alâüddevle'nin oğlu Mîrzâ İbrahim ise Herât'ta saltanat sürmekteydi. Herât Bölgesi'nin güçlü kaleleri de farklı farklı emîrlerin idaresindeydi. Bölgenin muhkem kalelerinden olan Neretu, Moğol Pirke'nin,

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hândmîr, 1362: III/567; Sümer, 1984; Aka, 1992, 11-17; Aka, 1994: 115-125, 140-145; Aka, 2000: 59-65,67-69,70-74.

İhtiyâreddîn Kalesi Ahmed Yasavul'un, Habûşân vilâyetinin kalesi Emîr Hasan Şeyh Timur'un, İmâd Kalesi Emîr Baba Hüseyin'in, Tabes Kalesi de Üveys Emîr Hondşâh'ın kontrolleri altındaydı (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1368/1941-1949: II/3- 277-278; Hândmîr, 1362: IV/73; Alan, 1996: 63; Aka, 2001: 53-54). Bölgenin zayıf ve parçalanmış bir durumda olması Cihanşâh'ı sefere çıkma konusunda daha da cesaretlendirmiştir.

Curcân Vâlisi Emîr Baba Hasan-ı Karkın Mâzenderânlılar'a baskı yapınca, Mâzenderânlılar Cihanşâh'ın Horâsân'a gelmesini teşvik ettiler. Türkmen Padişâhı Cihanşâh da sefere çıkmıştır. İşte bu sefer sırasında Baba Hasan kaçmıştı. Timurlu Sultan İbrahim ile Cihanşâh 861 Cemâziyelâhir/26 Nisan 1457 tarihinde savaştılar (Hasan-ı Rumlu, 2006: 374.) Mîrzâ Sultan İbrahim, Herât'ta bulunan babası Mîrzâ Alâüddeve'ye haber göndererek Karakoyunluların yaklaştığını, buralarda kalmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Mîrzâ Alâüddeve de Herât'ta kalıp Karakoyunlu Cihanşâh ile mücadele edemeyeceğini anlayınca 862 yılı Şaban başlarında/1458 Haziran ortasında şehri terk etmiştir (Abdürrezzâk es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949: II/3-284; Devletşâh, 1997: IV/549). Cihanşâh, ilerlemeye devam ederek Horâsân'ı ve Herât'ı 862-863/1458 kuşatıp almış (Hândmîr, 1994: 391; Devletşâh, 1997: IV/549 Uzunçarşılı, 1988b: 183; Aka, 2000:148; Özgüdenli, 2004d: 109; Özgüdenli, 2006: 37), Herât'ta bulunan başta Sultan İbrahim olmak üzere (Devletşâh, 1997: IV/549) devlet adamları ve halktan yaklaşık 10 bin kişi (Ebûbekr-i Tihri, 2001: 212; Aka, 2001: 55) sâdâd,¹¹⁶ kadılar, âlimler, eşraf, kibâr, hâcegân, olmak üzere şehrin ileri gelenleri bu sırada şehri terk edip (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949: II/3: 821-822; Hândmîr, 1994: 391), Gûr ve Garcistân taraflarına gitmişlerdir

¹¹⁶ Hz. Muhammed'in soyundan gelenler.

(Devletşâh, 1997: IV/549; Alan, 1996: 68-72; Aka, 2002: 8/521). Bu göç edenler sadece Herât şehriden değil bölgenin genelinden olmuştur. Ayak takımından bazı kimseler ise şehirde talana başlamışlardır (Aka, 2001: 54). Bu sırada Akkoyunlu hükümdarı Cihanşâh İsfizâr'a kadar hâkim olmuştur.

Cihanşâh şehre girince (Türkeş, 2007: 431) önce Gevherşâd Ağa'nın kabrini ziyaret etmiş, oradan da Bâg-ı Zâgân'a giderek Mîrzâ Şâhruh'un tahtına oturmuş, askerlere emirnâmeler yayınlayarak şehri kimsenin yağma etmememesini söylemiştir (Hândmîr, 1362: IV/73; Alan, 1996: 72). Hâkimiyetinin sembolü olarak da şehirde adına para bastırmıştır (Artuk, 1988: 630; Diler, 2009: II/1308).

Cihanşâh, Herat halkına çağrı yaparak kimsenin şehirden ayrılmamasını, ayrılanların geri dönmesini (Hândmîr, 1362: IV/73; Hândmîr, 1994: 391), Mîrzâ Şâhruh zamanındaki uygulamaların aynen devam edeceğini belirtmiş, Farsça ve Türkçe istimâletnâme yayınlamıştır. Cihanşâh, etrafındakilerin yolsuzluk yapmamaları için Timurlu hükümdarı Şâhruh'un Türkçe ve Farsça fermanlarını ve hükümlerini geçerli saymıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 374). Bu istimâletnâme etkisiyle bir kısım halk da şehre geri dönmüştür (Aka, 2001: 56). Cihanşâh, istimâletnâme göndermesinin yanısıra Mîrzâ Muhammed b. Baysungur b. Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden biri olan Pîrzad Beg-i Buhârî'yi Receb-Şâban 862/1458 yılı Haziran ayı sonlarında daruga tayin ederek şehre gönderdi (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/3: 226; Hândmîr, 1362: IV/73). Bu sırada şehrin şeyhülislamı ise Şeyh Nureddîn-i Kâzirânî'dir. Karakoyunlu hükümdarı şehre girince (Devletşâh, 1997: IV/549; Aka, 2002: 521) şehrin kadılığına (kazâ) ve muhtesibliğine Mevlânâ Celâleddîn-i Kâyinî'nin oğlu Mevlânâ Abdü'l-Cebbâr'ı atamıştır (Ebûbekr-i Tihirânî, 2001: 212).

Cihanşâh'ın daha önceden yanına çağırıldığı oğlu Fars Vâlisi Pir Budak bir orduyla 18 Zilhicce 862/27 Ekim 1458 Herât'a gelmiş ve bu olay şehirdeki Karakoyunlu Türkmenlerini çok sevindirmiştir (Aka, 2001: 57).

Herât'taki İhtiyâreddîn Kalesi'nin muhafızı Ahmet Yasavul, kalenin sağlamlığına ve zahirenin çokluğuna güvenerek teslim olmamışsa da fazla direnememiş ve teslim olmuştur (Hândmîr, 1994: 391). Cihanşâh, İhtiyâreddîn Kalesi'nin yönetimini Bâyezıt-ı Bestami'ye vermiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 375). Mîrzâ Ebû Sa'îd ise Cihanşâh'ın Herât'ı almasını kabullenememiş ve mücadeleye başlamıştır (Uzunçarşılı, 1988b: 183). Cihanşâh, Mîrzâ Muhammed'e daha fazla ehemmiyet vermesi nedeniyle diğer oğlu Hasan Ali'nin (İsfizârî, 1338: II/287-288) Azerbaycan'da ayaklanması üzerine Herât'tan anlaşma ile çekilmek zorunda kalmıştır (Hândmîr, 1994: 392-393; Aka, 2001: 61; Aka, 2005o: 56). Cihanşâh ile Mîrzâ Ebû Sa'îd arasında yapılan anlaşmaya göre (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 218) Cihanşâh Azerbaycan'ın yönetimi ile yetinecek, elini Horâsân ülkesinden çekecek, Türk beldelerini Simnan hududuna kadar Sultan Ebû Sa'îd'e iade edecek ve Astrâbâd'ı Mîrzâ Alâüddevle'ye bağışlayacaktı. Sulhnâme'nin metnini Kadı Ebû Bekr-i Tihrânî, kaleme almıştır (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 216-217; Hasan-ı Rumlu, 2006: 380).

Mîrzâ Ebû Sa'îd'in askerleri 863 Safer/21 Aralık 1458 tarihinde Herât'a girdiğinde (Hândmîr, 1994: 393) Cihanşâh'ın askerleri henüz şehri terk etmemişlerdi. Mîrzâ Ebû Yûsuf, Mescid-i Cuma'da Cuma namazına hazırlandığı sırada Mîrzâ Ebû Sa'îd'in ordusundan Seyyid Asileddîn, Pehlivan Hüseyin-i Dîvâne ve Kadı Kutbeddîn-i Ahmed-i Herevî, şehrin kapısına ulaşmışlardı. Mîrzâ Ebû Yûsuf dışarı yönelmiş, Sultan Ebû Sa'îd'in emîrleri kale kapısından içeri girmişler ve bu sırada iki devletin ordusu birbirine karışmıştır (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 218-219). Cihanşâh ordusunu toplamış,

Herât'a bağlı yerlerden Yahyaâbâd köyünden kalkıp Azerbaycan yolunu tutmuştur (Ebûbekr-i Tih râni, 2001: 216-217; Hasan-ı Rumlu, 2006: 380). Böylece şehir tekrar Akkoyunlar'dan Timurluların egemenliğine girmiş, Mîrzâ Ebû Sa'îd de Herât tahtına yeniden oturmuştur.

2.9. Timurluların Herât'ta İkinci Dönemi

Cihanşâh'ın Herât'tan ayrılması sırasında, Türkmen askerleri ile Mîrzâ Ebû Sa'îd'in askerleri karşı karşıya gelmişlerdir. Çünkü biri çıkarken diğeri şehre girmektedir. Ancak dikkate değer bir çatışma meydana gelmemiştir. Sadece Herât'taki işsiz güçsüz ayak takımı, Türkmenleri soymuştur. Mîrzâ Ebû Sa'îd şehre girince bunları ölümlerle cezalandırmış ve Türkmenlere ilgi göstermiştir (Ebûbekr-i Tih râni, 2001: 215; Hasan-ı Rumlu, 2006: 381). Herât'tan 13 Safer 863/20 Aralık Cuma 1458 tarihinde ayrılan Cihanşâh (Aka, 2001: 61) burada altı ay kalmıştır (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/3: 304; Hasan-ı Rumlu, 2006: 375; Alan, 1996: 77-78).

Mîrzâ Ebû Sa'îd Herât'a dönünce ülkeyi imar etmek için uğraşmıştır. Ancak kıtlık Herât şehri başta olmak üzere ülkeyi kasıp kavurmuştur. Bu kıtlıkta çok sayıda insan ölmüştür (Hândmîr, 1994:a: 393; Subtenly, 2007a: 56). Kıtlığın devam etmesi sebebiyle Mîrzâ Ebû Sa'îd askerlerinin büyük bir kısmını memleketlerine göndermiştir. Askerlerinin büyük çoğunluğunun Mâverâünnehr ve Belh civarından olması dolayısıyla onları evlerine gönderdiği takdirde Herât'ın nüfusunun azalacağı ve askerlerinin tükettiği iaşenin halka kalacağını düşünmüştür (Alan, 1996: 85). Askerlerinin azalması onu kısa bir süre sonra sıkıntıya sokacaktır.

Mîrzâ Bâbü; Merv, Mâhân ve Câm vilâyetinin yönetimini Mîrzâ Sancar'a vermişti. Mîrzâ Bâbü'ün ölmesi üzerine Mîrzâ Sancar, Mîrzâ Bâbü'ün oğlu Mîrzâ

Mahud'a bağlanmak istedi. Fakat saltanat mücadelesinde Mîrzâ Muhmud başarısızlığa uğrayınca buna gerek kalmadı. Cihanşâh Herât'ı ele geçirince Mîrzâ Sancar ona elçi yollayarak bağlılığını sunmuştu. Karakoyunlu Cihanşâh'ın oğlunun yukarıda anlatılan isyanı yüzünden Herât'tan çekilmek zorunda kalıp Azerbaycan'a dönmesi üzerine (Aka, 2005o: 56) Cihanşâh'tan yanındaki az sayıda askerle şehri devralan Mîrzâ Ebû Sa'îd'in durumunu fırsat bilen Mîrzâ Alâüddeve, Mîrzâ Sancar ve Mîrzâ İbrahim saldırmışlarsa da başarı kazanamamışlardır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 390; (Uzunçarşılı, 1988a: 183-184; Alan, 2007a: 144). Ancak bu ittifak sonuçsuz kalmıştır.

Karakoyunlu işgali sırasında bir süre acı çeken Herât, Mîrzâ Ebû Sa'îd'in hükümdarlığından itibaren yeniden canlanmıştır. Mîrzâ Ebû Sa'îd, Azerbaycan'da iken şehirde asayişsizlik baş göstermiş, Hâce Nizâmeddîn Bahtiyar ve Hâce Abdullah halktan fazla vergi almıştı. Ali Şîr Nevâî duruma el koymuş, bunların yetkilerini ellerinden almış ve şehirde yeniden adaleti tesis etmiştir (Hândmîr, 1994: 425).

Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde Herât Bölgesi dâhil ülkenin her tarafı bayındır hale getirilmiştir. Bölge ekonomik olarak canlanmış, başta tarım ve ticaret olmak üzere birçok geçim kaynağı bu zamanda refaha büyük katkıda bulunmuştur. Mîrzâ Ebû Sa'îd devri başta tarım olmak üzere birçok alanda Herât ve çevresinde ekonomik canlanmanın yaşandığı bir dönem olmuştur. "Mîrzâ Ebû Sa'îd âdil bir hükümdardı. Onun ölümüyle Timurlu hükümdarları bir süre tam bir zaafiyet yaşamışlardır." (Hasan-ı Rumlu, 2006a: 471).

2.10. Akkoyunlular Döneminde Herât

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, kısa sürede kazandığı başarılarından sonra çok geniş ülkelere sahip olmuş ve Mîrzâ Ebû Sa'îd'in yanında bulunup Mîrzâ

Baysugur'un torunu Mîrzâ Yâdigâr Muhammed'i de Herât hükümdarı ilan etmiştir (Uzunçarşılı, 1988a: II/ 959; Özgüdenli, 2006: 37; Aka, 2010: 139). Karakoyunlu Cihanşâh'ın karargâhını basıp öldürmesinden sonra daha da güçlenmiştir. Cihanşâh'ın yerine geçen Hasan Ali'yi de yendikten sonra İran'ı ve Irak-ı Acem'i¹¹⁷ (Tâcü's-Selmânî, 1988: 10) topraklarına katmıştır. Hasan Ali; Horâsân, Herât ve Orta Asya'ya sahip olan Timurlulardan Mîrzâ Ebû Sa'îd'in yardımını sağladığından, Mîrzâ Ebû Sa'îd büyük bir ordu ile Azerbaycan'a yürümüştür. Uzun Hasan, barış çağrılarına kulak asmayan Ebû Sa'îd'in üzerine oğlu Hasan Ali'yi göndermiş, 1469 yılında Timurlu Mîrzâ Ebû Sa'îd Aras Nehri civarında yenilmiş ve Uzun Hasan'a esir olmuştur (Aka, 2005p: 46). Timurluların tahtına Akkoyunluların desteği ile Herât'ta Mîrzâ Yâdigâr oturtuldu. Mîrzâ Ebû Sa'îd ise Yâdigâr Muhammed tarafından Gevherşâd Ağa'yı öldürdüğü gerekçesiyle 873/1468-69 yılında öldürülmüştür (İsfizârî, 1338: II/290-298; Hândmîr, 1994: 428, 401; Ebûbekr-i Tihârî, 2001: 3; Togan, 1981: 365; Yuvalı, 1992: X/225). Mîrzâ Ebû Sa'îd, ahaliye karşı şefkat ve merhamet besleyen, adaletli ve heybet sahibi bir padişâhtı (Devletşâh, 1997: IV/548).

Mîrzâ Ebû Sa'îd, Azerbaycan seferine çıktığı sırada Herât'ta yerine oğlu Halil Mîrzâ'yı vekil olarak bırakmıştı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 472). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara 24 Şâban 872/10 Mart 1468 Cuma günü Ebû Sa'îd'in ölüm haberini aldı. Aynı ayın yirmi dördünde Herât'a girdi (Brend, 1991: 125). Ancak Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Timurlulardan Mîrzâ Yâdigâr Muhammed'i desteklemesi sebebiyle şehirden ayrıldı. Çünkü Uzun Hasan Mîrzâ Yâdigâr Muhammed'i Horâsân'a hâkim olması için ona askerî yardımda bulunarak Horâsân'a göndermiştir.

¹¹⁷ Irak-ı Acem: Irak'ın Dicle nehrinden başlayarak İran sınırındaki yüksek dağlık mıntıkaya kadar uzanan bölgesine denir.

2.11. Herât'ta Timurluların Üçüncü Dönemi

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın en büyük rakibi, 875/1470 tarihinde muzaffer bir şekilde Herât'a giren (Hândmîr, 1994: 428) Mîrzâ Baysungur'un torunu Mîrzâ Yâdigâr Muhammed idi. Mîrzâ Yâdigâr Muhammed Muharrem-Safer 875/1470 yılı Temmuz başlarında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın desteği ile Herât'a girdiyse de etrafındakilerin halka kötü davranışları ve yolsuzlukları sebebiyle halk onlardan yüz çevirdi. Mîrzâ Yâdigâr Muhammed sarhoş olarak yakalanıp Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın huzuruna getirildi ve onun emriyle öldürüldü (Devletşâh, 1997: IV/603, 606; Ebûbekr-i Tihriânî, 2001: 332-333; Hasan-ı Rumlu, 2006: 496; Uzunçarşılı, 1988a: II/95; Bayrak, 2006: 413; Aka, 2010: 114). Akkoyunlular bu sırada Osmanlı Devleti'ne karşı Venedikliler ve Karamanoğulları ile ittifakın girişiminde olduklarından Timurlu sarayında olup bitenlerle ilgilenemediler. Taht değişikliğini kabul etmek zorunda kaldılar (Aka, 2006: 208). Bu olaydan sonra Horâsân sınır olmak üzere Akkoyunlularla Timurlular arasında dostluk ilişkileri kurulmuştur (Ebûbekr-i Tihriânî, 2001: 3).

1470 yılında yönetimi tekrar ele geçiren Mîrzâ Hüseyin-i Baykara 1506 yılına kadar Herât hâkimiyetini sürdürdü (Brend, 1991: 125). Herât'a girince Gâzîrgâh mevkiindeki Abdullah Ensarî'nin türbesini ziyaret etti (Hândmîr, 1994: 429).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Timurlu tahtına oturur oturmaz Ali Şîr Nevâî'yi 877/1472 yılında Dîvân-ı Büzürg-i Emâret Beyliğine getirmiş (Uslu, 1997b: 43) ve her ikisinin birbirine karşılıklı desteği ile Herât bu dönemde her bakımdan en parlak devrini yaşamıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Herât'ın idaresini bir müddet oğlu Şâh Garib Mîrzâ'ya vermiştir. Ancak bu mîrzâ daha babasının sağlığında arkasında evlat bırakmadan ölmüştür (Bâbür, 1970: II/258).

Herât'ta Mîrzâ Yâdigâr Muhammed'i karşılayıp onu bertaraf eden Sultan Hüseyin-i Baykara, Mîrzâ Halil'i Semerkand'a göndermişti. Mîrzâ Halil orada da isyana kalkışınca Sultan Ahmed Mîrzâ'nın emîrlerinden birisi tarafından öldürülmüştür (Hasan-ı Rumlu, 2006: 472).

Burada dikkat edilmesi gereken ilginç bir nokta ise Herât'ta daha 902/1496-1497 (Diler, 2009: II/1309) tarihinde Şeybânîlerden (Özbekler) Muhammed Şeybânî adına para basılmış olmasıdır. Bu paraya bakarak şehrin bir süre sözü edilen devletin eline geçtiği ihtimali akla geleceği gibi ikinci olarak da Timurluların, Şeybânî hâkimiyetini kabul etmiş olabilecekleri de düşünülebilmektedir. Ancak 913/1507-8 yılına kadar Timurlular Herât'ta H. 903, 906, 908, 910, 911 ve 912 (Diler, 2009: II/1309) yıllarında kendi adlarına para bastırdıkları halde bu paralarda Şeybânîlerin ismine rastlanmamıştır.

Tarihçiler Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi Herât'ı için hem kırsalının ve hem de şehrin altın çağı olarak kaydetmişlerdir. “Bu dönemde Herât, parlak bir medeniyet merkezi olmuştur.” (Grousset, 1970: 465). Bâbü (1970: II/270) hatıratında Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Moğul Bey adında birisinin bir müddet yöneticilik yaptığı, garip bir adam olduğu, daima kumar oynadığı, Herât'ın idaresinden sonra bir müddet Esterâbâd'ın idaresinin kendisine verildiği, burada huzursuzluk çıkardığı ve Irak'a Ya'kûb Bey'in huzuruna kaçtığı kaydedilmiştir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi için Abdülkadir İnan: “Kendi memleketi için onun dönemi refah, sukûn ve sulh devri oldu. Zamanında ülke doğunun kültür merkezi oldu.” demektedir (1988: 18).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Şeybanî tehlikesi baş göstermiştir. Mîrzâ Baykara ihtiyarlığı dolayısıyla Herât'ta Şeybanî'ye karşı büyük bir taarruz yapamamış, ancak başkentten geçen yolları, boğazları ve bazı önemli yerleri tahkim etmeye çalışmıştır (Bıyıktay, 1991: 18).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın 1506 yılında ölümünden sonra birbirinden nefret eden oğulları Mîrzâ Muzaffer Hüseyin ile Mîrzâ Bediüzzaman'ın Herât'ta ortak olarak sultan ilan edilmeleri ve devleti birlikte yönetmeleri Timurluların tarihinde bu güne kadar görülmemiş ve hayretle karşılanan bir olaydı (Hândmîr, 1994: 531-532). Bu dönemde devlet güçten düşmüş ve dış tehlikelere karşı koyamaz hale gelmiştir. Mâverâünnehr'de kuvvetlenen Şeybanî Mehmet, şehri sekiz ay kuşatmış, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın ölümünden sonra yerine geçen Bediüzzaman artık hâkimiyetini sürdüremez olmuş ve şehri 1507 yılında Şeybanîler'e teslim etmiştir (Grousset, 1970: 481; Granard, 1971: 86; Aka, 2000: 107).

Timurlular, Şeybanîler tarafından Türkistan'dan kovulup hem Semerkand hem de Herât tahtlarını kaybedince tarihe karışmışlardır (Öztuna, 1983: II/150; Özgüdenli, 2004d: 110). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın Herât'ta birlikte tahta oturan iki oğlundan Mîrzâ Muzaffer ve Mîrzâ Bediüzzaman, Şeybanî kuşatması sırasında 15 Muharrem 913/27 Mayıs 1507 tarihinde son gecelerini Herât'ta geçirip, şafakla beraber hazinelerini, annelerini kız kardeşlerini, çocuklarını ve eşlerini bırakarak kaçmışlar ve Herât'taki her şeyleri Özbeklerin eline geçmiştir (Granard, 1971: 87). Timurluların Herât tahtına son oturan iki kardeşten Mîrzâ Ebû Sa'îd Osmanlılar ile Safevîler arasında 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'ndan sonra kaçıp İstanbul'a gelmiş, daha önce büyük dedeleri tarafından 1402 tarihinde yapılan Ankara Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratılıp devleti dağılmanın eşiğine getirdiği Yıldırım Bâyezid'in torunlarının memleketi olan İstanbul'da ölmüştür (Granard, 1971: 88; Cristiane, 2007: 299). Timurlulardan sonra 913/1507 yılında Şeybânîler 915/1510 yılında Safevîler, daha sonra tekrar Şeybânîler ve 924/1518-19 yılından itibaren Safevîler şehre hâkim oldular.

Başlangıçta Semerkand olan Timurlu devletinin başkenti Mîrzâ Şâhruh'un hükümdarlığından itibaren Herât olmuş ve bundan sonra bu şehir her bakımdan câzibe merkezi haline gelmiştir. Birçok siyasî, ekonomik ve kültürel faaliyet burada bölgenin geleceğine damgasını vurmuştur. Şehir, İlk Çağlardan beri önemli bir geçiş noktasında olduğundan, çeşitli isyan, istilâ ve işgallere maruz kalmış, kimi zaman kalıcı olarak yerleşmeler olmuştur. Çok eskiden beri önemli birer yerleşim yeri olmasına rağmen bu şehirde Timurluların bıraktığı kalıcı izler kadar başka kimse iz bırakamamıştır. Denilebilir ki, Timurlular eşittir Herât olmuştur. Timurlu Devleti'nde de Mîrzâ Şâhruh, Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara şehre her bakımdan damgalarını vuran hükümdarlar olmuştur. Herât, tüm Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nin hem başkenti hem de her bakımdan câzibe merkezi olmuştur. Bütün bu sebeplerden dolayı şehirde çok çeşitli dinler, mezhepler, kültürler, etnik gruplar, çok çeşitli sanat dalları, vücuda getirilmiş ve burası her bakımdan çeşitliliğin ve zenginliğin merkezi olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

Tabiat güçlerine karşı koymanın çok sınırlı kaldığı dönemlerde, insanların coğrafi çevrenin etkilerine maruz kalmamaları mümkün değildir. İnsanların iktisadî hayatından dinî inançlarına kadar birçok faaliyet, yaşadıkları coğrafyanın izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte coğrafyanın tek başına kültür ve medeniyet yaratmada etkili olduğu da elbette ki düşünülemez (Göksu, 2008: 77).

İnsanların temel yaşam gereksinimlerinin karşılanmasında eskiye doğru gidildikçe tabiat şartlarının etkisi daha baskın olarak kendini hissettirmiştir. Deniz kenarındaki toplulukların balıkçılık ve ticaret, sulak alanlardaki insanların tarım, dağlık alanlardakilerin hayvancılık yaptıkları gibi bu faaliyetlerin sayıları da çok çeşitli olmuştur. İşte konumuz olan Herât Bölgesi'nin de ekonomik faaliyetlerinin çeşitlenmesinde bulunduğu konuma göre birden çok faktör etkili olmuştur. Verimli arazi, bol otlak, stratejik olarak ticaret yolları üzerinde bulunma Herât Bölgesi'nin ekonomik etkinliklerini çeşitlendirmiştir.

Nizâmü'l-Mülk (1989: 75; 2003: 89), Herat'ın Sâsânîlere yüklü miktarda vergi verdiğini kaydetmiştir. Bu vergiler çoğu zaman develerle getirilmekteydi. Müellife göre Herât ve Serahs'tan çeşitli ihtiyaç maddeleri kırmızı tüylü dört yüz deve ile Melik Pervîz'e getirilmişti. Bu da bize Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde ulaşım aracı olarak atların yanında develerin de kullanıldığını, göstermektedir.

Sugûrlardan elde edilen verginin beşte birini Tâhirîler alırdı (el-Ya'kûbî, 2002: 88; el-Ya'kûbî, 2004: 352). Tâhir b. Hüseyin zamanında Herât dâhil Horâsân

Bölgesi'nin geliri 4 milyon dirhemdi (İbnü'l-Esîr, 1991: VII/20). IX. yüzyılda yaşayan İbn Hurdadbih'e göre Herât'ın vergisi 1 milyon 159 bin dirhemdir. Aynı tarihte Nişâbûr'un vergisi 4 milyon yüz dokuz bin, Merv'in vergisi 1 milyon yüz kırk yedi bin dirhemdir (İbn Hurdâdbih, 2008: 42; Christensen, 1993: 199).

X. yüzyılda yaşamış olan el-Ya'kûbî (2002: 61), Herât'ın IX. yüzyılda refah seviyesi iyi olan bir şehir olduğunu belirtmiştir. el-Ya'kûbî, Horâsân'ın gelirinin her sene bütün eyâletlerden, serhadlerden toplanılan beşte bir gelirden başka 40 milyon dirhem olduğundan bahsetmiştir. Kudama b. Ca'fer'in (2004: 222) kaydettiğine göre X. yüzyılda Horâsân'ın varidatı 37 milyon dirhemdi. Bu gelir o dönemde İslâm ülkelerine bağlı diğer birçok yerin gelirinden daha çoktur. Makdîsî de Herât vilâyetinin Horâsân'ın bütün vilâyetlerinden daha fazla olarak senede 1 milyon 935 bin dört yüz yirmi bir dirhem vergi veren bir vilâyet olduğunu belirtmiştir (Togan, 1988c: 431).

Herât Bölgesi'nin şehirlerinin X. yüzyılın sonlarına doğru verdikleri vergiye bakarak buraların imar ve iskân durumu, hayat standardı gibi birçok konuda bilgi edinmek mümkündür. Bu konuda İbn Hurdâdbih (2004: 370) oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Onun kaydına göre Ebîverd'in vergisi 700 bin dirhem, bunun 317 bin yedi yüz dirhemi bakaya, Bâdgîs'in vergisi ise 440 bin dirhem olup, bunun 60 bin dirhemi bakayadır. Aynı müellif bölgenin önemli şehirlerinden Bûşenc'in vergisinin de 559 bin üç yüz elli dirhem olduğunu kaydetmektedir.

Özellikle Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Gûrlular zamanında Herât-Kâbil arasındaki Yahudi tüccarlar (Ağacanov, 2006: 240) oldukça meşhurdu ve buranın canlı bir ticaret yolu olmasında pay sahibiydiler.

Selçuklu Sultanı Melikşâh, Irak ve Horâsân civarında satılacak mal üzerinden alınan “mükûs¹¹⁸” adındaki vergiyi kaldırarak halkı rahatlatmıştır (Kafesoğlu, 1973: 159).

Herât şehrinin refahı Moğol istilâsına kadar devam etti. Bu zamana kadar çok zengin ve verimli olan şehir, istilâdan sonra on beş yıl felakete maruz kaldı (İsfizârî, 1338: II/101; Strange, 1873: 409). Şehrin tahrip edilmesi, Moğolların Herât Bölgesi’ndeki halkın tohumlarına kadar el koymaları, halkın istilâdan sonra şehirden ayrılmaları, (Seyf-i Herevî, 1944: 87) bölgeyi ve Herât şehrini dönemin kaynaklarının ifadesiyle yüzyıllarca eski haline getirilmesi zor zarara yol açmıştır. Gerçekten de istilâ hareketi on beş yıl olsa da felaketin etkileri yüzyıllara sürmüştür. Şehir ancak Timurlular zamanında tam anlamıyla toparlanacaktır. Moğollar, şehirde yaptıkları tahribatları Ögedey Kağan zamanında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için bir dizi ıslahatlar yaparak gidermeye çalışmışlarsa da bu yeterli olmamıştır (İsfizârî, 1338: II/101).

Moğol Hükümdarı Gazan Han’ın vakitsiz ölümü (703/1304) düşündüğü ıslahatların tamamlanmasını engellemiştir. O, ölüm döşeğindeyken Olcaytu Han, Gazan Han’ın ıslahat kararlarına uyacağını vaat etmişse de bunu tam olarak gerçekleştirememiştir. Moğol Hükümdarı Olcaytu Han’ın öldüğü 716/1316-1317 yılında Emîr Yasavul, Horâsân’dan 300 bin dinar vergi toplanmıştır. Bu verginin 50 bin dinarı da Herât’tan cebren toplanmıştır (Spuler, 1987: 349) Zaten ekonomik olarak zor günler geçiren halka vergiler halka çok ağır gelmekteydi. Gazan Han da bu yüzden bir vergi ıslahı düşünmekteydi.

---

¹¹⁸ Ayak bastı parası.

Moğol devri ve sonrasında Horâsân ve İran başta olmak üzere geniş bir alanda soyurgal¹¹⁹ uygulamasına başlanmıştır. Başta Selçuklular olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerinde uygulanmış olan İkta ve Osmanlılar döneminde uygulanan tımar (dirlik) sistemine benzemekle birlikte bazı farklılıkları olan bu sisteme göre belli görevleri yürütmek üzere görevlendirilen kişilere toprak verilmiştir. Çağataylar, Akkoyunlular,¹²⁰ Karakoyunlular¹²¹ ve Timurlular başta olmak üzere, Moğolların hâkim oldukları eski ülkelerde kurulan devletlerin büyük bir çoğunluğunda bu sistem uygulanmıştır. Söz konusu sistemin Herât'ta uygulanışına dair örneklerden biri Timur'un hanımlarından Tuman Ağa'ya Kûsîye civarının soyurgal olarak verilmesindedir. O burada kendisini çok sevdirmiş ve yıllarca hatırlanacak hayır eserleri bırakmıştır (Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: II/218).

Moğollar ve kendilerinden sonra kurulan birçok devlet zamanında adalet ve yargı işlerini, zaman zaman vâililik işlerini de yapmak üzere darugalık makamı ihdas edilmişti. Herât Bölgesi'ndeki birçok şehrin yönetimine darugalar tayin edilmiştir. Darugaların görev ve yetkileri ile makamın ağırlık derecesi devletten devlete ve şehirden şehre farklılık göstermiştir. Kertler devrinde şehir Moğollara damga vergisi adı altında bir vergi vermekteydi (Spuler, 1987: 355).

¹¹⁹ Soyurgal; Devlet hizmetinde bulunan yüksek rütbeli askerlere büyük başarılarının karşılığında ya da bir mükâfat olarak verilen emlak ve arazi temlikidir. Uygurcada suyurgamak sözüden alınmış olup, Irsen sonrakilere intikal eden bu sistem Moğolların İran'a geçmesi ile yaygınlık kazanmıştır. Bu araziye Türkçe kopı (Moğolca: Khobi) denilmiştir. Sistem toprak sahipliğinin gelişmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Azerbaycan ve İran çevresinin feodalleşmesinde önemli rol oynayan sistemi Moğollar ile birlikte Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Timurlular da yaygın olarak kullanmışlardır (Togan, 1981a: 287; Özgüdenli, 2006: 276; Paydaş, 2006: 202-203; Ortaylı, 2007: 98-102).

¹²⁰ Akkoyunlular devrinde bu sistemin uygulandığına dair en önemli ispat Akkoyunlu Kâsım b. Cihangir'e verilen soyurgal ile ilgili olan 1498 tarihli bir belgedir. Bu belgede kime nerelerin soyurgal olarak verildiği, soyurgal verilen kişinin görevleri, uyması gereken kurallar başta olmak üzere pek çok konuda bilgiler mevcuttur. Minorsky, bu belgenin hem orijinal dilde yazılışı olan Farsçasını, hem de İngilizce çevirisini vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Minorsky, 1939: 927-960.

¹²¹ Bu devlete ait bir fermanla İran'ın Bavenet, Mervest ve Herât'ın Emîr Celâleddîn Tarhan'a 3 Receb 859/19 Haziran 1455 tarihinde tevcihinden söz edilmiştir. Bu fermanla soyurgalın verildiği kaydedilmiştir Aubin, 1965: 161-162). Buradaki Herât, Yezd ilindeki Herât'tır.

Kertler zamanında halkın adalet ilkeleri çerçevesinde hoşnut tutulmasına büyük önem verilmiştir. Melik Fahreddîn Kert, 699/1299-300 yılında Şemseddîn Kadisî'yi maliye işlerini düzene koymas1 için görevlendirmiş ve bu devlet adamı Herât'ta kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmıştı (Havafî, 1341: II/383). Bu dönemde vergilerin âdil bir şekilde toplanması için tedbirler alınmış, özellikle ekonomik durumu kötü olanlar için hükümdarlar bolca ihsanlarda bulunmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 441; İsfizârî, 1338: I/438).

“Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh döneminde Herât, başkent olması dolayısıyla darugalar daha çok şehrin asayışı ile ilgilenmiştir (Câmî, 1922: 28). Mîrzâ Şâhruh döneminde Herât darugalığında Mîrzâ Şâhruh ile akrabalığı olan Emîr Muhammed Derviş bulunurken, onun 836/1432-33 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Emîr Sultan Ebû Sa'îd getirilmiştir. Emîr Benâzîr 865/1460-61 yılında Herât şehrinin darugasıdır. Ehemmiyeti haiz bölgelerde şehrin en büyük idare âmiri darugalardan başka kale komutanları olan kutvallar da bulunurdu (Aka, 2005k: 308).

Emîr Timur, her ne kadar Cengiz Han gibi bir istilâ hareketine girişmişse de, ondan bazı yönleri ile farkı vardı. Emîr Timur ve oğulları istilâ ettikleri yerleri imar ve inşâyâ başlayarak, ele geçirdikleri yerleri bayındır hale getirmek için çalışmışlardır. Bu onların buldukları yerlerde otoritelerini sağlamlaştırmalarında çok etkili olmuştur (Aka, 2005r: 8).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh çok adaletli ve cömert bir insandı. Vergiyi adaletli alırdı. O kadar ki, dört eşek yükü mahsul kaldırılan bir yerden dört dang bakır vergi ve haraç alırdı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 289). Mîrzâ Şâhruh 821/1418 ve 823/1420 yılında ülkeden alması gereken vergilerin üçte birini bağışlamıştır. Bunun üzerine ülkede büyük sevinç yaşamış ve bütün ülkede onun saltanatı için dua edilmiştir. Bundan

başka 23 Rebiülâhir 830/21 Şubat 1427 yılında Herât Cuma Câmî'inde düzenlenen suikast girişiminden sağ kurtulması dolayısıyla da ülkede dağıttığı çok miktardaki sadakaya ilaveten vergilerin üçte birini de bağışlamıştır (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 81). Mîrzâ Şâhruh'un adaleti Herât'ta halkın refah seviyesinin yükselmesine, üretim artışına ve vergilerin sistemli ve âdil toplanmasında etkili olmuştur.

Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklarda tahtı ele geçirmek için Mîrzâ Alâüddevle, Herât'a saldırıp hazineyi ele geçirmiş ve ayak takımlarına dağıtarak taraftar bulmuştu. Şehirde paranın çokluğu hayat pahalılığına yol açmıştır. Hazinenin dağıtılması pazarlarda bir canlılık meydana getirdiyse de Ebû Bekr-i Tihârî (2001: 181): "Bir dinara satılan bir mal yüz dinara çıktı, mücevherler sahte şeylere benzedi. İnciler ve taşlar, topraktan yapılmış saksılar gibi kıymetten düştü. Herât'ın alçakları, emîrlerin ve vâlilerin nedimleri oldular." diyerek meydana gelen hayat pahalılığını gözler önüne sermiştir. Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra ortaya çıkan ve bir süre devam eden karışıklıkları tam anlamıyla sona erdiren Mîrzâ Ebû Sa'îd, Herât'a eski canlılığını vermek için çalışmalara başlamıştır (Aka, 2006: 232). Bunlardan en önemlisi ekonomik sıkıntılar içinde olmasına rağmen büyük Nakşibendî Şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın telkinleriyle de damga vergisini kaldırmasıdır. Sultan'ın yolsuzluklara karşı asla taviz göstermediğini kendisine bildirilenleri kovuşturduktan sonra suçlu bulunanları ağır bir şekilde cezalandırmasından anlamaktayız (Aka, 2002: 133; Aka, 2006: 232). Mîrzâ Ebû Sa'îd'in vezirlerinden Mevlânâ Kutbeddîn Muhammed-i Havafî 878/1473-74 yılında halkın yükünü hafifletmek için bir fermanla bazı vergileri kaldırmıştır.¹²²

¹²² *Ferman-ı Muafiyet-i Dâru's-saltana Herât ez Avarız-ı Devleti ve Sultanî ez Taraf-ı Sadr-ı Zamâne* adlı ferman ile halkın yükünün hafiflemesi için tedbir alınmıştır. 1/10, 1/11 oranında alınan bazı öşür vergileri

Orta Çağ İslâm devletlerinin birçoğunda savaş kazanma, hükümdarın oğlunun olması ve sünneti başta olmak üzere mutluluk verici olaylar sebebiyle kutlamalar ve eğlenceler düzenlenirken, bazen de vergiler erteleniyordu. Bu vergilerin hiç alınmadığı da oluyordu. Tarih kısmında anlatıldığı üzere Mîrzâ Uluğ Bey'in Herât'a babasını ziyarete geldiği sırada çok görkemli bir eğlence düzenlenmişti. "Bir başka örnek ise Timurlu Mîrzâ Alâüddeve'nin oğlunun sünnet düğünü münasebetiyle ve şehir ahali vergilerden muaf tutulmuş ve bu amaçla şenlikler düzenlenmişti." (W. Barthold, 1990: 192).

Mîrzâ Ebû Sa'îd'in önce Mâverâünnehr'e sonra da Mîrzâ Hüseyin Baykara üzerine yürümesi ülkede ekonomik sıkıntılara yol açmıştı. Mîrzâ Ebû Sa'îd bu sıkıntıyı giderip para darlığını ortadan kaldırmak için Herât dâhil birçok şehre vergi koymuştu. Herât, Mîrzâ Hüseyin'in burayı muhasara edip ele geçirmesiyle yağmalanmıştı. Bu da şehirde ekonomik sıkıntılara yol açmıştı. Bundan sonra şehrin yöneticilerinden Hâce Muizeddîn Şîrâzî'nin (Hândmîr, 1371: 433) bazı bahaneler uydurarak halktan ağır vergiler alması, şehri ekonomik yönden zor duruma sokmuştu. Bunu haber alan Mîrzâ Ebû Sa'îd, Hâce Şemseddîn'i şehre gönderip, ağır vergilerin bir kısmını kaldırmış bir kısmı ise hafifletilmiştir. Kadı ve muhtesibler de birlikte şehrin ekonomik düzenini denetlemişlerdir (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/3: 370; Subtenly, 2007: 75-77).

Mîrzâ Ebû Sa'îd'in hükümdarlığı döneminde Herât'ta ve ülkenin diğer şehirlerinde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmıştır. Devlet paraya ihtiyacı olduğu zamanlarda halka vergi koymak yerine bu sermaye sahiplerinden borç dahi almıştır (Aka, 2002: 133; Aka, 2006: 232).

---

kaldırıldı. Vakıflardan vergi alınmaması bu fermanla ilan edildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed b. Ali Cemâlî'l-İslâm, 2536/1976: 166.

Timurlular devrinde Herât Bölgesi'nde vergi toplama konusundaki usulsüzlükler ve halkı ekonomik alanda zulme uğratanlar ağır şekilde cezalandırılmışlardır. Örneğin, Sultan Ebû Sa'îd 24 Rebiülâhir 866/26 Ocak 1462 tarihinde Herât yakınındaki Bâğ-ı Sefîd'e geldiğinde Hâce Muizeddîn'in tefecilik yaptığı, rüşvet aldığı ve dolayısıyla da halka çok zulmettiği (W. Barthold, 1990: 223), Şeyh Ahmed-i Sarraf'ın da vergi bahanesi ile halktan ve tüccardan çok miktarda altın aldığını duymuştu. Hükümdar bu suçları işleyenleri herkese ibret olacak bir biçimde cezalandırdı. Herât'ın Melik Kapısı'nda Şeyh Ahmed'in derisi yüzüldü. Hâce Muizeddîn ise (Hândmîr, 1371: 370) kaynar kazana atılıp kale surları önünde ölünceye kadar kaynatıldı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 409; W. Barthold, 1990: 223-224). Sultan Ebû Sa'îd, bundan sonra Herât'ta ve bağlı yerlerde altını beratsız almamaları konusunda emir yayımlamıştır. Bu berat, bir taş üzerine yazılıp Herât Cuma Câmi'nin uygun yerine asılmıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 409).

Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde biriken servet, hayır kurumlarının yaygınlaşmasında çok önemli rol oynamıştır. Kendisinden sonraki hükümdar Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminde daha yoğun olmak üzere vakıflar sayesinde halkın ihtiyaçlarını karşılama rolü de üstlenmişler ve bunu başarılı bir şekilde gerçekleştirmişlerdir (Aka, 2000: 133).

“Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında âdil bir idare kurulmasına rağmen yine de bir takım vergiler onun son yıllarına kadar alınmaya devam etmiştir.” (Aka, 2000: 133). Timurlular zamanında sadece yüksek bürokrasi, adalet işleri ve makamları değil aynı zamanda kişisel işlerin de muhasebe işlemleri tutulurdu. Timurlularda devlet hazinesi Semerkand Kalesi ve Herât'taki İhtiyâreddîn Kalesi'nde saklanıyordu.¹²³ Ancak

¹²³ The Fema'le Intellectual Millieu in Timurid and Post Timurid Herât: Faxri Heravi's Biography of Poetesses, Javaher al-ajayeb, Oriento Moderno, n.s. 15, no:2, 1996'den naklen Aka, 2000: 145; Aka, 2010: 130.

buralarda saklanan hazinenin teferruat ve miktarı hakkında elimizde bilgiler mevcut değildir (Aka, 2000: 123).

“Herât, Timurlular devrinde devletin siyasî merkezi olması nedeniyle devletin ekonomik gelirleri de burada sarf edilmiştir. Paranın dolaşımı şehrin ekonomisine olumlu etkide bulunmuştur. Herât'ta debdebeli bir hayatın sürdürülmesinde devlet gelirlerinin burada harcanması sonucunda ortaya çıkan ekonomik canlılık etkili olmuştur (Aka, 2000: 135).

Timurlular devrinde vergi memurluğu önemli görevlerden idi. Onların maiyeti de aynı öneme haizdi. Bu devirde Herât'ta görev yapmış olup şehrin ekonomisinde rol oynayan önemli isimlerin bazılarında kısaca bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Hâce Gıyâseddîn-i Pîr Ahmed-i Kavafî (ö. 1417): Havaf şehrinde bir medresede yetişmiştir (Hândmîr, 1371: 353). Mîrzâ Şâhruh döneminin ekonomik alanda önemli işler yapan yöneticilerinden birisidir. Hâce Ahmed Davud ile ekonomik alanda Timurlulara çok önemli hizmetler yapmışlardır (Hândmîr, 1994: 354). Çok adaletli bir emîrdir. Hândmîr onun hayâda Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk gibi olduğunu belirtmiştir (Hândmîr, 1371: 353).

Mevlânâ Celâleddîn Abdurrahman Sadr (ö. 849/1445-46): Mîrzâ Baysungur ve Mîrzâ Alâüddeve'nin vergi işleri ile ilgilenmiş ve darugalık yapmıştır. Çok sayıda din ve ilim adamını korumuştur (Hândmîr, 1362: IV/16; Hândmîr, 1994: 359-360).

Hâce Mevlânâ Semerkandî (11 Şevval 870/27 Mayıs 1466: Semerkand ve Şiraz da yaşayıp daha sonra Herât'a gelmiştir. Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde dîvân kâtipliği yapmıştır. Çakmak Medresesine gömülmüştür (Hândmîr, 1994: 407).

Mevlânâ Fethullah-ı Tebrîzî: Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında vergi düzenleme ve darugacılık yapmış olup ekonomi konusunda uzmandı. Herât medreselerinde de ders vermiştir. 1462 yılında Herât'ta ölmüştür (Hândmîr, 1994: 406).

Hâce Gıyâseddîn Şebankâre: Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminin vezirlerindedir. Timurlu ülkesinde başta ziraat olmak üzere birçok alanda gelişmesini sağlamıştır (Hândmîr, 1371: 446).

Seyyid Şemseddîn Muhammed-i Andican (ö. 898/1492-93): Türkistan'daki Andican şehrinden Herât'a gelmiştir. Herât'ta vergi memurluğu görevinde bulunmuş ve burada ölmüştür (Hândmîr, 1994: 512).

Hâce Kemâleddîn-i Hüseyin Kireng (ö. 899/1494): Herât Bölgesi'ndeki Ebîverd şehrinin soylu ailelerindedir. Herât'ta vergi memurluğu görevinde bulunmuştur. Dürüst bir insan olmasına rağmen iftira ve karalamalara maruz kalmıştır. Herât Cuma Câmî'nin kible tarafında yaptırdığı medresesinde gömülmüştür (Hândmîr, 1994: 512).

Hâce Gıyâseddîn-i Âdilşâh: Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın vergi memurluğunu yapmış, sonra yolsuzlukları görülünce kovularak Nîşâbûr'a gitmiş ve ömrünün sonuna kadar burada tarımla uğraşmıştır (Hândmîr, 1994: 512).

Mevlânâ Kutbeddîn Muhammed-i Kavafî (ö. 815/1490): Ebû Sa'îd'in Karabağ savaşından sonra Herât'a gelmiştir. Hukuk ilminde ileri derecede bilgi sahibiydi. Ferman yazma ve pervâneçilikte ustaydı. Timurlu hükümdarı Ebû Sa'îd zamanında Daruga Mevlânâ Abdurrahim'in yardımcılığını yapmıştır. 23 Muharrem 874/2 Ağustos 1469 tarihinde iftira ile tutuklanmıştır. Yirmi gün tutuklu kalmış, 150 bin Kebekî Dinarı kefalet karşılığında serbest kalmış ve sonradan kendini dine daha fazla vermiştir. Ölümüyle Herât'ta büyük bir yas tutulmuştur (Hândmîr, 1994: 511).

Hâfız Muiniddîn-i Kalfa (ö. 897/1491): Herât'ta vergi memuru olarak görev yapmış, yolsuzluk yaptığı iddiasıyla tutuklanmış bir süre hapis yatmıştır. Hıyâbân'da ölmüştür (Hândmîr, 1994: 511).

Gazi Burhâneddîn-i Muhammed (ö. 910/1504-1505): Merv'de yargıçlık yapmış, oradan Herât'a gelmiştir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın teveccühünü kazanmış ve zamanında vergi memurluğu görevinde bulunmuştur. Bir süre sonra sultandan izin alarak tekrar Merv'e geri dönmüştür (Hândmîr, 1994: 512).

Herât Bölgesi'nde insanların genel olarak geçim kaynakları tarım, hayvancılık, maden işleme ve ticaretti. Ancak Herât'ta ve bölgenin diğer şehirlerinde çok çeşitli meslek grupları vardı. Bu mesleklerin çeşidi Timurlular zamanında daha da artmıştır. Sıva işleri, satranç, müzik aletleri dükkânları (saz ve kemankârî başta olmak üzere), kemer yapanlar, sarıkçılar, mesh imali ve satıcıları, elbise dokuma, elbise imâli (dibâ), şapka imâli ve dükkânları, değirmencilik, muhallebiciler, helvacılar, şerbetçiler, ekmek pişirme, kebab pişirme, tatlıcılar, balık pişirme, dişçiler, ot işleri, bankacılık, gül suyu imâli ve satışı, attarî (güzel koku), ciltçilik, ok atma hocaları, gümüş altın işleri (zergârî), kuaför, kap ustaları, su kabı imal edenler ve satıcılar, nakış ustaları, tuğla imali, iğne işleri başta olmak üzere çok sayıda iş kolu ve dükkânlar mevcuttu (Ensârî, 1383: 186).

XV. yüzyılda Herâtlı gençler arasında iş seçmek önemliydi. Devletşâh'a göre Herât'ta XV. yüzyılda küçük esnaf çocukları ve çobanlıktan kazanç sağlayanlar bu işlerini terk etme eğilimi göstermekte ve daha çok devlet işlerini tercihe yönelmekteydiler (Aka, 2000: 123).

Orta Çağ şehirlerinin çoğunda olduğu gibi Herât'ta da işsiz güçsüz gruplar vardı. Bunlar genel olarak ayyâr olarak adlandırılmaktaydı (Özcan, 1991: 296). Ayyârlar,

zaman zaman savaşa giderler ve ganimetlerden pay alırlardı. Devletin veya hükümdarların güçlü olduğu zamanlarda sorun olmayan bu gruplar hükümdarların dirayetsiz olduğu, taht kavgalarının meydana geldiği ve devletlerin duruma düştüğü dönemlerde kargaşa çıkarmakta, talan ve yağma yapmaktaydılar. İlk fetih yıllarında Herât Bölgesi'ndeki ayyârlar savaşlarda yararlılıklar göstermişlerdir. Selçukluların, Hârezmşâhların, Moğolların yıkılma dönemlerinde bazı olumsuz davranışlar sergileyerek halk üzerinde kötü tesir bırakmışlardır.

Moğolların son dönemlerinde Emîr Harlıg şehre geldiğinde Şerafeddîn Bitikçi'nin kontrolünde olan ayyârlar vardı (Seyf-i Herevî, 1944: 118; Hasan-ı Rumlu, 2006: 98, 281). Emîr Harlıg, ayyârlardan rahatsız olmuş ve onların ortadan kaldırılmasını düşünmüşse de olay bir toy düzenlenerek tatlıya bağlanmıştır (İsfizârî, 1338: II/115-118).

Ayyârlar, Timurlulardaki bazı taht kavgaları sırasında şehirde olumsuz davranışlar içinde bulunmuşlardır (Seyf-i Herevî, 1944: 111, 379; İsfizârî, 1338: II/110, 115-118; Ebûbekr Tîhranî, 2001: 180; Hasan-ı Rumlu, 2006: 397; Köprülü, 1988b: 283).

Bölge'nin jeopolitik konumu ve ikliminin kararsız yapı göstermesi, kuraklık sürekli istilâlara açık olması sebebiyle bölgede çok sayıda kıtlık yaşanmıştır. Bunlardan bazıları hakkında burada bilgi verildi.

212/827-828 yılında Herât'ta büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlık esnasında bir eşek yükü un dört yüz nukreye¹²⁴ çıkmıştır (Fâmî, 2008: 117). Abbasî İhtilali'nin kökleşmesinde mühim rol oynayan şehirler arasında yer alan Herât 178/794-795 ve 218/833-834 yıllarında kıtlık yaşamıştır (Christensen, 1993:138). Fâmî, Cüneyd b.

---

¹²⁴ Gümüş para.

Abdurrahman'ın Herât vâililiği sırasında şehirde kıtlık yaşandığını kaydetmiş ancak tarih vermemiştir (Fâmî, 2008: 124).

Herât'ta Bahrî b. Ahnef'in vâililiği nâibi Ahmed b. Abdullah Mâhistane'ye verdiği 288/900-901 yılında kıtlık yaşanmıştır (Fâmî, 2008: 117). 323/934-935 yıllarında Sâ mânîler zamanında Bölgede kıtlık yaşanmıştır. İbnü'l-Esîr (1986: VIII/259-260) kıtlığın şiddeti dolayısıyla ölenler için kefen dahi bulmanın zorlaştığını kaydetmiştir. 400/1009-10 yılında Herât'ta kıtlık ve arkasından pahalılık olmuş, halk zor günler geçirmiştir (Fâmî, 2008: 118).

Gaznelilerin bölgede hâkim oldukları dönemde 302/914-15 yıllarında da Herât Bölgesi'nde kıtlık yaşanmıştır. Halk açlıktan yırtıcıları, murdar hayvanları yemiştir. Arkasından da veba salgını olmuştur. Bu zamanda bir eşek yükü buğday kırk Mahmudî Dinarı olmuştur. İşçiler yaptığı işin karşılığında para alamadığı için yerine emtia almışlar, ancak halkta alım gücü olmadığı için bunu pazarda satamamışlardır (Fâmî, 2008: 126).

400/1009-1010 yılının başlarında Herât Bölgesi'nde yağmur kesilmiş, ürünler azaldığı için pahalılık baş göstermiştir. Bu kıtlıkta dört men buğday bir dinara yükselmiştir. Halk bu kıtlıktan çok büyük sıkıntı çekmiştir (Fâmî, 2008: 126).

458/1065-1066 yılında da Herât'ta kıtlık yaşanmıştır. Bu dönemde yirmi men buğday dört dang olmuştur. Kıtlık halkı o kadar yoksullaştırdı ki insanlar çocuklarını satmaya başladılar. Fâmî (2008: 126) bu yoksulluğun Herât'ta unutulmayacak dönüm noktalarından birisi olduğunu kaydetmiştir.

401/1022-1023 yılında bölgede yeniden kıtlık yaşandığı görülmektedir. Bu kıtlık Horâsân'ın tamamını etkilemiştir (Utbî, ts: 145-146). Bu yıllarda 431/1039-40 yılında

tüm Horâsân'da ve dolayısıyla da Herât Bölgesi'nde de kıtlık yaşanmıştır (Ebû-Hasan Ali, 1999: 115).

Kaynakların verdiği bilgiye göre Herât'ta yaşanan kıtlıklardan birisi de Receb 493/Mayıs-Haziran 1100 yılında Bâtînîlerin Herât'ı işgalleri sırasında yaşanmıştır. Halk büyük sıkıntı çekmiştir. Bu kıtlıkta şehri işgal eden Bâtînîlerin halkın elindeki buğdaylara el koyması etkili olmuştur. Bu yılda yüz men buğday kırk dinar olmuştur (Fâmî, 2008: 132).

Karakoyunlu işgalinin sona erip Ebû Sa'îd'in şehre girdiği yıl olan 1458'de Herât büyük bir kıtlık yaşamıştır. Bu kıtlıkta çok sayıda insan ölmüştür. Ebû Sa'îd tedbir olarak Mâverâünnehr ve Belh civarından getirdiği askerlerini evlerine yollamış, karaborsanın önlenmesi için yetkilileri uyarmış ve usulsüzlük yapanları şiddetle cezalandırmıştır (Hândmîr, 1994: 56; Hasan-ı Rumlu, 2006: 392).

3.1. TARIM VE HAYVANCILIK

3.1.1. Tarım

3.1.1.1. Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Orta Çağ kaynaklarından el-Makdîsî (1919: 148), Herât'ın bahçelerinin güzelliğinden, burada çok çeşitli ve lezzetli meyvelerin yetiştiğinden bahsetmiştir. Ya'kût da buranın bahçelerinden, doğasının güzelliğinden, insanların çalışkanlığından bahsetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: VI-VII; Ensârî, 1383: 172).

Herât her ne kadar ticaret yollarının dışında kalsa da Herî-rûd boyunun fevkalâde verimliliğinden dolayı Sâ mânîler zamanında yine de Horâsân'ın en mühim şehirlerinden birisiydi (W. Barthold, 2005: 224). Herât Bölgesi, Orta Çağ'da Horâsân'ın

tahıl ambarı durumundaydı (İsfizârî, 1338: II/8). Pamuk (İsfizârî, 1338: I/173), İncir, badem, nar, üzüm, kavun ve buğday bolca yetiştirilirdi (İsfizârî, 1338: I/281; II/ 7, 12).

Sâmânîler zamanında Herât ve çevresinde pirinç tarımı yoğun olarak yapılmaktaydı. Orta Çağ'da Merâbaz pirinç yetiştirilmesi ile ünlüydü (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 145-146). Herât-Serahs şehirleri arasındaki Bâdgîs'te tarım yağmur sularının birikintileri ile yapılıyordu. Murgâb Nehri'nin suları uygun olmadığı için tarlalarda sulama işlemi kaynak ve yağmur suları ile yapılmaktaydı. Burada Timurlu hükümdarı Mîrzâ Şâhruh tarafından sulama kanalları yaptırılarak tarımda sulama yaygınlaştırılmıştır. Bu bölgede fıstık ağacı ormanları vardı (Hamdullah Müstevfî, 1919: 148; Strange, 1873: 415).

Orta Çağ'da Herât'ın kavunları çok meşhurdu (İsfizârî, 1338: I/173-174; II/12). Bölgede ve özellikle Herât'ta elli çeşit kavun yetiştirilmekteydi (Boyle, 2001: 502). Kavun kurutma işi çok yaygındı. Kurutulan kavunlar bu meyvenin olmadığı mevsimlerde tüketilmekteydi (İsfizârî, 1338: I/171). Herât'ın üzümü de oldukça meşhurdu (el-Makdîsî, 1994: 270; Hamdullah Müstevfî, 1919: 148). Orta Çağ'ın kaynakları Herât Bölgesi'nde yüz yirmi çeşit üzümün yetiştirildiği ve özellikle Parniyân ve Kalincarî adındaki üzüm çeşitlerinin dünyanın hiçbir yerinde yetiştirilmediğinden bahsederler. Zamanın kaynakları özellikle şeker kalitesi ve miktarı ile lezzeti bakımından siyah üzümlerin çok kaliteli olduklarından bahsetmişlerdir (Nîzâmî-i Arûdî 1921: 33-34). Bâşân, Haysar, Esterbiyân, Merâbaz ve Evfe'nin de üzümü meşhurdu (Strange, 1873: 410). Siyâvuş 'un üzümünün çeşidi bol, kalitesi yüksek ve verimi fazlaydı (İsfizârî, 1338: I/84).

Bûşenc kavun ve üzümleriyle meşhurdu. Hamdullah Müstevfî burada yüzden fazla farklı kavun çeşidinin yetiştirildiğinden bahsetmiştir. Bunun dışında Bûşenc'de

bahçe tarımı da gelişmişti (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147-148; el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 2004: 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; Strange, 1873: 411). Şubûrgân'ın kavunu (Strange, 1873: 415; Aka, 2000: 127), üzümü (el-İstahrî, 1989: 214) ve narı çok meşhurdu. Siyâvuş köyünün (İsfizârî, 1338: I/85; Strange, 1873: 415; Aka, 2000: 127; Aka, 2010: 147), Mâlin'in ve Kerûh'un üzümü meşhurdu (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 145; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Mâlin'de Irak ve diğer ülkelere satılan Zebib-i Tâifî denilen bir ürün yetişmekteydi (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 1992: 30: 219; İbn Havkal, 2004: 145; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Strange, 1873: 410). Kerûh'ta ayrıca kayısı ve elma başta olmak üzere çok çeşitli meyve üretiliyordu (İsfizârî, 1338: I/105). Murgâb Boyu'nun pirinci meşhurdu (Strange, 1873: 415; Aka, 2000: 127). Orta Çağ'da Bâdgîs'te kabuklu meyveler ve buğday tarımı yaygındı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147). Burasının Fıstığı ise çok meşhurdu (İsfizârî, 1338: II/134; İbni Batûta 1983: 272). Üretilen bu fisticiklar çevre şehirlere satılırdı. Fıstığın hasat döneminde insanlar çalışmak için buraya gelirlerdi. Mevsimlik göç dolayısıyla Bâdgîs'te canlılık yaşanırdı (Strange, 1873: 415). İsfizâr'da da kişmiş yaygındı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 42).

Bagşûr ve İsfizâr'da vişne (el-Makdîsî, 1994: 272), Büst kasabasında hurma ve üzüm yetiştirilirdi (İbn Havkal 2004: 134). Evfe ve Mâlin'de bağ ve bahçe tarımı yaygındı (el-İstahrî, 1989: 211). Step bir alanda kurulu olduğundan Bâdgîs'e bağlı Kûfe'de tarım daha çok yağmur suları ile yapılırdı (el-Makdîsî, 1994: 271). Bu nedenle de yetiştirilen ürünler su ihtiyacı az olanlardan oluşurdu. Buğday, arpa ve darı bu ürünlerin başında gelmekteydi. Pamuklu eşyalar, manna¹²⁵ ve üzüm şurubu üretilirdi (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58).

¹²⁵ Diş budak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu tatlımsı madde.

Timurlular döneminde Herât halkının yiyecek ve giyeceğinin bir kısmı Merv'den sağlanmaktaydı (Aka, 2000: 125). Bu dönemde Herât, Timurlu devletinin başkentidir ve nüfusu kalabalıktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Herât'ta çok çeşitli ürünler bol miktarda yetiştirilmiş olmasına rağmen nüfusun kalabalıklığı sebebiyle bölgenin diğer şehirlerinden ve başka bölgelerden buraya yiyecek ve giyecek getirilip satıldığıdır.

Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde gül de yetiştirilmekte ve bu üründen türlü çeşniler hazırlanmaktaydı.” (Subtenly, 2007: 118). Herât'ta buğday, arpa ve pirinç diğer ürünlere göre daha az üretiliyordu. Fasulye, mercimek ve karpuz da çok üretilen ürünler arasındaydı. Meyve bahçelerinde elma, ayva, nar, vişne, incir, karadut, Şam fıstığı, bolca yetiştirilmekteydi (W. Barthold, 1930: 52; Subtenly, 2007: 119). Hibrit tohum üretimi bu dönemde kullanılmıştır. Sulama, iklim, meteorolojik olaylar dikkatle takip ediliyordu. Sebze bahçeleri, (ıspanak, pırasa, lahana, turp, soğan, sarımsak vs.) hoş kokulu bitkiler ve asma, Herât Bölgesi'nde yoğun olarak üretilen ürünler arasındaydı (Subtenly, 2007: 117-118). Bûşenc'de Hayrûce denilen bir bitki yetişmekteydi. Fidanı ve çiçeği güle benzeyen bu bitkinin tohumu şubat ayı sonunda bir süre suda bekletilir, mart ayı başında toprağa dikilirdi. Hoş kokulu bir bitkiydi (Kâsım b. Yusuf, 1968: 222). Dihistân şehri hem tepeler üzerine kurulu olduğundan ve hem de sularının yetersizliğinden tarımsal sulama az yapıldığından burada ziraat de azdı (el-İstahrî, 1989: 212).

Kökboyası, çivit otu, kına ağacı, kendir yetiştirilen endüstri ürünlerinin başında geliyorlardı (Subtenly, 2007: 118). İsfizârî, Zerafşân denilen bir bitkiden ve bu bitkinin lezzetli meyveleri olduğundan bahsetmiştir (İsfizârî, 1338: I/328).

Herât'ın yakacak ihtiyacının bir kısmı şehrin güneyinde uzanan çalılıklardan sağlanmaktaydı (Strange, 1873: 409; W. Barthold, 1930: 50; W. Barthold, 2005: 224-225). Orta Çağ'da Cebel şehrinde orman yetersiz olup odun ihtiyacını İsfizâr'dan karşılamaktaydı (İbn Havkal, 2004: 145).

Bâdgîs, yüksekliği sebebiyle serindi ve bol yağış almaktaydı. Burada sert kabuklu meyveler başta olmak üzere soğuk iklime elverişli meyveler yetişirdi (Seyf-i Herevî, 1944: 104). Bâdgîs'in yüksek olması nedeniyle ormanlık alanlar da yaygındı. Herât'ın yakacak ve inşaatlarında kullanılacak kereste ihtiyacının çoğu Bâdgîs'ten getirilmekteydi (İsfizârî 1338: I/133-134; Aka, 2000: 131; Aka, 2005s: 67). Bâdgîs'in kereste ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Çok sert ve yüzlerce yıl kurtlanmayan, çamur ve toprak arasında uzun süre dayanıklılığını sürdüren ağaçları oldukça meşhurdu (İsfizârî, 1338: I/133-134; Wiet, 1986: 1343). Orta Çağ'da, Bûşenc'de Horâsân'ın hiçbir şehrinde olmadığı kadar servi ağaçları (dağ servisi-hûşk ağacı) vardı. Buradan Herât başta olmak üzere (Strange, 1873: 411) diğer yerlere de satılmaktaydı (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Strange, 1873: 411). Hâfız-i Ebrû (1349: 42), Bûşenc'de Ar ar¹²⁶ isminde bir ağacın bulunduğunu, bu ağaca bölgede nacu da denildiğini kaydetmiştir.

Bu ağaç çok uzun ve dayanıklı olup sedir veya servi olması muhtemeldir. Çünkü o tarihlerde bölgenin değişik yerlerinde dağ servisi yetişmekteydi. Hâfız-i Ebrû (1349: 41), İsfizâr'da yetişen bir ağaçtan tabak, kaşık gibi malzemeler yapıldığını ve bunun çevre şehirlere satıldığını kaydetmiştir.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir yerleşme yeri olan Herât Bölgesi'nde hüküm sürmüş siyasî teşekküllerin hemen tamamı tarıma büyük önem

¹²⁶ Çok uzun süre dayanıklı olması ve bu gün buralarda ardıç ağacına rastlanmış olması göz önünde bulundurulursa, bu ağacın ardıç ağacı olabileceği akla uygun gelmektedir.

vermişler, gerek sulama gerek ürün desteği gibi birçok konuda tedbirler alarak gıda sıkıntısının önüne geçmeye çalışmışlardır.

Moğollar devrinde Herât, Horâsân'ın diğer büyük şehirleri gibi tahribata maruz kalmış, halkın elindeki tohumluk ürünler dahi yakılarak ekilecek bir şey bırakılmamıştır. İnsansızlık yüzünden uzun süre araziler boş kalmıştır (Togan, 1988c: 431).

Moğollar ve özellikle Timurlular zamanında devlet yöneticileri ve şehirlilerle birlikte Türk-Moğol kabileleri de tarım yapmaya ve yerleşik kültüre geçmeye başladılar. Moğollar ve Kertler döneminde göçebe yaşayan Neküdârî aşireti başta olmak üzere bölgedeki birçok Moğol unsuru bu dönemde yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Timurlularda bir bahçe kültürü oluşmuştu (Subtenly, 2007: 130). Timurlular devrinde Herât Bölgesi'nde meyve başta olmak üzere birçok alanda tarım üretimi Horâsân ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır (Subtenly, 2007: 6).

Abdürrezzak es-Semerkandî (2008: 190), Mîrzâ Şâhruh dönemi ziraatı için: “Herât o kadar ileri bir seviyeye gelmişti ki onun bahçelerinin letâfeti, Bağdad yüzünden Dicle yaşını götürdü. Meyvelerinin lezzeti Semerkand meyvesinin unutulmasına sebep oldu.” demekle bu dönemde şehrin ve bölgenin tarımsal alanda yeniden canlandığını belirtmiştir. *Hudûdü'l-âlem* müellifi (2008: 58) de Herât için: “nimeti boldur. Pamuklu eşyalar, manna ve üzüm suyu üretilir.” demiştir.

Emîr Timur ve onun mîrzâları bahçeler, su yolları, kanallar, câmiler, caddeler, yeni şehir ve kasabalar inşâ ettiler. Emîr Timur yönetimi altındaki bütün arazinin ekilmesini emretmiştir. Yeni ele geçirdiği yerlerin arazisinin ekimi için insanları iskân etmiştir. Onun zamanında Anadolu'dan getirilen 30 bin Kara Tatar, Aşgana ve Isık Göl civarına yerleştirildiler.

Emîr Timur devrinde imar faaliyetleri yapıp yeni şehirler, bağlar ve binalar kurulurken, tarımsal faaliyetler de ihmal edilmemiştir. Şerafeddîn Yezdî'nin ifadesine göre Emîr Timur ülke dâhilinde hiçbir toprak parçasının boş kalmasını istememiş, fethedilen yerlere başka yerlerden de insanlar getirerek oraların topraklarının işlenmesini sağlamıştır (Aka, 1994: 205). Şüphesiz bu durum ülkenin boş alanlarına yeni yerleşim yerlerinin kurularak şenlenmesi, yeni şehirler ve köyler doğması anlamına gelmekteydi. Timurlular devrinde Herât'a yakın alanlarda tarım daha yaygındı. Bunun en önemli sebebi kalabalık şehir nüfusu ve pazarlama kolaylığıdır. Bu dönemde sulama kanalları tarımda çok yoğun olarak kullanılmıştır.

Timurlu hükümdarları üretimi teşvik edici ve geliştirici çalışmalara bizzat katılmışlardır. Bunları gören devletin diğer ileri gelen görevlileri de bu çalışmalara bizzat iştirak etmişlerdir (Aka, 2005r: 14; Aka, 2006: 226).

Emîr Alike Kükeltaş başta olmak üzere Timurlu Devleti'nin yöneticileri tarımsal üretimin artması için çalışmışlar, bizzat kendileri araziler ekmişlerdir (Terry, 1983: 21). Hasan-ı Rumlu (2006: 240): "Mîrzâ Şâhruh'un emîrllerinden Alike Kükeltaş'ın bir yılda ektiği tohum miktarı 100 bin eşek yükü idi." demektedir. Bu da gösteriyor ki, Herât'ta Timurlu beyleri devletten maaş alarak geçinmekten çok kendi geçimlerini başka yollarla sağlamışlar ve üretime de katkıda bulunmuşlardır.

Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'îd'in veziri Hâce Kutbeddîn-i Simnânî, Horâsân'da her yıl yedi bin yük tohum ektirmiştir (Aka, 2005r: 14; Aka, 2006: 226). Bu emîr yaptığı çalışmalarla üretimin artmasına ve sık sık yaşanan kıtlıkların azaltılmasına çalışmıştır (Terry, 1983: 23).

Mîrzâ Ebû Sa'îd dönemi de genel olarak Herât'ta ve ülkenin dört bir yanında ekonomik canlanmanın olduğu tarıma yatırım yapıldığı bir dönem olmuştur (İsfizârî,

1338: I/85). Mîrzâ Ebû Sa‘îd 863/1459 yılında Herât yakınındaki Neretû Kalesi’ne geldiğinde Dilabah’taki verimli toprakların sürülmesini, ekilebilecek her yerin ekilmesini emretmiş, bunun için de halka tohum ve öküz dağıtmıştır (Aka, 2005r: 14; Aka, 2006: 226). Mîrzâ Ebû Sa‘îd’in bu faaliyeti onun tarıma ve üretime, dolayısıyla halkın refahına verdiği önemi göstermektedir. Tarım alanında yapılan bu çalışmalar kısa zamanda meyvelerini vermiş ve Herât halkı bolluk ve refaha kavuşmuştur (Aka, 2000: 126; Aka, 2005r: 14). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara da ziraata büyük önem vermiş, Herât Bölgesi’nde tarımı geliştirmiştir. Bu dönemde ağaç dikme alışkanlığı yaygınlaşmıştır (Subtenly, 2007: 130). XV. yüzyılın ikinci yarısında tarım alanlarının etkisinden ayrılmaz bir şekilde Orta Çağ İslâm şehirlerine örnek olacak tarzda büyümüştür (Subtenly, 2007: 120). İsfizârî XV. yüzyılda Herât civarındaki tarımsal genişleme ile birlikte kasaba nüfuslarının da arttığını kaydetmiştir (Subtenly, 2007: 119).

Herât şehri çok defa istilâ ve kuşatmalara maruz kalması ve kıtlıkların sık görülmesi sebebiyle Timurlular zamanında, şehirde yiyecek depolanmaktaydı. İhtiyâreddîn Kalesi kıtlık ve savaş zamanları için hububat depolanan bir yerdi (Alan, 1996: 60).

3.1.1.2. Sulama

3.1.1.2.1. Su Kanalları

Herât vahaları Horâsân’ın önemli bir tarım alanıydı (Christensen, 1993: 138).

“İlk Çağlardan beri sulama yapmak için bu nehrin üzerine Herât Bölgesi’nde kanallar¹²⁷

¹²⁷ Tarımsal sulama Herât gibi Semerkand’da da gelişmişti. Hatta bu sulama kanallarının İslâm öncesi dönemde yapıldığı rivayet edilmektedir (V. Barthold, 1990: 94). X. yüzyılda Semerkand’da her evde su bulunmaktaydı (V. Barthold, 1990: 94). İsfahân’da da çok eskiden beri sulama kanalları mevcuttu. Bu kanallar nahiyelere kadar su taşımaktaydı (Özgüdenli, 2003b: 62). Su, belli kaidelere göre taksim edilmişti.

inşâ edilmişti (Hamdullah Müstevfi, 1919: 199). Şehrin kuzey tarafında bulunan İncili Kanalı, Antik Çağ'dan beri bölgenin en önemli sulama kanalıydı (Terry, 1983: 12). İbn Rusteh (2004: 303), Herât'tan Kirmân'a kadar çok fazla su kuyusunun olduğunu, hatta bu mesafede kuyulardan başka şenliğin olmadığını yazmıştır.

İbn Havkal, el-İstahrî ve Hamdullah Müstevfi başta olmak üzere birçok Orta Çağ müellifi Herât çevresinde yedi kanal olduğunu belirtmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 210; Strange, 1873: 408, 413; Usta, 2007: 35). Şehir su ihtiyacını Herât Nehri'nden ayrılan muhtelif kanallardan karşılamaktaydı. İbn Havkal ve el-İstahrî'ye göre Herât'ta bulunan sulama kanalları şunlardı:

Nehr-i Bûhvî veya Bahûy (Bevhoy) Kanalı: Sendaseng Rustakını¹²⁸ sulamaktaydı. Suyu Şiyâvûş ve Keveysan'a kadar ulaşmaktaydı .

Nehr-i Bârist veya Bârest Kanalı (Rûd-i Bar): Kâşân, Mâlin, Tizân ve Revâmîz rustaklarını sulamaktaydı.

Begûscan Kanalı: Kevk Rustakını sulamaktaydı.

Kebek Kanalı (Rûd-i Gusmân): Kerkiberd Rustaklarını sulamaktaydı.

Sabgar Kanalı: Sûhin Rustakını sulamaktaydı.

Rûd-i Kerag Kanalı: Güzgânan civarını sulamaktaydı.

Rûd-i İncil (Rûd-i İncir- Banchîr Kanalı-Nehr-i Ancîr): En meşhur olan sulama kanallarından birisi olup Herât'ı sulamaktaydı.

Bu kanallardan başka Nehr-i Adrîcân, ismiyle de kanallar mevcuttu (el-İstahrî, 1989: 210; el-Makdîsî, 1994: 291; Uslu, 1997a: 28).

---

¹²⁸ Rustak: Farsça köy, köylü kökünden gelmektedir. Rustâi köylü demektir. Rustak, köy, kırsal yerleşme alanı anlamında kullanılmıştır. Bkz. Pakalın, 2004: III/58.

Bazı kaynaklar sularının tuzlu olması dolayısıyla sulamada fazla kullanılmadığını, bunun yerine yağmur suları ve dağlardan kanallarla getirilen sularla arazinin sulamaya çalışıldığını (Uslu, 1997a: 28) kaydetmişlerse de nehir üzerinde yapılan kanallar aslında sulamada bir hayli faydalandığını göstermektedir.

Tâhiroğulları zamanında Abdullah b. Tâhir tarafından Herât da dâhil olmak üzere birçok yerde sulama kanalları açılmıştır (Ensârî, 1383: 179; Turan, 2010: 340). Bu devlet zamanında oluşturulan sulama hukuku daha sonraki dönemlerde İslâm dünyasına örnek teşkil etmiştir. Hatta bu konuda *Kanallar Kitabı* adı ile bir eser de yazılmıştır (Turan, 2010: 340).

İbn Havkal (2004: 145): “Herâtlılar’ın suları, Ribâtü Kirvân yakınından çıkmaktaydı. Herât’a doğru Gûr sınırını geçtikten sonra bu sudan birçok nehir ayrılırdı. Herât şehrini sulayan İncil Nehri de bu sudan ayrılmaktadır.” demekle nehrin çeşitli kollara ayrıldığını ve bazılarının da kanal olarak yapıldığını ifade etmiştir.

Herât’ta eski devirlerden beri yeraltı kanalları ile taşınan su teşkilâtının var olduğu bilinmektedir. Bir kısım kaynakların su kanalı olarak ifade ettikleri bilgileri diğer bir kısım kaynaklar nehir adı olarak yazmışlardır. İncili Kanalı (Câmî, 1922: 14) ve Mâlan Kanalı bunlara örnektir. Kâsım b. Yûsuf el-Herevî (X/ XVI yüzyıl), *Risâle-i Târih-i Kismet-i Âb-ı Kulb* adlı eserinde Herât’ın kanallarını ve su dağılımını (Uslu, 1997b: 17) göstermiştir.

Moğollar devrinde şehrin ekonomisi büyük zarar görmüş, Herât Nehri üzerindeki sulama kanallarının çoğu da tahrip edilmiştir. Ögedey Kağan, Herât Bölgesi’nin canlanması ve halkın geçim şartlarının kolaylaşması için ziraatı geliştirici tedbirler alınmasını emretmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 106; Hândmîr, 1994: 38, 101). Daha önce şehirden ayrılmış olan Şerafeddîn Hatib, Emîr İzzeddîn Mukaddeman-ı

Herevî, Cemâleddîn Mâlânî, Abdülmelik Yezdevî, Muhammed Hasan Peraş, Muhammed Dânâ, Pehlivanşâh-ı Vere, Fahreddîn İmadeddîn Mübarek, Sa'îd-i Bâdgîsî, Mahmud Beg-i Fûşengî gibi ileri gelenler (Seyf-i Herevî, 1944: 109; Havafî, 1341: II/308) 635/1237-1238 tarihinde Ögedey Kağan'ın emri ile Türkistan'dan Herât'a geldiler. Şehrin imarı için Herât Cuma Câmi'inde meşveret ettiler ve en sonunda sulama kanallarının yapılarak ve halka tohum dağıtılarak ziraatın canlandırılmasına karar verdiler. Bu karar gereğince sulama kanalları açıldı. Tohumluk buğday dağıtıldı. Ziraatı öğretici kişiler getirildi ve kısa zamanda şehir yeniden canlanarak bağlık, bahçelik alanlar arttı (İsfizârî, 1338: II/110-111). Afganistan taraflarından tarım ilaçları getirildi Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman İncili Kanalı'nın tamirini yaptırdı (İsfizârî, 1338: II/111). Moğollar, Herât Nehri'nin taksimini de yaparak sulama yapılmasına katkıda bulundular (Ensârî, 1383: 179).

636/1238-1239 yılında Hâce İzzeddîn-i Mukaddeman Herât'ın imarında Ögedey Kağan'ın dikkatini çekti. Ögedey Kağan onun çalışkanlığını ve gayretini beğendi. Hâce İzzeddîn-i Mukaddeman; Ögedey Kağan'dan, Türkistan'da kalan ailesinin getirilmesini istedi (Havafî, 1341: II/309; Lane, 2003: 153). Ögedey Kağan bu isteği kabul ettiği gibi onunla birlikte iki yüz hânenin de gelmesini istedi. Hâce İzzeddîn bizzat kendisi bunları getirmek için Türkistan yoluna çıktı. Dönüşünde Meymene'de öldü. Oğlu Muhammed b. İzzeddîn-i Mukaddeman ailesini Herât'a ulaştırdı (Seyf-i Herevî, 1944: 114; Havafî, 1341: II/310).

Ögedey Kağan zamanında Harlıg isminde bir Uygur Türk'ü daruga, Hârezmşâhlı Şerafeddîn Bitikçi de defterdar tayin edilmiştir. 637/1239-1240 senesinde Ögedey Kağan'ın emriyle Emîr Harlıg, Türkistan'dan Herât'a doğru hareket etti. Bu sırada şehri Moğollar adına Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman yönetmekteydi (Seyf-i

Herevî, 1944: 116; Togan, 1988c: 432). Şerafeddîn Hatib ve adamları Emîr Harlıg'ı karşılamaya çıktılar. Harlıg Herât'a geldi. Şehri dolaştı. Fırıncılar, kasaplar, lokantalar, bakkallar, demirciler ve marangozlar başta olmak üzere esnafı gezdi ve şehrin yöneticisinden buranın canlandırılmasını ve bunlara esnafa daha fazla yardımcı olmasını istedi. Bu dükkânların daha da çoğalması ve şehrin canlandırılması için emirler verdi (Seyf-i Herevî, 1944: 118; İsfizârî, 1338: II/110; Lane, 2003: 153).

Şehirde kendisine görev verilen Melik Mecneddîn-i Kalyonî, İncili Kanalı'nı İmar etti. Kanalın imarında bizzat kendisi çalıştı. Herât'ta nüfus sayımı yaptırdı. Bu sayımda şehrin nüfusu altı bin dokuz yüz olarak tespit edildi (İsfizârî, 1338: II/119). Mecneddîn Kalyonî ile Harlıg arasındaki bu gizli rekabete rağmen zahiren yaşanan dostluktan halk fayda görmüştür. Halk ekin ekmeye, ziraat yapmaya ve el ele şehri mamûr hale getirilmeye çalışılmış (Seyf-i Herevî, 1944: 130-131) ve bunda da bir ölçüde başarı sağlanmıştır.

637/1239-1240 yılında Emîr Şemseddîn Muhammed b. Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman, Ögedey Kağan'dan kendisine vazife vermesini istedi. Ögedey Kağan, Emîr Harlıg'ı Herât'a daha önceden şihne tayin etmişti. Ögedey Kağan böyle bir değişikliğe gitmedi. Ancak bir kısım işleri de ona verdi. Harlıg ve Mukaddeman birlikte Herât'ın imarına çalıştılar. Şehirde ziraatın gelişmesine katkıda bulundular. İncili Köprü'sünü açtılar. Herât'a su götürdüler (Seyf-i Herevî, 1944: 112; Havafî, 1341: II/310).

1239 yılının sonuna doğru Batu Han tarafından Herât'a gönderilen İnüç (İnanç?) Bey Sabgar Kanalı'nı tamir ettirdi. Bu dönemde şehre gelen Bahadur ise Mâlan ismiyle yeni bir kanal inşâ etti ve bu kanalın ismine izâfeten Mâlânî olarak anılmaya başlandı.

Ögeday Kağan tarafından yüz kişilik bir grup ile birlikte Herât'a gönderilen Teksing adlı bir bey de İncir Kanalı'nı imar edip genişletmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 122).

Bu devirde şehrin çevresinde eskiden beri mevcut olduğu bilinen kanallardan faydalanılarak tarım yapılıyordu. Ancak Mîrzâ Şâhruh'tan itibaren tüm ülkede dolayısıyla da Herât Bölgesi ve bölgenin en önemli şehri Herât'ta eski sulama kanallarından bozuk olanlar tamir edilerek kullanıma devam edilirken (Aka, 1989: 283), diğer taraftan da Mîrzâ Şâhruh döneminin ileri gelen emîrleri tarafından Murgâb¹²⁹ boyunda yeni sulama kanalları inşâ edilmiştir (Aka, 1348: 124). Bâdgîs'in kuzeyinde yer alan Murgâb'ın etrafı çok güzel bahçelerle doluydu. Aynı adla anılan nehirden ayrılan eski usül kanallarla sulama yapılmaktaydı (Klaviyo, 1975: 119). Burası Mîrzâ Şâhruh zamanında imar edildi. Mîrzâ Şâhruh buraya Dilkuşa Kanalı yaptırdı. Bu dönemde Murgâb'da; Nehr-i Gencî, Nehr-i Ömermaman, Nehr-i Akbuka, Nehr-i Kilkumur, Nehr-i Şeyh Ebû Sa'îd, Nehr-i Şeyh Ali, Nehr-i Devletşâh-ı Candâr, Nehr-i Gülmagan, Nehr-i Kal'a Canver, Nehr-i Hasan Candar, Nehr-i Emîr Alâeddîn Nehr-i Nevrûz, Nehr-i Buhdan, Nehr-i Memduh Hoca ve Nehr-i Ali Melik olmak üzere çok sayıda sulama kanalı bulunmaktaydı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 26).

Mîrzâ Şâhruh'un emîrllerinden Emîr Fîrûzşâh ve Alike Kükeltaş, İncil ve Hıyâbân kanallarını tamir ettirmişlerdir (Aka, 1989: 283). Mîrzâ Ebû Sa'îd Herât'ın güneyinde Cûy-i Sultânî adında sulama kanalı yaptırmıştır (Roemer, 1974: 356). Herât'ın kuzey batısındaki dört fersah uzunluğundaki sulama kanalı Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında yeniden inşâ edilmiştir (873/1468) (Aka, 2000: 126; Aka, 2005r: 14; Aka, 2006: 226; Subtenly, 2007: 126-127).

¹²⁹ Murgâb'a bağlı Meruçek kasabası bu gün Türkmenlerin yoğun yaşadığı bir yerdir.

Özellikle Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde açılan kanallarla pek çok alan bayındır hale getirilmiştir (Aka, 2000: 126; Aka, 2006b: 226). Timurlu hükümdarları içerisinde ülkede ve özellikle Herât Bölgesi'nde tarımın geliştirilmesi ve ekonomik alanda halkın gelirlerini iyileştirme ve refahı arttırma çalışmaları en çok onun zamanında görülmüştür.

Timurlular dönemi Herât'ında bu dönemde özellikle Gâzîrgâh civarındaki otlaklar, bağ ve bahçeler onun su kanalları açmasıyla güzelleşmiştir (İsfizârî, 1338: I/85). Baştan'dan Saksalman köyüne kadar altı fersahlık kanalı da Mîrzâ Ebû Sa'îd yaptırmıştı (İsfizârî, 1338: I/85).

Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'îd'in veziri Hâce Kutbeddîn-i Simnânî 1469 yılında Herât'ın kuzey doğusunda dört fersah¹³⁰ uzunluğunda kanal açtırarak civarın arazisinin sulanması ve buraların bayındır hale gelmesi için çalışmıştır (Hândmîr, 1371: 389; Aka, 2000: 126; Aka, 2006: 226).

Herât Bölgesi'nin suyu farklı bölüm ve kanallara ayrılmıştı. Sultan Ebû Sa'îd Gâzîrgâh'tan Çeşme-yi Mâhiyân'a kadar bir fersah¹³¹ uzunluğunda bir sulama kanalı yaptırdı. Buralar suyun gelmesi ile bağlık ve bahçelik alanlar haline geldi (İsfizârî, 1338: II/85). Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında Herât civarında yedi ayrı sulama kanalı vardı (Subtenly, 2007: 130). Timurlular devrinde özellikle Mîrzâ Ebû Sa'îd başta olmak üzere birçok hükümdar ve devletin diğer üst yöneticileri sulama kanalları açtırmışlarsa da bunlar içerisinde en çok duyulanları daha evvelden de var olan Hıyâbân ve İncili Kanalları'dır. Bûşenc'de sularını Herât Nehri'nden almaktaydı. Yazın suları azalan nehir şehrin ortasından geçmekteydi (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal 2004: 146).

---

¹³⁰ Yaklaşık yirmi dört km.

¹³¹ Yaklaşık altı km.

Bâdgîs ile Kenc-i Rustak rasında tarım yağmur suları ile yapılmaktaydı. Huşk ve Kâşân isminde iki akarsu her ne kadar tarımsal sulamada kullanılmaktaysa da az su taşımaları ve çoğu zaman da yaz aylarında kurumaları dolayısıyla sulamada önemli bir ihtiyaca cevap vermiyordu. Burada daha çok yağmur suları ile tarım yapılmaktaydı (W. Barthold, 1930: 47).

Herât Bölgesi için yağmur suları da hayati öneme sahipti. Bölgenin her tarafında su kanalı yapılamamış olduğundan, tarım çoğunlukla yağmur sularına göre yapılıyordu (el-İstahrî, 1989: 212-213; İbn Havkal, 2004: 144-146).

3.1.1.2.2. Herât Bölgesi'nde Su Hukuku

Herât Bölgesi'nde Herât, Hilmend ve Ceyhun gibi çok zengin su yataklarına sahip nehirlerin bulunması ve bu nehirlerin de çok sayıda kollarının olması çok eski devirlerden itibaren bölgede sulu tarım kültürünü doğurmuş ve geliştirmiştir.

İşte suyun tarımdaki öneminin kavranılarak sulu tarıma duyulan ilgi bir su bölüşüm ve kullanım hukukunu zorunlu kılmıştır. Su bölüştürme işlerini yapan kuruma mîrâb denilmekteydi. Mîrâb, Sâsânî yönetimi tarafından kurulmuş, Horâsân ve Mâverâünnehr'de bunlardan sonra gelen devletlerce de çok önemli ve işlevsel bir kurum olarak kullanılmıştır. Horâsân'ın Merv sahasında Moğol öncesinde mîrâb çok saygı duyulan ve önemli yetkileri olan bir makamdı. Arap coğrafyacılarına göre mîrâblar 10 bin sulama yapan insanı denetliyorlardı. Büyük Selçuklularda bu rakam 12 bin idi. Moğol sonrası dönemde Herât önemli bir merkez olunca bu bölgede mîrâblık kurumu ve su bölüştürme işi daha da önem kazanmıştı. XVII. yüzyılda mîrâbların görev alanları çeşitlenmiştir. Harman ve tarladaki ürünlerin tahmini, kanal tamiri, yer altı suları da bunların görev alanlarına girmiştir (Subtenly, 2007: 140).

Müslümanlarda su biriktirme, paylaşırma, kanal yapımı ve kullanımı ile ilgili erken dönemden beri bir hukuk oluşturulmuştur (Subtenly, 2007: 137). IX. yüzyılda Tâhirî yönetiminde, Doğu İslâm dünyasında sulama ile ilgili bir düzenleme yapıldığı bilinmektedir (Subtenly, 2007: 138). Su bölüştürme çizgisi, bölgesel geleneklere göre oluşturulmasına rağmen Müslüman otoriteler ve yöneticiler bunu benimseyip kullanmışlardır. Bu örnekler daha sonra İran ve Orta Asya'da kullanılmıştır (Subtenly, 2007: 138).

Kâsım b. Yûsuf Ebû Nasrî'nin kaleme aldığı *Târih-i Gırmât-i Âb-ı Kulb (Su Bölüştürme ve Fiyatı)* adlı eserde kaydedildiğine göre su bölüştürme esaslarının ve tarzının oluşturulup kurulması Kertler zamanında Melik Muizeddîn-i Hüseyin'e (1332-1370) aittir. Nizâmeddîn Abdurrahman Kavafî, Herât Bölgesi'nin sulama ihtiyacını köy köy kaydetmiştir (Subtenly, 2007: 137-138). Sâsânîlerden belki de daha önceki dönemlerden beri varlığı bilinen su bölüştürme işleri ve bununla ilgili kurallar ile İslâm hukukunun kaynaştırılmasıyla geliştirilen bu paylaşım esasları bölgede çeşitli İslâm devletleri tarafından kullanılarak Timurlular zamanına kadar gelmiştir. Timurlular zamanında sulama hukuku en olgun dönemini yaşamıştır (Subtenly, 2007: 130).

Herât Bölgesi sulama sistemini, usullerini ve su bölüştürme tarzını Kâsım b. Yûsuf'a borçludur. Ancak bu konuda Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın destek ve teşviklerini de unutmamak gerekir. Kâsım b. Yûsuf, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın nâzırı olduğundan geniş kapsamlı yetki ve sorumluluklar ve onun bu konudaki yeteneği ile bütün bu sulama işlemleri ile ilgili düzenlemeler oluşabilmiştir (Subtenly, 2007: 140). Geç Timur devrinde Herât'ta su bölüştürme işi için yapılan çalışmalar ve hizmetler elimizde mevcuttur. Kâsım b. Yûsuf Ebû Nasrî tarafından yazılan *Târih-i Gırmât-i Âb-ı*

Gulb tıpkı Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında yazılan *İrşad el Zirâ (927/1521)* gibi bu konuda bilgiler vermektedir (Subtenly, 2007: 137).

3.1.2. Hayvancılık

Hayvancılık otlaklara bağlı olduğu için yağmurla çok yakın ilişki içindeydi. X. yüzyılda bölgeyi gezen coğrafyacıların çoğu bu duruma dikkat çekmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 212-213; İbn Havkal, 2004: 144-146).

Hargîrd de hayvancılık, özellikle büyükbaş hayvancılık yaygındı (İbn Havkal, 2004: 144-146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59). Bâdgîs'e bağlı Kabrûn'da çok fazla koyun yetiştirilmekteydi (İbn Havkal, 2004: 147). Gûrluların sürüleri, yayla özelliği taşıyan Bâdgîs'te otlardı (İbni Batûta 1983: 272).

Orta Asya Türklüğünün buralara yerleşmesi ve coğrafyanın uygunluğu sebebiyle Herât'ta, İlk Çağlardan beri at kültürü yaygınlaşmıştır. Daha çok yük taşıma ve binek hayvanı olarak kullanılan atın Türkistan'da olduğu gibi etinden faydalandığı konusunda bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla beraber at etinin İslâmiyet'ten sonra da bölgeye yakın Türk ülkelerinde tüketildiği göz önüne alınırsa Herât'ta yaşayan Türkler arasında at etinin besin olarak kullanılmış olabileceği söylenebilir. Aynı durumun at sütünün kullanılması konusunda da geçerli olması muhtemeldir.

Herât Bölgesi'nde deve yetiştiriciliği de mevcuttur. Kullanıldığı diğer coğrafyalarda olduğu gibi burada da başta eti, sütü, yünü ve derisi olmak üzere çok çeşitli alanda deveden faydalanılmıştır. Kertler başta olmak üzere bu coğrafyada hüküm süren birçok devletin, fillerin gücünden de faydalandığı bilinmektedir (Seyf-i Herevî, 1944: 441). Melik Fahreddîn Kert Herât'ta İhtiyâreddîn Kalesi'nin ön kısmına gelecek şekilde şehrin içinde filleri saklamak için iki hendek yaptırdığı bilinmektedir (Seyf-i

Herevî, 1944: 441). Buradan Kertler zamanında da fillerin hem taşıma ve hem de savaş aracı olarak kullanıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Herât Bölgesi'nde genel olarak küçükbaş hayvancılık yaygındı. Etnik yapı kısmında bahsedileceği üzere Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında buraya gelen göçebe Türkmenler burada hayvancılık faaliyetini daha da arttırmışlardır. Herât Bölgesi'nde akarsuların bol olması ve verimli topraklar ve otlakların büyükbaş hayvancılığın da gelişmesine sebep olmuştur (Malleson-C.S.I., 1880: 92). Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde, özellikle Herat şehrinde arıcılıkta yapılmakta ve çok kaliteli ballar üretilmekteydi (W. Barthold, 1930: 52).

3.2. SANAYİ VE MADENCİLİK

Orta Çağ'da Bâmyân'da (Hamdullah Müstevfî, 1919: 147), Herât yakınındaki Şaktan Dağı'nın eteğindeki Kerûh'ta (İsfizârî, 1338: I/105; İbnü'l-Belhî, 2008: 104; Aka, 2000: 132; Aka, 2005: 62), Sâhe ve kasabalarında demir çıkarılmaktaydı. Sâhe'de çıkarılan demirden çelik elde edilip bunlardan kılıç yapılırdı ki, bu kılıçlar "Çahek Kılıcı" adıyla anılırlardı (İbnu'l-Belhî, 2008: 104). Orta Çağ'da Kerûh'ta kurşun da çıkarılmaktaydı (Aka, 2000: 132; Aka, 2005: 62).

Bâdgîs'te Sâmânîlerden Timurlulara kadar olan dönemde Cebelü-Fidda'da (Kûh-i Sîm-Gümüş Dağı) ve Herât'ın kuzey doğusunda bulunan Penchîr veya Nehcîr adıyla bilinen yerde gümüş madeni işletilmekteydi (el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 1992: 233; el-Makdîsî, 1994: 271; İbn Havkal, 2004: 146; Strange, 1873: 417-418; Lombard, 1983: 165; Uslu, 1997: 164; Aka, 2005r: 24).

Evfe köyü yakınlarından beyaz mermer yatakları işletilmekteydi. Mezar taşı yapımında genel olarak beyaz ve siyah mermer kullanılmaktaydı (W. Barthold, 2005:

231). Herât'ın kuzeyindeki dağlardan şehrin kaldırım taşı ihtiyacı karşılanmaktaydı (Strange, 1873: 409; W. Barthold, 2005: 224). Herât Bölgesi'ndeki Cebel şehrinin yaşayan insanların başlıca geçim kaynağı değirmen ve döşemede kullanılan taşlardı (el-İstahrî, 1989: 210; İbn Havkal, 2004: 144, 145).

Bûşenc'de sayısız rüzgâr değirmenleri vardı (Strange, 1873: 411). Zaten rüzgâr değirmenlerinin Afganistan yaylaları, Sicistân ve İran'da icat edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Buralarda rüzgârın yıl içinde sürekli esmesinin böyle bir icada ortam hazırladığı düşünülebilir (Mazaherî, 1972: 341; Science, 2005: sy.; Ülgen, 2011: 559). X. yüzyılın meşhur İslam coğrafyacılarından el-İstahrî, Sicistân'daki yel değirmenlerinden bahsetmiştir. İbn Havkal bu değirmenlere eserlerinde yer vermiştir (Şeşen, 2001: 14). Sicistân'ın rüzgârı sürekli ve şiddetli estiğinden rüzgâr değirmenleri yapılmıştır (İbn Havkal, 2004: 132-133). Dönemin önemli yazarlarından İbn Rusteh (2004: 303), Herât eyâletinde üç yüz yirmi dört civarında değirmenin olduğundan bahsetmiştir. Bu kadar çok değirmenin bulunması, ayrı bir iş kolunun oluşmasına yol açmıştır.

Orta Çağ'da değirmen, sadece öğütme işleriyle sınırlı kalmamış, çırpıcılık, demircilik, kumaş yapımı, ipek dokuma, şerit basma, kalıplama, deri dikme, yağ çıkarma ve barut imalatı gibi pek çok konuda kullanılmıştır. Seyf-î Herevî (1944: 750), Melik Fahreddîn Kert zamanında şehrin dışında Bâğ-ı Sefîd yakınında bir hankâh inşa edildiği ve giderleri için de bir değirmen yapıldığını kaydetmiştir. Bâdgîs'de rüzgâr değirmenleri çoktu (Hamdullah Müstevfî, 1919: 148). Ebîverd'de de Timurlular zamanında rüzgâr değirmenleri vardı (Aka, 2005r: 16).

Timurlular zamanında vakıf değirmenleri ülkenin dört bir yanına hayırseverler tarafından yaptırılmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hanımı Begüm Hanım da su

değirmeni yaptırmıştır (Subtenly, 2007: 281). Kazvîni, Herât'ta su değirmenlerinin yaygın olmadığını, rüzgâr değirmenlerinin daha yaygın olduğundan bahsetmiştir (Strange, 1873: 409). Herât'ın kuzeyinde yüksek dağların olması rüzgârın şehre etkili esmesine sebep olmaktadır ki bu da rüzgâr değirmenlerinin burada yaygın olmasını mantıklı kılmıştır.

Orta Çağ'da Herât'tan en çok ihraç edilen madde meşhur bezler, kuru meyveler ve çeliktir. Herât'ta eritilerek yumurta şekline getirilip bu şekilde diğer memleketlere ihraç olunan çelikler, kılıç dökmede kullanılmıştır. Bu çeliklerden Hindistan ve Multân'da çok iyi kılıçlar yapılmıştır (Togan, 1988c: 431).

Çok eski zamanlardan beri Herât'ın dokumacılık ile ün yaptığı bilinmektedir (W. Barthold, 1930: 52). Nitekim Herât'ın kuruluşu ile ilgili olarak verdiği rivâyetlerde İsfizârî (1338: I/67), Evfe'deki bir topluluğun oradan Kevâşân'a yerleştiklerini bundan birkaç yıl sonra buradan Herât Hıyâbânı'na geldiklerini ve bu ilk yerleşenlerin dokumacılıkla uğraştıklarını belirtmiştir. X. yüzyıl kaynakları, Herât'ın tekstili ile ünlü olduğunu kaydetmişlerdir (Christensen, 1993: 138). “Sâmânîlerden itibaren Ebîverd'de ipekli elbiseler (el-Makdîsî, 1994: 285), Herât'ta yüksek kalitede dibaçlar dokunmaktaydı” (Usta, 2007: 338). *Hududu'l-âlem* (2008: 58) müellifi, Herât'ta tekstil ve pamuklu kumaşlar dokunduğundan bahsetmiştir. Herât aynı zamanda deve kılından çeşitli renklerde yapılan sateniyle de meşhurdur (Allsen, 1997: 72). Şehir günümüzdeki gibi tüm Orta Çağ boyunca da derileri ile meşhurdur (Aka, 2000: 131).

XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan'a ve Çin'e giden ana yollara bağlantılı büyük bir ticaret merkezi olan Herat, özellikle Abbâsîler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmıştır. Burada dokunan elbiseler Horâsân'ın diğer yerlerine de satılmaktaydı (el-Makdîsî, 1994: 270; Uslu, 1988: 216). XIII. yüzyıla gelindiğinde

Herât, büyük bir tekstil üretim merkeziydi (Allsen, 1997: 39). Moğollar devrinde Herât'ta üzerinde resimler bulunan altın işlemeli bir çeşit kumaş oldukça kıymetliydi (Seyf-i Herevî; 1943: 110; W. Barthold, 2005: 259).

Bûşenc'de hasır kullanımı (zembil) yaygındı (W. Barthold-Allchin, 1986: 857). Orta Çağ'ın başlarında halkın çoğunluğunun giyecek ihtiyacı ise Kûhistân (İsfizârî 1338: I/327) ve Merv'den karşılanmaktaydı. Orta Çağ'da Merv'in kumaşları çok meşhurdu (el-Ya'kûbî, 2004: 330). Câm şehrinin yünlü dokumaları Orta Çağ'da ve Yeni Çağ'ın başında o kadar tanınmıştı ki, burada dokunan kepenekler iki yüz-üç yüz dirheme kadar alıcı buluyordu (İsfizârî, 1338: I/85).

Herât, özellikle altın sırma işlemeli ipek kumaşlarıyla meşhurdu (W. Barthold, 1930: 52; Allsen, 1997: 39). Meselâ Muhammed Hârezmşâh 1206-1207 yıllarında Herât'ı ele geçirdiği zaman şehrin ahalisi onun gelişiyle duyulan memnuniyetin göstergesi olarak şehrin ana yollarını yaldızlı kumaşlarla, oyma ve resimlerle süslemişlerdi (Allsen, 1997: 39).

1221 yılındaki isyandan sonra Moğolların yaptıkları katliamlardan kurtulan bin dokuma ustası Moğollar tarafından Doğu Türkistan ve Çin'e tehcir edilip Uygur ülkesindeki Beşbalık'a¹³² yerleştirilmişlerdi. Ustalar burada kârhâneler (dokuma fabrikaları) açmışlardı (Seyf-i Herevî, 1944: 106, 114; Ferrier, 2005: 168). Orduya para ve mal aktarımını arttırmak isteyen Moğol Hakanı Ögedey Kağan, 1236-37 yıllarında daha önceden doğuya sürülmüş olan Müslüman tekstil ustalarını yeniden eski yerlerine davet etmek suretiyle Herât'ı tekrar canlandırmaya çalışmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 107; W. Barthold, 1930: 53; Allsen, 1997: 39).

¹³² Beşbalık, Cengiz Han'ın hanımlarından Kutluğ Elşi'ye aitti.

Tarım kısmında da değinildiği üzere, daha önce göç etmiş olanlardan yüz hânenin geri getirilmesi için Herât'ta görev yapan Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman görev vermiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 106). Ögedey şehirde bazı yönetim değişiklikleri de yapmıştır. Kısa Kôr adlı bir Uygur Türk'ünü şehre daruga yapmış, İzzeddîn'i de melik tayin etmiştir. Bu olaydan bir sene sonra da Herâtlı yüz hâne memleketlerine iade edilmiştir (İsfizârî, 1338: II/119).

Rivâyete göre Cengiz Han'ın eşlerinden Kutluğ Hanım, Ögedey'in yanına geldiğinde çok güzel elbiseler giyinmişti. Ögedey Han bu elbiselere hayran kalmış ve bunları kimin yaptığını sormuştu. Cengiz Han'ın eşi de bu elbiseleri Herât'ın Moğol egemenliğine girdiği sırada Herâtlı dokumacılardan aldığını söyledi. Ögedey, Kutluğ Hanım'a bu ustaları kendisine vermesini ve karşılığında ne isterse vereceğini belirtmiştir. Kutluğ Hanım da bu dokumacıları Ögedey Kağan'a vermiştir. Ögedey Kağan adam yollayarak Türkistan'dan bu dokumacıları getirtmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 107).

Ögedey Kağan döneminde şehre Harlıg isminde bir Uygur daruga Hârezmsâhlı Şerafeddîn de bitikçi (defterdâr) tayin edilmiştir (İsfizârî, 1338: II/119). Emîr Harlıg Herât'a gelince şehrin imar faaliyetleriyle uğraşmış, İzzeddîn-i Mukaddeman de ona yardım etmiştir. Fırıncı, dişçi, kasap, bakkal başta olmak üzere birçok iş kolunun canlanması sağlanmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 118). Bir ara Harlıg'ın kardeşi Sükür Uygur bitikçi, Melik İzzeddîn'in oğlu Emîr Muhammed de melik tayin edilmiştir.

Moğol Darugası Merktay zamanında 663/1264-65 yılında hükümdar Abaka Han'nın özel emri ile Bedlu ve Turmağa adlı beyler Herât'a gönderildiler. Abaka Han bunlara şehirde kendi adına işyeri ve dokuma atölyeleri yapmalarını, kapılarında pazarlar ve imâretler olmasını emretti. Bu emir doğrultusunda şehirde bir mensucat-

dokuma atölyesi kurdurmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 107, 285). Kert Meliki Şemseddîn bu tesislerin şehrin içinde kurulması halinde şehrin daha da geliyeceğini belirtmişse de tesislerin şehrin içinde kurulması konusunda onları ikna edememiştir. Bu fabrika Moğol âdetleri gereğince Daruga Merktay'ın sarayının yakınında şehrin güney tarafında Fîrûzâbâd (Kandehar) mevkiinde kurulmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 285; Togan, 1988c: 432-433).

1266 yılında Abaka Han, önce Mâzenderân'a, oradan da Herât'a geldi. Şemseddîn Kert ve Merktay başta olmak üzere şehrin ileri gelenleri onu karşıladılar. Abaka Han, Şemseddîn'e güzel sözler söyledi. Atalarının hizmetlerini övdü. İran hükümdarlarından Rüstem zamanından beri böyle çalışkan ve hizmet ehli, insanın gelmediğini söyledi ve ona hediyeler verdi. Abaka Han bu ziyareti sırasında şehirdeki bu atölyede misafir edildi (Seyf-i Herevî, 1944: 286). Abaka Han Herât'ı ziyaret ettiğinde bu atölyede kalmıştır. İşte bu fabrika sayesinde surun dışında yeni bir şehir vücuda gelmiştir. Daruga Merktay, aynı yerde bir de pazar kurdurmuştur (Togan, 1988c: 433).

Moğollar, Ögedey Kağan'dan itibaren şehri imara çalışmışlarsa da açtıkları yaralar çok uzun süre devam edecek, şehrin canlanması ancak Timurlular devrinde Mîrzâ Şâhruh'tan itibaren başlayacaktır. Moğollar zamanında Herât'ta bilinen sanayi kollarından birisi de Emîr Bucay tarafından Frenk ustalarının getirilmesiyle öğrenilen mancınık yapımıdır. Bu silah, Orta Çağ'ın ağır silahlarındandı. Ancak dönemin kaynaklarında çok sık geçmemesine bakıldığında tam anlamıyla kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Emîr Timur nasıl birçok sanatkâr ve dokuma ustasını Semerkand'a getirmişse, ondan sonra Herât'ın başkent olmasıyla birçok usta da şehre gelmiştir (Klaviyo, 1975:

174). “Timurlular zamanında İran’ın doğu eyâletlerinin dokumacılıkta ileri gitmesi Horâsân’ın bu alandaki eski ününü pekiştirmiştir. Bu dönemde dokumacılık Herât’ta bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen” (Bakır, 2005: 38) başkent olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan yoğun nüfus, başka yerlerden de dokuma ve diğer ihtiyaçların alınmasına sebep olmuştur.

Herât halkının çoğunluğu “mülle” denilen kıyafetleri giyerlerdi. Bu kıyafetler iki parçadan oluşurdu. Bu kıyafete Hodrenk de denilirdi. Bu kıyafetten başka şekillerde kıyafetler de elbette vardı (İsfizârî, 1338: I/327). Orta Çağ’da varlıklı insanlar deve, dana veya zürafa derisinden yapılan ayakkabılar giyerlerken, fakirler eşek derisinden ayakkabı veya çarık giyerlerdi. Domuz eti yasak olduğundan domuzdan yapılan iplikler de yasaktı. Ancak Şâfiî mezhebine göre daha esnek olan Hanefî mezhebinin yoğun taraftarının olduğu İran’ın doğusunda bu iplikler daha çok kullanılmaktaydı (Mazaherî, 1972: 247).

3.3. TİCARET

3.3.1. Ticaret Yolları

Milâdî I. ve II. yüzyıldan itibaren bölgeye gelmeye başlayan Kuşanlar tarafından ticaretin devamı için emniyet tedbirleri alınmış ve güvenlik sağlanmıştır (Ensârî, 1383: 35). Sâsânîler ve Göktürkler zamanında da İpek Yolu’na bağlanan ve Hindistan’ın anahtarı konumunda olan Herât Bölgesi’ne büyük önem verilmiş ve buranın elde tutulması için mücadeleler yapılmıştır. İlk Çağlardan itibaren Herât, Horâsân’ın ve Herât Bölgesi’nin önemli ticaret merkezlerindendi (İsfizârî, 1338: II/8; W. Barthold, 1930: 50). Çin’e giden yolların doğrudan üzerinde bulunmayan Herat, tâli yollarla bu ana İpek Yolu’na bağlanıyordu. Ancak Herât şehri bulunduğu geçiş noktası

dolayısıyla eski ve Orta Çağlarda pek çok önemli kervanın buluşma noktasıydı ve Orta Asya'nın tahıl ambarıydı. Kuzey-Güney yolu (Buhârâ-Merv), Güney yolu (Sistân ve Kirmân) buradan geçirdi. Batı Çin'deki ipek ticaretinin güney yolu Herât Nehri üzerinden Herât'a gelirdi. Bu yol Kafkas Tren Yolu'nun açılmasına kadar hayati önem taşımıştı (W. Barthold, 1930: 50; Khazeni, 2003: sy.).

Sâmânîler devrinde ticaret uluslararası düzeyde gerçekleşmiştir (Günay-Güngör, 2007: 383). Cahen (1990: 196) ise Sâmânîler devrindeki ticarî canlılık için: "Ticaret yolları yıldız biçiminde dört bir yana uzanarak İran ve Irak'a, Müslüman merkezlere, doğuda Çin'e ve Avrasya Steplerine, kuzey batıda Volga Boyları'na kadar uzanmıştır." demekle dönemin canlılığını en güzel şekilde ifade etmiştir. Moğollardan önce İran-Turan, Nişâbûr-Serahs-Merv ve Belh yolları geçtiği için Herât bu yolun kenarında kalmıştı. Bununla beraber Merv'in Sistân ve Fars tarafları ile ticaretinde Herât merkez olmuştu (Togan, 1988c: 429).

Moğol istilâsı ile tahrip olan Merv ve Nişâbûr gibi şehirlerin kısa sürede imar edilememesi sebebiyle Çin ve Hindistan'a giden ticaret yolu Herât'tan geçmeye başlamıştı. Horâsân'ın büyük merkezlerinden Merv, Belh ve Nişâbûr gibi şehirler Çin, Doğu Türkistan ve Hindistan ile Karadeniz ve Akdeniz ile ticaret kolonileri bulunan Ceneviz ve Venedikliler arasındaki ticaret yolları Tebrîz ve Sultaniyye'nin uzantısı olarak ister istemez Herât üzerinden geçti (W. Barthold, 1930: 50; Aka, 2000: 200; W. Barthold, 2005: 228; Aka, 2010: 150). Ortadoğu'ya kadar gelen bu ticaret yoluna İpek Yolu denmiştir.¹³³

¹³³ Bu yola İpek Yolu denmesinin sebebi, ana metayı ipeğin teşkil etmesindedir. İpek Yolu'nun deniz bağlantıları da vardı. En doğuda Chang'an'dan Çin Denizi'nin limanlarına ve oradan da dünyanın batısına götürülürdü (Bozkurt, 2000: 369). Çin-Türk, Türk-İran, İran-Bizans mücadelelerinin büyük bir kısmı İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesidir. Tabgaçlar ve Asya Hunlarından itibaren uzun süre Türkler bu yolun denetimini ellerinde bulundurmışlardır.

Doğu Türkistan ve Hindistan ile Karadeniz’de kolonileri bulunan Venedik ve Cenevizliler ticaret güzergâhını Herât üzerinden sürdürdüklerinden şehir canlı bir ticaret merkezi haline gelmiştir (Aka, 1994: 201). Herât, XIII. yüzyıldan itibaren Akdeniz’den Hindistan ve Çin’e giden ana yol üzerindeydi (Reşîdüddîn, 2010: 89). Şehir, Moğol istilâsı sırasında tahrip edilmişse de Ögedey Kağan zamanındaki iyileştirme ve imar faaliyetleri neticesinde diğer şehirlere göre daha iyi konumdaydı. Timurlular zamanında Merv, Hive hâkimleri zamanında Türkmenlerin hücumlarına maruz kaldığından İran’ın ticareti Herât üzerinden bir kavis çizerek yapılmaya başlamış ve bunun sonucu olarak Herât Orta Asya’nın en mühim şehirlerinden biri olmuştur.

Herât hâkimleri Orta Çağlarda Kert hânedânı zamanından XIX. yüzyıla kadar Murgâb’a kadar olan mamûr bölgeyi hâkimiyetleri altında tutmanın mücadelesini vermişlerdir (Aka, 2005t: 281). Zira bahsedilen yer ticarî ve ziraî bakımdan ait olduğu devlete büyük katkı sağlamaktaydı. Bölgenin önemli şehirlerinden Bâmyân da Orta Çağ’da önemli bir ticarî merkezdi (W. Barthold, 1930: 50; Barthold, W. (1979f: 297).

Orta Çağ’da Herât’tan Merv’e işlek bir yol vardı ve bu yol, görünüşe göre Kâşan Vâdisi’nden değil de Hûşk Vâdisi’nden geçiyordu. Zira Hûşk suyu kıyılarındaki harabeler ile Timurlular devrinde sık sık adı geçen Çihil Duhterân’daki bir köprü, bu hususta delil oluşturmaktadır (W. Barthold, 1930: 47; W. Barthold, 2005: 222). Murgâb’ın yukarılarından ve Garcistân ülkesinden Herât’a giden bir diğer yoldan daha bahsederler. Bu yol bu gün dahi mevcudiyetini muhafaza eden Herât’ın kuzey doğusunda bulunan Kerûh köyünden geçmekteydi (W. Barthold, 2005: 222). Orta Çağ’da Sistân’dan Güney İran’a giden bir yol da Herât’tan geçirdi (W. Barthold, 1930: 50).

Sâmânîlerden itibaren Herât, köle ticaretinin de bölgedeki merkeziydi (İsfizârî, 1338: I/123). Türkistan'dan ve Kandehar yoluyla Hindistan'dan her yıl 20 bin köle buranın pazarlarında iyi fiyatlara alıcı buluyordu. Çok uzak mesafelerden buraya köle almaya gelenler olurdu (İsfizârî, 1338: I/123; Aka, 2000: 131; Aka, 2005r: 23).

Başta Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetu'l-Kûlub* adlı eseri olmak üzere çok sayıda Orta Çağ kaynağında burada 12 bin alışveriş dükkânı, hamamlar, kervansaraylar, su değirmenleri, üç yüz elli okul ve medrese, dinî kurumlar, 144 bin çalışan hâne ve Asya'nın dört bir yanından gelen kervanlardan bahsedilmiştir (Hamdullah Müstevfî, 1919: 147; İsfizârî, 1338: II/9; Strange, 1873: 411; Marvin, 1885: 99).

XII. yüzyılda Gûr hânedânının Herât'ın yönetimini ele geçirmesi ile birlikte şehir daha da gelişmiştir. Çok sayıda hamam, medrese, çeşitli dükkânlar ve 440 bin civarında nüfusun olduğu kaydedilmektedir (Hamdullah Müstevfî, 1919: 147; Strange, 1873: 409).

Çok eskiden beri başta kumaş olmak üzere çok çeşitli emtia satan tüccarlar dünyanın birçok yerinden Herât'a gelmekte ve ürünlerini burada pazarlamaktaydılar. Narenciye, limon ve turunç gibi çok çeşitli meyve ve sebze de pazarlarda alıcı bulmaktaydı (İsfizârî, 1338: I:302).

Deniz yollarına kara yolları bağlıydı. Ekonomik bakımdan en önemli kara yolu bağlantısı, İslâmiyet'ten önceki zamanlardan beri Orta Asya'nın çevresinde oluşturulmuştu. Bir tanesi Orta ve Doğu Asya ülkelerinden başlayarak Nişâbûr ve bu günkü Tahran'ın yanında Rey ve Hemedan üzerinden Bağdat'a, Eski Çağ'daki Ktesiphom'a varıyordu. Bu yol Arabistan'ın hac yoluna kavuştuğundan Horâsânlıları Mekke'ye götürüyordu. Başka bir yol Buhârâ ve Fergâna'dan eski İpek Yolu'nu izleyerek Çin'e ulaşıyordu (Cahen, 1990: 153). İşte bütün bu Orta Asya bağlantılı

yollara Herât'ın bağlantısı ve çıkış noktaları olduğundan şehir önemli kara ve su yollarına bağlanıyordu.

Timurlular devrinde Orta Asya ile Çin arasındaki ticaret işlek bir durumda olup, Timurlular ile Çin arasında elçiler gidip gelmekteydi. Özellikle Mîrzâ Şâhruh'tan sonra Herât'ın devlet merkezi olması, Tebrîz ve İran'ı arka plana iterken, Mâverâünnehr ve Horâsân'ın kültürel bakımdan yükselmesini sağlamıştır. Timurlular ile Çinliler arasında elçilik heyetlerinin gidip gelmesi Emîr Timur'un halefleri arasında da devam etmiştir (İsfizârî, 1338: II/47-48; Hândmîr, 1994: 334; Hâfız-i Ebrû, 1372: I/ 273-275, 493-394, II/666-698; Hasan-ı Rumlu, 2006: 78, 120; Aka, 2005u: 429).

Timurlular zamanında başkent Herât farklı yolların birleştiği bir yerdi (Aka, 2005r: 23). Hindistan'ın Batı ile olan ticaretinin güzergâhı Herât üzerinden geçmekteydi.

Kervan ticareti de Timurlular devri Herât'ı için önemli gelir kaynağı olmuştur. Bu kervanlara bazen devletin ileri gelen yöneticileri, hükümdar ailesi mensupları ve hükümdarlar da ortak oluyordular. Bu ortaklıklarda faizli kredi usulü kullanıldığından birçok eleştiriye maruz kalmıştı. Kervan ticareti bazen yılları buluyordu, ancak oldukça kâr getiriyordu (Aka, 2006: 230).

Herât, Timurlular zamanında ticarî bir öneme sahipti (Christensen, 1993: 220). İran'dan Türkistan'a giden yol, Nişâbûr'dan Serahs'a, Serahs'dan Merv'e uğruyor, buradan Belh istikametine yol alıyordu ki bu yol vasıtası ile Hind ticaret malları buraya getiriliyordu. Herât bir dereceye kadar Sistân ve Fars'a kadar giden İran'ın güney batı bölgeleri ile ticarî münasebetlerde de bulunmaktaydı (W. Barthold, 2005: 225).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh zamanından itibaren dünyanın eski kıtalarının hemen tamamından elçilik heyetleri başkent Herât'a gelmişlerdir. Karakoyunlulardan (Hasan-ı Rumlu, 2006: 120; Woods, 1993: 88), Çin'den (Hândmîr, 1994: 324; Hasan-ı Rumlu, 2006: 102; Arberry, 1958: 375), Hindistan'dan, Özbek, Hıtay (Hasan-ı Rumlu, 2006: 73, 79) ve Kıpçak memleketlerinden (Hâfız-ı Ebrû, 1372: 665-66, 697-700; Hasan-ı Rumlu, 2006: 90), Osmanlı ülkesinden, Hârezm'den (Hasan-ı Rumlu, 2006: 78), Mısır Memlûk ülkesinden (Hândmîr, 1994: 346-47; Hasan-ı Rumlu, 2006: 237; Aka, 2005l: 10), Kirmân'dan (Hâfız-ı Ebrû, 1372: 616-617) ve daha birçok yerden gelen elçilik heyetleri ile ilişkiler kurulmuş, ticarî görüşmeler yapılmıştır. Bunların içersinde Çin'den gelen ve Çin'e giden elçilik heyetlerinin ayrı bir yeri vardır. Buradan gelen heyetin Çin imparatorundan Mîrzâ Şâhruh'a getirdiği mektupta, babası Emîr Timur'un ölümü dolayısıyla Mîrzâ Şâhruh'a başsağlığı diledikten sonra, Çin hükümdarları ticarî ilişkilerin geliştirilmesini, yeni bir ticaret yolunun açılmasını, Çinli tüccarların Orta Asya'da yaptıkları ticarete Timurluların yardımcı olmalarını ve onları korumaları isteniyordu (W. Barthold, 1990: 142; Aka, 2005r: 18). Mîrzâ Şâhruh döneminden itibaren gelip gitmeye başlayan bu heyetler Çin ile Timur ülkesi arasında canlı bir ticaretin oluşmasına ve Herât'ın önemli ticarî bir kavşak noktası olarak daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır. 1419 yılında Herât'tan ayrılarak, üç yıl sonra dönen elçilik heyetinde yer alan Gıyâseddîn Nakkaş'ın elçilikle ilgili kayıtlarında bu heyetin armağan olarak neler götürüp getirdiği kaydedilmemiştir. Bundan sonra elçilik heyetlerinin gidip gelmelerinin seyrekleşme sebebi Çin'in kendi politikalarında meydana gelen değişikliklerle ilgilidir. Ming Sülâlesi zamanında Çin, deniz aşırı seferleri yasaklamış, devlet kendi kabuğuna çekilmiştir (Hâfız-ı Ebrû, 1372: 716-717; Thackston 1989: 279-297; Ensârî, 1383: 238; Aka, 2005u: 429-430).

Herât Bölgesi'nde Araplar, Farslar, Türkler ve Tacikler başta olmak üzere çok çeşitli dinî ve etnik gruplar ticaret ile uğraşmışlardır. Bölgede yaşayanların dışında bizzat ticaret için gelenler de olmaktadır. Bunların başında Yahudîler gelmekteydi. Yahudîler bölgede toprak sahibi değillerdi. Sadece ticaret için bölgede bulunmaktaydılar. Özellikle Herât ve Zerenc'e ticaret için gelmekteydiler. Yalnız bu günkü en eski ismi Murhân olan Meymene, Orta Çağ'da Yahudîler'in yaşadıkları bir yer olup buraya Yahudiyye denmekteydi (Ensârî, 1383; 59)

3.3.2. Ribatlar ve Kervansaraylar

Sözlükte bağ anlamına gelen ribât, ilk İslâm devletlerinde, hudutlarda ve stratejik yerlerde askeri amaçlı yapılmış güvenli ve müstahkem yapılara da ribat denirdi. Kervan, Farsça bir kelime olup aslı “işî koruyan” manasına gelen kârbân kelimesidir. Soygunculara ve eşkiyaya karşı kendilerini korumak için bir arada sefere çıkan tüccar topluluklarına kervan denir. Tâcirlerin konaklamaları ve gerekli ihtiyaçlarını karşılamaları için hayır sahibi hükümdarlar ve ileri gelen devlet adamları tarafından menzillerde yaptırılan binalara ise kervansaray denirdi. Kervansaray, han ve ribat kelimeleri çoğu yerde aynı anlamda kullanılmıştır (Metin, 2012: 530).

X. yüzyılda Bûşenc'de Hz. İbrahim tarafından yapıldığına inanılan bir ribat vardı. Ribatın taşlarındaki çukurlara Hz. İbrahim'in ayak izleri nazarı ile bakılırdı (W. Barthold, 1979a: 826). Abbâsî Halîfesi Me'mûn zamanında Abdullah b. Tâhir, Ebîverd'in batısında şehre altı fersah mesafede Kûfan Ribat'ını yaptırmıştır (el-İstahrî, 1989: 210; Minorsky, 1988c: 6). X. yüzyılda Kerûh-Ebşin yolunda Ribat-ı Meyâne adında bir ribat vardı (Uslu, 1997: 38). Gazneli Veziri Arslan Câzib (Baltacı, 1997: 115) ve Gazneli Mes'ûd da Herât'ta ribat inşâ ettirmişlerdi. (Baltacı, 1997: 118). Selçuklu

Sultanı Sancar'ın emîrlerinden Mevdûd b. Ahmed tarafından Herât'tan iki fersah uzaklıkta bir ribat yaptırılmıştır (Aka, 1348: 124; Aka, 2005v: 357).

Seyf-i Herevî (1944: 301), Şemseddîn Kert'in 666/1267-1268 yılında Irak'tan dönünce yaptığı imar faaliyetleri içinde Herât'ta bir ribat yaptırdığından bahsetmiş, ancak bu ribat ve yeri hakkında ayrıntı vermemiştir. Kert Meliki Fahreddîn zamanında Herât'ta Ali Nusret ve Mevlânâ Sadruddîn gibi zamanın önemli din âlimleri ribatlar yaptırmışlardır. Bu ribatlar Herât'ın İsfizâr Sokağı'nda olup (İsfizârî, 1338: I/461) galiba ticarî amaçtan ziyâde, yolculuk yapan derviş ve sûfi gibi daha çok din işlerine kendilerini adayanlara hizmet için kurulmuştu. Melik Fahreddîn Kert, İhtiyâreddîn Kalesi'nin doğusunda, pazara bakan tarafına bir kervansaray yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 750). Fahreddîn Kert, Mescid-i Terâfurûşân'ın batısında yaptırdığı hankâhın karşısına da bir kervansaray yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 751). Kert Meliki Gıyâseddîn, İhtiyâreddîn Kalesi yanında iki adet kervansaray yaptırmıştır. Melik Gıyâseddîn'in yaptırdığı bu eserle birlikte hankâhları, câmisi, hamamı ve diğer eserleri Timurlular zamanında dâhi görülmekteydi (İsfizârî, 1338: II/507).

Timur'un eşlerinden Tuman Ağa Soyurgalı olan Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Kûsîye'de bir ribat yaptırmıştı. Bu ribat uzun süre mamûr olarak varlığını sürdürmüştür (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/218). Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un eşlerinden Mülket Ağa¹³⁴ Herât'a sekiz fersah mesafede Dere-i Zengî ve Çihil Duhterân arasında geniş bir kervansaray inşâ ettirmiştir. Daha sonraki yıllarda harap olan bu kervansarayı kimse tamir ettirmemiş ve bu eser yeryüzünden silinmiştir (Hândmîr, 1994: 346). Herât'ın kırk kilometre kuzey batısında bulunan eski Herât-Merv yolu üzerinde Kuş Ribat mevkiinde bir kervansaray vardı. Burası büyük bir han idi ve etrafı

¹³⁴ Timur'un en büyük oğlu Ömer Şeyh'in ölümü üzerine diğer oğlu Mîrzâ Şâhruh ile evlenmiştir. Pek çok sosyal hayır kurumu yaptırarak adını ölümsüzleştirmiştir (Yüksel, 2010: 204).

duvarlarla çevrilmiş geniş bir avlusu vardı (Golombek-Wilber, 1988: I/340). Zeyneddîn Kavafî, Timurlular devrinde Kavaf vilâyetinin Burabâd köyünde ribat inşâ etmiştir (Subtenly, 2007: 235-236). Semerkand'ın önemli ailelerinden birinden olan Sadreddîn İbrahim, Mîrzâ Şâhruh'un ölümüne kadar devlete hizmet etmiş, ölümünden sonra oğlu Muhammed Emin yerini almıştır. Bu hayırsever iki tane ribatı tamir ettirmiştir (Manz, 2007: 213).

Alike Kükeltaş'ın (ö. 1440) Herât'ın beş fersah kuzeyinde 929/1423 yılında yaptırdığı ribat 929/1523 yılına kadar ayakta kalabilmiştir (Hândmîr, 1994: 346; Aka, 1994: 199; Aka, 2000: 121; Aka, 2005y: 94; Aka, 2010: 140). Herât-Meşhed yolu üzerinde Kûsîye mevkiinde bir kervansaray yapılmış olup olup burası zamanla gelişerek yerleşim yeri haline gelmiştir. Buraya sonraki yıllarda medreseler de yapılmıştır (Golombek-Wilber, 1988: I/325-327).

Uluğ Bey'in emîrlerinden olup sonradan Hârezm vâlisi olan Şâh Melik Herât'ta Kûsîye'de bir ribat yaptırmıştır (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, 2011: nr.60; Aka, 2000: 122).

Herât'a bağlanan büyük ticaret yolları Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde daha da canlandığından, yol güzergâhları üzerinde yeni birçok ribatlar yapılmıştır. Bu ribatların çokluğu dönemin ticarî canlılığının delilidir (Aka, 2000: 133; Aka, 2006: 232). Timurlular devrinde Herât'ın ileri gelenlerinden Mevlânâ Şemseddîn Muhammed (ö. 887/1482), Herât dışında Bâzâr-ı Cihân mevkiinde iki kervansaray yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 351). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Herât'ta, Irak Kapısı'nın dışında bulunan Aksaray'ı yaptırmıştır. Aksaray'ın kitâbesinin yazılması işini Mevlânâ Aşıkî'ye vermiştir. Mevlânâ Aşıkî kitâbeye: "Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü,

memleket padişâhının topraktan yükseltilen binası gibidir.” (Nevâî, 1995: 45) beyitini yazdırmıştır.

Abdurrahman Lisan, Herât’ın kasabalarından Evfe’de bir imâret yaptırmıştır Abdurrahman Lisan, Mîrzâ Şâhruh’un teveccühünü kazanmış, (Hândmîr, 1362: IV/17) yüzlerce köleye sahip olmuş ve çok sayıda hayır kurumu yapmıştır. Bu sosyal hayır kurumları içerisinde Melik Bâzâr mevkiinde hamam, Fîrûzâbâd’da kervansaray en başta gelenlerindedir. Alî Şîr Nevâî’nin yaptırdığı İhlâsiye vakıf kompleksinin içinde bir de han vardı. Abdurrahman-ı Câmî, İbrahim Ribâtî’nin kabrinin Herât’ta Zengîzâde Ribatî’nin yanında olduğunu kaydetmiştir. Bu bilgiye bakarak Timurluların son dönemlerinde Herât’ta Zengizâde isminde bir ribatın var olduğu anlaşılmaktadır (Câmî, 1971: 110).

XVI. yüzyılda İran’da Safevîlerin, Mâverâünnehr ve Afganistan’da da Şeybanîler’in hâkimiyeti ele geçirmeleri Orta Asya ile İran arasında irtibatın kesilmesine ve bu iki bölge arasında düşünce hayatlarının birbirinden farklı mecralarda gelişmesine sebep olmuştur. Bundan sonra Orta Asya Türk kavimleri buraların Ruslar ve Çinliler tarafından işgallerine kadar aralarında bitmek tükenmek bilmeyen mücadelelere başlayacaklardır. Gerçi XVII. yüzyılda da Orta Asya’nın çok geniş alanlarında halâ Türkler hâkimdi ancak artık her alanda bir gerileme baş göstermişti. Bu geniş sahalarda evvelki gibi birleştirici tek ve güçlü bir devletin olmayışı ticarî faaliyetleri güçleştirmiştir. Kara ticaret yolları artık önemini yitirmiş, deniz ticareti önem kazanmış ve burada da üstünlük Portekizlilere geçmiştir. Rusya, Sibirya’da egemenlik kurduğundan artık Avrupa ile Türk sahasına ihtiyaç duymaksızın bağlantı sağlamıştır. Çin’in dünyadaki gelişmelere ayak uyduramaması, Önceleri Çin dışına çıkışı yasak olan ipek kozasının Fransa ve İtalya gibi ülkelere çıkarılması ve buralarda ıslah edilmesi bu

anlamdaki Çin'in eski önemini azaltmıştır. Bir süre demir yolu ticareti devam etmiş ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşım tamamen denizlere kaymış ve İpek Yolu artık nostalji haline gelmiştir (Aka, 2005u: 430-431).

3.3.3. Çarşı ve Pazarlar

Orta Çağ çarşıları on-onbeş beş metrekare genişlikte olup üst ortasında ışık girmesi için cam konulurdu. Bazen de genel olarak bir metre çapında yuvarlak boşluk bırakılırdı. Pazarlar uzun bir yolu andırırdı. Üstleri çok sayıda küçük kubbelerle örtülmüştü. Bazı önemli pazarların iki ucunun geceleri kapatılıp kilitlendiği demir kapılar vardı. Çömlekçiler, kuşçular, iplikçiler, şekerçiler, parfüm ve koku, papuççular çarşısı gibi çok sayıda çarşı kurulurdu (Mazaherî, 1972: 248). X. yüzyıl Arap coğrafyacılara şehrin bu kısmını “rabaz” olarak adlandırmışlardır. Burası şehristân surunun dışında kalan bir dış mahalle idi (Özçamca, 2007: 36).

Çarşılar ve pazar; İslâm öncesi İran ve Türkistan şehirlerinde ticaret meydanı şehrin içinde değil, surların dışında ve kapının hemen yanında bulunmaktaydı. İran ve Sâ mânî dillerine başka dillerden alınmış olan ve “kapı yanındaki iş” anlamına gelen bâzâr” sözü de bunu göstermektedir (W. Barthold, 1977: 24).

Şehir bulunduğu bölgenin hinterlandının merkezi olarak iki tip ticarî eylem merkezi oluyordu. Bunlardan birisi sabit mamul eşya çarşısı olup ziraat ürünlerinin, alışverişin yapıldığı hanlar, kapalı ve açık çarşılarıdır. Diğerisi ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazar yerleriydi (Özçamca, 2007: 36-37).

Orta Çağ'da Herât'ın pazarı kırsal kökenliydi. Aslında bu dönemden yüzyıllar sonrasında bile diğer şehirlerde de durum aynıydı ve kırsal kökenliydi. Köylü ve şehirli burada toplandığı için açık veya kapalı

olmakla birlikte buraya ulaşım imkânları daha uygundu (el-Belâzurî, 2002: 338).

Kalabalık oluşları ve çok geniş alanları kapsamaları nedeniyle buraların çoğu açık alanlardı. Her şehrin yüklerle odun ve çuvallarla kömür satılan bir pazarı olduğu gibi, çok sayıda eşek, katır sahipleri de ot, saman almak üzere saman pazarına giderlerdi (Mazeheri, 1972: 253). Şehir içi ihtiyaçlara cevap veren malların alım-satımı ise hanların (dükkânların) yapılmasına sebep olmuştur (Belâzurî, 2002: 338; Özçamca, 2007: 38). Dükkânlar genel olarak bakımlı ve temizdi. Her gün silinip temizlenirdi (Mazeheri, 1972: 257).

Câmiler kalabalığı etrafında topladığından, çarşı ve pazarlar hep onun etrafında kurulmuşlardır. Bu kalabalık sayesinde eski büyük câmilerin yakınlarına çarşı, Pazar ve bedesten gibi değişik adlarda ticarî merkezler kurulmuş ve zamanla buralar büyük ticarî alanlar olmuştur. Şehirlerin giriş kapılarında da pazarların kurulması Orta Çağ'da sık görülen bir özellikti. Çünkü şehre giren bütün insanların geçtiği yer olan giriş kapıları da tıpkı câmiler gibi kalabalık kitlelerin gelip geçtiği alanlardı. Orta Çağ'da hükümdarlar da hem ticareti geliştirmek ve hem de hayır müessesesi olması bakımından ticaret merkezleri kurmuşlar veya teşvik etmişlerdir. Üst düzey devlet görevlileri de bu çarşı ve pazarların kurulmasına öncülük etmişlerdir. Herât Cuma Câmi yanında çok eskiden beri pazar kurulmaktaydı (W. Barthold, 1930: 50).

Sâmânîlerin Herât Vâlisi Ebû Ali'nin yerine şehirde görevlendirdiği Ebu'l-Nesim şehirde Reste-i Simcûr adında bir cadde yaptırdı. Burada bir pazar vardı. Burası câmiye bitişikti. Bu caddeye dükkânlar eklendi. Pazarın batı tarafına Kumaşçılar Çarşısı yapıldı. Bu dükkânların bulunduğu yer Herât'ın en güzel yeriydi (Fâmî, 2008: 108). Bu dükkânları Herât Cuma Câmi'ne vakfetmiştir. Fâmî, bu pazarda Ebû Ali

Muhammed b. İbrahim'in isminin yazılı olduğunu görmüş ve kaydetmiştir (Fâmî, 2008: 103). Hatta 472/1079-1080 yılında bu çarşıda yangın çıkmış ve çok sayıda kumaş dükkânı yanmıştır (Fâmî, 2008: 128).

Dış şehrin eski kapılarının olduğu yerler ise genelde pazar olarak kullanılmıştır. X. yüzyıldan itibaren İbn Havkal ve burayı ziyaret eden gezginler ve Orta Çağ kaynakları şehrin en eski zamanını anlatan yazarlar da bu kapıların her birinde pazar kurulduğunu ifade etmişlerdir. Buralarda çok sayıda dükkân bulunmaktadır (İsfizârî, 1338: II/8,13; el-İstahrî, 1989: 210; el-Makdîsî, 1994: 270; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; W. Barthold, 1930: 50).

Selçuklular devrinde Herât'ta bulunan Kasaplar Çarşısı önemli bir alış veriş merkeziydi. Bu çarşı Sultan Melikşâh döneminde oldukça canlıydı (Nizâmî-i Arûdî 1921: 126). Selçuklular devrinde Herât Bölgesi şehirlerinden olan Meymene'de bir çarşı bulunmaktaydı. Burada kırk terazinin bulunduğu göz önüne alınırsa buradaki çarşının da orta büyüklükte bir alış veriş merkezi olduğu anlaşılacaktır (Piyadeoğlu, 2008: 134). Yine Selçuklular devrinde güzel koku makyaj malzemesi satan İtriyatçılar Çarşısı da çok meşhurdur (Ağacanov, 2007: 241).

Herât'ın Kert Meliki üzerine yürüyüp şehri işgal eden Moğol komutanı Bucay, Herât'ın imarı ile uğraşmıştır. Kartbar Kanalı üzerinde yeni bir pazar açtırmıştır (Togan, 1988c: 443). Hülâgü Hân, Fîrûzâbâd Kapısı'nda bir pazar ver dükkânlar inşa ettirmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 288). Moğol Darugası Merktay zamanında 663/1264-65 yılında hükümdar Abaka Han'nın özel emîri ile Bedlu ve Turmağa adlı beyler Herât'tın güneyinde Fîrûzâbâd Kapısı'nın yanında kurulan atölyenin karşısına pazar kurdular (Seyf-i Herevî, 1944: 286). Emîr Bucay'ın halefi Emîr Duladay da Fahreddîn Mescidi yanında Sûku's-Sultan adıyla yeni bir pazar yapmıştır (Uslu, 1997: 66;

Togan, 1988c: 434). Moğol yöneticisi Bermütay da Herât'ta pazar kurmuştur (İsfizârî, I/72). Horâsân Umûmî Vâlisi Yasavul, şehrin güneyinde İlhanlı Hükümet Mahallesi'ndeki pazarı imar etmiştir. Pazara da Eyyûb isminde birini şihne tayin etmiştir. Ancak şehir dışına yapılan bu pazarlar halk tarafından pek memnuniyetle karşılanmıyor, çoğu zaman da zulüm olarak görülüyordu (Togan, 1988c: 434).

Kert Hükümdarı Melik Muizzeddîn Hüseyin zamanında şehre muhtelif yerlerden eşrâf ve âyân, gibi seçkin insanlar geldi. Bunlar şehrin canlanmasında önemli rol oynadılar (Ensârî, 1383: 179). Melik Gıyâseddîn Kert, İhtiyâreddîn Kalesinin yanında Pazar kurmuştur (İsfizârî, 1338: II/507). Fahreddîn Kert de Herât'ta İhtiyareddîn karşısında Bâzâr-ı Payhisar adında bir pazar imar etmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 441; İsfizârî, 1338: II/438). Bu pazar dört caddeye bakıyordu (Seyf-i Herevî, 1944: 751). Böylelikle yapılan pazar daha canlı olmuştur. Melik Fahreddîn, bu pazardan başka Pazar-ı Derbâ adında bir pazar daha yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 440).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh zamanında sur içindeki eski şehirde Kapalı Çarşı inşâ edilmiştir. Bu çarşıdaki her dört dükkânın üzeri bir kubbe ile örtülmüş ve sokakların üzeri kapatılmıştır (Câmî, 1922: 12; İsfizârî, 1338: I/78). Mâverâünnehr seferi dönüşünde yaptırdığı çarşı hakkında Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 188-189) şu notu düşmüştür.

Hazret-i Hakan-ı Sa'îd (Mîrzâ Şâhruh) bu şehri saltanat tahtının karargâhı ve Halîfelik dairesinin merkezi yaptığı zamanda eskiden üstü kapatılmamış ve çarşı üstü toz ve yağış suları toplamaktaydı. Mîrzâ Şâhruh ile şehir çarşıları yıkılarak yeniden kerpiçten ve üstü ağaçtan çarşılar kuruldu. Çarşının bazı yerleri ışık düşmesi için açık

birakılıp, diğer yerleri kapatıldı. Çarşıların her biri cihân gözüne bir zamane bahçesinde bir bahar gibi yüz gösterdi. Çarşının yerleşmesi dört tarafı eşit bir kara şeklinde olup Herât şehri dairesinin merkezinde kurulmuştur. Bu çarşı şehirdeki mevcut çarşıların en iyisi olmuştur. Dört büyük kapıdan dört pazar o çarşı tarafına uzanmıştı. Bu çarşı dört yol üzerinde inşâ edilmiş ve iyi korunmuştur.

Herât şehrine girişte her beş kapısı ve her kapıda pazar vardı (W. Barthold, 1930: 50; Terry, 1983: 13). Şehrin sur içinde dört pazarı vardır. Bu pazarların adları kapıların adları ile aynı adı taşımaktaydı (Câmî, 1922: 12; İsfizârî, 1338: I/78; W. Barthold, 1930: 50; Ensârî, 1383: 182). Her kapıdaki pazarın boyu bir fersah olup her dört kapıdaki pazarlar şehrin merkezine kadar uzanmaktaydı (Câmî: 1922: 12; İsfizârî, 1338: II/ 78/II/13, 18; Ensârî, 1383: 182). Timurular zamanında en büyük pazar Melik Kapısı'nın yanında Ali Şîr Nevât'nin Alâeddîn Mîrzâ adına inşâ ettirdiğidir. Bu pazar iyi korunmuştur (Togan, 1988c: 436).

Melik Kapısı'ndaki pazarın dört tarafı tuğla ile örülmüş ve pazar bir avlu içine alınmıştı. Diğer pazarların çoğu da bu şekildeydi. Pazarın güvenliğini sağlayan görevliler bulunurdu (İsfizârî, 1338: I/78; II/139).

Kurulan bu pazarlardan başka mahalle aralarında küçük çaplı pazarlarda kurulurdu.¹³⁵ Mîrzâ Ebû Sa'îd devrinde Herât'ta biriken servet her türlü iktisadî faaliyetleri de arttırmıştır. Bu iktisadî faaliyetlerin büyümesi yeni çarşı ve pazarlara duyulan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaç neticesinde yeni çarşı ve pazarları ortaya çıkarmış, eskileri de eklemelerle daha da büyümüştür (Aka, 2000: 133;

¹³⁵ Bu küçük pazarlar için Farsça kökenli bir kelime olan bazarçe kelimesi kullanılırdı. Bkz.İsfizârî, 1338: II/78-79.

Aka, 2006: 232). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, Bâg-ı Zâgân'da da dört kemerli çarşı yaptırmıştır (Hândmîr, 1362: III/839).

Timurlular zamanında Herât Bölgesi büyük bir refaha kavuşmuştur. Sanatkârlar, tarımla uğraşanlar, şehirli tüccar esnafı yani herkes eşi benzeri görülmemiş bir bolluk, özgürlük ve refah yaşamışlardır. Bu nedenle bu bölgeye birçok yerden akın akın insanlar gelmiştir.

3.3.4. Darphâneler ve Bu Darphânelerde Bastırılan Paralar

Müslüman idareciler ilk dönemlerde Sâsânî tarzında paralar bastırmışlardır. Artuk'a göre Horâsân'da ilk defa İslâmî dirhemler Haccâc'ın emriyle 75/694-695 yılında Ebreşehr'de, 76/695-696 yılında Merv'de basılmıştır.

Orta Çağ'da bölgenin birçok şehrinde Gaznelilere kadar paralar bastırılmıştır. Bu şehirlerden Herât'ta¹³⁶ Bâmyân'da¹³⁷, Penchîr'de¹³⁸ Bâdgîs'de¹³⁹ paralar darp edilmiştir. Artuk, Herât'ta ilk paranın 79/698-99 yılında Abdülmelik b. Mervân adına kesilen sikkeler olduğunu belirtmiştir (Artuk, 1988: X/623). Ancak son bilgilere göre 52 (?)/672¹, 56/675-676, 60/679-680, 63/682-683 yıllarından itibaren Müslümanlar adına basılmış paralar mevcuttur (Diler, 2009: II/1302-1303).

¹³⁶ Herât'ta İslâmiyet'in bölgeye geldiği ilk yıllar olan 52/672 yılından itibaren Emevîler Abbasîler ve Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânî devrinde basılmış paralar mevcuttur (Kurt, 2002: 209; Diler, 2009: II/1303-1304). paralarına rastlanmıştır. 270/883-884 yılında tekrar Abbasî paralarına rastlanmaktadır (Diler, 2009: II/1304). Sâmânî devrinde Horâsân ve Mâverâünnehr'de ticarî faaliyetlerin yaygınlığı dolayısıyla yoğun bir para akışı yaşanmış ve çeşitli para birimleri kullanılmıştır. En çok kullanılan para ise dirhemdir (Diler, 2009: II/1304-1305).

¹³⁷ Bâmyân'da Sâmânîler (Diler, 2009: I/233-234), Gazneliler, Gürlular ve Hârezmşâhlar devrinde para basılmıştır. Selçuklular devrinde para basılmaması ilginçtir. Ancak burada bu dönemde para basılıp da bulunmamış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Moğollar devrinde şehrin harap edilmesinin şehrin eskisine göre sönük duruma düştüğünü göstermektedir. Ancak şehir Timurlular zamanında kısmen toparlanmıştır. Buna rağmen bu döneme ait basılmış paralara rastlanmamıştır.

¹³⁸ Penchîr'de Sâmânîler zamanında para basılmıştır (Diler, 2009: I/320). Şehir bu önemini Gaznelilerin ilk yıllarından sonra kaybettiğini göstermektedir. Gerçekten de sonraki yıllarda şehir hakkında dikkate değer bilgilere rastlanmamaktadır.

¹³⁹ Bu şehirde 143/760-61 tarihinde Abbasiler adına basılmış dirhemler mevcuttur (Diler, 2009: I/271).

Aşağıda Gaznelilerin kuruluşundan Timurluların yıkılışına kadar bölgenin şehirlerinde bastırılan paralar bir tablo halinde verilmiştir:

Darp Yeri	Devletin Adı	Darp Edilme Tarihleri
Herât	Gazneliler	384/994-995, 386/996-997 ¹⁴⁰ , 385/995-996 ¹⁴¹ , 386/996-997, 387/997-998, 389/998-999 ¹⁴² , 389/998-999 yılından 431/1039-1040 yılına kadar 400/1009-1010 ve 426/1035-1037 yılları dışında her yıl ¹⁴³ , 457/1064-1065 ¹⁴⁴

¹⁴⁰ Bu para, Sebüktegin'in Sâmânîlerin Herât Vâlisi olduğu döneme aittir (Diler, 2009: II/1304-1305). İslâmiyet'in bölgeye ilk geldiği yıllardan itibaren sık aralıklarla basılmaya başlayan paralar buranın ekonomik yönden önemini göstermektedir. Bazı yıllar arasında boşluk olmasının da bize göre ihtimali bulunmaktadır. Bunlardan birisi bu dönemlere ait para mevcut olup henüz bulunmamış olabilir. İkinci ve daha kuvvetli ihtimal ise isyanların olduğu ve şehrin el değiştirdiği dönemlerde para bastırılmamasıdır.

¹⁴¹ 385/995-996 yılında hem Gazneliler ve hem da Sâmânîler adına basılmış paralar mevcuttur. Bunun sebebi ise başlangıçta Sâmânîlere ait olan şehirde bu devlet adına basılmış paralar mevcut iken, daha sonra şehrin Gaznelilerin hâkimiyetine geçmiş olmasıdır (Diler, 2009: II/1305).

¹⁴² Herât'ta 388/998 yılında tekrar Sâmânîler adına paralar bastırılmıştır. 389/998-999 yılında tekrar Gazneliler adına paralar bastırılmıştır (Diler, 2009: II/1305). Bu durum bize şehrin kısa bir süre el değiştirip Sâmânîlerin hâkimiyetine girdiğini ve daha sonra bu devletin Karahanlı-Gazneli işbirliği ile yıkılıp şehrin tekrar Gaznelilerin hâkimiyetine girdiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Diler, 2009: II/1305. Gazneliler zamanında bu kadar uzun yıllar boyunca her yıl para bastırıldığı halde neden 400/1009-1010 yılında para basılmadığını bilmemekteyiz. Bu yılda para arzının gerekmediği ihtimalinin yanında, para basılmış olup henüz bulunamamış olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Gazneli Sultan Mahmud döneminde Herât'ta basılmış sikkelerde bu hükümdarın lâkabı Emînu'l-Mille Ebu'l-Kâsım Veliyyu Mü'minîn'dir (Dames, 1988c: IV/744). Sultan Mahmud'un lakabı Emînu'l-Mille Ebu'l-Kâsım Yemînî iken hâlife ile beraber veliahdının lâkabı el-Gâlib Billâh olarak kayıtlıdır (Palabıyık, 2002: 131). Gazneli Mahmud'un bastırduğu paralar bölgede Mahmudî Dinarı olarak uzun süre geçerliliğini korumuştur. Gazneli Sultan Mes'ûd'a ait 395/1004 tarihli birkaç Herât sikkesinde ise Yemînu'd Devle ve Emînu'l-Mille Ebu'l-Kâsım kayıtları vardır (Palabıyık, 2002: 131). Gazneli Mes'ûd zamanında bastırılan bu paranın ismi Dinar-ı Herevîyye'dir. Bu para İran'ın batısına kadar geniş bir alanda meşhur olmuştu. Bir kısım şehirlerin vergileri dahi bu paranın cinsinden ödenmekteydi (Ensârî, 1383: 119). 426/1034-1035 yılında Gaznelilere ait para basılmamış olmasının sebebi ise bu yıl Gazneliler ile Selçuklular arasında Herât civarındaki çarpışmaların para basılmasına fırsat ve imkân vermemiş olma ihtimalidir. 432/1041-1042 yılı ile 435/1043-1044 yılları arasında basılmış paralara rastlanmamıştır. 431/1039-1040 ile 435/1043-1044 yılları arasında Herât'ta herhangi bir devlet adına basılmış paralara rastlanmamıştır.

¹⁴⁴ Bu tarihteki paranın darp yeri kuşkuolu olmakla birlikte Herât'ta olarak tahmin edilen Gaznelilere ait paralar bulunmuştur. Bununla birlikte şehirde aynı tarihte basılmış Selçuklu paralarına da tesadüf edilmektedir (Diler, 2009: II/1306). Eğer bu tarihteki paranın Gaznelilere ait olduğu doğru ise şehrin bu iki devlet arasında el değiştirdiği sonucuna varılabilir.

Herât	Selçuklular	435/1043-1044 ¹⁴⁵ , 443/1051-1052, 446/1054-1055 ¹⁴⁶ , 447/1055-1056 ¹⁴⁷ , 450/1058 ¹⁴⁸ , 452/1060, 453/1061-1062 ve 455/1063, 458/1066 ¹⁴⁹ , 457/1064-1065 yılından itibaren 459/1066-1067, 467/1074-1075, 471/1078-1079 ile 473/1080-1081 yılları arasındaki zaman dışında 474/1081-1082 yılına kadar her yıl ¹⁵⁰ , 466/1073-1074, 470/1077-1078 ¹⁵¹ , 511? ve 5X5 ¹⁵² , 520/1126-1127, 524/1129-1130,
-------	-------------	--

¹⁴⁵ Herât'ta basılmış bu paraların baskı yeri ve tarihi belli ise de kimin adına basıldığı belli değildir. Bazı araştırmacılar bu paraları Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile ilişkilendirmişlerse de el-Adl şeklinde bir unvan Tuğrul Bey'in unvanları arasında yoktur (Piyadeoğlu, 2008: 28). Özgüdenli ise bu paraların Musâ Yabgu'ya ait olduğunu belirtmiştir (Özgüdenli, 2005b; Özgüdenli, 2006: 79). Bu tarihte hem Mûsâ Yabgu hem de Çağrı Bey adına basılmış paralar mevcuttur (Özgüdenli, 2002a: 553). 435/1043-1044 yılında Herât'ta aynı yıl içinde Musâ Yabgu ve Çağrı Bey adına üç defa para basılmış olmasının buranın Musâ Yabgu ile Çağrı Bey arasında iki defa el değiştirdiği yorumu çıkarılabilir. Çünkü Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât diğer bazı yerlerle birlikte Musâ Yabgu'ya verilmişken daha sonra Çağrı Bey'in de adına burada para basılması ve sonrasında Musâ Yabgu adına tekrar para basılması buranın Musâ Yabgu'dan Çağrı Bey'e ve ondan sonra da yeniden Musâ Yabgu'nun eline geçtiğini ve bu şehrin hâkimiyeti konusunda Selçuklu ailesi içinde anlaşmazlık olduğunu göstermektedir (Özgüdenli, 2002a: 555). Özgüdenli, Çağrı Bey'in 435/1043-1044 tarihinde Herât'ta kendi adına bastırıldığı paralarda kullandığı el-Malik el-Mansûr unvanını, başka yerlerde bastırıldığı paralarda kullanmadığını kaydetmiştir. Özgüdenli bu durumun, Çağrı Bey'in Musâ Yabgu'ya karşı Herât hâkimiyeti için yaptığı ilk mücadeleyi kazanmasıyla ilgili olduğunu belirtmiştir (Özgüdenli, 2002a: 557). Herât'ta 439/1047-1048 yılında para basılmıştır (Özgüdenli, 2002a: 552; Özgüdenli, 2006: 77; Diler, 2009: II/1306).

¹⁴⁶ Musâ Yabgu'nun oğlu Hasan Yabgu'nun adına basılan paralar mevcuttur (Alptekin, 1971: 469; Özgüdenli, 2002a: 552; Özgüdenli, 2005; Özgüdenli, 2006: 77; Diler, 2009: II/1306).

¹⁴⁷ Musâ Yabgu'nun 447/1055-1056 yılında Herât'ta bastırıldığı paraların yanında aynı yılda Togaşâh'ın adına da paralara rastlanması Musâ Yabgu'dan sonra onun şehre hâkim olduğunu göstermektedir (Piyadeoğlu, 2008: 31-32, Diler, 2009: II/1306). Ancak zaman zaman Çağrı Bey ile sonraları da Alparslan ile Herât'ın yönetimi için ihtilafların çıktığı Musâ Yabgu ve Çağrı Bey adına aynı ve yakın tarihlerde Herât'ta paraların basılmasından anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ 450/1058 yılından 455/1063 yılına kadar bastırılan paralar Alp Arslan'ın meliklik dönemine aittir (el-Bundarî, 1999: 46; Kafesoğlu, 1989: 529; Özgüdenli, 2005b; Piyadeoğlu, 2008: 31; Diler, 2009: II/1306). Bu paranın ön yüzünde yay tasviri ile birlikte "Adu'd Lâilaheillallahu vahdehu lâşerike leh Alparslan", Arka yüzünde: "Muhammed Resûlullah Aliyyelislâm el-Kaîm bî Emrillah Çağrı Beg" yazılması onun bu parayı meliklik döneminde bastırıldığını göstermektedir (Alptekin, 1971: 468). "Alparslan babasının ölümünden sonra onun payitahtı olan Merv'de 1061 ve 1063 yılında bastırıldığı paralarda ise Adudu'd-devle lâkabına Tâcü'l-mille lâkabını ilave etmiştir." (Köymen, 2001b: III/79). Bazı kaynaklar ise Sultan Alparslan'ın 1061 yılında Merv'de ve 1063 yılında Herât'ta bastırıldığı paraların meliklik dönemine ait olduğunu belirtmişlerdir (Özgüdenli, 2004a: 164). 455/1061 yılında kendi adına Herât'ta paralar bastırıldığı ve bu paralarda Adud el-Devle ve tac el-Amma lakabını kullanmıştır. Üstelik bu parada kendisinden önce de sonra da kimsenin isminin zikredilmemesi ve ok ve yay tasvirinin de kullanılmaması hâkimiyet alâmeti olarak dikkat çekicidir (Özgüdenli, 2006: 77). Tabloda da görüldüğü üzere Selçuklular devrinde Herât'ta bastırılan paralara sık aralıklarla rastlanmakta ve bunların çoğunluğunu Sultan Alparslan'ın dönemi oluşturmaktadır (Mercan, 2011: 24).

¹⁴⁹ Bu tarihte Alparslan adına basılan parada Çağrı Bey'in adı zikredilmiştir. Bir yüzünde "Alparslan, Çağrı Bek" öbür yüzünde yay tasviri bulunmaktadır (Özgüdenli, 2002a: 551).

¹⁵⁰ 457/1064-1065 yılında Selçuklular adına para basılmama sebebi aynı yıl burasının Gazneliler eline geçmesi ve onlar adına şehirde para basılmış olmasındandır. Daha sonra şehir tekrar Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Diler, 2009: 1306). 475/1082-1083 ile 481/1089-1090 arasında, 483-497 (1090-1091/1103-1104) arasında ve 499-510 (1105-1106/1116-1117) yılları arasında şehirde basılmış paralara rastlanmamıştır.

¹⁵¹ 466/1073-1074 470/1077-1078 yılında bastırılan paralar Togaşâh adınadır (Diler, 2009: II/1306).

Herât	Selçuklular	525/1130-1131, 526/1131-1132, 551/1156-1157 ¹⁵³ , 457/1064-1065 yılından itibaren 459/1066-1067, 467/1074- 1075, 471/1078-1079 ile 473/1080-1081 yılları arasındaki zaman dışında 474/1081-1082 yılına kadar her yıl ¹⁵⁴ , 466/1073-1074, 470/1077-1078 ¹⁵⁵ , 511? ve 5X5 ¹⁵⁶ , 520/1126- 1127, 524/1129-1130, 525/1130-1131, 526/1131-1132, 551/1156-1157 ¹⁵⁷
	Gûrlular	596/1199-1200 ¹⁵⁸ 599/1202-1203 ¹⁵⁹ 604/1204-1205 ¹⁶⁰
	Hârezmşâhlar	Tarihi belli değil Tarihi belli değil ¹⁶¹
	Cengiz-Moğol İmparatorluğu	Töregene adına tarihi belli değil ¹⁶² Mönke Han adına tarihi belli değil

¹⁵² Tarihi tam olarak okunamayan bu paralar Sultan Sancar adına darp edilmiştir (Diler, 2009: II/1306). Bu tarihten 520/1126-1127 yılında kadar basılmış başka paralara rastlanmamıştır.

¹⁵³ 527/1132-1133 yılından 550/1155-1156 yılına kadar basılmış Selçuklu parasına rastlanmamaktadır. Bu uzun süre içinde para basılmamasının sebebini devletin iç mücadeleleri ve Sultan Sancar'ın Oğuzlar elindeki esirlik hayatında aramak gerekir. Herât'ta Selçuklulara ait son basılan para 551/1156-1157 tarihini taşımaktadır (Diler, 2009: II/1306). Bu da bize Katvan Savaşı (1141) ile Selçukluların yıkıldığı tarihe kadar burada adlarına para basıldığını göstermektedir.

¹⁵⁴ 457/1064-1065 yılında Selçuklular adına para basılmama sebebi aynı yıl burasının Gazneliler eline geçmesi ve onlar adına şehirde para basılmış olmasındandır. Daha sonra şehir tekrar Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Diler, 2009: 1306). 475/1082-1083 ile 481/1089-1090 arasında, 483-497 (1090-1091/1103-1104) arasında ve 499-510 (1105-1106/1116-1117) yılları arasında şehirde basılmış paralara rastlanmamıştır.

¹⁵⁵ 466/1073-1074 470/1077-1078 yılında bastırılan paralar Togaşâh adıdır (Diler, 2009: II/1306).

¹⁵⁶ Tarihi tam olarak okunamayan bu paralar Sultan Sancar adına darp edilmiştir (Diler, 2009: II/1306). Bu tarihten 520/1126-1127 yılında kadar basılmış başka paralara rastlanmamıştır.

¹⁵⁷ 527/1132-1133 yılından 550/1155-1156 yılına kadar basılmış Selçuklu parasına rastlanmamaktadır. Bu uzun süre içinde para basılmamasının sebebini devletin iç mücadeleleri ve Sultan Sancar'ın Oğuzlar elindeki esirlik hayatında aramak gerekir. Herât'ta Selçuklulara ait son basılan para 551/1156-1157 tarihini taşımaktadır (Diler, 2009: II/1306). Bu da bize Katvan Savaşı (1141) ile Selçukluların yıkıldığı tarihe kadar burada adlarına para basıldığını göstermektedir.

¹⁵⁸ Gıyâseddîn Muhammed adına bastırılmış paradan başka tarihleri okunamayan paralar mevcuttur. Bu döneme ait bulunan paraların önce gümüş, sonra altın olduğu görülmektedir (Diler, 2009: II/1306). Bu da bize devletin ekonomik durumunun zamanla daha da iyileştiğini göstermektedir.

¹⁵⁹ Gûrlular dönemine ait gümüş paradır (Diler, 2009: II/1306). Buradan şehrin Hârezmşâhlarla Gûrlular arasında el değiştirdiği görülmektedir.

¹⁶⁰ Kimin adına bastırıldığı belli olmayan altın paradır (Diler, 2009: II/1307). Gûrlular devrinde altın paradan itibaren gümüş ve bakır paraların basılmış olması devletin çöküş dönemine girmesiyle alâkalıdır.

¹⁶¹ Cengiz Han döneminde basılan paraların tarihi 1220 yılından sonra olmalıdır. Çünkü şehir bu tarihten sonra fethedilmiştir. Cengiz Han dönemine ait bulunan para altın, diğerleri ise gümüşdür.

¹⁶² Töregene (639/1241-1242-644/1246-1247), Moğol Devleti'nde bir süre naiplik yapmış hatundur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hândmîr, 1362: III/4.

Herât	İlhanlılar	Abaka Han adına tarihi belli değil 688/1289-1290 yılından 741/1340-1341 yılına kadar aralıklı olarak ¹⁶³
	Kertler	746/1345-1346 yılından 782/1380-1381 yılına kadar sık aralıklarla ¹⁶⁴
	Timurlular	792/1389-1390, 793/1390-1391, 794/1391-1392, 795/1392-1393, 796/1393-1394, 803/1400-1401, 804/1401-1402 ¹⁶⁵ , 807/1404-1405 yılından 840/1436-1437 yılına kadar (812/1409-1410 ile 820/1417-1418 yılları hariç her yıl ¹⁶⁶ , 842/1438-1439'den 876/1471-1472'ye kadar aralıksız her yıl ¹⁶⁷ , 882/1477-1478 ¹⁶⁸ , 885/1480-1481 yılından itibaren hemen hemen her yıl olmak üzere 902/1496-1497 yılına kadar her yıl ¹⁶⁹ , 902/1496-1497

¹⁶³ Bu tarihte paranın basılmamış olduğu en uzun aralık 708-738 (1308-1309/1337-1338) yılları arasındır (Diler, 2009: II/1307). Bunun sebebi de Moğolların gittikçe güçten düşerek artık dağılma dönemine girmelerindedir.

¹⁶⁴ 746/1345-1346 yılından 751/1350-1351 yılına kadar olan paralar Melik Mûizzeddîn Hüseyin'in bizzat kendi adına basılmıştır. 751-753 (1350-1351/1352-1353) yılları arasındaki paralar Moğol Hükümdarı Bayan Kûlf adına basılmış ancak kim adına basıldığı belli değildir. 758/1356-1357 yılında tekrar Bayan Kûlf adına kesilmiş, bundan sonra hükümdarlığının sonuna kadar anonim olarak bastırmıştır (Diler, 2009: II/1307). Kertler devrinde Herât Bölgesi'nde bastırılan paralar Moğol Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'ın 736/1336 yılında ölümünden sonra bağımsızlıklarını kazandıkları döneme aittir (Damalı, 2001: 330). Herât'ta Kertler adına 782/1380-1381 yılına ait basılmış paralar mevcuttur.

¹⁶⁵ 804/1401-1402 yıllarında basılmış Timurlu paraları mevcut iken bu tarihten 807/1404-1405 yılına kadar para mevcut değildir (Diler, 2009: II/1307). Bunun sebebi de Emîr Timur'un oğlu Mîrzâ Şâhruh'a kızarak şehirdeki yöneticileri azaltması ve Babası Emîr Timur'a bağlı olarak şehrin yöneticiliğini yapan Mîrzâ Şâhruh adına şehirde para basılmamış olmasındandır (Pekolcay, 1967: 55; W. Barthold, 1990: 48). Mîrzâ Şâhruh zamanında Timurlular en güçlü devrini yaşamış ve onun adına başkent Herât'ta hutbe okutulmuş Diyarbakır'dan Hind sınırına kadar birçok şehirle birlikte burada da para basılmıştır (Hândmîr, 1994: 307; Hasan-ı Rumlu, 1994: 41; (Hasan-ı Rumlu, 2006: 260).

¹⁶⁶ 812-820 (1409-1410/1417-1418) yılları arası olup bu yıllarda devletin başında Mîrzâ Şâhruh vardır. Bu yıllarda Herât şehri ve Timurlu Devleti istikrar içindedir. Bu yıllarda paranın olmama sebebi ya yeni para basımına ihtiyaç duyulmamasındandır veya aslında para basılmış olup henüz bulunmamasındandır. Birinci ihtimal daha kuvvetli görünmektedir.

¹⁶⁷ Bu şehrin ve devletin büyük oranda istikrarlı bir dönem geçirdiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. 864/1459-1460 tarihini taşıyan ve Mîrzâ Ebû Sâ'id'e ait olduğunu bildiğimiz bir para mevcuttur. Bu para Herât'ta darp edilmiştir. Paranın bir yüzünde Sultanü'l-azâm Sultan Ebû Sâ'id Gürkân Halledallahu Mülkeh ve Saltanateh Herât 864/1459-1460, diğer yüzünde ise Kelime-i Tevhid etrafında Dört Halife'nin ismi yazılıdır. Paranın darp edilmiş tarihine bakılarak Çihanşâh'ın şehri terk etmesinden bir yıl sonra darp edilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Alan, 1996: 78. nr.301). 1469 yılında Timurlu Hükümdarı Sultan Hüseyin Mîrzâ sikkenin nakışında yenilik yapmıştır. Zilhicce ayında "tenke" (altın, gümüş veya bakırdan) sikkenin nakışının "bihbûd" sikkesi ile tedavülde olmuştur (Hasan-ı Rumlu, 2006: 476). Timurlular bizzat kendileri de Herât'ta "Kebek" adıyla paralar bastırmışlardır (W. Barthold, 1990: 12).

¹⁶⁸ Kesin olarak son rakamı okunamamakla birlikte 882/1477-1478 yılında basıldığı tahmin edilen bu paradan sonra 885/1480-1481 yılına kadar basılmış paraya rastlanmamaktadır (Diler, 2009: II/1308-309).

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Diler, 2009: II/1308-309.

Herât	Karakoyunlular	Tarihi belli değil ¹⁷⁰
	Şeybânîler	902/1496-1497 ¹⁷¹
	Timurlular	903/1497-1498 yılından 912/1506-1507 yılına kadar sık aralıklarla
	Şeybânîler	913/1507-1508
Bâmyân	Gazneliler	405/1015-1016
	Gûrlular	Tarihi belli değil 601/1204-1205 ¹⁷²
	Hârezmşâhlar	Tarihi belli değil
Ebîverd	İlhanlılar	701/1301-1302, 702/1302-1303, 709/1309-1310, 710/1310-1311, 714/1314-1315, 716/1316-1317, 719/1319-1320, 723/1323, 730/1329-1330, 739/1338-1339, 741/1340-1341, 742/1341-1342 ¹⁷³
	Çağatay Devleti	738/1337-1338 ve 746/1345-1346 ¹⁷⁴
	Kertler	774/1372-1373 ¹⁷⁵
	Timurlular	774/1512-1513 ¹⁷⁶
İsfizâr	İlhanlılar	732/1331-1332 ¹⁷⁷

¹⁷⁰ Cihanşâh 841-872 (1437-1438/1467-1468) adına basılmıştır (Artuk, 1988: 630; Diler, 2009: II/1308).

¹⁷¹ 902/1496-1497 yılında hem Timurlulara ve hem de Şeybanîler'e ait paraların basıldığı görülmektedir. Buradan şehrin Timurlulardan Şeybanîlerin eline geçtiği ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak onların hâkimiyetlerini kabul etmiş olabilecekleri tahmin edilmektedir.

¹⁷² 601/1204-1205 tarihli olup kimin adına belli olmayan Gûrlulara ait altın para bulunmuştur. Gıyâseddin Mahmud adına olduğu belli olup tarihi belli olmayan altın, gümüş ve bakır paralar mevcuttur. Bu dönemde bulunan paralardan birisi de Tâceddin Yıldız'a ait bakır paradır. Bir hükümdar döneminde sırasıyla önce altın, sonra gümüş ve en sonunda da bakır paranın bastırılmış olması devletin ekonomisindeki hızlı çöküşün göstergesidir. Bu paraların Gûrluların yıkılma döneminde basıldığı belirtilirse yorumun çok gerçekçi olduğu kendiliğinden anlaşılmış olacaktır.

¹⁷³ Bkz. Diler, 2009: I/44.

¹⁷⁴ Toga Timur adına darp edilmiştir (Diler, 2009: I/44).

¹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Diler, 2009: I/44.

¹⁷⁶ Görüldüğü gibi Ebîverd şehri İlhanlılar devrinde ekonomik yönden para bastırılacak kadar bölgenin önemli merkezlerindedir. Bu önemini daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Diler, 2009: I/44).

¹⁷⁷ Ebû Sa'îd adına darp edilmiştir. (Damalı, 2001: 315).

	Serbedârîler	Tarihi belli değil ¹⁷⁸
Şubûrgân	Gûrlular	Tarihi belli değil ¹⁷⁹
	Hârezmşâhlar	Tarihi belli değil ¹⁸⁰
	Cengiz-Moğol İmparatorluğu	Tarihi belli değil ¹⁸¹

Çağatay tahtına geçen Kebek Han (1318-1326)¹⁸² zamanında bastırılan paralara bu hanın isminden dolayı Kebekî (Köpekî, Kobekî) denmiş olup, Herât Bölgesi'nde Timurluların zamanında da uzun süre kullanılmıştır. Hediyelerde, bağışlarda, elçilere verilen yol yardımlarında (Hândmîr, 1994: 328, 346) kullanılan bu para aslında eski Moğol topraklarının çoğunda Moğolların yıkılmasında sonra ortaya çıkan bağımsız olsun ya da olmasın çeşitli siyasî teşekküllerde kullanılmıştır.

Sâmânîler; tamamen altın, Gazneliler zamanında Behramşâh'ın hükümdarlığı döneminde (512-547 (1118-1119/1152-1153) bastırılan ve darp yeri kuşuklu olan bir para dışında tamamen altın paralar bastırmışlardır. Selçuklular; ilk zamanlarında altın ve 520/1126-1127 yılından itibaren gümüş, Gûrlular; altın, gümüş ve bakır, Hârezmşâhlar; gümüş ve bakır, Büyük Moğol Devleti; altın, gümüş ve bakır paralar bastırmışlardır. İlhanlılar, Kertler ve Timurlular tamamı gümüş paralar bastırmışlardır.¹⁸³

¹⁷⁸ Bu paralar 4,3 gram ağırlığında ve altı dirhemlik dinarlardır (Damalı, 2001: 330). Tüm Orta Çağ boyunca Herât Bölgesi'nin çok önemli merkezlerinden olan bu şehirde çok sınırlı dönemlerde para bastırılmış olması ilginçtir.

¹⁷⁹ Bkz. Artuk, 1988: 627.

¹⁸⁰ (Diler, 2009: I/767). Altın paranın devletin ve şehrin ekonomisini ve hükümdarın gücünü göstermesi bakımından oldukça önemli olduğu düşünülürse, bölgede çok az rastlanılan altın paranın bu şehirde basılmış olması da dikkat çekicidir.

¹⁸¹ Artuk, bu paraların Mönke Han'a ait olduğunu kaydetmiştir (Artuk, 1988: 627).

¹⁸² Kendi adına idaresindeki devlet için sikke kestiren ilk hükümdar Çağatay hanlarından Kebek'tir. Bunun için İran'da yürürlükte bulunan sikke sistemi kabul edilmişti. Bu İran sikke sistemine göre gümüş dirhem (yaklaşık bir buçuk gram) ve dinar (altı dirhem) kesilmekteydi. Kebek, puterest olarak kalmış olmasına rağmen İbni Batuta'nın Nahşeb şehri yakınlarında karşılaştığı kardeşi Tarmaşirin (1326-1334) İslâmiyeti kabul etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, 1990: 11-12.

¹⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Diler, 2009: 1302-1306.

Görüldüğü gibi çok eski dönemlerden itibaren Herât'ta paralar bastırılmıştır. Bu paraların devletin merkezi olsun ya da olmasın bu şehirde bastırılmasına bakarak Herât'ın gerek nüfus büyüklüğü, gerek ekonomik durumu ve gerekse yönetim birimi olarak önemini göstermesi bakımından oldukça mühimdir.

Orta Çağ'da Herât'ta bastırılan paralar kadar bu şehirde hazinelerin saklandığı yerleri de vermek şehrin siyasî ve ekonomik yönden anlaşılmasını daha kolaylaştıracaktır. Bir devletin en önemli zenginliği olan hazineleri saklamak zor bir işti. Hazinelerin saklandığı yerler sıkı şekilde korunmakta ve hükümdarlar buralara güvenilir adamlarını görevlendirmekteydiler. Timurlu Devleti, mallarını ve hazinelerini İmâd Kalesi'nde saklardı (Ebûbekr-i Tihârî, 2001: 193; Hâdmîr, 1994: 364). Hazinenin Neretû (Hasan-ı Rumlu, 2006: 277) ve İhtiyâreddîn Kalesi'nde saklandığı da olurdu (Aka, 1994: 190). Yiyecek stoklarının İhtiyâreddîn Kalesi'nde (İsfizârî, 1338: II/36-39) ve Neretû Kalesi'nde de saklandığı olurdu. Bu nedenle isyan edenlerin ilk ele geçirmek istedikleri yer burası olmuştur. Kaleyi ele geçirenler hazineden paraları dağıtarak kolayca taraftar bulmaktaydılar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK VE DİNÎ YAPI

4.1. ETNİK YAPI

Genelde Afganistan, özelde Herât farklı alanlara açık bir yer olduğundan¹⁸⁴ çöl ile ekilebilen araziler arasında geçiş noktasındadır. Bu sebeple tarihin her döneminde çok çeşitli millet ve etnik grup buraya gelerek yerleşmiş veya geçiş olarak kullanmıştır.

Büyük İskender ile başlayan Makedonyalı göçmenlerin çevreye akını ve yerleşmesi Slevkuslar ve Greko Bactria Devleti devrinde devam etmiştir (Hamşimoğlu, 2006: 95). İskitlerin bölgeye gelmeleriyle onlara yenilerek güçten düşmeye başlamışlar ve küçük devletçiklere bölünmüşlerdir.

Bu özelliğinden dolayı birçok Türk boy ve kabilesi, Tacikler, Hindliler, Belûcîler, Peştunlar, Gûrlular, Hazaralar, Moğollar, Farslılar, Araplar buralarda görülmüştür (Rossabi, 2002: 16; Khazeni 2003: sy.).

4.1.1. Farslar

Hız. Osman zamanında alındığında bu yerin halkının ekserisi Fars asıllı idi (İsfizârî, 1338: II/5). Fetihlerle birlikte bir Arap cemaati de yerleştirilmiştir (İsfizârî, 1338: II/5; el-Ya‘kûbî, 2004: 330).

el-Ya‘kûbî (2002: 61) ve *Hudûdü'l-âlem* müllifi (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58), Herât'ı Ahnef b. Kays'ın fethettiğini, halkın Farslar'ın ileri gelenlerinden olduğunu,

---

¹⁸⁴ Bir taraftan Sistân Çölleri, diğer taraftan Türkmen Stepleri, batıda İran Platoları, doğu kısmında Hindikuş Dağları.

bunların yanında Araplar'dan da bir topluluğun şehirde yaşadığını belirtmişlerdir. Bu bilgi bize X. yüzyılda Acemlerin şehirde yoğun olarak yaşadıklarını ve Araplardan da buraya iskân edilenler olduğunu göstermektedir. Ancak tarih kısmında bahsedildiği ve aşağıda da işaret edileceği üzere bu bölgede uzun süre hüküm sürüp daha sonra etkilerini kaybetmiş Türk zümreleri göz ardı edilmemelidir. el-Ya'kûbî (2002: 61), Bûşenc âhalisinin de çoğunun Acem olduğunu belirtmektedir. Orta Çağ'da Farsların bu bölgede çoğunluk olup olmadıkları bilinmiyorsa da Selçukluların bölgeye gelmesine kadar etkin oldukları anlaşılmaktadır.

4.1.2. Türkler

İsfizârî, Makedonyalı Büyük İskender'in Herât'a geldiği sırada Türklerin kaleye saldırılar düzenlediğini kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: I/70-71). Bu bilgiye göre Türkler Herât ve etrafındaki yerlerde milâttan çok önceki yıllarda mevcuttu. Bu Türk kitlesi tarihin çok eski dönemlerinden itibaren dünyanın bilinen eski kıtalarına anayurttan yapılan göçlerin bir parçası mı yoksa kesin olarak sınırları çizilemeyen Türk anayurdunun bir parçası mıdır? Bunu zamanla yapılacak araştırmalar gösterecektir. Şu halde her ne şekilde olursa olsun Türkler yaklaşık iki bin beş yüz yıl yıl öncesinde Herât Bölgesi'nde at koşturmakta, toy düzenlemekteydiler. Belâzurî, Müslümanlar Herât'a gelmeden önce burada Türklerin yaşadığını kaydetmiştir (el-Belâzurî, 2002: 585, 59). Minorsky de Ebîverd'de Oğuzlardan önce Halaç Türklerinin var olduğunu kaydetmiştir (Minorsky, 1988: 5).

Abbâsîler, Sugûr¹⁸⁵ denilen Anadolu'da Müslümanların elinde bulunan yerlere Horâsân ve Mâverâünnehr'den Müslümanlar getirmiş olup, bunlar Müslümanlar içinde

---

¹⁸⁵ Hz. Ömer zamanında Suriye ve el-Cezîre'nin fethinden sonra İslâm devletinin sınırları Toraslara kadar uzanmıştır. Bizans İmparatoru Heraklius İslâm sınırlarındaki geniş bölgede yaşayan halkı iç kısımlara

Herât'tan getirilen Müslüman Türkler de vardı (Şeker, 2007: 21). Halife Mehdî tarafından Herât, Fergânâ, İsficâb, Belh, Semerkand, Hârezm ve Horâsân'daki Türk halkından birçok kişi Anadolu'daki seferlere katılması için Tarsus civarındaki kalelere yerleştirilmek üzere gönderilmiştir.

Hudûdü'l-âlem (2008: 67) müellifi de Herât Bölgesi'nde başta Herât, Gazne, Büst, Bûşenc, Kûhek olmak üzere pek çok şehrinde çok eskiden beri Halaçların varlığını kaydetmiştir 706/1306-7 tarihinde İlhanlı kumandanı Emîr Bucay'ın Herât muhasarası sırasında şehri savunanlar arasında Sancarîler ve Gûrlularla beraber Halaçların da olduğu bilinmektedir.” (Köprülü, 1979a: 114).

el-İstahrî (2001: 162) Şeşen tercümesinde: “Bagnîn, Halaç, Kâbil ve Gûr havalisi halkının bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da Müslümanlarla sulh içinde olmuşlardır.” demektedir ve bu dönemde Herât Bölgesi'nde Halaç Türklerinin var olduğunu ispatlamaktadır. Bu Türk topluluğu X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında Gaznelilerin Hindistan seferlerinde etkin rol oynamışlar ve bu devletin ordusunun önemli bir gücünü oluşturmuşlardır (W. Barthold, 1979c: II/193).

Bölgedeki Türk iskânı Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmesinden sonra daha yoğun bir hal almıştır (Allen, 1880: 46). “Şimalî Horâsân'ın Moğollar devrinde Türkleşen Merv, Nesâ, Ebîverd ve Serahs şehirleri gibi Herât'ta Moğol hâkimiyetinin ilk devirlerinde İran ahalisi katledilmiş” (Togan, 1981a: 84), bir kısmı Çin ve Doğu Türkistan'a tehcir edilmiştir (Togan, 1981a: I/84). Şehir Ögedey Kağan zamanında yeniden canlanmaya başladı (Uslu, 1998: 216). Bu hükümdar zamanından itibaren XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türk ve İranlılardan müteşekkil bir şekilde iskân edilerek şehir

---

yerleştirince iki devlet arasında ortaya çıkan bu geniş boşluklar Müslümanlar tarafından kaleler inşâ edilerek tahkim edilmiş ve asker yerleştirilmiştir. Bu müstahkem mevkilere Sûgûr denilmiştir (Seferoğlu-Müderrişoğlu, 1986: 114; Yıldız, 1991: 111).

tekrar şekillendirilmiştir. Bu dönemden sonra gelen Uygur Türkleri burada Türk nüfusunun tekrar artmasına sebep olmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 116-117; W. Barthold, 1975: 185). Sanayi kısmında da bahsedildiği üzere buraya Moğol Hükümdarı Ögedey Kağan zamanından itibaren gelen Uygur Türkleri sanat erbabı olduklarından şehrin canlanmasına çok büyük katkılar sağlamıştır. Orta Çağ'da özellikle de Moğollar ve sonrasında kurulan Timurlular zamanında bölgede sayıları artan Çağatay Türkleri de Herât civarında yaşamaktaydı (Saray, 1997: 18).

Ögedey Kağan, Herât'a bütün şehirlerden adamlar gönderdi. Almalık'tan Azarmî, Fergana'dan Mes'ûd Kılavuz, Talas'dan Muinüddîn Hıtay, Hocend'den Kiçkine Mehmed, Semerkand'dan Hüsameddîn Alp Hacib ve Tirmiz'den Alp Mâlikî Nuvuşâkî maiyetleriyle birlikte şehre geldiler. 1239 yılında Batu Han tarafından İnüç (İnanç?) Bey ve Şemseddîn Laçi (Daçin?) maiyetleriyle birlikte Herât'a gönderildiler. Ögedey Kağan ise Teksing adlı bir bey ile birlikte yüz kişilik bir grubu şehre yolladı. Bu dönemde bu gelenlerin hangi etnik kökenden olduklarını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Ögedey Kağan zamanında başta Uygur Türkleri olmak üzere Türklerin genelde bir ağırlığının olduğu görülmektedir. Herât'a gelen veya gönderilen insanların Türkistan'ın birçok şehrinden geldikleri göz önüne alınırsa bunların büyük bir çoğunluğunun Türk olduğu anlaşılır kanaatindeyiz. Ögedey Kağan zamanında bu kadar kalkındırma ve iskân çabalarına rağmen şehrin nüfusunun dokuz yüz civarında olduğu düşünülürse, Moğolların şehirde yaptıkları katliam daha iyi anlaşılacaktır. Şurası da bir gerçektir ki, Moğolların bu iskânları şehrin bir Türk şehri olarak ihya edilmesi gibi olumlu bir sonucu doğurmuştur. Burada Moğol katliamlarının sonucunu olumlu görmek gibi yanlış bir anlaşılardan ziyâde, katliam sonrasındaki gelişmelerin Türk tarihi

açısından meydana getirdiği olumlu sonucu kastedilmektedir. Yoksa acımasız Moğol katliamlarını makul ve anlaşılır görmek mümkün değildir.

Seyf-i Herevî (1944: 327), Kertler zamanında Sancârîler adında bir toplulukla Melik Fahreddîn Kert'in Neküdârî aşiretine karşı işbirliği yaptığını kaydetmiştir. Bu isim muhtemelen Büyük Selçuklu Hükümdarı Sancar'a atfen verilmiş olup, bunlar Türkmen'dir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Gûrlular zamanında Selçuklu Sultanı Sancar'a bağlı bir taifenin mevcudiyetinden bahsetmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986: XI/146). Bir hükümdara yardım edecek kadar güçlü olduklarına bakılırsa bölgede sayılarının fazlalığı ve etkin oldukları anlaşılmaktadır.

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında 15 bin Türkmen Irak taraflarından Herât'a geldi. Sultan bunları hoş karşıladı. Onların Herât Bölgesi'nde yaşamalarına ve sürülerini otlatmalarına izin verdi. Bölgede yaşayan Hazaralar, Türkmenlerin buralara gelmesinden rahatsızlık duydular. Yer darlığı çekeceklerini, Türkmenlerin sayılarının ve hayvanlarının çok olduğundan otlaklarının yetmeyeceğini de düşünerek sultana şikâyette bulundular. Bir yandan da Türkmenlere zarar vermeye başladılar (İsfizârî, 1338: II/268). Hazaraların Türkmenlere karşı takındıkları olumsuz tavırlar Sultan Ebû Sa'îd'in kulağına gidince duruma çok kızmış, bunun üzerine Hazaralar aman dileyip kendilerine gelmişler ve Türkmenlerin varlığını kabul etmek zorunda kalmışlardır (İsfizârî, 1338: II/269).

Tabes civarında da Türkmenler yaşamaktaydı. Sultan Ebû Sa'îd Mîrzâ zamanında Tabes Kalesi'ni koruyan Pîr Hüseyin-i Cûlî kendisine muhalefet eden Türkmenleri ve leşkerlerini öldürmüştü (İsfizârî, 1338: II/345). Herât'ta Safevîler tarafından Türk unsuru, Irak-ı Acem, Azerbaycan'a ve Özbekler tarafından da Mâverâünnehr'e sevk edildikten sonra tekrar bir Tacik şehri hüviyetine bürünmeye

başlamıştır (Togan, 1981a: 84). Bütün bunların dışında Herât civarında Karaman adlı bir topluluk yaşamaktaydı¹⁸⁶. Bunlar Türkçe konuşmaktadırlar.

4.1.3. Araplar

Ahnef b. Kays Horâsân'ın fethini Hz. Ömer'e bildirdikten sonra buralara 50 bin Arap yerleştirilmiştir (İsfizârî, 1338: II/4; Nüveyrî, 1975: 275; Brandenburg, 1977: 1; Wahab-Yaungerman, 2007: 53-55). Horâsân'a ikinci en büyük Arap iskânı 51/671 yılında olmuştur. Ziyâd b. Ebîh, Kûfe ve Basra halklarından elli bin kişiyi aileleriyle birlikte er-Rebî b. Ziyâd el-Hârisî nezaretinde Horâsân'a göndermiştir. er-Rebî onları Merv esas olmak üzere Herât, Tûs, Nişâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmiştir (Yıldız, 1976: 10-11; Uslu, 1997a: 164; Türkeş, 2007: 151). Emevîler devrinde de buraya Arap göçü devam etmiştir (Ensârî, 1383: 53). Huzeyme, Şeybânî ve Huzâî gibi Arap kabilelerinin bir kısmı da Hûzeyme komutasında Horâsân'a gelip Herât civarına yerleşmiştir. (Ahmetbeyoğlu, 2002: 11). Sonraki yıllarda Herât'ta Arap kabileleri arasında güç mücadeleleri yaşanmıştır. Râbia ve Ezd kabilelerine karşı bölgede komutanlık yapan Abdullah b. Hâzim, Beni Tamîm kabilesiyle anlaşmıştır (Szuppe, 2003: sy.).

4.1.4. Moğollar

Moğol işgalinden sonra bölgeye Moğol kabileleri de yerleşmişlerdir. Bunların bir kısmı göçebeliği bırakıp ziraat ile uğraşmaya başlamışlardır (Boyle, 2001: 493).

Herât Bölgesi'nde yaşayan ve buraya Irak civarından gelmiş olan Neküdâr Aşireti, Moğol kabilelerinin en kalabalık olanıydı. Bölgede güçlenerek zaman zaman yönetimde etkili oldukları gibi Moğol ve Kert yönetimlerine karşı isyan hareketinde de

¹⁸⁶Bugün Afganistan'da Herât ile birlikte Andhoy, Gürgan, Meruçek ve Akçay civarında da bu topluluktan yaşayanlar vardır (Kaya, 2004: 167).

bulunmuşlardır (Seyf-i Herevî, 1944: 107, 210, 280, 285, 431-432, 444). Bâdgîs civarında Moğol istilâsı ile birlikte Hazara ve Cemşit kabileleri yerleşmişlerdir (W. Barthold, 1979c: II/193). Bu aşiretler Timurlular devrine kadar göçebe olarak yaşamışlardır.

Herât ile Gazne arasına yerleşen birçok kabile, kendilerinden önceki yüzyıllarda buralara yerleşerek Farslaşan Türk kabileleri ile birleşmişler ve onların yollarını takip etmişlerdir. Moğollar zamanında alay manasına gelen ming kelimesi ile muvazî olarak kullanılan Hezâre ismini taşımakta olan ve sayıları 1,5 milyonu geçen bu kabileler “İsentemir” ve “Temûrî” gibi halis Türk ve Moğol kabile isimlerini ve eski Halaçlar (Kalaç) gibi Türk milli kıyafetini taşıdıkları halde, kâmilen Farsça konuşmaktadırlar. Hazaralardan Herât ile Meruçak arasında oturan bazı aşiretler bulunmaktadır. Bunları Finlandiyalı Ramsad ve Macarlardan Ligeti tetkik etmişlerdir. Fakat bu aileler de gözümüzün önünde Farslaşıp kaybolmaktadırlar (Togan, 1981a: 151).

Herât civarında Moğolların egemenliğinden sonra yerleşen Moğol kabileleri de görülmüştür. Bu gün kendi dilini konuşan Herât’ın güneyinde üç Moğol köyü vardır (Thesiger, 1995: I/121, 313; Rossabi, 2002: 38). Moğollar buraya Kertler zamanından itibaren yerleşmeye başlamışlar (Dames, 1988b: 143).

Hazaralar Türkçenin değişik bir şivesini konuşmaktadırlar. Konuştıkları dil Farsça, Türkçe ve Moğolca karışımıdır. Çoğu Şîdir (103<http://countrystudies.us/afghanistan/38.htm>, (02.05.2005); A Country Study: Afghanistan, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/aftoc.html#af0030>, (02.05.2005).) Bu dilde, Özbekçenin temeli sayılan Çağatay Türkçesine ait kelimeler ile XIII. yüzyıl Moğolca deyimleri de vardır (Büyükbaş, 2006: 19; Hayri, 2007: 29). Hazaraların Türk mü Moğol mu? oldukları tartışma konusudur. Bazı görüşlere göre Moğolların askerlerinden kalanlar,

bazıları Moğol ordusundaki Türklerin soyundan gelenler olduğunu iddia etmişlerdir (Oğuz, 1999: 439. Liderleri Mîr veya Kağan (kaan) olarak adlandırılmaktadır. En etkili şahsiyetleri topluluğun dinî inançlarına hizmet eden Seyyidlerdir. Aşiret içi her türlü sorun geleneksel kurallara göre ve liderleri vasıtasıyla halledilmektedir (Büyükbaş, 2006: 21-22). Çoğu yarı göçebe yaşamaktadır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında mîrzâlar arasındaki kavgalara karışacak kadar sayıları mevcuttu (Hândmîr, 1994: 438).

4.1.5. Aymaklar

Kelimenin anlamı olarak eski Türkçe aimak'tan (oymak) türediği hakkında görüşler mevcuttur. Etnik kökenleri için Aymakların Doğu Türkleri ile Moğolların karışımı veya tamamen Türk oldukları kabul edilmektedirler. Afganistan'ın kuzey ve batısında, Hilmend Vâdisi'nde yaşamaktadırlar (Dames-Gibb, 1985: 223). Aymakça adıyla Deyrî diline yakın bir Farsça konuşmaktadırlar. Hanefîdirler. Dillerinde çok sayıda Türkçe kelime vardır (Büyükbaş, 2006: 22-23). Aslen Afganistan kökenli bir Türkmen aileden olup Türkiye'de Afganistan ile ilgili araştırmaları ile tanınan Esedullah Oğuz'un ve Uslu'nun görüşüne göre ise Aymaklar tamamen Moğol olup, Timûrî, Teymenî, Cemşidî ve Fîrûzkûhî kabileleri Aymakların en kalabalık kollarıdır (Uslu, 1997b: 13).

4.1.6. Hazaralar

Afganistan'ın batısında Herât, Bâdgîs ve Gûr civarında yaşamakta (Dames-Gibb 1985: 223) ve Farsça konuşmaktadırlar. Dillerinde çok sayıda Türkçe kelime vardır. Herât Bölgesi'nde sayıları oldukça azdır (Büyükbaş, 2006: 23). Bazı tarihçiler bunların Moğol-Türk unsurunun karışımı olduklarını (Bosworth, 1985: 367), bazıları Moğol kabilelerinden Yahudiliği kabul edenler olduğunu belirtmişlerdir. W. Barthold

(1930: 48), Hazaraların XIII. yüzyılda Moğollarla birlikte geldiklerini kaydetmiştir. Cemsidilerin çoğu bugün Herât'ın kuzeyindeki Hûşk civarında oturmaktadırlar. Bunlar Sünnî olup Farsça konuşmaktadırlar (Uslu, 1997b: 13).

4.1.7. Tacikler

558-59 yıllarında Göktürk ordusu Baktriya ve Tohâristân'ı işgal edip Herât'a kadar ulaştığında Baktriya ve Tohâristân civarı İran asıllı tüccar bir kavim olan Sogdlularla meskûn idi (Kafesoğlu, 1991:103; Taşağıl, 1995: 87). Herât Bölgesi'nde hatırı sayılır miktarda Tacik nüfusu İran hâkimiyeti ve sonraki dönemlerde burada bulunmaktaydı. Taciklerin buralarda çok eskiden beri yaşadıkları bilinmektedir (Saray, 1997: 22).

Türkistan Türkmenleri, Özbekler ve Çahar-Aymaklar Sünnî'dir. Farsça konuşan Hazaralar Şiî'dirler. Herât Kızılbashları, Herât'taki Kayânîler Şiîdirler (Dames, 1988b: 143-144). Herât Bölgesinde Peştun dili konuşan Patanlar'a da rastlanmaktadır. Durrânî olarak bilinen kabileler de Herât'a yakın İran sınırında az da olsa bulunmaktadırlar (Uslu, 1997b: 13).

Bölgede çok az sayıda Yahudî de bulunmaktaydı. Bunlar Herât Bölgesi'nde toprak sahibi değillerdi. Sadece ticaret için bölgede bulunmaktaydılar. Özellikle Herât ve Sistân'daki Zerenc'e ticaret için gelmekteydiler. Yalnız bu günkü en eski ismi Murhân olan Meymene, Orta Çağ'da Yahudîlerin yaşadıkları bir yer olup buraya Yahudiyye denmekteydi (Ensârî, 1383: 59).

Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Şubûrgân, Andhoy gibi çöl kenarındaki şehirlerde Selçukluların gelişine kadar Türk görülmemekteydi. Bâdgîs civarı da bu dönemde Taciklerin meskûn olduğu yerlerdendi (Togan, 1981a: 83).

4.2. DİNÎ YAPI

Şehrin coğrafyası ve etnik yapısı konuları ile ilgili bilgiler verilirken, Herât'ın coğrafi konum itibarıyla adeta medeniyetler arası geçiş noktasında bulunduğu, çok sayıda millet, din ve etnik yapının burada ya bulunduğu, ya da geçiş olarak kullandığı bahsedilmişti. İşte bu stratejik noktası dolayısıyla ile ta İlk Çağlardan itibaren Herât, Çin ve Hint dinlerinden, Ateşperest ve Mecûsiliğe, Hristiyanlıktan, Yahudiliğe ve İslâmiyet'e kadar çok sayıda dinle yoğrulmuştur. Biz burada bu dinler ve yayılma dönemleri ile ilgili çok fazla ayrıntıya girmeyip kısa bilgiler vererek asıl konumuz olan Orta Çağ ile ilgili olan kısmı hakkında araştırmalarımızdan bahsedeceğiz.

Tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşme izlerine rastlanan Herât şehrinin dinî geçmişi, en eski dinler ve pagan atalar kültüründen ilkel insanların taptıkları tabiat kuvvetlerine kadar gider. Bölgede Zerdüştlük ve Mazdek en eski inançlardır.

Persler'den itibaren Sâsânîlerin buraya hâkim olmalarına kadar geçen sürede İran'ın burada hâkimiyet mücadelesi sürdüğünden Mecûsîlik Persler devrinde, Ateşperestlik Sâsânîler devrinde Herât Bölgesi'nde yayılma imkânı bulmuştur. Yukarıda bahsedildiği üzere şehir ve bölge Hindistan-Türkistan-Çin ve İran arasında geçiş alanı olduğundan Hind dinleri ve az da olsa Çin dinleri bölgede tesirli olmuştur. Maniheizm ve Budizm¹⁸⁷ de bölgede taraftar bulmuştur. Nitekim Makedonyalı Büyük İskender'in zamanında, Budizm Aryana Bölgesi'nde yaygındı ve İslâmiyet'in zuhuruna kadar da bu devam etmiştir (Hayri, 2007: 30).

Büyük İskender'in meşhur doğu seferinden itibaren de Hristiyanlık bölgede yayılmaya başlamıştır. Yahudilik ise mensubu çok az olmakla birlikte bu topraklarda

¹⁸⁷ M.Ö. 563 yılında Hindistan'da doğan Buda'nın kendisinden sonra yayılan öğretileri din haline gelmiş ve başta Bâmyân olmak üzere Herât Bölgesi'nin şehirlerinde taraftar bulmuştur Ayrıntılı bilgi için bkz. Ensârî, 1383: 41, 42, 49.

yaşama alanı bulmuştur. Merv şehrinde metropolitleri bulunmaktaydı Özellikle ticarî yönden bölgenin elverişli bir konumda olması bu dinin mensuplarının genel uğraş alanı konusunda kolaylık sağlamıştır. L. Ligeti (1986: 240)., Yü-eçilerin bölgeye geldikten sonra Budistliği benimsediklerini ve bu bölgede sadece Budistliği kabul etmekle kalmayıp İç Asya Steplerine yayılmasında da etkili olduklarını belirtmiştir.

İslâmiyet'ten önce Herât Bölgesi'ndeki Bâmyân, Budistlerin kültür ve sanat merkeziydi (Esin, 1974: 182; Barry-Michael: 2004: 78). Burada İslâmiyet'in yayıldığı ilk yüzyıllarda o kadar çok heykel vardı ki şehre Put-i Bâmyân denirdi. Şehirde bir de Buda mabedi vardı. Saffârî Hükümdarı Ya'kûb b. Leys 256/870 tarihinde bu mabedi yıktırıştır (Strange, 1873: 418; W. Barthold, 1979: 297).

X. yüzyılda bölgeyi gezen İbn Havkal (1992: 30/221), Bâdgîs'te Gürkâm isimli bir yerde Yahudi kolonisi olduğundan bahsetmiştir. Bugün de bölgede Yahudiler az da olsa yaşamaktadırlar (Gûyâ İtimadî, 1343: 21, 27).

Timurlular devrinde de burada az da olsa Yahudî bulunmaktaydı ve bunlar sosyal hayatın içindeydiler. Edipler ve tıp konusunda bahsedileceği gibi içlerinden şairler, doktorlar ve daha başka hizmet erbabından kimseler devlet ve toplum hayatında az çok etkili olacaktırlar.

İlk Çağlardan itibaren Türk istilâ ve yerleşim alanı olan Herât çevresinde çok fazla Türk bulunmaktaydı. Bu Türk nüfusunun bir kısmı başka dinleri kabul etmişlerse de azımsanamayacak kısmı halâ eski Türk dini olan Gök Tanrı ve Şamanist inançlarını muhafaza ediyorlardı.

Kısaca anlatıldığı üzere İslâmiyet bu topraklara geldiğinde bölge dinî bakımdan karmaşık ve çeşidi itibariyle de zenginlik taşımaktaydı. İslâmiyet'in fetih hareketinden önce Türkistan coğrafyasında olduğu gibi burada da Müslüman tüccarlar vasıtasıyla

yayılmaya başladığı ancak bunun yekün teşkil etmediği görülmektedir. Yine de bu şekildeki az da olsa kabuller İslâmiyet'in bu bölgede hızlı ve kitleler halinde kabulünden önceki altyapısını oluşturması bakımından önemlidir.

Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi ve ortadaki bu büyük engelin kalkması ile Türkistan ve Hindistan coğrafyasının önü açılmıştır. Hz. Osman'dan itibaren özellikle Türk ülkelerinde hızlı bir fetih hareketleri başlamıştı. İşte Herât Bölgesi de alındıktan kısa bir süre sonra İslamlaşmaya başlamıştır. Bu İslamlaşma hareketinde bölgeye yerleştirilen Müslüman Arap kabilelerinin bu dini yayma gayreti de şüphesiz etkili olmuştur. XI. yüzyıla gelindiğinde Müslümanların yanında şehirde Hristiyanlar ve Mecûsîler de vardı (Uslu, 1988: 216).

Abbâsîlerin Emevîlere göre kısmen daha hoş görülmesi bir siyâset izlemeleri de bölgede İslâmiyet'in yayılmasında önemli bir etken olmuştur. İslâmiyet'in bu topraklarda hayat bulmasına rağmen eskiden kalan Mecûsî ve Hristiyanlar burada uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. X. yüzyılda Şerşek'te ateşgede halâ mevcuttu ve İbn Havkal'ın şehri ziyareti sırasında 358/968-69 yılı civarında mamûr durumdaydı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; Strange, 1873: 408; Togan, 1988c: 430). İbn Havkal Şerşek ile şehir arasında Hristiyan kilisesinin olduğunu da kaydetmiştir (İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408). Herât'ın Tîzen köyünde de Mecûsîler yaşamaktaydı ve bir ara Müslümanlarla çatışmışlardı (Fâmî, 2008: 120).

Ebû Hanife'nin talebelerinden olan Herât asıllı Mâlik b. Süleyman es-Sâdî el-Herevî de Emevî Halîfesi Mehdî zamanında Herât kadısıydı. Mürciî olarak bilinen bu şahıs, Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren şehirde İslâmı yayma hareketinde bulundu. Yanında yetişen Abdullah da Horâsân âlimlerindendi (Noorulhak, 2005: 58).

Tasavvuf düşüncesindeki dinî önderlerin bölgede İslâmiyet'in yayılmasına sağladıkları katkı da göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir. İşte yukarıda bahsedilen etkenlerin toplu bir sonucu olarak bölge X. yüzyıla geldiğinde büyük ölçüde İslâmiyet'i kabul etmişti. Bundan sonra İslâm dininin Orta Çağ boyunca bölgede kendi içindeki sürdürdüğü dinamik hareketlerden bahsedeceğiz.

Tasavvuf hareketleri hem İslâmiyet'in yayılmasına, hem kökleşmesine ve hem de daha iyi anlaşılıp özümsemesine çok büyük katkıda bulunmuştur (Uslu, 1997a: 200). Horâsân'da tasavvuf hareketi ilk önce Belh, Nîşâbûr ve Merv şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Türkistan coğrafyasında çok tanınan ve kabul gören Hoca Ahmet Yesevî'den önce de Belh, Herât, Nisâbûr ve Merv civarlarında önemli mistik kişiler yetişmiş ve bu coğrafyada İslâmiyet'in kökleşmesine büyük katkılar sağlamışlardır (Çubukçu, 1986: 4). III/X. yüzyıldan itibaren buralar mutasavvıflarla dolup taşmaya başlamıştır (C. Çiftçi, 2003: 299). Tasavvufun Türkistan topraklarındaki etkisi Yesevî ile doruğa ulaşmıştır. "Ceyhun Nehri ile Hârezm Denizi arasında, Belh ve Herât ile Esterâbâd'a kadar uzanıp giden ekseriyetle üzerinde oturulmayan geniş bir alan üstünde yaşayan Türkmen kabileleri üzerinde Yesevî'nin tesirleri açıkça görülmektedir." (Köprülü, 1966: 177).

İslâmiyet'in bölgede yayılmasından itibaren çeşitli mezhepler ve tarikatler ortaya çıkmıştır. Hicrî IV. yüzyılda bölgede Şîîler de bulunmakla beraber Sünnîler ve Harîcîler daha çoktu (Ensârî, 1383: 126). Genel olarak şehirlerde her üçünden de bulunmasına rağmen bazı şehirlerde bu mezhepsel farklar daha belirgindi. VIII-XII. yüzyıllar arasında genel olarak bir kısım şehirlerdeki mezhepsel durum hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Örneğin; Orta Çağ'da Kerûh, Esterbeyân (el-İstahrî, 1989: 211-212; İbn Havkal, 2004: 145) ve Bûşenc (Ensârî, 1383: 126) halkı Hâricî; Haysar, İsfizâr,

Evfe (el-İstahrî, 1989: 211-212; İbn Havkal, 2004: 145; Strange, 1873: 412), Bâdgîs ve Herât (Şâfiî çoğunluğu olmak üzere) Ehl-i Sünnet'ti (Ensârî, 1383: 126). Bazı şehirlerdeki bu mezhep yoğunluğu sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Ancak bölgede hâkimiyet tesis eden Şîî veya Sünnî devletler ile bunların yöneticilerinin mezhebi durumlarına göre de kimi şehirler bu manada değişiklik göstermiştir.

Her ne kadar Horâsân topraklarında Şâfîlik ve Hanefilik yaygınlsa da daha Emevîlerin son dönemleri ve Abbâsîlerin kurulmasından itibaren mezhepsel kavgalar sık sık meydana gelmiş, zaman zaman isyan hareketleri de görülmüştür. Haricîler, ortaya çıktıkları zamandan kısa bir süre sonra Sistân Bölgesi'ne gelmeye başlamışlardır. Burası İslâm ülkelerinin sınırları içinde olmasına rağmen çetin doğa şartları ve dağlık alanları dolayısıyla kontrolünün güç olduğu bir bölgeydi. Burada bir ara Haricîler kuvvetlenmişler, Sicistân'da Saffârîlerin kurulmasıyla daha da etkin olmuşlardır.

İslâmiyet'in ilk yayıldığı yıllardan itibaren bölgede çok sayıda isyan çıkmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra 30/650-51 yılında Herât'ı da içine almak üzere Horâsân Bölgesi'nde ve Tohâristân'da genel bir ayaklanma çıkmış, (Grousset, 1970: 116; Yıldız, 1976: 8; Algül, 1986: 385-386), Hz. Osman'ın Mekke'de muhasara altına alındığının duyulması ile 33/663 yılında Kârîn öncülüğünde Hâricî ayaklanması (Zehebî, 1991: C.VI, bölüm 2; el- Belâzurî, 2002: 584-585; el-Ya'kûbî, 2002: 82; Halife, 2008: 213-214, 230; Ensârî, 1383: 78), 50/670-71 yılında Hâzim'in isyanı (Fâmî, 2008: 116), 100/718 yılında Ebû Müslim İsyanı, 127/744-132/749 yılında Hâricî Hamza İsyanı (İbn Kesîr, 1294: XII/71-72; Gerdîzî, 1347: 1, 5; H. Kurt, 2002: 70), 151/768-69 yılında Üstâdzis adlı Şîî nitelikli bir isyan, (İbnü'l-Esîr, 1986: V/591-592; Yetkin, 1989: I/36-37; Özgüdenli, 2000b: 396; Özgüdenli, 2004d: 87; Özgüdenli, 2006: 15; Ensârî, 1383: 79), Bâdgîs ve Sicistân haraç miktarının çokluğu dolayısı ile 149/766-

67 yılında Abbâsîlere karşı çıkan isyan, (İbnü'l-Esîr, 1986: V/591-592), Hamza b. el-Etrük liderliğindeki Hâricî İsyanı (İsfizârî, 1338: II/49-50), 268/882-83 yılında Rafî b. Herseme İsyanı¹⁸⁸ Ebû Ali Muhammed b. Abbâs et-Tûlekî İsyanı (Usta, 2007: 260), 280/902 yılı civarında Sâ mânîler zamanında Gıyâs öncülüğünde Karmatî İsyanı (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 235-239), Sâ mânîler devrinde 295/917 yılında Ebû Bilâl'in öncülüğünde başka bir Karmatî (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 249-254) isyanı belli başlı isyanlardır.

Bölgede ve özellikle Herât'ta zaman zaman mezhep kavgaları da meydana geliyordu. Bu kavgalar daha çok Nîşâbûr'da meydana geliyorsa da Herât'ta da zaman zaman Şîf-Sünnî kavgası olmuştur. Bunlardan biri 495/1101-2 yılında meydana gelen ve devrin ileri gelenlerinin araya girmesiyle yatışan isyan hareketidir (Christensen, 1993: 198). Herât'ta Şîiler çok yoğun olmamakla birlikte İran'a yakın olan bu bölge zaman zaman isyanların etkisinde bazen de içinde yer almıştır. Bazen de şehirlerde Sünnî-Şîi kavgaları meydana gelmiştir. Sultan Berkıyaruk döneminde Bâtinîler burayı işgal etmeleridir (Piyadeoğlu, 2008: 50). Bu işgalde halka zor anlar yaşatmışlardır. Sultan Sancar'ın 494/1100-1 tarihinde şehre gelip bunları çıkarmasıyla bu istilâ son bulmuştur (Fâmî, 2008: 128-134).

Bu kadar çok isyana rağmen, Horâsân Bölgesi ve Herât'ta Şîilik, Sünnîlik Haricîlik, Kerrâmîlik¹⁸⁹, Mürcilik ve Mû'tezîle, gibi mezhepler ve İslâm'ın kolları başta olmak üzere birçok mezhep İslâm'ın yayılmasında ve kökleşmesinde etkili olmuştur.

¹⁸⁸ Herât halkı bu isyanı desteklemiş, hutbe Tâhirîlerin adına okunmuştur. 280/892-893 yılında Hartama'nın ölümüyle isyan sona ermiştir (Szuppe, 2003: sy.).

¹⁸⁹ Kerrâmîyye Mezhebi: 200/815'te Sistân Bölgesi'nde ortaya çıktı. Kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dır. Sistân'ın merkezi olan Zerenc'e bağlı bir köyde doğdu. Horâsân'da tahsil yaptı. Sûfi ve mutaassıb bir şahsiyetti. Sırtında postu ve başında bir külahından başka bir şeyi olmayan ve aza kanaat getiren bir kişiydi (Çağatay-Çubukçu, 1985: 145). Daha sonra kendisini züht ve takvaya verdi. Etrafında çok sayıda kişi toplandı. IX. yüzyıldan itibaren Horâsân'ı merkez edinerek güçlendi. Çok sayıda hangâh inşa ederek Müslümanların eğitilmesine ve Müslümanlığın yayılmasına katkıda bulundu. Bütün Müslümanların eşit haklara sahip olduklarını, iman yönünden bütün Müslümanların eşit olduklarını

Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011: 217): “Horâsân ülkesi ve Türk ülkesinde, ülkenin büyüklüğü ve yerleşim yerleri arasındaki uzaklığa rağmen iki imam, İmam Şâfiî ve İmam Ebû Hanife'nin mezheplerinden başka bir mezhep bilinmez.” demekle Türk ülkelerinde XII. ve XIII. yüzyıllarda yaygın olan mezheplerden bahsetmiş olur. Şüphesiz diğer mezheplerin de mensupları vardır, ancak ağırlıklı olarak Türk ülkeleri ve Horâsân'daki dinî durumu göstermesi bakımından bu bilgi bizim için önemlidir. Nişâbûr, Herât, Serahs ve Merv'de azımsanamayacak kadar Şâfiî mezhebi mensubu vardı (Usta, 2007: 313-314).

Herât Bölgesi'nin dinî durumunu anlatırken Büyük Selçuklular devrinde tüm Horâsân'da olduğu (Râvendî, 1999: I/730) gibi Herât Bölgesi'nin en büyük ve en önemli şehri olan Herât başta olmak üzere bölgenin tamamında muhkem ve müteşabih âyetler, sahih hadisler alanında da yoğun çalışmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Selçuklular devrinde sultanlar belli başlı büyük şehirlerde Ramazan ayı başta olmak üzere yılın çeşitli zamanlarında sadaka dağıtmışlardır. Sultan Alparslan Herât'a Ramazan ayında bin dirhem sadaka dağıtmış ve yılda sadece iki defa vergi almıştır (İbnü'l-Adîm, 1989: 22; Ebu'l-Hasan Ali, 1999: 219).

Hanefî ve Şâfiî gruplar arasında Selçuklular devrinde meydana gelen ateşli tartışmalara zaman zaman Hanbelîler de katılıyordu. Hanbelîler, Selçuklular zamanında Herât'ta adeta bir üs kurmuşlardı. Hâce Abdullah Ensârî'nin şehirdeki Şâfiîlerle olan mücadelesinde fitne ve kargaşa ortaya çıktığı için el-Ensârî şehirden sürgün edilmiş, ancak sürgün emrini veren vezir Nizâmü'l-Mülk daha sonra onun gönlünü almıştır

---

savundu. İlk ortaya çıktığından itibaren Afganlılar arasında çok yaygınlaşmıştı (Ensârî, 1383: 127-128; Noorulhak, 2005: 57-61; Turan, 2010: 439). Nişâbûr, Herât ve Şûrmîn civarında çok etkili olmuştur. Abdullah b. Tâhir tarafından hapsedilmiş on dört yıl hapis yatmıştır (Çağatay-Çubukçu, 1985: 145).

(Piyadeoğlu, 2008: 102). Selçuklular devrinde Bâtînîler Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Tabes ve buraya yakın olan Kûhistân'da oldukça etkiliydiler (el-Bundarî, 1999: 98).

Herât, XI. yüzyılda sûfileriyle de ünlü bir şehirdi (Petersen, 1992: 111). Şehirde en yaygın mezhep Hanefilik ve Şâfiîlik idi. Gazneli Mahmud ve oğlu Mes'ûd Hanefî mezhebini desteklediler. Selçuklular zamanında da Hanefiliğin etkisi giderek arttı. Moğollardan aldıkları yarlğ ile şehri yönetmeye başlayan Kertler zamanında Hanefilerin etkinliği daha da artarken Şâfiîlerin ve Şîflerin etkinliği azaldı. Hatta bazı mutaassıp Hanefî âlimler Şâfiîlerin hükümlerini ortadan kaldırdılar (Ensârî, 1383: 197).

Herât'ta çok çeşitli tarikatlar de yayılma imkânı bulmuştur. Ensârîyye (Herevîyye), Kerrâmîlik, Melâmîlik, Nakşibendîlik, Kadirîlik, Hurûfilik, Kalenderîlik, Nimetullahîyye bunlardan bazılarıdır (Câmî, 1922: 91). Nakşibendîlik tarikatı Timurlular zamanında daha da etkin olacaktır.

Mezhep kavgaları ve fikir ayrılıkları ile ilgili olarak bir örnekte Kerrâmîyye reisi Şeyh Mecdüddîn Fahreddîn ile Fahreddîn-i Râzî arasındaki tartışmadır. Herât'ta kuvvet bulmuş olan mutaassıp ve bir o kadar da cahil Kerrâmîyye sofuları Râzî'nin fikirlerine hasım oldular. Herât reisinin huzurunda yapılan münazarada Kerrâmîler'in reisi mağlup olunca halkı Fahreddîn-i Râzî aleyhine kışkırttı. Kerrâmîyye sûfileri ile onların galeyana gelen bir kısım halk ile diğer Herâtlılar arasında kavga oldu. Her iki taraftan ölenler oldu. Durumun vehameti dolayısıyla Râzî, şehri terke mecbur oldu (Turan, 2010: 439; Ensârî, 1383: 129). Çok sayıda eseri bulunan Fahreddîn-i Râzî daha sonraki zamanlarda tekrar Herât'a gelecek ve burada 606/1209 yılında vefat edecektir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 48; Brandenburg, 1977: 7).

Gazneli Mahmud, koyu bir Sünnî olduğundan Sâmânîlerin Batı Horâsân'da Şîf Büveyhîlere karşı yürüttükleri mücadeleyi devam ettirdi (Özgüdenli, 2004d: 92).

Gazneliler zamanında özellikle Sultan Mahmud'un destek vermesiyle Mû'tezîle etkin bir duruma geldi (Ensârî, 1383: 130). Hükümdarların destek vermeleri dolayısıyla da etkisini uzun süre devam ettirdi. Kurulan hankâhlarda da görüşleri ağırlıklı olarak uygulandı.

Orta Çağ'da Horâsân ve Herât Bölgesi'nde faaliyet gösteren fırkaların en güçlülerinden birisi de Zeydiyye idi. Kurucusu olan Hamdûn Kassâr'a nisbetle Kâssârîlik şeklinde adlandırılan Melâmîlik düşüncesi de Orta Çağ'da Herât'ta etkili olmuştur (Bolat, 2003: 16, 17).

Seyf-i Herevî (1944: 81), Moğolların gelmesine kadar Herât'ın Kâbe gibi bir yer olduğunu kaydetmiştir. Moğollar zamanında Müslüman halk dinî yönden de büyük zulümler görmüşlerdir. Cengiz Han'ın oğulları İslâm'ın düşmanıydılar. İster Ögedey isterse Çağatay olsun, bir Müslümanı öldüren olursa ona ödül verecek kadar bu dinin düşmanıydılar (İsfizârî, 1338: II/101).

Kert Meliki Şemseddîn Sünnî bir Müslümandı. 666/1267-1268 yılında Irak'tan dönüşünde imar faaliyetlerine başlamıştı. Bu sırada şehir sakinlerinden bir kişi Şemseddîn Kert'in huzuruna gelerek şehrin müftüsü olup Şemseddîn Kert'in çok güvendiği din âlimlerinden olan Mevlânâ Celâleddîn-i Gaznevî'nin Şemseddîn Kert Irak'ta bulunduğu zamanda kendi karısını haksız yere başkasına nikâhladığını ve atını da elinden aldığını söyledi. Olayın soruşturulması sonucunda müftünün başkasına nikâhladığı bayandan müftünün rüşvet aldığı ispatlandı. Müftüye önce yüz eli sopa vuruldu, sonra duvarın üstünden aşağı atılarak ölümlü cezalandırıldı (Seyf-i Herevî, 1944: 302).

Kert Meliki Fahreddîn Kert zamanında şehir birçok bakımdan olduğu gibi dinî yönden de çok fazla önem kazanmıştır. Fahreddîn Kert'in kendisi bizzat ayda bin dinar

sadaka dağıtırdı. Âlimleri ve din görevlilerini korumuş, onların rahatça inançlarını yaşamaları ve halka hizmet edebilmeleri için çok sayıda dini müessese yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 441; İsfizârî, 1338: I/438). Türbelerde Kur'ân-ı Kerîm okutmuştur (Seyf-i Herevî, 1944: 441). Melik Gıyâseddîn-i Kert şehirde Hanefileri himaye etmiştir (Ensârî, 1383: 198).

700/1300-1301 yılında Melik Fahreddîn Kert, kadınların gündüz sokağa çıkmamalarını, emre uymayanların mahalle mahalle dolaşarak halka teşhir edileceklerini emretti. Ölülerin arkasından para ile Kur'ân-ı Kerîm okumayı yasakladı ve bu yasağa uymayan sahte dervişlerin sakallarının kesileceğini sokaklarda dolaştırılacağını, ağır işlerde çalıştırılacaklarını, Şerîat hükmü gereğince zincire vurulacaklarını belirtti. İçki içenlerin de şiddetle cezalandırılacağını ilan ettirdi. Bütün bu yasakların uygulanması için de dönemin Herât muhtesibi Şemseddîn Kadîsî'yi görevlendirdi. Seyf-i Herevî (1944: 442-443) onun halka bu uygulamayı yapmasına rağmen kendisinin geceleri güzel şaraplar içtiğini, çengiler oynattığını ve bestekârları yanında bulundurduğunu kaydetmiştir.

Timurlular zamanında şehir her bakımdan olduğu gibi dinî bakımdan da merkez olmuştur. Emîr Timur din âlimleri ile sohbet etmekten geri durmamış, Hoca Ahmet Yesevî'ye ayrı bir önem vermiştir. Herât'ın ünlü Şîfî âlimlerinden Hoca Müeyyed ile de sohbetleri tarihi kayıtlar arasındadır (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101-102; Köseoglu, 2007: sy.). Mîrzâ Şâhruh dindar ve barışsever bir hükümdar olup tefsir, hadis, fıkıh ve özellikle tarih kitapları okumuştur (Aka, 2005x: 73). Herât başta olmak üzere yönetimi altındaki ülkelerde muhtesiblere meyhâneleri kapattırılmış, şehzâdelerin evlerinde içki olup olmadığı konusunda arama yaptırmış koyu Sünnî bir Müslüman idi (W. Barthold, 1990: 148; Aka, 2000: 135). O, İslâmî uygulamaları denetlemek için muhtesibler

görevlendirmiştir (Power, 2007: 63). Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât, Kubbetü'l-İslâm olarak anılmıştır (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 250).

Mîrzâ Şâhruh her zaman büyüklerle ve ileri gelenlerle sohbet ederdi. Herât'ta onun meclisinde perşembe ve cuma günleri güzel sesli hafızlar Kur'ân okurlardı (İsfizârî, 1338: II/26, 97; Hasan-ı Rumlu, 2006: 260). Erkekler ve bayanlar tarafından her gün yedi yüz defa hatim edilirdi. İnsanlar cuma günleri câmilere sığmazdı (Câmî, 1922: 15).

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 190), Mîrzâ Şâhruh dönemindeki Herât'ın dinî durumunu şu özlü sözlerle ifade etmiştir;

Herât, İslâm'ın kubbesi olmuştur. Herât, Hakani Sa'îd hazretlerine tahtgâh olması hasiyeti ile sultanların sütunları toplanmış, âlem yüzü padişâhlarının hürşîdi tulu edilecek yere hem de fâzıllar ve evliyâlar kabesi, kıymetli âlimler kıblesi, sûfiler kutubları, din erbablarının mekânı, dervişler ve dindarların sığınağına döndü.

Mîrzâ Şâhruh sefere çıkarken şeyhlerin türbelerini ziyaret ederdi (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/299; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 79; Aka, 2001: 22; Ensârî, 1383: 173). Mîrzâ Şâhruh, Herât'ın kuzeyindeki Gâzîrgâh köyündeki Hâce Abdullah Ensârî'nin türbesini her ayın ilk perşembe günü mutlaka ziyaret ederdi. Halkın sapkınlıklara düşmesini önlemek için devletin başkentinde bolca bulunan ve halk tarafından oldukça fazla kabul görmüş din büyüklerini halka vaaz etmekle görevlendirmiştir. Bunların en tanınmış Şemseddîn el-Cezerî'den hadis okuyan ve uzun yıllar Mîrzâ Şâhruh'a muhtesiblik yapmış olan Hanefî vaizi ve muhaddis Mevlânâ Celâleddîn Muhammed el-Kâyinî (ö. 838/1434-1435) idi. Mîrzâ Şâhruh, medreselerde

Sünnîlik çerçevesinde eğitim öğretim yapılmasını istemiş ve bunu yaptırmış olmasına rağmen yine de Şîliğin yayılmasını engelleyememiştir (Şehristânî, 2002: 20).

Hurûfiler de bölgede çok etkin olan tarikatlardendi. Timurlular devrindeki Herât'ta Hurûfliğin pîri Şeyh Fazlullah Esterâbâdî idi (Câmî, 1922: 90; Ensârî, 1383: 200). Hurûfiler, Fazl-ı Hurûfî'yi ilahlaştırmışlar ona Tanrı özellikleri vermişlerdir (W. Barthold, 1971: 243). Onlardan birinin Herât'ta Mescid-i Câmî'de Mîrzâ Şâhruh'a suikast düzenlemesi Mîrzâ Şâhruh zamanında bu gurubun fitne çıkarabilecek güçte olduklarını göstermektedir (Câmî, 1922: 91; Hândmîr, 1362: III/615-616; Gölpınarlı, 1956: 37-57; Gölpınarlı, 1983: 26-27; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 89; Aka, 1994: 138; Ensârî, 1383: 199). Bu suikast 3 Rebiyülâhir 830/21 Şubat 1427 Cuma günü meydana gelmiştir. Suikastı yapan cezalandırılmış, Şâhruh'un yarası tedavi edilmiştir (Hândmîr, 1994: 307; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 89; Gölpınarlı, 1983: 26-27).

Şîlik, ızdırıp fikrini daima canlı tutmuştur. Sayısı çok kalabalık olan Şîi uleması şöhretini şehitlikle birleştirmiş olanlar özel bir şeref sahibi olarak kabul edilirdi. Bu dinî, siyasî Şîi hareketi Timurlu Devleti'nin kudretli yıllarında takiyye esasına uyarak bir süre gizlenmekle birlikte, fırsat buldukça zaman zaman meydana çıkmaya başlamıştır (Aka, 2005z: 402). Timurlular zamanında mezhep ve tarikatların oldukça etkin ve güçlü olduğu görülmektedir. Mîrzâ Baysungur'un Herât'ta bulunduğu sırada tasavvuf felsefesi doruğa ulaşmıştır (Bilhan, 1988: 729).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümünden sonra Uluğ Bey'in Emîri Celâleddîn Bâyezid ve kadısı Mevlânâ Kutbeddîn İmam ve diğer kişiler sanat ve sûfilik alanında hizmete devam etmişlerdir (Power, 2007: 263). Timurlularda devlet yöneticileri çoğu zaman halkın inançlarını yaşaması için çaba sarfetmişler, bizzat kendileri örnek davranışlar

sergileyerek halkın inaçlarının güçlü şekilde yaşamasına çalışmışlardır. Mîrzâ Şâhruh dönemi bu konuda en iyi örnektir. Bu dönemde içki yasaklanmış birçok kişi bu yasağın uygulanması için görevlendirilmiştir. Çıkarılan bir fermanla¹⁹⁰ yasağın uygulaması kolaylaştırılmıştır (Muhammed b. Ali Cemâlû'l-İslâm, 2536/1976: 164-165). Halkın inaçlarını yaşaması için gösterilen çabalara bir örnek de Mîrzâ Yâdigâr Muhammed'in çıkarmış olduğu bir fermandır. Mîrzâ Yâdigâr Muhammed bu fermanda; Câm, Havaf ve Nîşâbûr vilâyetlerinde halkın dinine bağlı olan yöneticilerine itaat etmeleri istenmiştir.¹⁹¹

“Mîrzâ Ebû Sa'îd'in dönemi ise derviş ve sûfilerin hâkimiyet devri idi.” (Aka, 2005n: 65). Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'îd, İslâm minberlerindeki hutbede, itaat edilmesi farz olan On İki İmam'ın adının anılmasını ve Halîfelerin isimlerinin tamamen kaldırılmasını istedi. Vaazla meşgul olan sultanın kayınbiraderi Seyyid Ali-i Vâhidü'l-ayn, Şiîlikte aşırıya kaçtı. Kurban Bayramı'nda minbere çıkıp Şiîliği yüceltirken Sünnîliği küçültücü sözler söyleyince bu aşırılık halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Vaizin bu aşırılığını duyan Sultan, Hıyâbân Sokağı üzerinde rahatsızlıkları sebebi ile yürüyüşe geçen topluluğu câmiye gönderdi. İmam minberden düşkünlük zeminine indirildi (Câmî, 1922: 78; Hasan-ı Rumlu, 2006: 475).

Mîrzâ Ebû Sa'îd din görevlilerinin zaman zaman devlet işlerinde görüş beyan etmelerine müsaade etmiş, hatta onların önerilerini mâlî konularda dahi dikkate aldığı olmuştur. Onun zamanında Nakşibendî Şeyhi Ubeydullah-ı Ahrar'ın telkinleri ile damga vergisini kaldırmıştır (Aka, 2000: 133). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara bu dönemde

¹⁹⁰ *Ferman-ı Men-i Bâde* ismini taşıyan fermanda; Bu işin Allah rızası için yapıldığı, ister Türk, ister Arap ve isterse Acem olsun herkesin bunu iyi anlayıp bilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Muhammed b. Ali Cemâlû'l-İslâm, bu fermandan sonra yüz on üç kişinin içkiden vazgeçerek kendini ibadete verdiğini kaydetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed b. Ali-i Cemâlû'l-İslâm, 2536/1976: 164-165.

¹⁹¹ *Muafiyat-ı hayrat-ı ahali ruzgâr be fermude-i Yâ digâr Muhammed Mîrzâ der bab Selimiyat-ı ravza-yı büzürgüvâr* adını taşıyan ferman konusunda ayrıntılı bilgi için bkz Muhammed b. Ali-i Cemâlû'l-İslâm, 2536/1976: 166-167.

Herât'ta altın çağını yaşadı. Hükümdarla birlikte çok sayıda devlet yöneticisi bu tarîkatı bizzat desteklemiştir. Tarikat fikirlerini yaymak üzere İhlâsiye Hankâhı başta olmak üzere birçok hankâh yaptırmışlardır (Ensârî, 1383: 204). Timurluların son dönemlerinde Herât Bölgesi'ndeki Kerûh kasabası Nakşibendîliğin önemli bir merkezi olmuştur (Uslu, 1997b: 64).

Timurlu Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden, şair ve âlim Ali Şîr Nevâî de Nakşibendîliğe intisab etmiştir (Günay-Güngör, 2007: 359). Bu intisapta hayranı olduğu Câmî'nin aynı tarikatın mensubu olmasının rolü büyüktür (Câmî, 1922: 97; G. Kurt, 1992: 450).

Herât'a son muhteşem günlerini yaşatan Timurluların son büyük hükümdarı Hüseyin-i Baykara daha hükümdarlığının başında Şîf temayüller göstermiş, fakat politik mülahazalarla bundan vazgeçmiştir (İsfizârî, 1338: II/329; Granard, 1971: 108-109).

Esasen Herât'ın doğusundaki ve batısındaki her tarafta, din rehberleri, seyyidler ve hocalar, Hz. Peygamberin damadı olan Hz. Ali gibi Hz. Osman'dan, Hz. Ebubekir'den ve Hz. Ömer'den geldiklerini iddia ediyorlardı. Mukaddes cedlerinin Ali taraftarlarınca reddedilmesine müsamaha etmezlerdi. Hatta soyları Ali'ye kadar çıkan seyyidler arasında İran atmosferi dışında olanlar, yine de İslâm'ın ilk ananesine sadıktı." (Granard, 1971: 108-109).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında hutbenin On İki İmam adına okunması ve sikkelerde adlarını zikretmesi Herât'ta hoşnutsuzluk yarattı. Halk bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirerek nümâyişler arttı. Bu hoşnutsuzluk özellikle Hanefî mezhebi mensupları arasında daha da fazla olmuştur (Câmî, 1922: 78; Hasan-ı Rumlu,

2006: 475-76). Arkadaşı Ali Şîr Nevâî'nin tesiri ile tekrar Sünnîliği tercih etmiştir (Câmî, 1922: 78; Aka, 1988: 288; ; Ensârî, 1383: 201; Aka, 2010: 115).

Tasavvuf XV. yüzyılda Orta Asya'da özellikle yöneticiler üzerinde etkisini arttırmıştır (Haksever, 2005: 22). Tasavvuf ehli insanlar başta olmak üzere konuyla ilgilenen zamanın diğer kişileri vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıflar çoğunlukla sûfi hayırsever din adamları tarafından yapılır ve belli bir disiplin içerisinde varlığını sürdürürdü. Vakıfları diğer İslâm ülkelerinin vakıflarında olduğu gibi bir müteveli heyeti yönetirdi (Subtenly, 2007: 236). Bu konuda bölgedeki en iyi örnek Zeyneddîn-i Kavafî olarak bilinen Zeyneddîn Ebû Bekir b. Muhammed b. Rukneddîn Muhammed b. Ali'nin 1435 yılında sûfi dayanışması için yaptırdığı vakıftır. Kavafî'nin oğulları, kızları ve karısı nafakalarını alacaklar, gerisi hayır kurumuna kalacaktı (Subtenly, 2007: 235-236). Kendi öğretilerini bu vakıf aracılığı ile sürdürmüştür. Herât yakınındaki Dervişâbâd'da yaşayan Abdurrahman Hürşâh el-Sabrisî el-Mısırî bu vakfa hizmette bulundu.

Herât'a girip Özbeklerden şehri alan Şâh İsmail, Şeyhülislam'ı huzuruna çağırarak hutbenin Şîî usullerle okumasını, üç Halîfeyi de tel'in etmesini emretmiş, ancak hatip karşı çıkınca bizzat kendisi okla onu öldürmüştür. Sonra da bir ağaca bağlayıp yaktırmıştır. Artık eski Sâsânî monarşisi Arap, Türk ve Moğol tahakkümüne girmesinden sekiz buçuk yüzyıl sonra tekrar hortlamıştır (Granard, 1971: 97).

Herât, bulunduğu coğrafi konum dolayısıyla her alanda çeşitliliğin merkezi olmuştur. Bu çeşitlilik din ve mezhepler yönünden de kendini göstermiştir. Konunun başlangıcında daha ayrıntılı belirttiğimiz üzere dinler bakımından çeşitlilik gösteren şehir, İslâmiyet'le birlikte bu çeşitliliğini İslâmiyet lehine azaltmakla birlikte yine de biraz olsun sürdürmekteydi. İslâmiyet'in Herât Bölgesi'ne girmesi ile birlikte bu din

çerçevesinde bir çok mezhep ve tarikat bölgede yaşama alanı bulmuştur. Haricîlerden Şîflere ve Sünnîlere kadar mezhepler burada kimi zaman mücadele içinde de olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Tarikat ve tasavvuf hareketlerinde de aynı çeşitlilik göze çarpmaktadır. Tasavvufun ortaya çıkıp yeşerdiği toprakların hemen yanında olması ve hükümdarların bir ölçüde hoş görüleri de bunda etkili olmuştur. Hatta yukarıda bahsettiğimiz üzere bir kısım devlet adamları hoşgörülü olmakla kalmamışlar, bizzat bu tarikatların içinde bulunmuşlar veya sohbetler ve münazaraları koordine etmişlerdir.

İslâmiyet'in yayıldığı ilk dönemlerde Sünnîliğin ağır bastığı bu topraklarda Timurlulardan itibaren özellikle Mîrzâ Şâhruh'tan sonraki dönemde Şîî temayüller devlet kadrolarında daha fazla sempati toplamış hatta kabul görmüştür. Yukarıda bahsettiğimiz üzere devlet yöneticileri zaman zaman hutbe ve sikkelerin Şîî akideler ve On İki İmam'ın isimleri ile taçlandırılmasını istemişler, bunu fırsat bilen taraftarlarından aşırıya kaçanlar dahi olmuştur. Ancak halkın büyük bir kısmı bu Şîî akidelere pek fazla temayül göstermemişler ve bu durumda da hükümdarlar ısrarcı olmamışlardır.

Konumuzun dışında olmakla birlikte bahsetmeden geçemeyeceğimiz bir husus da Safevî işgali ile şehir, Şîlik adı altında katliam yaşamış, yukarıda bahsedildiği üzere bazı Sünnî din görevlileri hunharca öldürülmüşlerdir ki, bunu gören birçok Şîî Müslüman'ın âdeta kanı donmuştur. Kısaca Herât, Sâmânîler ile başlayan huzur, barış, bolluk ve hoşgörü ortamı Bâbürler devrindeki kısa zaman istisna edilirse bir daha yaşayamayacak ve o günlere özlem günümüzde de devam edecektir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM-ÖĞRETİM VE İLMÎ FAALİYETLER

5.1. EĞİTİM-ÖĞRETİM

Türk-İslâm Devletleri, devlet adamı yetiştirmek, halkın dinî ihtiyaçlarını karşılamak ve bilim adamlarının yetişmesini sağlamak için İslâmiyet'in doğuşundan itibaren giderek artan bir şekilde ilme önem vermişlerdir. Müslüman devletler bunlarla ilgili kurumlar açmanın yanında, açanları da desteklemişlerdir (Gönül, 2003: 69). Orta Çağ İslâm dünyasında henüz medreseler inkişaf etmeden önce de bilime ehemmiyet verilirdi. Yaşı ilerlemiş insanlar bile şehirden şehire hocadan hocaya dolaşıp ilim öğreniyorlardı. Bilginlerin çoğunun bir mesleği vardı. Başkent olsun ya da olmasın her şehirde bir kütüphâne ve her câminin yanında küçük de olsa bir okul vardı. İslâmiyet'te ilim öğrenmek bir görevdi, ibadet gibi farz idi. XI. yüzyıldan itibaren ise bu ilim aşkı medreselerle birlikte sistemleşmiştir (Cahen, 1990: 220).

Medreselerin kuruluşundan önce, öğretim kurumları belirli bir yerde değildi. Eğitim-öğretim; mescidler, ulema evleri, kitapçı dükkânları ve benzeri çeşitli yerlerde yapılırdı (Ahmed Çelebi, 1976: 373).

Herât'ta da medreseler açılmadan veya sayıları henüz artmamışken câmiler eğitim-öğretim faaliyetlerinde çok önemli roller oynamışlardır. Özellikle Herât Cuma Câmi'nin Horâsân'ın dört bir yanından insanların geldiği ve hadis, fıkıh ve diğer dinî ilimleri öğrendikleri bir yer olduğuna, Herât Bölgesi'nde yetişen dinî ve beşerî alanda ün yapmış şahsiyetleri anlatılırken yer verilmiştir.

Câmilerden sonra daha sivil olan tekke ve hankâhlar, medreseler yumuşak bir geçişin alt yapısını oluşturdular. Daha sonraları hankâh ve medreselerde verilmeye başlayan eğitim-öğretim faaliyeti XI. yüzyıla gelindiğinde sitemli hale gelecektir.

5.1.1. Hankâhlar

Hankâh kelimesi, Farsça han, ev, mabed, kervansaray, sofraya gibi anlamlara gelen ile sonuna eklenip bunlara yer bildiren gâh kelimesinin birleşimi ile meydana gelmiştir. Kelime hankâh olarak Arapçalaşmıştır. Böylece yemek yenilen, sofraya kurulan yer anlamına gelmiştir.” (Uludağ, 2006: 42). İstilah olarak tarikat müesseselerinin merkezi yerine kullanılmıştır (Pakalın, 2004: I/730). Dervişlerin, bir şeyhin idaresinde, tarikatlarının esaslarına göre muayyen şekilde ibadet etmek ve zikir yapmak için toplandıkları yerlere tekke, dergâh, âsitâne gibi isimler verilmekteydi (Turan-Kırpık, 2012: 493). Hankâhlara bağlı olanlardan büyüklerine tekke, küçüklerine zâviye denmiştir. Medreselerin Sünnî ulema için yerine getirdiği işlevi derviş ve mutasavvıflar için yerine getiren hankâhlar, Osmanlı coğrafyasında daha çok dergâh, tekke ve zâviye olarak isimlendirilen kurumlar tarafından yerine getirmişlerdir.

Selçuklularla birlikte eğitim-öğretim sistemli halde ve medreselerde yapılmaya başlansa da hankâhlar önemlerini yitirmemişler ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar etkili olmuşlardır. İslâmiyet’in ilk yıllarında ve Büyük Selçukluların medreseleri sistemli hale getirmesine kadar çok önemli işlevler görmüşler ve eğitim öğretim alanında Müslümanları aydınlatmışlardır. Bu dönemde birçok mutasavvıf ve dervişin yetişmesi de tekke ve zâviyeler veya hankâhlar vesilesiyle olmuştur. Yapılan hankâhlar belli bir mezhep veya tarikata bağlı olmaksızın tüm Müslümanlar tarafından kabul gören bir dînî kurum olup aynı zamanda eğitim görevini de yerine getiriyordu (Uludağ, 2006: 42). Hankâh, zâviye ve tekkeler, medreselere nispetle daha serbest teşekküllerdir Bilhassa

tasavvuf kültürü ve inanişındaki gelişmelere çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır (Banarlı, 1971: I/105). Orta Çağ boyunca Herât'ta ve aynı isimle anılan geniş coğrafi bölgede çok sayıda hankâh vardı. Bunlar.

5.1.1.1. Ebu'l-Leys Kuşencî Hankâhı

Gaznelilerin son dönemleri ve Gûrluların ilk dönemlerinde taraftarları gittikçe çoğalmaya başlayan Kerrâmiler'den Ebu'l-Leys Kuşencî tarafından Herât'ta bir hankâh yapılmıştır (Uslu, 1997b: 56).

5.1.1.2. Ebû Sa'îd Hankâhı

481/1088 yılında yapılmıştır (Uslu, 1997b: 56). Büyük Selçukluların hüküm sürdüğü döneme rastlamaktadır.

5.1.1.3. Abdullah Ensârî Hankâhı

Herât'ta Gûrlular devrine ait ve meşhur Abdullah-ı Ensârî adına yapılan hankâhtır (Câmî, 1922: 31). Abdullah Ensârî, Herât'ta uzun süre dinî yönden hizmetlerde bulunmuş ve hankâhında halkı aydınlatmıştır.

Dönemin kaynakları Gûrlular devrinde daha birçok hankâh'ın yapıldığını belirtmişlerse de bunların nerede ve kimler tarafından yapıldıkları konusunda ayrıntı vermemişlerdir. Ancak Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn'in engin hoşgörüsü sayesinde buraya çok sayıda bilim ve din adamının geldiği şeklinde bilgilere bakılırsa gerçekten de bu dönemde Herât'ta çok sayıda eğitim-öğretim ve dini kurumun açılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 150).

5.1.1.4. Melik Gıyâseddîn Kert Hankâhı

Herât'ta Gıyâseddîn-i Kert tarafından Bâğ-ı Sefîd civarında yaptırılmıştır. Gıyâseddîn Kert, imar ettiği Mescid-i Terâfurûşân yanında öğrencilerin tahsil görmesi için bir hücre de yaptırdı (Mîrhond, 1358: II/507). Seyf-i Herevî bu yapının hankâh olduğunu kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 750).

5.1.1.5. Bistamî Hankâhı

Kert Hükümdarı Melik Muizeddîn-i Hüseyin'in karısı tarafından Herât'ın önde gelen âlimlerinden Bistamî Herât'ın Hıyâbânı'nda bir hankâh inşâ ettirmiştir. Ancak o buraya gitmemiştir (İsfizârî, 1338: II/ 29; Fikri Selçukî, 1967: 74-76).

5.1.1.6. Hankâh-ı Cedîd

Kert Hükümdarı Melik Muizeddîn-i Hüseyin tarafından yaptırılmıştır (Câmî, 1922: 31; İsfizârî, 1338: II/9; Ensârî, 1383: 54).

5.1.1.7. Sultan Muhammed Hankâhı

Kert Hükümdarı Sultan Muhammed tarafından Mescid-i Câmî yanında bir hankâh yaptırılmıştır (Uslu, 1997b: 56).

5.1.1.8. Melik Hankâhı

Kert Hükümdarı Melik Fahreddîn tarafından Herât Çarşı'sında bir hankâh yaptırılmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 440; Ensârî, 1383: 54). Bu hankâh Timurlular zamanında da kullanılmaktaydı. Nitekim Hâce Fahreddîn Attar Herât'a geldiğinde Ensârî ve Gıyâsiye vakıfları ile birlikte buradaki imâretin de zamanın en iyi işleyen,

vakıf şartları en geniş ve helal lokma yediren yerlerinden birisi olduğunu belirtmiştir (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 104).

Tarihname yazarı, Melik Fahreddîn-i Kert zamanında şehrin dışında Bağ-ı Sefid yakınında bir hankâh inşâ edildiği ve giderleri için de bir değirmen yapıldığını kaydetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 750). Fahreddîn Kert bundan başka Hankâh-ı Ali isminde bir hankâh daha yaptırdı. Çevre şehirlerden çok sayıda derviş buraya gelirdi (Seyf-i Herevî, 1944: 441). Fahreddîn-i Kert, Mescid-i Terâfurûşân'ın batısında bir hankâh daha yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 751).

5.1.1.9. Şeyh Mecneddîn Hankâhu

Kertler devrinde yapılmış olup, Melik Fahreddîn-i Kert zamanında işlek bir durumdaydı. Bu hükümdar tarafından öğrencilerine ve fakirlere burada yiyecek dağıtılıp ihسانlarda bulunulurdu (Seyf-i Herevî, 1944: 441).

XIII. yüzyılda Herât'ın Çişt, İsferez, Kûsveyh ve Nebâzân adlı köylerinde hankâhların varlığı bilinmektedir (Uslu, 1997b: 56).

5.1.1.10. Şeyh Kavafî Hankâhu

Zeyneddîn Kavafî, Timurlular devrinde Kavaf vilâyetinin Burâbâd köyünde hankâh inşâ etmiştir (Câmî, 1922: 3, 94; Subtenly, 2007: 235-236).

5.1.1.11. Mîrânşâh Hankâhu

Timur'un oğlu Mîrzâ Mîrânşâh, Herât'ın pazarı yakınında bir hankâh inşâ ettirmiştir. Bistamî buraya da gitmeyince Emîr Timur bir medrese inşâ ettirmiştir. Bistamî 1405 yılında ölmüş, Herât'ta Fahreddîn-i Râzî'nin türbesine gömülmüştür (Fikri Selçukî, 1967: 74-76; Ensârî, 1383: 54).

5.1.1.12. Dih-i Menâr Hankâhı

Herât'ın yirmi kilometre güney batısında Dih-i Menâr adlı bir köyde bulunmaktadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hankâhı yaptığı tahmin edilen Şeyh Sadreddîn-i Revâkî'nin, Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanına kadar yaşadığı bilinmektedir (Uslu, 1997b: 83).

5.1.1.13. Mîrzâ Şâhruh Hankâhı

Bazı yerlerde medreselerle hankâhlar birlikte açılmıştır. Bunun en iyi örneği Mîrzâ Şâhruh'un Herât'ta Kale Altı mevkiinde inşâ ettirdiği medresesidir. Burada hankâh (Câmî, 1922: 17; İsfizârî, 1338: II/27; Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: 190; Ensârî, 1383: 243) ve medrese bir külliye içindedir (İsfizârî, 1338: II/11; Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: 190). Bir nev'i sivil, devlet dışı hankâhlarla resmî okul hüviyetinde olan medreselerin aynı külliye içinde inşâ edilmesi (Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: 190; Golombek-Wilber, 1988: 48) belki de Mîrzâ Şâhruh'un bu eğitim-öğretim kurumlarını kaynaştırılması veya birbirine yaklaştırılması ile ilgili olmalıdır. Hankâhın taşları mermerden ve minaresi de lacivert idi.

Medresenin şeyhi olarak Hâce Ali Çiştî görevlendirilmiştir. Bundan başka medreseye imam, müezzin ve diğer işler için personel atanmıştır (İsfizârî, 1338: II/11, 26; Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: 190).

5.1.1.14. Mülket Ağa Herât'ta Hankâhı

Mîrzâ Şâhruh'un eşi Mülket Ağa Herât'ta bir hankâh yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 346).

5.1.1.15. Alike Kükeltaş Hankâhı

Mîrzâ Şâhruh'un atabeği ve beylerbeyi Alike Kükeltaş (ö. 845/1441), onun döneminin önemli emîrlerinden olup hem siyasî ve yönetsel açıdan ve hem de hayır kurumları ve müesseseler bakımından Timurlu Devleti'ne ve bu devletin merkezi olan Herât'a çok büyük katkıları olmuş bir emîrdir. Çok sayıda hayır kurumu yaptırmıştır. Medreseler kısmında açıklandığı gibi Herât'ın kuzeyinde, Hıyâbân'da kendi adına bir de medresesi vardır. Kendi medresesinin kubbesinin altına gömülmüştür (Hândmîr, 1994: 346).

5.1.1.16. Hankâh-ı Molla Kelen

Ziyaretgâh köyünün güneyindedir (Golombek-Wilber, 1988: 253). Gevherşâd Medresesinin süslemelerine benzer süslemelerin görülmesi aynı usta veya öğrencisi tarafından yapılmış olma ihtimalini akla getirmektedir.

5.1.1.17. Celâleddîn Fîrûzşâh Hankâhı

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden ve Türk asıllı Fîrûzşâh, Ebu'l-Kâsım b. Ca'fer türbesinin yanında yaptırdığı medresenin yanına bir de hankâh yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/26; Togan, 1988c: 439).

5.1.1.18. Mevlânâ Celâleddîn Ebû Yezid Hankâhı

Herât'ın güney batısında Puran köyündedir. Mevlânâ Celâleddîn Ebû Yezid için Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından yaptırılmıştır (Golombek-Wilber, 1988: 340).

5.1.1.19. Tuman Ağa Hankâhı

Timur'un eşlerinden Tuman Ağa¹⁹² kendisine soyurgal olarak verilen Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Kûsîye'de bir hankâh yaptırmıştır (Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: II/ 218; Câ'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 43, nr.130).

5.1.1.20. Hüseyin-i Baykara Hankâhı

Herât'ta Hüseyin-i Baykara tarafından Hıyâbân Kanalı'nın güney kıyısında İncili Kanalı'nın yanında Çaharsûk yakınında (Bosworth-Asimov, 2003: IV/42) inşâ edilen hankâh (Câmî, 1922: 23; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 38) olmakla birlikte Darü's-Siyâde-i Sultanî (Halâsiye) olarak adlandırılan (İsfizârî, 1338: I/29; Câmî, 1922: 31; Bâbü, 1970: II/302; Ensârî, 1383: 54) bu kuruma, sultana ait vakıflardan pay ayrıldığı, burada her gün yaklaşık üç-dört bin kişiye yemek ve maaş (ulûfe) verildiği bilinmektedir. Bu bilgilere bakarak Timurlular devrinde medrese yanında diğer dinî kurumlara da müderris tayin edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın, Fîrûze Begüm için yaptırdığı hazireye müderris tayin ettiği bilinmektedir (Yüksel, 2007: 215). Sultan Hüseyin-i Baykara'nın emri ile Hâce Abdu'l-Cemil burada ders vermiştir (İsfizârî, 1338: I/29).

Görüldüğü gibi Timurlularda eğitim-öğretim, bilhassa dini öğretim, sadece medreselerde değil, diğer tüm dinî kurumlarda yapılmış ve bunlar çoğu zaman hükümdarların müderris atamaları ile resmîleşmiştir.

¹⁹² Tuman Ağa: Emir Musâ ve Arzu Mülk Ağa'nın çocukları olup 779/1378'de Timur ile evlenmiştir. Kûsîye civarı kendisine soyurgal olarak verilen Tuman Ağa burayı imar etmiş, medrese, ribat ve hankâhlar yaptırmıştır (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 43, 130).

5.1.1.21. *Halâsiye ve İhlâsiye Hankâhları*

Ali Şîr Nevâî tarafından İncili Kanalı'nın yanında yaptırılan hankâhlarda zamanın önde gelen âlimleri ders vermişlerdir (Bâbü; 1970: II/302; Ensârî, 1383: 57). Bunlardan birisi de Mevlânâ Celâleddîn-i Mahmud İmâmî (ö. 863/1458-1459) olup, devrin önde gelen âlimlerinden ve İhlâsiye Hankâhının şeyhidir (Hândmîr, 1362: III/385; Nevâî, 1995: 139). Mezarı İmam Fahreddîn-i Râzî'nin mezarının yanındadır (Fikri Saljuqi, 1967: 102).

5.1.1.22. *Çavuş Hankâhu*

Timurlular zamanında Çavuş Hankâhu ismiyle bir hankâh mevcuttu (Ensârî, 1383: 56). Ebû Bekr-i Tih râî: “Akkoyunlular bölgeye hâkim olunca Cihanşâh, Mevlânâ Çavuş Alî'yi Çavuş Hankâhına ders vermek için tayin etmiştir.” ifadesini kullanmakla o dönemde Herât'daki hankâh ismini vermenin yanında buraya müderris tayin edildiğini de göstermişti (Ebûbekr-i Tih râî, 2001: 213).

Sayılan bu hankâhlardan başka Timurlular devrinde İncili Kanalı üzerinde Ziyaretgâh Hankâhu, Muhammed Tabadigânî Hankâhu (Terry, 1983: 30; Togan, 1988: 438; Ensârî, 1383: 57), Emîr Alâeddîn Hankâhu (İsfizârî, 1338: II/28), Hıyâbân'da Mevlânâ Şemseddîn İbşargânî Hankâhu, Hankâh-ı Cedîd (Câmî, 1922: 31) ve Gevherşâd Hankâhu (İsfizârî, 1338: II/416; Terry, 1983: 18), Hankâh-ı Sebz Hıyâbân, Hankâh-ı Sultan Hatun (Ensârî, 1383: 57), Hankâh-ı Pîr-i Herât (Ensârî, 1383: 56). Sûffa-yı Tirendâzân (Bâbü, 1970: II/361), Hankâh-ı Ser Pol-i İncil (Ensârî, 1383: 56), Mevlânâ Şemseddîn Esterebâdî Hankâhu (Terry, 1983: 30) ve Bâdgîs'te Emîr Gıyâseddîn-i Muhammed (ö. 829/1425-1426) Hankâhu (Hândmîr, 1362: IV/5; Hândmîr, 1994: 354) isimlerini taşıyan hankâhlar da vardı.

Gıyâsiye civarında daha çok din adamlarının uğradığı bir tekke vardı. Bu tekkeyi Mîrzâ Hüseyin-i Baykara yaptırmıştı. Tekke, din adamlarının yoğun uğradığı bir han vazifesi görmekteydi (Hândmîr, 1994: 476). Câmî (1922: 31) ve İsfizârî (1338: II/II, 9). Timurluların son döneminde sûfîlerin toplanma yeri olan bir Daru's-Suffâ'dan bahsetmişlerdir. Burası Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın yaptırmış olduğu Dâru's-Siyâde ile aynı yer olmayıp, yazar buraların ikisinin ismini de ayrı ayrı zikretmiştir.

Hankâhlarla birlikte medreseler ortaya çıkmış, ancak hankâhlar bazen ayrı bazen de medrese kompleksi içinde varlıklarını uzun süre sürdürmüşlerdir. Timurlu hankâhlarının hepsinde de sema töreninin yapılabileceği büyük odalar bulunurdu. Bazılarında hem alt hem üst katlarında inzivaya çekilebilecek küçük odalar da vardı. Bazılarında sûfîlerin bir araya geldikleri geniş piştaklar¹⁹³ yapılmıştır (Kök, 2006: 13).

5.1.2. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Medreseler

Medrese, kelime olarak “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek” anlamlarına gelmektedir (Bozkurt, 2006a: 323). Terim olarak ise Arapça “ders okunacak yerle beraber talebenin içinde oturup ders okuduğu bina” anlamına gelmektedir (Pakalın, 2004: II/436; Kırpık, 2012: 652).

Medreseler, mescid ve hanların birleşmesiyle ortaya çıkmış bir kurum denilebilir. Başlangıçta mescidlerde İslâm fikhını, İslâm kurallarını, yaşayışlarını öğretme rolü üstlenmişti. İkincisi ise mescidlerin hemen yanı başında barınma hizmeti veren hanların sistemli bir hale getirilmesi sonucu oluşturuldu. Medresenin gelişimi; mescid (X. yüzyıla kadar), mescid-han kompleksi (X. yüzyıl) ve medreselerin teşekkülü şeklinde olmuştur (el-Makdîsî, 2004: 71-72).

¹⁹³ Asıl eve girmeden önceki oda veya koridor.

Medreseler genellikle devlet yöneticileri ve bölge zenginleri tarafından câmi merkezli; mescid, kütüphâne, çarşı, han, hamam vs. yerler bir arada olmak üzere külliye mahiyetinde inşâ edilmiştir. Medrese inşâ edilirken talebelerin okuma, barınma, ibadet vb. tüm ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur. Medreselerin düzenli olarak işlevini devam ettirmesi ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için çeşitli gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Bu gelir kaynakları ile vakıflar oluşturularak medresenin, öğrencilerin ve müderrislerin ihtiyaçları karşılanmıştır. Medreselerin inşâ edilmiş olmasına rağmen câmi ve mescidlerde de eğitim öğretim faaliyetleri devam etmiştir (Ocak, 2002: 722).

Gittikçe artan ihtiyaca ve bilime verilen öneme paralel olarak İslâm'ın doğuşundan itibaren yeni müesseseler ortaya çıkmaya başladı. Fatimîler tarafından açılan Dâru'l-Hikmelere karşılık Horâsân ve İran'da câmilerden ayrı olarak öğretim yapmak ve talebelerin barınmasını sağlamak için yeni medreseler kurulmaya başlandı. "Selçuklular müstakil ve sistemli eğitimin yapıldığı Nizâmiye Medreselerini devlet eliyle kurarak ilim hayatına çok önemli bir kazanım sağladılar." (Köymen, 2001b: III/358; Gönül, 2003: 69; Özgel, 2005: 33-49).

Herât'a, çok eskiden beri ilim tahsili için gelenlerin olduğu, IX. ve X. yüzyıl kaynakları ve bölgeyi gezen seyyahların eserlerinden anlaşılmaktadır. Başlangıçta Herât Cuma Câmii, Bölge'nin dinî ve bilimsel merkeziydi. Zamanla sayıları artan hankâhlar dinî ilimlerde çalışmaları arttırmış, Gaznelilerden itibaren kurulmaya başlayan medreselerle de ilim ve kültürel seviye yükselmiştir. Moğol istilâsı ile gerileyen hatta durma noktasına gelen bilimsel çalışmalar Kertlerden itibaren gelişmeye ve kökleşmeye başlamıştır. Açılan medrese ve kütüphâneler bunların göstergesidir. Öyle ki Melik Gıyâseddîn-i Kert'ten itibaren Herât'a ilim tahsili için gelenler çoğalmış, Timurlular zamanında en üst seviyeye çıkmıştır. Şehrin bilimsel açıdan bu kadar cazip olmasının

çok çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında şehrin tarihten gelen bir kültürel ve bilimsel altyapıya sahip oluşudur. Jeopolitik bakımdan geçiş noktasında bulunması belki de buranın tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden birisidir. Devrin hükümdarları başta olmak üzere üst düzey yöneticiler ve varlıklı kimselerin bu bilimsel ve kültürel faaliyetleri desteklemeleri de şehrin birçok yönden gelişimine katkı sağlamıştır.

5.1.2.1. Gazneliler Devri Herât Medreseleri

Medreseler her ne kadar Büyük Selçuklular devrinde sistemli ve devamlı hale getirilmişse de bu devletten önce de İslâm âleminde eğitim-öğretim faaliyetinin çeşitli yerlerde yapıldığı bilinmektedir. Bilinen anlamda medrese sistemi X. yüzyılda İslâm dünyasında görülmeye başlanmıştı. Gazneliler zamanında medreselerin açıldığı bilinmekte ve medrese sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Gaznelilerin son döneminde Herât Bölgesi'nde bulunan Mâlinî Medresesinin varlığı Hâce Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1083) hal tercümesinden öğrenilmektedir (Yazıcı-Uludağ, 1998: 222). Gazneli medreseleri hakkında bu medrese sayesinde bilgi sahibi olmaktayız. Mâlinî Medresesi, Gaznelilerin hâkim oldukları yerlerde ve dolayısıyla da Herât Bölgesinde daha başka medreselerin var olabileceğini akla getirmektedir.

5.1.2.2. Büyük Selçuklular Devri Herât Medreseleri

Selçuklu sisteminde kültür hareketinin medresenin kurulduğu merkezlere doğru daha da hızlandığı şüphesizdir. Böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkim olduğu sahalara eskisinden daha uzak kültür merkezlerine gidilmeye başlanmıştır.

Medreseler Selçuklular tarafından çoğaltılıp sistemli hale getirilmeden önce bir kültür merkezi olan Herât'a Horâsân'ın birçok yerinden, Cürcân'dan ilim tahsil etmek için insanlar gelirdi (Köymen, 2001b: III/ 377). İbn Asâkîr (ö. 1176) bu uğurda en çok gezenlerden birisidir.¹⁹⁴ Nizâmiye Medreseleri kısa zamanda ülkenin dört bir yanına açılmıştır. Bu medreseler yüksek seviyede öğretim yapan müesseseler olup, seçkin âlimler ve büyük üstadlar hoca olarak atanmışlardır (Ahmed Çelebi, 1976: 251). Nizâmü'l-Mülk, yaptırdığı her medreseye bir müderris tayin ederdi. Çoğu zaman da medreseler bir müderris adına yapılırdı (Ahmed Çelebi, 1976: 253). Selçuklu medreselerinde yalnızca talebeler değil, aynı zamanda bilgi ve görgülerini arttırmak isteyen zamanın vezirleri, emîrleri ve din bilginleri de derslere katılmışlardır (Keleş, 2011: 196-197). Nizâmiye Medreseleri Mâlî yönden özerk bir durumdaydılar. Mâlî durumları çok iyiydi ve zengin vakıflarla desteklenmişlerdi. Müderrisleri zamanın en iyileri olup dolgun ücret karşılığında görev yapmışlardır (Keleş, 2011: 197). Bu medreseler, Ehl-i Sünnet fikrini koruyup yaymak (Ensârî, 1383: 122), devlete memur yetiştirmek ve ülkenin bilimsel eğitim seviyesini yükseltmek gibi pek çok amaca hizmet etmişlerdir. Turan'a (2010: 328) göre;

Büyük Selçuklular ve onlardan doğan devletlerin medeniyet tarihine en büyük hizmetleri, şüphesiz, Tuğrul Bey'den itibaren İslâm dünyasının her tarafını câmi, mescid, hastane, tıp mektebi ve medreselerle donatmış olmalarıdır. Esasen ilk medresenin Belh ve Buhârâ'da mevcut eski Budist Vihara'larını taklid ile kurulduğu sanılmaktadır. Nitekim Cüveynî, Buhârâ adının putperestlerce ilmin toplandığı yer manasındaki

¹⁹⁴ Şam, Bağdat, Mekke, Medîne, Kûfe, Isfahan, Mervüşşâhcan, Nîşâbûr, Herât, Serahs, Ebîverd, Tûs, Bistam ve Rey başlıca uğradığı yerlerdir (Köymen, 2001b: 378).

Bûharâ'dan geldiğini ve Uygurlar'ın da putlarla dolu olan mabetlere bu adı verdikleri bilinmektedir demektir.

5.1.2.2.1. Herât Medresesi

Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk, Orta Çağ'da Horâsân'daki önemli bilim merkezlerinden birisi olan Herât'da bir medrese açtırmıştı (Hândmîr, 1371: 160; Brandenburg, 1977: 22; Naby, 1988: 789; Kafesoğlu, 1991: 373; Karakaş, 1991: 61; Baltacı, 1997: 300; Boyle, 2001: 216; Köymen, 2001a: III/358, 365; Safi, 2006: 92; Turan, 2010: 328; Adalıoğlu, 2012: 609; Yakuboğlu, 2012b: 580). Medresede 495/1101 yılında ders veren hocalar arasında Muhammed b. Hâmid de vardı (Ahmed Çelebi, 1976: 251; Banarlı, 1971: 105; Kurpalidis, 2007: 141; Almas, 2011: 288, 337). Bu isimden başka Herât'ta inşâ edilmiş olan Nizâmiye Medresesinin müderrisleri arasında Nizâmü'l-Mülk'ün de hürmet ettiği Şâfiî âlimlerden Ebû Bekir Muhammed b. Ali Şâfi (ö. 485/1092) (Kafesoğlu, 1973: 160; Kayaoğlu, 1984: 14, 26; Köymen, 2001a: 364) ve Ebû Amr Ezdî (ö. 487/1094) sayılabilir (Kafesoğlu, 1973: 160; Kayaoğlu, 1984: 14, 26). Timurlular devrinin sonuna kadar da eğitim-öğretim vazifesini sürdüren bu meşhur medresede Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed ve oğlu Mevlânâ Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî, onun hocalarından Hoca Ali Semerkandî ve Şehâbuddîn-i Câcemî de ders vermiştir (Câmî, 1971: 13). Sonraki yıllarda Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara bu medreseye bir imâret yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/26).

5.1.2.2.2. Hargîrd Medresesi

Büyük Selçuklular zamanında Hargîrd'de bir medrese açılmıştı (Köymen, 2001a: 359; Yakuboğlu, 2012b: 580). Bu medresenin yeri olarak bilinen alanda

Timurlular devrinde oldukça büyük bir hayrat yapılmıştır. Medresenin ayrıntıları hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır (Manz, 2007: 96).

5.1.2.2.3. Bûşenc (Fûşenc) Medresesi

Büyük Selçuklular, Herât'ın merkezinden başka bu şehrin batısına doğru bir günlük mesafede bulunan Bûşenc'de bir medrese açmışlardır (Köymen, 2001a: 372; Köymen, 2001b: III/359). Medrese hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen Nizâmü'l-Mülk zamanında var olduğu ve müderrisinin Ebû Sa'ad b. Ebî Yûsuf olduğunu bilmekteyiz (Köymen, 2001a: 372; Köymen, 2001b: III/ 364).

Selçukluların medreseye verdiği önem kadar müderrise de verdiği önemi ve müderrisin dokunulmazlığını daha iyi anlamamız için vaktiyle Herât Nizâmiye Medresesinde geçen bir olayı anlatmak yerinde olacaktır.

İlmî ve idarî muhtariyetinden, şöhret ve itibarından bahsettiğimiz müderris, görünüşe göre, mesken masuniyetine de sahipti. Herât'ta bir kelâm âlimi felsefî bir konuşma yapmıştı. Meşhur sûfî Abdullah-ı Ensârî ona karşı çıkmış, bu yüzden Herât'ta fitne çıkmış, dövülen ve evi yakılan kelâm âlimi Bûşenc Selçuklu Medresesi müderrisi Ebû Sa'ad b. Ebû Yûsuf'un evine sığınmıştı. Onun peşinden eve gelen Abdullah-ı Ensârî taraftarları hücum ederek eve sığınan müderrisi ve sığınmaya müsaade eden evin sahibini yakaladılar. Bûşenc karıştı. Bu arada Selçuklu Medresesinin kapısı siyaha boyandı. Bunu duyan Nizâmü'l-Mülk, adam göndererek bu olaylara sebep olan Abdullah Ensârî'yi yakalattı ve onu Herât'a yolladı. Böylece fitne yatıştı. Bu

masumiyetin yalnız müderrisin şahsına değil, medreseye de şâmil olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır (Köymen, 2001a: 372).

5.1.2.3. Gûrlular ve Kertler Devri Herât Medreseleri

Herât, Gûrlular ve Kertler devrinde o güne kadar görülmemiş derecede ilim ve edebiyat merkezi olmuştur. Çevre ülkelerden ve şehirlerden buraya gerek şair ve sanatkâr ve gerekse din ve ilim adamı ve öğrenci gelmeye başlamıştır (Câmî, 1922: 33; İsfizârî, 1338: II/24). İsfizârî, Gûrlular devrinde Herât'ta medreseler kurulduğundan bahsetmiştir (İsfizârî, 1338: II/26).

Kertler zamanında kurulan medreseler ağırlıklı olarak Şâfi mezhebinin ilkelerini esas almaktaydı (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 162). Bu gelenek sonraki yıllarda artarak devam edecektir. Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn, Herât'ta Fahreddîn-i Râzî'nin ders vermesi ve halkı aydınlatması için bir medrese yaptırmıştır (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 151). Gerçi X. yüzyılda şehri gezen zamanın seyyahları Herât'a çok sayıda seyyahın ve din adamının geldiğini belirtmişse de bu oran sonraki dönem olan Gûr ve Kertler devrinin yanında daha sönük kalmaktadır.

Şehir özellikle Kertler devrinde imar faaliyetleri bakımından oldukça parlak bir dönem yaşamıştır (İsfizârî, 1338: I/437; Frye, 1996b: 177). Kert meliklerinden Gıyâseddîn Muhammed, Herât Câmî'nin kuzey tarafında Medrese-i Gıyâsiye isminde bir medrese yaptırmıştır (Câmî, 1922: 27; İsfizârî, 1338: II/26; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50; Uslu, 1988: 216). Bu medrese Timurlular devrinde de varlığını sürdürmüştür (İsfizârî, 1338: II/26). Medresenin inşaatının giderlerine câminin müezzini, imamı, hafızlar ve câmi cemaati büyük katkılar sağlamışlardır (Abdürrezzak es-Semerkindî,

1974: I/95). Mevlânâ Cemâleddîn-i Muhammed burada ders vermiştir (İsfizârî, 1338: II/377). Kert Meliki Fahreddîn de Herât'ta medreseler açmıştır (Uslu, 1988: 216).

5.1.2.4. Timurlular Devri Herât Medreseleri

Emîr Timur, Herât'ı alıp tahrip etmesinden sonra birçok bilim adamını buradan alıp başkent Semerkand'a yollamıştır (Strange, 1873: 409). Togan (1981a: 130), Emîr Timur'un gelini Gevherşâd Hatun için Herât'ta bir medrese ve hankâh yaptırdığını kaydetmiştir. Ancak bu medrese ve hankâhın nerede olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Mîrzâ Şâhruh Herât'ta iken 1404 yılında babası Emîr Timur ile ihtilaf yaşamış, Timur tarafından Herât'ın idaresine memur edilen Fahreddîn Ahmed Tusî tarafından şehrin idare memurlarını azaltmıştır (Fikri Saljuqi, 1967: 55; W. Barthold, 1990: 48). Ancak Mîrzâ Şâhruh'un idareyi ele alarak burayı başkent yapması ile Timurlular "payitahtları olan Herât'ta dünyanın en nefis abidelerini meydana getirmişlerdir." (Bıyıktay, 1991: 7).

Emîr Timur'dan sonra oğlu Mîrzâ Şâhruh zamanında da birçok bilim adamı din ve mezhebine bakılmaksızın Herât'a getirilmiştir. Böylece Timurlular zamanında Semerkand ve Herât'ta bilim adamları yönünden milliyet ve mezhep çeşitliliği ile zenginleşmiştir. Hâfız-i Ebrû (1372: I/16), Mîrzâ Şâhruh devrinde Herât'ın "ilim ve fazılların şehri durumuna geldiğini" kaydetmekle bu dönemde şehrin ulaştığı kültürel ve bilimsel seviyeyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Timurlular, Herât'ı başkent yapan Mîrzâ Şâhruh'dan, son ihtişamlı hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'ya kadar ilme ve sanata büyük önem vermişler (İsfizârî, 1338: II/124) ve yönetimleri altındaki şehirlere çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumları

açmışlardır. “XV. yüzyılın ikinci yarısında devletin siyasî ve kültürel başkenti olan Hera’ta çok sayıda medrese ve hankâh inşâ edilmiştir.” (Terry 1983: 36).

Timurlu medreselerinin büyük bir bölümü kendi başlarına ayakta durabilen yapılarıdır. Bunun en önemli sebebi, medrese inşâ ettiren hayırseverin medreseyi ayakta tutabilecek kadar mal veya emtia vakfetmiş olmasıdır (Kök, 2006: 13).

XV. ve XVI. yüzyılda Herât ve Semerkand’daki Timurlu medreseleri aralarında uzmanlaşmış medreseler haline gelmişti. Matematik, Astronomi, Tıp, Felsefe, Teoloji, Dil ve Müzik gibi çok çeşitli alanlarda dersler verilmekteydi (Bosworth-Asimov, 2003: 39). Bir medrese çoğu zaman bir veya birkaç ilim alanında ilim tahsil ettiriyordu. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi her medrese bir veya birkaç alanda uzmanlaşmıştı.

5.1.2.4.1. Şâhruh Medresesi

Mîrzâ Şâhruh ilim ve sanatın en büyük koruyucusuydu (Granard, 1971: 10). Mîrzâ Şâhruh’un İslamîleştirme ve Sünnîleştirme siyasetinin gereği olarak tıpkı daha önce büyük Selçukluların kurduğu Nizâmîye Medreseleri gibi Şîilik ile mücadele için bir medrese ile hankâh kurduğunu (Câmî, 1922: 17; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 50; W. Barthold, 1930: 56). Herât şehrinin merkezindeki İhtiyâreddîn Kalesi’nin eteğinde Kale Altı denilen yerde bir medrese açmıştır (814/1410-11) (Hândmîr, 1994: 323). İsfizârî bu medresenin Mescid-i Câmî’nin yanında olduğunu kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: II/6). Abdürrezzak es-Semerkandî, Mîrzâ Şâhruh’un Mâverâünnehr seferi dönüşünde Herât’ı âbâd etmek için çalışmalara başladığını ve bu çalışmalar içinde en önce medrese ve hankâh yapılması olduğunu kaydetmiştir (2008: 187). Bu medresede bir külliye içine inşâ edilmiş olup içindeki hankâh da şeyh olarak Hâce Alâeddîn-i Ali el-Çiştî’yi atamıştır Mîrzâ Şâhruh’un zengin vakıflarla donattığı bu külliye her gün fakirlere ve

dervişlere yemek de dağıtılmıştır. Medresede dönemin önde gelen âlimlerinden Emîr Seyyid Asileddîn-i Hüseyinî (Hasan-ı Rumlu, 2006: 555), Mevlânâ Celâleddîn-i Ebvehî (ö. 833/143), Mevlânâ Yûsuf-ı Hallâc (ö. 823/1420), Nizâmeddîn Abdurrahim-i Yar Ahmed (ö. 828/1425) ve Nasîrüddîn Lütfullah-ı Hoca Aziz (ö. 823/14209) (Câmî, 1922: 27; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/189; Aka, 2010: 137) ders vermiştir. Medresede bizzat Mîrzâ Şâhruh'un huzuruna geçen ulema, fıkıh ve tefsir gibi İslâmî ilimlerde ders vermiştir. Külliyyeye imam, müezzin, vâiz ve diğer işler için de gerekli kimseler vazifelendirmiştir. Derslere zaman zaman Celâleddîn Fîrûzşâh ve Alike Kükeltaş gibi tanınmış beyler ile Herât'taki ulema da katılmıştır (Câmî, 1922: 27; İsfizârî, 1338: II/27; Hândmîr, 1362: IV/349; Aka, 1994: 93; Aka, 2000: 119; Aka, 2005z: 85).

Medresede büyük âlimlerin oturması için dört kürsüler oluşturuldu. Bu kürsüye zamanın önemli âlimleri oturuyordu. Bu kürsülerin kimisinde hâfız yetiştiriciler, kimisinde dinî veya beşerî ilim sahibi önemli kişiler oturmuşlardır. Medrese hakkında çok fazla bilgi kâğıda dökülmüş olup Edeb, Fıkıh, Mantık, Felsefe ve Kur'ân başta olmak üzere çok çeşitli dallarda ilim öğretilmekteydi (Câmî, 1922: 27). Açılan bu medrese Timurluların Herât'taki ilk anıtlarından birisi olmuştur. Medrese mermer taşlarla süslenmiş ve minareleri de lacivert olarak yapılmıştı. XV. yüzyıla kadar misyonunu devam ettirmiş, ancak günümüze kadar gelememiştir (Golombek-Wilber, 1988: 47).

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: II/188-189) bu medrese ve hankâh hakkında şunları kaydetmiştir.

Medrese ve marifpenah hankâhın yerleşimi; şehir kuzeyindeki kalenin güneyinde birbirine yaklaşmış âlî medrese ve büyük bir hankâh kurup,

bu yerin ortasında büyük bir saray sahnesi, yüksek bir eyvan yapıldı. İki tarafından güzel tarzda diklenmiş iki yüksek kule yükseldi. Altın ve laciverdlerin parlamasından o alanın kapı ve duvarları tarafında sevinç dağıtıcı ışıklar parladı. İdrakli mühendisler ve ince işler yapıcı hızlı inşaatçılar, mükemmel sanat ve kemâlî dikkate alarak, onun köşelerini birleştirerek bu birleştirme kurallarının mükemmelliğinin en yüksek aşamalarına ve hesabın en yüksek seviyesine yetiştirip kurdular. Bu sene, yani 813/1410-111 senesinde bu iki mucizevî müessesenin kurulup bitirilmesi şerefine ve kemal sınırına yetişti. Böylece yeryüzünde, yani Rum sınırlarından ta Çin'in en uzak menzillerine kadar hiç bir yerde ders okumak ve fetva öğrenmek için bu iki bina kadar ihtişamlı, böyle güzel bir mevki yoktur. Din temellerinin ve bölümlerinin anlatıldığı bilimlere ait hem de akıl ile ulaşılabilecek ve yasal meseleleri içine almış kitapları aslını sandıklara koyup hazır kılınmıştır. Ünlü âlimlerin bazıları bir grup kişilere ders vermeye ve halka anlatmalar düzenlemeye tayin edilmiştir. Bu tayin edilenlerin takva menbası ve cevap-fetvaları ile din bahçesi bol sulu ve başarılarla gelişmiş, idrakli öğrenciler (âyetteki) “alış veriş işleri o insanları Allahın zikrinden dikkati dağıtamaz.” denmiş sözler manasına meyillidir.

Mîrzâ Şâhruh devrinde sadece Herât her bakımdan imar edip ilim kültür seviyesini artırmak için yeni kurumlar yapmakla kalınmamış, câmi, medrese ve vakıfların çoğu hem prestijleri kalmadığı için hem de şehir merkezlerindeki iş merkezlerine zarar verdiği için lağvedilmiştir. Yani bu dönemde birçok kurum ıslah

edilmiştir. Anlaşılan o ki, Fatih'in Osmanlı Devleti'nde vakıfların ıslahı için yaptığı çalışmanın benzerini Mîrzâ Şâhruh, genelde Timur ülkesinde özelde başkent Herât'ta yapmıştır. Burada Mîrzâ Şâhruh'un dinî yapılara ve hayır kurumlarına karşı bir cephe aldığı düşünmek onun hayatını ve nasıl bir muhafazakâr derecede Müslüman olduğunu bilmemekten ileri gelir. O, bu kurumların sömürülmesine ve din adı altında yapılan yanlışlara karşı cephe almıştır.

5.1.2.4.2. Gıyâsiye Medresesi

Gıyâsiye Mederesesi (Câmî, 1922: 27; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 50), Gûrlular zamanından kalan ve Timurlular tarafından yenilenen bir medresedir. Bu medrese, Seyyid Şerif Cürcânî ve Sadeddîn Fârisî'nin öğrencileri tarafından Herât Câmî'nin kuzeyinde inşâ edilmiştir. Sözü edilen bu zatlar Herât'ın önde gelen hocalarındandı. Sadeddîn Fârisî de bu medresede ders vermiştir (Manz, 2007: 218). Kaynaklar medresenin Mimar Gıyâseddîn tarafından 1444 yılında tamamlandığını kaydetmişlerdir. (Aka, 1988: 282; Aka, 2010: 142). Medresenin Kertler zamanından beri varlığı bilindiğine göre Timurlular zamanında kaynaklardaki bilgilerden bu yapının yeni baştan veya tamir edilmiş olacağı tahmin edilebilmektedir. Medresenin vakıf şartlarından biri de devrin önde gelen âlimlerinin ders verme mecburiyetiydi.

Mantık ve Kelâm ilimlerinde zamanın önde gelen âlimlerinden olan Kemâleddîn Mes'ûd Şirvanî (ö. 405/1499), Kadı Nizâmeddîn'in vefatından sonra Gevherşâd Ağa Medresesindeki öğretimini bırakıp bu medresede ders vermeye başlamıştır. Onun buradaki toplantısına Emîr Nizâmeddîn ve Ali Şîr Nevâî gibi üstadlar da katılmışlardır (Eshenkulova, 2001: 67).

Sös konusu medresede uzun yıllar ders veren âlimlerden birisi de Mevlânâ Şemseddîn Ali el-Fârisî'dir. Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında Gıyâsiye Medresesinde uzun yıllar ders veren Mevlânâ Şemseddîn, Sultan Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın ölümüne kadar ondan destek görmüştür (Hândmîr, 1994: 408).

5.1.2.4.3. *Gevherşâd Külliyesi ve Medresesi*

Bütün hayatı boyunca siyasî olaylarla öldürmelerle, kör etmelerle uğraşan, entrikalarda ve fitnelerde eli olan ve yaklaşık yarım yüzyıl Timurlu sultanlarından Mîrzâ Şâhruh'un hanımı olarak yönetimde doğrudan veya dolaylı olarak etkide bulunan Gevherşâd Ağa, çok önemli ve görkemli eserlerin yapılmasına destek vermiş, kurumlar açmış, açılanları himaye etmiştir (Câmî, 1922: 17; Hasan-ı Rumlu, 2006: 361).

O, Herât'ta kendi adıyla bir medrese açtırmıştır. Bu medrese Gevherşâd'ın yaptırdığı en büyük eserdir. Medresenin tamamlanışı 1432-1433 yıllarındadır. Ancak külliye'nin tamamı 841/1437 yılında bitirilmiştir. Medrese iki minarelidir. Gevherşâd Ağa'nın Meşhed'deki medresesinin mimarı Kıvâmeddîn Şîrâzî bu medresenin yapımı için de görevlendirilmiştir (Eshenkulova: 2001: 64). Medrese baştan başa çinilerle süslenmiştir (Togan, 1988c: 436). XIX. yüzyılda Afganistan'da bulunmuş bazı İngiliz ve Fransız subaylar bu câmi ve medresenin tezyinat ve zerafetinden hayranlıkla söz etmişlerdir. Medrese 116X63.5 metre ölçülerindedir (Eshenkulova, 2001: 65). Togan'a göre bu eser Türklerin anayurdundaki en büyük milli eserini teşkil etmektedir (Togan, 1981a: 89). Açıldığı dönemde yüz civarında talebesi vardır (Eshenkulova, 2001: 65). Birçok bilim adamının yanında zamanın önde gelen bilim adamı ve müzisyenlerinden Mevlânâ Mes'ûd burada ders vermiştir (İsfizârî, 1338: I/271; Nevâî, 1995: 127).

Bu eser maalesef bugün mevcut değildir. Sebebi ise Afgan Emîri Abdurrahman Han'ın 1885 yılında Herât'a taarruzları beklenen Ruslar'a karşı şehrin savunmasını güçleştireceği düşüncesi ile yıktırmasıdır. Ancak minarelerle birkaç türbe bırakılmıştır (Aka, 1994: 196).

5.1.2.4.4. Mülket Ağa Medresesi

Mîrzâ Şâhruh zamanında, hanımı Mülket Ağa, Herât'ın dışında Hâce Çihilgâzi'nin mezarı yanında bir medrese yaptırmıştı. Burada Derviş Ali Tabib ve Bahrâbâdî müderris olarak çalışmıştır. Derviş Ali Tabib hem burada ders vermiş hem de dâru'ş-şifâda öğrettiği bilgileri tatbik etmiştir (Aka, 1988: 286; Aka, 1994: 197, 199). Mülket Ağa ayrıca bir de dâru'l-hadis yaptırmıştır (Özcan, 2007: 19).

5.1.2.4.5. Emîr Çakmak Medresesi

Memlûk ordusunda iken Çağataylar'a sığınan Mîrzâ Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile Emîr Çakmak da Herât'ta bir medrese yaptırmıştır. Bu Memlûk Emîri, Çağataylılar'da büyük itibara mazhar olmuştur (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 21, nr.66).¹⁹⁵

5.1.2.4.6. Alike Kükeltaş Medresesi

Mîrzâ Şâhruh'un atabeyi ve beylerbeyi Alike Kükeltaş¹⁹⁶, Herât'ta Hıyâbân yakınında bir medrese (Hândmîr, 1994: 199; Aka, 2005z: 94) yaptırmıştır. Hândmîr de burada kendi zamanında iki müderrisin ders verdiğini, bunlardan birinin adının Emîr

¹⁹⁵ Emîr Çakmak, Mîrzâ Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiştir Karı-koca sadece Herât'ta değil Timurlu ülkesinin birçok yerinde hayır eserleri yaptırdılar. Özellikle Yezd şehrinde Kervansaray, hankâh, hamam, şeker imalathânesi değirmenler ve bahçeler yaptırıp kuyular açtırdılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 21 nr.66.

¹⁹⁶ Alike Kükeltaş doksan yaşını geçtiği halde 17 Cemâziyelevvel 844/14 Ekim 1440 Cuma günü Herât'ta ölmüştür (W. Barthold, 1990: 159).

Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf olduğunu yazmıştır (Aka, 1994: 198-199). Devrin önde gelen âlimlerinden Nurullah Hârezmî de burada ders vermiştir (Eshenkulova, 2001: 68).

5.1.2.4.7. Fermanşeyh Medresesi

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Fermanşeyh, Herât'ta Hıyâbân yolu üzerinde bir medrese inşâ ettirmiş olup daha sonra oğlu Ziyâeddîn Mahmud buraya müderris olarak atanmıştır (Terry, 1983: 18; Aka, 1994: 199; Aka, 2005z: 94).

5.1.2.4.8. Emîr Fîrûzşâh Medresesi

Emîr Fîrûzşâh da Herât'ta Hıyâbân üzerinde İncili Köprüsü üzerinde bir medrese yaptırmış olup XVI. yüzyıla kadar bu medrese varlığını sürdürmüştür. Fîrûzşâh bu medresedeki türbesine gömülmüştür (İsfizârî, 1338: II/26; Hândmîr, 1994: 348; Terry, 1983: 19; Aka, 1994: 199; Aka, 2005z: 94; Power, 2007: 211).

Emîr Fîrûzşâh Herât ve çevresinde imparatorluğa başka birçok hizmetlerde bulunmuştur. Köylü, taşralı, zengin, fakir herkes ondan memnun kalmıştır. Ölümüyle yerine oğlu Emîr Nizâmeddîn Ahmed, emîr olmuştur (Hândmîr, 1994: 348). Medresenin müderrisleri ile ilgili olarak Şeyh Muhammed-i Kirengî bilinmekte olup 838/1434-1435 yılında ölmüştür.

5.1.2.4.9. Celâleddîn Lütfullah Medresesi

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden olup onun zamanında Herât'ta etkili görevler üstlenen (Hâfiz-i Ebrû, 1372: I/137) Celâleddîn Lütfullah çok zengin bir insandı. Bu zenginliğini hayırseverliği ile taçlandırmış ve Herât Hıyâbânı'nda bir medrese yaptırmıştır (Câmî, 1922: 37; İsfizârî, 1338: II/26; Togan, 1988c: 439; Manz, 2007:

213). Hâfız-i Ebrû bu medresenin yerini daha net olarak Hâce Ebu'l-Ahmedî'nin (Hâce Ebu'l-Velid) mezarının yanında olduğunu kaydetmiştir (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/137; Hasan-ı Rumlu, 2006: 594, nr.100).

5.1.2.4.10. Emîr Kurbanşeyh Medresesi

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden olup 843/1439-1440 tarihinde ölen Emîr Kurbanşey tarafından Herât Hıyâbânı'nda bir medrese yaptırılmıştır. Bu emîrin oğlu Ziyaüddîn Mahmud bu medresede ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 346).

5.1.2.4.11. Mevlânâ Lütfullah Medresesi

Timurlu emîrlerinden Mevlânâ Lütfullah'ın (ö. 842/1432) (İsfizârî, 1338: II/28) Herât yakınında bir medrese inşâ ettirdiği *Habîbü's-Siyer*'in yazarı tarafından haber verilmektedir (Hândmîr, 1994: 351).

5.1.2.4.12. Tuman Ağa Medresesi

Herât-Meşhet yolu üzerindeki Kûhsan kasabasının sınırları içersindedir. Burası ilk kurulduğunda bir kervansaray iken zamanla yerleşim yeri olmuş ve burada Timurlu hanımlarından Tuman Ağa 844/1440 yılında burada bir medrese inşâ ettirmiştir (Abdürrezzak es-Semerkandî, 1974: II/211; Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: II/218).

5.1.2.4.13. Uluğ Bey Medresesi

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Uluğ Bey tarafından Herât'ta yaptırılmıştır (W. Barthold, 1990: 158).

5.1.2.4.14. Medrese-i Sultaniyye (Koş Medrese)

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından verilen bir arazi üzerinde Nevâî'nin İncili Kanalı üzerinde yer alan Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ve külliyesi içerisinde bir medrese yaptırmıştır (Câmî, 1922: 37; İsfizârî, 1338: II/26). Medresenin ebatları 120.5X99.80 m. olup dört minaresi vardı. Medresenin taşları Merâğa'dan getirilmiştir (Eshenkulova, 2001: 59). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara medreseye de çok sayıda dükkân ve arazi vakfettirmiştir. Vakfiyesinden Timurlu devri medreseleri ve bunların ekonomik durumları, müderrislerin maaşları hakkında çok kıymetli bilgiler öğrenilmiştir (Terzioğlu, 1992: 172).

Bu medresenin sadr-ı mütevelliyesine yıllık üç bin altın, yıllık yemeklik on yük arpa, yirmi yük buğday, evsat derecedekilere aylık onaltışar altın ve yıllık dörder yük yemeklik buğday, edna derecedekilere ise on ikişer altın ve üçer yük yemeklik buğday verilmekteydi (Eshenkulova, 2001: 58).

Medresenin kuzeyinde Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın türbesi vardır. Gevherşâd Medresesinin yüz metre doğusunda olan bu medrese Emîr Abdurrahman zamanında Rus saldırılarına karşı güvenlik sağlamak gerekçesiyle yıktırılmıştır (Eshenkulova, 2001: 59).

5.1.2.4.15. Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Medresesi

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Devrinin vezirlerinden Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Herât'ta bir medrese inşâ ettirmiştir (Aka, 1994: 199; Aka, 2000: 122; Yüksel; 2007: 222).

5.1.2.4.16. Medrese-i Bedi'yye

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın İncili Köprüsü yanında yaptırdığı ve içerisine kendi türbesini inşâ ettirdiği medrese (Câmî, 1922: 37; İsfizârî, 1338: II/26-27), hanhâh külliyesi ile birlikte on bir müderrisin görev aldığı bir eğitim kurumu olup, her gün fakirlere yemek ve para dağıtacak kadar çok vakfa sahipti. Ayrıca buradan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi de haftada bir kez (muhtemelen cuma günleri) halka vaaz vermiştir (Yüksel, 2007: 225). Zamanın önde gelen bilim adamlarından Emîr Sadreddîn Yunus ve Emîr Seyyid Ataullah burada ders vermiştir (Hândmîr, 1362: IV/352; Eshenkulova, 2001: 609).

5.1.2.4.17. Medrese-i Mîrzâ

Şâh Mansûr, tam bilinmemekle birlikte Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanı olduğu tahmin edilen dönemde Medrese-i Mîrzâ (Câmî, 1922: 229; İsfizârî, 1338: II/26) adında büyük bir medrese yaptırmıştı. Bunun dört odası olduğu, avlusundan İncili Kanalı'nın geçtiği, duvarlarının tatlı renkli kabartma çiniyle kaplı olduğu bilinmektedir (Granard, 1970: II/302; Rado, 1983: 34).

Medrese baştan başa çinili olup, Mîrzâ Baykara'nın dostu Akkoyunlu Ya'kûb Bey'in büyük taşlar hariç, altı yüz kervan Merâga mermeri göndermiştir. Bu medrese için Baykara'nın 200 bin Nevâî'nin 20 bin, kadınların mücevherlerini satarak 100 bin Kepekî Dinarı ve ordu ve devlet yöneticilerinin altı aylık maaşlarını hibe ederek yapıldığına bakılırsa medresenin çok büyük masraflarla inşâ edildiği anlaşılmaktadır (Togan, 1988c: 436).

5.1.2.4.18. Kavafiye Medresesi

Maliye dîvânında çalışan Kavaflı (Havaf) Pîr Ahmed de Herât'ta bir medrese yaptırmıştır. Hargîrd'deki bu eser Mimar Kıvâmeddîn tarafından başlanıp, Mimar Gıyâseddîn tarafından 847-848/1444 yılında bitirilmiş ve Hargîrd'deki medrese, mimarından dolayı Gıyâsiye diye anılmıştır (Aka, 2000: 122).

5.1.2.4.19. Medrese-i Seyfüddîn

Şeyhülislâm Mevlânâ Seyfüddîn Muhammed, Horâsân'ın meşhur âlimlerinden olup, Herât Cuma Câmî yanına bir medrese yaptırmıştır (Eshenkulova, 2001: 77).

5.1.2.4.20. Medrese-i Piş Bord

Çok faziletli ve mütedeyyin bir vâiz olup, 838/1438 yılında Herât'taki veba salgınında ölen Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed Kâyinî tarafından inşâ edilmiştir (Eshenkulova, 2001: 76).

5.1.2.4.21. Câmî Medresesi

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından Abdurrahman-ı Câmî için İncili Kanalı üzerinde yaptırılan bu medresede Arap Dili Edebiyatı, Hadis ve Tefsir okunmuştur (Eshenkulova, 2001: 438).

5.1.2.4.22. Sadreddîn Ali Medreseleri

Nâsrâbâdî tezkîresinin müellifi Mîrzâ Tâhir Nâsrâbâdî'nin dedesi Sadreddîn Ali Hekim IX. asrın ortalarında üç tane medrese yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 351; Eshenkulova, 2001: 76). Birincisi eski mescid civarında Mîrzâ Hidâyetullah Tabib'in

yaptırdığı dergâhının yanındadır. İkincisi Baba Kâsım Mahallesi'ndeki Mîrzâ Şerif Hatif Sokağı'nda ve üçüncüsü de Nasrâbad denilen yerdedir (Eshenkulova, 2001: 73).

5.1.2.4.23. Hoca Kemâleddîn Medresesi

XV. yüzyılda devrin önemli vezirlerinden olan Hoca Kemâleddîn, Herât Cuma Câmî'nin kible tarafına bir medrese (İsfizârî, 1338: II/26; Hândmîr, 1994: 512) yaptırmış olup, 897/1492 yılında vefat edince buraya defnedilmiştir (Hândmîr, 1994: 512).

5.1.2.4.24. Ali Şîr Nevâî Medresesi (Medrese-i Sar-ı Pol-i İncil)

Devletşâh'ın belirttiğine göre çok sayıda hayır kurumu yapan Ali Şîr Nevâî Herât'ta da medreseler yaptırmıştır. Bu medrese İhtiyâreddîn Kalesi'sinin yakınında İhlâsiye kompleksi içerisinde (İsfizârî, 1338: II/26, 27; Golombek, 2000: 520). Medresede Arapça, Kur'ân, Hadis, Hey'et, Riyâzet, Nücûm ilimleri öğretilmiştir. Burada dinî ve beşeri ilimler zamanın en meşhur hocaları tarafından öğretilmiştir. Astronomi ve matematikte Ali Kuşçu ve Kadızâde Rumî, Gıyâseddîn Cemşid-i Kayînî ve Nureddîn Kâşânî zamanın önde gelen bilim adamlarındandır (Câmî, 1922: 51).

5.1.2.4.25. Dört Minareli Medrese

Bu medreseyi Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın eşi Bike Hanım Begim yaptırmış olup Mevlânâ Gıyasüddîn-i Muhammed Tabib bu medreseden maaş almıştır. Togan'ın bahsetmiş olduğu Sultan Hatun Medresesi (İsfizârî, 1338: II/28; Togan, 1988c: 438), bu medrese olmalıdır. Medrese İncili Kanalı üzerinde inşa edilmiştir.

5.1.2.4.26. Muhammed Taftazânî Medresesi

Şeyhülislam Mevlânâ Seyfeddîn-i Ahmed'in (916/1511) soyu Mevlânâ Seyfeddîn Taftazanî'ye kadar uzanmaktadır. Dinî konularda halkı aydınlatmış, Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsir alanlarında çalışmalar yapmıştır. Herât Cuma Câmî'nin yakınında medrese inşâ ettirmiştir (Hândmîr, 1994: 525).

5.1.2.4.27. İhlâsiye Medresesi

Ali Şîr Nevâî, Herât'ta 886/1481-82 tarihinde sanatsal bir vakıf külliyesi inşâ ettirmiştir. Bu külliye İhlâsiye olarak bilinmektedir. İncili Kanalı üzerindedir. Külliye câmi, medrese, han, hamam, hastane vardır. Külliye içinde kendi sarayı da bulunmaktadır. Bu külliye etrafında mahalleler oluşmasını sağlayarak şehrin kuzey yönüne doğru gelişmesini sağlamıştır. Tarım toprakları ve dükkânlarının bir kısmını bu külliyenin masrafları için ayırmıştır. Bu medresede Semerkand'dan Herât'a gelen Mevlânâ Şemseddîn Muhammed (ö. 901/1495-96) ders vermiştir (İsfizârî, 1338: II/26). Hândmîr bu medrese ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın yaptırdığı Halâsiye Hankâhı ile ilgili olarak "zikredilen bu iki yapıda; meşhur, fazıl ve ihtirama sahip yedi âlim fikhî ve ilmî konularda çalışıyor ve ders veriyorlardı." demektedir. İhlâsiye Medresesine yakın uzak birçok yerden ilim tahsili için öğrenci gelmiştir. "İhlâsiye Medresesinde görev yapan müderrislerin her birine yılda bin iki yüz altın ve yirmi dört yük zahire, öğrenim gören öğrencilerin her birine de tahsil dereceleri de dikkate alınarak on iki altından yirmi dört altına kadar aylık para ve ayrıca zahire verilmiştir." (Aka, 2000: 122).

Nevâî'nin, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından verilen bir araziye İncili Kanalı üzerinde yer alan Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ve külliyesi içerisinde de bir medrese yaptırdığı bilinmektedir (Câmî, 1922: 37; İsfizârî, 1338: II/26).

5.1.2.4.28. *Nimetâbâd Medresesi*

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara İncili Kanalı üzerinde Nimetâbad Medresesi yaptırmıştır (Togan, 1988c: 438).

5.1.2.4.29. *Masrah Seyyidler Medresesi (Medrese-i Sar-i Mazar-i Sadat-i Masrah)*

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından yaptırılmış bir medresedir (Togan, 1988c: 430; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 38). Togan (1988c: 438), eski sur içindeki şehirde Kale Altı'nda eski bir medresenin bulunduğunu bu eserin sanat şaheseri olduğunu ve medresenin kemerli kapısında çeşitli dillerde yazılmış kitâbesinin bulunduğunu belirtmiştir.

Akkoyunlu Hükümdarı Cihanşâh Herât'a girince Kâdı'l-kudâd Mevlânâ Kutbeddîn Ahmed Gıyâsiye Medresesine görevlendirilmiştir. Çünkü Mevlânâ Kutbeddîn Ahmed Mevlânâzâde-i Ebherî ve Gıyâsiye müderrisi Mevlânâ Şemseddîn korkularından kaçmışlar ve medrese de boş kalmıştı. Akkoyunlu Hükümdarı Mevlânâ Şihâbeddîn-i Kusevî'yi Mîrzâ Şâhruh Medresesine oturttu. Mevlânâ Abdü'l-Cebbar'ın oğlunu Nizâmiye Medresesine görevlendirdi (Ebûbekr-i Tihârî, 2001: 213).

Bu bilgi bize Nizâmiye Medresesinin aradan geçen yüzlerce yıla rağmen halâ eğitim-öğretime devam ettiğini göstermektedir. Timurlular devrinde emîrler de sûfizm ve din dışı bilimlerini himaye etmişlerdir. Emîrler tarafından Herât'ta geniş câmiler, türbeler inşâ edilmiş ve buralara müderrisler atanmıştır (Aka, 2005z: 86; Manz, 2007: 221).

Yukardaki medreselere ilaveten İsfizârî; Cemâliye, Hâce Melik Zerger, Hâce Mahmud (Hâce Mahmud'un mezarının yanında), Hâce Emîr Muhammed, Mahalle-i Tıfılğan, Pol-i Bendî (İsfizârî, 1338: II/26), Seyyid Gıyâseddîn-i Bağban, Emîr Şeyh (İsfizârî, 1338: II/28), Medrese-i Sebz-i Berâyân (İsfizârî, 1338: II/26), Gıyas Bahşî Medresesi (Terry, 1983: 30; Uslu, 1997: 68), Hâce Aferin Medresesi (Câmî, 1922: 37), Gıyâseddîn Şâhmelik Medresesi (Terry, 1983: 18), Medrese-i Şeyh Ahmed Sehîlî (Mahalle-i Mağariyân'da), Medrese-i Kâsım-ı Fernohodî, Medrese-i Hâce Melik Zerger, Medrese-i Pişt Bere, Medrese-i Hâce İsmail Hisarî, Medrese-i Hâce Pâbus (Ensârî, 1383: 249) isimlerini taşıyan medreselerin varlığından bizleri haberdar etmiştir. Müstevfî ise İsfizâr'da Sünnî-Şafî bir medreseden bahsetmiştir (Strange, 1873: 412).

5.1.3. Diğer Eğitim Kurumları

Timurlu Alâüddeve Mîrzâ tarafından Dâru's-Suffâ, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından Dâru's-Siyâde (İsfizârî, 1338: II/29), Mülket Ağa tarafından Dâru'l-Hadis (İsfizârî, 1338: II/29; Hândmîr, 1994: 346) yaptırılmıştır. Herât'taki Fîrûze Begüm Haziresi¹⁹⁷ de zamanın oldukça meşhur bir kurumuydu.

5.1.4. Kütüphâneler

İslâm âleminde kütüphânelerin kurulması bu dinin yayıldığı ilk yıllara kadar gitmektedir. İlk dönem kütüphâneleri sonrakilere örnek olmuş ve sonraki kütüphâneler de genel olarak bu çerçeve korunmuştur. Başlangıçta kitap yazılıp satılan yerler olarak ortaya çıkan bu kurumlar, daha sonra çeşitli şekillerde hizmet vermeye başlamıştır. Özellikle Bağdat ve Endülüs'teki kitapçı dükkânları çok meşhurdur. Aslında daha evvel

¹⁹⁷ Hândmîr, *Hûlasatu'l Ahbâr* adlı eserinde buranın kendi zamanında işlek bir yer olduğunu, çok fazla öğrencinin öğrenim gördüğünü, burada bulunan görevlilerin eğitimlerinin kalitesiyle övündüklerini, çalışanlarının çoğunun Hümâyûn'dan maaş aldıklarını, burada her sabah fukaraya ve yetimlere yemek dağıtıldığını kaydetmiştir (Eshenkulova, 2001: 66).

Bağdat'ta kütüphâneler mevcuttu. İspanya'da Endülüs İslâm medeniyetinde de kitapçı dükkânları oldukça ün kazanmıştı (Lentz-Lowry, 1989: 219).

Orta Çağ İslâm kütüphânelerindeki bir kütüphâne genel olarak şu bölümler bulunurdu (Ahmed Çelebi, 1976: 152).

1. Hâzin (Kütüphâne Müdürü)
2. Mütercimler
3. Mücellidler (Ciltçiler)
4. Müstensihler (Eserleri çoğaltanlar)
5. Münâviller (Kitapların yerini bulmaya yardımcı olanlar).

Çok eskiden beri kültür merkezi olan Herât'ta hankâh ve medrese gibi eğitim kurumlarının var olduğu göz önüne alınırsa kütüphânelerin de aynı derecede eski bir geçmişi olabileceğini tahmin etmek mümkündür. Birçok yerde açılan Nizâmiye Medereselerinde olduğu gibi Herât Nizâmiye Medresesinde de kütüphâne vardı (Adalıoğlu, 2012: 610). Ancak kütüphânelerin isimleri ve haklarında en çok bilgi sahibi olduğumuz dönem Timurlu çağıdır. Bu olay, burada daha önce kütüphânelerin olmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim İsfizârî Kertler devrinde Herât'ta kütüphânelerin varlığından bahsetmiş ancak ayrıntı vermemiştir (İsfizârî, 1338: II/26).

5.1.4.1. Mîrzâ Şâhruh Kütüphânesi

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh Herât'taki sarayında büyük bir kütüphâne kurmuştur (Granard, 1971: 10). Bu kütüphâne külliye şeklinde hankâh ve medrese ile birlikte inşâ edilmişti. Burada zamanın kitaplarının yanında önemli kitap ve risaleler de çoğaltılmaktaydı (Câmî, 1922: 31; İsfizârî, 1338: II/27, 30). Yayınevi-kütüphâne (kitaphâne-kütüphâne) örneği sonraki dönemlerde aynı şekilde ve geliştirilerek devam

ettirilecektir. Bu kütüphâne Sultan Hüseyin-i Baykara tarafından daha da geliştirilmiş, çalışan yetkin insan sayısı çoğaltılmıştır. Bu zamanda kütüphâne Üstad Kemâleddîn Bihzâd başta olmak üzere çok sayıda hattat, nakkaş, tezhib ve cild ustası görev almıştı (İsfizârî, 1338: II/30).

5.1.4.2. Mîrzâ Baysungur Kütüphânesi

Mîrzâ Şâhruh'un oğlu Mîrzâ Baysungur zevk ve eğlenceye düşkün bir şehzâdeydi. Bununla birlikte her zaman bilginleri korurdu. Onun zamanında şair ve kâtipler üstün tutulurdu. Türkçe ve Farsça şiirler söylerdi. Bizzat kendisi hat sanatı ile de uğraşmıştır (Nevâî, 1995: 181).

Timurlular devrinde kurulan kütüphânelerin en meşhurlarından birisi de Mîrzâ Baysungur'un 813/1410 yılında Herât'ta kurduğu kütüphânedir (Ensârî, 1383: 268). Bu saray kütüphânesinde duvarlar Çin'den getirilen yeşim taşları ile kaplanmış ve üzerleri nakış ve resimlerle süslenmişti. Saray, Herât'ın meşhur sanatkâr ve akademisyenlerinin çalıştığı bir müessese halini almıştır. Bu kütüphâne birçok sanatkâr çalışıyordu (Togan, 1988c: 435). Mîrzâ Baysungur'un kurduğu bu kütüphâne döneminde dünyanın önde gelenleri arasındaydı. Onun kütüphânesinde sorumlusu Mevlânâ Ca'fer-i Tebrîzî idi. Bundan başka kütüphâne kırk kâtip bulunurdu. Mîrzâ Baysungur zamanında verdiği destekten dolayı çeşitli coğrafyalardan Herât'a birçok bilim adamı ve sanatçı gelmiş ve Baysungur tarafından himaye görmüşlerdir (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 24; Aka, 1994: 214).

Ca'fer-i Tebrîzî'nin arzında Mîrzâ Baysungur'un kurduğu okuldaki kütüphâne, havuz yeri, bahçe, meydan bahçesi ve kulenghâne hakkında bilgi mevcuttur.

Duvarlarının süslemesi oldukça meşhurdur (Aka, 2005: 105). Burada çok sayıda hattat, nakkaş, edebiyatçı görev almış, zamanın önemli eserleri çoğaltılmıştır.

5.1.4.3. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Kütüphânesi (Saray Kütüphânesi)

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara devrinde Herât Mektebi ve Saray Kütüphânesi, Timurluların en parlak ve en zengin dönemini yaşadı. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın zamanında kütüphânenin müdürlüğüne ve sanatkârların reisliğine devrin en büyük üstadlarından Kemalüddîn Bihzâd getirildi. Bihzâd'ın kütüphânenin müdürlüğüne getirilmesiyle ilgili tayin fermanı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın saray kâtibi ünlü münşî ve *Habîbü's-Siyer* müellifi Hândmîr tarafından kaleme alındı (Özcan, 2007: 24).

5.1.4.4. Kütüphâne-i Sefîd (Ali Şîr Nevâî Kütüphânesi)

Timurlular zamanında Ali Şîr Nevâî tarafından Kütüphâne-i Sefîd adı altında bir kütüphâne açılmış ve yöneticiliğine de Emîr Ali Çiştî getirilmiştir (Câmî, 1922: 329; İsfizârî, 1338: II/29; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 51). Bu kütüphânedeki zamanın nâdir bulunan kitapları vardı. Kütüphânedeki cilt ve hat ustaları da çalışmıştır. Mantık, Kur'ân, Hadis, Fen ve Edebiyat, başta olmak üzere çok çeşitli bilim dalına ait çok sayıda eser çoğaltılmıştır. Mevlânâ Celâleddîn Muhammed Nakkaş burada çalışan önemli nakkaşlardandı (İsfizârî, 1338: II/29).

5.1.4.5. Kitaphâne-i Hümâyûn (Kütüphâneyi Saltanat)

Mîrzâ Şâhruh'un kurduğu kütüphâne Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında daha da geliştirildi (Câmî, 1922: 22; İsfizârî, 11338: II/30). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanındaki Kitaphâne-i Hümâyûn'un varlığı bilinmekte olup bu kütüphânenin Mirek Nakkaş tarafından tamir edildiğine bakılırsa muhtemeldir ki, daha önceden de vardı.

Ünlü ressam ve nakkaş Üstad Kemâleddîn Bihzâd da bu kütüphânedeki çalışmıştır (Câmî, 1922: 29; İsfizârî, 1338: II/30).

5.1.5. Herât Bölgesi'nde Astronomi

Timurlular zamanda astronomi ilminin geliştiğini, bunun Uluğ Bey zamanında doruk noktaya ulaştığını bilmekteyiz. Bu bilim medreselerde de ders olarak okutulmuştur. Timurlular bu bilimden günlük hayatta, siyasî ve askerî hayatta istifade etmişlerdir. Örneğin Moğollar zamanında yapılacak sefer, yıldızların uygun düştüğü zamana göre ayarlanmıştır. Uluğ Bey'in düğünü için astronomiden faydalanılarak en uygun zaman seçilmişti (Câmî, 1922: 33; Tâcü's-Selmânî, 1988: 15-17). Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: II/120), Mîrzâ Şâhruh'un oğlu Mîrzâ Baysungur ve Mîrzâ Muhammed Cûkî'nin sünnet törenlerini anlatırken de yıldızların ve gezegenlerin hareketlerinin uygun olduğu zamanın seçildiğini kaydetmiştir.

122/885-886 yılında Herât'ta büyük bir yıldız görülmüştür. Zamanın kaynakları şimdiye kadar böyle bir yıldızı görmediklerini kaydetmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/382).

Bu dönemde astrolojiye (yıldız ilmi) de inanılmış, doğum, ölüm ve sefer sırasında yıldızların hareketleri ve burçların durumları belirtilmiştir (Câmî, 1922: 33; Tâcü's-Selmânî, 1988: 15-17).

Görüldüğü gibi Herât tarihin ilk dönemlerinden beri önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Medreseler sistemli hale getirilmeden Selçuklulardan önceki dönemlerde dahi şehir ilim öğrenmek isteyenlerin uğrak yeri olmuştur. Sâmânîler, Gazneliler ve Gûrlular zamanında giderek artan şekilde bu kültürel ve bilim merkezi olma hüviyetini devam ettirmiştir. Timurlu Devleti'nden itibaren özellikle Mîrzâ Şâhruh'un burasını başkent yapmasından sonra daha da gelişmiş ve zamanın önemli merkezleriyle boy ölçüşecek bir duruma gelmiştir.

5.1.6. Tıp İlimi, Hastaneler, Bulaşıcı Hastalıklar, Koruyucu Sağlık Hizmetleri, Diğer Hayır Kurumları ve Sosyal Yapılar

5.1.6.1. Tıp İlimi

İslâm tarihinde, temeli vakıflara dayanan hastaneler“Dâru’ş-Şifâ, Dâru’s-Sıhha, Dâru’l-Afiye, Bimâristân, Bimârhâne, Mâristân, Dâru’t-Tıb ve Şifâiye gibi isimlerle anılmışlardır. İslâm tarihinde ilk teşkilâtlı hastane 88/706-707 yılında Şam’da Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından kurulmuş olup, en parlak dönemini Hârun Reşid zamanında yaşamıştır. Hârun Reşid hastanelere o kadar önem vermiştir. Yapılan her câminin yanına bir hastane açılmasını emretmiştir (Turan-Kırpık, 2012: 497).

Bazı tarihçiler ise “İslâm dünyası’nda ilk hastanenin, Hârun Reşid’in Cundişâpûr’da Sâsânîlere ait Bimâristânı¹⁹⁸ tabipleri ile birlikte Bağdat’a nakli ile başladığını belirtmişlerdir (Turan, 2010: 342). Bilimi geliştirmek için Büyük Selçuklular ilk defa devlet eliyle kurulup desteklenmek üzere medreseler vücuda getirmişler ve burada İslâm dünyasına hizmet edecek çeşitli bilim dallarının okutulması ve gelişmesi için ortam oluşturmuşlardı. Buna bağlı olarak İslâm dünyasında tıp ilmi diğer ilimlerle birlikte hızlı bir gelişme göstermeye başlamıştır. Çoğu zaman devlet eliyle bu gelişmeler desteklenmiştir. Ancak bu desteğin kurumsallaşması Büyük Selçuklular ile başlayacaktır.

İlk zamanlarda tıp ilmi genellikle gayr-ı müslimler tarafından yürütülmekteydi. Selçuklular zamanında bu durum değişmeye başladı. Yani Selçuklular devrinde hekimlerin çoğu ya Müslüman idi ya da sonradan Müslüman olmuşlardı. Sultan Melikşâh zamanında büyük hastaneler yapılmış, halkı ücretsiz tedavi edecek, salgın

¹⁹⁸ Bimâr; Farsça hasta kökünden türetilmiştir. Orta Asya Müslümanları bimâristan yerine daha çok dâru’l-merza, Selçuklular ise dâru’l-âfiyye ve dâru’ş-şifâ tâbirlerini kullanmışlardır (Terzioğlu, 1992: 163, 164; Pakalın, 2004: I/235).

hastalıklarla mücadele edecek bir sistem kurulmuştu. Tıp ilmi medrese ile bağlantılı olarak yapılmakla birlikte (Kayhan, 2011: 156-158) özel tıp okulları da kurulmuştu (Sayılı, 1963: 38; Kayhan, 2011: 156-158). Tıp ilmi medreselerde de verilmeye başlamıştı. Ancak tıp medreselerinin sayısı diğer medreselerin sayısından az idi. Tıp medreselerinin sayılarının az olması çok normal idi. Çünkü tıp medreselerinde öğrenilen bilginin bizzat tatbiki gerektiğinden her yere kurmak zordu (Kayhan, 2011: 156-158).

Selçuklular devrinde ilk hastane ise Nîşâbûr'da yapılmıştır. Daha sonra ülkenin dört bir yanına yayılmıştır (Turan, 2010: 343). Selçuklular devrinde yukarıdaki gelişmeye paralel olarak Herât'ta da tıp ilmi ileri seviyeye gelmiştir. Bu seviye sonraki yüzyıllarda da önemini korumuştur. Herât'a tıp ilmi ile alâkadar olduğu ve ileri derece de hasta tedavisinde uygulandığının en önemli ispatı Orta Çağ'da Herât'ta yetişen ünlü tıp âlimleridir. Daha sonraki yüzyıllarda Herât'ın öneminin artmasına ve birçok kere devlet merkezi olmasının da etkisiyle daha da ilerlemiştir.

5.1.6.2. Hastaneler (Dâru's-şifâlar)

Herat, Sâmânîler zamanında devletin önemli bir kolunun merkezi, Gazneliler zamanında devletin ikinci başkentiydi. Selçuklular zamanında vâililik merkezi olan şehir Kertler ve Timurluların zamanında tekrar başkent olmuştur. Böylesine önemli bir şehirde hastane amaçlı yapıların olmaması düşünülemez. Hele İslâm Orta Çağ'ında bilimdeki çalışmaları bizzat hükümdarlar ve devletin önde gelen yöneticilerinin desteklediği dikkate alınırsa, bütün bu alanlara merkez olmuş Herât'ta belirtilen dönemlerde sağlıkla ilgili kuruluşların var olduğu kendiliğinden açığa çıkar. Selçuklular, Şîlik hareketini önleyip Ehl-i Sünnet'in zaferini sağlandıktan sonra tıp ilmi yeniden önem kazanmıştır (Ahmed Çelebi, 1976: 152).

Timurlulardan önce özellikle Sâ mânîler ve Büyük Selçuklular devrinde burada tıp ile ilgili çalışmaların yapıldığı göz önüne alınırsa, bu çalışmaların yapıldığı yerlerde aynı zamanda tedavi amaçlı kurumlar da oluşturulmuştur. İsfizârî (1338: II/26), Kertlerin Herât'ta dâru'ş-şifâlar inşâ ettiklerini belirtmiş ancak bu konuda ayrıntı vermemiştir. Ancak Herât'ta Timurlular devrinde kurulan hastaneler ve bunların sayıları ile ilgili bilgilerimiz, bura hüküm sürmüş olan daha önceki devletlerden daha fazladır.

Timurlu Mîrzâ Ömer 25 Zilkaade 809/3 Mayıs 1407 tarihinde hastalanınca Herât'a getirilip ameliyat edilmiştir (Hândmîr, 1994: 313). Bu olay Herât'ta düzenli sağlık hizmeti veren kuruluşların daha Timurluların ilk dönemlerinde olduğunu göstermektedir.

Emîr Timur hasta olduğu zaman onu iyileştirmek için *Kanun* ilmine göre hareket edildiği bilindiğine göre İbni Sina'nın öğretilerinin Emîr Timur ve kendinden sonraki dönemde Timurlu ülkesi ve dolayısıyla da Herât'ta da uygulandığı anlaşılır (Tâcü's-Selmânî, 1988: 19).

Mîrzâ Baysungur 830/1427-1427 yılında Herât'ta hastalandığı zaman Mevlânâ Şemseddîn Muhammed Âdem ve Mevlânâ Nizâmeddîn gibi tabiplerin tedavi edip kısa zamanda iyileştirdiklerine bakarak tabiplerin de isim ve tıptaki başarıları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Yine bu tabiplerden biri olan Tayabâdlı olan Muhammed b. Âdem dindar bir kimse olup hastaları telkinle de tedavi etmiştir (Aka, 1994: 195).

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Herât'ta mevcut olan sağlık kuruluşları şunlardır:

5.1.6.2.1. Şâhruh Hastanesi

Timurlular devrinde Mîrzâ Şâhruh'un Herât'ta bir dâru'ş-şifâ inşâ ettirdiği bilinmektedir (Câmî, 1922: 31; İsfizârî, 1338: II/28; Roemer, 1988: 349; Uslu, 1988: 216; Aka, 1989: 284; Terzioğlu, 1992: 172; Aka, 1994: 194-195; Eshenkulova, 2001: 146).

5.1.6.2.2. Mülket Ağa Hastanesi

Mîrzâ Şâhruh zamanında hanımı Mülket Ağa Herât'ta dâru'ş-şifâ yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/29; Hândmîr, 1994: 346). Yapıtılan bu medrese-hastane tipi yapıda “Derviş Ali Tabib ders vermiş, aynı zamanda dâru'ş-şifâda da tatbik etmiştir.” (Aka, 1994: 197).

Görüldüğü gibi Timurlular, hastane ve sağlıkla ilgili medreseler aynı yapıda bütünleştirilip, aynı zamanda uygulama yapılmasını sağlamaktaydı. Bu örnek günümüzdeki tıp fakülteleri ve bu fakültelerin hastanelerine benzemektedir.

5.1.6.2.3. Uluğ Bey Hastanesi

Mîrzâ Uluğ Bey, Herât'ta kendi adına bir dâru'ş-şifâ yaptırmıştır (Manz, 2007: 263).

5.1.6.2.4. Safaiye ve Şifâiye Hastaneleri

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Ali Şîr Nevâî tarafından bir tıp medresesi ve dâru'ş-şifâ yaptırmıştır (Bâbü, 1970: II/302; Aka, 2005i: 38). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminde Şifâiye adı verilen medrese ve dâru'ş-şifâ hizmete girmiştir. Hândmîr bu dâru'ş-şifâ ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Mescid-i Câmî'nin

güneyinde dâru'ş-şifâ yapılmasını buyurmuştur. Dâru'ş-şifâ büyük bir incelik ve zerâfetle yapılmıştır. Bu yapının ortasında Kevser misali bir havuz vardır. Hızır makamına sahip hekimler orada hastaları tedavi ediyor ve gerekli ilaçları yapıyorlardı. Bâbü de (1970: II/270). Ali Şîr Nevâî'nin Safâiye ve Şifâiye dedikleri daru'ş-şifâ yaptırdığını haber vermektedir. Külliye'deki dâru'ş-şifânın yanında aynı zamanda bir tıp okulu da vardı (Terzioğlu, 1992: 172).

5.1.6.2.5. Ömer Şeyh Tarafından Yaptırılan Hastane

Emîr Timur'un oğlu Ömer Şeyh de Herât'ta dâru'ş-şifâlar kurmuştur (Bosworth-Asimov, 2003: 41).

5.1.6.2.6. Hüseyin-i Baykara Hastanesi

Timurluların son büyük Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Herât'ta bir dâru'ş-şifâ inşâ ettirmiştir (Aka, 2000: 121; Aka, 2010: 140).

5.1.6.2.7. Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Hastanesi

Hâce Efdaleddîn, Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Kûsîye'de dâru'ş-şifâ ve medrese yaptırmıştır. (Uslu, 1997b: 67). Herât'ta Bâbü zamanında İncili Kanalı'nın yanında bir dâru'ş-şifâ vardı ki bu hastane Timurlular tarafından yaptırılmıştı. XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başlarında Herât'ta uzmanlaşmış beş dâru'ş-şifâ vardı (Bosworth-Asimov, 2003: 41).

Ali Şîr Nevâî, *Mahbûb al-Kulûb* adlı eserinde tıbbı yer vermiş meslekî bilgidan başka, bir hekimde bulunması gereken nitelikleri şu şekilde açıklamıştır. “Bir hekimin her şeyden önce insancıl olması, hastalara güvence vermesi, onların vücuduna olduğu kadar ruhsal durumlarına da ihtimam göstermesi gerekir. Gençleştiren su, kaynağını

gerçek yapar. Fakat insancıl olmayan hekimin bilgisi ne kadar fazla olursa olsun, o bir cellad olmaktan başka bir şey olamaz.” (Eshenkulova, 2001: 146).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât'ta dinî temayüllerin tıp ilminde kullanıldığı da görülmüştür. 845 Safer-Rebiülevvel/1441 yılının Temmuz ayında Herât'ta ölen tabip Şemseddîn Muhammed, hastaları telkinle tedavi etmiştir (W. Barthold, 1990: 158).

5.1.6.3. Bulaşıcı Hastalıklar, Koruyucu Sağlık Hizmetleri, Diğer Hayır Kurumları ve Sosyal Yapılar

Orta Çağ'da meydana gelen salgın hastalıkların başında kızamık, çiçek hastalığı, verem ve veba (taun) gelmekteydi. Bu dönemde Herât Bölgesi'nde de sonucu çok fazla ölümlere sebep olan hastalıklar meydana gelmiştir. Salgın hastalıkların bir kısmı Horâsân'ın uzak bölgelerinde çıksa da Herât Bölgesi'ne ulaşmıştır. Bunda o dönemde bölgenin ve özellikle Herat şehrinin câzibe merkezi olması dolayısıyla her türden insanın ayak bastığı bir yer olmasının rolü büyüktür.

343/795 yılında Horâsân ve Cibal yöresinde çıkan ve merkezi Rey olmak üzere bölgeyi etkileyen veba hastalığı Herât Bölgesi'nde de etkili olmuştur (Usta, 2007: 317). Gaznelilerin bölgede hâkim oldukları dönemde 302/914-15 yıllarında da Herât Bölgesi'nde kıtlık yaşanmış, ardından da veba salgını başlamıştır (Fâmî, 2008: 126).

Herât Bölgesi'nde çıkan ve hafızalardan uzun süre silinmeyen en büyük salgın hastalık ise 838/1434-35 yılında meydana gelen ve çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanan veba¹⁹⁹ salgınıdır. Cemâziyyevvel ayında başlayıp Receb, Şâban ve

¹⁹⁹ Baş ağrısı ve yakıcı bir ateş ile başlayıp tüm vücutta nohut tanesi büyüklüğünde çıkan çibandan bir iki gün sonra insanlar ölüyordu. Orta Çağ'ın en sık görülen hastalıklarındandı. Zamanın bazı kaynakları 1407-8 yılında İsfahan'daki salgında da iki yüz bin kişinin öldüğünü kaydetmişlerdir (Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, 2011: 63-64).

Zilkaade ayında etkisini şiddetlendiren ve dört ay süren bu hastalıktan 10 bin kişi ölmüştür (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/93; Hasan-ı Rumlu, 2006: 217). Meşhur müzisyen Abdülkadir-i Merâga (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/677-682), Hâce Rıdvanşâh (İsfizârî, 1338: II/92), Şeyhülislam Mevlânâ Safiyüddîn-i Muhammed (Câmî, 1922: 28) ve meşhur din âlimi Zeyneddîn-i Havafî (İsfizârî, 1338: II/93) bu hastalıktan ölenler arasındadır. Hastalığın yaygınlaşmaması için Celâleddîn-i Kâyînî karantina tedbirleri almış, şehre giriş çıkışları yasaklamıştır. Bu tedbir ölüm oranlarını biraz da olsa azaltmıştır (Aka, 1994: 197). Ancak kendisi de vebadan ölmüştür (Hândmîr, 1362: IV/13). Bu hastalık sadece Herât şehrini değil buraya bağlı pek çok şehir, kasaba ve köyü etkilemiştir. Hastalığın etkisi elli yıl hafızalardan silinmemiştir (İsfizârî, 1338: II/93).

Burada hem tedavi edici hem de koruyucu sağlık hizmetleri konusunda eldeki bilgileri de vermek yerinde olacaktır. Bûşenc dağlarında yetiştirilen ar'ar-niperus polycarpus (ardıç?) ağacının yaprağının suyu akrep ve yılan zehirlenmelerinin tedavisinde kullanılmaktaydı (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59).

Koruyucu sağlık hizmetleri açısından temizlik önemli olduğu için burada yer vermek istediğimiz diğer bir hayır kurumu da çamaşırhânelerdir. İslâmiyet'in temizliğe verdiği önemin gereği olarak Herât'ta da çamaşırhânelerin varlığına rastlamaktayız. Bunlardan bir tanesi de "Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin mezarının yakınında bulunan çamaşır yıkama yeridir" (Hasan-ı Rumlu, 2006: 566). Timurlular zamanında Hâce Ali imâreti de önemli hayır kurumları arasındadır (Togan, 1988c: 438). Bölgenin önemli şehirlerinden İsfizâr'da da hamam kalıntıları mevcuttur (İsfizârî, 1338: I/108).

Diğer hayır kurumlarına gelince: Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin dergâhında bir imâret vardı. Aslen Gazne'den olup bir dönem Herât'ta yaşayan Hâce Alâeddîn Attar,

bu dergâhın zamanın diğer iki imâreti²⁰⁰ ile birlikte vakıf şartları geniş olan ve helal lokmanın yedirildiği bir yer olduğunu kaydetmiştir (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 104-104).

Kert Hükümdarı Melik Gıyâseddîn, Herât'ta bir hamam yaptırmıştır (Mîrhond, 1358: II/507). Timurlular zamanında Zeyneddîn-i Havafî'nin mezarı başında bir imâret yapılmıştır (İsfizârî, 1338: II/29). Havafî, Ziyaretgâh köyünde çeşme ve tuvalet yaptırmıştır (Subtenly, 2007: 235-236). Kert Hükümdarı Melik Fahreddîn-i Kert, Herât'ta hankâh ve yanına bir imâret yaptırmıştır. Bu imârette gelen misafirlere iyi bakılması için emir vermiştir. Buraya gelen dervişlerle her hafta sohbet eder, onlara ihsanlarda bulunurdu.

Melik Fahreddîn her ay dervişlere bin dinar sadaka dağıtırdı. Herât başta olmak üzere bölgede her kış bin cübbe dağıtırdı. Şeyh Mecneddîn Hankâhında günde on koyun pişirilip bin ekmek ile yoksullara dağıtırdı. Herkes onu ölümünden sonra bile hayırla anmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 441).

Seyf-i Herevî (1944: 749), Fahreddîn Kert'in Hisar Kapısı'nın önüne bir de hamam yaptırdığını, buraya çok masraf ettiğini, Şamlılar ve Iraklılar'ın dahi böyle güzel bir hamam görmediklerini kaydetmiştir. Herevî'nin hisar kapısıyla kastettiği İhtiyâreddîn Kalesi'nin kapısı olup bunun hangi yöndeki kapı olduğu konusunda bilgi vermemiştir. Ancak şehre bakan kapılardan birisinin yakınında olması ihtimali yüksektir .

Timurluların son dönemlerinde Herât'ta Çeşme-yi Mâhil isminde bir çeşme vardı. Bu çeşmenin yanında eyvan imâreti bulunmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/29).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un eşi Mülket Ağa Herât'ta iki hamam inşâ ettirmiştir (Hândmîr, 1994: 346). Mîrzâ Şâhruh'un emîrlерinden Alike Kükeltaş da

²⁰⁰ Reşâhat'ın müellifi dönemin emin olunan diğer iki vakfının ise Hankâh-ı Melik ve Gıyâsiye vakıfları olduğunu kaydetmiştir (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 104-105).

Herât'da hamam inşâ ettirmiştir (Özcan, 2007: 19; Aka, 2010: 141). Mîrzâ Şâhruh'un sarayında önemli bir yeri olan Emîr Kutbeddîn Şeyh Herât'ın Hıyâbânı'nda hayır müesseseleri yaptırmıştır. Oğlu Ziyâeddîn-i Mahmud Herât Medresesinin seçkin şahsiyetleri arasında bulunup bu medresede ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 346). Mîrzâ Ebû Sa'îd Herât'ta yaptırdığı kervansaray ve diğer hayır kurumlarının yanısıra Evfe kasabasında da bir imâret yaptırmıştı (Akbıyık, 2004: 158).

Ali Şîr Nevâî Herât'ta sanatsal bir vakıf külliyesi inşâ ettirmiştir (886/1481-82). Bu külliye İhlâsiye olarak bilinmektedir. İncili Kanalı üzerindeki bu külliye yukarıda belirttiğimiz hastanenin yanında bir de hamam vardı (Bâbü, 1970: II/302). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Büyük Selçuklular zamanından kalan Herât Nizâmiye Medresesine bir imârethâne eklemiştir (İsfizârî, 1338: II/26).

Şâhruh Medresesinde Mîrzâ Şâhruh'un zengin vakıflarla donattığı bu külliye her gün fakirlere ve dervişlere yemek de dağıtılmıştır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 555). Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Herât Nizâmiye Medresesine bir imârethâne yaptırmıştır (Câmî, 1922: 37; İsfizârî, 1338: II/26-27). Burası her gün fakirlere yemek ve para dağıtacak kadar çok gelire sahipti (Yüksel, 2007: 225).

Bölgede özellikle Gûrlular, Kertler ve Timurlular devrinde imâret, çeşme, hamam ve tuvalet gibi toplumun genelinin kullandığı hayır kurumlarına önem verilmiştir.

5.1.7. Orta Çağ'da Herât'ta Yetişen Önemli Bilim Adamları

İlim ve medeniyetin ilerlemesinde Müslümanların hizmetleri çok büyük olmuştur. Bunu batılı birçok yazar da itiraf etmiştir Filip Hitti, Kısa Arap Târihi kitabında "Orta Çağ başlarında insanların ilerlemesine Müslümanlar kadar hizmet etmiş

başka bir millet yoktur” demiştir (Keskiöglü, 1980: 9; Kahya-Topdemir, 2002: 569-597).

İslâmiyet’in doğuşuyla dünyada yeni bir toplum ortaya çıktı. Ortaya çıkan bu toplum, Peygamberin sünneti ve kutsal kitaptan ilham alarak kısa zamanda kendi ilmî gelişmesini sağladı, kendi millet olma şuurunda ilerledi ve kendi tarihini yazmaya başladı. Bu o kadar hızlı ilerledi ki, iki üç yüzyıl içersinde bu ilmî ve kültürel başlangıç ve ortak bilinç oluşturma şuru hemen hemen tamamlandı. Zamanın en büyük ilim adamları Müslümanlar arasından çıktı ve eserleri yüzyıllarca dünyaya yön verdi. Çağdaş bilimin temellerinin oluşturulmasında bu bilim adamlarının hem görüşleri ve hem de buluşları çok önemli bir başlangıç oluşturdu.

X. yüzyılda kurulan Müslüman hânedânların yöneticilerinin çoğu, birbirleri ile yarıştılar. Bu dönemde seçkin âlimler kütüphâneler oluşturdular. Medreselerin açılmasını teşvik ettiler (Scheppler, 2006: 16). Herât’ta “Hicri II. ve III. yüzyıllarda ilmiyle şöhret bulmuş en önemli şahsiyetlerden biri Ebû Sa’îd İbrahim b. Tahra b. Sa’îd diğeri de Mâlik b. Süleyman es-Sâdî’dir.” (Ahmetbeyoğlu, 2002: 22).

Bazı bilim adamları hakkında bilgi bulabildiğimiz kadar aşağıda bilgiler verilmiştir. Ancak Orta Çağ’ın en önemli özelliği bilim adamlarının çok yönlü olmalarıdır. Bir kişi dinî, edebî, ahlakî, sanatsal ve bilimsel yönlerden daha çok hangi konuda daha çok eser vermişse çalışmamızdaki o konu altında değinilmiştir.

Herât Bölgesi’nde Orta Çağ’da yetişmiş veya yaşamış bilim adamları şunlardır:

Ebu’l-Hasan-ı Rûdegî: Sâ mânîler devrinde Buhârâ’da meşhur iken Bâdgîs’in güzelliklerine hayran olup oraya yerleşmiştir. Fen alanında da çalışma yapmıştır. Sâ mânîoğlu Hükümdarı Emîr Nasr onu tekrar Buhârâ’ya çağırarak istemişse de o dönmemiştir (Devletşâh, 1997: III/65).

Kadı Mansûr: Gazneliler devrinin en önemli bilim adamıdır. Beyhakî onun için: “Her ilimde büyük bir hissesi olan bir zat idi. Yalnız ayş-u işrete çok düşkün idi. Yaşamaya bak sersemliği bırak sözünü kendisine düstur edinmişti. O büyüklerin meclisinin mumu idi.” (Beyhakî, 1333: 674; Coşkuner, 2004: 49) demektedir.

Ebu'l-Hâtim Muzaffer b. İsmâil el-İsfizârî (ö. 515/1121'den önce): Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Selçuklu Hkümdarı Melikşâh döneminde Ömer Hayyâm'ın başkanlığında Yezdicerd Takvimi'ndeki hataları düzeltmek için görevlendirilmiştir. Daha sonra Belh ve Herât'a gelmiştir. Altının ayarını belirleyen hidrostatik teraziyi Sultan Sancar'a sunmak üzere Merv'e gitmiş ve burada vefat etmiştir. Rivâyete göre geliştirilen bu terazinin, kendi yaptığı sahteciliği ortaya çıkaracağından korkan sultanın hazinedarı bu âleti onun elinden alıp kırmış ve duruma çok üzülen bu bilim adamı üzüntüsünden ölmüştür. O, ayrıca astronomi alanında da çalışmalar yapmıştır. Meteoroloji ile ilgili konuları anlattığı *Âsâr-ı Ulvî* adlı eserini Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e sunmuştur (Kafesoğlu, 1992: 116; Piyadeoğlu, 2008: 241).

Ali b. İshak el-Ebiverî (ö. 585/1189): Ebîverd'e bağlı bir köyde doğan bu âlim Nîşâbûr, Mansûrîyye ve Tûs'daki Nizâmiye Medreselerinde tahsil gördü. Selçuklu Sultanı Sancar'dan büyük destek gördü. Edebiyat, Astronomi, Mantık, Riyâziyat, astroloji alanında çalışma yaptı. Zamanında çok az kişinin onun ilmine sahip olabileceği belirtilmiştir (Piyadeoğlu, 2008: 250-251).

Necîbeddîn-i Semerkandî: Selçuklular Devrinin ünlü hekimlerinden olup XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve 619/1222 yılında Moğolların Herât'ı işgali sırasında öldürülmüştür. *Esbab ve Alâmât* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bu eser,

kendisinden önce yapılan çalışmalardan meydana getirilmiş bir derlemedir (Karakaş, 1991: 346-347; Kayhan, 2011: 161).

Gıyâseddîn Ebu'l-Feth Herevî: Gûrlular zamanında yaşamış olup ilaç yapımında meşhurdu (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 155).

Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (544-606/1149-50-1209-10): Fahreddîn-i Râzî Merâğa'da okumuştur. Tıp, Lisan, Felsefe ve Tefsir üzerinde eserler ile büyük bir şöhret kazanmıştır. İbni Sina, Gazali ve Zemahşeri'ye şerhler yazmıştır (Fikri Saljuqi, 1967: 39; Turan, 2010: 439). Buhârâ, Semerkand ve Hocend'de münazaralarda bulunmuş, Karahanlı âlimleriyle münakaşalar yapmıştır (Ayan, 2007: 81). Hârezmşâh Hükümdarı Alâeddîn Muhammed'den hürmet görmüş, oradan da Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn'e gitmiş ve Sultanın kendisine yaptırdığı medreseye yerleşmiştir. (İbn Kesîr, 1294: XIII/94-97; Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 151). Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn'den büyük destek görmüştür (Gûyâ İtimadî, 1989: 19). Kızamık ve çiçek hastalığı hakkındaki eseri, müşâhede ve klinik tahsili yönünden bir şaheserdir. Eser, bulaşıcı hastalıklar ve tedavisi konusunda yazılan ilk eserdir. Râzî hayvan kursağını dikiş maddesi olarak da kullanmıştır (Durant, ts.: 107-108). Din bahsinde değinildiği üzere Kerrâmilerle yaptığı münazaradan dolayı halkı kışkırtan sûfiler, onun Herât'tan çıkarılmalarına sebep olmuş, ancak ömrünün sonlarına doğru tekrar gelmiş (Ayan, 2007: 81; Bosworth, 2008: 451-452; Turan, 2010: 439) ve Herât'ta ölmüştür (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; İsfizârî, 1338: I/87; İbnü'l-Esîr, 1986: XII/129). Mezarı Hıyâbân'dadır (İsfizârî, 1338: I/87; Hâfız-ı Ebrû, 1372: 122).

Mevlânâ Celâleddîn Yûsuf-i Ebvehî: Herât'a bağlı Evfe kasabasında doğmuştur. O, Mevlânâ Sadeddîn Mes'ûd-i Taftazânî'nin yanında ilim tahsil etmiştir. Beşerî ve dinî ilimlerdeki bilgisi Sadeddîn-i Mes'ûd'un kendisine: "Eğer yazılarımda yanlış bulursan

düzeltilir.” diyecek kadar ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Herât medreselerinde ders vermiştir (Câmî, 1922: 37). 5 Şâban 833/1 Mayıs 1430 yılında Herât'ta ölmüştür (Hasan-ı Rumlu, 2006: 200).

Seyyid Fahreddîn: Timurlular devrinde yaşamıştır. Mîrzâ Şâhruh zamanının önde gelen hekimlerindedir (Hândmîr,1994: 329).

Ali Kuşçu (ö. 879/1474): “Asıl adı Alâeddîn Ali b. Muhammed'dir. Semerkand'da doğmuştur. Babası Molla Muhammed, Mâverâünnehr hükümdarlarından ve İslâm âlim ve filozoflarının en meşhurlarından biri olan Uluğ Bey'in bâzdâr'ı (doğancısı) idi.” (Reşat, ts.: 41). Babasının mesleği olan kuşçu adıyla tanınmış olan Alâeddîn Ali b. Muhammed-i Semerkandî Matematik, Atronomi ve Kelâm ilimlerinde âlim idi. *Şerh-i Tecrid-i Hâce Nâsır-i Tûsî* adlı eseri ders kitabı olarak kullanılmış Kuşçî adıyla tanınan Farsça yazdığı Hey'et kitapları vardır. Semerkand'dan kültür merkezi olan Herât'a taşındı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 200). Herât'ta ders verme yetkisine sahip bir bilgindi (Câmî, 1922: 51).

1410-1428 tarihleri arasında Kirmân, Şiraz ve Herât gibi şehirleri dolaşarak 1428 yılında Semerkand'a geri dönmüştür (Unat, 2009: 23). Uluğ Bey zamanında çok rahat bir şekilde, çoğu zaman onunla birlikte çalışmıştır. Çünkü Uluğ Bey yalnızca bir hükümdar veya rasathâne yaptıran ve koruyan değil, o aynı zamanda bir bilim adamıydı. Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra da Fatih zamanında İstanbul'a gelmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 200).

Mevlânâ Şemseddîn Muhammed İsferâyînî (ö. 900/1495): Herât'ta Sultanî medresesinde lisan eğitimi vermiştir. Onun karakterinin kalitesinden uzun yıllar bahsedilmiştir. Ney çalmış, müzikle ilgilenmiştir (Hândmîr, 1994: 521). Ünü Horâsân'dan Mâverâünnehr'e kadar uzanmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın

hükümdarlığı zamanında Semerkand'dan Herât'a gelmiştir. Sultaniye ve İhlâsiye medreselerinde ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 521).

Mevlânâ Yûsuf-ı Bedî (ö. 891/1497): Aslen Endicanlı olup Semerkand'da bulunmuş daha sonraki zamanlarda da Herât'a gelmiştir. Matematikte ondalık sistemler, güzel söz söyleme ve bilmece konularında ün yapmıştır (Hândmîr, 1994: 519).

Hâce Ziyâeddîn Mirim: Timurlular devrinde Herât'ta yaşamıştır. Hesap ve muhasebe alanında uzmandır. Akıcı şiirleri vardır (Hândmîr, 1994: 530).

Mevlânâ Yûsuf Şâh: Fen ilimleri ile uğraşmıştır (Nevâî, 1995: 39).

Emîr Murtaz: Timurlular devrinin eşsiz felsefe ve matematikçisidir. Dinî ilimlerde de çalışmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında İhlâsiye Medresesinde ve Muhammed Şeybanî zamanında Sultanî Medresesinde ders vermiştir. Safevîlerin Herât'ın işgaliyle buradan Kandeher'a gitmiştir (Hândmîr, 1994: 525).

Mevlânâ Fasihüddîn Muhammed el-Nizâmî (ö. 919/1514): Matematik ve felsefe alanında çalışmıştır. Bazen aynı zamanlarda ve bazen de ayrı ayrı zamanlarda Gıyâsiye ve Bediyye medreselerinde dersler vermiştir. Bazı eserlere haşiyelerde yazmıştır. Aykırı görüşleri dolayısıyla Herât'ta sıkıntı yaşamış ve bir süre sonra Herât'tan ayrılmıştır (Hândmîr, 1994: 526).

Mevlânâ Habibullah: Gevherşâd Ağa ve İhtiyâreddîn Medreselerinde hocalık yapmıştır. Sürekli içki kullanması sebebiyle Ali Şîr Nevâî tarafından medreseden uzaklaştırılmıştır. Habibullah da Herât'tan ayrılıp Belh'e giderek Mîrzâ Bediüzzaman'ın himayesine girmiştir. Bir süre sonra burada da barınamayarak ayrılıp Kandeher'a gitmiş ve Emîr Hüsrev Şâh'ın himayesine girmiştir (Hândmîr, 1994: 522).

Edîb İsmâil: Sultan Melikşâh zamanında ve Sultan Sancar'ın döneminin başlarında yaşamış olan filozof ve hekim ve hem de tıp âlimidir. Hastaların yaralarını

iyileştiren, reçeteler yazan oldukça ünlü bir tıp âlimi olup Tıp alanında çok araştırmalar yapmıştır. Kendisi dinî taasuptan dolayı Şeyhu'l-İslâm Ensârî tarafından saldırılara maruz kalmış ve kitapları yakılmıştı. Sonradan olay Herât yöneticileri tarafından duyulup Ensârî azarlanmıştır (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 93-94).

Mevlânâ Kutbeddîn Ahmed el-Nesevî (ö. 903/1497): Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'îd'in özel doktorudur. Ebû Sa'îd'in 1469 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan'a esir düşüp öldürülmesinden sonra bu tabip Fatih zamanında Osmanlı ülkesine gelmiştir (Hândmîr, 1994: 408). Burada kendisine büyük teveccüh gösterilmiş ve günlük beş yüz akçe yevmiye verildiği gibi bundan başka da 20 bin akçe aylık bağlanmıştır. Bu tabibe çok fazla rağbet gösterilmesi, Osmanlı ülkesine daha çok tabibin gelmesinde önemli rol oynamıştı (Çiftçioğlu, 2008: 154).

Mevlânâ Kudbeddîn Muhammed Âdem (ö. 904/1498): Zamanın önemli doktorlarından olup akıl ve hâricî hastalıkları tedavi etmede ünlüdür (Hândmîr, 1994: 521).

Mevlânâ Kemâleddîn Mes'ûd Şirvanî (ö. 905/1499-1500): Mantık, felsefe ve tefsir alanında çalıştı. Şiir yazdı. Gevherşâd Ağa ve İhlâsiye Medresinde çalıştı. Gazi Nizâmeddîn'in ölmesi ile Gevherşâd Medresesini bırakarak Gıyâsiye Medresesine gitmiştir (Hândmîr, 1994: 522).

Mevlânâ Mesihüddîn Habibullah (ö. 905/1499-1500): Çok yetenekli bir doktor olup, Mîrzâ Ebû Kâsım Bâbür ve Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında sarayda ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Dizanteriden ölmüştür (Hândmîr, 1994: 522).

Emîr İslâm Gazâlî: Timurluların son döneminin önemli tabiplerindedir (Câmî, 1922: 63).

Timurlular devrinde Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin hizmetinde bulunmuş bir hekim vardır. Hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte hem talebe yetiştirdiği hem de hastalıkların tedavisi ile uğraştığı bilinmektedir (Aka, 1994: 137).

Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'îd zamanında başta Irak ve Azerbaycan'dan olmak üzere çok sayıda sanatkâr, din ve bilim adamı Herât'a gelmiştir. Hâce Kutbeddîn Tavus,²⁰¹ Mevlânâ Kutbeddîn-i Havafî, Hâce Seyfeddîn Muzâffer-i Sebankâre önde gelen isimlerdir. Bunlardan Hâce Kutbeddîn-i Havafî ve Hâce Kutbeddîn-i Tavus'a devlet memurluğunda üst düzey görevler verildi (İsfizârî, 1338: II/353; Hândmîr, 1362: IV/328).

Bunlardan başka Timurlular zamanında Herât medreselerinde ders veren âlimler arasında Mevlânâ Celâleddîn-i Hallac, Nizâmeddîn-i Abdurrahman, Mevlânâ Hâce Nizâmeddîn-i Abdullah, Şeyhülislam Alâeddîn-i Ali Çiştî (Câmî, 1922: 37), Kadızâde Rumî, Gıyâseddîn Cemşid-i Kâyînî, Nureddîn Kâşânî (Câmî, 1922: 51), Kemal Hocendî, Dihlevî ve Nizâmî gibi zamanın önde gelen bilim adamları bulunmaktaydı (Câmî, 1922: 52, 70; Devletşâh, 1977: III/391; Hândmîr, 1362: III/48).

Görüldüğü gibi İslâmiyet'in ilk yıllarında başlayan tıptaki gelişmeler Selçuklularla sistemli hale gelmiştir. Bu sistem içinde Selçuklular ve sonraki dönemlerde özellikle de Timurlular devrinde tıp ve sağlık alanında büyük gelişmeler yaşanmış ve bu alanda birçok meşhur âlim yetişmiştir. Devlet yöneticileri ve hânedân mensupları başta olmak üzere hali vakti yerinde olan insanlar başta olmak üzere âdeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bu cümleden olarak Herât'ta da birçok hayır kurumu ortaya çıkmıştır. Bunların içerisinde tıp ile ilgili olanların ayrı bir yeri vardır. Zira Herât'ta bu alanda yapılan çalışmalar sadece teorik bilgilerin verildiği derslikler olarak kalmamış,

---

²⁰¹ Aslen Karabağlı olup Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında Herât'a gelmiş ve kendisine hükümdar tarafından devlet yönetiminde görevler verilmiştir (Hândmîr, 1362: IV/328)

uygulamanın yapılabilmesi için gerekli müesseseler de oluşturulmuştur. Bir diğer önemli husus da tıp ilminin bugün ki gibi bir okul ile uygulamanın birlikte yürütülmesiydi ki bu da tedavide başarılı olmanın belki de en önemli sebebiydi.

Gûrlulardan sonra bölgeye gelen Hârezmşâhlar devrinde eğitim-öğretim faaliyetlerinde gözle görülür bir canlılık yoktur. Bunun sebebi Hârezmşâhların burada kısa bir süre kalmaları ve bu sürenin büyük bir kısmını da önce Gûrlular ile sonra da Moğollar ile savaş yaparak geçirmiş olmalarıdır. Moğollar devri ise bölge için adeta kayıp zamandır. Kertler devrinde bölgenin yeniden canlandığı görülmektedir. Özellikle hankâhların sayısında gözle görülür bir artış olmuştur. Devletin yöneticilerinin de Herât'ı câzibe merkezi yapmaları ve din adamı, bilim adamı ve sanatkârlar başta olmak üzere çok çeşitli insan topluluklarına şehrin kapısını açmasının rolü büyüktür. Timurlular devrinde ise hankâhlar ve medreselerin yanında kütüphânelerin ve hastanelerin sayısında da büyük artış görülmektedir.

5.1.8. Herât Bölgesi'nde Yetişen Önemli Din Âlimleri

Orta Çağ kaynakları “Herât, geçmişte çok önemli insanların yaşadığı, kerâmet ehli evliyâların yetiştiği bir şehirdir.” (Câmî, 1922: 13; İsfizârî, 1338: I/20) demektedirler. Gerçekten de bölgede isimlerinin tamamını burada vermemizin mümkün olmadığı kadar çok din bilgini ve âlim yetişmiştir. Bunlardan haklarında bilgi bulunabilen ve çok ünlü olanlarının bir kısmı hakkında bilgi verilecektir.

Ebû Sa'îd el-Mâlinî (ö. 412/934): Herât'ın Mâlin kasabasındandır. Çok sayıda hadis ezberlemiş, hadis toplamak için çok yere seyahat etmiştir. Rafizîdir. Herât'ta ölmüştür (İbn Kesîr, 1294: XII/81; Şenel, 2003: 535).

İbn Ebû Zühl (ö. 356/967): Sahih adında bir hadis kitabı yazmıştır (Uslu, 1997b: 54).

Osman b. Sa'îd b. Hâlid b. Sa'îd et-Temîmî Dârimî es-Sicistânî (ö. 373/983-984): Selefiye'nin önde gelenlerinden olup hadis, fıkıh ve kelam alanında ün yapmıştır (Yıldırım, 2002: 682).

Ahmed b. el-Hüseyin el-Bedî (ö. 398/1007-18): *el-Mâkâmât* adlı eserin müellifi olup dönemin önemli sûfilerindendir (Uslu, 1997a: 54).

Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1010): Garip lafızları açıklamak için yazdığı *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadis* adlı eseri ile şöhret bulmuştur. Onun Herât tarihi üzerine yazdığı *Kitâbu Vulât Herât* adlı eseri bulunamamıştır (Uslu, 1997b:54).

Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed et-Tâkî es-Sicistânî el-Hirevî (Şeyh Ebû Abdullah et-Tâkî) (ö. 1 Safer 416/3 Nisan 1025): Zâhir ve Bâtın ilimlerde zamanın âlimleri arasındadır. Kavrama kabiliyeti muhteşem olup Hanbelî itikadı konusunda uzman idi (Câmî, 1971: 382; Makamat- Şeyhülislâm Hâce Abdullah Ensarî-yi Herevî, 1343: 10). Ensarî'nin hocası ve daha önce Kert melikleri tarafından onure edilen Hâce Ebû Abdullah Takî'nin fikirlerine verilen önem Mîrzâ Şâhruh'tan sonra da devam etmiştir.

Hâce Ebû Abdullah-ı Tâkî Kuddus (ö. 416/1025-26): Herât'ta Hâce Tâkî lakabıyla anılmıştır. Aslen Sistânlıdır. Herât'ta muhtesiblik yapmıştır (İsfizârî, 1338: I/309, 332). Hanbelî itikadında çok bilgisi vardı (Makamat-ı Şeyhülislâm Hâce Abdullah Ensarî-yi Herevî, 1343: 10). Mürşidü's-Sâlikîyn ve Zübdetü'l-Muhakkıkîyn unvanı almıştır. Tasavvufî ilimlerle uğraşmış bir sûfidir. Şeriat, hakikat ve tarikat ile ilgili bilimlerde oldukça ileri bir seviyede bilgisi vardı (Fikri Saljuqi, 1967: 24).

Emîr Ca'fer-i Şemânî (ö. 419/1028-29): Herât evliyâlarındandır. Tasavvuf ve riyâzat alanında çalışmalar yapmıştır (Fikri Saljuqi, 1967: 138).

Şeyh Celil Ahmed b. Hasan Meymendî: Gazneliler zamanında yaşamıştır. Münşîlik görevinde bulunmuş, sultan tarafından bir müddet Herât'a işlerin yolunda olup olmadığını, halkın mutlu olup olmadığını gözlemlemesi için görevlendirilmiştir. Tahsil edilemeyen paraları hazineye tahsil ettirmiştir. Halk zaten onun ününü ve adaletini bilmektedir. Bu güzel ön yargı onun işlerini kolaylaştırmış, bir müddet sonra Gazne'ye dönmüştür (Utbî, ts: 163).

Hâce Yûsuf-ı Hemedânî (Ebû Ya'kûb, ö. 535/1040-41): Aslen Hemedanlı olup Semerkand'da bulunmuş, sonradan Herât'a gelmiştir. Selçuklular zamanında Herât'ta yaşamış meşhur âlimlerdendir. Fıkıh alanında ünlü bir ilim adamıdır (Köprülü, 1966: 53).

Hemedânî, Şeyh Ebû İshak-ı Şîrâzî'nin meclislerinde bulunmuş, fıkıh ilminde ve bu ilim hakkındaki münazaralarda arkadaşlarından üstün bir duruma gelmiştir. Çok güvenilir hadisçilerden Bağdad, İsfahan ve Semerkand'da hadis dinlemiştir. Daha sonra tasavvufa yönelmiştir. Herât'a gelmiş ve burada uzun süre kalmıştır. Bir süre Merv gitmiş ve tekrar Herât'a dönmüştür. Daha sonra Herât'tan Merv'e giderken yolda vefat etmiş ve vefat ettiği yere defnedilmiştir. Çok uzun zaman sonra kabri Merv'e nakledilmiştir. Abdurrahman-ı Câmî, Hâce Yûsuf-ı Hemedânî'nin kabrinin Timurlular zamanında meşhur olduğunu belirtmiştir (Câmî, 1971: 416).

Sadid b. Seyyar b. Muhammed b. Abdullah b. İbrahim Ebû'l-Âlâ el-İshakî el-Herevî (ö. 520/1044): Hem rivâyeti sağlam hadis çalışmaları yapmış hem de rivâyetlerde bulunmuştur. Herât'a bağlı Aturec köyünde vefat etmiştir (İbn Kesîr, 1294: XII/368).

Yûsuf b. Eyyûb b. Zühre Ebû Ya'kûb el-Hemedânî (ö. 535/1057): Şeyh Ebû Ishak'tan fıkıh dersleri almıştır. Fıkıh ve münazara ilminde ilerlemiştir. Ömrünün son zamanlarını ibadete ayırmış, bu ilimlerden el etek çekmiştir (İbn Kesîr, 1294: XII/368).

Ebû Osman es-Sâbûnî (ö. 449/1067): Selçuklular zamanında Herât'ta şeyhülislâmlık görevlerinde bulunmuştur. Şehirde oldukça etkili ve sözü geçen birisiydi (Piyadeoğlu, 2008: 114).

Ümmü'l-Fadl Bînî Binti Abdüssamed (ö. 477/1084): XI. yüzyılda Herât'ta yetişmiş önemli muhaddis ve kadın âlimlerin en başta geleni Ümmü'l-Fadl Bînî Binti Abdüssamed'dir.

Hâce Abdullah Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 481/1089): Herât'ın eski kalesi olan Kohendiz'de Cemazeyilahir/Recep 458/Mayıs 1006 yılında doğmuştur. Herât ve Nîşâbûr'da eğitim almıştır. Fikirleri kabul görmeyerek bir süre Herât'tan çıkarılmış, sonra tekrar dönmüştür. Eş'ârîlik ve Mû'tezîle'yi eleştirdiği için hapse atılmıştır. Hayatı sıkıntılarla geçmiştir. Defalarca devlet büyüklerine şikâyet edilmiştir. En son 459/1067 tarihinde Herât'a gelen Selçuklu Sultanı Alparslan ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'e şikâyet edilmiş, ancak vezirin huzurunda yapılan tartışmada tekrar haklılığını ispatlamıştır. Mutasavvıf ve şairdir (Piyadeoğlu, 2008: 268-269).

Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö. 481/1089): Herât'ın eski kalesi olan Kohendiz'de 429/1038-39 yılında doğmuş ve burada yaşamıştır (Fâmî, 2008: 132; Fikri Saljuqi, 1967: 29; Yıldırım, 2002: 682-683). Ataları, Hz. Osman zamanında Ahnef b. Kays ile Herât'a gelmişlerdir. Soyu Hz. Eyyûb-i Ensârî'ye dayanır (Makamat- Şeyhülislâm Hâce Abdullah Ensârî-yi Herevî, 1343: 1). Herât İmamı Yahya b. Ammar'dan ders almıştır (Brandenburg, 1977: 2; Feridüddîn Attar, 2007: 46). Devrin önde gelen âlimlerindedir.

Züht ve takva sahibiydi. Hadis ve fıkıh ilminde ileri derecede bilgisi vardı. Zaman zaman haksızlıklara uğramış ancak ünü sonraki yüzyıllara aktarılmıştır. Bâtinîlerin Herât'ı işgali sırasında öldürülmüştür. Önce Kohendiz'e, sonra da Gâzîrgâh'a götürülerek buraya gömülmüştür (Fâmî, 2008: 132; Paul, 2000: 110-111). Kabri Orta Çağ'da ve sonraki dönemlerde ziyaret yeri olmuştur (Havafî, 1341: II/112, 423; Brandenburg, 1977: 23; Ensârî, 1383: 135-136). Özellikle Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh her perşembe onun kabrini ziyaret ederdi. Timurlular devrinde kabri başında bir imâret vardı. Bu imâretten fakirler ve din alimleri yemek yerlerdi. Burası zamanın en düzgün vakıflarından birisiydi (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 104).

Gazneliler zamanında yaşamış olan Mühelleb b. Ebû Sufra'nın torunlarından muhaddis ve Şafî âlim Ebû Mansûr el-Ezdî'ye (ö. 410/1019) ve Yahya b. Ammâr'a (ö. 438/1037) Gazneli Sultan Mahmud hürmet ederdi. V. yüzyıl başlarında Ebû Zer el-Herevî (ö. 435/1043-1044) ve *el-Vefeyât*, *Nesîmü'l-mehc*, *el-İns ve's-selve*, *Şemâilü'l-ibâd* gibi eserler yazan İshak b. İbrahim el-Kerrâb (429/1037-38) mühim muhaddislerdendir (Uslu, 1997b: 54).

Şeyh Abdülhadi-i Ensârî (ö. 493/1099-1100): Dinî ve beşerî ilimlerin her ikisi ile de ilgilenmiştir (Fikri Saljuqi, 1967: 34). Pîr-i Tarikat, Pîr-i Şeyhü'l, Pîr-i Herât ve Pîr-i Horâsân lâkâbıyla anılmıştır (Fikri Saljuqi, 1967: 28). Mâlini Medresesinde eğitim almıştır. Okumaya düşkün olup çok sayıda hadis ezberlemiştir (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 94; Yazıcı-Uludağ, 1988: 222-226; Kafesoğlu, 1992: 105). Hanbelî fakihî olup, aynı zamanda dönemin önemli sûfileri arasındadır (Kafesoğlu, 1992: 105; Frye, 1996b: 177). Türbesi Gâzîrgâh'tadır (Hamdullah Müstevfî 1919: 17; Frye, 1948: 206-211; Ensârî, 1383: 174).

el-Hâkim el-Hüseyin b. Muhammed el-Kütübî (ö. 534/1139): Herât'ta yetmiş tarih ve hadis âlimlerindendir (Uslu, 1997b: 56).

Abdülmeccid b. İsmail el-Herevî: Dânişmendî Mehmed b. Gazi (ö. 536/1141) Anadolu'da İslâm dininin yayılması için Herât'tan bazı âlimlerin Anadolu'ya gelmesini sağlamış olup bunlardan en ünlüsü Abdülmeccid b. İsmail el-Herevî'dir (Uslu, 1997b: 58).

Begâvî (Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begâvî (ö. 516/1122-23): Tanınmış Şâfiî fıkıh âlimi, muhaddis ve müfessirdir. Herât yakınındaki Bağşûr'dandır. "Muhyi's-Sünne" ve "Rükneddîn" lâkabıyla anılmıştır. Kürkçü anlamına gelen el-Ferrâ ise babasının mesleği ile ilgilidir. Merv'er-rûd'da ölmüştür (Yıldırım, 2002: 683).

Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. Ali ez-Zalulî el-Mervezî (476-559/1080-1164): Dil, hadis, tefsir ve fıkıh âlimidir (el-Hamevî 1986: III, 126). es-Semânî ve Abdülkerim Herevî'den dersler almıştır. Hadis bilgilerini dört yüz cüzü aşkın kitapta toplamıştır (F. Çiftçi, 1996: 63).

Abdulkerim Semânî-i İmâmî (507-562/1113-1166): Merv'de doğmuştur. Hadis, fıkıh ve tefsir ilminde ün yapmıştır. Tanınmış kişilerin soyları hakkındaki bilgisiyle ünlüdür. Bağdad, Şam, Belh ve Herât'ta hadis alanında çalışmalar yapmıştır. *el-Ensâb*, yirmi ciltten meydana gelen *Târîh-i Merv ve Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserleri mevcuttur (Câmî, 1971: 55; Gökyay, 1997: III/924).

Lokman-ı Perende: VIII/XIII. yüzyılın önemli sûfilerindendir. Herât'ta Yesevî geleneğini devam ettirmiştir. Hacı Bektaş-ı Veli'nin Horâsân'daki pîri olarak gösterilmektedir. Herât'ta çok meşhur bir tekkesi vardı (Uslu, 1997b: 58).

İsmail b. el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Huseyn el'Alevî el-Mervezî (572-614/1176-1217): Edip, şair, nahiv ve neseb âlimidir. Herât'ta seçkin âlimlerden ders almıştır (F. Çiftçi, 1996: 71).

Şeyh Şıhabüddîn-i Bistamî (ö. 807/191-92): Mürşîdü's-Salikîyn ve Sahibü'l Makâmâtü'l-Âlimiyye lâkabı almıştır. Zamanın Herât evliyâlarından (Fikri Saljuqi, 1967: 74).

Seyfeddîn-i Bâherzî (586-659/1190-1261): yılında Baherz'de doğmuştur. Küçük yaşta ilim tahsil etmek için seyahatler yapmış, Bağdat, Nîşâbûr, Buhârâ gibi merkezleri dolaştıktan sonra Herât'a gelmiştir. Burada halkı aydınlatmıştır. Kısa zamanda yalnız Müslümanların değil, Moğolların da saygısını kazanmıştır. Bu nedenle Herât'taki Moğolların İslâmlaşmasında çok önemli roller üstlenmiştir. Bir süre sonra Herât'tan ayrılmıştır. Moğol Hakanı Cuci'nin oğlu Berke Han, Bâherzî'ye duyduğu saygıdan dolayı kendisini Buhârâ'da ziyaret etmiştir. Kübreviyye tarikatının Bâherzî kolunun kurucusudur (Uludağ, 1991: 474-475).

Mevlânâ Celâleddîn-i Gaznevî (ö. 666/1267-68): Şemseddîn Kert zamanında Herât müftüsüydü. Hükümdar ona büyük saygı beslerdi. Bir kişinin karısını kocası hayattayken başkasına nişanlaması ve kadından bunun için rüşvet almasından dolayı ölüme mahkûm edildi (Seyf-i Herevî, 1944: 302).

Mevlânâ Sadreddîn: Moğol Hakanı Olcaytu tarafından Kertler zamanında Herât civarına Kadı'l-kudât yapılmış ve bölgede adaletin tesisinde önemli roller üstlenmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 444; 609; İsfizârî, 1338: I/462).

Mevlânâ Fahreddîn: Moğol Hakanı Olcaytu zamanında Herât Bölgesi'nin bir kısmında Kadı'l-kudât olarak görev yapmış olup, bu görevi Mevlânâ Sadreddîn ile aynı zamana rastlamaktadır (İsfizârî, 1338: I/462).

Ebû Rahv Abdülmuiz b. Muhammed el-Horâsânî'dir (ö. 618/1221): Moğollar zamanında baskıdan kaçarak çeşitli İslâm ülkelerine Herât'tan çok sayıda derviş, sûfî, din ve bilim adamı göç etmiştir. Bu dönemin meşhur sûfî ve muhaddisi Ebû Rahv Abdülmuiz b. Muhammed el-Horâsânî'dir. Bu muhaddis o kadar ünlüydü ki ta Endülüs'ten onu ziyarete gelenler vardı. Moğollar tarafından öldürülmüştür. (Uslu, 1338: 58).

Nizâmeddîn Mevlânâ: İbn Batûta; züht ve takva sahibi olup, halkın ona çok hürmet ettiği için, Kert Hükümdarı Melik Hüseyin'in amcasının oğlu olduğundan ve Melik Hüseyin'in ondan çekindiğinden bahsetmiştir (İbni Batûta 1983: 272). Devrin önemli din âlimlerindedir (Hândmîr, 1362: III/384-385).

Mevlânâ Celâleddîn-i Neseffî: Kertler zamanında Herât'ta kadılık yapmış olup dinî bilgisi oldukça fazla bir şahsiyettir (İsfizârî, 1338: I/443) .

Emîr Ali Nusred: Herât'ta Kertler zamanında kadılık yapmış olup dinî bilgisi çok fazlaydı (İsfizârî, 1338: I/461).

Kadı İzzeddîn: Herât'ta Kertler zamanında yaşamış önemli bir din âlimidir. Herât'ta yaşamış başka bir önemli din âlimi olan Hâce Gıyâseddîn'in hocasıdır (Abdürrezzak es-Semerkandî, 1974: I/88).

Şehabeddîn İsmail: Herât'ta Melik Fahreddîn-i Kert zamanında şeyhülislamlık yapmış (İsfizârî, 1338: I/437) dinî bilgisi oldukça yüksek bir şahsiyettir.

Kutbeddîn-i Çiştî: Herât'ta Melik Fahreddîn Kert zamanında şeyhülislamlık yapmış olup dinî bilgisi oldukça yüksekti (İsfizârî, 1338: I/445).

Zeynüddîn el-Hâfî: Zeynîyye tarikatının nisbet edildiği ünlü din bilgini ve sûfîsidir. Herât'ta yetişmiştir. Nakşibendî tarikatının kurucusu Bahaeddîn Nakşibend (ö. 791/1389) Herât'ta onunla birkaç kez görüşmüştür (Uslu, 1997b: 63).

Zeyneddîn Ebû Bekr-i Tayâbâdî (ö. 791/1388-89): Gûrlu Melik Gıyâseddîn Kert zamanında Herât Bölgesi'nde yaşamış (Devletşâh, 1997: II/325), rivâyete göre Emîr Timur ile de görüşüp onu etkilemiş bir şeyhdir. Emîr Timur adamlarından birisini huzuruna gelmesi için şeyhin yanına göndermiştir. Emîr Timur'un şeyhin yanına gönderdiği kişiye o, "benim Timur ile işim olmaz" deyip daveti geri çevirince Emîr Timur kendisi bizzat şeyhin yanına gelip onunla görüşmüştür (Mîrhond, 1358: IV/1036; Hândmîr, 1362: III/543; W. Barthold, 1990: 28).

Hoca Müeyyed: Herât'ın ünlü Şîf âlimlerindedir. Emîr Timur bu âlim ile sohbet etmiş ve ondan etkilenmiştir (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101-102; Köseoglu, 2007: sy.).

Bistamî (ö. 807/1404-5): Timurlu devri sûfilerindedir. Câmî ile fıkıh, Seyyid Celâleddîn Kirmânî ile hadis çalışmıştır. Kert Meliki Melik Muizeddîn Hüseyin'in karısı tarafından biri Herât'ın Hıyâbânı'nda, diğeri de Emîr Timur'un karısı tarafından Herât'ın pazarı yakınında bir hankâh inşâ ettirmiştir. Bistamî inşâ edilen yerlere gitmeyince Emîr Timur bir medrese inşâ ettirmiştir. Bistamî 1405 yılında ölmüş, Herât'ta Fahreddîn Râzî'nin türbesine gömülmüştür (Fikri Selçukî, 1967: 74-76).

Şeyh Necmeddîn: Timurlular devrinde yaşamış olup Herât'ın kerâmet sahibi evliyâlarındandır (Hândmîr, 1371: 337; Fikri Saljuqi, 1967: 142). Mezarı Gâzîrgâh yolundadır (Fikri Saljuqi, 1967: 142).

Mevlânâ Celâleddîn-i Ebivehî: Timurlular devrinde yaşamış, Mevlânâ Sadeddîn Mes'ûd Taftazânî ile çalışmıştır. 1410-11 yıllarında Mîrzâ Şâhruh'un İhtiyâreddîn Kalesi yakınında inşâ ettirdiği medrese ders vermiştir. Medresenin açılış töreninde Yar Ahmed'in oğlu Mevlânâ Nizâmeddîn Abdurrahman, Mevlânâ Celâleddîn Yûsuf-i Hallacî de bulunmuştur (Hândmîr, 1994: 354).

Mevlânâ Fahreddîn: Mîrzâ Şâhruh zamanında devlette resmî görevli olarak çalışmıştır. Dinî ilimlerdeki bilgisi çok ileriydi. Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh, dinî konularda hep ona danışmıştır (Hândmîr, 1994: 357).

Hâce Lütfullah (ö. 823/1420): Herât'ta kadılık yapmış, Herât Cuma Câmî'inde uzun süre vaaz vererek halkı aydınlatmış bir din âlimidir. Herât'ta ölmüş ve Râzî'nin türbesinin yakınında Hıyâbân'da gömülmüştür (Câmî, 1922: 29; Hândmîr, 1362: IV/5; Hândmîr, 1994: 355).

Gazi Kutbeddîn-i Ahmed: Dinî konularda Horâsân'ın otoritelerindendir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Herât'ta kadılık yapmıştır. 878/1424 yılında ölmüştür (Hândmîr, 1994: 408).

Emîr Gıyâseddîn-i Muhammed (ö. 829/1425-26): Büyük bir seyyah olup, çok yer gezmiş sonra da Bâdgîs'e yerleşerek dünya nimetlerinden elini çekmiştir. Buraya bir hankâh yaptırmıştır. Bulunduğu yer kısa zaman içerisinde birçok Müslüman'ın uğrak yeri olmuştur. Bâdgîs'de sulama kanalları açtırmış ve tarımı canlandırmıştır (Hândmîr, 1994: 354).

Mevlânâ Kemâleddîn Hüseyin-i Hârezmî (ö. 834/1430-31): İslâm dini ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bir ara İslâm'a aykırı fikirleri olduğu suçlaması yapılmışsa da ispatlanamamıştır. Özbeklerin Herât'ı işgali sırasında ölmüştür. Hocası Hacı Ebu'l-Vefâ'nın ayaklarının ucuna gömülmüştür (Hândmîr, 1994: 356).

Hâce Seniyiddîn-i Isfahanî (ö. 835/1432): Tefsir alanında çalışmalar yapmış ve Herât'ta ölmüştür (Hândmîr, 1994: 356).

Şeyh Zeyneddîn Ebû Bekir-i Kavafî (ö. 838/1435): Timurlular zamanında Herât'ta yetişmiş önemli dinî şahsiyetlerden olup (İsfizârî, 1338: I/309; Hândmîr, 1994: 357, 408; Fikri Saljuqi, 1967: 88) sûfidir. Yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir (Manz, 2007:

230). Dîni ilimlerle uğraşmış, İslâm şeriatı konusunda zamanın önemli bilginleri arasında yer almıştır. Herât'ta muhtesiblik yapmıştır (İsfizârî, 1338: I/309). Bir süre Sistân halkını aydınlatmak için Herât'tan ayrılmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/332). Seksen yıl civarında yaşamış ve vebadan ölmüştür (İsfizârî, 1338: I/309; Hândmîr, 1994: 357; Fikri Saljuqi, 1967: 88). Önce Mâlin'e, sonra Dervîşâbâd'a ve en sonunda da Herât'taki ıydgâh'a getirilip gömülmüştür (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/332; Fikri Saljuqi, 1967: 88).

Sadrüddîn Mes'ûd İbn Ömer el-Taftazânî (ö. 838/1434-35): Brockleman onun aslen Horâsân'daki Nesâ yakınında Taftazan köyünde 1322 yılında doğduğunu belirtmiştir. Kert Hükümdarı Melik Muizzeddîn zamanında Herât'ta dinî bakımdan hizmetlerde bulunmuş olup zamanın çok ünlü âlimlerindendir (İsfizârî, 1338: I/180, II/390-391; Rivorîa, 1918: 354; Fikri Saljuqi, 1967: 90; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 55). Emîr Timur zamanında Semerkand'da itibar görmüştür. Hârezm'de iken Melik Muizzeddîn'in ölümü üzerine mersiyeler yazıp Melik Gıyâseddîn Pîr Ali'ye göndermiştir (İsfizârî, 1338: II/391). Herât'ta bulunduğu süre içerisinde bölge halkını aydınlatmış ve onların dinî bilgilerini arttırmak için uğraşmıştır. Mezarı Serahs'tadır (İsfizârî, 1338: II/391; Abdürrezzak es-Semerkandî, 1974: II/54).

Şeyh Ebû Sa'îd-i Kâzurûnî (ö. 838/1434-35): Herât'ta hadis alanında çalışma yapan devrin önde gelen âlim ve zâhidlerindendir (Fikri Saljuqi, 1967: 89).

Şeyh Kâsım-ı Envâr (ö. 838/1434-35: Aslen Azerbaycanlı olup, Tebrîz'in Şenaâbad kasabasında doğmuştur (İsfizârî, 1338: II/406; Hasan-ı Rumlu, 2006: 207). Şeyh Sadrüddîn Erdebîlî'nin mürîdi olmuştur. Şeyh Evhamüddîn-i Kirmânî'nin öğrencisidir. Horâsân'a gelmiş ve Nişâbûr'da kalmıştır. Burada Horâsân'ın zahirî ilimlerle uğraşan bilim adamları tarafından hücumla uğrayınca Herât'a gelmişti (Hândmîr, 1362: IV/10; Hândmîr, 1994: 341, 356; Nevâî, 1995: 3; Hasan-ı Rumlu,

2006: 207) Mîrzâ Şâhruh ve Mîrzâ Baysungur döneminde Herât'ta bulunmuştur. Herât ahalisi kendisine çok hürmet etmiştir (Câmî, 1922: 70; Hândmîr, 1362: IV/10; Hândmîr, 1994: 341, 356; Nevâî, 1995: 3; İsfizârî, 1338: II /406; Hasan-ı Rumlu, 2006: 207; Ensârî, 1383: 219). Herât payitahtının büyükleri onun meclisinde bulunup müridi olmuşlardır. Fanatik dindarlar Mîrzâ Şâhruh'u hedef almışlardı. Şeyh Kâsım-ı Envâr'ın da Mîrzâ Şâhruh suikastinde rolü olduğu düşünülerek bir süre şehirden çıkarılmıştır (Hândmîr, 1994: 341; Nevâî, 1995: 3; Devletşâh, 1997: III/414; Hasan-ı Rumlu, 2006: 208; Gölpınarlı, 1983: 26-27; Ensârî, 1383: 220). Kâsım-ı Envâr bir süre Belh ve Semerkand'a gitmişse de daha sonra geri dönmüştür (Hândmîr, 1362: IV/11; Nevâî, 1995: 3; Devletşâh, 1997: III/414; Hândmîr, 1994: 356; Hasan-ı Rumlu, 2006: 208). Semerkand'da bulunduğu süre içerisinde Mîrzâ Uluğ Bey ona hürmette bulunmuş, bizzat yanına gidip ziyaret etmiştir (Hândmîr, 1994: 341; Hasan-ı Rumlu, 2006: 207). Kâbe'ye benzeyen bir dergâh yaptırmıştır. Hargîrd'de gömülmüştür (Hândmîr, 1362: IV/11; Hândmîr, 1994: 356).

Sadeddîn-i Kaşgarî (ö. 860/1456): Nakşibendî tarikatının önemli isimlerinden olup Herât'ta faaliyetlerde bulunmuştur. Bir müddet kendini ilme vermiştir. Mevlânâ Nizâmeddîn'in sohbetlerine katılmıştır. Herât'ta zamanın şeyhlerinden Seyyid Kâsım Tebrîzî, Mevlânâ Ebû Yezd Pûranî ve Şeyh Bahaeddîn-i (Ömer Şeyh Safiyüddîn, 1995: 365) ile karşılaşmış ve onlarla dinî sohbetlerde bulunmuştur (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 186). Abdurrahman-ı Câmî'ye de hocalık yapmıştır (Câmî, 1971: 13). Ali Şîr Nevâî ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur (Câmî, 1971: 97; Uslu, 1997b: 63).

Mevlânâ Celâleddîn-i Mahmud İmâmî (ö. 863/1458-59): Devrin önde gelen âlimlerinden olup, İhlâsiye Hankâhının şeyhidir. Mescid-i Kûsîye'de imamlık ve

hatiplik yapmıştır. Hâfız'dır (Nevâyî, 1995:130, 139). Mezarı İmam Fahreddîn Râzî'nin mezarının yanındadır (Fikri Saljuqi, 1967: 102).

Abdurrezzak es-Semerkindî: Herât'ta tahsil görmüştür. Hadis ilmini ünlü hadis âlimi olan babasından öğrenmiştir. Şeyhülislam Muhammedü'l-Cezerî'den (ö. 833/1429-30) ders almıştır. Fıkıh ve hadis alanındaki çalışmaları ile ün yapmıştır. Yirmi beş yaşında edebiyata merak salıp bu konuda da kısa sürede ünlenmiştir. Dokuz yıl Mîrzâ Şâhruh'un yanında kalmıştır. Mîrzâ Şâhruh onun için Herât'ın yarım fersah güneyinde Hisar-ı Şâdumân'ı yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/423). Hakkında Herât tarihçileri ve dil ve edebiyat kısımlarında ayrıntılı olarak bilgiler verilmiştir.

Hoca Ahrar (806-895/1404-1490): Tasavvufun önde gelen tarikatlarından birisi olan Nakşibendîlik, Herât'ta Hoca Ahrar'ın önderliğinde Orta Asya'nın siyasî hayatına hâkim olmaya başlamıştır (Günay-Güngör, 2007: 359).

Mollazâde Molla Osman: Kâbil Türkmenlerinden olan Lühûger Tümeni'nin Çarh adlı köyündendir. Mîrzâ Uluğ Bey zamanında on dört yaşında ders verecek kadar bilgiliydi. Bu bilgisini medreselerde ders vererek kullanmıştır. Bu nedenle ona Molla Mâder Zâd (anadan doğma âlim) derlerdi. Semerkand'dan Kâbe'ye gidip tavafdan sonra dönüşünde Herât'a gelmiş ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara onu bırakmamıştır. Onun âlimliği içtihat mertebesindeydi. Hafızası kuvvetliydi (Bâbür, 1970: II/278-279).

Hâce Şemseddîn-i Muhammed (ö. 863/1459): Hadis alanında çalışmalar yapmış, yaşadığı dönemde Herât câmilerinde vaaz vererek halkı aydınlatmıştır (İsfizârî, 1338: I/309; Hândmîr, 1994: 384).

Mevlânâ Celâleddîn-i Lütfullah (ö. 871/1467): Herât'ta kadılık görevinde bulunmuştur (Hândmîr, 1994: 407).

Emîr Seyyid Alâeddîn Abdullah el-Hüseyinî (ö. 883/1478): Ebû Sa'îd Mîrzâ zamanında Herât'a gelmiştir. Gevherşâd Medresesinde hocalık yapmıştır (Hândmîr, 1994: 518).

Mevlânâ Riyâzî: Zâve'de doğup büyümüş, Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında burada kadılık yapmıştır. Şiirleri de vardır (Hândmîr, 1994: 523).

Mevlânâ Kutbeddîn-i Yahya (ö. 877/1483): Mîrzâ Şâhruh'tan Ebû Sa'îd Mîrzâ zamanına kadar şeyhülislam olarak Herât'ta hizmet etmiştir. Dinî bilimlerde ileri derecede bilgi sahibidir (Hândmîr, 1994: 408).

Emîr Nizâmeddîn Abdülhay-ı Astarâbâdî: 892/1487 tarihinde Astarâbâd 'dan Herât'a gelmiş, Gevherşâd Medresesinde ders vermiştir (Câmî, 1922: 29; Hândmîr, 1994: 629).

Hafız-ı Gıyas (ö. 897/1491-92): Çağının önemli muhaddislerinden olup Herât'ta yaşamış ve ölmüştür (Hândmîr, 1994: 519; Fikri Saljuqi, 1967: 116; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 66).

Mevlânâ Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492-93): Timurlular devrinin önemli âlimlerinden olup (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 209), Nakşibendî tarikatının önde gelen kişilerindendir (Câmî, 1922: 97, 99; Câmî, 1971: 462-463; Şeyh Safiyüddîn, 1995: 209-217; Fikri Saljuqi, 1967: 108; Ensârî, 1383: 205).

İsfizârî'nin de belirttiği gibi Câmî yaşadığı dönemin “insanlığının güneşi” olmuştur (İsfizârî, 1338: I/26; Nevâî, 1995: 67-68). Herât'tan Semerkand'a gitmiş ve tekrar Herât'a dönünce Herât'ın Nakşibendî Şeyhi Saadeddîn'e intisap ederek, onun kızıyla evlenmiş, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hükümdarlığı döneminde Herât'ta önemli bir yer edinmiştir (Câmî, 1971: 13). Ünü Timurlu ülkesi ve Herât şehri dışında Hindistan'dan Mısır'a kadar yayılmıştır (Câmî, 1922: 100). Dinî halkın anlayabileceği

bir dille anlatarak anlaşılmasını ve uygulanmasını kolaylaştırıp özümsetmiştir (Câmî, 1922: 42). Herât'ta bulunduğu sırada ünlü astronomi bilgini Ali Kuşçu ile temas kurmuştur. Hakkında dil ve edebiyat kısmında daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Mevlânâ Burhâneddîn Ataullah el-Râzî (ö. 902/1497): İlim irfan sahibi, kavrama yeteneği yüksek bir bilim adamı olup Ebû Sa'îd Medresesinde ve Ali Şîr Hankâhında ders vermiş, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir (Hândmîr, 1994: 521).

Muinü'l-Miskin Muhammed Emin (ö. 907/1501): Herât Cuma Câmî'inde hadis öğrenmiştir. Daha sonra Herât kadısı olmuştur. 891/1486 tarihinde yazdığı *Meâricü'n-Nübüvve* adlı eseri Hz. Peygamber ile ilgilidir. Bu eserden başka dinî ve edebî eserler kaleme almıştır. Muinî mahlasını taşımıştır (Uslu, 1997b: 62).

Mevlânâ Kemâleddîn Mes'ûd Şirvanî (ö. 905/1499-1500): Câmî'nin hem müridi hem de şâkirdi idi. Câmî eserlerinin çoğunu onun yanında okumuştur. Câmî'nin *Nefâhât* adlı eserine şerh türünde yazı yazmıştır (Bâbü, 1970: II/279). Birçok bilim yanında dinî ilimlerle de uğraşmıştır. Gevherşâd Ağa ve İhlâsiye Medreselerinde çalışmıştır. Gazi Nizâmeddîn'in ölmesinden sonra Gevherşâd Medresesini bırakarak Gıyâsiye Medresesine gitmiştir (Hândmîr, 1994: 522).

Mevlânâ Hüsameddîn Hüseyin el-Vâiz-i Kâşifi (ö. 910/1504-5): İsfizârlıdır. Kâşifi mahlası ile bilinmektedir (Nevâî, 1995: 129-130). Hadis ve tefsir alanında çalışmıştır (Hândmîr, 1994: 523).

Hâce Şemseddîn Ebu'l-Mekarim (ö. 913/1507): Şeyh Ahmed Câm'ın altı göbek sonraki soyudur. Herât'ta yaşamıştır. Halkın ahlâkî değerlerinin İslamî olarak korunup geliştirilmesine hizmet etmiştir. Bir süre sonra Herât'tan ayrılmıştır (Hândmîr, 1994: 356).

Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed Kâyinî: Timurlular devrinde Herât'ta dinî ve ahlakî konularda halka hizmet etmiştir. Mîrzâ Şâhruh zamanında meydana gelen veba salgınında ölmüştür. *Habibü's-siyer*'de Herât yakınındaki bir medresede ders verdiği kayıtlıdır (Hândmîr, 1362: IV/13).

Mevlânâ Kemâleddîn Abdülvasî-i el-Nizâmî: Timurlular devrinde Herât'ta yaşamış, dinî ve ahlakî konularda halkın iyiye ve güzele ulaşması için çaba harcamıştır (Hândmîr, 1994: 520).

Gazi Şemseddîn-i Abdullah: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Herât'ta kadılık yapmış, Herât'taki Sultanî Medresesinde ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 519).

Muhyiddîn Muhammed b. Muhammed el-Berdeî (ö. 917/1511): Herât'tan Anadolu'ya gelmiş ve Bursa Ahmed Paşa Medresesinde müderrislik yapmıştır. Aynı zamanda bazı eserlere de haşîye ve şerhler yazmıştır (Uslu, 1997b: 62).

Hâce Şihabeddîn Abdullah el-Beyânî (ö. 922/1516): Ali Şîr Nevâî'nin maiyetinde bulunmuştur. Devlet işlerinde görev almıştır. Ömrünün sonlarına doğru Kur'ân-ı Kerîm çoğaltma işleri ile uğraşmıştır (Hândmîr, 1994: 514).

Mîrzâ Sahhaf: Mevlânâ Kâyinî ile birlikte halkın dinî konularda aydınlatılmasında büyük roller oynamıştır. Bu yetkisi bizzat Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh tarafından verilmiştir (Hândmîr, 1994: 360).

Mevlânâ Nizâmeddîn-i Abdülhayy el-Tabib: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminde Herât'ta yaşamıştır. Ali Şîr Nevâî'nin dergâhında çalışmıştır (Hândmîr, 1994: 521).

Gazi Nizâmeddîn-i Muhammed: Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanının büyük hukukçusu ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanının Herât'ta önde gelen ulemaları arasındadır. Dinin tereddüt edilen önemli konularında araştırmalar yapmıştır. Herât'taki Gıyâsiye ve

İhlâsiye Medreselerinde çalışmış, Herât'ın kadılığını yapmıştır. Mîrzâ Ebû Sa'îd'in adil bir yönetim sergilemesi için çaba sarf etmiştir (Hândmîr, 1994: 520; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 57).

Hâce Mansûr Bitikçi: Uzun süre Herât'ta Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın dava vekilliği ve soruşturma işlerini yapmıştır. Bir nevi savcılık yapmıştır (Câmî, 1922: 29; Hândmîr, 1994: 524; Nevâî, 1995: 117).

Mevlânâ Nizâmeddîn-i Abdülhak: Timurlular zamanında Herât müftüsü olarak hizmet etmiştir (Hândmîr, 1994: 523).

Mevlânâ Seyfi: Buhârâ'dan Herât'a gelmiştir. Ali Şîr Nevâî tarafından himaye edilmiştir. Hadis alanında çalışmış tekrar Buhârâ'ya dönmüştür (Hândmîr, 1994: 523).

Mevlânâ Nizâmeddîn-i Ziyaretgâhî (ö. 913/1507): İhlâsiye Medresesinde öğrencilik yapmış, Gıyâsiye Medresesinde hocalık yapmıştır. İhlâsiye Medresesinden ayrılması sebebiyle Ali Şîr Nevâî ile anlaşamamış, Herât'tan ayrılıp Belh'e gitmiş, burada Mîrzâ Bediüzzaman tarafından korunmuştur. Belh Cuma Câmî'inde vaazlar vermiş, bir süre sonra da buradan Kandeher'a gitmiştir (Hândmîr, 1994: 524).

Şeyhülislâm Mevlânâ Seyfeddîn-i Ahmed (ö. 916/1511): Soyu Mevlânâ Seyfeddîn Taftazanî'ye kadar uzanmaktadır. Dinî konularda halkı aydınlatmıştır. Kur'ân ve tefsir alanlarında çalışmalar yapmıştır. Herât Cuma Câmî yakınında medrese inşa ettirmiştir (Câmî, 1922: 43; Hândmîr, 1994: 525).

Emîr Nizâmeddîn-i Abdülkadir (ö. 925/1519): Dinî konularda uzman olup, Herât ulemaları arasındadır. Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında Herât'ta uzun süre kadılık yapmıştır (Hândmîr, 1994: 527).

Mevlânâ Şeyh Hüseyin: Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde meşhur olmuştur. Kelâm ve ahlak ilminde son derece bilgi sahibiydi. Bâbü (1970:

II/278) onun için: “Az sözde mana bulup, sözü yerinde kullanmak onun icadıdır.” demiştir. Devletin önemli konulardaki kararlarında onun dahli vardı. Mîrzâ Ebû Sa‘îd’in adamlarından olduğu için Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında ona haksızlık edildi.” Kaydını düşmüştür.

Mevlânâ Mürşiddîn-i Abdullah: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Herât’a gelmiş, Ali Şîr Nevâî’nin himayesine girmiş, İhlâsiye Medresesinde ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 629).

Emîr Nizâmeddîn-i Seydî-Ahmed ve Seyyid Mirek: Bu iki kardeş şair oldukları gibi dinî ilimlerle uğraşmışlardır. Bunlardan Emîr Nizâmeddîn Seydî olup, hadis alanında çalışmış ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Sultanî Medresesinde ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 629).

Emîr Cemâleddîn-i Ataullah: Timurluların son dönemlerinde yaşamış, Sultaniye Medresesi ve İhlâsiye Hankâhında ders vermiştir. Haftada bir gün Herât Câmî’inde vaaz etmiştir (Hândmîr: 1994: 529).

Mevlânâ İmadeddîn İbrahim: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Şâhruh Medresesinde ders vermiştir. Daha sonra Herât’tan Buhârâya gitmiştir (Hândmîr, 1994: 529).

Mevlânâ Şemseddîn-i Muhammed el-Hanefî: Herât yakınında Rûc isimli köyde doğmuştur (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 265). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında yaşamıştır. Dinî konularda uzmandı. Sultaniye Medresi’nde ders vermiştir. (Hândmîr, 1994: 530).

Mevlânâ Sadrüddîn-i Muhammed: Timurlular devrinde yaşamış olup, devrin önde gelen ulemalarından ders almıştır. Hanefî hukuku alanında çok ileri bir bilgiye

sahiptir. Herât'ta Gıyâsiye ve İhlâsiye Medreselerinde ders vermiş, Safevî işgali ile Herât'tan ayrılarak Sistân'a oradan da Kandehar'a gitmiştir (Hândmîr, 1994: 528).

Mevlânâ Sultan Ali-i Meşhedî (ö. 919/1513-1514): Çağının ulema ve seyyidleri arasındadır. Sultanî ve Bediyye Medreselerinde, İhlâsiye Hankâhında ders vermiştir (Hândmîr, 1994: 626). Yaşadığı dönemde Sultanü'l-hattafîn ve Kibletü'l-küttâb ve Zübdetü't-küttâb elkabıyla anılmıştır (Akbiyık, 2004: 163).

Emîr Sadrüddîn İbrahim-i Meşhedî (ö. 919/1513-14): Herât'ın seçkin ulemaları arasındadır. Uzun süre Bediyye ve Sultaniye Medreselerinde ve İhlâsiye Hankâhında ders vermiştir. İki oğlundan Emîr Muhammed İhlâsiye Medresesinde, Emîr Muhammed Hüseyin Cemâliye Medresi'nde dersler vermişlerdir (Hândmîr, 1994: 526).

Seyyid Nizâmeddîn Sultan Ali el-Musâvî (ö. 921/1515-16): Dinî ilimlerle uğraşmış, Kur'ân-ı Kerîm'deki önemli olaylardan ve mucizelerden bahsetmiştir. Halka dinî konularda rehberlik etmiştir. Oğlu Seyyid Efdal, Türk ve İran şiir sanatında ünlenmiştir. Mîrzâ Ebû Sa'îd'in maiyetinde bulunarak onun zamanında halkın şikâyetlerini soruşturmuş, bir nev'i savcılık yapmıştır.

Emîr Sadruddün Yunus el-Hüseyinî: Timurlular devrinde yaşamış olup Bediyye ve Gıyâsiye Medreseleri başta olmak üzere Herât medreselerinde dersler vermiş, Şeybanîler'in Herât'ı işgalleri sırasında halkın moralini yüksek tutmaya çalışmış, Şeybanîler zamanında Belh'e gitmiş ve orada şeyhülislâmlık yapmıştır (Hândmîr, 1994: 626).

Emîr Razüdidîn Abdül Evvel: Timurlular devrinde yaşamıştır. Anne tarafından Mevlânâ Kemâleddîn Abdürrezzak'a dayanmaktadır. Dinî konularda çalışmalar yapmıştır (Hândmîr, 1994: 27). Gıyâsiye ve İhlâsiye Medreselerinde ders vermiştir. (Hândmîr, 1994: 28).

Şeyh Nureddîn-i Muhammed (ö. 926/1519-20): Zeyneddîn Kavafî'nin torunudur. Timurluların son döneminde yaşamış, dinî konularda bilgili bir kişi olup fetva alanında uzmandır. Zamanın önemli ulemaları arasında yer almıştır. Timurlu Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Özbek Hükümdarı Şeybanî Han zamanında Herât Medreselerinde dinî konularda hocalık yapmıştır. Sanatsal faaliyetlerle de uğraşmıştır (Hândmîr, 1994: 528).

Mollazâde (ö. 938/1531-32): Asıl adı Şâh Kâsım b. Ahmed'dir. 869/1464-65 yılında Herât'a gelmiştir. Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd bizzat şeyhin yanına giderek hürmet göstermiştir (İsfizârî, 1338: II/266). Herât'ta kadılık yapmıştır. Adaleti ile ünlüdür. Aynı zamanda şair olup şiirler de yazmıştır (Hândmîr, 1994: 356-357). Osmanlı ülkesine gelmiştir. Burada *Osmanlı Tarihi* yazmıştır. Mollazâde başta olmak üzere Herât'tan Osmanlı ülkesine gelenlerin hepsi Hanefî mezhebindedir (Uslu, 1997b: 62).

Abdülvasî b. Fâdıl ed-Dimetokadî (ö. 944/1537-38): Anadolu'da doğmuş, Herât'ta eğitimini tamamlamış 1476 yılında Edirne'ye dönmüş Ali Bey Medresesinde müderrislik yapmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminin önemli âlimleri arasındadır (Uslu, 1997b: 61).

Mevlânâ Muhammed-i Câmî (ö. 969/1561-1562): Abdurrahman-ı Câmî'nin kardeşi olup dinî ilimlerde çalışmıştır. Herât'ın önemli ulemalarındandır (Nevâî, 1995: 16, 22). Herât'ta Şeyh Bedreddîn Câmî'ine gömülmüştür (Hândmîr, 1994: 406).

Herât'ta Orta Çağ'da yukarıda haklarında bilgiler verilen din âlimlerinden başka Mevlânâ Şemseddîn-i Berdaî, Mevlânâ İsmail-i Tebrîzî, Mevlânâ Hacı Muhammed-i Tebrîzî (Hândmîr, 1994: 529), Şeyh Şerafeddîn-i Mahmud el-Cezerî (ö. 833/1429-1430), Kadı Kutbeddîn-i Abdullah el-İmamî, Seyyid Burhâneddîn-i Eşrab, Mübarekşâh

(ö. 803/1400-1401), Mağribî lakabıyla meşhur olan Mevlânâ Muhammed (Fikri Saljuqi, 1967: 25), Şirin, Mevlânâ Safiyüddîn-i Huttelânî, Şeyh Mahmud Zengî Acemî (Câmî, 1922: 54), Şeyh Bedreddîn-i Ömer, Şeyh Azerî-yi İsferyânî, Seyyid Gıyâseddîn-i Fazlullah (İsfizârî, 1338: I/308; Fikri Saljuqi, 1967: 89, 308) daha isimlerinin tamamını burada vermemiz mümkün olmayan yüzlerce kişi yetişmiştir.

Görüldüğü gibi İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren bölge önemli bir dini merkez olmuştur. Bölgenin en büyük ve en önemli şehri olan Herât bu dönemde hadis toplama işleriyle uğraşanların, fıkıh tartışmalarında usta olanların sıkça uğradıkları bir şehirdir. Tüm Orta Çağ boyunca başta Herât Cuma Câmî olmak üzere bölgedeki hankâhlar, medreseler, çilehâneler dışarıdan ilim öğrenmek ve öğretmek için gelen insanlarla dolup taşmıştır. Moğol devri istisna edilirse bu bölgede hüküm süren devletlerin hemen tamamı şehre gelenleri korumuş, çoğu zaman teşvik etmiş ve onlara her türlü imkânı tanıma gayreti içinde olmuşlardır. Bu dönemde dini konularla uğraşanların büyük çoğunluğu halkı aydınlatmayı bir görev saymış ve câmiler ve çeşitli toplantı yerlerinde bu uğurda çalışmışlardır.

Dinî konularda çalışmalar yapan ve halkı aydınlatanlar içerisinde kadınların da olması dikkat çekicidir. Özellikle Timurlular devrinde şiir başta olmak üzere sanatın birçok alanında hizmet veren kadınlar dinî konularda da bu hizmeti sürdürmüşlerdir. Orta Çağ'da yaşamış ve kendini dinî konularda çalışmaya adanmış kişilerin çoğu çeşitli sanat dallarıyla da uğraşmışlardır. İstinsah, ciltçilik, tezhib ve şiir bu sanat dallarının en önde gelenleridir.

Bölgedeki dinî hayata bakıldığı zaman Orta Çağ'ın hemen her döneminde hadis alanında çalışmalar olmakla birlikte VIII-XII. yüzyıllar arasında bu çalışmaların daha fazla yoğunluk kazandığı görülmektedir. Dinî konularda çalışmalar yapanlar aslında

çoğu kere zamanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmuşlardır. Moğol devrinde çalışmalar az olsa da bu dönemde daha çok halka ümit verme, sabrı telkin etme ve Moğollar arasında İslâm dininin yayılması çalışmaları daha hız kazanmıştır. Gazneli, Selçuklu ve Gûr dönemlerinde ise dinî çalışmalar daha yoğundur.

Herât Bölgesi, tarihin eski yerleşim yerlerinden olması dolayısıyla çok eskiden beri kültürel ve sanatsal abidelerin geniş yer tuttuğu bir alan haline gelmiştir. Makedonyalı Büyük İskender'den başlayarak devam eden kültür ve sanat faaliyetleri genel olarak dinî etkilerle birlikte gelişip sürdürülmüştür. İslamiyet'ten önce bunun en güzel örneği Buda heykelleri ve Şerşek Tapınağı'dır. İslâmiyet'in ilk yüzyıllarından itibaren bir Müslüman şehri haline gelen Herât ve çevresindeki şehirler kısa zamanda bu dinin getirdiği evrensel ve sosyal hayat tarzı ile tanışmışlar ve bu hayat tarzının getirdiği sosyal ve kültürel eserler oluşturmuşlardır. Kertlerden itibaren hızla gelişen Herât şehri ve bölgesi, Timurlular zamanında gelişmesini tamamlamış ve her bakımdan en olgun dönemini yaşamıştır. Bölgenin Orta Çağ ile Yeni Çağ arasında gelişmişlik yönünden çok fazla farkı olmayıp her iki çağın en iyileri ve en aranan özellikleri bu şehirde hep bulunmuştur. Bunun en canlı örneği de Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a başarıyla geçiş yapan Timurlulardan sonra burayı devralan Bâbürlerin aynı kalitede gelişmeyi sürdürmüş olmasıdır.

ALTINCI BÖLÜM

SANAT VE KÜLTÜR

6.1. SANAT

Tarihin bütün devrelerinde İslâm dini mensupları, sanat alanında önemli eserler ortaya koymuştur. İslâm sanatı bütün yönleriyle ele alınırsa, bu sanatın hep kendine özgü bir damgasının olduğu kolayca anlaşılacaktır (Cahen, 1990: 230). Başlangıçta mimarî yapılar, hat, cilt ve nakkaşlık ile başlayan İslâm sanatları, daha sonra hızla çeşitlenmiştir. Geç Orta Çağlara doğru kendi resimlerini yaptıran, saraya insan ve hayvan figürleri resmettirmeye başlayan hükümdarlar görülmeye başlanmıştır. İslâm sanatı tek bir milletin mirası olmayıp, bu dini kabul eden bütün milletlerin ve yaşanan coğrafyaların ortak ürünüdür (*A Text-Book of the History of Architecture*, 1907: 136).

Sanatın birçok kolunda şaheserlerin meydana getirildiği Herât, tarihin eski dönemlerinden itibaren siyasî, kültürel ve ekonomik yönden çok önemli bir şehirdi. Sâsânîlerden İskender İmparatorluğu'na, İskitlerden Akhunlara ve Selçuklulardan Timurlulara kadar çok sayıda medeniyet ve milletin izlerini taşıyan bu şehir ve aynı adla anılan bölge, İslâmî dönemde hızla gelişme göstermiştir. Bölge, tarihin en eski dönemlerinden itibaren birçok kavimin uğrak noktası olduğundan, sinesinde çeşitlilik hazinesini barındırıyordu. İşte bu etnik yapıdaki çeşitlilik, sanattaki kalite ve çok yönlülüğü de arttırmıştır. Sayısız sanat dalında çok önemli eserler bu Herât şehrin ruhundan, gönlünden süzülerek etrafa yayılmıştır. Sâmâoğulları zamanında daha fazla

önem kazanmaya başlayan şehir, Gazneliler'in ikinci başkenti olması dolayısıyla kültürel yönden de göze çarpan bir konuma gelmişti.

Moğollar zamanında Herât şehri ve bölgesi tahrip edilmiş, bir kısım bilim adamı ve sanatkâr da burayı terk ederken bir kısmı da Moğolistan'a esir olarak götürülmüştür (V. Barthold, 1990: 59; Ensârî, 1383: 235).

Herât, Melik Gıyâseddîn ve Melik Fahreddîn zamanları başta olmak üzere Kertler devrinde gözle görülür bir canlanma yaşamıştır. Bu dönemde Moğol tahribatının izleri silinmeye başlanmıştır. Yapılan görkemli binalar, dînî, kültürel ve ilmî çalışmalar ile şehir canlılığa kavuşmuştur. Kertler zamanında şehrin emniyetli oluşu ve hükümdarların bakış açıları nedeniyle Horâsân'ın birçok yerinden din adamı, sanatkâr ve bilim adamı şehre gelmiştir (Seyf-i Herevî1944: VII).

Kısa zamanda Mâverâünnehr ve Horâsân'ı ele geçiren Emîr Timur, Belh ve Herât'ı önce tahrip etti, sonra da imara başladı (Wahab-Yaungerman, 2007: 64). Ancak Timur da Herât'ı ele geçirince, Moğolların yaptığı gibi Mevlânâ Kutbeddîn'in oğlu Mevlânâ Nizâmeddîn başta olmak üzere devrin önde gelen âlim, bilim adamı ve sanatkârlardan yaklaşık iki yüz kişiyi buradan Keş şehrine götürdü (Mîrhond, 1358: IV/1036). Emîr Timur'dan kısa bir süre sonra şehirde edebiyat ve güzel sanatlar başta olmak üzere sanatın birçok dalında yeniden gelişme başlamıştır (Câmî, 1968: II).

Tüm dünyada olduğu gibi Herât'ta da "Türk unsurunun galibiyetine İslâmlığın ve İslâm kültürünün galibiyeti eşlik etmiştir." (W. Barthold, 2006: 23). Bu galibiyet sadece cephede ve savaşta değil, ilimde, sanatta, kültür ve edebiyatta da kendini göstermiştir. Bazı yönlerden Emîr Timur'un haleflerinin asrı İran sanatının en güzel devresini teşkil eder. Timurlular devri özellikle kitaplar, el yazmaları, yazı güzelliği,

kâğıtların mükemmelliği, ciltlerdeki erişilmez zevk ve işleme sanatı bakımından dünyada emsalsizdir. Renklerin uyumu ve zerafeti göz kamaştırıcıdır.

İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren çok iyi gözle bakılmayan resim ve heykel alanında da Timurlular devrinin Herât'ında göz kamaştırıcı eserlere rastlanmıştır. Fildişi heykelcikler ve oymalı silahlar başka yerlerde yapılanların üstündeydi. Bu dönemde halıcılık da çok gelişmiştir. Halı deseni bakımından dünyanın diğer yerlerinden oldukça ileridir. Herât, bu sanat dallarından başka, ipek böcekçiliği, dokumacılık, hat, tezhib ve mensûcat gibi birçok alan da gelişme göstermiştir.

Herât'ta bu sanatsal çıkışı açanlar Emîr Timur'un oğulları ve torunlarıdır. Emîr Timur'un oğlu Mîrzâ Şâhruh, babasından sonra tahta geçince, hüner erbaplarının teşvik edildiği bir dönem başlamıştır (Câmî, 1968: II). Mîrzâ Şâhruh, kültüre âşık ve güzel sanatları koruyan bir hükümdardı (Kemal, 1954: 163). Tıpkı Osmanlılarda II. Murat döneminin Fatih döneminin hazırlayıcısı olduğu gibi, Mîrzâ Şâhruh dönemi de, Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemlerinin hazırlayıcısıdır. Bu dönemde temeli atılan her türlü sanatsal ve ekonomik faaliyetler sonraki iki hükümdar döneminde zirveye ulaştırılmıştır (Özcan, 2002: 900). Mîrzâ Şâhruh'un Herât'taki uzun süren saltanatı, sanat, yaratıcılık ve himaye açısından parlak bir dönem olmuştur. Bu parlak dönem, kendisinden sonra kelenler için iyi bir örnek teşkil etmiştir. (Gulbenkiyan, 2006: 111). Mîrzâ Şâhruh hem sanatçı hem de bir savaşçıydı. Onun döneminde Herât ile birlikte Semerkand da bilim ve sanat merkezi haline gelmiştir (Prawdîn, 2006: 502). Mîrzâ Şâhruh; Herât'ı, Semerkand ve Kâhire gibi zamanın önemli şehirleri arasına sokmak için çaba harcamıştır (Ensârî, 1383: 237).

Hükümdarlar, devlet görevlileri, hânedân mensupları ve diğer ileri gelenler tarafından yaptırılan pek çok konak; şiir, mûsîkî, nakkaşlık, hat ve resim sanatı başta

olmak üzere çok çeşitli sanat dallarının gelişme merkeziydi (Aka, 2000: 121; Ensârî, 1383: 237). Timurlulardan İskender Sultan, Mîrzâ Şâhruh, Mîrzâ Uluğ Bey, Mîrzâ Baysungur, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî başta olmak üzere birçok yönetici, Herât'ta sanatsal faaliyetleri ve sanatkârları desteklemişlerdir (Conby, 1993: 58; Ruthven-Nanji, 2004: 95). Bu yöneticiler sanatı desteklemekle, sanatsal faaliyetlerde bulunmakla kalmamışlar, aynı zamanda saraylarını ve konaklarını sanatın başarılarıyla süslemişlerdir (O'Kane: 1987: III/2).

Timurlular devrinde bilim, kültür ve sanat seviyesinin hızlı yükselişinde çok çeşitli unsurlar birlikte rol oynamışlardır. Bu dönemde sanatın hızlı yükselişinde farklı sanat merkezlerinden toplanan seçkin ustaların bir çatı altında birleştirilmelerinin rolü çok büyüktür. Emîr Timur; ipekçileri, dokuma, ok, zırh, cam ve porselen ustalarını Şam'dan, tüfekçiler, kuyumculuk ve mimarlıkta hünerli birçok sanat erbabını da Türkiye'den Semerkand'a getirdi (Klaviyo, 1975: 175). Emîr Timur'dan sonra ise Mîrzâ Şâhruh zamanında devletin başkentinin değişmesi dolayısıyla bu politika Herât'ın lehine devam etti. "Özellikle Mîrzâ Şâhruh ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara Herât'ta sanatçı ve yazarları toplayan hükümdarlar oldular." (Cahen, 1990: 264; Ensârî, 1383: 237; Wahab-Yaungerman, 2007: 64).

Mîrzâ Baysungur, Mîrzâ İbrahim ve Mîrzâ İskender gibi hükümdar çocukları, Gevherşâd Ağa ve Mülket Ağa gibi hükümdar ve şehzâde hanımları, Alike Kükeltaş ve Emîr Fîrûzşâh gibi emîrler, buldukları yerlerde sanatsal faaliyetleri desteklemişlerdir (Ensârî, 1383: 237; Akbıyık, 2004: 151-171).

Mîrzâ Baysungur; 834/1430-31 yılında Tûs, Nişâbûr ve Esterâbâd vâlisi olmasına rağmen Herât'ın kültür ve sanat hayatındaki çekiciliği sebebiyle buradan ayrılmamıştır (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 22-23). Herât'ta bu sanat aşığı genç mîrzânın

himayesi altında güzel sanatlar gelişmiş, mimarlık, hat sanatı ve tasavvuf felsefesi doruğa ulaşmıştır (Hândmîr, 1994: 343; Bilhan, 1988: 72; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 42). Mîrzâ Baysungur, Herât'ın sanat alanında kültürel bir merkez olmasını sağlamış ve onun, 1433'de ölümünden sonra da şehrin sanatsal önemi uzun süre devam etmiştir (Gray, 1979: 92).

Mîrzâ Uluğ Bey zamanında devletin merkezi tekrar Semerkand'a taşınmıştır. Bu dönemde Herât bir süreliğine de olsa eski ihtişamını kaybetmiştir. 1449 yılında Mîrzâ Uluğ Bey'in ölümü ile Semerkand'ın yıldızı sönmeye başlamış, Herat yeniden devletin başkenti olmuştur (Banarlı, 1971: I/423). Ardından da 1458 yılında birkaç aylığına da olsa Cihanşâh'ın şehri zapt etmesi, Herât'ın sanat hayatına ciddi bir sekte vurmuştur. 1470 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın şehri ele geçirmesi ve sanatkârları Tebrîz'e götürmesi de Herât'ın sanat hayatı için ciddi bir kayıptır (Özcan, 2007: 23).

Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde şehir âdeta yeni baştan imar edilmiştir. Bu dönemdeki olumlu ekonomik gelişmeler sanatsal faaliyetlerin de önünü açmıştır. Mîrzâ Ebû Sa'îd, Şehzâde Baysungur'un doğumu için Herât'ta büyük bir tören düzenlemiştir. Mayıs 1465 başlarından Temmuz 1465 sonlarına kadar Bâg-ı Zâgân çardaklar ve köşkler ile süslenmiştir. Köşkların etrafı Rum Kadifesi ve Çin altın işlemeli kumaşı ile bezenmiştir. Çalgıcıların hünerlerini sergilemeleri için her birine uygun yerler gösterilmiştir. Çünkü bunlar dünyanın her yerinden, korunan ülkeye (Memâlik-i Mahrûsa'ya) gelip yüce dergâhta bulunmuşlardır. Bu çalgıcılar görülmemiş derecedeki güzel hünerlerini sergilemişlerdir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 423).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, Herât'ı adeta medeniyetin ışığı yapmıştır (Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 38). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve yakın arkadaşı Ali Şîr Nevâî edebiyatçıları, sanatçıları, mimarları, ressamaları, eğitim ve bilim alanındaki en

büyük ustaları Herât'ta toplayarak şehri bir kültür ve sanat merkezi haline getirmişlerdir (Hândmîr, 1994: 531; Halman, 2006: 675; Kara-İşbilir, 2007: 24). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Herat; Horâsân, İnan ve Türkistan'ın kültürel başkenti haline gelmiştir (Terry, 1983: 15). Bu dönemde Herât sarayında fetih ve sefer düşüncesi, yerini eğlence meclislerine terk etmiştir (Aka, 2008: 174).

Herât şehri, fazilet ehli eşsiz insanlarla dolu idi. Bir iş üzerinde uğraşan herkes o işin en iyisini yapmak için çaba sarfederdi. Dönemin kaynakları Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi için: "Her işi mütehassısı eline vermek ve her başlanan işi muhakkak sona erdirmek", sistematik ve planlı iş yapmak yönlerini ayrı ayrı kaydetmiştir. Aynı durumu İsfizârî de bu şekilde kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: II/12; Aka, 1994: 214; Aka, 2000: 96).

W. Barthold da Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın dönemi için: "Baykara dönemi öyle acayip bir zamandı ki herkes yaptığı işi en mükemmel bir şekilde yapmaya çalışırdı." (W. Barthold, 1971: 70) demekle Timurluların ilk döneminden itibaren başlayan mükemmeliyetçilik anlayışının devletin son güçlü Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında doruk noktasına ulaştığını göstermektedir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın sanat hamiliği, Floransa'daki çağdaşı Lorenzo de Medici ile mukayese edilmektedir (Mahir, 2005: XXX, 118; Tezcan, 2007: 39). Bu zamandaki Herât da Floransa ile mukayese edilmektedir (Barry, 2004: 84).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hükümdarlığı zamanında Cengiz âdetlerinin birçoğu yeniden canlandırılmıştır. Hükümdarın kız kardeşiyle evli bulunan Altın Orda Hükümdarı Ahmet Han'ın oğlu Bahadır Sultan 1485 yılında sultanın kız kardeşi ile birlikte Herât'a geldiğinde Mîrzâ Hüseyin-i Baykara bunları Cengiz Han usulünde bir kurultay tertip ederek huzuruna kabul etmişti. Ziyafette kımız ve şarap içilmiş, şark

havaları çalınmıştır (Togan, 1981a: 382). Timurluların Herât'taki bu dönemi aynı olmasa bile birçok yönü ile Osmanlı Devleti'ndeki Lale Devri'ne benzemektedir.

Timurlular devrinin özellikle Mîrzâ Şahrûh'tan sonraki dönemi, belki de Abbasî Devleti'ndeki Hârun Reşîd dönemini de gölgede bırakacak bir eğlence ve çılgınlık devriydi. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın zamanı ise daha da ilginç bir zamandı. Sultanın oğulları, ordusu, Herât şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk altı-yedi yılında dindar bir hayat sürdüren hükümdar, sonraki kırk yılında ise hergün içecek derecede alkole yakın olmuştur. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın sanatsal yönü Timurlu resim sanatının büyük ilerleme kaydetmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Herat, çok eskiden beri başta Horâsân olmak üzere dünyanın birçok yerinden gelen insanların uğrak yeri idi. Ancak Timurlular zamanında bu özelliği daha da arttı. Şehirde sürekli yabancıları görmek mümkündü. Bu dönemde Herât, Hindistan'ın anahtarı ve Türkistan'ın kapısı olarak görülmekteydi. Şehre sadece ilim ve sanat öğrenmek için değil aynı zamanda öğretmek için de insanlar gelmekteydi. Bu tercihlerde şüphesiz ki sanatçıya verilen önem, destek, şehrin ve bölgenin istikrarlı ve güvenli oluşu çok etkili olmuştur (Ensârî, 1383: 229). Çalışma şartlarının iyi olması ve derin hoşgörü de bu tercihlerin sebepleri arasındadır. Bu dönemde Şiraz ve Semerkand başta olmak üzere Horâsân şehirlerinden, Irak'tan ve muhtelif bölgelerden birçok sanata buraya gelmiştir (Ensârî, 1383: 237).

Timurlular devrindeki Herât, kültür bakımından Sultan Mahmud zamanındaki Gazne ile mukayese edilebilir (Câmî, 1968: 11). Şehir, kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlular devrinde yaşamış ve bu dönemde ortaya çıkan Herât Ekolü, Osmanlılardan Bâbürlülere kadar bütün İslâm sanat merkezlerinde etkisini

hissettirmiştir. Herât, Mîrzâ Şâhruh'un eşi Gevherşâd'ın yaptığı külliye başta olmak üzere birçok yapıt ile süslenmiştir (Uslu, 1988: 216 vd).

Togan (1981a: 132, 286):

Bâbür (Bâbür, 1970: II/267): "Bütün sefahatın sebepleri, vasıtaları mükemmel, hazır, bütün tekellûf ve tene'um eşya ve edavatı âmade olan Herât gibi mamûr bir şehir." demekle Timurlular devrinde şehrin refahını, sanatsal faaliyetlerini ve eğlence dünyasını anlatmaktadır.

Timurlulardan sonra gelen Özbek Şeybanîler de Herât, Semerkand ve Belh'te önemli sanatsal faaliyetler meydana getirdiler (Ruthven-Nanji, 2004: 95). Ancak bu faaliyetler Timurluların gölgesinde kalmıştır. *Ahsenü't-Tevârih* yazarı Herât'ı "Cennete benzeyen şehir" (Hasan-ı Rumlu, 2006: 400) olarak övmüştür ki, gerçekten Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında Herât'ın güzelliği doruğa ulaşmış ve burası eşsiz bir şehir olmuştur (Glase-Smith, 2003: 178).

6.1.1. Resim ve Minyatür

Resim sanatı İslâmiyet'in ilk yıllarında heykel yapımı ile birlikte yasaklanmıştı. Belki bunda Arapların İslâmiyet'ten önceki yaşantılarında puta tapmış olmalarının rolü vardır. Bu sebeptendir ki uzun yıllar bu iki sanat dalı sönük kalmıştır. Bunların yerine minyatür²⁰² sanatı gelişmiştir. Ancak Geç Orta Çağların sonuna doğru (XV. yüzyıl) resim sanatı İslâm ülkelerinde gelişmeye başlamıştır. Öyle ki, Osmanlı padişâhı Fatih Sultan Mehmet, resmini yaptırmıştır. Timurlularda bahsedilen dönemde da resim ve heykel sanatı büyük gelişme gösterdi. Hatta denilebilir ki İslâm ülkelerinde resim sanatının en çok hayat bulduğu devlet Timurlular, şehir ise onların son dönem

²⁰² Minyatür, çok ince işlenmiş ve küçük boyutlu resimlere ve bu tür resim sanatına verilen addır. Orta Çağ'da Avrupa'da el yazması kitaplarda baş harfler kırmızı renkle boyanarak yapılırdı. Latince minium olan kurşun oksit kullanıldığından kelime buradan türemiştir. Türk ve İslâm dünyasında minyatür için nakış sözcüğü kullanılmıştır. Minyatür daha çok kâğıt, fildişi ve benzeri maddeler üzerine yapılmıştır.

başkentleri olan Herât'tır. Bu nedenle Timurlu devri sanatın gelişmişliğini özellikle resim ve minyatür sanatınının eriştiği yüksek olgunluk düzeyini (Manz, 2000: 515) anlatırken, Herat da kendiliğinden anlatılmış olmaktadır. Bu dönemde neredeyse “sanat eşittir Herât” durumu hâsıl olmuştur.

Müslüman memleketlerde vücuda gelen minyatür motifleri hep Orta Asya, Uygur ve Akhun resim sanatının talebesidir. Bağdat, Herât, İran, Semerkand ve İstanbul minyatürlerinde Hun tabir ettiğimiz aynı insan türüne rastlanmaktadır (Esin, 1959: 10). Timurlu hânedânı özellikle resim nüshalarına çok fazla değer vermiştir (Gulbenkiyan, 2006: 111).

Resimlerin pek azı XIV. yüzyılın başlarına ait olup çoğunluğu XV. yüzyılın başları ile aynı yüzyılın sonları arasında görülmektedir. Yetkin bu çalışmaların tamamında Çin tesirinin açıkça görüldüğünü ve bu eserlerin Çin sanatını da bilen Türk ustalar tarafından yapılmış olmalarının muhtemel olduğunu belirtmiştir.²⁰³

İran minyatür sanatı, İlhanlılar zamanında onların saraylarında çalışan Uygur ressamlarının getirdiği Uzak Doğu ve Orta Asya resim sanatının, dolayısıyla daha öncesindeki Hun sanatının tesirinde başlamıştır. Bu sanatta bundan sonra da Türk ressamlar hâkim rolü üstlenmişlerdir. XV. yüzyılın ilk yarısında Herât'ta Şâhruh'un sarayında Uygur ressamları büyük bir anlayış ve ustalıkla Çin, Uygur ve İran resmini birbirleriyle kaynaştırmışlardır (Aslanapa, 1997: 366). Gıyâseddîn'in, Paris Musee des Arts Decoratifs'de bulunan *Hümâ Hümayûn Minyatürü* bu zamanda Herât'ta yaratılmış bir şaheserdir (Seferoğlu-Müderrişoğlu, 1986: 114; Aslanapa, 1997: 366).

²⁰³ Suut Kemal Yetkin'in görüşlerini destekleyen en önemli kanıt ise bu dönemde Çin'e gidip gelen elçiler içinde sanatkârların olması, Çin'e gönderilen bir atın resminin yapılarak tekrar Timurlu ülkesine gönderilmesi başta olmak üzere elçilerin bu iki ülke arasındaki sanat akışını sağlamış olmalarıdır. Bkz. Hasan-ı Rumlu, 2006: 120; Hâfiz-i Ebrû, 1372: II/698.

Büyük bir ihtimalle bir Uygur ressamı olan Gıyâseddîn, İnan minyatürünün daha sonraki gelişmelerinde de rol oynamıştır. Üzerinde silahları ile ayakta bir Türk muharibini tasvir eden minyatür, Herât'ta 828/1424-1425 yılı civarında yapılmıştır. Bu minyatürler bir portre özelliği taşımakta olup Türk resim anlayışına bir diğer örnektir. 1468 yılında Herât'ta Mîrzâ Ebû Sa'îd'in yerini Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın alması ile yeni bir devir açılmıştır. Bütün bu olaylar XV. yüzyılda halâ Uygur etkisinin Herât sarayında etkisini sürdürdüğünü göstermektedir (Aslanapa, 1997: 366).

Paris Bimn. Nat. De Supp. Turc 1902'de, Uygur alfabesi ile kaleme alınan Çağatayca elli sekiz minyatürlü *Miracnâme*'de, hikâyeci bir üslupla *Mirac Menkıbesi* tasvir edilmektedir. Bu eserin Melik Bahşî tarafından Herât'ta 840/1436 yılında istinsah edildiği kayıtlıdır (Aslanapa, 1997: 366). Aslanapa (1997: 366): "Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın 1507 yılında ölümünden sonra İstanbul'a iltica etmiş olan oğlu Bediüzzaman bu yazmayı beraberinde getirmiş olabilir." demektedir.

Melik Fahreddîn Kert, İhtiyâreddîn Kalesi'nin kuzey tarafına yaptırdığı bargâhın duvarlarına çok güzel nakışlar ve resimler yapılmasını emretmiştir. Fahreddîn Kert, bu bargâhın batı tarafındaki duvarına Moğol Hükümdarı Ebû Sa'îd'in doğusuna da Şehzâde Yesûr'un resminin yapılmasını emretti. Ancak Yesûr'un resminin daha mahzun çizilmesini emretti. Bunda amaç Yesûr'un aşağılanması ve halk nazarında küçük gösterilmesi düşüncesidir (Seyf-i Herevî, 1944: 749).

Emîr Timur'un ölümünden sonra başkentin değişmesiyle birlikte sanat merkezi de değişmiş ve Herat, devletin yeni merkezi olmuştur. Mîrzâ Sâhrûh'un saltanatı zamanında 1433 yılında genç yaşta ölen heyecanlı sanat koruyucusu Mîrzâ Baysungur,

İran minyatür sanatına çok bariz bir milli istikamet veren, hat ve tezhib sanatlarının da programlarını yenileştiren bir kitap akademisi kurdu. Bu okul Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında son parlak dönemini yaşamış ve 1507 yılında Herât'ın Sâfevîler tarafından zapt ve yağma edilmesiyle ortadan kalkmıştır (Kühnel, 1952: 28).

Herât çığıırına ait birçok nefis yazma Mîrzâ Şâhruh döneminde meydana getirilmiştir. Paris'te Louis Cartier Koleksiyonu'nda bulunan Nizâmî'nin güzel bir *Hamse'si*, Mîrzâ Şâhruh'un mührünü taşımaktadır. Tahran'daki Gülistan Müzesi'nde bulunan Ca'fer Baysungurî'nin yazdığı (1429-30) *Şehnâme*, Timurlular devrinin bir şaheseridir. İhtiva ettiği yirmi iki minyatür, Herât resim çığıırının yüksekliğini göstermektedir. Bu minyatürler, parlak renkleri ve zengin ayrıntıları ile kendilerini belli etmektedirler. Gülistan Müzesi'nde bulunan bir *Kelile ve Dimne* yazmasının da son derece güzel minyatürleri vardır. Metropolitan Müzesi'ndeki 850/1446-47 tarihli yazmanın bir minyatürü de Timurlular devri Herât minyatürüne güzel bir örnek teşkil eder. Bu minyatür ince tekniğı, sahnenin samimi havası ve küçük figürleri ile XV. yüzyıl Herât çığıırının özelliklerini yansıtmaktadır. Eser, Hüsrev'i pınarda yıkanan Şirin'e bakarken göstermektedir (Yetkin, 1954: 176).

Mîrzâ Baysungur döneminde Herât'taki resimlerdeki şahısların çoğunluğu Hun tipindedir. Türkistan kıyafetleri ve başlarında Akhun miğferleri görülmektedir (Esin, 1959: 19). Bu da daha önce bu coğrafyada yaşamış olan Hun-Türk izlerinin halâ devam ettiğini göstermesi bakımından çok önemli bir belgedir. XV. yüzyılın ilk yarısında Herât'ta Mîrzâ Şâhruh'un sarayında Uygur resimleri büyük bir anlayış ve ustalıkla Çin

ve İran resimleri ile kaynaştırılmıştır. Uygur ressamı olan bu sanatçının çalışmaları daha sonraki İran resim sanatının gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır (Seferoğlu-Müderrişoğlu, 1986: 114).

Ömer Şeyh ve oğlu İskender Sultan'ın Şiraz vâililiği sırasında koruması altında kitap resimlemeciliği gelişmiş ve parlak bir dönem yaşamıştır. Onun 1414 yılında ölümünden sonra bu sanatçılar Mîrzâ Şâhruh'un emriyle Herât'a getirilmişlerdir (Gowing, 1983a: 453; Aka, 1994: 214; Eshenkulova, 2001: 31; Uluç, 2007: 63).

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdat ve Tebrîz'deki Celâyirli Okulu ile Güney İran'daki Şiraz Okulu gösterilmektedir. Yetkin (1954: 175), Şiraz'a genel olarak Timurlu çağının başlangıcı olarak bakılması gerektiğini söylemiştir. Emîr Timur, Şiraz başta olmak üzere ele geçirdiği şehirlerdeki sanatçıların bir kısmını Semerkand'a götürmüştür. Onun ölümünden sonraki dönemlerde Mîrzâ Baysungur tarafından Herât'a getirilmişlerdir (Aka, 2000: 142; Aka, 2005a: 104).

Semerkand, Şiraz ve Herât kültür merkezleri arasında XV. yüzyıl ilk yarısında irtibatın kurulması Şiraz ve Herât gibi iki okula ait minyatürlerde benzer özelliklerin görülme nedenini açıklamaktadır. Gerek Şiraz Resim Okulu'nda ve gerekse Herât Resim Okulu'nda insan ve manzara resimleri ustalıkla yapılmıştır (Gowing, 1983b: 459).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında kişisel portre ressamcılığı gelişmiştir (Hardy, 1972: 11). Herât'ta XV. yüzyılın ikinci yarısında Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yönetimi altında resmin gösterdiği parlak gelişmenin temeli buydu. Resim tarzlarının çokluğu ve ressamların bireysel damgası bu dönemden kalan Herât minyatürlerinin genel özelliğiydi. Herât'ta çalışan büyük minyatür sanatçıları topluluğu içinde Mirek,

Bihzâd, Hoca Muhammed, Şâh Muzaffer ve Kâsım Ali yer almaktadır (Ensârî, 1383: 241). Bunların en ünlüsü ise Kemâleddîn Bihzâd'dır (Fırat, 2011: sy.).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın sanatçı kimliği portrelerine de yansımıştır. Bihzâd'a atfedilen bir portresinde sağ elinde mendil, serçe parmağında taşlı bir yüzüğü, kuşağına soktuğu altın yaldızlı bir hançer ve pergelle belirlenmiştir. Necipoğlu, saltanat simgeleri arasında sık rastlanmayan pergelin çeşitli sanat dallarına meraklı ve şair olan sultanın çizim yeteneğini ya da matematiğe olan ilgisini yansıttığını ve saltanat sorgucunun da ona bilgili ve kültürlü bir hükümdar görünümü verdiğini belirtmiştir (Tezcan, 2007: 41).

1510 yılında Timur Minyatür Okulu Herât'tan Tebrîz'e taşınmıştır. Şiraz Okulu, Herât Okulu (Gray-Akimushkin, 1979: 179) ve Tebrîz Okulları Osmanlılara çok büyük tesirde bulunan okullardı (Rapidus, 2002: 263). Bu okulların en önemli temsilcisi Yavuz Sultan Selim zamanında meşhur olan ressam Şâhkulu'dur. O, Herât resim ekolünün devamıydı.

Şâhkulu, resim ve nakışta Bihzâd'ın mensup olduğu Herât kolunu temsil etmiştir. Şâhkulu, Timurluların meşhur nakkaşı Ağa Mirek vasıtasıyla veya doğrudan doğruya 916/1510 yılında ölen Herâtlı meşhur ressam Üstad Kemâleddîn Bihzâd'ın talebesiydi. Meşhur ressam Şâhkulu, Şâh Tahmasb Han'ın nigârhanesi reisi iken Yavuz Sutan Selim zamanında Amasya Vâlisi Şehzâde Ahmed'in yanında yirmi iki akçe yevmiye ile sanat icra etmiştir. Daha sonra İstanbul'a getirilerek önce yirmi iki akçe yevmiye ile hassa nakışhânesine alınmıştır. Bu zat İstanbul'da çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Şâhkulu daha sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine girmiş, bundan

sonra da baş nakkaş olarak yüz akçe yevmiye almıştır. Bu görevini Kanunî Sultan Süleyman zamanında da sürdürmüştür. Şâhkulu'nun kurmuş olduğu okul "Cemâat-ı Acem"²⁰⁴ nakkaşları adıyla İran ve Ceyhun çevresi Türk Sanatı'nı temsil etmiştir (Uzunçarşılı, 1985a: II/619)

Herâtlı minyatürcüler, İtalyan Rönesansı'nın Herât'taki çağdaşı olan başta ustaları Bihzâd olmak üzere Orta Çağ resim sanatının en güzel eserlerini meydana getirmişlerdir (Cahen, 1990: 264). Çin etkilerinden esinlenen minyatür Herât sarayında Bihzâd'ın yapıtlarıyla en seçkin ürünlerini vermek üzere çiçeklenmiştir (Ülgen, 2011: 209).

Ressamlar, Herât çığrına has olan ve bu eserlerin romantik ve lirik muhtevasına uygun düşen etkileyici bir üslûbu geliştirdiler. Figürler ince ve küçük ölçüde gösterilmeye başlanmış, engin ufukların, sünger gibi görünen dağların teşkil ettiği tezyinî bir manzara içine alınmıştır. Renkler parlak ve ahenklidir. İlk dönem Moğol renklerine birçok yeni ilaveler olmuştur (Yetkin, 1954: 175).

Timurlular ve Safevîler devrinde Herât'ta çok ünlü yazar ve ressamlar yetişmiştir. Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât'ta altmış minyatür ustasının olduğu söylenmektedir (Christiane, 2007: 252).

Mîrzâ Şâhruh zamanında Tebrîzli Ca'fer, Gıyâseddîn Nakkaş ve Halil Musâvvir minyatür ve hat sanatında isim yapmış önemli kişilerdir (Aka, 1981: 30, 193-194; Aka, 2005x: 73). Minyatür sanatında Herât en parlak devrini Timurlu Hükümdarı Mîrzâ

²⁰⁴ Osmanlılarda Cemâat-ı Acem nakkaşları dışında Cemâat-ı Rum adıyla nakkaş mektebi de vardı. Bkz. Uzunçarşılı, 1985a: II/619.

Hüseyin-i Baykara ve veziri sanatkâr, mûsîkîşinas, şair ve nakkaş olan Ali Şîr Nevâî zamanında yaşamıştır (Yetkin, 1954: 176).

XV. ve XVI. yüzyıllarda Herât çok seçkin ressamlar yetişmiştir. Mansûr, Şâh Muzaffer, Ağa Mirek, Kâsım b. Ali, Üstad Kâsım Ali Çehzekâsâî, Mevlânâ Hacı Muhammed Nakkaş ve Bihzâd bunların önde gelenlerindendi (Woods, 2006: 532; Tezcan, 2007: 39).

Herât minyatür sanatının Timurlu çağında uzmanlaştığı ve daha anlamlı hale getirdiği bir alan da şiirle resmin buluşturulmasıdır. Bu dönemde çok önemli edebiyat eserlerine minyatürler serpiştirilmiştir (Kühnel, 1952: 29).

6.1.2. Hat, Tezhib ve Nakkaşlık Sanatı

Hat sanatı denilince, Arap harfleri çerçevesinde oluşturulmuş güzel yazı sanatı akla gelmektedir. Bu sanat Arap harflerinin V-X. yüzyıllar arasında geçirdiği uzunca bir gelişme döneminden sonra ortaya çıkmıştır.

Hat, Orta Çağ'ın önemli Müslüman başkentleri olan Konya, Şam, Bağdat, Herât ve Semerkand gibi merkezlerde yaygın bir sanat dalı olarak kullanılmış ve Osmanlı Devleti zamanında en üst seviyeye ulaşıp Türk Hat Sanatı ismini almıştır (N. Yazıcı, 2005: 279).

Hat sanatının talîk, nes'talîk ve şikeste olmak üzere üç çeşidi İran-Horâsân coğrafyasında ustaca kullanılmıştır. Sözlükte “asma ilişirme” anlamına gelen talîk, VI ve XII. yüzyıllarda İran'da tevkî ve rikâ yazılarından geliştirilmiş bir yazı çeşididir (Serin, 2003: 251).

Talîk'in kırışık kumaşlı, düzensiz ve taşkın iplik yumağını andıran karakterleri tedricen tadil edilerek nes'talîk yazısıyla düzenli, sağlam ve zarif bir bünyeye kavuşturuldu (Serin, 2003: 214).

Talîk yazı, İranlı meşhur hattat Mîr Ali'den itibaren yaygın olarak kullanılmıştır (el-Fârûkî, 1999: 393). Yetiştirdiği öğrenciler bu sanatı uzun süre geniş bir coğrafyada ustalıklarla kullanmışlardır. Bu yazının belki de en ustaca kullanıldığı yer Herât olmuştur.

Gûrlular devrinde kitap yazma sanatı oldukça önemliydi. Gıâseddîn'in hükümdarlığı zamanında başta Herât olmak üzere birçok şehirde bununla ilgili okullar açılmıştı (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 152-153).

Herât'ta Timurlulardan önceki dönemlerde hat sanatı ile uğraşanlar hakkında fazla bilgimiz yoktur. Bu nedenle hat sanatıyla ilgili olarak Herât'ta Timurlular devrini ele alacağız. Ancak tarihi çok eskilere dayanan bu sanatın, yüzyıllardır kültür ve sanat merkezliği yapmış bir şehirde eski dönemlerde olmaması şüphesiz ki düşünülemez.

Timurlular devri sanat atölyelerinde hazırlanmış el yazmalarının hem tasarım olarak hem uygulama olarak mükemmel eserler vücuda getirmişler ve bu sanat dalında önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir (Brend, 2003: 102-107; Özcan 2007: 8). Kitap yazma işi bu dönemde özel bir ilgi görmüştür (Gulbenkiyan, 2006: 111). Bu dönemde Şiraz ve Herât olmak üzere birçok kentte çok ünlü nakkaşlar yetişmiştir (Câmî, 1922: 58). Nakkaşlık Herât'ta, medreselerde öğretilen bir sanat dalı olmuştur (Ensârî, 1383: 133, 238). Çok sayıda farklı ülkeyi kapsayan Timurlu İmparatorluğu, bünyesindeki nakkaşlığın gelişmelerinden dolayı söz konusu okullar muhtelif üslupların geniş bir deneyim çeşitliğini bir araya getirmeyi başardılar (Fırat, 2011: sy.).

Mîrzâ Baysungur, Herât'taki konağını zamanın bir akademisi haline getirmiştir. Mîrzâ Baysungur'un edebî yönünün yanında hattatlık yönü de vardı. Kendisi de çok güzel hat yazardı. Aynı zamanda edebiyattan da anlardı. O, Herât bağlarında çok çeşitli sanatkârları toplamış ve sanat meclislerin oluşmasını sağlamıştır (İsfizârî, 1338: II/25).

Tebrîzli Ca'fer'in 830/1426-27 tarihli bir arzı, bize buradaki sanat faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Ca'fer; kitap işleri, eşya bezemesi, saraydaki yapı işleri ve otağ dikiminden sorumlu idi. Kitap ve eşya bezeme işinde yirmi dört üstad ve yetmiş beş yardımcısının çalıştığı bilinmektedir. Arzın yazıldığı günlerde kütüphâne, üzerinde çalışılmakta olan dokuz kitap bulunuyordu. Bunları on dört sanatçı hazırlıyordu (Aka, 2005a: 105). “Mîrzâ Baysungur'un kurduğu atölyede birçok el yazması üretildi. Herât'ta Baysungur'un ve Muhammed Cûkî'nin *Şehnâme*si de burada üretilenler arasındaydı.” (Tezcan, 2007: 37). Tebrîzli Ca'fer yukarıda belirtilen arzında atölyenin çalışma durumu anlatılmıştır. İçlerinde *Gülistan*, *Şehnâme*, *Taberî Tarihi* gibi eserlerin bulunduğu dokuz kitabın üzerinde on dört sanatçının çalıştığı belirtilmiştir. Atölyede eşya bezeme, mimarlık ve otağ işlerinde çalışan ustaların isimleri ve yerleri ile o dönemdeki faaliyet yerleri hakkında da bilgi vermiştir (Tezcan, 2007: 32).

Timurlular devrinde hazırlanan sayfaların tezhiplerinde²⁰⁵ ilgi çekici değişiklikler olduğu görülmektedir. Karşılıklı sayfaların kenar tezhiplerinde ortak bazı özellikler bulunsa da arada çarpıcı farklılıklar vardı (Gulbenkiyan, 2006: 111). Yani her sayfa ayrı olup diğerinden farklı süslemelerle zenginleştirilmiştir.

Tabiat manzaralarını, manevî unsurlarla birleştirerek, kitap ressamlığında yeni bir yenilik yapmayı başaran da Bihzâd olmuştur (Aka, 2000:145). “Herât'ta süslenmiş yazma eserlerin tezhibli sayfalarındaki desenler oldukça küçük boyutlarda çizilmelerine rağmen, işçilikteki mükemmellikleri hayret vericidir. Bu kaliteli bir desen bilgisinin sonucudur.” (Özcan, 2007: 8).

²⁰⁵ Tezhib, Arapça bir kelime olup, altınlara yaldızlama anlamına gelmektedir. Ancak tezhib altınla yapılabileceği gibi boya ile de yapılmaktadır. Daha çok yazma kitapların sayfalarını, hat levhalarının kenarlarını süslemede kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Züber, 1971: 85.

Lâke-Ruganî,²⁰⁶ Çin ile kurulan ilişkiler sonucu öğrenilen ruganî tekniği ilk olarak Timurlular devrinde Herâtlı ustalar tarafından büyük bir maharetle uygulanmıştır. Herât'taki ciltlerde kırmızıya çalan ve Çin'den gelen süsleme unsurları mitolojik sembolü hayvan figürleri, kuşlar ve kelebeklerle zenginleştirilmiştir. Bahçe manzara resimleri de yeni bir tarz olarak kullanılmıştır. XV. yüzyılda Timurlular devrinin ciltçilikte ünlü olan ustaları Kıvâmeddîn Mevlânâ, Abdurrahman Hâce, Mahmud Hâce'dir (Özergin, 1976: 484).

Mîrzâ Şâhruh'un oğlu Mîrzâ Baysungur tarafından kurulan ve Hattat Tebrîzli Ca'fer'in (İsfizârî, 1338: II/35) başkanlığını yaptığı bu kütüphâne ve kitap sanatları akademisinde bulunan kırk kişilik heyet içinde Nakkaş Emîr Şâhî ile Gıyâseddîn de bulunuyorlardı. Saray nakkaşları *Şehnâme*'yi resimlemişler, meşhur şair Nizâmî'nin (1140-1203) *Hamse* adıyla tanınan *Mahzenü'l-Esrâr*, *Husrev ile Şirin*, *Leyla ile Mecnûn*, *Heft Peyker*, ve *İskendernâme*'den müteşekkil manzum eseri ile Sa'dî'nin (1182-1192) meşhur *Bostan ile Gülistan*'ı resimlemeye ilgi duymuşlardır (Yetkin, 1954: 175).

XIV. yüzyılın son yirmi yılı ile XV. yüzyılın ilk yirmi yılında Batı İran Boya Sanatı belirdi. Daha sonraki yıllarda Herât'ta bu sanat daha da ilerlemiştir (Dani, 1996: 53).

Özetle XV. yüzyılda Timur'un torunu Mîrzâ Baysungur, kendisinden sonra gelen Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve onun arkadaşı Ali Şîr Nevâî'nin kütüphânelerindeki resim akademilerinde yaşatılan tezhib ve minyatür Orta Çağ'da Herât'taki önemli sanat dalları arasında zengin örneklerin verildiği bir alan olmuştur.

²⁰⁶ Mukavva, deri veya tahta üzerine çeşitli boyalarla ve altınla yapılan bezemeleri bir çeşit vernik ile kaplayarak meydana getirilen eserlere denir. Bkz. İnay, 2006: 3.

Bâbü hatıratında Ebû Sa‘îd döneminde Herât’taki hattatların isimlerini verirken şu ustaları saymıştır: Sultan Ali Meşhedî, Sultan Muhammed Nur, Mevlânâ Mecnûn, Mîr Ali Herevî. Nakkaşların isimleri ise Bihzâd, Ağa Mirek, Mevlânâ Ali, Emîr Halil, Şâh Muzaffer, Ca‘fer-i Tebrîzî’dir. İsfizârî de eserinin II. cildinde aynı isimleri kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: II/36; Bâbü; 1970: II/277).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında yaşamış olan musâvvîr²⁰⁷ ve nakkaşlar ise Bihzâd, Ağa Mîrek, Kâsım Ali, Mevlânâ Ali, Mîr Ali-i Herevî, Emîr Halil, Hâce Gıyâseddîn’dir (Uslu, 1998: 217). Câmî (1922: 28) ve İsfizârî (1338: II/36) de şu isimleri kaydetmişlerdir: Mevlânâ Marûf, Mevlânâ Şemseddîn el-Herevî, Mevlânâ Ezher, Mevlânâ Şehâbeddîn Abdullah, Mevlânâ Şeyh Mahmud, Mevlânâ Pîr Ali-i Herevî, Mevlânâ Abdullah Oğlu Pîr Ali Herevî, Vâsî-i Herevî.

Mevlânâ Pîr Ali-i Herevî birçok alanda hünerinin yanında aynı zamanda nes’talîk ustasıydı. Beş yıl Herât’ta kalmış nes’talîk alanında öğretmenlik yapmış ve 955/1528-29 yılında da buradan ayrılmıştır. Çeşitli alanlarda isimleri zikredilirken değinilecek olan Ali Meşhedî de aynı zamanda nes’talîk ustasıdır (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/36).

6.1.3. Ciltçilik

Ciltçilik²⁰⁸ İslâm ülkelerinde basit olarak başlamış, şaşılacak kadar kısa bir sürede gelişerek incelik ve güzellikleri sinesinde barındıran bir sanat haline gelmiştir (Ahmed Çelebi, 1976: 171). VII-XII. yüzyıllar arasında büyük gelişme gösteren Arap,

²⁰⁷ Nakışı yapana nakkaş ya da musâvvir denilirdi.

²⁰⁸ Bir dergi veya kitabın yapraklarının dağılmadan ve sırası bozulmadan bir arada tutabilmek için yapılan koruyucu kapağa cild denilmektedir. Arapça’da deri anlamına gelmektedir. En uygun malzeme olarak deri kullanılır. Ciltçiliğin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak gelişimi kâğıdın icadından sonra olmuştur. Koyun, keçi, ceylan gibi çeşitli hayvanların derisi kullanılmıştır. Ciltleme işine teclîd, bu işi yapana mücellid (ciltçi) denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnay, 2006: 3.

Memlûk ve Mağribî üslupları sonradan gerilemeye başlarken, klasik üsluplar dediğimiz Hıtayî ve Herât üslupları adı altında XVIII. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür (Züher, 1971: 90).

XIV. yüzyılda Herât üslubu, Türk klasik ciltlerinin en güzel örneklerini vermeye başlamıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda Timurlular devrinde daha da gelişmiş, XVII. yüzyılda Buhârâ-yi Cedîd adıyla yeniden canlandırılmaya çalışılmış ve bir süre sonra da tamamen bozulmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere *Humâ Hümâyûn* adlı minyatür bu zamanda Herât'ta yapılmış bir şaheserdir (Timurtaş, 1992: 454).

Mîrzâ Baysungur'un 836/1432-33'te ölümünden sonra oğlu Mîrzâ Alâüddevle'nin Mîrzâ Uluğ Bey tarafından ortadan kaldırılması ve sanatçıların Semerkand'a götürülmesi ile Herât Okulu bir süre duraklamıştır. Bu yüzden 851/1447-48'de Mîrzâ Şâhruh'un ölümü ve Mîrzâ Alâüddevle'nin Herât'ı elde etmesiyle, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemine kadar olan devreden hiçbir önemli yazma bulunmamaktadır. Ancak 1433 ile 1447 arasındaki dönemde yapılmış birkaç kaliteli Herât eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Mîrzâ Baysungur'un kardeşi Mîrzâ Muhammed Cûkî'ye atfedilen *Muhammed Cûkî Şehnâmesi* ile Londra Royal Asiatic Society'deki yazma ve Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Nizâmî'nin *Hamse*'sidir (Timurlular Dönemi Minyatür Sanatı, 2011). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hükümdarlığı döneminde çalışmalar diğer her türlü sanatsal faaliyetler gibi doruğa ulaşmıştır. Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemlerinde bu sanatlar altın çağını yaşamışlardır (İnay, 2006: 19).

Timurlular devrinde Herât'ı merkez yapan Mîrzâ Şâhruh buradaki meşhur kütüphânesinde için birçok nakkaş çalıştırmıştır. Bu nakkaşlar kitap süsleme alanında çok büyük katkı sağladılar. Bunlar arasında Nakkaş Halil, Timurlular devrinde zamanın

dört harika sanatkârından biri sayılmaktaydı (Yetkin, 1954: 175). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında ise Mevlânâ Kivâmüddîn önemli üstadlar arasında en önde geleniydi (Uslu, 1998: 217). Kitap ciltçiliği sanatı Mîrzâ Baysungur zamanında Herât'ta kurulan sanat atölyelerinde XV. yüzyıl ortasına kadar kalitesini düşürmeden sürdürmüşlerdir (İnay, 2006: 19).

Bu dönemde meydana getirilen önemli şaheserler içinde Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserinin Tahran'da Gülistan Müzesi'nde bulunan Baysungur nüshasındaki Nakkaş Halil'in resimlerini, Paris Milli Kütüphânesi'nde bulunan Ali Şîr Nevâî Külliyyatı'na (Suppl. Turc. 316) ve *Hamse-i Nizâmî*'ye (Suppl. Pers 985) Mahmud Müzehhib tarafından Oxford'da Bodlean Kütüphânesi'nde (n.2121) bulunan *Hamse-i Nevâî*'ye ressam Kâsım Ali tarafından Ali Şîr Nevâî'nin iştiraki ile yapılan resimleri Topkapı Sarayında, Evkaf'da Türk-İslâm Eserleri Kütüphânesi'nde ve Yıldız Kütüphânesi'nde Ali Şîr Nevâî ve Nizâmî'nin eserlerinin musâvver nüshalarındaki resimlerini saymak mümkündür (Togan, 1981a: 89).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminde, Lake cilt sanatı doğrudan mukavvalar üzerine altın yaldızın işlenmesiyle yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemden önce yapılanlar ise siyah deri üzerine işlenmekteydi (Gulbenkiyan, 2006: 119).

Hat, resim, minyatür, cilt ve daha birçok sanat dalının gelişmesinde kâğıt önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Herât'ta kâğıt yapılmaktaydı. Pahalı kâğıtlar ise ipekten yapılıyordu. Ancak Semerkand bu konuda daha ileri bir seviyedeydi (Ensârî, 1383: 248).

6.1.4. Çinicilik

Herât'ta çinicilik oldukça gelişmiş bir sanat dalıydı. Moğollardan itibaren gelişmeye başlayan ve Timurlular zamanında en olgun dönemini yaşayan çinicilik,

Herât mimari eserlerinin en önemli süsüydü. Bu dönemdeki süslemelerde genel olarak mavi renk hâkim olmuştur. Özellikle Gevherşâd Ağa'nın yaptırdığı eserlerde ve bu eserlerin minarelerinde çiniciliğin en muhteşem örnekleri görülmektedir.

6.1.5. Maden Sanatı

Selçuklular devrinde üretilen metal eşyaların önemli merkezlerinden birisi Horâsân ve özellikle Herât olmuştur. XI. ve XII. yüzyılda da kazıma tekniği ile dekorlanmış tunç işler çok ileriye. Bunlar arasında çeşitli buhurdanlıklar,²⁰⁹ aynalar, havan ve şamdanlar başta gelmektedir (Aslanapa, 1997: 333). XII. yüzyılda Horâsân coğrafyasında kakma motiflerle süslenmiş metal eşyalar bulunmuştur. Bulunan bu eserler yalnızca üzerlerindeki süsleme motifleri ile değil, aynı zamanda süslemelerde takip edilen düzen, üretim tekniği ve biçimindeki farklılıklar yönünden de kendilerinden önceki eserlerden farklılık göstermektedirler. Yaklaşık olarak milâdî 1100 tarihlerine kadar tabaka olarak üretilen pirinç ve bronz, ya kaliteli ürünlerin yapımında yan ürün olarak veya düşük değerdeki üründe kullanılmaktaydı. Herât tekniğinde ise bu pirinç ve bronzlar en kaliteli ürünlerin ortaya çıkmasında kullanılmaya başlanmıştır. XII. yüzyılda Herât'ta tabaka bronz, testi yapımında yaygın olarak kullanılmıştır. Kullanım amacına göre büyüklüklerinde değişiklik gösteren bu testiler konik ağızlı ve göbeğine bir sap eklenmiş şekilde yapılmıştır.

Herât'ta eskiden beri var olan gümüş işlemeciliği bu dönemde tabaka halinde üretim endüstrisine girerek şehrin üretim hayatında rol oynamaya başlamıştır. Gümüş üzerindeki süslemeler, kabartma yaldızlama ve savat kakma tekniği²¹⁰ ile yapılmaktaydı (Piyadeoğlu, 2008: 145).

²⁰⁹ El ibriği, abdest ibriği.

²¹⁰ Yaldızlama ve savat tekniği objelere altın, gümüş ve siyah renkler vermekteydi.

Altın renginde olan Herât Bronzu'na gümüş kakma işlemler yapılırken farklı renkler elde etmek üzere üretim sürecinde başta bakır olmak üzere değişik maddeler kullanılmıştır (Piyadeoğlu, 2008: 145).

Tasarımları hayli karmaşık ve keskin çizgileri olmasına rağmen bronz ve pirinçten yapılan bu eserler küçük detaylar da düşünülerek göze çok hoş gelecek şekilde ustalıkla yapılmışlardır. 1148 yılında Herât'ta yapıldığı kabul edilen bir kalem kutusu bu tekniğe verilen en önemli örnektir (Grube, 1967a: 76; Piyadeoğlu, 2008: 146; Kaya, 2009: 56).

Herât tekniğinin gelişmesinin zorunlu bir sebebi de XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan değerli maden sıkıntısıdır. Gümüş az ve pahalı olduğundan, sadece para basımında, dönemin zengin sınıfının süsleme ve mutfak eşyalarında kullanılmıştır. Gümüş madenin azalmasının zorunlu bir sonucu olarak bronz kullanılmıştır. Herât tekniği Anadolu'dan Mısır'da kadar geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Özellikle Anadolu'da Siirt yöresini etkilemiştir (Grube, 1967: 76). Yukarıda da bahsedildiği gibi gümüş ve bronzun az ve pahalı olması, ustaların Herât'ta yeni bir teknik uygulamalarını zorunlu kılmıştır. Her geçen gün bu tekniğe yeni unsurların katılması ile maden işleme sanatında çığır açılmıştır (Piyadeoğlu, 2008: 147).

559/1163-1164 yılında Herât'ta Zincanlı tüccar Reşîdüddîn Azizî İbn Ebu'l-Hüseyin için Muhammed b. Abdülvâhid tarafından tunçtan yapıлып Mes'ûd b. Ahmed tarafından dekorlanmış olan ayaklı ve kulplu bakraç oldukça kıymetlidir. Kitâbesi mevcut olup on sekiz santimetre çapındadır. Beş yatay kuşağa bölünmüş olan gövdenin, üst kenarında bir sıra kuş (ördek) figürlerinde dar bir frizle²¹¹ başlayarak her bölüm de ayrı dekorlanmıştır. Bundan sonra gelen geniş kuşak da, iki ejder arasında oturan bir

---

²¹¹ Yukardan aşağı dar bir şerit.

figürden ibaret yuvarlak madalyonlarla kesilen kitâbe, insan başı ve vücudu ile nihayetlenen harflerle, konuşan yazı denilen bir sülüsle yazılmıştır. Eskiden Prens Bobrinsky Koleksiyonu'nda olduğu için onun adını almıştır (Allan, 1982: 13; Aslanapa, 1997: 334-335).

Aslanapa (1997: 335): “İnsan ve hayvan başı ile biten bu çeşit yazılar, özellikle maden işlerinde XII. yüzyılda Horâsân ve Orta Asya'da gelişmiş ve oradan da İran'a geçmiş olmalıdır.” demektedir.

Herât tekniği metal işleme sanatına biri estetik, diğer ikisi ekonomik ve kültürel anlamda üç özellik katmıştır. Maden işleme teknolojisi ve üretilen ürünler Herât tekniğinin uygulanışına kadar sıradan özellik taşıırken bu teknikle birlikte kaliteli işçilik yapılmaya başlamış ve estetiğin en üst seviyeye çıktığı ürünler üretilmiştir. Bu tekniğin ikinci etkisi ise Horâsân'ın ekonomik ve kültürel hayatına olmuştur. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca Horâsân halkı bu tekniği sahiplenerek üretime devam etmiştir. Yapılan üretim ve ihracat sayesinde Horâsân'ın dolayısıyla Herât'ın kültürel özellikleri her zaman ön planda kalmış olup bu kültür ve teknoloji karışımı teknik, daha geniş coğrafyalara yayılmıştır. Ayrıca bu sanatın ticaretini yapan pek çok insan zengin olmuştur (Allen, 1982: 13; Piyadeoğlu, 2008: 147).

775/1374-75 yıllarında Herât'ın Kert emîri tarafından bayramlarda dağıtılması için bronzdan bir şerbet kazanı yaptırılıp avlunun güney batısına konulmuştur. Kazan yaklaşık beş buçuk metre genişliğinde olup derinliği bir metreden daha fazlaydı. (Brandenburg, 1977: 29; Wahab-Yaungerman, 2007: 64). Kazanın etrafında iki sıra yazı vardır. Birinci sırada *Kur'ân-ı Kerîm*'den âyetler, kazanı yaptıran Muhammed b.

Muhammed b. Muhammed Kert ve 777/1375-76 tarihi yazılıdır.²¹² İkinci sırasında ise Sa'dî-i Şirâzî'den beyitler yazılmıştır.²¹³

Görüldüğü gibi Selçuklu devrindeki Herât tekniği bölgede kendisinden sonraki devletler tarafından uzun yıllar yeni ilavelerle devam etmiştir. Timurlular ise bu sanata yeni bir soluk getirmişlerdir.

XV. yüzyılın sonlarına doğru kapların biçimleri de boyutları da değişmiştir. Bu yüzyıldaki su kaplarıyla ilgili örneklerin çoğu maşrapalardır. Genellikle pirinçten yapılmışlardır. Bunların bazılarında ejder biçimi oluşturan S şeklinde kulplar da görülür. Altın ve gümüş kakmalı ve küçük boyutlu örneklerdir. Yüksek olmayan bir kaide üzerine silindirik bir boyun kısmı, gövde ile boyunun birleştiği yerde bir bilezikten oluşmuştur (Kök, 2006: sy.; G. Kaya, 2009: 56). Küçük maşrapaların en erken tarihli örneği Habibullah İbn Barzânî tarafından 1461-62 yıllarında yapılanıdır. Eser, Berlin İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Timurlular devrinde maden işleme üzerindeki yazılar çoğunlukla Farsçadır. Kitâbesinde sanatçı adı işlenen Timurlu klasik dönemi maden örnekleri fazla olmamakla birlikte, kitâbesinde sanatçı adının yanısıra bânî adı ve yapım yeri yazılı bir maşrapa örneği bu dönem için oldukça önemlidir. Eserin kitâbesinde 1447 tarihinde Muhammed İbn İbrahim el-Cohorî tarafından Mîrzâ Hüseyin-i Baykara için Herât'ta yapıldığı ibaresi Herât'ta bir atölyenin olduğunu gösterir (G. Kaya, 2009: 59).

Herât'ın demir kapısı üzeri maden işçiliğiyle süslenmişti. Bu kapının üzerinde bir de kitâbenin bulunduğunu Timurlu dönemi tarihçileri haber vermektedir. Kapılardaki bu süslemeler Timurluların öncesinde yapılmıştır. Emîr Timur Herât'ı alınca şehrin süslemeleri kıymetli olan ve üzerinde kitâbesi olan demir kapıları buradan

²¹² Bu tarihlerde Kertlerin başında Melik Gıyâseddin Pîr Ali'nin olduğu bilinmektedir.

²¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Wolfe, N. H., Herât: A. Pictural Guide, Kabul, 1966: 10, 182 den naklen Uslu, 1997: 72.

Keş şehrine yollamıştır (Mîrhond, 1358: IV/1036; Ensârî, 1383: 171). Ancak araştırmamız sırasında Emîr Timur'un götürdüğü bu kapı hakkındaki bir bilgiye başka hiçbir kaynakta rastlanılmamıştır.

Timurlu minyatürleri incelendiğinde maden eşya betimlemelerinin çok fazla olduğu görülmüştür. Sık sık betimlenen bu eşyalar genellikle çan gövdeli, boyun kısımları çeşitli yükseklikte ve şekillerde olan şamdanlardır. Sultanların da bizzat maden sanatıyla ilgilendikleri yukarıda verilen Mîrzâ Hüseyin-i Baykara örneğinden anlaşılmaktadır (G. Kaya, 2009: 61). Timurlu sanatı uzak ülkelerle olan ticarî ilişkiler dolayısıyla da hem değişik kültürleri etkilemiş hem de bu kültürlerden etkilenmiştir. Buna verilecek en iyi örnek Timurlular ile Venedik ve Cenevizliler arasında da sanat yönünden birbirlerine etkide bulunmuş olmalarıdır (G. Kaya, 2009: 63).

6.1.6. Resim, Minyatür, Hat, Tezhib, Cilt ve Maden Sanaçıları

Mevlânâ Marûf: Yetenekli bir hattat olup aynı zamanda hatipti. Ahmet Celâyir'in maiyetinde bulunmuş, sonra onunla arası açılıp horlanmış, Mîrzâ İskender'in Şiraz'ı yönetmesi esnasında buraya getirilmiştir. Keçeden oluşan kaliteli bir şapka giyerdi (Hândmîr, 1994: 340). Günde beş yüz beyit yazabiliyordu. Bir ara yazım işini yavaşlatınca olay Mîrzâ İskender'in kulağına kadar gitmişti. Mîrzâ İskender bu yavaşlamanın sebebini sorunca da kendisinin günde beş yüz beyit yazdığını ancak beş yüz beyiti bir insanın normalde ancak üç günde yazabileceğini söylemiştir (Hândmîr, 1994: 340-341). Mîrzâ İskender'in huzurunda kurulan bir çadırda öğle namazına kadar bin beş yüz beyit yazınca bu inanılmaz olay mîrzânın hoşuna gitmiş ve ödüllendirilmiştir. Mîrzâ Şâhruh'un Şiraz'ı almasından sonra Mevlânâ Marûf'da Herât'a getirilmiştir. Mîrzâ Şâhruh'un kütüphânesinde görev verilmiştir. O, zamanın aranan hocalarından olup (Hândmîr, 1994: 341) kendine çok güvenen birisiydi. Bir

keresinde Mîrzâ Baysungur'un yazması için verdiği Şeyh Nizamî'nin *Hamse*'sini yazmadan geri vermiş ve duruma Mîrzâ Baysungur çok sinirlenmişti.

Mevlânâ Marûf, Mîrzâ Şâhruh'a suikast girişimi yapmış olan Ahmedî Lur olayından sonra da iyice gözden düşmüş, birkaç kez idam sehпасına götürülmüştür. İdamlardan kurtulmuşsa da bir süre İhtiyâreddîn Kalesi'nde hapis yatmıştır (Hândmîr, 1994: 341; Gölpınarlı, 1983: 26-27).

Ali-i Tebrîzî: Hâca Ali Musâvvir Ali adıyla da bilinen Tebrîzî XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ünlü nakkaşlardandır. Timurlu Mîrzâ Baysungur tarafından Herât'a getirilmiştir. Sadece nakkaşlık değil, minyatür ve tezhib sanatlarıyla ilgili eserler de bırakmıştır (Çağman, 1992: II/454).

Gıyâseddîn Baysungur (ö. 838/1434-35): İran coğrafyasında çok tesirli olan Yakut el-Mustasımî'nin temsilcisidir. "Aklâm-ı Sitte" adı verilen altı çeşit yazı yazmayı öğrenmiştir. Muhammed b. Hüsâm el-Herevî'den ders almış ve onun isminden dolayı Baysungurî nisbesini almıştır (İsfizârî, 1338: II/36).

Muhammed İbn Hüsâm Şemseddîn-i Baysungurî (ö. 849/1446): Herâtlı olup Mîrzâ Baysungur'un yanında çalışmıştır. Ondan himaye görmesi nedeniyle Baysungurî nisbesi almıştır (Özcan, 2007: 26).

Mevlânâ Şihâbeddîn Abdullah-ı Herevî: Uluğ Bey Herât'ı işgal edince bu sanatçı da diğer bazı sanatkârlarla birlikte Semerkand'a götürülmüştür (Özcan, 2007: 29).

Sultan Ali-i Meşhedî (d. 836/1432-33): Yedi yaşında babası vefat etmiştir. Gençliğinde hat sanatına meyletmiş ve uzun bir zahmetten sonra da olgunlaşmıştır. Dönemin ünlü hattatlarından Mevlânâ Ca'fer'in Sultan Ebû Sa'îd için bir *Şehnâme* hazırlarken ölümü üzerine Mevlânâ Ca'fer'in yeteneğinde birisi arandığı için Ali-i

Meşhedî 1461 de Herât'a davet edilmiştir. Böylece Ali-i Meşhedî Herât şehri ve Sultan Mîrzâ Ebû Sa'îd ile tanışmıştır (Bâbü, 1970: II/285; Serin, 2003: 261). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın Herât'taki kütüphânesinde görev yapmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî adına birçok kitap istinsah etmiştir. Hergün Mîrzâ için otuz Nevâî için de yirmi beyit yazmıştır (Bâbü, 1970: II/285). "Sultanü'l-Hattâtin ve Kibletü'l-Küttâb ve Zübdetü't" lakabıyla tanınmış olan Sultan Ali Meşhedî, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminin en önemli hattatları arasında yer almıştır (Câmî, 1922: 61; İsfizârî, 1338: II/37; Bâbü, 1970: II/285). Baykara'nın ölümünden sonra Özbeklerin himayesinde çalışmıştır (Serin, 2003: 261). Nesih ve talik yazıda şöhret kazanmıştır. Mevlânâ'dan sonra kimsenin kullanmadığı ebrû üzerine yazma sanatını yapan kişi olmuştur. Nakkaşlığın yanında aynı zamanda tezhib ustasıdır (İsfizârî, 1338: II/37; Câmî, 1922: 61).

Üstat Kemâledîn-i Bihzâd: 1450 yılı civarında doğmuştur. Küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiş ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın rikabdârı olan Mirek Nakkaş tarafından himaye edilmiş ve eğitilmiştir. Menşei hakkında şu ana kadar tam bir kayda rastlanmamıştır (Togan, 1981a: 89). Bihzâd'ın Türk olup olmadığı hakkında tam bir bilgiye rastlanmıyorsa da, yetişme çevresi ve akrabalarının Türk olduğu görülmektedir. Togan (1981a: 90), Bihzâd'ın kökeni için; onu menşe itibariyle Acem saymak için ortada hiçbir delilin bulunmadığını belirtmiştir.

Bihzâd, o güne kadar kimsenin yapamadığı nakış ve sûretler yapmıştır (Hândmîr 1345: 169). Resim alanında ün yapan Bihzâd (Câmî, 1922: 59), Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî tarafından da himaye edilip desteklenmiştir (Hândmîr, 1994: 531; Bâbü, 1971: 10). O, Herât'ta Timurular devrinde yetişmiş ressamların en ünlüsüdür (Câmî, 1922: 28, 61; Hândmîr, 1994: 362; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 85).

Bihzâd, hem Üstad Mirek Nakkaş'tan ilim ve sanat öğrenmiş ve hem de onun sahiplenip yetiştirmesiyle üne kavuşmuştur (Kühnel, 1952: 30; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 85). Bihzâd, 1507 yılında Şeybanî Muhammed tarafından korunmuş, Sâfevîler devrinde Tebrîz'e getirilmiştir (Kühnel, 1952: 29; Çağman, 2005: 147).

Bihzâd, Herât'ta son derece incelmış olan resim sanatının son temsilcisi olmuştur (Robinson, 2005: 349). En faal devrini Herât sarayında yaşamıştır. Tebrîz sarayına geldiğinde yaşlılığı sebebiyle sanat faaliyetlerinde bulunduğunu söylemek zordur (Çağman, 2005: 147).

Bâbü (2005: VI/147), Bihzâd'ın çok ince ve zarif bir fırçaya sahip olduğunu (1970: II/285), Çağman, fırçasının cansız şekillere can verdiğini kaydetmiştir. Kühnel (1952: 30) ise “O kadar kıymetli resimler vücuda getirmiştir ki, hiçbir koleksiyoncu onun fırçasından çıkmış olan bir eseri ele geçirmeyi istememiş olsun” demektedir. Togan (1981a: 90) da Bihzâd için: “Türk ruhu ile tersim edilerek canlandıran ve hakiki Acem hayatını tebârüz ettirmek her ikisi için de esas numûne, Çin sanatı ile Timurlulardan önceki Moğollar zamanında vücuda getirilen eserler olmuştur.” Demektedir.

Bihzâd'ın çalışmaları romantik ve lirik tarzdadır. Modern araştırmacılar onun orijinal çalışmaları ile çok fazla ilgilenmişlerdir. “Üstâd Bihzâd ve Şâh Muzaffer resimde Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve maruf olmuşlardır.” (Bâbü, 1970: II/267).

Bihzâd, Câmî ve Nevâî etrafında toplanan çevreyle yakından bağlantılıydı. Bu çevrenin eserlerinde günlük yaşamın bir sanatsal yorumu sunma savı, onun resim anlayışına güçlü bir etkide bulundu. Onun bütün minyatürlerinde insanlara ve yaşamlarına dönük bir ilgi

ve bunu olabildiğince tam resmetme çabası daha ilk bakışta görülebilir
(*Timurlu Dönemi Minyatür Sanatı*, 2011: sy.).

Önceki dönemlerin sanatçıları figürlere bireysel özellikler verme ve onları birbirlerinden ayırttırma gibi bir işe soyunmazken, XV. yüzyıl ortalarında Herât Okulu bu yönde bir adım attı. Bihzâd; hareketleri, duruşları, jestleri ve yüzleri canlı, gerçeğe uygun biçimde sunmaya çalıştı ve portrelerinde ten rengi, sima, bıyık ve sakal gibi kişisel özellikleri, portreye konu olan kişinin izleyenlerce tanınmasını sağlayacak ölçüde yansıtmayı başardı. Daha önce resmedilmemiş birçok değişik figürü de iş başında ve günlük yaşamda gösterdi (*Timurlu Dönemi Minyatür Sanatı*, 2011: sy.).

Bilinen ilk eseri Mîrzâ Hüseyin-i Baykara için yazılmıştır. Eser, Emîr Timur'un hayatını ve zaferlerini anlatan Şerâfeddîn Ali Yerzdi'nin *Zafernâme*'si için altı çift sahife üzerine 1467 tarihlerinde yaptığı minyatürlerdir. Baltimor'da Robert Koleksiyonu'nda bulunmaktadır.
(Yetkin, 1954: 176).

Bundan başka Bihzâd'ın üslûbunu en iyi belirten iki yazmadan birisi British Museum'da bulunan 846/1442-1443 tarihli Nizâmî'nin bir *Hamsesi* olup yazmadan sonra 898/1493 tarihinde yapılmış üç minyatürü ihtivâ etmektedir. Diğerisi ise Kâhire Krallık Kütüphânesi'nde bulunan 893/1498 tarihli *Bostan*'dır. Kâhire'deki *Bostan'ın Minyatürleri* Bihzâd'ın üslûbunun en yüksek mertebesini göstermektedir." (Yetkin, 1954: 177). Avrupa'da yetişmiş sanat erbaplarından Leonardo da Vinci (1452-1519), Raphael (1483-1520) ve Albercht Dürer (1471-1528) ile mukayese edilebilecek kadar usta bir ressamdır (Barry-Michael, 2004: 35). O, aynı zamanda Musâvverân²¹⁴ idi (Câmî, 1922: 61).

²¹⁴ Musâvverân: Minyatürle uğraşan kimse.

Şâh Muzaffer: Timurlular devri resim ustalarındandır. Ömrü kısa olmuştur. İşinde uzmanlaşmaya başladığı sırada ölmüştür. Özellikle saç resimlerini çok ince bir sanatla resmetmekle meşhurdur (Bâbü, 1970: II/284).

Üstad Kâsım Ali Çehzekâsâ: Bihzâd'a yakın kişilerden olup aynı zamanda talebelerindedir. Kâsım b. Ali de Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde ve onun kütüphânesinde çalışmıştır. Dönemin önemli musâvverânlarındandır (Câmî, 1922: 59).

Mahmud-ı Müzehhib: Timurlular döneminin önemli minyatür sanatçıları arasındadır (Câmî, 1922: 59; Togan, 1981a: 89). Ali Şîr Nevâî'nin resimlerini yapmıştır (Banarlı, 1971: 424).

Mevlânâ Hacı Muhammed-i Nakkaş (904/1498-99): Resim, boyama ve tezhib sanatında ustadır (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/37; Togan, 1981a: 89). Porselen imalatı da yapmıştır. Bu nedenle Çin'den çok fazla porselen alımını engellemiştir. Porselene Çin porseleni kadar saydamlık verememiştir (Hândmîr, 1994: 524).

Hazreti Makdûm Emîr Han Muhammed (ö. 903/1498): Din ve dünya ilimleriyle ilgilenmiştir. Yazı sanatında ustadır. Tarih alanında da çalışmıştır (Hândmîr, 1994: 521).

Mevlânâ Şemseddîn el-Herevî: Mîrzâ Baysungur'un himayesinde kalmış ve hat sanatı ile uğraşmıştır (Hândmîr, 1362: IV/19).

Mevlânâ Muiniddîn el-Ferahî (ö. 907/1501-2): Herât Cuma Câmi'inde vaaz etmiştir. Çok çeşitli alanda çalışma yapmış olup asıl ünü ise hat sanatındadır (Hândmîr, 1994: 520).

Derviş Nakkaş: Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında yaşamış önemli ustalardan birisidir. Herât'ta Türk Şairi Ali Şîr Nevâî'nin yanında

terbiye edilerek yetişen bir sanatkârdı. O, aynı zamanda Nevâî'nin şakirdi ve halfesiydi. Köken itibariyle Türk'tür (Togan, 1981a: 90).

Mevlânâ Mîr Ali: Nes'talîk yazı alanında ün yapmıştır (Hândmîr, 1994: 630).

Mevlânâ Mirek Nakkaş: Herât'ta kitâbe yazmada konusunda en büyük ustadır (Hândmîr, 1362: IV/348; Hândmîr, 1994: 24). Mîrzâ Baysungur'un mektebinde yetişmiş ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın kütüphânesine yönetici olmuştur (Özcan, 2007: 36).

Mevlânâ Muiniddîn-i İsfizârî: Timurlu Devleti'nin resmi görevlerinde de bulunmuştur. Şiir ve talîk yazıda ustadır. Tarih alanında çalışması da vardır (İsfizârî, 1338: I-II; Hândmîr, 1994: 524).

Mevlânâ Sultan Muhammed Handan: Hat sanatı ile ünlüdür (Hândmîr, 1994:531). Güzel yazının nes'talîk alanında ün yapmıştır. Nevâî'nin yanında bulunmuştur. Neşeli mizacından dolayı handan denilmiştir (Serin, 2003: 263).

Mevlânâ Kâsım Ali: Timurluların son dönemlerinde Herât'ta yaşamıştır. Altın varak süslemeciliği alanında ün yapmıştır (Hândmîr, 1994: 529).

Ca'fer-i Tebrîzî (ö. 837/1433'ten sonra): XV. yüzyılın sonlarında Semerkand'da doğmuştur. Nes'talik ustasıdır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir (Hândmîr, 1362: IV/19). Mîrzâ Baysungur'un Herât'ta kurduğu kütüphânedeki 1433 yılına kadar sanatkârların başında bulunmuştur. Mîrzâ Baysungur'un ölümünden sonra nereye gittiği bilinmemektedir (İsfizârî, 1338: II/36, 389; Hasan-ı Rumlu, 2006: 207; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 56; Ensârî, 1383: 268; Aka, 2005x: 73; Özcan, 2007: 27). Kibletü'l-Küttâb ve Kemâlüddîn lakabıyla ün yapmıştır (Serin, 2003: 263).

Hafız Ali: Talîk yazının üstadlarından (Hândmîr, 1994: 530).

Mevlânâ Sultan Muhammed Nakkaş: Güzel yazı, özellikle nes'talîk alanında ün yapmıştır (İsfizârî, 1338: II/37; Hândmîr, 1994: 531).

Sultan Ali-i Meşhedî: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminin ünlü hattatlarından. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın davetiyle Meşhed'den Herât'a gelmiştir. Onun ölümüyle buradan ayrılarak Meşhed'e gitmiş, inzivaya çekilmiş ve orada ölmüştür (Özcan, 2007: 30).

Sultan Ali-i Kâyinî: Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın koruyuculuğunda Molla Câmî'den dersler alarak yetişmiş, hat, düz yazı ve şiirde ustadır (Ülker, 1987: 23).

Mehmet Handan (ö. 914/1508-9'den sonra): Gençlik yıllarını Herât'ta Ali Şîr Nevâî'nin yanında geçirmiştir. Horâsân'ın meşhur nes'talîk hattalarından Ali el-Meşhedî'nin öğrencisi ve onun en iyi temsilcisidir (Özcan, 2007: 30).

Mevlânâ Mecnûn: Güzel yazıda ustadır (Hândmîr, 1994: 531).

Pîr Ali-i Herevî (ö. 935/1528-1529): Nes'talîk yazıyı vaaz etmiş ve bu sahada eser vermiştir. Herât'ta elli yıl süreyle yazı dersi vermiştir. Herât'ta ölmüştür. Oğlu Abdullah da hattattır. (Özcan, 2007: 31).

Şeyh Mahmud-ı Herevî: Ca'ferî Tebrîzî'in talebelerinden olup Karakoyunluların Herât'ı işgali ile İran'a gitmiştir (Özcan, 2007: 32).

Mîr Ali-i Herevî (ö. 951/1544): İran'da yaşamış Türk asıllı nes'talîk hattatı ve şairdir. Herât'ın tanınmış ailelerine mensuptur. Genellikle Meşhed'de yaşadığı için Meşhedî de denmiştir. Devrin geçerli ilimlerini öğrendikten sonra hat sanatıyla ilgilenmiştir. Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hizmetine girmiştir. 1510 yılında Şâh İsmail'in Herât'ı alması üzerine önce Habîbullah Savecî'in sonra da Horâsân Vâlisi Sâm Mîrzâ'nın himayesine girmiştir. Şeybânîler 1529 yılında Herât'ı ele geçirince Buhârâ'ya götürülmüştür. 1544 yılında öldüğü tahmin edilmektedir

(Alparslan, 1992b: 397). Hoş sohbet, yakışıklı ve güzel ahlâklı olan Mîr Ali Herevî yaşadığı devirde Molla Câmî ve Ali Şîr Nevâî tarafından takdir edilmiştir (Alparslan, 1992b: 398).

Muhammed Nûr: Ali el-Meşhedî'nin talebesi olup, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın Veziri Ali Şîr Nevâî'nin idarecisi ve kâtiplerindendir. Herâtlı'dır. Azher lakabıyla da bilinmektedir. Bûhâra'ya göç etmiş ve orada ölmüştür. Ölüm tarihi bilinmemektedir (Özcan, 2007: 33).

Azhar-ı Tebrîzî: Nes'talîk yazının ustalarındandır. Mîrzâ Ca'fer'in öğrencisi olup Tebrîz'den Herât'a gelmiştir (Serin, 2003: 259).

Derviş Mehmed Nakkaş: Herât'ın asilzâdelerinden olup Timurlular zamanında çeşitli sanat dallarıyla uğraşmıştır.

Muhammed b. Sultan Şâh el-Herevî (ö. 890/1485-86''ten sonra): Herâtlı'dır. Karakoyunlular devrinde İran'a oradan Irak'a ve sonra da Akkoyunlu Ya'kûb Bey'in himayesine girmiştir (Özcan, 2007: 29).

Mehmed Nakkaş: Herâtlı olup Timurlular zamanında nakkaşlıkla uğraşmıştır (Özcan, 2007: 35-36).

Timurlular devrinde yukarıdaki isimlerden başka üstad Kemâleddîn Bihzâd, Şâh Muzaffer, Kemâleddîn Muhammed Refîî gibi ünlü nakkaş ve tezhib ustaları yetişmiştir (İsfizârî, 1338: II/38).

Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Herevî: Selçuklular devrinde Herât'ta yaşamış en önemli maden ustası ve zanaatkârlardan birisidir. Onun Selçuklu devrinde yapmış olduğu bir kova, Petesburg'da Hermitaj Müzesi'nde yer almakta ve büyük sanatsal değer taşımaktadır (Mayer, 1959: 71; Piyadeoğlu, 2008: 147). Bu eser yirmi

beş buçuk santimetre boyunda bir bakraçtır. Bu bakracın gövdesi yatay olarak dikdörtgen bölümlere ayrılmış, iki alternatif kompozisyonla da dekorlanmıştır.²¹⁵

Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali-yi Isfahanî: Herât maden sanatının önde gelen ustalarındandır. XIV. yüzyıl sonuna tarihlendirilen maden örneklerinden büyük boyutlu Herât'taki Cuma Câmî için Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali Isfahanî'nin, Sultan Gıyâseddîn Muhammed, Kert emîri ile 1374-75 yıllarında yaptırdığı su taşı Herât maden işçiliğinin boyutunu göstermektedir (G. Kaya, 2009: 56).

Bölgede hüküm sürmüş bütün devletlerde güzel sanatlar alanında az çok çalışmalar görülmekle birlikte esas gelişme gösteren ve bu alanda çığır açan Timurlular olmuştur. Bu dönemde resim, müzik, hat ve ve tezhib sanatı başta olmak üzere birçok alanda Herât Ekolü oluşmuştur.

6.1.7. Müzik ve Müzisyenler

Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât'ta yaşayan Ahmedî'nin Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı *Sazlar Münazarası* adlı eserinden XIV. ve XV. yüzyılın belli başlı müzik aletleri hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Tanbûre, ud, çeng, yatuğan, kopuz, rûbab, gıcak, kingire olmak üzere sekiz çeşit²¹⁶ çalgıdan söz etmektedir (Tekin, 1972: 103; Aka, 2000: 142). Bu müzik aletlerinin önem sırası da verilmiştir. Ahmedî eserinde, mûsîkî aletlerinin her birini insana benzetererek, onların şekilleri hakkında gayet nükteli ve sanatkârane bir ifade kullanmıştır. Arûz veznini de çok iyi kullanmıştır. Bu aletlerin nasıl çalındıkları mûsîkî inceliklerinin neler olduğu konusunda açıklayıcı bilgiler

²¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aslanapa, 1997: 335.

²¹⁶ Yatuğan daha çok Herât ve Semerkand'da kullanılmaktadır. Tanbûre ve Kopuz Moğollar ve Doğu Türkleri arasında yaygın olarak kullanılan ve en çok sevilen müzik aletidir. Kingire, Hint Mûsîkî aletidir. Moğollar ve Doğu Türkleri arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bkz. Alpay, 1972: 103.

vermiştir. Yazarın mûsîkî ile ilgilendiği açıksa da mûşîkîşinas olup olmadığı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır (Alpay, 1972: 103).

Tâcû's-Selmânî (1988: 15), “Uluğ Bey döneminde rûd aletinin çalındığını mecliste bu aletin sesini dinleyenlerin zevk aldıklarını, sesi yumuşak ve makama uygun olan bu aleti mûsîkîden anlayan herkesin zevk alarak dinlediğini” kaydetmektedir.

861/1456-1457 yılında Mîrzâ Ebû Sa'îd, Bâg-ı Zâgân'da büyük bir ziyafet vermiş ve eğlence tertip etmiştir. Eğlencede şairler kasîdeler söylemiş, müzisyenler müzik icra etmişlerdir. Timurlular devrinde Herât'ta özellikle Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminde sazlı sözlü eğlenceler çok ileri dereceye varmıştır (Devletşâh, 1997: IV/543). Bu eğlencelere bazen Şeyhülislâmın da katıldıkları olmuştur. Meselâ Herât Şeyhülislâmı Seyfeddîn Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrislerine ziyafet verdiği ve daha sonra çalgılar çalınıp şarkılar söylendiği bilinmektedir (Ali b. Hüseyin Vâiz-î Kâşîfî, 1279: 242). Bütün bunlar Timurlular devrinde gerek Herât'ta ve gerekse diğer şehirlerde müzik ve eğlencenin boyutunu göstermesi bakımından önemli bilgilerdir (Aka, 2000: 141).

Timurlular devrinde mûsîkî, Herât'ta oldukça yaygın şekil alan bir sanat olmuştur. Hem meclislerde, hem düğün ve eğlencelerde bu kendini iyice hissettirmektedir. Mîrzâ Baysungur'un doğum töreni, Gevherşâd Ağa'nın oğlu Mîrzâ Cûkî için Herât'ta düzenlediği 811/1408-9 tarihli düğün töreni dudak uçuklatan cinsten görkemlidir. Dönemin yaşlıları o güne kadar böyle düğün ve eğlenceyi görmediklerini şaşkınlıkla belirtmişlerdir (Hâfiz-i Ebrû, 1372: I/235, II/701). Bu törenlerde zamanın meşhur bestekârları ve mûsîkî ustaları bulunmuştur. Özellikle Mîrzâ Baysungur'un, Ali Şîr Nevâî'nin ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın meclislerinin mûsîkîsiz olması düşünülemezdi.

Bâbü (1970: II/298) hatıratında: Mîrzâ tarafından Herât'ta Tarabhâne isminde bir eğlence mekânı yaptırmıştır. Burası bir bahçenin ortasında bulunmaktaydı. İki katlı, küçük, şirin bir imâretti. Üst katı daha fazla süslüydü. Dört köşesinde dört hücre vardı. Bu dört hücrenin araları tamamen bir ev içiydi. Bu evin her köşesi resimlerle süslüydü. Bu tasvirler Mîrzâ Ebû Sa'îd'in emri üzerine yapılmıştı. Resimlerde Mîrzâ Ebû Sa'îd'in muharebeleri tasvir edilmiştir.

kaydını düşmüştür. Hatıratın o dönemdeki sanat hayatı, mimari ve müzik başta olmak üzere gibi birçok alandaki ince ruhu anlamak mümkün olmaktadır.

Türk müziğinde Herât ekolü de bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1381-1510 yılları arasında etkili olan Abdülkadir-i Merâgî ve Gulâm Sadî'nin temsil ettiği kabul edilen bu ekolün form, makam ve usul anlayışı Osmanlı müziğini de etkilemiştir (Uslu, 1988: 216-217). Herât Mûsîkî Mektebi, Doğu Türklerinin mûsîkîde en ileri gittikleri devredir. Geniş mânâda 1381 yılından 1510 yılına kadar uzanır. Dar mânâda ise Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hükümdarlık dönemini ifade etmektedir. Bu devirde başta Herât olmak üzere tüm Horâsân'da mûsîkî çok gelişmiş, büyük üstadlar yetişmiştir. Mûsîkîdeki bu Timurlu Rönesansı, Herât'ın Özbeklerin egemenliğine girmesinden sonra da İran ve Hindistan'da uzun müddet yaşamıştır (Öztuna, 1969: 259).

Alâeddîn Hüseyin zamanında çok sayıda müzisyenin olduğu, bunların içinde bayan şarkı okuyucuların da bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak bunların isimleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 158). Hakkında bilgi sahibi olduğumuz bazı müzisyenler ise şunlardır:

Abdü'l-Vâsi-i Cebelî: Aslen Garcistân taraflarından olup Büyük Selçuklu Sultanı Sancar zamanında Herât'a gelmiş daha sonra Gazne'ye geçmiştir (Devletşâh, 1997: III/114; Ensârî, 1383: 148, 168).

Çok yönlü bir sanat kabiliyeti olan ve aynı zamanda mûsikîşinas kişilikteki Mîrzâ Baysungur döneminde Herât'ta sanatın her alanında olduğu gibi müzik alanında da büyük bir canlılık göze çarpar. Bu dönemde dünyanın dört bir yanından gelen müzisyenlere kapı açılmış, ülkede yeni müzisyenlerin yetişmesi için teşvikler yapılmış ve birçok sanatçı devlet büyükleri tarafından himaye edilmiştir. Bunların başında Abdülkadir-i Merâgî gelmektedir.

Abdülkadir-i Merâgî (ö. 834/1434-35) Merâga'da doğmuş (Hândmîr, 1994: 358; Özcan, 2002: VIII/902), Mîrzâ Şâhruh zamanında 838/1434 yılında Herât'a gelmiştir. Buradaki önemli müzisyenlerden biridir (Hândmîr, 1362: III/572; Hândmîr, 1994: 358; Hasan-ı Rumlu, 2006: 219; Özcan, 2002: 902). Mûsikîşinas, hattat, nakkaş, şair ve aynı zamanda hâfızdır. Sesi çok güzeldi (İsfizârî, 1338: II/93). Horâsân, Irak, Isfahan ve Hicaz'da onun dengi yoktu. Kısa zamanda Hâce Rıdvanşâh'ın ününü yakalamış, onun eserlerini otuz günde tasnif ederek Mîrzâ Şâhruh'a sunmuştur (İsfizârî, 1338: II/93; Aka, 2000: 144; Aka, 2002: 517-533). Merâgî'nin çocukları Osmanlı ülkesinde mûsikîşinas olarak tanınmışlardır (Aka, 2000: 144; Aka, 2002: 517-533; Ak, 2009: 66). Meragî eserlerini Farsça kaleme almış olup, amelî mûsikî ve mûsikî aletlerinin tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm mûsikîsinde önemli bir yer tutmuştur. *Mekâsidü'l-Elhân* adlı kitabını Mîrzâ Şâhruh adına yazmıştır (Uslu, 2006: sy.). Diğer eseri *Fevâidü'l-İşre Zahniyye, Kenzü'l-Elhân, Zubdetü'l-Edvâr fî Şerh-i Risâleti-Edvâr*'dır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 219; Ak, 2009: 6). Onun Abdülaziz adındaki torununun Kânunî Sultan Süleyman adına yazdığı *Mekâvetü'l-Edvâr* adında bir eseri

vardır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 219). Timurlu çağında nota yazma usullerine dair kaleme aldığı *Kenzü'l-Elhân* adlı eseri günümüze gelememiştir. Son eseri olan *Şerhü'l-Edvâr* da mûsikî makamlarına dair bilgiler vermektedir (Aka, 2000: 141). Sesi çok güzel olan Abdülkadir Merâgî, Bûselik, Uşşâk ve Nevâ makamlarının Türklerin tabiatlarına uygun olduğunu belirtmiştir. Merâgâ'nın Türklere ait kopuz ozan, yatuğan, burgu, eğri-keman, balaban, yan-tanbur, sadırgu gibi birçok Türk mûsikî aleti hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir (Turan, 2010: 392). Horâsân'da meydana gelen veba hastalığı sonucu Herât'ta ölmüştür (İsfizârî, 1338: II/37).

Hâce Abdulkâdir Hafız-ı Aynî (ö. 838/1434-35): Herât'ın önde gelen müzisyenlerindendir. Herât'ta veba hastalığından ölmüştür (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/37).

Baba Sevdâî: Herât Bölgesi'nin Ebîverd şehridir. Şairene söylenmiş mazbut şiirleri vardır (Devletşâh, 1977: III/490). Çok sayıda kasîde bestelemiştir. Mîrzâ Baysungur'u öven kasîdeleri vardır. Seksen yıldan fazla yaşamıştır (Hândmîr, 1362: IV/18; Hândmîr, 1994: 361).

Yûsuf-ı Endegânî: Timurlu Mîrzâ Baysungur döneminin ünlü müzisyenlerindendir. Şarkı okuyuculuğunda çok meşhurdur. Fars hâkimi İbrahim Sultan onu defalarca Mîrzâ Baysungur'dan istemesine rağmen alamamıştır. Devletşâh, onun benzerine yeryüzünde az rastlanacağını, yedi iklim gezilse böyle yetenekli birinin bulunamayacağı, sesinin insanın yüreğini parça parça ettiğini kaydetmiştir (Devletşâh, 1997: IV/407, 419).

Seyyid Şemseddîn Muhammed-i Andican (ö. 898/1492-93): Türkistan'daki Andican şehriden Herât'a gelmiştir. Şakacı, hoş lisanlı birisidir. Şiirler de bestelemiştir. Ali Şîr Nevâî'nin meclislerinde bulunmuş bir ara onunla arası açılmışsa

da onun tarafından affedilmiştir. Herât'ta vergi memurluğu görevinde bulunmuş ve burada ölmüştür (Hândmîr, 1994: 512).

Gazi Mes'ûd-i Kûmî: Aslen Iraklıdır. Ebû Sa'îd'in Irak seferi sırasında onunla birlikte Herât'a gelmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin meclislerine iştirak etmiş, şiirler bestelemiştir (Hândmîr, 1994: 519).

Mevlânâ Bennaî: Şiir ve müzik ile uğraşmıştır (Nevâî, 1995: 719). Sûfidir. Herât'ta Ali Şîr Nevâî ile anlaşamayıp Irak'a gitmiş, orada Mîrzâ Ya'kûb'un himayesine girmiş, bir süre sonra Herât'a tekrar geri dönmüştür (Bâbü, 1970: II/281). Herât'ın Şeybanîler tarafından ele geçirmesinden sonra da burada sanatını devam ettirmiştir (Hândmîr, 1994: 524).

Gulâm Sâdî ve Mîr Azu: Mîrzâ Ebû Sa'îd döneminde Herât'ta yaşayan önemli bestekârlardandır (Bâbü, 1970: II/277-288).

Mevlânâ Şemseddîn-i Muhammed (ö. 891/1486): Dinî ilimlerle uğraşmış, şiirler yazmış, besteler yapmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin meşhur eseri *Mecâlis'ün-Nefâis*'de *Muhkem Kasîdesi*'ni bestelediğinden bahsedilmiştir (Hândmîr, 1994: 517).

Hâce Hasan Hızır Şâh: Aslen Eterâbadlı olup Herât'a gelmiştir. Nes'talîk yazıda Mevlânâ Ca'fer'in izinden gitmiştir. Şiir yazmış, müzikle uğraşmıştır (Nevâî, 1995: 41).

Kanunî Hoca Abdullah-i Mervârîd: Çok faziletli bir adam olup Timurlular devrinde Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanının meşhur kanun çalan müzisyenidir. Bâbü, kanunda girift yapmanın onun icadı olduğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda yazı ustası olan Mervârîd ta'likî yazıda da ustaydı. İnşâ alanında da hünerliydi. Beyânî mahlasını kullanmıştır. Korkusuz bir adam olup sefahate düşkündü. Bu yüzden zührevi hastalığa yakalanmış ve çok eziyet çektikten sonra ölmüştür (Bâbü, 1970: II/273; İsfizârî, 1338: II/37).

Mîr Hacı (Ünsî): Timurlular devrinde yaşamıştır. Dindar bir seyyid olarak bilinmiştir. *Ali b. Ebû Tâlib* ve *Leyla ile Mecnûn* kasîdelerini bestelemiştir. Gazel de yazmıştır (Hândmîr, 1994: 523).

Hâce Kul Muhammed-i Udî: Ney çalması ile meşhurdur. On iki makam bulmuş ve bu makamları yirmi dört şubeye ayırmıştır. Altı çeşit seste nağmeler söylemesi ile ünlüdür (İsfizârî, 1338: II/37).

Mevlânâ Muhammed-i Câmî (ö. 969/1464-65): Abdurrahman-ı Câmî'nin kardeşidir. Şiir ve besteleri vardır. Çok iyi derecede mersiye yazmıştır (Hândmîr, 1994: 406; Nevâî, 1995: 22).

Seyyid Bedir: Bâbür (II/271) onun için: “Fevkalâde kuvvetli, fakat çok nazik bir insandı. Raksta usûl sahibi idi. Çok güzel raksederdi. Hiç kimse onun gibi yapamazdı. Her halde bu raks onun kendi icadı idi. Daima Mîrzâ Hüseyin-i, Baykara'nın mülâzemetinde bulunurdu, onun daima arkadaşı ve hemsohbetiydi.” demektedir. İsfizârî (1338: II/37) de ondan övgüyle bahsetmiştir.

Ali Şîr Nevâî: Sadece şiir yazmakla kalmamış, mûsikîde de iyi şeyler bestelemiştir. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır (Bâbür, 1970: II/267).

Yukarıdakilerden başka Abdullâtif Damgânî, Mahmud Hârezmî, Cemâleddîn Ahmed Hârezmî, Ebü'l-Vefâ, Hüseyin Ūdî, Şeyh Nâyî, Abdülkadir b. Hâfiz-i Aynî²¹⁷ Hâfiz Hacı, Celâleddîn-i Mahmud Nâyî, Hâce Rıdvanşâh, Hüseyin Avdî (Avedî) (İsfizârî, 1338: II/37), Şeyh Nâyî, Hâce Abdulkâdir Hâfiz-ı Aynî (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/37; Nevâî, 1995: 4, 114, 140, 147), Mevlânâ Abdülgaffur Câmî (Câmî, 1922: 43) Timurlu çağında Herât'ta yetişmiş önemli mûsikî ustalarıdır.

²¹⁷ Herât'ta çıkan veba hastalığından ölmüştür.

6.2. DİLVE EDEBİYAT

6.2.1. Dil ve Edebiyat

Herât, yüzyıllarca Horâsân Eyâleti'nin kültürel merkezi olmuş ve İran klasik edebiyatının gelişmesinde de önemli rol oynamıştır (Loannesyan, 2009: IX). Özellikle İslamî dönemde canlanma daha da artmıştır.

Ya'kûb b. Leys, Tâhirîlerin Herât'tan çıkarılmasından sonra kendisine iltihak eden şairlerin çoğunu anlamadığı için onları Farsça şiirler söylemeye teşvik etmiştir (Özgüdenli, 2006: 21). Leys'in bu tavrı Herât'ta şairlerin bu dönemde Arapça şiirler yazdığını ancak Farsçanın devlet ricâli tarafından genelde tercih edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Sâmânîlerin kültür ve edebiyat alanındaki ileri çalışmaları Herât'ta da kendini göstermiştir. Bu devirde bölgede Arap kültürü ve baskısı azalmış, İran kültürü yeniden canlanmıştır. Hatta bu devirde ibadetin Fars dilinde yapılabilmesi için fermanlar dahi çıkarılmıştır (Spuler, 1990: 77).

Gazneliler zamanında ise devletin ikinci başkenti olması dolayısıyla şehirde kültür ve edebiyat çalışmaları daha da artmıştır. İranlıların Homeros'u sayılan Firdevsî, Gazneliler zamanında Fars edebiyatını zirveye çıkarmıştır. *Şehnâme (Şâhnâme)* adlı eserini Sultan Mahmud'a Herât'ta sunmuştur (Yurduaydın, 1971: 59; Cahen, 1990: 197). Firdevsî, Gazneli Mahmud nazarında önce gözden düşmüş, sonra itibar görmüştür (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 56-59).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, bozkır kültürüne sahip Oğuzlar tarafından kurulmuş olmakla beraber hâkimiyet sahasının bir taraftan İran devletlerinin yüzyıllarca devam eden çeşitli geleneklerine sahip olmuş diğer taraftan yaklaşık dört buçuk asırdır devam eden İslâm hâkimiyeti bilhassa Abbâsîlerden itibaren Müslüman anlayış, yaşayış

ve gelenekleriyle bölgenin yoğrulmasına sebep olmuştur. Hem İran kültürü hem de İslâm kültürünün birlikte oluşturduğu yeni anlayış, Selçukluların bölgede Orta Asya Türk kültür sahasından belli konularda farklılık göstermelerine sebep olmuştur ki, bu çok doğaldır. Oğuzlar İran'a indikleri zaman Herât, Nîşâbûr, Rey, Isfahan ve Merv gibi Sâsânî gelenekleriyle karışık Müslüman akidelerini uygulayan yerleşik bir kültürün içine girdiler. İşte bu nedendir ki, Selçuklular yeni girdikleri bu medeniyetin umûmî yaşayışını devam ettirdiler (Kafesoğlu, 1973: 129). Herât'ta her ne kadar Türk devletlerinin kontrolüne girse de yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü tam anlamıyla Türk kültür çevresi olarak yaşamaktan ziyâde karmaşık bir medeniyet çevresi olarak devam etmiştir. Bu karmaşık ve çeşitlilik arz eden zengin yapı edebiyatta da kendini göstermiş, Farsça ağırlıklı olmak üzere Türkçe, Arapça ve bazı yerel diller kullanılmıştır.

Büyük Selçuklular zamanında bölgenin idarecisi olan Alparslan'ın oğlu Togaşâh (455-465/1063-1072) döneminde Herât, şairlerin, edebiyatçıların toplandıkları bir şehir olmuştur (Mîrhond, 1838: 78-79). Togaşâh'ın bizzat kendisi şiirle ileri derecede meşgul olmuş, Herât'ta etrafında sanat ve edebiyattan anlayan bir topluluk oluşturmuştur (Tourkhan, 1986: 70; Tedley, 2009: 17). Nizâm-ı Ârûzî, Togaşâh hakkında: "Bütün Selçuklu hânedânının mensupları şiire düşkündürler ancak Alparslan'ın oğlu Togaşâh kadar kendisini şiire vermiş kimse yoktur." (Turan, 2010: 158) demektedir. Togaşâh çok sayıda şairi de himaye etmiştir (Nizâmî-i Arûdî, 1921: 48-50). Nizâmî-i Arûdî (1921: 68), onun Ezrâkî'ye bir defasında beş yüz dinar hediye verdiğini kaydetmiştir.

Kertler zamanından itibaren de Herât'ın bilim edebiyat ve sanat alanında yıldızı hızla parlamaya başlamıştır (Aka, 1994: 184). Melik Fahreddîn Kert, edebiyat ve şiire

büyük ilgi duyardı. Zamanın önde gelen şairleri, güzel şiir okuyanları ve güzel söz söyleyenleri yanına topladı. Seyf-i Herevî (1944: 444) Fahreddîn Kert'in seksen kasîde ve yüz elli kıta şiir yazıldığını kaydetmiştir. Gûr Devleti'nin de başkenti olan şehirde edebiyat ve kültür çalışmaları bu dönemde de devam etmiştir.

Herât, dil ve edebiyat alanında en görkemli çağını Timurlular ve onlardan sonra bölgeye hâkim olan Bâbürler devrinde yaşamıştır. Eğer bu iki devlet de kendi aralarında mukayese edilirse Timurluların açık farkla önde oldukları görülür. Bu dönemde Horâsân'da konuşulan dillerin başında Arapça, Farsça, Türkçe ve özellikle Fars lehçelerinden Deyrî dili üzerinde durulmaktadır (Uslu, 1997a: 24).

Orta Çağ'da Herât ve çevresinde Arap ve Fars alfabesi ile birlikte yoğun olarak Uygur alfabesi kullanılmıştır. Şehirde umûmiyetle Timurlular devrinde Uygur yazısı ile inkişâf eden Türkçe edebiyat, Osmanlı Devleti'nde Fatih zamanında da ilgi uyandırmıştır. Bu zamanda Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'daki sarayında Uygur Türkçesi ve alfabesi ile yazıp okuma öğrenilmiştir. Herât da Horâsân'ın bir parçası olduğundan bu dil çeşitliliği mevcuttur. Çin güzergâhında olması, Hindistan kültür ve coğrafyasına yakınlığı dolayısıyla de bu çeşitliliğe az da olsa diğer dillerden de eklenmiştir.

1069-1070 yıllarında yazılan *Kutadgu Bilig*, 842/1438-39 yılında Herât'ta Uygur yazısıyla kopya edilmiştir (Christiane vd., 2007: 252). Daha sonra eserin bir nüshası Tokat'a getirilmiştir. Buradan 1474 yılında İstanbul'da yaşayan bahşı Abdürrezzak²¹⁸ için İstanbul'a, oradan da Viyana Kütüphânesi'ne götürülmüştür. Bu nüsha şimdi Viyana'dadır. Bunun gibi bazı eserlerin Avrupa kütüphânelerine İstanbul yoluyla götürüldükleri bilinmektedir. Timurlular zamanında Herât'ta ve ülkenin diğer yerlerinde

²¹⁸ Bahşı, Uygur Türkçesinde yazı işleri mütevellisinin unvanıdır.

Uygur Türk alfabesiyle başka eserler de yazılmış olup bunların şecereleri Topkapı Sarayı 2152 numarada mevcuttur (Banarlı, 1971: 239; Togan, 1981a: 381). Bu dönemde Mîrzâ Şâhruh, Çağatay ve Uygur edebiyatını kalkındırmaya çalışarak bu sanatkârları himaye etmiştir. Minyatürlü sayfalarda Arapça ve Osmanlı Türkçesi ile açıklamalar vardır (Aslanapa, 1997: 366). “Mîrzâ Şâhruh, ilim ve sanatı himaye ederdi. Kendisi de yüksek derecede şairdi.” (Bıyıktaş, 1991: 7). Onun zamanında Herât, edebiyat ve sanat merkezi olmuştur (Ölmez, 2007: 175).

Mîrzâ Baysungur, ana lisanının yanında çok iyi derecede Arapça, Farsça konuşur ve bu dillerde de şiirler yazardı. Kurduğu kütüphânesinde Firdevsî'nin eserinin kopyasında onun giriş yazısı vardır (Özcan, 2007: 9). Mîrzâ Baysungur dönemi Herât için edebî yönden oldukça parlak bir devir olmuştur (Câmî, 1922: 33).

Memlûk Hükümdarı Çakmak'ın istediği beş tane nâdir dinî kitabın Mîrzâ Şâhruh'un kütüphânesinde bulunması ve birer nüsha istinsah edilerek Mısır Memlûk sultanına gönderilmesi Herât'ın ne kadar önemli bir İslâm merkezi haline geldiğini göstermektedir (Aka, 1994: 184-185; Aka, 2005: 9-10). Öte yandan Lütfî, Yûsuf Emîrî, Seyyid Ahmed gibi Türkçe yazan şairlerin yetişmesibölgede Türk dilinin geldiği noktayı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Türk edebiyatının en güzel numunelerinden sayılan *Bahtiyarnâme*, *Miraçnâme*, *Kutadgu Bilig*, *Tezkere-i Evliyâ*, *Atabetü'l-Hakayık* gibi eserlerin Uygur hattı ile kaleme alınması, saraydaki mîrzâlarla beyler arasındaki millî havayı ve Türkçeye karşı olan ilgiyi de açıkça göstermektedir. Esasen daha sonra Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve nihayet Ali Şîr Nevâî gibi Türkçe yazan kimselerin bu havanın devamından başka bir şey değildir (Aka, 1994: 184-185; Aka, 2005: 9-10).

Bu dönemde kaleme alınan eserlerden birisi de Mîrzâ Bâbü'r'ün eseridir. O, doğunun en güzel hatırat örneklerinden birini kaleme almıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ise zaten en başta kendisi şairdi (Rasony, 1971: 189).

Timur'un torunlarından Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanı Çağatay Edebiyatı'nın sanat ve millî ruh bakımından zirveye ulaştığı dönem olmuştur (Honoworth, 1830: 723; Haksever, 2005: 17). Ancak bu dönemdeki bilim Mîrzâ Şâhruh dönemi ile mukayese edilecek ihtişamda değildir (Akbiyık, 2004: 161). Çağatay lehçesi, bu edebî Orta Asya lehçesini ifade etmek için söylenen Çağatay Tili (Çağatay Dili) ve Çağatay Türkîsi terimleri Timurlular zamanında kullanılmıştır (Ölmez, 2007: 176). Bu günkü Özbeklerin atası sayılan Çağatay Türk lehçesi, Ali Şîr Nevâî ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın şahsî himayeleri sayesinde uzun zaman Türk'ün derdine ağlayan, Türküsünü söyleyen bir dil olmuştur (Câmî, 1968: IV; Ca'feroğlu, 1964-65: 456; Günay-Güngör, 2007: 359). Bu dönemde Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, Ali Şîr Nevâî ve Kâsım-ı Envâr Türkçe şiirler yazmışlardır (Esin, 1959: 19). Köprülü'nün ifadesine göre: “Çağatay lehçesi, Cengiz istilâsından sonra İslâm medeniyetinin tesiri altında teessüs eden Orta Asya Türk lehçesidir.” (Eraslan, 2005: 168). Bu lehçe en parlak devrini Timurlularla kazanmış ve bu dönemde ölümsüz eserler vücuda getirilmiştir.

XV. yüzyılda Osmanlı, Karaman, Kâhire, Tebrîz, Herât, Kirmân ve saraylarında Türkçe konuşuluyordu (Sümer, 1999: 190). Bu da her bakımdan Türklüğün bir ürünüydü. Buralarda Türk kültürü ve dilinin yaşaması ve yaşatılması azminin bir sonucuydu.

Afganistan'daki Türkçe, özellikle eski Çağatay Türkçesinin devamı olup bu dil önce Göktürk Hakanları, sonra Karahanlılar'ın, Yûsuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, daha sonra ise Yükneklî Edip Ahmed, Hârezmî, Kutub Hârezmî, Seyf Saraylı gibi ilim

ve kültür sahiplerinin hizmeti ile halen Hâkânî Türkçesi (Kaşgar Türkçesi) veya Kıpçak Türkçesi şeklinde canlanmıştır (Hayri, 2007: 392).

XV. yüzyılın ikinci yarısında İran şiiri, Herât edebî çevresi tarafından yeniden şekillendirildi. Bunların en önemli temsilcilerinden birisi Abdurrahman-ı Câmî'dir (Woods, 2006: 282). Herât edebî muhiti bu sırada yalnızca Horâsân ve Mâverâünnehr gibi kültür merkezlerle temaslarını sürdürmekle kalmıyor aynı zamanda İran, Irak, Tebrîz ve İstanbul gibi kültür merkezleriyle de sürekli ilişkiler içinde bulunuyordu (Poyraz, 2011: 404). Herât XV. yüzyılda yalnızca Türk-İslâm medeniyetine ev sahipliği yapmakla kalmadı, aynı zamanda Orta Asya ile Anadolu'nun etkileşiminde önemli bir merkez oldu. Timurluların şair padişâhı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında altın devrini yaşayan şehir, sanat ve edebiyatta şarkın en gözde mekânı olmuştur. Edebiyatta Molla Câmî ve Ali Şîr Nevâî, Resimde Bihzâd ve Mîr Meşhedî gibi önde gelen sanatçı ve edebiyatçılar burayı tam bir okul hüviyetine büründürerek kısa zamanında edebiyat, sanat ve tarih ilmi başta olmak üzere birçok alanlarda gelecek yüzyılları da etkileyecek büyük şahsiyetler yetiştirerek ölümsüz eserler vücuda getirmişlerdir (Çetindağ, 2002: 108).

Herât; Orta Çağ'ın sonlarına doğru sadece Çağatay edebiyatının gelişmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda Muhammed Emin Herevî'nin deyişi ile "İranlıları dâhî Türkçe konuşturacak bir şehir" (Togan, 1988c: 440) olmuştur. Zaten burası çok eskiden beri şairler merkezi durumundaydı. Bu durum Timurlu çağında zirveye ulaşmıştır (Câmî, 1922: 11, 33).

Şehir, XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar mistik şiirin önemli bir merkezi olmuştur. Timurlu çağında Osmanlı ülkesinden, İran'dan ve Şiraz'dan başta olmak üzere çok sayıda şair ve edebiyatçı Herât'a gelmiştir (Câmî,

1922: 32). “Bu şiirin en önemli temsilcisi ise Molla Câmî’dir.” (Robinson, 1999: 236). Timurlu çağında Herât’ta Molla Câmî gibi büyük bir âlim, Hâtîfî gibi büyük bir Mesnevî şairi, Vâsîfî gibi önemli bir şair yaşadı. Herât vâizi Hüseyin-i Kâşîfî, İran edebiyatına çok kıymetli bir edebiyat tarihi kazandıran *Tezkîre* sahibi Devletşâh ve daha birçok ilim ve sanat adamıyla mûsîkîşinaslar toplanmıştı (Banarlı, 1971: 420).

6.2.2. Orta Çağ’da Herât Bölgesinde Yetişen Önemli Edipler

Dakikî: Sâmânîler devrinde Herât’ta yaşamış zamanının önemli bir şairidir (Hamdullah Müstevfî, 1901: 750; Davis, 1908: 229). Bazı kaynaklar onun halâ Zerdüştlüğe bağlı olduğunu belirtmişlerdir (Banarlı, 1971: 424; W. Barthold, 1971: 177). Kuru bir dil ile bin beyit yazmıştır (Banarlı, 1971: 424).

Unsûrî (ö. 442/1050-51): Gazelleri ile de ünlü olup Gazneli Sultan Mahmud’un şairidir (Hamdullah Müstevfî, 1901: 760). Herât’ta yaşamış olup epik şiirde ün yapmıştır (Quarich, 1879: 72).

Firdevsî (329-411/940-1021): Aslen Tûs şehrinin Rezân köyündeki Firdevs adında bağ ve bahçelerin bulunduğu yerde doğmuştur. Babası bahçıvan olduğundan bu ismi almıştır (Devletşâh, 1997: III/86). Bir ara Gazneli Mahmud ile arası açıldığı için Herât’tan ayrılmış, ancak sonradan düzelmiş ve Sultan Mahmud ona ihsanlarda bulunmuştur. İranlıların ünlü şairi olup *Şehnâme* adlı eserini Gazneli Mahmud’a sunmuştur (Firdevsî, 1832: XVIII-XX; Nizâmî-i Arûdî, 1921: 54-60; Quarich, 1879: 87). Eser onun söz ustalığının şahididir (Devletşâh, 1997: III/ 85). Bazı şiirlerinde İbn Şerefşâh mahlasını da kullanmıştır. Devletşâh (1997: III/ 85), büyükler ve fazılların İslâmiyet devresinde Firdevsî gibi bir şairin dünyaya gelmediği hususunda müttetik olduklarını belirtmiştir.

el-Hakîm Ebu'l-Mehâmed Mahmud b. Ömer el-Herevî: Gazneli Sultanı Mes'ûd'dan sonraki dönemde yaşamıştır ((Piyadeoğlu, 2008: 248).

Ebu'l-Hamd Mahmud b. Âmir Cevherî Sa'îd-i Herevî, Ebûl-Feth Abdurrahî b. Ebu'l-Feth Herevî (Ensârî, 1383: 168), Ebû Mansûr Abdullah Seyyid b. Ahmed b. Ebû Yûsuf Herevî, Ebû Abdurrahman b. Mahmud Attarî Ferahî²¹⁹ Gazneliler devrinin önde gelen şairlerindendir (Ensârî, 1383: 167).

Hâce Abdullah Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 481/1089): Herât'ın eski kalesi olan Kohendiz'de doğmuş ve Herât'ta yaşamıştır. Mutasavvıf ve şairdir (Piyadeoğlu, 2008: 266).

Ebu'l-Hasan Ali Bâherzî (ö. 467/1074-75): Selçuklu devrinin en büyük şairlerinden olup Herât'a gelmiş, devrin ünlü devlet adamları, edebiyat ve kültür insanları ile dostluk kurmuştur. Arapça ve Farsça nazım ve nesirleri vardır. Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk'ün delâletiyle Sultan Tuğrul'un himayesine girmiştir. Farsça rubaîlerinin en önemlisi *Tarabnâme*'dir. Arapça: *el-Ahsen fî Şîir-i Ali b. Hasan* adlı dîvânı vardır (Kafesoğlu, 1973: 173).

el-Hakîm Şerefü'z-zamân Ebu'l-Mehâhin el-Ezrâkî el-Herevî: Selçuklular devri Herât şairlerinden olup Herât'ta doğmuş, Büyük Selçukluların Herât hâkimi ve Sultan Alp Asrslan'ın oğlu Togaşâh'ın himayesinde bulunmuş bir şairdir. Bazı kaynaklar *Sindbadnâme*'nin onun eseri olduğunu kaydetmeler de aksi görüşü savunanlar da vardır (Devletşâh, 1997: II/125-126).

Ebû Bekir Zeyneddîn b. İsmail Varak Ezrakî-i Herevî, Abdurrahman Gıyâsî Serahsî²²⁰ Selçuklular döneminin önde gelen Herâtlı diğer şairidir (Ensârî, 1383: 148).

²¹⁹ Gazneli Mahmud'un şairlerindendir.

²²⁰ Sultan Melikşâh döneminde yaşamıştır.

Ebu'l-Hasen Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî (ö. 552/1157): Hayatı hakkındaki bilgilerin hemen tamamı Çehâr Makale'ye dayanmaktadır. Çok yer gezdikten sonra Herât'ta bulunmuştur. Selçuklular ve Gûrlular zamanında yaşamıştır (Nizâmî-i Arûdî, 1921: IX, 1; Şafak, 2007: 182-183).

Avfî (ö. 629/1232): Herât'ta yetmişmiş ünlü edebiyatçılardandır (Quarich, 1879: 17). Horâsân Bölgesinin folklorü hakkında eserler yazmıştır. XIII. asrın meşhur İran tezkîrecilerindendir (Banarlı, 1971: 424-425).

Ascedî: Herâtlı olup Ünsî'nin öğrencisidir. Güzel kasîdeler söylemiştir. Gazneli Sultan Mahmud'un yanında bulunmuştur (Devletşâh, 1997: I/81-82). Selçuklular tarafından kendisine şairlik ödeneği verilmekteydi (Kafesoğlu, 1992: 377).

Ünsî: Selçuklular devrinde Herât'ta yetmişmiş önemli edebiyatçı ve şairlerdendir. Büyük Selçuklular zamanında başka birçok Müslüman devletinde de benzeri görüldüğü üzere şairlere şairlik ödeneği verilirdi. Bu ödenek Herât'ta başta Ünsî ve Ascedî başta olmak üzere birçok şaire verilmiştir (Kafesoğlu, 1992: 377).

Ebîverdî (ö. 585/1189): Selçuklular devrinde yetmişmiştir. Aslen Herât Bölgesi'nin Ebîverd şehrindeydir (Kafesoğlu, 1992: 117).

Emîr Muizzî: Selçuklu şehzâdesi Toganşâh'ın himayesinde Herât'ta yaşamış bir şairdir (Tedley, 2009: 34). Türklerin soy ve nesepe üstün olduklarını söylemiştir (Adalıoğlu, 2012: 618).

Bâherzî (ö. 659/1251): Kübrevîye tarikatının önemli bir temsilcisi olup Moğolların Müslüman olmalarında çok önemli roller üstlenmiştir (Uslu, 1997b: 599).

Hasan-ı Mütakellim: Aslen Nişâbürlü olup, Herât'ta Kert Hükümdarı Gıyâseddîn'in himayesinde kalmıştır (Devletşâh, 1977: II/324).

Muzaffer-i Herevî: Feridüdd'in İkinci Hakanî de denmektedir (Devletşâh, 1997: III/320). Herât'ta Kert Hükümdarı Hüseyin Kert'in şairidir (Uslu, 1997b:59).

Mevlânâ Cemâleddîn Muhammed: Melik Gıyâseddîn Kert'in oğlu Melik Şemseddîn zamanında yaşamıştır. Herât Medresesinde ders vermiştir. Şiirleriyle ünlüdür (İsfizârî, 1338: II/377).

Lütfî: 1366 yılında Herât'ta doğmuştur. Şöhreti ve Türkçe şiirleri Irak'a kadar yayılmıştır. Fars ve Isfahan hâkimi İskender Mîrzâ adına *Gül ve Nevrûz* mesnevisini yazmıştır (İnan, 1988: 16).

Emîr Şâhî: Asıl ismi Akmelik'tir. Serbedarîler'in soyundan gelmektedir. Bestelenmiş şiirleri vardır (Hândmîr, 1994: 361).

Mevlânâ Tâlifî: Mîrzâ Baysungur'un yanında bulunmuştur. Kasîdeler yazmıştır (Nevâî, 1995: 15).

Emîr Sadreddîn Sultan İbrahim: Bilgi birikimi yüksek olan seçkin bir aileden gelmekteydi. Anne tarafı Mîrzâ Baysungur zamanında ona hizmet etmiştir. Zeki ve pratik zekâlı birisiydi. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında devlet hizmetinde görev almıştır (Hândmîr, 1362: IV/352; Aka, 1994: 514).

Mevlânâ Şemsüddîn Tabesî: Timurlular devrinin önemli âlim ve şairlerindedir. Herât Bölgesi'ndeki Tabes şehri'nin kadı ise de Herât'ta oturmuştur. Bir dîvânı vardır (Devletşâh, 1997: I/217).

Arif-î Hirevî: Herât'a yaşamış, *Dehnâme*²²¹ yazmıştır (Devletşâh, 1997: III/510; Ensârî, 1383: 234).

²²¹ İran edebiyatında tasavvûfî aşktan bahseden on bölüm veya on mektuptan ibaret mesnevîdir.

Mevlânâ Marûf: Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh döneminin önemli şairlerinden olup, Mîrzâ Baysungur ile arası açılmış ve bir süre İhtiyâreddîn Kalesi'ne hapsedilmiştir (Rivoria, 1918: 367).

Mevlânâ Velî Kalender: Timurlu Mîrzâ Baysungur zamanının Herâtlı şairlerinden olup, onun ölümüyle ayrılıp Horâsân'a gitmiştir (Devletşâh, 1997: IV/544).

Şeyh Kâsım-ı Envâr: Şair ve din âlimidir. Aslen Azerbaycanlı olup Mîrzâ Şâhruh zamanında Herât'a gelmiştir (Devletşâh, 1997: III/414, 416; Ensârî, 1363: 319). Mîrzâ Şâhruh'a suikast girişiminde rolü olduğu gerekçesiyle Herât dışına çıkarılmıştır. Tekrar geldiğinde de bir süre sonra tekrar çıkarılmıştır (Mîrhond, 1358: IV/692; Hândmîr, 1362: IV/10; Gölpinarlı, 1983: 26-27; Ensârî, 1383: 220).

Mevlânâ Mesihî: Timurlular zamanında yaşamıştır. Şiir alanında önemli bir isimdir. Şiirleri methiye niteliğindedir (Nevâî, 1995: 20).

Ebûverdli Tâhir: Timurlu Mîrzâ Baysungur zamanında yaşamış bir şairdir (Devletşâh, 1997: IV/544).

Emîr Yâdigâr: Babası Timur'un emîrlerinden Cihanmelik olup kendisi de Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerindedir. Timurlu Sultan Bâbüür zamanında emîrliği bırakıp şiirle ilgilenmiştir (Devletşâh, 1997: IV/545).

Mevlânâ Aşıkî: Herâtlıdır. Sultan Ebû Sa'îd, Aksaray'ın kitâbesinin yazılması işini bu şaire vermiştir. Mevlânâ Aşkî Kitâbeye:

”Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü,

Memleket padişâhının topraktan yükseltilen binası gibidir

yazmıştır (Nevâî, 1995: 45).

Mihri-i Herevî: Mihri Herevî Yahudî kökenlidir. Hâce Abdülaziz'in²²² hanımıdır. Dönemin maharetli (Saire-yi Mahâre) bir sanatçısıdır. Hitabet ve şiirle ünlenmiştir. Meşhur gazelleri de vardır. İslâmiyeti kabul edince Mihrinnîsâ adını almıştır. Mîrzâ Şâhruh'un eşi Gevherşâd Ağa ile arkadaştır. Meşhur şair Şîrâzî'nin ekolünü devam ettirmiştir (Câmî, 1922: 29; İsfizârî, 1338: II/35). Aşağıdaki beyit ona aittir.

“Ey sâkî doldur kadehi ve acele et de

Kalplerdeki acıları tadlandır” (İsfizârî, 1338: II/35).

Ali b. Nâsır b. Harun b. Ebu'l-Kâsım (d. 757/1356): Serab'da doğmuştur. Erdebili'nin yanında ilim öğrenmiştir. Hayatında çok yolculuk yapmıştır. Şûlik ve Hurûfliğin etkisinde kalıp Ehl-i Sünnet ile uyum sağlayamamıştır. Timurlu çağında yetişen önemli bilim adamı ve edebiyatçılardandır. Şeyh Sadreddîn Türkçe ve Farsça şiirleri vardır. *Enîsü'l-Ârifin veya Enîsü'l-Âşîkîn* adında bir risâlesi vardır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 209).

Yakînî: Herât'ın ihmal edilmeyecek şairlerinden olup (Nevâyî, 1996: 10; Ensârî, 1383: 234) özellikle *Ok ve Yay Münazarası* adlı eseri önemlidir. Eser bu devirde moda olan ok ve yaya şairin ilgisini göstermesi bakımından da önemlidir (Aka, 1997: 137). Eserlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır (Nevâî, 1995: 59; Tekin, 2011: 1783).

Mevlânâ Abdüssamed Bedahşî: Bedehşanlı olup (İsfizârî, 1338: II/ 34) Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Ebû Sa'îd zamanında Herât'a gelmiştir. Hükümdar ona kendi tarihini yazmasını emretmiştir. Kasîdeleri vardır (Nevâî, 1995: 39).

Hâfiz Ali: Şiir yazmada ustadır. Şiir yazma kuralları üzerine çalışmalar yapmıştır (Hândmîr, 1994: 530).

²²² Hâce Abdülaziz, Mîrzâ Şâhruh'un özel doktorudur (Câmî, 1922: 29; İsfizârî, 1338: II/35).

Mevlânâ Mîr Hüseyin Muammaî (ö. 904/1498-1499): Timurlular zamanında yaşamıştır. Yaşadığı dönemde Herât'ta ona, Pîr-i Muammâyî mahlasıyla anmaktaydılar (Nevâî, 1995: 359). Uzun yıllar İhtiyâreddîn Medresesinde ders vermiştir. Bilmece sanatında ilerlemiş olup dizanteriden ölmüştür. Mezarı Herât'tadır (Hândmîr, 1994: 522).

Bennâî (ö. 916/1510): Herâtlı'dır (Ensârî, 1383: 234). Babası üstad Muhammed, baş mimardır (Ser-Bennâ). Bu nedenle Bennâî mahlasını kullanmıştır. Bir dîvân tertip etmiş olup mesnevileri de vardır. Bennâî: "Irak ve Azerbaycan Türkleri Türkçeye çok ehemmiyet veren Herât ve Horâsân Türklerinden Ziyâde Farsça şiire önem veriyor." demekle Herât'ta Türk dilinin kullanılması hakkında mukayeseli olarak bilgi vermiştir. Bu cümle onun Türkçeye bakış açısını da göstermesi bakımından önemlidir (Togan, 1981a: 381). Bir kış mevsiminde mûsîkî öğrenmiş ve güzel besteler yapmıştır (Bâbü, 1970: II/282).

Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492): Horâsân'ın Câm şehrinde 23 Şâban 817/Kasım 1414 yılında doğmuştur (Câmî, 1922: 70; Câmî, 1968: II; Câmî, 1971: 13, 462; Şeyh Safiyüddîn, 1995: 209; Quarich, 1879: 39; Davis, 1908: 13; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 72; Okumuş, 1993: 94; Ensârî, 1383: 223-224). Ailesi, Benû Şeybân kabilesinin Hz. Ömer zamanında İslâmiyet'i kabul etmiş bulunan bir kolundan gelmektedir. Babası Ahmed Muhammed Deştî, (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 72) Nizâmüddîn Ahmed b. Muhammed zamanın ulemasından olup Herât Nizâmiye Medresesinde ders vermiştir. Oğlu Mevlânâ Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî'de hem bu medresede okumuş (Câmî, 1971: 13; Hikmet, 1990: 19) hem de ders vermiştir (Devletşâh, 1997: IV/561; Molla Câmî, 1990: 3-10; Hikmet, 1990: 15; Okumuş, 1993: 94; Ensârî, 1383: 224).

Başlangıçta ilim ve edeb tahsili yapmıştır (Devletşâh, 1997: 561). Daha sonra birçok bilim alanında tahsil görmüştür. Kur'ân, Hadis, Arap Grameri, Fizik ve Şiir gibi birçok alan buna örnek verilebilir (Quarich, 1879: 40-41; Arberry, 1958: 426). Sadece Herât'ta değil, tüm Horâsân, Mâverâünnehr, İran, Hindistan ve İstanbul'a kadar olan İslâm dünyasında ünü yayılmıştır. Osmanlı padişâhı II. Bayezit ile mektuplaşmıştır (Okumuş, 1993: VII/95).

Câmî yaşadığı çağın âdeta güneşiydi (İsfizârî, 1338: II/26). “Zâhir ve batın ilimlerinde devrin en ileri gelenlerindendi.” (Câmî, 1922: 33; Bâbü; 1970: II/179, 278). Mütevâzî bir hayatı tercih ederdi. Giyim kuşamı da tam bir sûfi gibiydi. Sıradan halkın giydiği kıyafetlerden dahi daha ucuz ve daha az kalitede giyinmiş ve öyle yaşamıştır (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 72). Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ona çok büyük sevgi ve hürmet beslerdi (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 65). Tasavvuf ve irfanın zor meselelerini bir âlime yakışır şekilde ve sade bir üslupla açıklamıştır (Okumuş, 1993: 97).

“Hamd ve senâ öyle bir yaratıcıya yaraşır ki, feleklerin gül bahçesi o yapıcının sanatının gül ağacından bir yaprak, kendisini ögenler için inci ve cevahir saçlarıyla dolu bir tabaktır.” (Câmî, 1990: 3) sözleri onun derin tasavvufî düşüncesine yalnızca bir örnektir. Ali Şîr Nevâî'nin meclislerinde bulunmuştur (Hândmîr, 1994: 519-520). Şiir alanında da oldukça ünlüdür. Osmanlı şairlerinin çoğunu en fazla etkileyen şairdir (Armağan, 1995: 179). Bâbü onun için: “Mollanın zâtı tarife muhtaç olmayacak şekilde yüksektir.” (Bâbü, 1970: II/277) demiştir.

Câmî, Nakşibendî tarikatına bağlı Sünnî bir sûfidir (Davis, 1908: 17). Mistik bir tasavvuf ehliydir (Gökyay, 1997: III/978; Manz, 2000: 515; Wahab-Yaungerman, 2007: 65).

Eserlerinin çoğunu Farsça yazmış olup az sayıda Arapça'da yazılmış eserleri vardır (Okumuş, 1993: 97). Çok sayıda eseri vardır.²²³ Câmî, İran'ın Hayyam, Sâdî, Feridüddîn Attar, Şirazlı Hâfız gibi klasik şair ve sûfilerin devamı ve bir görüşe göre de sonuncusudur (Önder, 1984: 389).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın en yakın dostlarından ve ona etkide bulunan âlimlerdendi (Ensârî, 1383: 224). 18 Muharrem 898/11 Kasım 1492 yılında seksen bir yaşında Herât'ta vefat etmiş (Davis, 1908: 13) ve Sadeddîn el-Kaşgârî'nin yanına defnedilmiştir (Câmî, 1968: II; Hasan-ı Rumlu, 2006: 605). Câmî'nin ölümü üzerine hükümdar bizzat matem elbisesi giyerek yas tutmuştur (Şeyh Safiyüddîn, 1995: 230; Çelebi, 1940: 40). "Câmî'nin ölümüyle bütün memlekette umûmî bir matem olmuş, hükümdar bizzat tabutu taşımış ve cenaze alayını başvekil Ali Şîr Nevâî tertiplemiştir." (Granard, 1971: 13; Bıyıktay, 1991: 8; Hikmet, 1991: 45).

Mevlânâ Hüsameddîn Hüseyin el-Vâiz el-Kâşifî (ö. 910/1504-5): Dönemin kaynakları onun için: "Mektup tarzında yazdığı yazılarda rakibi yoktur." (İsfizârî, 1338: II/34, Hândmîr, 1994: 523) kaydını düşmüşlerdir.

Mevlânâ Fasihüddîn Dahib-i Dara (ö. 917/1511-12): Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde bulunmuş ve onun ölümünden sonra Mîrzâ Hüseyin-i Baykara onu daruga yapmıştır. Kasîde ve bilmece alanında ünlenmiştir (Hândmîr, 1994: 525).

Mevlânâ Muhammed-i Tâlib (ö. 917/1511-12): Timurluların son sultanlarından Bediüzzaman'ın maiyetinde vergi işlerine bakan memurluk yapmıştır. Bilmece ve muamma alanında çalışmıştır (Hândmîr, 1994: 525).

Mevlânâ Nizâmeddîn-i Astarâbadî: Dinî ilimlerle uğraşmış, şiirler yazmıştır (İsfizârî, 1338: II/34; Hândmîr, 1994: 524; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 57).

²²³ Eserleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Okumuş, 1993: VII/96-98.

Mevlânâ Muhammed-i Bedahşî: Döneminin seçkin bir şairi olarak bilinmektedir. Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde bulunmuştur. Bilmece sanatı ile de ilgilenmiştir (Câmî, 1922: 29; Hândmîr, 1994: 524).

Emîr Burhâneddîn Ataullah (ö. 919/1514-15): Genç yaşta Nîşâbûr'dan Herât'a gelmiştir. Şiir yazma kuralları ve ritim hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. Şiir yazma ve güzel söz söyleme ve konusunda usta idi. Sultaniyye ve İhlâsîyye Medreseleri'nde ders vermiştir. Hayatının sonuna doğru kör olmuştur (Hândmîr, 1994: 627; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 57).

Yûsuf Emîrî: Herât'ta Mîrzâ Baysungur'un himayesinde bulunmuştur. Dîvân'ı vardır. Bundan başka *Dahname*, *Çağır ve Bang Münazarası* adlı eserleri vardır (İnan, 1988: 15).

Hâce Kemâleddîn Âsafî Herevî (853-921/1449-50-1515-16): Timurlular zamanında yaşamıştır (İsfizârî, 1338: II/34). Mîrzâ Ebû Sa'îd'e vezirlik yapmış olup gazelleri ile ünlüdür (Hândmîr, 1994: 527). Câmî'nin yanında bulunup sohbetlerine katılmıştır. Herât'ta ölmüştür (Ensârî, 1383: 231)

Abdürrezzak es-Semerkandî: Tarihçi, şair ve âlim bir insandır. Şiirler, tarih kitapları yazmıştır. Elçilik görevlerinde bulunmuştur (Özel, 1988: I/299). Hakkında kaynaklar kısmında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Hasan-ı Celâyir: Asıl adı Hüseyin Celâyir olup Hasan Ali ismiyle meşhur olmuştur. Babası Mîrzâ Celâyir, Mîrzâ Bâbü'rün yanında itibar görmüş ve onun tarafından bey yapılmıştır. Mîrzâ Bâbü'r, Semerkand'ı aldığı zaman yaklaşık beş altı yıl onun yanında kalmıştır. Yâdigâr Mîrzâ Herât'ı aldığı zaman onun has adamı olmuştur. Sultan Celâyir, Mîrzâ Hüseyin'in yanında kuş beyliği yapmıştır. Tufeylî mahlası ile şiirler yazmıştır. Çok güzel kasîde söylerdi. Bâbü'r Mîrzâ adına da çok güzel kasîdeler

söylemiştir. Bâbür (1970: II/273), onun korkusuz ve müsrif bir adam olduğunu ve kumarda düşkünlüğünü kaydetmiştir

Hâce Celâleddîn Yûsuf Ehîl: Aslen Câm vilâyetindedir. Mîrzâ Şâhruh zamanında yaşamıştır (İsfizârî, 1338: II/389). Meşhur hattat Ca'fer-i Tebrîzî'den ders almıştır. Timurlular devrinin edebiyatçı, şair ve hattat ustalarındandır. Onun verdiği şehadetnâmeler çok fazla kabul görmekteydi (İsfizârî, 1338: II/389).

Abdullah Mesnevîgûy: Herât'a bağlı Câm şehrindeydir. Timurlular zamanında yaşamıştır. Mahlası Hâtifi'dir. *İskendernâme*'ye karşılık *Timurnâme*'yi telif etmiştir (Bâbür, 1970: II/283).

Amanî: Timurlular devri şairlerinden olup on altı yaşında Ali Şîr Nevâî'nin meclislerine katılmaya başlamıştır. Medrese tahsilini tamamlamadan çok genç yaşta muamma söyleme ve çözümlenmede kazandığı ün ile saray yolu açılmış ve üst düzey devlet görevlileri arasına girmiştir (Aka, 2005e: 195).

Ali Şîr Nevâî: 17 Ramazan 844/9 Şubat 1441 tarihinde Herât'ta doğmuştur (Togan,1979: 349; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 59). Babasının Uygur Türklerinden Gıyâseddîn Kîçkine Bahadır'dır (Kîçkine Bahşi) (Banarlı, 1971: 423; Kurt, 1992: 449; Özalp, 2000: 80). Babası, Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, en son da Bâbür Şâh'ın sarayında önemli görevler yapmıştır (Devletşâh, 1997: IV/570). Annesinin dedesi Ebû Sa'îd Çiçek ise Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın dedesi Mîrzâ'nın Uluğ Bey'i (Beylerbeyi) idi. Mîrzâ Şâhruh'un ölümü üzerine oğlunu yanına alan Kîçkine Bahadır, Irak taraflarına gitmiştir. Bu sırada oğlu altı yaşındadır. Ortalık durulunca tekrar Horâsân'a gelmiş, Bâbür'ün hizmetine girmiştir (G. Kurt, 1992: 449). Nevâî, sonradan hükümdar olacak olan Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın çocukluk arkadaşıdır (Bâbür, 1970: II/266; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 59; Ensârî, 1383: 229).

Nevâî, İran'ın Meşhed şehrinde İmam Rıza Medresesinde tahsil görmüş, bu arada pek çok ünlü hocadan ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî ve Arap aruzunun ustası sayılan Derviş Mansûr, Hâce Fazlullah Ebu'l-Leysî gibi dönemin meşhur hocaları da vardır. Bu eğitim sırasındaki arkadaşlarından bir tanesi de Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'dır (Akkuş, 2002: 126). Meşhed'den 1464 yılında Herât'a gelen Nevâî burada Mîrzâ Ebû Sa'îd'den beklediği ilgiyi göremeyince Semerkand'a gitmiştir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın hükümdar olup onu Herât'a davetine kadar burada kalmıştır (Bâbü, 1970: II/266; G. Kurt, 1992: 449).

1469 yılında Mîrzâ Ebû Sa'îd öldürülünce Hüseyin-i Baykara Herât'ı ele geçirmiş ve Horâsân'a hâkim olmuştur. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın çağrısı üzerine Herât'a giden Nevâî, yazdığı *Hilâlîye Kasîdesi* ile hükümdarın hayranlığını kazanmış ve mühürdârlığa getirilmiştir. 1472 yılında dîvânbeyi olan Nevâî, bir süre sonra bu görevi Nizâmeddîn Süheylî'ye bırakmıştır (Banarlı, 1971: 424; G. Kurt, 1992: 449). Kendisine emîr unvanı verilmiştir (Banarlı, 1971: 424). Nevâî, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ile birlikte onun hükümdarlığı ele geçirmesi öncesinde tahrip olan Herât'ın her bakımdan yeniden canlandırılmasında önemli roller üstlenmiştir (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 599). Tabîbî, 'ye göre; Hârûn Musâ Peygamber için, Hz. Ali Hz. Peygamber için ne ise Nevâî de Mîrzâ Hüseyin-i Baykara için aynı anlamı taşımaktaydı (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 60-61).

1479 yılında bir ayaklanmayı bastırmak üzere Esterâbad'a giden Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından Herât'ta nâip olarak bırakılmıştır. 1487'de Esterâbad vâililiği yapan Nevâî, 1488'de Herât'a dönmüştür. Bâbü hatıratında Nevâî'nin herhangi bir suçtan dolayı Mîrzâ Ebû Sa'îd tarafından Herât'tan çıkarıldığını söylese de elde bu ifadeden başka bir kanıt bulunmamaktadır (Bâbü, 1970: II/266; Levent, 1965: 32). Bâbü (1970:

II/266), bizzat kendisi Nevâî'nin hangi suçtan dolayı Mîrzâ Ebû Sa'îd tarafından onun Herât'tan çıkarıldığını bilmediğini ancak Semerkand'a yolladığını belirtmektedir.

1490'da Hükümdarın nedimi olan şair, ömrünün son yıllarında hânedân üyeleri arasındaki taht kavgalarını yatıştırmaya çalışmıştır. 1500 yılının sonunda, seferden dönen Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'yı karşılamaya gitmişti. Bu karşılama esnasında yere düşmüş ve kalkamamıştır. Nevâî Herât'a getirilmiş, 12 Cemaziyelâhir 906/3 Ocak 1501 tarihinde kendi sarayında ölmüştür. Büyük bir törenle gömüldükten sonra üç gün yas tutulmuştur (Bâbü, 1970: II/266).

Nevâî'nin vezirliği ve öğreticiliği sayesinde hem imar faaliyetlerinde hem de sanatın her dalında ölümsüz eserler meydana getirilmiştir (Câmî, 1922: 33). Hândmîr; Nevâî'nin Horâsân'da elli ribat, Herât'ta yirmi sarnıç, on beş köprü, dokuz hamam, on dört câmi olmak üzere toplam üç yüz yetmiş bina inşâ ettirdiğinden bahsetmiştir (Subtenly, 1993: 92). Bu hem onun sanata bakış açısını hem de hayırsever biri olduğunu birlikte gösteren sayısız örneklerinden birisidir.

Bâbü, hatıratında: "Nevâî o kadar çok nazikti ki halk onun nezaketinin devletinin gûrurundan ileri geldiğini zannederdi. Fakat öyle değilmiş, bu sıfat onun fitrî imiş." (Bâbü, 1970: II/266; Granard, 1971: 13) demekle onun ne kadar nazik bir insan olduğunu anlatmıştır.

Bir kimse herhangi bir işte bir şey vücuda getirirse, onun rağbet görmesi ve meşhur olması için ona Ali Şîrî derlerdi. Bazıları zerâfette onu Ali Şîr Nevâî'ye isnad ederlerdi. Ali Şîr Nevâî bir defasında kulağı ağrıdığı için başörtüsü bağlamıştı. Kadınlar Ali Şîr Nevâî gibi başörtüsünü eğri bağlamaya Nâz-ı Ali Şîrî adını vermişlerdir. Bu o yıl Herât'ta moda olmuştur (Bâbü, 1979: II/282).

Nevâî çok zengin olup devletten maaş almamıştır. Üstelik zaman zaman Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'ya da pahalı hediyeler vermiştir. Esterâbâd da Haydarâbâd köyü onundu. Herât'ta toprakları vardı. Herât Çarşısı'nda çok sayıda dükkânı, İsfizâr'da da büyük bir tahıl ambarı vardı (Bâbü, 1970: II/266).

“XV. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer bütün şairleri gölgede bırakmış çok dikkate değer bir isim olan Nevâî'nin eserleri ölümünden sonra da yaşamış ve Timurlu ülkesinden uzaklarda da şöhret kazanmıştır.” (Schamiloğlu, 1995: 191; V. Barthold, 2006: 190). Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Farsça şiirlerinde Fânî mahlasını kullanmıştır (Bâbü, 1970: II/266). Ali Şîr Nevâî'nin eserleri yüzyıllarca Türk dünyasının her köşesinde beğenilerek okunmuştur. Hindistan'daki Timurlu sarayından, İstanbul'daki Osmanlı sarayına, Volga boyları'ndan Kırım'a, Akkoyunlu ve Safevî saraylarına kadar onun eserleri yüzyıllarca dilden dile, dolaşmıştır (W. Barthold, 1977: 219). Kendi ruh yapısının inceliği (Hândmîr, 1994: 432-433) ile paralel olmuşçasına kendisine ömrü boyunca devlet yöneticileri tarafından hep saygın bir ortam sağlanmıştır. Farsça yanında Çağatay Türkçesi ile de şiirler yazmıştır (Ensârî, 1383: 229).

Nevâî, Türkçe şiirlerine İran temalarını da sokmuştur (V. Barthold, 2006: 190): “Artık Türk şairler ondan onun çok büyük etkisi ve cesaretlendirmesiyle Türklerin hânedân ve ordudan ibaret olduğu Semarkand ve Herât'ta şiirler yazmaya başladılar.” demekle onu edebi ve dil yönünden en kısa ve en iyi şekilde ifade etmiştir. Nevâî'nin eserlerinde hâkim olan ruh; samimiyet, azim, irade, halis meziyetlilik, ciddiyet, sadelik gibi ahlâk prensipleridir (Togan, 1979: 355).

Günümüzde Türk münevver tipinde üç büyük Avrupa dillerini bilmesi ne kadar önemli ise Orta Çağ'da da Arapça ve Farsça bilmek de o

kadar önem arz ediyordu. İşte Ali Şîr Nevâî bu İran klasiklerinin şaheserler tipinde Türkçe eserler vücuda getirmek şeklinde tasavvur edilebilirdi. Orta Asya Türklüğündeki bu millî faaliyetin merkezî şahsiyeti Herât'taki Timurluların büyük beylerinden olan aslen Uygur Türkü olan Ali Şîr Nevâî olmuştur (Togan, 1981a: 87).

Ali Şîr Nevâî henüz daha hayattayken eserlerinin resimli nüshaları saray atölyelerinde hükümdar, şehzâdeler ve devlet adamları için hazırlanmaya başlanmıştır. Kendisi de hem devlet adamı hem de aydın bir sanat adamı olması dolayısı ile birçok alandaki sanatçıyı himaye etmiştir (Tezcan, 2007: 18).

Ali Şîr Nevâî'nin sanat ve sanatçıları himayede gösterdiği ihtimamı Bâbür (1970: II/267) hatıratında: “Fâzıl ve hüner ehilleri için onun kadar mürebbi ve hâmf olan bir adamın hiçbir zaman zuhur ettiği malum değildir.” demekle açıklamıştır.

Ali Şîr Nevâî, döneminde İran kültürünün baskın etkisine rağmen millet ve dil konusundaki tavrı ile milli birliği kurma çabası içinde olmuştur (Akkuş, 2002: 126). Türkçenin Farsça ile yarışabilecek zenginlikte bir dil olduğunu bizzat yazdığı eserlerle göstermiştir (Tezcan, 2007: 18).

Togan, *İslâm Ansiklopedisi*'nde (1979: 352-353) onun için şunları yazmıştır:

“Şair ve edip sıfatı ile o zamanki Türk münevverlerinin hayran oldukları İran edebiyatını benimsetip, ruhunu uygun bir şekilde sokarak Türkçe'yi yüksek bir sanat haline getirerek ve münevver Türk aydınını ruhunu yükselterek Türkçe yüksek sanat eserleri yaratmak gayesi güttü.”

Rasony (1971: 188), “Türk Milli Mefkûresi’nin ondan daha gayretli mümessilini tanımıyoruz. O, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara’nın nâzırı, mâhir siyaset adamı ve kumandanı idi.” demekle en iyi şekilde anlatmıştır.

V. Barthold (2006: 190) ise Nevâî için: “Artık Türk şairler onun çok büyük etkisi ve cesaretlendirmesiyle Türklerin hânedân ve ordudan ibaret olduğu Semerkand ve Herât’ta şiirler yazmaya başladılar.” demekle onu, edebî yönü ve dili bakımından en kısa ve en iyi şekilde ifade etmiştir. Ali Şîr Nevâî, daha hayatta iken eserlerinin resimli nüshaları saray atölyelerinde hükümdar, şehzâdeler ve devlet adamları için hazırlanmaya başlanmıştır. Kendisi de hem devlet adamı hem de aydın bir sanatkâr olması dolayısı ile birçok alandaki sanatçıyı himaye etmiştir. Onun Türk diline katkısı ise unutulması mümkün olmayacak izler bırakmıştır (Tezcan, 2007: 18, 190). Türk dili ve edebiyatına etkisi çok büyük olmuş, artık Çağatay Türk lehçesine “Nevâî dili” denilir olmuştur (G. Kurt, 1992: 450). Nevâî’nin hizmetiyle XV. yüzyılın ilk yarısında kuvvetlenerek edebî bir dil haline gelen Çağatay Türk lehçesinin, Türkçenin yoğun olarak bilinmediği Herât, Şiraz ve Semerkand’da bu kadar fazla önem kazanmasının sebebi, Türkçenin ne kadar çok insan tarafından konuşulduğundan ziyâde, bu dili vâkıf ve kıymetini anlayan yüksek bir sınıfın meydana gelmesindedir (Aka, 1994: 211-213; Rapidus, 2002: 231; Demir, 2007: 270).

Çok sayıda edebî eseri bulunan Nevâî’nin Türk dili açısından en önemli iki eserinden birisi Türkçe ile Farsçayı karşılaştırdığı *Muhakemetü’l-Lügateyn*’dir. Bu eserde Türk dilinin Fars dili kadar yetkin bir edebiyat dili olduğunu, hatta Fars dilinden üstünlüğünü, bu üstünlüğü özellikle sözcük dağarcığı yönünden olduğunu ilmî delillerle ispat etmiştir. O, bu millî gûruru duymuştur. Şairleri Türkçeyi tercihe teşvik etmiştir (Nevâyî, 1996: 15; Ölmez, 2007: 193; Turan, 2010: 411).

İkinci önemli eseri ise hal tercümesi mahiyetindeki *Mecâlisü'n-Nefâis*'dir. "Çağatay Türk lehçesi ile yazılan eserde müellif şairlerden bahsetmiş ve son bölümünde de sanata ve şiire önem veren Timurlu sultan ve sultanzâdelerinden bahsetmiştir." (Câmî, 1922: 63; Nevâî, 1995: 180-195).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara: Timurlu Hükümdarı olup şiir yazmada ustaydı. Lirik tarzda şiirler yazmıştır. Şiirlerinin çoğunda tasvir güzelliği, heyecanın câzibeli ifadeleri, ifadelerinin canlı akışı göze çarpar. Hüseyinî mahlasını kullanmıştır (İnan, 1988: 18).

Cemilî (869-949/1464-65/1542-43): Diyarbakır'da doğmuştur. Herât'a gidip Nevâî ile görüşmüş, Nevâî ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın ölümüyle de tekrar memleketine dönmüştür. Şairin şiirleri Anadolu ile Herât arasındaki kültür ve edebiyat köprüsünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Kurnaz, 2002: 832-833).

Yukarıdakilerden başka; Mîr Şâhî (Nevâî, 1995: 22), Mevlânâ Ali der-Düzd (Nevâî, 1995: 23), Nureddîn Muhammed-i Ferâhî, Hüseyin-i Kâşifi, Selmânî, İsmet Behârî, Hilâlî, Ehlî, Şâh Hüseyin, Celâlî, Hâlidî, Âhî, Kâmî, Mevlânâ Vecileddîn-i Neseî (Câmî, 1922: 29), Mîr Haydar-ı Meczûb (Nevâî, 1995: 24), Mevlânâ Kevserî (Nevâî, 1995: 84), Mevlânâ Zülâlî, Mevlânâ Nâkîbî (Nevâî, 1995: 86), Hasan-ı Hızırşâh-ı Esterâbâdî (İsfizârî, 1338: II/389), Mevlânâ Subhî (Nevâî, 1995: 89), Mevlânâ Tâhîrî (Nevâî, 1995: 103), Mevlânâ Mecnûn (Hândmîr, 1994: 531), Mevlânâ Âsımî (Nevâyî, 1995: 104), Mevlânâ Hulkî (Nevâyî, 1995: 109), Mevlânâ Nâyî (Nevâyî, 1995:140), Baba Sevdâyî (Nevâî, 1995: 16), Mevlânâ Sagarî (Nevâî, 1995: 33), Hâce Alâeddîn-i Attar, Mevlânâ Sadeddîn-i Mes'ûd b. Emîrû'l-Taftazânî (Hândmîr, 1362: III/546), Mevlânâ Mîr Ali (Hândmîr, 1994: 630), Kâbul Hirevî, Zülâlî, Bekâ-i Herevî, Yar-i Herevî, Haydaru'l-Kuluç-ı Hirevî, Abdul-Kahhâr-ı Hirevî, Kuseyrî, Vale-i Hirevî, Nâdirî Hirevî, Veysî-i Hirevî, Bağerî-yi Hirevî, Kûdsî,

Bediüzzaman, Hanım Bidelli, Zibâ Hanım, Şevki-i Herevî, Tâhîr-i Hirevî, Mah Hanım, Hilâlî-i Herevî (Ensârî, 1383: 234), Mevlânâ Riyazî (Câmî, 1922: 29; Hândmîr, 1362: IV/18; Hândmîr, 1994: 523), Hâtifî (Banarlı, 1971: 424), Emîr Şâhî-i Sebzvârî (Devletşâh, 1997: III/495) gibi şairler de yetişmiştir. Tarihçiler kısmında bahsettiğimiz Nizâmüddîn-i Şâmî, gibi edebiyat başta olmak üzere birden fazla alanda uğraş vermiş şahsiyetler de vardı.

Herat Bölgesi'nde Gazneli ve Selçuklulardan itibaren başta şiir çeşitleri olmak üzere çok çeşitli alanda edebiyatçılar yetişmiştir. Şehir, edebiyat alanında Selçuklular devrinde altın çağını yaşamıştır. Togaşâh'ın himayesi ve teşviki bunda çok önemli bir etkidir. Kert ve Timurlu çağında ise bu bakış açısı devam etmiştir. Bizzat hükümdar, devlet erkânı ve emîrler edebiyatın birçok koluna destek vermişlerdir. Gazel, kasîde, nükte, güldürü, bilmece başta olmak üzere çok çeşitli alanda edebiyatçılar yetişmiştir. Yetişen bu edebiyatçıların Bâherzî gibi bazıları Moğolların Müslüman olmalarında etkili olmuşlardır. Herât Bölgesi'nde o kadar çok edebiyatçı yetişmiştir ki bunların hepsini burada vermek mümkün olmamaktadır.

Sanatsal faaliyetlerde en fazla gelişme Timurlular devrinde görülmektedir. Sanat dallarının çeşitliliği de yine aynı dönemde daha fazladır. Bunda şüphesiz çok çeşitli âmiller önemli rol oynamıştır. Bölgenin uzun süre barış ve sükûn dönemi yaşaması, halkın ekonomik durumunun iyileşmesi, şehirde sanat çalışmaları için uygun ortamların oluşturulması, devlet yöneticileri ve ileri gelenlerin sanat dallarına olumlu bakışları bu gelişmede etkili olan belli başlı unsurlardır.

6.3. HERÂTLI TARİHÇİLER

Orta Çağ'da Herât'ta tarih alanında çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Timurlu hükümdarları kendi dönemlerinin tarihine önem vermişler ve bu konuda zamanın tarihçilerine gereken önemi vermişlerdir. Mîrzâ Şâhruh ise bu hükümdarlar içinde tarihe en meraklı olanıydı (Rasony, 1971: 189).

Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1010-11): Onun Herât Tarihi üzerine yazdığı *Kitâbu Vulâtu Herât* adlı eseri bulunamamıştır (Uslu, 1997b: 54).

Ebû Nasr Abdurrahman b. Abdul Cabbar el-Fâmî (472-546/1079-1151): Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir (Paul, 2000: 100, nr.31). İslâmî dönemdeki Herât şehri hakkında bilgiler verirken kuruluşu ve İslâmiyet'ten önceki ki durumu ile ilgili kısa rivâyetler de vermiştir (Fâmî, 2008). *Târîh-i Herât* adını taşıyan eserinden İsfizârî oldukça fazla alıntı yapmıştır.

Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî: 681/1282-83 yılında doğduğu bilinmektedir. Ölüm tarihi bilinmeyen yazarın 1321 yılında ölmüş olabileceği tahmin edilmektedir (Seyf-i Herevî, 1944: XI). *Târîhnâme-yi Herât* isimli eseri bulunmaktadır. Eser, Kert yönetimi ve doğu İran hakkında kıymetli bilgiler vermektedir (Câmî, 1922: 29; Seyf-i Herevî, 1944). Olayları kronolojik sıra içinde vermektan başka birçok politik olay ve yöneticilerin kültürel faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir (Seyf-i Herevî, 1944: XII). Eser yüz yirmi bölümden meydana gelmektedir. İlk yirmi bölümü Herât'ın kuruluşu ve Hz. Muhammed'den Cengiz istilâsına kadar olan dönemi, sonraki yüz on sekiz bölümü ise Kert hânedânı hakkında bilgiler içermektedir. Başta İsfizârî ve Hâfiz-i Ebrû olmak üzere birçok tarihçi onun eserinden faydalanmıştır.

Rebi Bûşengî: 671/1272-73 yılında doğduğu ve Bûşenc kâtibinin oğlu olduğu tahmin edilmektedir. Yetenekli bir şairdir. Melik Fahreddîn Kert'in övgüsüne mazhar

olmuş ve himaye görererek birçok hediyeler almıştır. Fahreddîn Kert ondan Kertnâme yazmasını istemiş ve bu süre zarfında ona ayda bin dinar vermiştir (Seyf-i Herevî, 1944: X). Müellif *Kertnâme* adlı eser kaleme almıştır. Eser, Firdevsî'nin *Şehnâmesi*'nin tarzında ve Kert yöneticilerini övme tarzında yazılmıştır. Yazar eserde Melik Fahreddîn'in yedi yıl Haysar Kalesi'nde tutuklu kalmasını ayrıntılı olarak anlatmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: IX).

Nizâmüddîn-i Şâmî: *Zafernâme* adlı eseri yazmıştır. Eserde Timur devrinin tarihi anlatılmıştır. Yazar eseri yazma sebebinin Emîr Timur'un verdiği görev olduğunu belirtmiştir (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 11). Emîr Timur'un 804/1401-2 yılına, yani bu eserin yazılışına kadar geçen zamandaki olayların ve daha önce Cengiz Hân dönemindeki olayların lâyıkıyla yazılmamış olduğundan bu görevi Şâmî'ye verdiğini belirtmiştir. Eser 1424-25 yılında tamamlanmıştır (Rivoria, 1918: 362).

Şerafeddîn Yezdî: İran'ın asil ailelerindedir. *Zafernâme* adlı bir eser meydana getirmiştir (Hândmîr, 1362: IV/15; Hândmîr, 1994: 359; Nevâî, 1995: 25). Eser dört yılda (1424 yılında) tamamlanmıştır.

Tâcü's-Selmânî: Timurlular zamanında yaşamıştır (İsfizârî, 1338: II/34). Mîrzâ Şâhruh, 799/1397 yılında Horâsân'a tayininden Timurlu hâkimiyetinin sona ermesine kadar doğuda önemli bir kültür merkezi olarak kendini gösteren Herât'ta bir taraftan kendisi, eşleri ve emîrleri tarafından imar faaliyetlerinde bulunurken, diğer taraftan da babasının ve kendi devrinin hadiselerini anlatan eserler yazdırmaya başlamıştır. Bunların en önemlisi Tâcü's-Selmânî'nin kaleme aldığı *Tarihname* adlı eseridir (Tâcü's-Selmânî, 1988: 6). Emîr Timur'un son bir yıllık faaliyetleri, doğruya doğru Moğollar ve muhtemelen Çin üzerine son seferi ve ölümünden sonraki hâkimiyet mücadelelerini 1409 yılına kadar ayrıntılı olarak anlatan ve Emîr Timur'un en küçük

oğlu Mîrzâ Şâhruh tarafından babasının hükümdarlığının son yılları ile kendi döneminin tarihini yazmakla görevlendirilen Tâcü's Selmânî bu eseri kaleme almıştır.

Mîrzâ Muhammed Kâsımî: Mîrzâ Şâhruh'a *Şâhruhnâme* ismi ile bir eser sunmuştur (Demir, 2007: 270).

Havafî, Fasih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed: Asıl adı Ahmed b. Yahya olup *Mücmel-i Fâsihî* adıyla meşhur olmuştur. Kaynaklar kısmında yer verilen Havafî'nin yazmış olduğu eser İslâm tarihinin başlangıcından itibaren yıl esasına dayalı önemli bilgiler vermektedir. Dönemindeki bilgiler oldukça orjinaldir. Yazar iki ciltlik eser meydana getirmiştir. İlk nüsha kayıptır. İkinci nüsha Petersburg'dadır (Havafî, 1341: I/Mukaddime).

Hâfız-i Ebrû (ö. 833/1429-30): Herât'ta doğduğu ve uzun süre burada kaldığı için Herevî denmiştir. Doğuda Timurlular ile başlayan ilmî ve edebî rönesans döneminin seçkin kişilerinden biri olan Timurlular devri tarihçilerinden Hâfız-i Ebrû'nun (İsfizârî, 1338: II/33; Tâcü's-Selmânî, 1988: 6). Mîrzâ Şâhruh'un emriyle yazdığı *Zubdetü't-Tevârih-i Baysungurî* adlı tarih çalışması 1471 yılında tamamlanmıştır (Câmî, 1922: 29). Mîrzâ Şâhruh'un sanatkâr oğlu Mîrzâ Baysungur, Hâfız-i Ebrû'dan bir tarih kitabı yazmasını istemiş o da *Zubdetü't-Tevârih* adıyla beş bölümden oluşan bir eser yazmıştır. Yazar 1430 yılında ölmüştür (Wahab-Yaungerman, 2007: 369-370).

Abdürrezzak es-Semerkandî (ö. 877/1482): Sultan Ebû Sa'îd'in Kadıaskeri Mevlânâ Celâleddîn İshak-ı Semerkandî'nin oğludur. Aslen Herâtlı değildir. Mîrzâ Şâhruh'un sarayında bulunmuş ve elçilik heyetinde görev almıştır. Mîrzâ Şâhruh'tan sonra Mîrzâ Abdüllâtif, Mîrzâ Abdullah ve Mîrzâ İbrahim'in yanında görev almıştır. *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l-Bahreyn* adında önemli bir eser yazmıştır (Abdürrezzak

es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949; 1974; 2008). Yazarın bu eserinden başka Kadı Adudüddîn-i İcî'nin *İsmü Harf* adlı kitabının şerhi vardır (Hasan-ı Rumlu, 2006: 71).

Devletşâh: Devletşâh Timurlu Devleti'nin Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Fîrûzşâh Bey'in amcasının oğlu Alâüddevle'nin oğludur. Eseri *Tezkîretü's-Şuarâ (Şairler Tezkîresi)* Farsça şiir yazar şairlerden, dönemin bilgin ve âlimlerinden ve dönemin önemli olaylarından bahsetmiştir. Eserin hatmiyesi Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'ya ayrılmıştır (Demir, 2007: 255-273).

Gıyâsüddîn Hândmîr (ö. 942/1535-36): “Aslen Şiraz'ın seyyidlerdendir.” (Togan, 1988c: 210). Seyyid Hvandşâh'ın oğludur (Nevâî, 1995: 131). Babası Hümâdüddîn, Ebû Sa'îd'in oğlu Semerkant hâkimi Sultan Mahmud Mîrzâ'nın veziridir (Levi-Sela, 2009: 181). Anne tarafından *Ravzâtü's-Safâ* müellifi Mîrhond'ın torunudur (Togan, 1988c: 210). Dedesinin gözetiminde yetişmiş ve onun Herât'taki kütüphânesinden faydalanmıştır (Aka, 2005c: 199). Zamanın önemli tarihçilerindendir (Nevâî, 1995: 131). Dönemin önemli medreselerinde ders vermiştir (İsfizârî, 1338: II/34; Câmî, 1922: 29).

Hamîdüddîn Muhammed Mîrhond b. Burhânüddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmud Herevî (ö. 903/1498): Dönemin önemli tarihçilerindendir (Câmî, 1922: 29; Nevâyî, 1995: 132). Timurlular devrinde İran'da yazılan tarih kitaplarının genişlik ve kapsam bakımından en önemlilerini yazmıştır. Timurlu başkentinde itibar görmüş, zengin kütüphânelere faydalanmıştır (İsfizârî, 1338: II/34).

Muineddîn el-İsfizârî: Yazar hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Herât'ta bir medresede müderrislik yaptığı bilinmektedir. Hüseyin Bahadır Han'ın teşvikiyle Muineddîn el-İsfizârî tarafından yazılan *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-i Medîneti'l-Herât* adlı eser Herât'ın ve bölgenin tarihidir (İsfizârî, 1338: II/33). Eser iki cilttir (Câmî,

1922: 29). Kendinden önce Herât tarihi ile ilgili olarak eserler yazmış olan Seyf-i Herevî, el-Hadad, el-Fâmî ve Rebî Bûşengî başta olmak üzere çok sayıda müellifin eserlerinden faydalanmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: VIII).

Abdurrahman-ı Câmî: Hayatı hakkında dil ve edebiyat kısmında ayrıntılı olarak bahsedilen yazar şeyhlerin hal tercümelerine ait *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* adlı eser yazmıştır. Eser Abdullah-ı Ensarî'nin *Tabakât-ı Sûfiyye* adlı on üç eserinin genişletilmiş halidir. Beş yüz altmış mutasavvıfın, on üç sûfi şairin ve otuz dört kadın mutasavvıfın hayatı ele alınmakta, bu kimselerin yanısıra tasavvûfî deyimlerde açıklanmaktadır. Eser Nakşibendîliğin ana kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Ali Şîr Nevâî tarafından özellikle Yesevî şeyhleri hakkında bilgiler eklenmiştir. Esere bazı ilaveler yapılarak Çağatay Türkçesine, Lami Çelebi olarak bilinen Mahmud b. Osman tarafından 1532 yılında bazı Osmanlı Mutasavvıfları ve Molla Câmî'nin hayat hikâyesi eklenerek Osmanlı Türkçesine, Taceddîn b. Zekeriya en-Nakşibendî tarafından 1640 yılında Arapçaya çevrilmiştir (Yüksel, 2007: XXV). Bu eserin giriş kısmında Herât ile ilgili bilgiler bulunmaktadır (İsfizârî, 1338: II/39).

Uzun mücadelelerden sonra Herât'a hâkim olan Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve onun veziri Ali Şîr Nevâî Timurlu sarayını yeniden ilim ve irfan merkezi yapmıştır. Özellikle Ali Şîr Nevâî himayesinde tarihçilik sahasında büyük eserler meydana gelmiştir (Aka, 1994: XXI).

YEDİNCİ BÖLÜM

MİMARÎ

7.1. DİNÎ YAPILAR

Herât'ın tarihi anlatılırken tarih öncesi devirlerden itibaren yerleşim yeri olduğundan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Bu kadar eski bir yerleşim yerinin hele de stratejik yönden medeniyetlerin önemli bir geçiş ve uğrak yeri olduğu göz önünde bulundurulursa çok sayıda etkisi altına girdiği kolayca anlaşılır. Şehirde, İslâmiyet'ten önceki dönemlerden itibaren farklı dinî yapıların bulunması da bu yüzdendir.

Bu yapıların bilinen en eskisi Herât'a iki fersah mesafede, şehrin kuzeyinde Belh yolu üzerindeki Aman Kûh'un üstündeki zirvede Şerşek (Arshak-Şirşek-Şurşek-Siriskh-Şersek) denilen ateşgededir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; Strange, 1873: 408; W. Barthold, 1930: 52). Bu ateşgede, H. IV. yüzyılda büyücülerin uğrak yeriydi (el-İstahrî, 1989: 210; Strange, 1873: 408). İbn Havkal'ın 358/968 yılındaki Herât'ı ziyareti sırasında Şerşek denilen ateşgedenin mamûr olduğunu kaydetmesine bakılırsa burada X. yüzyılda ibadet edenlerin varolduğu ve burada halâ mecûsîlerin bulunduğu anlaşılmaktadır (el-İstahrî, 1989: 210; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; Togan, 1988c: 430; Yürekli, 2002: 50).

Hamdullah Müstevfi ve el-İstahrî de Şerşek ile şehir arasında Hristiyan kilisesinin bulunduğunu ve mamûr olduğunu kaydetmişlerdir (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; el-İstahrî, 1989: 210; Strange, 1873: 409; Yürekli, 2002: 50; Szuppe, 2003: sy.).

Herât Bölgesi'nde Budizm'in taraftar bulması dolayısıyla, özellikle Bâmyân'da, çok fazla Buda heykelleri vardı (Strange, 1873: 417-418; W. Barthold, 1979b: 297). Bazı tarihçiler, Budizm'in bu bölgeye Yüe-çiler zamanında yayıldığını belirtmişlerdir. Moğol Hükümdarı Ögedey Kağan zamanında Herât'a daruga olarak görevlendirilen Harlıg'ın Budist olduğu ve şehirde bir puthâne yaptırdığı rivâyet edilse de bununla ilgili elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir (Seyf-i Herevî, 1944: 129).

7.1.1. Câmiler, Mescidler ve Namazgâhlar

İslâmiyet'in bu topraklarda hayat bulması ile bu dinin özelliklerini ve gereklerini yansıtan eserler hızla inşâ edilmeye başlanmıştır. Yapılan İslâmî yapılar içerisinde şüphesiz en önde geleni câmi ve mescidlerdir.²²⁴ Müslümanların ibadet ettikleri yapıların en büyüğü câmidir. Araplar ilk zamanlarda câmilere mescid derlerdi. Sonra câmi kelimesini kullanmışlardır (Turan-Kırpık, 2012: 491).

Câmiler ve mescidler başlangıçta yalnızca ibadet edilen yerden ziyâde, halîfelerin ve devlet yöneticilerinin emîrlerinin duyurulduğu, başta Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis olmak üzere dinî ilimlerin tahsil edildiği, Arapçanın öğretildiği, tıp da dâhil olmak üzere beşerî ilimlerin öğretildiği, günlük haberleşme ve buluşma yeri olma özelliği yanında daha birçok işlevi yerine getirmiştir.²²⁵ Orta Çağ'da Müslümanlar arasında câmi her türlü toplanma yeriydi. Bazen bir okul, bazen satranç oynanan, çoğu

²²⁴ Mescid: Arapça bir kelime olup; alını veya başı yere koymak, secde etmek anlamına gelen scd kökünden türetilmiştir. İbadet yeri olarak İslâmiyet'in ilk yıllarında Mekke'deki Mescid-i Haram ve Kudüs'teki Mescid-i Aksa için kullanılan bu terim zamanla İslâmiyet'in yayıldığı yerlerde inşâ edilen ibadet yerleri için kullanılmaya başlanmıştır. Mescidlerden sonra câmi adı verilen dini ibadet yerleri inşâ edilmeye başlanmıştır. Cem etmek, toplanmak, bir araya gelmek (Eyice, 1993: 46) anlamlarına gelen câmi kelimesi başlangıçta Cuma namazı kılınan büyük mescidler (el mescid, el-câmi) için kullanılmaya başlanmışsa da zamanla bu isim Müslümanların ibadet ettikleri yerlere verilen isim olarak genelleşmiştir (Eshenkulova, 2001: 34-45).

²²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Önkâl-Bozkurt, 1993: 46-56; Eshenkulova, 2001: 34-459.

zamanda bir ibadet edilen bir yerydi. Genellikle bir havuz veya kuyunun etrafında yapılan kapalı alanlardı (Mazaherî, 1972: 16).

Horâsân'da genellikle ahşap malzeme kullanıldığından câmilerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu bölgenin büyük bir kısmının câmileri Hicret'ten itibaren ilk iki yüzyıl içindeki zaman diliminde minaresiz olarak yapılmıştır (Noorulhak, 2005: 64-65).

İslâmiyet'in Herât ve çevresinde hayat bulmasından sonra yapılan ilk İslâmî yapılar şüphesiz mescid ve câmilerdir. Bu yapılar içerisinde en önemlisi ve en büyüğü "Herât Cuma Câmi'dir (Câmi-i Büzürg-i Herât-Mescid-i Câmi). Şehrin ortasına yapılmıştı. İlk inşâsı IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar inmektedir (Gûyâ İtimadî, 1343: 16; Mülayim, 1992: 218). Erken Gazne devri modelinde yapılmıştır (Wahab-Yaungerman, 2007: 59). İlk yapıldığında ahşaptan idi (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48). "Bu Câmi, Orta Çağ'da Horâsân Bölgesi'nin her yerinde bilinmekteydi." (*Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; W. Barthold, 2005: 230). İbn Havkal ve el-İstahrî, Herât Cuma Câmi için "Horâsân, Mâverâünnehr, Sicistân ve Cibâl'de her zaman için Herât ve Belh mescidi gibi şenlenen bir mescid yoktur. Bu câmide Şam ve Suğur mescidlerindeki gibi fâkihler ve Kur'ân erbabından kalabalıklar bulunmaktadır." demekle câminin kalabalıklığını, ününü ortaya koymaktadır (Seyf-i Herevî, 1944: VI; el-İstahrî, 1989: 210; İbn Havkal, 1992: 217; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408). "Câmi, Orta Çağ boyunca fıkıhçıların çok uğradıkları bir yer idi." (Noorulhak, 2005: 65). Şafî mezhebinin merkezi konumundaydı (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48). el-İstahrî: "Bu câmi, tüm Horâsân ve Fars'ın yükünü çekerdi." (el-İstahrî, 1989: 210; İsfizârî, 1338: II/7-8) demektedir. Orta Çağ'da bu eseri görenler Horâsân'ın tamamında ve Sicistân'da böyle güzel bir câmi yoktur demektirler (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48; İsfizârî, 1338: I/30; Strange, 1873: 408; W.

Barthold, 1930: 50). Cuma Câmi'ne, Şam başta olmak üzere birçok İslâm ülkelerinden insanlar gelir, ilim öğrenir, dinî tartışmalara ve sohbetlere katılırlardı. Horâsânın en büyük dinî merkezi sayılmaktaydı (Özcan, 2007: 19).

Tarihin çeşitli dönemlerinde câminin masraflarının karşılanması için arazi ve dükkânlar vakfedilmiş, hükümdarlar ve devlet büyükleri bu eserin ayakta kalması için çaba sarf etmişlerdir. Sâ mânîlerin Herât Vâlisi Ebû Ali Muhammed de Cuma Câmi'ne bitişik caddede yaptırdığı Reste-yi Simcûr adındaki dükkânların gelirlerini bu câmiye vakfetmişti. Nitekim Fâmî (2008: 103) Mescid-i Câmi'nin mihrabında Ebû Ali Muhammed b. İbrahim şeklinde Simcûrî'nin isminin yazılı olduğunu kaydetmiştir.

Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihinde Herât ve çevresinde büyük bir deprem olmuş ve bu depremde Cuma Câmi tamamen yıkılmıştır (Fâmî, 2008: 136; İsfizârî, 1338: II/5; Golombek, 1983: 96). Deprem gece olduğu için câmi içinde insanlar yoktu. Bu nedenle can kaybı olmamıştır. İnsanlar bu olaydan sonra el birliği ile kısa sürede bu câmiyi tamir etmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/55).

Câmi, Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed Tekiş zamanında Şemseddîn Mes'ûd Herevî tarafından yeniden inşa edilerek 572/1175-76 ta tamamlanmıştır (İsfizârî, 1338: II/398, 505; Gûyâ İtimadî, 1343: 17-18).

Câminin çatısı Gûrlular zamanında Bûd denilen çok sağlam bir ağaçtan yapılmıştı (Havafî, 1341: II/231; Hâfız-i Ebrû, 1959: 48). Câmi, şimdikinden daha küçüktü. Gûrluların şehri işgali sırasında câmi yanmış ve Gûr Hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed b. Sâam, 597/1200-1201 yılında bu câminin yeniden yapılmasını emretmiştir (İsfizârî, 1338: II/398, 505; Gûyâ İtimadî, 1343: 17-18; Mûlayim, 1992: 218). Gıyâseddîn zamanında başlanılan câminin inşâsı, onun ölümünden sonra oğlu Gûr Hükümdarı Sultan Mahmud tarafından tamamlanmıştır. Bazı kaynaklar ise

Gıyâseddîn'in kardeşi Şihâbeddîn'in tamamlattığını belirtmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/399, 505; Gûyâ İtimadî, 1343: 16, 18; Frye, 1948: 208). Tuğla malzeme ile genişletilmiş bir planla yapımına başlanan câmi ana eyvanı örten büyük kubbeyi çeviren avlunun etrafında üç duvar üzerinde de eyvan anlayışı üzerine planlanmıştır. Sultan Gıyâseddîn kendisi için bir de türbe yaptırmıştır. Câmide büyük dört eyvanın dışında duvarlara küçük eyvanlar da yapılmıştır (Gûyâ İtimadî, 1343: 16-17; Mülâyim, 1992: 218).

Melik Fahreddîn-i Kert de Mescid-i Câmî'yi' tamir ettirmiştir (Barry, Michael, 2004: 79). Seyf-i Herevî (1944: 746), câminin şimdiye kadar tamir ettirilmediğini belirtmişse de yukarda bahsedildiği gibi câmi daha önce de birkaç defa tamir ettirilmişti Melik Fahreddîn, bu câminin güney ve doğu yönlerindeki dış kısımlarını tamir ettirmiştir. Câminin tamirâtı süresince elli gün orada kalmış, etraftaki insanlara ihsanlarda bulunmuştur. İnşâat sırasında kale ve câminin çok güzel yapılmasını, doğuda ve batıda bunlardan daha güzel eserlerin olmamasını emretmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 747). Bilinmeyen bir sebeple tahribata uğrayan câminin güney ve doğu eyvanları yıkılınca 720/1320 yılında tekrar inşâ edilmiştir (Frye, 1948: 209).

765/1363-64 yılında Herât'ta yine deprem olmuş ve câmi bu depremden zarar görmüş, takları²²⁶ yıkılmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48; İsfizârî, 1338: II/398). 765/1364'teki şiddetli depremde eyvanları ve diğer bazı bölümleri yıkılınca bina tekrar onarılmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48). Deprem o kadar büyüktür ki Hâfız-i Ebrû, o güne kadar böyle büyük bir depremin olmadığını kaydetmiştir. Kert Hükümdarı Melik Muizzeddîn Muhammed, câmiyi tamir ettirmiştir (İsfizârî, 1338: II/398; Hâfız-i Ebrû, 1959: 48; W. Barthold, 1930: 56; Ensârî, 1383: 178). Herât'ın Kert emîri tarafından

---

²²⁶ Tak: Kemer.

bayramlarda şerbet yapıp dağıtılması 775/1374-75 yılında için avluya bronzdan bir şerbet kazanı konulmuştur (Wahab-Yaungerman, 2007: 64). Bu kazanla ilgili ayrıntılı bilgi Maden Sanatı kısmında verilmiştir.

Kertler zamanında, özellikle Fahreddîn Kert zamanında, 700/1300-1301 yılında bu câminin tamiratı dışında hankâhlar kısmında da bahsedileceği gibi daha birçok hayır müesseseleri inşâ ettirmiştir (Spuler, 1987: 178). Zaten Moğol istilâsı ile harap olan şehrin yıldızı bu zamanda parlamaya başlamıştır.

Câmi, Timurlular zamanında Celâleddîn Fîrûzşâh ve arkasından Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî tarafından tamir ettirilmiştir (İsfizârî, 1338: II/400; Gûyâ İtimadî, 1343: 27; Frye, 1948: 209; Peterson, 1996: 4; Golombek, 2000: 520). Nevâî, câminin inşâtını sürekli kontrol etmiş ve bizzat ilgilenmiştir. Câminin her bir kısmını o alanda usta kişiler yapmıştır. İnşatı bitince de burada çalışan işçilere, şairlere, hâfızlara, din öğretenlere ve öğrenenlere ziyafetler verilmiş ve pahalı kumaşlar dağıtılmıştır (İsfizârî, 1338: II/401; Esârî, 1383: 325). Özellikle güney doğusundaki taç kapıda yer alan zengin tuğla ve fîrûze sırlı tuğlalarla düzenlenmiş olan yazı kuşaklarının büyük bir kısmı bu döneme aittir. 1500 yılında tamamlanan bu câmiye Üstad Şemseddîn imzasını taşıyan soma mermerden yapılmış yedi basamaklı bir minber konulmuştur. Daha önceki zamanlarda, câminin doğu kapısı önünde, küçük bir avlu içerisinde taç kapının görünüşünü kapatan seramik fırınları bulunmaktaydı. Yapılan yenileme için sırlı tuğla, turistler için hediyelik eşya üreten bu fırınlar 1962 yılında yıktırılmıştır. Bu fırınların câminin eksiklerini tamamlamada kullanıldığı veya daha önceki zamanlarda câmi etrafında kurulan üretim ve pazar yerlerinden kalma bir örnek olabileceği akla gelmektedir (Mülayim, 1992: XII/218; Özcan, 2007: 19).

Câminin yapısı dörtgen bir avluyu çevreleyen dört ana eyvan ve küçük eyvanlarla revaklardan oluşan bir plan göstermekteydi. Hândmîr'in tanımlamasına göre ilk yapıldığında dört yüz kubbe ve otuz revaktan meydana geliyordu. Mihrap duvarına bağlanan derin eyvan, kalın tuğla ayakla desteklenmiş diğer yönlerdeki üç büyük eyvanla simetrik ve dengeli bir plan ortaya konmuştur. Kapalı mekânlar, dörtgen kesitli pâyelere ve sivri kemerlere oturan bir örtü sistemine sahiptir. Plandaki düzensizlikler farklı zamanlarda yapılan onarımlar sonucudur, ancak câmi genel özellikleri itibari ile, yapıldığı dönemin özelliklerini halen yansıtmaktadır (Mülayim, 1992: 218). İsfizârî (1338: II/401) de câmide yüz otuz revak, iki yüz otuz kubbe bulunduğunu, avlusunun iki yüz elli metre uzunluğunda ve yüz elli metre genişliğe sahip olduğunu câminin altı adet kapısının bulunduğunu kaydetmiştir.

Abdurrahman-ı Câmî de Timurlular devrinde bu câminin ihtişamından bahsetmiştir (Câmî, 1922: 12). Timur lu sultanları Mîrzâ Ebû Sa'îd ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın, câmi önündeki mermerlere yazdırıp ilan ettikleri emirnâmelerden halâ izler mevcuttur (Gûyâ İtimadî, 1343: 27). 1944 yılında yol genişletme çalışmaları sırasında câminin etrafı daraltılmıştır (Frye, 1948: 209).

Bölgede, Herât Cuma Câmî'inden başka çok sayıda câmi mevcuttur. Bu câmiler İslâmiyet'in ilk yayıldığı yıllardan itibaren burada yapılmaya başlanmıştır. Melik Şemseddîn 666/1267-1268 yılında Irak'tan dönünce Herât'ta bir câmi yaptırdı (Seyf-i Herevî, 1944: 301). Herât'ta ayrıca İhtiyâreddîn Kalesi'nin kuzey tarafında ilk fetih dönemlerinde yapıldığı tahmin edilen ve burayı fetheden Abdullah b. Âmir'in isminin verildiği bir câmi vardı. Kert Meliki Fahreddîn, 699/1299-1300 yılında Mescid-i Abdullah'ı tamir ettirerek Mescid-i Terâfurûşân adıyla yeniden ibadete açtırdı (Seyf-i Herevî, 1944: 441; Havafî, 1341: II/383; İsfizârî, 1338: II/438). Bu mescidin yapımında

harcanan parasını hükümdar bizzat kendi gelirinden karşılamıştı (Seyf-i Herevî, 1944: 441: İsfizârî, 1338: II/507).

Kert Meliki Gıyâseddîn, Bâzâr-ı Irak mevkiinde Mescid-i Derbend ismiyle bir câmi yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/29). Herât'ın doksan beş kilometre doğusunda Herât Nehri kenarında Evfe kazasında 832/1428-29 yılında Mescid-i Cuma adında bir câmi inşâ edilmiştir (Uslu, 1997b: 72). Ancak burası Herât'taki câmiye göre oldukça küçüktü. Orta Çağ'da Kerûhta ve (Uslu, 1997b: 729). X. yüzyılda Bâmyân'da da Cuma Câmileri vardı (Strange, 1873: 417-418).

Mescid-i Cumalar sadece hükümdarlar tarafından değil, hânedân mensupları, diğer devlet görevlileri ve zengin insanlar tarafından da yaptırılmıştır. Bu konuda İslâm ülkelerindeki yöneticiler arasında hayır yapmada özellikle de câmi ve mescid inşâsında tatlı bir yarış vardır. Örneğin Timurlular zamanında Ali Şîr Nevâî tek başına ülkenin çeşitli yerlerinde yirmi civarında câmi yaptırmıştır. İncili Kanalı üzerinde Ali Şîr Nevâî'nin yaptırdığı Pol-i Kard Câmi mevcuttur (Terry, 1983: 30; Togan, 1988c: 438).

Timurlular devrinde sadece Mescid-i Cumalar yapılmamış, bunun yanında çok sayıda ayrıca câmi yaptırmışlardır. Bu dönemde sadece Herât'ta otuz beş civarında câmi yaptırılmıştır. Bu devirdeki dinî yapılar daha çok Hıyâbân Bulvarı'ndan Melik Kapısı'na ve İncil Kanalı'na kadar uzanan alanda yoğunlaşmıştı (Terry, 1983: 32).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh ve hanımı Gevherşâd 841/1437-38 yılında Herât'ta (Câmî, 1922: 17; W. Barthold, 1930: 56) ve Meşhed'de 1416-1418 yılları arasında İmam Rıza Türbesi bitişiğinde birer Mescid-i Cuma inşâ ettirmiştir ki, bu dönemin genel özelliği olarak içerisinde câmi, hankâh, medrese, türbe gibi kurumların bulunduğu bir külliye şeklinde yapılmıştır (Yüksel, 2007: 221).

Mîrzâ Şâhruh'un hanımı Gevherşâd Ağa, Herât'ta Hıyâbân'ın başında bir câmi yaptırmıştır (Câmî, 1922: 17, 31; İsfizârî, 1338: II/28; Hândmîr, 1994: 388). Lacivert çinilerle süslenen câminin kitâbeleri ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattatı Ca'fer'e aittir. Çinilerle süslenen câminin minaresi de lacivertti (Câmî, 1922: 17, 31; Aka, 1994: 195). Bu câmi avlu merkezli olup, sağında ve solunda iki minaresi vardı (Golombek-Wilber, 1988: 48). 820/1417 yılında inşâtına başlanan câminin 852/1448 yılında bittiği düşünülürse yirmi bir sene gibi uzun bir sürede tamamlandığı görülür. Bu câmi de Gevherşâd Ağa'nın Meşhed'de yaptırdığı câmi tipinde, ancak ondan daha daha büyük ve gösterişlidir. Burada da câminin mozaiklerinde koyu mavi renk kullanılmıştır (Togan, 1988c: 436).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Celâleddîn Fîrûzşâh ve Şâh Melik de Herât'ta birer câmi yaptırmışlardır (Terry, 1983: 20; Aka, 1994: 1229). Hükümdarlar ve devlet görevlileri dışında, hânedân mensupları ve hali vakti yerinde insanların da câmi ve diğer hayır kurumları yaptırmada aynı şekilde yarıştıkları görülmektedir. Timurlu hânedân üyelerinden Mîrzâ Alâüddeve Herât'ta bir câmi yaptırmıştır. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi vezirlerinden Memlûklerden Timurlulara sığınan Emîr Çakmak da Herât'ta bir câmi yaptırmıştır (Aka, 1994: 199).

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Alike Kükeltaş, İncili Kanalı üzerinde bir câmi yaptırmıştır (Togan, 1988c: 438). Herât'ın önde gelenlerinden Mevlânâ Şemseddîn Muhammed, Herât dışında Bâzâr-ı Cihân mevkiinde câmi yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 351). Semerkand'ın önemli ailelerinden biri olan Sadreddîn İbrahim, Mîrzâ Şâhruh'un ölümüne kadar devlete hizmet etmiş, ölümünden sonra oğlu Muhammed Emin yerini almıştır. Muhammed emin sanatsal faaliyetleri desteklemiş, Herât'ın dışında bir câmi inşâ ettirmiştir (Manz, 2007: 213). Hüseyin-i Baykara kendi adını taşıyan bir câmi ve

medrese inşâ ettirmiştir. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara zamanında hanımı adına da İncili Kanalı üzerinde Hanım Begim Câmi yapılmıştır (İsfizârî, 1338: II/28).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara devri vezirlerinden Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî de Herât'ta bir mescid inşâ ettirmiştir (Aka, 2000: 122). Yaptırdığı şifâhâne ve medreselerin yanına Kûşîye Câmi adında bir de câmi yaptırmıştır (Uslu, 1997b: 67).

Iydgâhlar²²⁷, Horâsân Bölgesi'nin şehirlerinde İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren bir gelenek halinde inşâ edilmeye başlanmıştır. Özel günlerde ve dinî bayramlarda yoğun olarak kullanılan iydgâhlar bugün bu coğrafyada hala varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.

Herât'ta Muhtar Dağı eteğinde bir iydgâh vardı. Burada büyük meşâyih'ten Ebû Abdullah Muhtar b. Seyyid Muhammed el-Herevî'nin mezarı bulunmaktaydı. Bu iydgâh²²⁸ Herât'ın en kalabalık törenleri, büyüklerin cenâze merasimi ve bâzı sünnet düğünleri yapılmıştır. Çok eskiden beri varlığı bilinen bu iydgâh Kertler zamanında da işlevini devam ettirmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 283). Burası Mîrzâ Şâhruh'un oğulları zamanında da varlığını korumuştur (İsfizârî, 1338: II/20, 29). Mîrzâ Ebû Sa'îd, Horâsân ve Herât'ın şenlendirilmesi için bu şehrin sık sık maruz kaldığı saldırılarda zarar gören Muhtar Dağı'nın eteğindeki Namazgâh'ı 863/1459 yılında tamir ve ikmal ettirmiştir (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1974: II/3-352; Togan, 1988c: 438-439; Alan, 2007:

²²⁷ Iydgâh (Namazgâh): Fıkıh terimi olarak Farsça namazgâh, iydgâh, Arapça musallâ, cebbâne kelimeleri yerleşim merkezlerinin dışında bayram, yağmur duası (istiskâ) ve cenaze namazlarının kılındığı yerler için kullanılmıştır (Bozkurt, 2006b: 357). Şehir dışında, kırdâ veya set üzerinde mihrap konulmak suretiyle namaz kılmak için yapılan yere bu adlar verilmiştir. Genel olarak büyük şehirlerin civarında kurulurdu. Ancak bazı küçük kasabalarda da kurulduğu görülmüştür. Müslümanların iki büyük bayramlarından olan Ramazan ve Kurban Bayramlarındaki bayram namazlarını kılmak, yağmur duasında bulunmak için veya fevkalâde günlerde kasaba veya civar köyler halkı hep birden orada toplandıkları yerlere Namazgâh denirdi. Namazgâhların çoğunda hutbe ve namaz için üstleri açık kârgir minberler ve mihraplar da vardı. Eskiden uzun yollar ve kervanların konakladıkları yerlere de namazgâhlar yapıldığı olurdu. Bkz. Pakalın, 2004: II/651.

²²⁸ Iydgâh-ı Herât olarak da bilinmektedir.

171). Yapıldığı ve onarım gördüğü zamanda baştan aşağı çini kaplı olan bu namazgâhta o güne dair hiçbir iz kalmamıştır (Togan, 1988c: 438-439).

Seyf-i Herevî (1944: 440), İhtiyâreddîn Kalesi'nin önünde ıydgâh için bir meydan yapıldığını ve gelip geçen misafirler için burada hankâh inşâ edildiğini kaydetmiş, ancak ıydgâhın inşâsının tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda bilgi vermemiştir. Yukarıda anlatıldığı gibi Herât'ın kuzeyinde eskiden beri var olan ıydgâh bu dönemde tamir edildi. Ancak Fahreddîn Kert'in yeni bir ıydgâh yaptırıp yaptırmadığı bilinmemekte ve sonraki dönemde de sadece eski ıydgâhın ismi geçmektedir.

Herât Musallâsı da şehrin önde gelen yapıları arasındaydı. Üç binadan meydana geliyordu. Bu mescid, Herât'ın ikinci büyük câmi olarak kabul ediliyordu. Binanın tezyinatının çeşitliliği, mihrapları ile kubbenin büyüklüğü ve zerafeti dikkate şayandır. Bugün bu binalar mevcut değildir. Emîr Abdurrahman Han, Ruslar tarafından Herât'ın kuşatılmasını bekleyen İngiliz mühendislerin ısrarı üzerine bu eserleri yıktırmıştır (Ensârî, 1383: 243; W. Barthold, 2005: 230).

İsfizârî (1338: II/28) Herât'ta Mescid-i Bazarçe, Şeyh Câmi, Lenger Şeyh Muhiyiddîn Câmi, Fîrûz Sultan ve Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından Hıyâbân'da yaptırılan Fîrûze Begüm Valide Sultan gibi câmilerinin isimlerini de kaydetmişti. Bu câmilerden başka Mescid-i Şemiren ve Mescid-i Gumbet câmileri de vardı (Câmî, 1922: 31).

Herât'ın kuzey batısındaki Âzâdân köyünde Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın veziri Nizamü'l-Mülk Hâfî tarafından Âzâdânî'nin türbesinin yanına bir mescid ilave edilmiştir (Golombek-Wilber, 1988: 318-319). X. yüzyılda Bûşenc'de bir câmi vardı.

İslâmiyet'in yayılıp kökleşmesi ile bölgedeki câmi sayısı daha da artmıştır (İsfizârî 1338: I/96; W. Barthold, 1979a: 825). X. yüzyılda bölgeyi gezen dönemin ünlü

coğrafyacısı İbn Havkal ve *Hudûdü'l-âlem* müellifi, Kerûh'un câmisinin Sebîdân Mahallesi'nde bulunduğundan bahsetmişlerdir (İbn Havkal, 2004: 145; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 59; Strange, 1873: 410). el-Makdîsî (1994: 270) de burada kerpiçten yapılmış bir câminin olduğunu kaydetmiştir. Aynı müellif, Bâşan'da da bir câminin ve câmide ziynet eşyaları satan bir dükkânın da olduğunu kaydetmiştir (el-Makdîsî, 1994: 275). Ziyaretgâh²²⁹ köyünde Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından inşa edilmiş olan Mescid-i Câmi dört eyvanlı ve 80X67 metre ebadındadır. Geniş bir avlusu vardır. Bu köyde başka bazı tarihi câmiler de mevcuttur (Golombek-Wilber, 1988: 351). Herât'ın dört kilometre batısında Gûriyân yolu üzerinde Gelvâr denilen mevkide 845/1441 yılında Mescid-i Havz-ı Kerbâs adında bir mescid yapılmıştır (Golombek-Wilber, 1988: 311; Uslu, 1997b: 83). Bölgenin şehirlerinden Sahe'de X. yüzyılda bir câmi ve bu câminin minberi vardı (İbnu'l-Belhî, 2008: 107). Herât'ın Gûriyân kasabasında da Ziyaretgâh'daki Mescid-i Câmi planında dört eyvanlı bir câmi mevcuttur (Uslu, 1997b: 84).

Bölgede Selçuklu mimarisi oldukça gelişmiş durumdaydı. Kendisinden sonra kurulan birçok devletin mimarisini de etkilemişti. Timurlular zamanında Horâsan'da yapılan mimarî eserlerin çoğunda da Büyük Selçuklu Devleti'nin etkisi görülmektedir (Ensârî, 1383: 243).

Görüldüğü gibi İslâmiyet'in bölgede yayılmasından itibaren hızlı bir şekilde dinî mimari vücut bulmuş; hükümdarlar, mîrzâlar, emîrler, hükümdar eşleri, üst düzey devlet görevlileri ve maddî durumu elverişli insanlar âdete yarışarak bu beldelerin İslâm şehri olduğunu gösteren câmiler ve minarelerle süslemişlerdir.

²²⁹ Mîrzâ Ebû Sa'îd ile Mîrzâ Hüseyin-i Baykara arasındaki mücadeleler sırasında burası yağmalanmış, birçok bina yıkılıp harabe halin gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdürrezzak es-Semerkindî, 1360-1368/1941-1949: II/3-365.

7.1.2. Çilehâneler

Tasavvuf ve tekke kültürünün yaygın olduğu Horâsân coğrafyasında hankâhlar kadar tekke ve çilehâneler de yoğun şekilde görülmektedir. Ahmed-i Yesevî'nin görüşlerinin yoğun bir şekilde hayat bulduğu bu coğrafyada çilehânelerin bulunması oldukça doğal karşılanacak bir durumdur. Çilehâneler, müstakil olarak yapıldıkları gibi bazen de bir hankâhın içinde de yapılabiliyordu. Biz burada örnek olması bakımından bir kısmına değineceğiz.

7.1.2.1. Mescid-i Çihil Sutûn

Herât'ın güney batısında, Ziyaretgâh köyünde Moğol istilâsından önce yapıldığı tahmin edilen ve içinde bir çilehânenin olduğu yapı mevcuttur (Golombek-Wilber, 1988: 350). Eserin içinde Mîrzâ Şâhruh dönemine ait olduğu tahmin edilen süslemeler ve mozaikler vardır. Çilehâne, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından inşâ edilen câminin üç yüz metre güneyinde bulunmaktadır (Uslu, 1997b: 82).

7.1.2.2. Gâr-i Dervîşân

Herât'ın kuzey tarafında Bağ-ı Deşt denilen alanın kuzeyinde bir tepede inziva yeri bulunmaktaydı. Eser pişmiş tuğladan tahminen 1500 yılında civarında yapılmıştır. Buraya Gâr-i Dervîşân denilmekteydi. Girişi taşlarla yapılmıştır. Kitâbenin birinde Câmî'nin bir dörtlüğü vardır. Arka tarafında mezar bulunmaktadır (Golombek-Wilber, 1988: 320; Uslu, 1997: 81). Bu çilehânelerden başka Mescid-i Günbet'in zemininde çilehâne ve halvethâneler de mevcuttur (Uslu, 1997b: 81).

VIII/XIII. yüzyılın önemli sûfilerinden ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin Horâsân'daki pîri olarak gösterilen Lokman-ı Perende'nin de Herât'ta çok meşhur bir tekkesi vardı (Uslu, 1997b: 58).

7.1.3. Türbeler ve Mezarlıklar

Ebû Müslîm Horâsânî'nin mâiyetinden olan Ferrûhzad b. Hakan'ın türbesi Hûşk Kapısı'nın iç tarafındadır (Togan, 1988: 439). Gûrlu Sultan Gıyâseddîn, Herât Cuma Câmii'nin kuzey tarafına kendisi için bir türbe yaptırmıştır (Mülayim, 1992: 218). Sekizgen şeklinde türbenin üstünde küçük bir kubbe mevcuttur. Kertler zamanında bu türbe oldukça meşhurdu ve buraya çok fazla ziyaretçi gelmekteydi (Gûyâ İtimadî, 1343: 18).

Herât'ın Hıyâbân'ında Timurlu şehzâdelerinden de gömülü olanlar vardır (İsfizârî, 1338: II/20; Fikri Saljuqi, 1967: 40; Gûyâ İtimadî, 1343: 8; Togan, 1988c: 439).

Herât'ın iki buçuk km kuzey batısında Herât Nehri'nin kuzeyinde bulunan Âzâdân köyünde İmam Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden Herât âlimi Hâce Ebu'l-Velid Ahmed b. Abdullah Herevî el-Âzâdânî'nin (ö. 232/846-47) türbesi (Seyf-i Herevî, 1944: 441) günümüzde ziyaret yeridir. Türbenin bugünkü şekli Ali Şîr Nevâî tarafından yenilenmiştir (Golombek-Wilber, 1988: 318-319). Timurlular zamanında buralar mesire, gezme ve ziyaret yeri olmuştur (Fikri Saljuqi, 1967: 40; Togan, 1988c: 439). Âzâdân ve Gâzîrgâh mevki en çok ziyaret yerlerinin olduğu yerlerdi (Seyf-i Herevî, 1944: 441; Fikri Saljuqi, 1967: 40; Togan, 1988c: 439). Timurlu şehzâdelerinden bazıları burada gömülüdür (Gûyâ İtimadî, 1343: 8).

Ziyaretgâh, İncili Köprüsü'nün kuzeyindeydi. Burada da çok sayıda türbe bulunmaktaydı (İsfizârî, 1338: I/82). Herât'ta Gâzîrgâh mevkinde, Şeyh Abdullah-ı Ensarî'nin türbesi bulunmaktadır (Hamdullah Müstevfi, 1919: 147; Câmî, 1922: 31; İsfizârî, 1338: II/28, 29; W. Barthold, 1930: 57-58). Bu türbe, Gûr Hükümdarı Şemseddîn tarafından tamir ettirilmiştir (Barry, 2004: 85).

Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yûsuf üzerine yaptığı seferden dönen Mîrzâ Şâhruh Herât'ın iki buçuk km kadar kuzey doğusunda bir köyde XI. yüzyılın tanınmış din adamlarından Hâce Abdullah-ı Ensarî'nin (ö. 481/1088-89) kabrinin bulunduğu yerde 829/1425 yılında büyük bir türbe inşâ ettirmiştir (Gûyâ İtimadî, 1343: 9; Togan, 1988c: 440). Türbeye 838/1434-35 yılında birçok mal vakfetmiştir (Aka, 1994: 136). Bu eser, çok güzel bir mermerden yapılmış ve mermer üzerine gül ve diğer bazı çiçek resimleri işlenerek yapraklarla şekillendirilmiştir. Duvarlarına kûfî yazılarla Farsça yazılar yazılmıştır (Gûyâ İtimadî, 1343: 9). Mîrzâ Şâhruh, her ayın ilk perşembe günü, şartlar ne olursa olsun, burayı ziyaret etmeyi adet haline getirmişti (Gûyâ İtimadî, 1343: 9).

Hâce Abdullah-ı Ensarî'nin türbesinin yanında Çağatay Türk Şairi Mevlânâ Yakînî ve Sultan Hüseyin Mîrzâ'nın Nâibi Saltanatı olup aynı zamanda Çağatay Türk şairlerinden olan Ahmet Mîrzâ'nın türbeleri vardır (Togan, 1988c: 440). Bu türbenin kuzeyinde yer alan Küçük Mîrzâ türbesi, Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yeğeni Şehzâde Muhammed Sultan Hüsrevî'ye olup 889/1494 tarihlidir (Uslu, 1997b: 79).

Abdullah-ı Ensarî türbesinin yüz metre güney batısında Nemekdân denilen on iki köşeli, iki katlı ve eyvanlarla çevrili olarak inşâ edilmiştir bir yapı günümüze kadar gelebilmiştir. Ensarî'nin hocası ve daha önce Kert melikleri tarafından ilmüne saygı duyulan Hâce Ebû Abdullah-ı Takî'nin (ö. 416/1025-26) mezarı üzerine de bir türbe

inşâ ettirmiştir. Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Bâbü'r türbede bazı tadilatlar yaptırmış, türbeyi ziyaretin müdavimi olan Mîrzâ Ebû Sa'îd ise Gâzîrgâh'a su getirmiştir. Bu hükümdar türbeye birçok yeni topraklar vakfetmiştir.

Timurlular devrinde kurucusunun mezarını bünyesinde barındıran hânedân ailesine ait medreseler âdetâ hânedân mezarlıkları haline gelmişti (İsfizârî, 1338: II/416; Hasan-ı Rumlu, 2006: 361; Brandenburg, 1977: 23). Gevherşâd Ağa, Herât'taki İncil Köprüsü'nün yanında câmi külliyesi içersinde bir medrese ve yanında bir türbe ve musallâ yaptırmıştır (835/1431-32). Burası günümüzde Baysungur haziresi olarak da bilinmektedir. Mîrzâ Şâhruh'un kendisi (Gûyâ İtimadî, 1343: 12; W. Barthold, 1990: 190), çocukları ve torunları da buraya defnedilmişlerdir. Burada gömülü olanlardan biri de 1434 yılında otuz yedi yaşında Herât'taki Bâğ-ı Sefîd Sarayı'nda vefat eden Mîrzâ Baysungur'dur (İsfizârî, 1338: I/27; Hândmîr, 1994: 328; Frye, 1948: 212; Gûyâ İtimadî, 1338: 12; Alparslan, 1992a: 277; Yuvalı, 2005: 343; Yüksel, 2007: 221-22). Herât'ta vefat etmeyenlerden dahi buraya getirilip defnedilenler vardır. 848/1444 yılında Gevherşâd Ağa'nın ilgisizliği yüzünden hayatını büyük bir üzüntü ve sıkıntı içinde geçiren oğlu Mîrzâ Muhammed Cûkî, Serahs yöresinde vefat etmiş ve Herât'a getirilip Mîrzâ Baysungur'un yanına defnedilmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 251). Mîrzâ Sultan İbrahim b. Alâüddevle (ö. 868/1463-64) Meşhed yolunda hastalanıp ölünce, getirilip bu türbede defnedilmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 393). Bunlardan başka Emîr Nizâmeddîn (ö. 836/1432-33), İbrahim Sultan (ö. 863/1458-59) da buraya defnedilmiştir (Gûyâ İtimadî, 1343: 12).

Herât'ta, Emîr Köprüsü'nün yanında bir medrese olduğu ve Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Fîrûzşâh bu medresenin yanındaki türbeye gömülü olduğu bilinmektedir (Aka, 1994: 199).

Herât'ın on beş km güney doğusunda 910/1504 yılında inşâ edilmiş olan İmam Şiş Nur türbesi bulunmaktadır. Emîr Celâleddîn Fîrûzşâh b. Gıyâseddîn tarafından inşâ edilmiştir. Yapının etrafı mezarlarla doludur. Büyük bir giriş ve etrafında küçük odalardan ibarettir (Golombek-Wilber, 1988: 320).

Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un emîrlerinden Alike Kükeltaş'ın da kendi yaptırdığı medrese içersinde türbesi vardır (Aka, 1994: 199). Hıyâbân'da Fahreddîn-i Râzî'nin (İsfizârî, 1338: II/28; Hâfız-i Ebrû, 1959: 24) bu gün yarı yıkık halde bulunan mezarı etrafında türbeler grubu vardır. Abdürrezzak es-Semerkindî'nin türbesi, Şeyh Nizâmeddîn Abdurrahman Havafî'nin (Pîr-i Taslim), Hâce Alemdâr, Zahireddîn-i Gûrî, Kıvâmeddîn-i Bistamî, Baba Hasan Türk, Baba Kûkî Türk, Baba Şeyh Safiyüddîn Türk, Pîr-i Sişadsala ve aşağı kısımlarında Sadeddîn Kaşgârî (Fikri Saljuqi, 1967: 52) ve *Timurnâme*'nin müellifi Hâtifi'nin türbesi de Câmî türbesi grubundadır (Togan, 1988c: 439). Zamanın büyük şeyhi Bahaeddîn Ömer (ö. 857/1453) ıydgâh'ın güneyine, Zeyneddîn el-Kavafî (ö. 838/1434) de kuzeyine defnedilmiştir.

Ziyaret-i Muhaddis; Herât'tan dört kilometre uzaklıkta Âzâdân köyünde yer almaktadır. Câmî'nin mezarı Ziyaret Câmî'indedir (Uslu 1997: 78). IX. yüzyılda yaşamış olan Hâce Ebû Velid'in kabri üzerine Mîrzâ Hüseyin-i Baykara bir türbe yaptırmıştır (Uslu 1997: 78). Ser Mezar-ı Sadat (İsfizârî, 1338: I/27). Gümbed-i Ser Mezar Ruhban (İsfizârî, 1338: I/29) ve Hazire-i Emîr Sultan Ahmedî Çoğançi türbeleri Herât'ta ziyaret edilen yerlerdendi (İsfizârî, 1338: I/28).

Seyf-i Herevî'de (1944: 441) Hancâbad ismi ile zikredilen yerde şehrin güney kapısı²³⁰ dışında güney batı tarafında Mîr-i Şehid adıyla Ali evladından Abdullah el-

²³⁰ Fîrûzâbâd-Kandehar Kapısı.

Müslîm (ö. 88/707) ve Ebû Abdullah Muhtar'ın (ö. 500/1107) mezarları Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından yaptırılmıştır (Togan, 1988c: 439).

Hancâbâd köyünde Fîrûzâbâd Geçidi'nin dışında olan bir türbede yatan kişi olan Abdullah b. Zeyd de aynı zamanda bir Mîr-i Şehid olarak bilinmektedir. Onun mezarını, IX. yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ebû Nasr keşfetmiştir. Ebû Nasr'ın mezarı da buradadır. Şeyhin mezarının başında 283/896 tarihli bir kitâbe vardır (Uslu, 1997: 79). İmamzâde Ebu'l-Kâsım b. Ca'fer b. İmam Muhammed Bakır b. İmam Zeynel Âbidîn Ali b. İmam Hüseyin de Herât'ta şehit olmuş ve buraya defnedilmişti (Fikri Saljuqi, 1967: 10).

Herât'ın köylerinden Sibers (İsberz-İsferz) denilen ve Evfe'ye kırk üç kilometre uzaklıkta bulunan yerde 902/1496 tarihinde ölen Hâce Nizâmeddîn buraya defnedilmiş olup, Ziyaret-i Hâce Nizâmeddîn Ziyaretgâhı adıyla bilinmektedir (Uslu 1997b:79).

Seyf-i Herevî'nin (1944: 441) Hâce Tâkî dediği mezarlıklar şehrin doğusunda Hûşk Kapısı dışında Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Tâkî (ö. 416/1025)'nin mezarı bulunmaktaydı. Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh bu mezarın üzerine türbe yanına da imâret yaptırmıştır (Togan, 1988c: 439).

Seyf-i Herevî'nin eserinde (1944: 441) "Masrak" adı ile geçen mezarlığın Timurlular devrinde Tal-i Bangiyân adı ile geçen geçmektedir. Ca'fer el-Tayyar (ö. 129/747) ve ona bitişik Ebu'l-Kâsım b. Ca'fer el-Sadık'ın türbeleri de buradadır (Togan, 1988c: 439). Çihil Duhterân denilen bir ziyaret yeri (İsfizârî, 1338: I/145) de bugün aynı adla anılan yerde bulunmaktadır.

7.2. ASKERÎ, İDARÎ VE SOSYAL YAPILAR

Herât Bölgesi'nin eski dönemlerdeki imarı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak, geçmişte bölgede hüküm sürmüş devletlerin genel imar faaliyetlerine bakarak yapılanlar hakkında hüküm verilebilmektedir. İlk Çağlarda çok iyi bir posta teşkilatı kurduğu bilinen Persler'in bu bölgede yollar ve köprüler yaptırması ve güvenliğini sağlamış olmaları akla uygun gelmektedir.

7.2.1. Kale ve Surlar

Bir dağ veya ufak bir tepe üzerine inşâ edilmiş müstahkem bir bina şeklinde tarif edilen kale, Arapça'da koparmak, kazımak anlamındaki kal kökünden gelmektedir. Bu kökten gelen kal'a kelimesi tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut anlamına gelmektedir. Bununla birlikte kale kelimesinin; bir dağ üzerinde bulunan kale veya köy anlamındaki kal'at kelimesinden geldiği de ileri sürülebilir (Metin, 2012: 517).

Kaleler genel olarak iskân yeri, boğazlar, yol kavşakları ve stratejik yönden önemli yerler üzerine kurulmuşlardır. Muhkem şekilde inşâ edilen yapı, yüksek kalın duvarlar ve bu duvarların üzerine belli aralıklarla yerleştirilmiş burçlardan meydana gelirdi. Mazgalların olduğu ok atma ve mancınık fırlatma yerleri vardı. İç kale ve dış kale gibi bölümlerden oluşurdu. Düşman saldırıları sırasında korunma ve savunma amaçlı olarak şehir halkının sığıacağı ve belli bir müddet ihtiyaçlarını karşılayacakları şekilde yapılırdı (Kırpık, 2012: 517). Yapımında kullanılan malzeme bölgenin jeolojik yapısı ve kaleyi yapan devletin ekonomik gücüne göre taş, tuğla, kerpiç veya daha başka malzemelerden olabilirdi.

Bir şehir veya kasabayı, hatta bazen bütün bir eyâleti korumak üzere, bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Şehrin fizikî alanını belirleyen sur, mekânsal açıdan iki kısımdan oluşurdu. Surların belirlediği iç kısma bâtın, dâhil, içeri, şehristân veya enderun denirdi. Surların dışında kalan kısmı ise zâhir veya rabad olarak anılırdı. Surların duvarlarını korumak üzere emniyeti sağlamak kaydıyla genellikle on beş-yirmi metre yükseklikte olurdu (Metin, 2012: 519).

Şehirlerde etkili bir biçimde savunmayı sağlayabilmek için güvenlik amacıyla surların dışına ilave olarak savunma sistemi oluşturulurdu. Hendekler sur kapısı girişi mesafesinde olurdu. Bu hendekler hem güvenlik açısından önemliydi hem de şehre suyun dolmasını önlerdi (Kırpık, 2012: 520).

Büyük İskender, İranlıların Hairava dedikleri Herât'ı alarak buralara kaleler inşâ ettirmiştir (Malleson, 1880: 8). “Akhunlar, Herât şehrinin yöneticilerinden haraç talep etmişler ancak, yüksek surlar ve güvenli şehir görünce bundan vazgeçmişlerdir.” (İsfizârî, 1338: I/61). Sâsanîler'in güçlü oldukları zamanda Herât şehri de oldukça muhkem bir kaleydi (W. Barthold, 1930: 50). Bu nedenle alınması da oldukça güçtü.

İbn Havkal ve el-İstahrî Orta Çağ'da Herât'ın en dışında şehri de çevreleyen bir hisar bulunduğunu, bu hisarın kapılarının iç şehrin kapıları ile aynı hizada olup aynı isimle anıldığını, dışında da hisarı çevreleyen bir duvar bulunduğunu ve hisar ile duvar arasının otuz adımdan fazla olduğunu belirtmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 209; İbn Havkal, 2004: 144; Strange, 1873: 408; W. Barthold, 1930: 58).

Şehrin etrafındaki surların ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak zaman içinde tamir edilmiştir. Surlar şehri istilâlara karşı korumuştur (W. Barthold, 1930: 58;

Paul, 2000: 109). Hendekler ve surlar Selçuklular, Gûrlular ve Hârezmşâhlar zamanında da kullanılır durumdaydı (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 113). Oğuz isyanı sırasında, Horasan'ın diğer şehirlerine göre Herât'ın daha az zarar görmesinde bu surlar etkili olmuştur.

XV. yüzyılda da şehir oldukça muhkemdi ve etrafı surlar ve hendeklerle korunaklı duruma getirilmişti. İsfizârî, şehri öğrencilerine incelettirdiğini, buranın yüz kırk dokuz burcunun bulunduğunu, şehrin duvarlarının uzunluğunun bin üç yüz kadem ve şehrin çapının Irak Kapısı'na (Derb-i Irak) kadar bin dokuz yüz kadem olduğunu tespit ettirdiğini kaydetmiştir. X. yüzyıl coğrafyacılarının kaydı gibi İsfizârî de, şehrin etrafında hendeklerin bulunduğunu, şehrin dört köşesinde dört büyük burç olduğunu belirtmiş ve eski kaynaklara ilaveten bu hendeklerin derinliği yirmi gez olarak kaydetmiştir (İsfizârî, 1338: I/77; Fikri Saljuqi, 1967: Talikat; Ensârî, 1383: 172).

7.2.1.1. Kohendiz

Makedonya Kralı Büyük İskender'den sonra burada ordugâh kuran Pers Hükümdarı Dârâ'nın oğlu Eşk her burcun etrafını başka bir burçla çevreleyerek surları daha da muhkem hale getirmiştir. Ana giriş kapılarının yerlerini değiştirmiştir. Yapılan eklentiler ve onarımlarla Büyük İskender'in yaptıklarının izleri silinmeye yüz tutmuştur (İsfizârî, 1338: II/69). Özetle Herât'ın Sâsânîlerden Siyâvuş b. Keykâvûs iç surlarını, Makedonyalı Büyük İskender dış surlarını, Dârâ b. Dârâ burçlarını yaptırmıştır (İsfizârî, 1338: II/74).

Orta Çağ'da Sâmanîler'in bölgeye geldiği yıllarda, hisarın dışında hisarı da çevreleyen bir duvar bulunmaktadır. Hisar ile duvar arası otuz adımdan fazlaydı (el-İstahrî, 1989: 209; İbn Havkal, 2004: 144; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; Ensârî, 1383:

172). Kalenin ve şehristânın dörder kapısı bulunmakta ve şehristânın etrafını bir sur çevrelemekteydi (el-İstahrî, 1989: 209; İbn Havkal, 1992: 17; İbn Havkal, 2004: 144; Terry, 1983: 13).

Şehrin etrafını çevreleyen surların içindeki şehirde bir de iç kale bulunmaktaydı (el-İstahrî, 1989: 210). Sâ mânîlerin Herât'a gönderdikleri vâli isyan edince Herât halkı bu vâliyi desteklemiş ve şehrin kapılarını kapatarak onu korumuşlardır. Vâlinin Herât'taki iktidarı, Eş'as b. Muhammed'in şehri fethiyle sona ermiş ve şehrin surlarının hiçbir iz kalmayacak şekilde yıkılması için görevliler tayin ettirmiştir (Gerdîzî, 1347: 19; İbn Havkal, 2004: 14). Bazı kaynaklar ise Herât halkının Sâ mânîlerin Herât vâlisi Muhammed b. Cerrah'a karşı ayaklanmaları sebebiyle Horâsân emîri tarafından yıktırıldığını kaydetmişlerdir (Togan, 1988c: 402). Bu yıkımla sur ve kale sanki hiç olmamış gibi tamamen yıkılarak iz bırakılmamıştır (İbn Havkal, 2004: 144).

Hudûdü'l-âlem (1937: 104) müellifi "X. yüzyılda: "Herât güçlü bir şehristâna, bir iç kaleye ve dış mahalleye sahip geniş bir şehirdir." demiştir. Bahsedilen bu kale Kohendiz olsa gerektir. Çünkü bu kale tarihi kayıtlarda Herât'ın eski kalesi olarak geçmektedir (Piyadeoğlu, 2008: 266).

Yıllar sonra Reşîdüddîn de aynı kalenin sağlamlığından bahsetmiştir (2010: 89). Buradan kalenin sonraki yıllarda tekrar yapılıp surlarlarının tamir ettirildiği ve şehrin tekrar korunaklı bir duruma getirildiği anlaşılmaktadır. "Kert Hükümdarı Melik Muizeddîn zamanında ise şehrin surları daha da sağlamlaştırılmıştır" (İsfizârî, 1338: II/81). Gıyâseddîn Kert zamanında kale tamir ettirilmiş, etrafına hendekler yapılmıştır (Mîrhond, 1358: II/507).

İsfizârî (1338: II/63), şehri ilk kuranların şehrin etrafını surlarla çevirdiklerini, bu surların Kaf Dağı'nın surlarına benzettiklerini kaydetmiştir. Şehrin etrafındaki bu

surların genişliği otuz gez, yüksekliği ise elli gezdi (Câmî, 1922: 12; İsfizârî, 1338: II/63). Surların dış kısmına da derin hendekler yaptırıldılar. Bu inşaatlar on iki buçuk yılda tamamlandı. İnşaat sonunda şehir öyle tahkim edilmişti ki, ele geçirilmesi neredeyse mümkün değildi (İsfizârî, 1338: I/62; II/7; Ensârî, 1383: 172).

7.2.1.2. Şemîrân Kalesi

Herât şehrinin kuzeyinde Şemîrân'da bir kale bulunmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/69). Kale, Herât'ın en eski kalelerinden idi. Belki de en eski olanıydı (İsfizârî, 1338: II/19). Fâmî ve İsfizârî kalenin Nuh Tufanı'ndan önce yapıldığını kaydetmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/55; Fâmî, 2008: 134). Bir rivâyete göre de Nuh Tufanı'ndan sonra Horâsân'da kurulan ilk yerleşim yeri Şemîrân Kalesi'dir (İsfizârî, 1338: I/69).

Şemîrân Kalesi'nin Persler zamanında yapıldığı tahmin edilmektedir. İsfizârî'nin verdiği bilgiler ve kaydettiği rivâyetler de bu görüşü desteklemektedir. Şemîrân Kalesi'nin etrafına üç fersah uzunluğunda bir duvar yapılmış, bu duvarların her fersahından sonra bir demir kapı konulmuştu. Her kapıya bir kapıcı (bevvab-hares) görevlendirilmişti. Her kapıcının emrine de on asker verilmişti. Bu tedbir şehrin güvenliği için gerekiyordu. Bu nedenle yöneticiler bu şekildeki koruma tedbirine riayet etmişlerdir (İsfizârî, 1338: I/61).

Kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmese de bu kale Gazneliler zamanında Herât'taki Şemîrân Kalesi adıyla mevcuttu (Uslu, 1997b: 27). Kalede Herât Dizdârı bulunurdu. Gazneli Mes'ûd'un şehzâdeliğinin Herât'ta geçtiği bir süre boyunca bu kale oldukça muhkem olup kullanılmaktaydı.

Togan (1988c: 429-431), Sâsânîler tarafından yapıldığı tahmin edilen Şemîrân Kalesi'nin Selçuklu Sultanı Sancar döneminde halâ ayakta olduğunu kaydetmiştir. Bu

dönemde şehrin duvarları X. yüzyıldaki gibi Şemîrân ve Kohendiz'i çevrelemekteydi ve muhkem durumdaydı. Bu durum şehrin fizikî yapısının süreç içinde devam ettiğini göstermektedir. Râvendî (1999: I/17) ise Oğuz istilâsı'nın birçok şehre zarar vermesine rağmen Herât'ın surları sayesinde istilâ edilemediğini ve şehrin fazla zarar görmediğini belirtmiştir.

7.2.1.3. Bûşenc Kalesi

X. yüzyılda Bûşenc'in etrafı yüksek duvarlarla çevrili olup, hendekler de şehri kuşatmıştı (el-İstahrî, 1989: 212; W. Barthold, 1979a: 297; Ensârî, 1383: 88, 108). Yine aynı yüzyılda Bûşenc şehrinin de kullanılabilir ve müstahkem bir kalesinin olduğu dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır (el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 2004: 131, 146; *Hudûdü'l-âlem*, 2008: 58; Strange, 1873: 411; W. Barthold, 1979a: 825; Wiet, 1986: 1243; Ensârî, 1383: 82, 108; W. Barthold, 2005: 228).

7.2.1.4. İhtiyâreddîn Kalesi

Şehrin içinde ve kuzey tarafında yer almaktadır. Çok eskiden beri varlığı bilinen bu kalenin Kert Hükümdarı Fahreddîn-i Kert zamanında (1301-1302) takviye edildiği bilinmektedir (Câmî, 1922: 14; Seyf-i Herevî, 1944: 101; İsfizârî, 1338: II/13; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/305; W. Barthold, 1930: 54; Brandenburg, 1977: 26; Spuler, 1987: 178).

Seyf-i Herevî (1944: 104, 440), 699/1299-1300 yılında Melik Fahreddîn zamanında kalenin yapımına başlandığını, yüksekliğinin dört metre olduğunu ve iki duvardan meydana geldiğini, altı metre genişliğinde olan bu duvarların arasının toprak doldurularak sıkıştırıldığı kaydetmiştir. İsfizâr'dan, Gûr'dan, Herî-rûd'dan, Bûşenc'den ve daha birçok yerden insanların bu kalenin inşaatında çalışmak için Herât'a geldiğini,

kimsenin bu şehri alamaması için Melik Fahreddîn'in kaleyi çok muhkem yaptırdığını kaydetmiştir. Fahreddîn Kert, düşman içeri girmesin diye kaleye girişteki her kapıya bend yaptırmıştır. Seyf-i Herevî (1944: 104, 440), Moğollar ve Kertler devrinde kalenin muhkemliğinin yanısıra burçlarının da yüksekliğini ve etrafındaki hendeklerin derin olduğunu kaydetmiştir.

Kale, kapıdan girilmediği müddetçe kimsenin burayı yıkması mümkün olmayacak şekilde yapılmıştı. Etrafına hendekler kazılarak daha da muhkem hale getirildi (Seyf-i Herevî, 1944: 441). İsfizârî (1338: I/438) ise Melik Fahreddîn'in kaleye burçlar yaptırarak muhkem hale getirdiğini kaydetmiştir ki bu bilgi verilen bilgiler içerisinde en doğru olanıdır. Zira bu kale Sâ mânîler zamanından beri var olup bir ara tamamen yıkılmış, ancak Gazneli ve Selçuklular zamanından beri varlığı bilinen bir kaledir. Dolayısıyla kaleyi Fahreddîn Kert yaptırmamış, muhtemelen tamir ve eklentilerle genişletip güçlendirmiştir. Bu kale, Melik Kapısı ile Beraman Kapısı (Dervâze-i Kıpçak) arasında şehrin eski kısmında sur içindeydi ve bir iç kale özelliği taşımaktaydı. Kale kapılarının üzerinde gözetleme yerleri vardı (İsfizârî, 1338: I/78).

Kalenin iki kapısı vardı. Melik Kapısı, kalenin kuzey tarafında olup buraya pazar kurulurdu. İsfizârî (1338: I/77) Melik Kapısı'nda at pazarının (pazar-ı esb) kurulduğunu kaydetmiştir.

Timurlular, Herât'ı alınca şehrin dış kalesini tahrip etmişti (Mîrhond, 1358: IV/1036; Togan, 1988c: 435; Ensârî, 1383: 171). Emîr Timur'un ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar dolayısıyla Mîrzâ Şâhruh'un başlangıçta imar faaliyetleri ile uğraşmaya vakti olmamıştı. Ancak O, şehrin emniyetini sağlamak için İhtiyâreddîn Kalesi'nin onarılmasını buyurmuş, durum kendi lehine dönmeye başlayınca da imar faaliyetlerine girişmiştir (Aka, 2000: 118). Mîrzâ Şâhruh'un hükümdarlığı zamanında,

810/1407-1408 yılında tamir etmişlerdir (Hândmîr, 1994: 329; İsfizârî, 1338: I/36-39; Hasan-ı Rumlu, 2006: 299; Aka, 1348: 124; Togan, 1988c: 438).

Dönemin kaynakları Mîrzâ Şâhruh zamanında bu kalenin inşaatı sırasında toplam 700 bin işçinin çalıştığını yazmakla kale için harcanan işgücünü belirtmiştir (Hândmîr, 1994: 329; Hasan-ı Rumlu, 2006: 113; Abdurrezzak es-Semerkindî, 2008: II/305).

Bu kale Mîrzâ Şâhruh zamanında tekrar yapılırken etraftaki yapı ustaları çağrılıp çalıştırılmışlardır. Kale ve burçları tuğla ve kireç ile inşâ edilmiştir. Surlarının eteğinden hendeğin zeminine kadar beyaz kesme taşlar döşenmiştir. Şehrin iç ve dış tarafına iki demir kapı konulmuştur. İnşaatı tamamlandıktan sonra etrafı çinilerle süslenmiş, şairler Mîrzâ Şâhruh'un elkâblarının yer aldığı ve onu övücü şiirler, düz yazılar yazarak bunları kale duvarlarına nakşedilmiştir. Ca'fer b. Muhammed el-Hüseynî'ye göre: "İnşaat mutlu bir şekilde tamamlanmış olup onun gibisi hiçbir ülkede yoktur." (Ca'fer b. Muhammed el-Hüseynî 2011: 79).

İhtiyâreddîn Kalesi, Timurlular zamanında muhkem durumda olup (İsfizârî, 1338: I/36-39; II/303) son derece dayanıklı ve yüksek surlara sahipti. Aynı zamanda zor günler için zahire depolanan bir yerdî (İsfizârî, 1338: II/36-39). Timurlular zamanında kalenin sorumlularından Yasavul ve Bâyezid oldukça meşhur isimlerdi (İsfizârî, 1338: II/345, 353; Hasan-ı Rumlu, 2006: 373). Bâbü'r bu kalenin daha sonra Ala-Kurgan diye bilindiğini belirtmiştir (Bâbü'r, 1970: II/310).

7.2.1.5. Eşkilçe Hisarı

Nizâmüddîn-i Şâmî, Kert Hükümdarı Melik Gıyâseddîn'in oğlu Emîr Gürî'ye Eşkilçe (Eşkelce-Amankûh) adında bir hisar yaptırdığından bahsetmiştir. Bu hisarın,

Emîr Timur'un Herât'ı alması sırasında teslim alındığını Şâmî ile birlikte Mîrhond da kaydetmiştir (Mîrhond, 1358: IV/1036; Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 101). Şehrin dört fersah güney batısında erişilmesi güç bir kaleydi (Seyf-i Herevî, 1944: 562; İsfizârî, 1338: I/463, II/71-72; W. Barthold, 1930: 54; W. Barthold, 2005: 228). Bu kale Moğollar ve Kertler zamanında en parlak dönemlerini yaşamıştır. Moğollar devrinde kalenin kutvalı İhtiyâreddîn Muhammed Harûn idi (Seyf-i Herevî, 1944: 512, 513, 562).

7.2.1.6. İmâd Kalesi

Mîrzâ Şâhruh zamanında Alâüddeve tarafından Herât'ta İmâd Kalesi inşâ edildi. Mîrzâ Şâhruh zamanında kale Mîrzâ Alâüddîn'in mülkü sayılmıştır (W. Barthold, 1990: 194). Bu kale Timurluların mallarını ve hazinelerini sakladıkları yerdî (Ebûbekr-i Tihârî, 2001: 193). 1459 yılında Mîrzâ Ebû Sa'îd, Emîr Ali-i Fârisî'yi İmâd Kalesi'ni almaya göndermiş, Baba Hasan adına o kaleyi yönetmekte olan Ozan Muhammed-i Dîvâne kalenin anahtarını teslim ederek padişâhın dergâhına gitmiştir. Mîrzâ Ebû Sa'îd'in emri gereğince Fârisî bu kaleyi yıktırmıştır (Hândmîr, 1362: IV/30; Hasan-ı Rumlu, 2006: 392; W. Barthold, 1990: 392).

7.2.1.7. Neretû Kalesi

Herât Bölgesi'nin on fersah kuzey doğusunda Bâdgîs'te bir dağın üzerinde bulunmaktaydı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 277). Çok yüksek duvarları ve burçları vardı (İsfizârî, 1338: I/146). Bu kale Timurlular zamanında da muhkem olup askerî amaçlı kullanılmaktaydı. Kalenin ismi bazı kaynaklarda Tiretu olarak geçmektedir (İsfizârî, 1338: II/348; Hândmîr, 1362: IV/30; Hândmîr, 1994: 393; Aka, 2001: 53-54).

7.2.1.8. *Muzaffer Kûh (İsfizâr-Sebvezâr Kalesi)*

İsfizârî ve Hâfız-i Ebrû burada kerpiçten yapılan kale harabelerinin bulunduğu bahsetmektedirler (İsfizârî, 1338: II/348; Hâfız-i Ebrû, 1349: 40). Kalenin üst kısımlarının yapımı için uzak yerlerden taş getirilmiştir. Kale oldukça geniş bir plan üzerine inşâ edilmişti. İsfizârî, kalenin duvarlarının üzerinde yedi tane at veya devenin rahatça yürüebileceği kadar geniş olduğunu kaydetmiştir. İçinde yağmur sularının biriktirilmesi için demir ve tuğla kullanılarak yapılmış havuzlar vardı. Çok muhkem olup, giriş kapıları dışında başka bir yerden girmek neredeyse imkânsızdı. İsfizârî: “Kale o kadar yüksekti ki, bu yükseklikten dolayı kuşlar neredeyse uçamaz bir durumdaydı.” demektedir. Genişliği bir milden fazlaydı. Kale hakkında geniş şekilde izahatlarda bulunan İsfizârî, Burasını Alp Gazi isminde birisinin yaptırdığını duyduğunu, (İsfizârî, 1338: I/108-109) kale duvarının içinde bulunduğu bir kâğıt parçasından kale hakkında çok fazla bilgi öğrendiğini belirtmiştir. İsfizârî, bu kâğıt parçasında kale inşaatının masrafını Bağdat halkının ve zenginlerinin karşıladığını okuduğunu kaydetmiştir. Yine bu kâğıttan, zamanın hükümdarının köylüleri toplayıp onlardan tavşan, keklik gibi hayvanları kale içine getirmelerini emrettiğini ve getirilen bu hayvanları kale içinde avlayarak hoş zaman geçirdiğini kaydetmiştir.

Hâfız-i Ebrû (1349: 41) buradaki kerpiç kaleye ilaveten taştan yapılmış bir kalenin daha olduğunu, Emîr Timur’un burayı alırken çok uğraştığı için taş kaleyi yıktırıldığını kaydetmiştir.

7.2.1.9. *Şaristân Kalesi*

İsfizâr’da bulunmaktaydı. Bu kale Muzaffer Kûh kalesinin hizasında olup yuvarlak şekilde yapılmıştı. Bulduğu yerin tabanı sulak olduğundan toprağı birkaç

metre kazılınca su çıkmaktaydı. Bu sebeple kaleye tünel kazılarak girmek mümkün olmamaktaydı. Etrafi göz alabildiğince yeşildi. Bu kaleyi Belkıs'ın yaptırdığı rivâyet edilmektedir (İsfizârî, 1338: I/109).

7.2.1.10. Haysar Kalesi

Kertler devrinde önemli bir kale olup, Kal'a-yı Mahrûsa olarak adlandırılmaktaydı. Burası çoğu zaman devlet büyüklerinin tehlikeler karşısında kendilerini savundukları bir yerdi (Seyf-i Herevî, 1944: 138, 144, 148, 283, 334, 335, 349, 366, 368, 373, 389, 395, 560). Etrafi yüksek surlarla çevrilmişti (Seyf-i Herevî, 1944: 149). Kale Timurlular devrinde de önemini korumakla birlikte en parlak devrini Kertler zamanında yaşamıştır (Spuler, 1987: 180).

7.2.1.11. Tûlek Kalesi

Sâmânîler zamanında Gûr Bölgesi'nde Herât dağlarının sınırına yakın bir yerde bulunmaktaydı. Kale, Gûrlular (Muhammad Abdul Ghafur, 1960: 33), Moğollar, Kertler (Seyf-i Herevî, 1944: 769) ve Timurlular zamanında da kullanılır durumdaydı (Hâfız-i Ebrû, 1349: 38).

7.2.1.12. Tabes Kalesi

Çok eskiden beri varlığı bilinen bir kaleydi. Timurlular zamanında da kullanılmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/345; Aka, 2001: 53-54). Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında kalenin komutanı Pir Hüseyin Culî idi (İsfizârî, 1338: II/345).

7.2.1.13. *Hisâr-ı Zerre*

Câm vilâyetinde olup, Moğollar ve Kertler zamanında önemli bir kaleydi (Seyf-i Herevî, 1944: 379). Emîr Timur tarafından 785/1383-84 yılında ele geçirilmiştir (Hândmîr, 1362: III/435).

Bu kalelerden başka Herât Bölgesi'nin şehirlerinden olan Kalyon'da da bir hisarın bulunduğu bilinmektedir. Moğol istilâsı sırasında burası da kuşatılıp, kaleye sığınan halk kılıçtan geçirilmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: 73). Herât Bölgesi'nin şehirlerinden Bağşûr'da kale harabeleri duvarlar içinde geniş bir yer kaplamaktaydı. Bu duvarların ortasında sonradan yapıldığı açıkça belli olan bir tepe üzerinde tuğladan yapılmış eski bir kalenin kalıntıları görülmektedir (W. Barthold, 1930: 48; W. Barthold, 2005: 221). Bâdgîs'te de Kal'a-yı Nev isminde bir kale olduğu Orta Çağ kaynaklarında rastlanmaktadır (Seyf-i Herevî, 1944: 286). Kandehar civarında Şâdumân Hisarı isminde bir kale mevcut olup Timurlular zamanında kullanılır durumdaydı (Hândmîr, 1362: IV/203, 205).

7.2.2. *Hapishâneler*

İbn Havkal başta olmak üzere Orta Çağ'ın Herât ile ilgili birçok kaynağı X. yüzyılda şehirde bir de hapishâne bulunduğunu ve câminin arkasında, kible tarafında inşa edilmiş olduğunu kaydetmişlerdir (İbn Havkal, 2004: 144; Christensen, 1993: 124; Özcan, 2007: 19).

İsfizârî (1338: II/8, 190) de Herât'ta bir hapishânenin olduğundan bahsetmiş, ancak isim vermemiştir. Alan (1996: 54), bu hapishânenin ismini Kân hapishânesi olarak vermiştir. İhtiyâreddîn, İmâd ve Neretû kaleleri de önemli devlet adamlarından suç işleyenlerin hapis yattığı bir yerdî. Herât'ın meşhur kalelerinden (Hâfız-i Ebrû,

1372: II/690; Bâbü, 1970: II/310). Bunun dışında Neretû (Aka, 1994: 150), İhtiyâreddîn (Aka, 2010: 103) ve İmad gibi kalelerde zindanlar ve hapishânelerin olduğu, birçok isyancı şehzâdenin ve suçlu devlet görevlilerinin buralara hapsedildiği kaynaklarda çokça rastlanan bilgidir.

7.2.3. Köprüler

Herât Bölgesi'nde çok sayıda akarsu bulunmasından dolayı, tarihin eski dönemlerinden beri şehirleri, köyleri ve geçitleri birbirine bağlamak için birçok sayıda köprü yapılmıştır. Yapılan köprülerin bazıları sonraki dönemlere kalmamışsa da bazıları ya tamir ettirilmiş veya aynı ya da yakın yerde yeni köprüler inşâ edilmiştir. Sâsânîler zamanında Bûşenc'de Herât Nehri üzerine köyleri birbirlerine bağlamak için köprü yaptırılmıştı (W. Barthold, 1979a: 825).

7.2.3.1. Bâbil Köprüsü

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar zamanında 505/1111-112 yılında Herât Nehri üzerinde inşâ edilmiştir (Hâfız-i Ebrû, 1349: 16; Aka, 1348: 124; Aka, 2005v: 357).

7.2.3.2. Mâlan Köprüsü

Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Herât halkının yeni Müslüman oldukları devirde, bir Mecûsî zengini tarafından inşâ edilmiştir (Uslu, 1997b: 82). Herât'ın bir kaç kilometre güneyinde bulunan Herât Nehri üzerindedir. X. yüzyılda varlığı bilinmektedir (Tâcü's-Selmânî, 1988: 91; Strange, 1873: 408, 410). Mâlan, Mâlin, Ata veya Pol-i Miyâne Köprüsü adıyla da bilinmektedir (Tâcü's-Selmânî, 1988: 91; Strange, 1873: 407, 410). Otuz dört kemerden ibaret olan köprü'nün bir kısım kemerleri yıkılmış ve yirmi beş kemer sağlam kalmıştır. Selçuklu Sultanı Sancar,

Moğollar ve Timurlular zamanında da varlığı bilinen bu köprü (Hâfız-i Ebrû, 1372: III/666) Bîbî Nur adına tamir ettirilmiştir (Uslu, 1997b: 82).

7.2.3.3. İncili Köprüsü

Orta Çağ kaynaklarında sıkça geçtiği üzere Herât Nehri'nin sularından faydalanmak için açılan İncili Kanalı üzerinde İncili Köprüsü (Sar-ı Pol-i İncil)²³¹ bulunmaktaydı. Bu köprü Hıyâbân yolu üzerindeydi (Aka, 1994: 163).

637/1239-1240 yılında Emîr Şemseddîn Muhammed b. Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman, Ögedey Kağan'dan kendisine vazife vermesini istedi. Ögedey Kağan, bir kısım işleri de ona verdi. Harlıg ve İzzeddîn-i Mukaddeman birlikte Herât'ın imarına çalıştılar. Havafî bu imar çalışmaları sırasında İncili Köprüsü'nün açıldığından bahsetmektedir. Köprü'nün bu zamanda ilk defa mı yapıldığı yahut tamir edilerek yeniden hizmete mi açıldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır (Havafî, 1341: II/310).

7.2.3.4. Haymeyî Devzân Köprüsü

XV. yüzyılın ikinci yarısında Herât Nehri üzerinde bulunan köprü idi. Emîr Timur, Herât'ı muhasara ettiği sırada Kertlerin çevreden yardım alamaması için bu köprüyü tahrip ettirmiştir (Câmî, 1922: 14; İsfizârî, 1338: I/81).

7.2.3.5. Tûlekî Köprüsü

Herât Bölgesi'nde Tûlek'te bulunan bir köprüydü. Bu köprü Cemâziyelevvel 898/Şubat-Mart 1493 tarihinde yağın şiddetli dolunun yarattığı sel sebebiyle yıkıldı (İsfizârî, 1338: II/100). Köprü'nün yıkıldığı tarihlerde Ali Şîr Nevâî devlet görevinde

²³¹ Kanalın ismi İncili, İncil ve İncir gibi değişik isimlerle anılmaktaydı.

bulunmaktaydı. Onun emri ile köprü iki günde eskisinden daha sağlam olarak tekrar yapılmıştır (İsfizârî, 1338: II/100).

7.2.3.6. Hayrân Köprüsü

898/1493 yılında meydana gelen dolu yağışı ve selden yıkılan bir köprüdür. İsfizârî Herât'ta bulunduğunu belirtmiş ancak şehrin neresinde olduğu hakkında bir bilgi vermemiştir (İsfizârî, 1338: II/100).

7.2.3.7. Tâbân Köprüsü

Murgâb Nehri üzerinde bulunmaktaydı. Köprü'nün yanında bir de pazar vardı (Hâfiz-i Ebrû, 1349: 26).

7.2.3.8. Rukniye Köprüsü

İsfizârî (1338: II/121), Moğollar zamanında Herât'ta Rukniye isminde bir köprü'nün olduğundan kaydetmiştir. İsfizârî bu köprü'den Herât Emîri Melik Mecneddîn'in öldürüldüğü yer vesilesiyle bahsetmiş, ancak nerede olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Togan (1988c: 434): "1306 yılında Herât Nehri üzerinde Mâlan Köprüsü'nün aşağısında kırk dört gözlü bir köprü'nün bulunduğunu belirtmiştir. Timurlular zamanında Herât-Bûşenc arasında Sâlâr isminde bir köprü bulunmaktaydı (Aka, 1994: 167). Seyf-i Herevî (1944: 301), Şemseddîn Kert'in 666/1267-1268 yılında Irak'tan dönünce yaptığı imar faaliyetleri içinde Herât'ta bir köprü yaptığından bahsetmiş ancak bu köprü'nün yeri hakkında ayrıntı vermemiştir. İsfizârî (1338: II/100) Herât'ta Bâb-ı Kemâl isminde bir köprü'nün olduğunu belirtmiştir.

Bu köprülerden başka kaynaklarda Emîr Köprüsü'nün ismi de geçmektedir. Melik İzeddîn Kert zamanında köprü elden geçirilmiştir (İsfizârî, 1338: II/81). Yetmiş

yedi yaşında Herât'ta öldüğünü bildiğimiz Mevlânâ Şemseddîn Muhammed (ö. 887/1482) Herât Nehri'nin iki yakasındaki iki köyü birleştiren bir köprü yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 351). Timurluların öncesinden beri Çihil Duhterân'da da bir köprü bulunmaktaydı. Bu köprü Hûşk Vâdisi'nden Merv'e giden işlek bir yol üzerindeydi (W. Barthold, 1930: 48; W. Barthold, 2005: 221).

7.2.4. Çeşmeler, Sarnıçlar ve Şehrin Su İhtiyacının Karşlanması İçin Alınan Tedbirler

Büyük İskender, Hûşk Kapısı yüksekliğinde bir şadırvan yapıp buraya annesinin ismini vermiştir (İsfizârî, 1338: I/71). Sonraki dönemlerde de şehrin su ihtiyacını karşılamak için çalışmalar yapılmış ve Herât Nehri şehrin içme suyunda kullanılmıştır. İçme suyu ile ilgili çalışmaların yapıldığının önemli bir ispatı da semt isimlerinde gizlidir. Çeşme-i Mâhiyân ismi buna verilecek en iyi örnektir.

Herât Bölgesi, karasal iklim koşullarının hüküm sürdüğü ve iklimin değişkenliğine bağlı olarak su ihtiyacının artıp azaldığı bir bölgedir. Geçmişte kuraklık yüzünden çok defa kıtlıkların olduğu ekonomi konusunda bahsedilmiştir. Bu nedenle şehrin su ihtiyacını karşılamak için zaman zaman tedbirler almak lüzumu doğmaktaydı. Şehrin içecek su ihtiyacı çok eski dönemlerden itibaren yer altından içme suyu kanalları ile karşılanmaktaydı. Tarımda sulama için de yine çok eski dönemlerden itibaren su bölüşürme memurluğu vardı.

637/1239-40 yılında Emîr Şemseddîn Muhammed b. Emîr İzzeddîn-i Mukaddeman ve şehrin şihnesi Harlıg birlikte Herât'ın imarına çalıştılar. Yaptıkları birçok faydalı işin yanında Herât'a içme suyu da getirdiler (Havafî, 1341: II/ 310).

Melik Şemseddîn (Seyf-i Herevî, 1944: 301) ve Melik Gıyâseddîn, Herât'ta su biriktirilmesi için bir havuz yaptırmıştı (Seyf-i Herevî, 1944: 441; İsfizârî, 1338: II/507). Melik Fahreddîn Kert de Mescid-i Terâfurûşân'ın kuzey tarafına bir havuz yaptırmıştır (Seyf-i Herevî, 1944: 441, 751). Timurlular zamanında da şehrin su ihtiyacını karşılamak için Mîrzâ Şâhruh zamanında şehrin kuzey batısında Havz-ı Zemzem adıyla bir sarnıç inşâ edilmiştir. Alike Kükeltaş şehirde sarnıç yaptırmıştır (Hândmîr, 1994: 347.) Herât Cuma Câmî'nin yanındaki Âb-ı Cûce, şehirdeki önemli bir çeşmeydi (Câmî, 1922: 12). Herât'ın Timurlular zamanındaki en ünlü çeşmesi ise Çeşme-yi Mâhiyân²³² adını taşımaktaydı (İsfizârî, 1338: I/85). Herât'ta Çeşme-i Mâhil isminde de bir çeşme vardı. Bu çeşmenin yanında Eyvan İmâreti bulunmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/29). Mîrzâ Ebû Sa'îd'in emîrlerinden Hâce Kutbeddîn Simnânî, Cûy-i Sultanî'nin kullanımına yeni düzenlemeler getirerek halkın âdil kullanımını sağlamıştır (Terry, 1983: 23). Mîrzâ Ebû Sa'îd, Muhtar Dağı'ndan şehre içme suyu getirmiştir (Terry, 1983: 24).

7.2.5. Saray, Bahçe, Medrese, Hankâh ve Türbe Mimarisi

XIII. yüzyılda bölgenin dört büyük şehrinde de emîrlik sarayı bulunmaktaydı (V. Barthold, 1990: 95). Bütün yönetim binaları şehrin içindeyken, Herât'taki şehir dışında Horâsânâbâd'da²³³ idi. Yönetim binasının şehre uzaklığı üç fersahtı (İsfizârî, 1338: II/7; el-İstahrî, 1989: 209; el-Belâzurî, 2002: 458-459; İbn Havkal, 2004: 144; W. Barthold, 1930: 50).

²³² Çeşme-yi Mâhiyan Timurlular zamanında kaza merkezi olmuştur (Hândmîr, 1362: IV/344).

²³³ Herât-Bûşenc yolu Horâsânâbâd'dan geçerdii (el-İstahrî 1989: 209; İsfizârî, 1338: II/7; el-Belâzurî, 2002: 458-459; İbn Havkal, 2004: 144).

Herât, Gaznelilerin ikinci başkenti olmakla birlikte Sultan Mes'ûd'un şehzâdeliği döneminde şehzâdelerin yönetim merkeziydi. Burada onun bir sarayı vardı (Beyhakî, 1333: 126; Palabıyık, 2002: 219). Bu saray birçok köşkün birleşmesinden meydana geliyordu. Şehzâde Mes'ûd, Bağ-ı Adnanî köşkünde otururdu. Bu köşkte eğlenceler düzenlenir, çalgılar çalınır, içkiler içilirdi. Sarayın bahçesinde birçok havuz bulunmaktaydı. Bahçede bostanlar yapılmıştı. Bu bostanların etrafı ağaçlar ile çevrili, ortası da güllerle süslüydü (Beyhakî, 1333: 127; Ensârî, 1383: 119). Şehzâde, öğle uykusu için kendisine hususî bir köşk yaptırmıştı. Köşkün anahtarı şehzâde Mes'ûd'un en yakın gulâmların birinde olup, kendisi gelmeden burası asla açılmazdı. Köşkün taç şeklinde yapılmış damına sıra ile su dolu testiler koydurmuştu. Duvarlara ise süslü kumaşlar döşenmişti. Havuzdan fişkırان su sanatkârane bir şekilde yapılan tertibat ile köşkün çatısına çıkıp oradaki testileri doldurmaktaydı. Çatı, serinlik vermesi için bu testilerle ıslatılıyordu. Bu köşkte çıplak kadın ve erkek resimleri dahi vardı (Beyhakî, 1333: 126; Ensârî, 1383: 169). Şehzâde Mes'ûd'un babası Sultan Mahmud, köşkteki bu durumun doğru olup olmadığını incelemeleri için gizlice adamlar yollamış, ancak şehzâde bunu duyunca duvarı beyaza boyatmıştı. Gelenler de bu değişikliği anlayamadan geri dönmüşlerdi (Beyhakî, 1333: 127-128). Sultan Mes'ûd'un Gûr gazalarına katıldığı sırada oradan getirilen Tavus kuşları çoğaltılıp ve sarayın bahçesini güzelleştirmeleri için konmuşlardı (Beyhakî, 1333: 115-116). Bu durum, Orta Çağ Herât'ındaki zevk, eğlence, ihtişam seviyesini ve sanata verilen önemi göstermesi bakımından ilginç bir bilgidir.

Moğolların yıktıkları kentlerden bazılarının yeniden kurulmaları da mimarlığı yeni düzeylere erdirmişdir (Ülgen, 2011: 290). İlhanlılar zamanında Herât'ın Hûşk Kapısı'nın yanında birçok bina yapılmıştır. Batu Han zamanında 638/1240-41 yıllarında

yapılan imar faaliyetleri ile şehir bir Türk şehri olarak ihya edilmiştir (Togan, 1988c: 432).

Moğol ve Timurlu dönemlerinde çoğunlukla tuğla kullanılmıştır. Bunda bu coğrafyada taşın fazla bulunmamasının yanında, Moğolların zevk unsurunu da dikkate almak gerekir. Orta Asya Türk boylarında halı en önemli zinet eşyası olup, bu halı işçiliğini yapı sanatında, yapılardaki seramik ve süslemelerinde tekrar görmek onlar için bir zevk olacaktı. İşte bu nedenle tuğla kullanılmasının en önemli sebebi de ortaya çıkmış olmaktadır (Yetkin, 1954: 172).

Moğollar devrinde Bâg-ı Zâgân Köşkü'nün varlığı da bilinmektedir. (Togan, 1988c: 434). Moğol Hükümdarı Mönke Kağan tarafından Herât'a daruga olarak atanan Merktay, şehrin güneyinde Fîrûzâbâd mevkinde bir saray ve doğusunda Merktay Duvarı ismi ile anılan bir bahçe yaptırmıştır (Togan, 1988c: 432-435). İlhanlılar'a hizmet etmiş olan Gûrlu İzzedîn Ömer Merganî (743/1342) İncili Kanalı üzerinde Köşk-i Merganî adında bir köşk yaptırmıştı (Togan, 1988c: 435; Uslu, 1997b: 66).

Kert hükümdarı Melik Fahreddîn, İhtiyâreddîn Kalesi'nin kuzey doğu tarafına bir köşk (bargâh) ve Mescid-i Terâfurûşân'ın kuzey tarafına halkın dinlenmesi ve seyir amaçlı bir havuz yaptırmıştır. Havuzun yanında sultanların oturması için büyük bir oda (Hücre-i Melikâne) vardı (Seyf-i Herevî, 1944: 748, 749, 751).

İlhanlı devletinin dağılması sırasında Emîr Timur, 1369'dan sonra büyük bir Asya İmparatorluğu kurmayı başardı. Anıt fikriyle yapılmış, büyük ölçüler veren zengin çini kaplamalarıyla dikkati çeken Timurlu yapıları, de mimarîye önemli yenilikler getirmiş bu mimarinin büyük yapıları ve süslemeleri dikkat çekici olmuştur (Aka, 2005n: 65).

Timurlu mimarisinde kare, poligonal ve haç planlı türbeler görülmektedir. Yoğun cephe süslemeleri vardır ve genellikle tek giriş kapılıdırlar (Golombek-Wilber, 1988: 114). Timurluların önceki başkentleri Semerkand ve sonraki başkentleri Herât, devrin en önemli Türk İslâm eserleriyle bayındır hale getirilmiştir. Bu zamanda Türkistan'da özgün bir mimarî tarzı oluşturulmuştur. Timurlu devri yapıları İran mimarî eserlerinden sayılıyorsa da büyüklük ve dış görünüş bakımından onlardan üstündür. Bu devrin mimarî özellikleri, binaların yüksekliği, büyük masraflarla yapılan sırt kaplamaları, kubbe ve minarelerin eski geleneklerin aksine yalnızca iç hacimlerinin genişliği, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklindeki yüksek kubbeler gibi yapı unsurlarının da kullanılmasıdır. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altında boşluğu yeniden normal nispetleri sağlar. Daha önemli olanı ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir (Aka, 1994: 200). İki katlı revaklarla birbirine bağlanan dört eyvanıyla iç avlu, büyük bir giriş kapısı eklenmek suretiyle genişletilmiştir. Bu yapı tipi Mîrzâ Şâhruh'tan itibaren Timurluların sonuna kadar Timurlu medreselerinde görülmüştür (Roemer, 1974: 367).

Herât'ın Timurlular devrinde vücuda getirilen dış şehir kısımları ile Hıyâbân Bulvarı'nda, iç ve dış saray bahçelerinde, Semerkand ve Herât gibi iki eski İslâm şehrinin önceki kısımları için tamamıyla yabancı bir plan ile sistem ve azamet hâkimdir. Timur'un müverrihleri ile İbn Arabşâh, bu hükümdarın inşaatını bizzat kendi nezareti altında yaptırdığını kaydetmiştir (Togan, 1981: 130).

Emîr Timur'un çocukları yıkıcılığa nisbetle yapıcılıkta kuvvetle ilerlemiştir. Harp yolundaki teşebbüsler eski kuvvetini kaybetmiş, hatta devletin hudutları yavaş

yavaş daralmıştır. Ancak başta Semerkand ve Herât olmak üzere birçok şehirde tamirat, tadilat ve imar işleri hız kazanmıştır. Sanatın en ihtişamlı olduğu Herât'ta bu dönemde başlayan büyük ve süslü yapılar, sonraki hükümdarlar tarafından daha da görkemli hale getirilerek süslemede çeşitlilik ve kalite arttırılmıştır (W. Barthold, 1977: 69).

Timurlularda her türlü yapıda genel olarak balçık (W. Barthold, 2005: 224) ve tuğla kullanılmıştır (Câmî, 1922: 18; Terry, 1983: 12; Golombek-Wilber, 1988: 84). Mîrzâ Şâhruh döneminin mimarları, kendilerinden sonra gelecek mimarlara söz bırakmamak için en iyi ve en görkemli eserler yapmaya çalıştılar (Câmî, 1922: 189).

Togan; “Bâğ-ı Sefîd Büyük Bulvarı’nda Gevherşâd Câmî örneği ile başlayan bütün bu binalar hep çini duvar, kubbe, minare, büyük ve muhteşem tâklardan²³⁴ ibaretti.” şeklinde tarif etmiştir (1988c: 436). Timurlular devri Her’ât’ının en bayındır yerleri X. yüzyıl coğrafyacıları el-İstahrî ve İbn Havkal’ın boş yerler olarak sözünü ettikleri İncili Kanalı’nı geçtikten sonraki Gâzîrgâh civarındaki sahalardır.

Bâğ-ı Zâgân, Bâğ-ı Sefîd (İsfizârî, 1338: II/18) Kertler zamanında kullanılmaktaydı. Kert Hükümdarı Melik Hüseyin Dervâze-i Melik Kapısı’nın önündeki yolun batısında sur dışında, Bâğ-ı Zâgân adında köşk yaptırmıştır (Câmî, 1922: 30; İsfizârî, 1338: II/27, 32,66; Golombek, 1992: 20; Uslu, 1997: 66). Buradan Moğollar zamanında yapılan aynı isimdeki köşkların Kertler tarafından yeniden inşâ edildiği anlaşılmaktadır (Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: II/201).

Herât’ın kuzey doğusunda (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/390) Dervâze-i Melik Kapısı’ndan çıkan bu günkü Köşk Caddesi’nin (Biyâbân-ı Köşk) adı Orta Çağ’da Bâğ-ı Sefîd idi (Câmî, 1922: 30; Abdürrezzak es-Semerkandî, 2008: II/198). Kertler tarafından yapılan bu eser Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh tarafından 813/1411

²³⁴ Tâk: Donanma ve şenliklerde sokağın bir tarafından öbür tarafına doğru kurulan, bayrak ve kandillerle donatılan kemer şeklindeki yapılardır. Arapça ve Farsça’da kemer demektir. Zafer münasebetiyle dikilenlere Tâk-ı Zafer denir (Pakalın, 2004: III/382).

yılında yeniden inşâ edilmiştir. Yapımında zamanın ünlü mühendis ve ustaları çalışmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/390; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/198). Abdürrezzak es-Semerkindî ve Hâfız-i Ebrû bu eserin inşâsı için çalışan mühendis ve ustalar hakkında “Cihanda bu güne kadar yapılmamış bir yapı inşâ etmeye çalıştılar.” diyerek sarayın görkem, ihtişam, dayanıklılık, sanat eseri olma yönü hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Hâfız-i Ebrû (1372: I/390) bu saray için: “Eren Bağı gibidir. Kokusu amber gibidir. Güzel kokusu insanın burnunun direğini sızlatır.” kaydını düşmüştür.

Bu saray için Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: II/198) ise şunları kaydetmiştir:

Bilgin mühendisler ve mâhir inşâatçılar Hakan-ı Sa‘îd Hazretleri’nin (Mîrzâ Şâhruh) emri ile Herât’ın kuzey doğusunda, umut meydanı gibi geniş, yer-gök zirvesi gibi yüksek höyüğe daha önceden Sefid Bahçesi diye adlandırılan alanda Zilkaade ayının yirmi dördünde Cuma günü (20 Mart 1411) mutlu talih ve saadetli bir saatte imâreti kurdular. Cennet bahçesinin kapılarını cihân ahalisine açtılar. Onlar en doğru şekilde şema çizip “Önce düşünüp, sonra çalışmalı.” atasözünü akıl gözü ile gördüler. O öyle bir temel taşı ki, cihân peydâ olup âlem yaratıldığından beri bir kişi bile ona benzerini gösterebilmiş değildi. O öyle bir bahçe ki onun hafif rüzgârının hoş kokusu Misk-i Anber kokusunu can burnuna yollar. O öyle bir köşktür ki, kendi rütbesinin yüksekliğini felekten geçirir ve yükselmek hızını müşteri²³⁵ yüksekliğine kadar götürür.

---

²³⁵ Bir yıldız.

Herât'taki Bâğ-ı Sefîd sarayı bir bahçe ile çevrili, dört köşe odalı, dört eyvanlı ve kubbeli bir yapıydı (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/391; Golombek-Wilber, 1988: 84). Bâğ-ı Sefîd Sarayı'nın duvarları Çin'den getirilen Yeşim Taşları ile kaplanmış ve bu taşların üzerine resimler yapıp nakışlar işlenmişti. Timurlu hânedânının çoğu burada oturuyordu (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/392; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 50; Subtenly, 2007: 131). Bâğ-ı Sefîd ve Bâğ-ı Zâgân, Şâhruh'un hükümdarlığı boyunca karargâh olmuştur (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: II/201). Bâğ-ı Sefîd Sarayı daha sonra Mîrzâ Baysungur'a ikâmetgâh olarak vermiştir (Câmî, 1922: 30; İsfizârî, 1338: II/18; Aka, 2000: 118; Aka, 2005z: 83). Bâğ-ı Zâgân, Herât'ta Timurlu ailesinin ikâmetgâh yerlerinden biriydi (Ebûbekr-i Tihrânî, 2001: 332-33). Mîrzâ Şâhruh Zâgân'ı hükûmet konağı yapmıştır. Bu isim zamanla diğer ülkelerde Timurluların hükûmet merkezi manasında kullanılmıştır (Togan, 1988c: 4359. Bunlara ilaveten Mîrzâ Şâhruh, Bâğ-ı Şâh²³⁶ isminde bir hükûmet konağı inşâ ettirmişti (Togan, 1988c: 438).

Emîr Timur'un eşlerinden Saray Mülk Hanım ve Mîrzâ Şâhruh'un eşlerinden Gevherşâd Ağa başta olmak üzere Herât'ta halktan kadınlar inşâat, eğitim ve kültürel faaliyetler başta olmak üzere çok önemli roller oynamışlardır. Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında özellikle Bîbî Muhib dikkati çekmektedir. Bu hanım hem sanatsal faaliyetlere ilgi duymuş, hem de astroloji ile ilgilenmiştir (Aka, 2000: 157).

Mîrzâ Şâhruh, hükümdarlığının ilk yirmi yılında Herât'ı adetâ yeniden inşâ etmiştir. Onun zamanında yeni yollar açılmış, büyük pazarlar kurulmuş, sanat ve kültürel faaliyetlerle şehir yeniden canlandırılmaya başlanmıştı (Golombek, 1969: 82). Mîrzâ Şâhruh tarafından Herât'ın imarına memur edilen Emîr Fîrûzşâh ve Alike Kükeltaş gibi beyler Herât'ın kuzeyinde ve Hıyâbân Kanalları boyunca kendileri için

---

²³⁶ Bugünkü ismi Çerbağ.

hankâhlar ve bahçeler yapmışlardı. Bu inşaatlar daha sonraki hükümdarlar döneminde de devam etmiştir (Aka, 2005y: 94).

Mîrzâ Şâhruh'un ölümüyle Herât'ta imar faaliyetlerinde bir durgunluk yaşandıysa da bu durgunluk kısa sürmüştür. Mîrzâ Ebû Sa'îd tarafından şehrin düzeni yeniden sağlanmış, tamir ve imar faaliyetlerine yeniden başlanmıştır (Catrau, 1826: 31; Aka, 2005z: 84). Herât'ta hüküm sürmüş olan Timurlu hükümdarı Ebû Sa'îd daha çok şehirleşme, dinî ve ilmî çalışmalarla ilgilenmiştir. Bu dönemde edebî, ilmî ve sanatsal gelişme en üst seviyeye ulaşmıştır (İsfizârî, 1338: I/17; Catrou, 1826: 23-25).

Mîrzâ Ebû Sa'îd tarafından Irak Kapısı'nın dışında Aksaray ismiyle bir saray yaptırılmıştı (Bâbü, 1970: II/302; Terry, 1983: 23). Bu sarayın kitâbesini Mevlânâ Aşıkî, Sultan Ebû Sa'îd'in bu görevi kendisine vermesiyle yapmıştır. Şair Mevlânâ Aşıkî kitâbeye: "Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü, memleket padişâhının topraktan yükseltelen binası gibidir." (Nevâî, 1995: 45) cümlesini yazmıştır.

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın otuz sekiz yıl süren hükümdarlığı döneminde Herât'taki mimarî çok gelişmiştir. O, şehrin kuzey doğusunda İncili Kanalı'nın güneyinde günümüzde Bağ-ı Murad ismini taşıyan köyün yerinde Cihânârâ Sarayı ve Bağ-ı Cihanâra'yı yaptırmıştır (Câmî, 1922: 30; Bâbü, 1970: II/302; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50; Golombek, 2000: 520). Bağ-ı Cihanâra hem bir saray hem de bahçeydi (İsfizârî, 1338. II/27, 32). Sarayın içinde çeşitli ağaçlarla dolu ve çiçeklerle süslü bahçesi vardı. Timurlular zamanında yapılan Cihânârâ'nın (İsfizârî, 1338: II/318) güney tarafında bir havuz ve dört tarafında dört imâret vardı (Bâbü, 1970: II/302). Bu saray büyük bir alanda ve görkemli bir şekilde yapıldı. Herât'ın doğusu ile kuzeyi arasında ve hükümdarlık sarayından görünen bir yerde dört yüz kırk cerib²³⁷

²³⁷ Bir cerib iki yüz kırk altı metre karedir. Bkz. el-Belâzûrî, 2002: 707.

genişliğindeki bir bahçe içindeydi. Bina zamanın kusursuz bir yapısıydı. 873/1468-1469 yılında yapımına başlanan (Lentz-Lowry, 1989: 257) eser 898/1492-1493 yılında tamamlandı. Yapımı için o dönemin alanında en iyi ustaları emek vermişti. Binanın inşâta çalışan ustalara zamanın normal ücretlerinden daha fazlası ödendi. Bahçenin içinde çok sayıda havuz bulunmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/318). Havuzların renkleri Timurlular devrinde genel olarak mimaride sıkça kullanılan lacivertti. Sarayın bahçesinde Tavus ve hoş sesli daha birçok kuş çeşidi vardı (İsfizârî, 1338: II/320). İsfizârî burada yetiştirilen birçok ağaç ve gülün isimlerinden bahsetmiştir (1338: II/320). Hândmîr, kırk sene bu sarayda yaşayan Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın bu sarayları yirmi senede inşâ ettirdiğini yazmıştır. Sarayların bulunduğu yerler bu gün tamamen tarla yapılmıştır. Bâg-ı Zâgân Sarayı'nın yanında Mîrzâ Hüseyin-i Baykara, oğlu ve veliahtı Mîrzâ Bediüzzaman için Bâg-ı Nev isminde bir saray yaptırmış olup bu saray devrin en muhteşem sanat eserlerinden sayılmaktadır (Aka, 1988: 286; Togan, 1988c: 435; Ensârî, 1383: 269; Aka, 2005: 38). Bahçesinin içerisinde geniş bir su deposu ve çok sayıda bina vardı (Lentz-Lowry, 1989: 257).

Timurlu Sultan Ahmed Mîrzâ, Herât'ta Kıpçak Kapısı ile Dervâze-i Hûşk Kapısı arasında bir konak yaptırmıştı ki, çok yüksek olan bu konaktan Herât'ın her tarafı görülmekte ve seyredene doyulmayan bir zevk vermekteydi (Câmî, 1922: 13).

Timurlular devrinde Herât'ta yapılan saraylar içerisinde en muhteşem olanlarından biri de Ali Şîr Nevâî tarafından İncili Kanalı üzerinde yaptırılan Bâg-ı Şâh'tır. Burası saray ve bahçelerden meydana gelmekteydi (Togan, 1988c: 435).

Ali Şîr Nevâî, İncili Kanalı üzerinde Ünsiye (Unziye) Sarayı'nı yaptırmıştı (Togan, 1988c: 436). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî kendi binalarının

yapımıyla ilgili her türlü ayrıntıyla bizzat ilgilenererek, yanlış yapılanları bozdurup düzelttirmişlerdir (Togan, 1981a: 132).

Herât'ta Hûşk ve Kıpçak kapıları arasındaki Ali Esed Burcu'nda Sultan Hüseyin-i Baykara'nın Nâibi Sultan Ahmed Mîrzâ tarafından yapılmış olan bir saray da dönemin önemli eserleri arasındaydı (Togan, 1981b: 118).

Timurluların son zamanlarında devleti birlikte yönetmiş olan Muzaffer ve Bediüzzaman'ın yazlık başkentleri de şehrin otuz fersah doğusunda Baba Hâkî idi (Granard, 1971: 86).

Dikkat edilirse eğlence yerleri, köşkler, saraylar, bağ ve bahçeler daha çok İncili Kanalı civarında yapılmıştır. Bu duruma bakılarak XV. ve XVI. yüzyıllarda Herât'ın en kıymetli arazilerinin İncili Kanalı civarında olduğu anlaşılır. Aslında bu yüzyıllardan önce İncili Kanalı civarında yapıлып Timurlular tarafından tamir edilen veya yeniden inşâ edilen yapıların da mevcut olduğu göz önüne alınırsa, X. yüzyıl coğrafyacılarının boş alanlar olarak gösterdikleri bu kanal ve Gâzîrgâh civarının etrafının XII. yüzyıldan itibaren şenlenmeye başladığı ve bu durumun Timurlular zamanında doruk noktasına ulaştığı anlaşılır. Şurası bir gerçektir ki, İncili Kanalı civarını şehrin yönetici ve diğer hali vakti yerinde insanları mesken tutmuşlardır. Burası zamanın aristokrat zengin ve üst bürokrasi sınıfının yerleştiği pahalı yerler olarak görülmektedir (Togan, 1988c: 436).

Dinî ve sosyal hayır kurumları, ziyaret yerleri türbeler ve halkın genelinin yerleştiği alanlar da genel olarak Hıyâbân Kanalı civarındaki mahallelerde toplanmıştır. "Şehrin en büyük câmi, medrese ve hânkahları çoğunlukla İncili Kanalı üzerinde kısmen de Hıyâbân üzerinde inşâ edilmişti." (Togan, 1988c: 436). Hâfız-i Ebrû, Herât'ın güneyinde Zerenc yakınında devlet büyüklerinin kaldığı bir köşkten bahsetmişse de ayrıntılı bilgi vermemiştir (1372: I/93).

Herât'taki yapılar çoğunlukla balçıktan, kerpiçten az da olsa tuğladan yapılıyordu. Döşeme için gerekli olan taşlar ise şehrin kuzeyde ve yarım fersah uzaklıktaki dağlardan getiriliyordu (Strange, 1873: 409; W. Barthold, 2005a: 224).

Timur Bahçeleri Çahar Bağ (dört bahçe) olarak adlandırılan dıştan duvarlarla kuşatılmış dikdörtgen bir düzen içerisinde, su kanallarıyla birbirinden ayrılan simetrik kare bölmelerden oluşmuştur. Dört nehrin böldüğü yemyeşil çayırardan oluşan bu yapıyla Kur'ân'daki cennet betimlemesinden esinlenmiştir. Suyun, bahçenin her yerine eşit miktarda ulaşmasını sağlamak için oluşturulan bu kanal sistemi, merkezde kesişen iki kanaldan ayrılan yan yollarla, asal bölünmeyi tekrarlayan ve giderek küçülen birimlerden oluşuyordu (Kök, 2006: sy.).

Tüm Orta Çağ boyunca Herât'ta bahçeler zevk unsurunun önemli bir parçasını teşkil etmekteydi. Hükümdarlar ve devlet görevlileri başta olmak üzere şehrin ileri gelenleri ya saray ve köşklerini görkemli bahçeler içine inşâ ettirmişler veya müstakil bahçeler yapmışlardır. Gazneli Mes'ûd'un şehzâdeliği döneminde yaptırdığı sarayın bahçesi bu konuda unutulmayacaklar arasındaydı. Sefîd ve Zagan köşklerinin bahçeleri de Moğollardan beri meşhurdu. Cihânârâ sarayının bahçesi ise zamanın kaynakları tarafından cennet bahçelerine benzetilmişti. Bütün bunların yanında belki de asıl önemli bahçeler dinlenme amaçlı yapılan müstakil bahçelerdi.

Mîrzâ Şâhruh'un emîrlere Mecneddîn Muhammed, önceki dönemlerden kalan Bağ-ı Muhtar'ı tamir ettirmiş ve yeni eklemeler yaptırmıştır (Câmî, 1922: 30; İsfizârî, 1338: II/27, 32; Hâfiz-i Ebrû, 1372: 216, 808; Togan, 1988c: 435; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50).

Mîrzâ Hüseyin-i Baykara döneminin vezirlerinden Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî ve devrin ünlü emîrlerinden Türk asıllı Celâleddîn Fîrûzşâh da Herât'ta birer bağ inşâ ettirmişlerdi (Aka, 1338: 122).

Gâzîrgâh mevkindeki bahçeler çok nefis bir durumdaydı. Burada, içinde binaların ve mescidin bulunduğu, Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin türbesine yakın yerler oldukça güzel bahçe düzenlemelerinin yapıldıkları yerlerdi (Frye, 1948: 211). Mîrzâ Hüseyin-i Baykara tarafından planlanıp yaptırılan Herât-Gâzîrgâh arasındaki yolun yarısında bulunan ve günümüzde Taht-ı Sefer olarak da bilinen bir bahçe vardı (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 509).

Bu bahçelerden başka Tarabhâne (Bâbü, 1970: II/298), Bâğ-ı Nazargâh (Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50), Bâğ-ı Zübeyde, Ceminârâ (Bağ-ı Çimenârâ), Bahçe-i Gâzîrgâh (Câmî, 1922: 30; İsfizârî, 1338: II/27, 32), Bâğ-ı Mergâh (Câmî, 1922: 30), Bahçe-i Tahtı Azizân Taht-ı Baba Sûhte (Câmî, 1922: 30; İsfizârî, 1338: II/27, 32; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50), Bâğ-ı Hıyâbân, Bâğ-ı Dilguşâh (İsfizârî, 1338: II/18, 27, 32; Abdulhâkîm Tabîbî, 1989: 50), Nazargâh, Bağ-ı Ahu, Bağçe-yi Ali Şubûrgânî (Terry, 1983: 21), Bağ-ı Beytü'l-Emân (Ensârî, 1383: 269) isimlerinde başka meşhur bahçeler de mevcuttu.

Herât, Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın uzun saltanatı süresince oldukça genişleyip zenginleşmiştir. Şehirde hükümdar ve devletin ileri gelenleri başta olmak üzere pek çok kişi tarafından konaklar, büyük ve görkemli binalar yaptırılmıştır. Buralar aynı zamanda pek çok sanat ve sanatçının korunup desteklendiği merkezler olmuşlardır (Aka, 2000: 121).

Gevherşâd imâreti; medrese, hankâh ve mescid olarak inşâ edilmişti. Dergâhın kitâbesinde bânisinin lakabı ve yapılış tarihi mevcuttur. Kitâbeyi yazan Hâce

Abdullah'a bu iş için 10 bin dinar verilmiştir. Dönemin tarihçileri bu kitâbe için: “Bu kitâbeyi başka sanatçılar yazmaktan aciz kalırlar.” kaydını düşmüşlerdir (Ahmed İbni Hüseyin-i Kâtib, 1966 140). Herât'taki Gevherşâd Ağa türbesinde iki tane iç kubbe ve bunların üzerindeki destek duvarlara oturan dış kubbeden oluşan üçlü kubbe sistemi vardır. Bu yapı Timurlular devrinde ortaya çıkan en eski kubbe sisteminin örneğidir (Golombek-Wilber, 1988: 114). Mîrzâ Şâhruh Medresesinin taşları mermer ve minareleri laciverd idi (Câmî, 1922: 37).

Herât'taki medreselerin çoğunda giriş, medresenin cephesinin karşısında yer almaktaydı (Ahmed İbn Hüseyin-i Kâtib, 1966 140; Golombek-Wilber, 1988:114). Mîrzâ Şâhruh'un hanımı Gevherşâd Ağa'nın Herât'ta yaptırdığı mescid ve Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın kurdurduğu medresesi avlu merkezli olup her köşede bir minare vardı (Golombek-Wilber, 1988: 114). Medresenin minareleri oldukça yüksekti. Medrese iki katlı ve iki bölmeliydi. Mîrzâ Hüseyin-i Baykara ise yaptırdığı medresenin görünüşüne çok önem vermişti. İnşâ ettirdiği medresenin mermerlerini Merâğa'dan getirtmişti (Aka, 2000: 121).

Hargîrd Medresesinin kare şeklinde avlusunun dört bir kenarında yer alan kemerli eyvanlar, iki katlı hücreler ve minarelerle çevrelenen giriş revakı vardı (Yetkin, 1954: 169). Bu medreseyi Timurluların önde gelen mimarlarından Mimar Kivâmeddîn-i Şîrâzî yapmıştır (Ensârî, 1383: 244).

Çin elçisi Zhen Zheng 816/1413-14 yılında Herât'ı ziyaret ettiğinde, tuğladan yapılmış medreselerden bahsetmiştir. Elçi, geniş avlulu bu medreselerde büyük bakır kazanlarda yemeklerin piştiğinden bahsetmiştir (Boswort-Asimov, 2003: 41). Üstad Kivâmeddîn-i Şîrâzî, Timurlular zamanının en büyük mimarı olup Gevherşâd Ağa'nın

görkemli eserlerini yapmıştı (Hândmîr, 1994: 358-359; İsfizârî, 1338: II/17; Aka, 2005x: 73; Ensârî, 1383: 243).

O aynı zamanda yaşadığı dönemde Horâsân'ın büyük ustalarındandır (Câmî, 1922: 31; İsfizârî, 1338: II/417). Mimar Kıvâmeddîn-i Şîrâzî'nin ünü Avrupa'ya yayılmış ve onun yaptığı eserler sayesinde Timurlu Medeniyeti, Avrupa'da Timurlu Rönesansı olarak tanınmıştır (Aka, 1994: 122). Hacı Hâfız Tebrîzî de dönemin önemli mimarlarından biri olup, Mimar Kıvâmeddîn ile birlikte Şâhruh Medresesinin minarelerinden her birini birisi yapmıştı (Câmî, 1922: 18; İsfizârî, 1338: I/11). Şair Bennâ'nin babası olan Üstad Muhammed, Timurlular devrinde önemli eserlerin yapımına imza atmıştır. Yaşadığı dönemde baş mimarlık (Ser-Bennâ) yapmıştır (Bâbü, 1970: II/282).

Herât Bölgesi'ndeki yapılaşma hakkında, X. yüzyıl coğrafyacılarından Timurlu çağının sonuna kadar bilgi sahibi olunabilmektedir. X. yüzyıl coğrafyacılarından başta İbn Havkal (2004: 144-145) olmak üzere, hemen tamamı, evlerin kerpiçten olduğunu belirtmişlerdir. Aslında karasal iklimin görüldüğü, yağışların Okyanus İklimi veya Muson İklimi kadar çok yoğun olmadığı Horâsân Bölgesi'nin hemen tamamında da kerpiç yapılaşma yaygındı.

Orta Çağ'da Herât Bölgesi'ndeki evlerin çok azı tuğladan yapılmıştır. Tuğla pişirme işi sanayi ve emek gerektirdiğinden bir maliyeti olmaktadır ve o döneme göre de maliyeti halkın çoğunun veremeyeceği bir yekûn teşkil etmekteydi. Toprak pişirme ve tuğla yapım atölyeleri çok Eski Çağ'dan beri Herât Bölgesi'nin önemli şehirlerinde vardı. Bunun en bariz örneği de Herât Cuma Câmî anlatılırken bu binanın hemen yanbaşında tuğla yapım yerinin bulunduğu belirtilmesi ile görülmüştü. Genel olarak hâli vakti yerinde olan aileler tuğladan veya ahşaptan yapılar inşâ etmişlerdir. Tarım

bahsinde açıklandığı gibi, Herât Bölgesi'nde özellikle Herât şehrinde çok fazla orman bulunmadığından evler doğal olarak kerpiçten yapılmaktaydı. Ancak Bâdgîs, Herât'ın hem yakacak hem de ahşap malzeme ve diğer yapı işlerinde kullanılan kereste tedarikinde önemli bir yer tutmaktaydı (İsfizârî, 1338: II/133). Bâdgîs'ten gelen ardıç ağacı oldukça dayanıklıydı. Yıllarca toprak yapının içinde ve toprağa gömülü olmasına rağmen çürümüyordu (Hâfız-i Ebrû, 1349: 42).

“XIV. yüzyılın son yirmi yılı ile XV. yüzyılın ilk yirmi yılında Batı İran Boya Sanatı belirdi. Daha sonraki yıllarda Herât'ta bu sanat daha da ilerledi” (Hasan 1996: 53). İster yapı alanında, ister süsleme alanında olsun, yapı sanatlarının seçkin eserleriyle Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye çıkmış ve Avrupa'da “Timurlu Rönesansı” tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan başka bu mimarinin unsurları Safevîlere geçerek günümüze kadar gelmiştir (Aka, 2000: 200).

Bâdgîs, havasının güzel olması dolayısıyla Mîrzâ Şâhruh başta olmak üzere birçok hükümdar tarafından yazlık olarak kullanılan bir yer idi (Hâfız-i Ebrû, 1372: I/275, 394; Hândmîr, 1994: 309; Devletşâh, 1997: III/64; Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 200; W. Barthold, 1990: 107). Daha sonraki yıllarda buraya Mîrzâ Baysungur, Mîrzâ Alâüddevle ve Mîrzâ Ebû Sa'îd de gitmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 417; Aka, 1994: 94). Bâdgîs'teki Kiytû Yaylası, güzel havası ve yeşillikleri dolayısıyla cennet bahçelerine benzetilen en meşhur yeri idi (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 176).

SONUÇ

Kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu hakkında çok çeşitli görüşler ileri sürülen ancak kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen Herât, kendi adıyla anılan bir bölgenin de yüzyıllarca başkenti olmuştur. Herât şehri ve bölgesi bulunduğu yer itibari ile Hindistan, Çin, Türkistan ve Mâverâünnehr'e köprübaşı vazifesi gördüğünden burayı almak birçok devletin öncelikli hedeflerinden birisi olmuştur. Şehri ele geçirmek kadar elde tutmak da o kadar zor olmuştur. Akhun-Sâsânî, Göktürk-Akhun, Göktürk-Sâsânî, Selçuklu-Gûr, Gûr-Hârezmşâh, Hârezmşâh-Moğol, Kert-Timur, Timur-Akkoyunlu-Karakoyunlu-Şeybanî, Şeybânî-Sâfevî mücadelelerinin hepsinin esas çatışma noktası Herât Bölgesi olmuştur.

İlk Çağlardan itibaren birçok kavmin siyasî teşekküller oluşturması veya geçiş olarak kullanması dolayısıyla burada çok sayıda etnik grub hayat alanı bulmuştur. Bu da bölgenin âdeta bir etnik, dinî ve kültürel mozaiğe dönüşmesine sebep olmuştur.

Tarih kısmında ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere Türkler, bu bölgeye çok eski çağlardan itibaren gelmişlerdir. Nitekim İsfizârî, Makedonyalı Büyük İskender'in Herât'ı alması sırasında Türklerin varlığından ve savaşçılıklarından bahsetmişti. Bundan sonraki dönemlerde de bölgeye gerek Türk akını ve gerekse Türk göçü devam etmiştir. Denilebilir ki, İslâmiyet'ten önce burada Farslılar'ın bulunması kadar Türklerin bulunması da eskidir.

Bölge, Hz. Ömer döneminde fethedilmesinden itibaren kısa sürede seçkin İslâm beldelerinden birisi olmuştur. Başta Herât şehri, olmak üzere bölgenin hemen tamamı dinî yapılarla donatılmış, âlimler, fazıllar, şairler, sanatkârlar ve din adamları ile yoğrulan bir yer olmuştur.

Şehir, çok fazla istilâya maruz kaldığından sürekli tahrip edilmiştir. Moğollar ve Timurlular zamanında, özellikle Emîr Timur ve Mîrzâ Uluğ Beyler'in hükümdarlıkları zamanında bilim adamı ve sanatkârların bir kısmı şehirden götürülmüştür. Herât Bölgesi ve şehri çok sıkıntılar çekmesine, çok gaileler atlatmasına rağmen, Moğol istilâsının acısı bunların içinde hiçbir şekilde unutulmayacak kadar derin izler bırakmıştır.

Emîr Timur'un sağlığında, Horâsân vâlisi olan Mîrzâ Şâhruh, babasının ölümünden sonra Herât'ı başkent yaparak Horâsân'ın merkezi olan Semerkand ile birlikte Herât'ı XV. yüzyılda iki önemli kültür merkezinden biri haline getirmiştir. Böylece Türkler, önceden beri büyük bir kültür merkezi olan Semerkand'a Herât'ı da ekleyerek XV. yüzyılda biri İstanbul, diğeri Herât olmak üzere iki farklı coğrafyada iki ayrı uygarlık merkezini kurup yükseltmişlerdir.

Eskisine oranla, daha fazla ilgilenilip imar edilen ve âdeta yeni bir şehir olarak kurulan Herât kendisinden önceki medeniyetlerin bir devamıdır. Bulunduğu coğrafya itibariyle de onların izlerini taşımaktadır. Sultan Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin ölümünden sonra Herât çok az yaşamıştır (Aka, 2000: 104). Kısa süre sonra şehir hızlı ve seri şekilde birden fazla devletin istilâsına maruz kalmış ve sönmeye yüz tutmuştur.

Kısaca, Herât Bölgesi; Timurlular devrinde parlak bir medeniyet merkezi olmuştur. Timurlu çağında sanattaki başarı, mimari, bilim ve edebiyatta da görülmektedir. Bütün bu gelişmenin etkisi klasik çağda bir yandan İstanbul'dan Ortadoğu ve İstanbul'a, diğeri yandan Hindistan'a kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzak es-Semerkindî (1360-1368/1941-1949). *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*. I-II. (Nşr. Muhammed Şâfi), Lahor; (1974). I-II. (Nşr. A. Nevai), Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî; (2008). II. Özbekistan Neşriyatı. (Ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev), Taşkent.
- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. I. 3. Baskı (Süryanice'den İng. Çev. E. A. W. Budge. Türkçe Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara: TTK, Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yıl Dönümü.
- Adalıoğlu H. H. (2012). "Selçuklular Devri İlmî Çalışmalar". *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss. 607-624 (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker yay.
- Afganistan Üzerine Araştırmalar*. (2002). (Ed. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı yay.
- Agacanov, G., S., (2006). *Selçuklular*. (Rusça'dan Çev. Ekber N. Necef ve A. R. Annaberdiyev), İstanbul: Ötüken Yay.
- Ağarı, M. (2007). "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbîh, Ya'kûbî ve el-İstahrî". AÜTAED, S.34, ss.169-191, Erzurum.
- Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib. (1966). *Târîh-i Cedîd-i Yezd*. (Ed. İ. Afşar), Tahran.
- Ahmed bin Mahmud. (1977). *Selçuk-Nâme*. I-II. (Haz. E. Merçil), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ahmed Çelebi. (1976). *Târîhu't-Terbiyeti'l-İslâmiyye (İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi)*. Beyrut. 1954). (Türkçe Trc. A. Yardım), İstanbul: Damla Yay.
- Ak, A. Ş. (2009). *Türk Müsîkî Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yay.
- Aka, İ. (1981). "Mîrzâ Şâhruh". *Türk Ans.* XXX/193-194, Ankara.

- Aka, İ. (1989). “Timurlular Devleti”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. IX/181-300 (Ed. H. D. Yıldız), İstanbul: Çağ Yay.
- Aka, İ. (1992). “Timurluların Azerbaycan ile Alâkaları”. *Türk Kültürü*. C. XXX, S. 345, ss.11-17, İstanbul.
- Aka, İ. (1994). *Mîrzâ Şâhruh ve Zamani*. Ankara: TTK.
- Aka, İ. (2000). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK.
- Aka, İ. (2001). *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*. Ankara: TTK.
- Aka, İ. (2002). “Timurlular”. *Türkler Ans.* VIII/517-533, Ankara.
- Aka, İ. (2005a). “Göçebelikten Rönesansa Bir Türk Devleti Timurlular”. *Makaleler*. II/101-112 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005b). “Mîrhond”. *DİA*, XXX/156-157, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Aka, İ. (2005c). “Hândmîr”. *DİA*, XV/150-152, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Aka, İ. (2005d) “Zerenc”. *Makaleler*. III/179-187 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005e). “Vâsıfî”. *Makaleler*. III/195-196 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005f). “Acâibü'l-Makdûr”. *Makaleler*. III/194-195 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005g). “Tâhirîler”. *Makaleler*. III/92-152 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005h). “Samanogulları”. *Makaleler*. I/59-61 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-S. Duman), Ankara: Berikan Yay.

- Aka, İ. (2005ı). “Orta Asya’da İslamiyetin Yayılması ve Ahmet Yesevi Sevgisi”. *Makaleler*. II/37-44 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005i). “Timurlular Devleti”. *Makaleler*. I/99-105 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005j). “Timur’un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış”. *Makaleler*. III/31-42 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005k). “Timur ve Devleti (1307-1507)”. *Makaleler*. I/170-334 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan yay.
- Aka, İ. (2005l). “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Herât-Kâhire Münasebetleri”. *Makaleler*. III/3-33 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005m). “Mîrzâ Şâhruh”. *Makaleler*. III/69-73 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005n). “Timurlular Devleti (1370-1507)”. *Makaleler*. II/63-67 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005o). “Karakoyunlular (1376-1469)”. *Makaleler*. II/55-61 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005p). “Akkoyunlular (1340-1514)”. *Makaleler*. II/45-53 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005r). “The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century”. *Makaleler*. II/7-26 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005s). “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler”. *Makaleler*. I/57-69 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.

- Aka, İ. (2005t). “Merv ve Murgâb Suyunun Cereyanı”. *Makaleler*. III/270-281 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005u). “İpek Yolu Üzerinde İran”. *Makaleler*. I/423-431 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005v). “Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû Kısmet-i Rûb Horâsân: Herât”. *Mail-i Herevî Entesarat-ı Bonyand-ı Ferheng-i İran: 91. Menabi-i Tarih u Coğrafya-yi İran (Eser Tanıtımı)*. 28-162. *Makaleler*. III/353-358 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005y). “Mîrzâ Şâhruh Zamanında (1405-1477) Timurlularda İmar Faaliyetleri”. *Makaleler*. I/83-97 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2005z). “X. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Şiilik”. *Makaleler*. II/385-437 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2006). “Timurlular”. *Makaleler*. II/193-235 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2008). “Timur ve Timurlular Devleti”. *Makaleler*. I/17-179 (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Aka, İ. (2010). *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- Akbıyık, H. A. (2004). “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Timurlu Sanatkârları”. *Bilig*. S.30, ss.151-171, İstanbul.
- Akbulut, D. A. (2002). “Kionit/Hyan ve Eftalitler Çağında Maveraünnehr ve Horâsân’da Türkler”. *Türkler Ans*. I/831-844, Ankara.
- Akkuş, M. (2002). “Tarihi ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevâî (Herât, 1441-1501) ve Nevâî’nin Eserlerinde İnsan Problemi”. *AÜTAED*, S.19, s.123-132, Erzurum.

- Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmud-i. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev. M. Öztürk). Ankara: TTK.
- Akyürek, Y. (2001). *Mâverâünnehr (Türk İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Tarih Anabilim Dalı. Bursa.
- Alan, H. (1996). *Ebû Sa'îd Devri Timurlular Tarihi (1451-1469)*. Basılmamış Doktora Tezi, MSÜ, İstanbul.
- Alan, H. (1999). "Bir Timurlu Hanımı; Gevherşâd Ağa ve Tarhanî Emîrler". *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. ss.231-248, İzmir.
- Alan, H. (2007). *Bozkırın Cennet Bahçesine: Timurlular 1360-1506*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alaeddîn Ata Melik-i Cüveynî. (1997). *Genghis Khan (The History of The World Conqueror)*. (Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by J. A. Boyle), England: Manchester Universty Press Unesco Publishing.
- Algül, H. (1986). *İslâm Tarihi*. II, IV. İstanbul: Genç Yay. Yayıncılık Matbaası.
- Ali b. Hüseyin Vâiz-î Kâşifi. (1279). *Reşâhat Aynu'l-Hayat*. (Yay. Ali Asgar-ı Muiniyân, Tahran. 2536), Türkçe Trc. İstanbul.
- Allan, J. V. (1982). *Islamic Metal Work*. London: The Nuhad es-Said Collection.
- Allen, W. H. (1880). "Herât". *The Granary of Garden of Central Asia*. 13. London.
- Allsen, T. T. (1997). *Commodity and Exchange in the Mongol Empire. A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge.
- Almas, T. (2011). *Uygurlar*. (Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge yay.

- Alparslan, A. (1992a). "Gıyâseddîn Baysungur". *DİA*, V/276-277. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Alparslan, A. (1992b). "Mîr Ali Herevî". *DİA*, II/397-399, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Alparslan, A. (1992c). "Şâhruh". *DİA*, V/276-277, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Alpay, G. (1972). "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Yazılmış Bir Münazara Sazlar Münazarası". *Araştırma*. DTCF Felsefe Araştırmaları Enst. Dergisi. 10/103. Ankara.
- Alptekin, C. (1971). "Selçuklu Paraları". *SAD* III'ten ayrı basım. Ankara: Güven Matbaası.
- Alptekin, C. (2006). "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları (Selçuklu Sikkelerinin Özellikleri ve İran'dan Anadolu'ya Görülen Değişiklikler". *AÜTAED Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, 29/183-195 Erzurum.
- Altungök, A. (2007). *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sâsânîler Dönemi Türk Fars İlişkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniv.
- "Ancient Indiana. Cambridge". (1922). *The Cambridge History of Indiana*. 1/ 327 (Ed. Rapson-E. J., M.A), Cambridge.
- Apak, A. (2008). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Arberry, A.J. (1958). *Classical Persian Literature*. London: Ruskin House. George Allen Unwin Ltd. Museum Strbbt.
- Arendonk, C. V. (1988a). "İbn Hurdâdbih". *İA*, V-2/755, İstanbul: MEB.
- Arendonk, C. V. (1988b). "İbn Havkal". *İA*, V-2/747, İstanbul: MEB.

- Armağan, M. (1995). *Fetih ve Fatih*. İstanbul: İstanbul Armağanı, İstanbul: İst. Büyük Şehir Bld. Bşk. Kültür İşl. Daire. Bşk.
- Artuk, İ. (1988). "Sikke". *İA*, X/621-640, İstanbul: MEB.
- Aslanapa, O. (1997). *Türk Sanatı*. 4. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Atıcı, A. (2005). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtinî Hareketi (Hasan Sabah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlileri 1090-1157)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniv. SBE, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı.
- Atsız, H. N. (1992). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Baysan Basım.
- Aubin, Jean. (1965). "Un Soyurghal Qara-Qoyunlu Concernant Le Buluk De Bawanat-Harat-Marwast" *Documents from Islamic Chanceries*. Oxford.
- Avcı, C. (2004). "Mes'ûdî". *DİA*, XIX/353-355, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Ayan, E. (1998). *Horâsân ve Civârındaki Oğuz Boyları (1157-1220)*. Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst. Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.
- Ayan, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Ayverdi, S. (2004). *Râtibe*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Azîmî. (2006). *Azîmî Tarihi, Selçuklular Tarihi İle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44*. 2. Baskı, (Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim), Ankara TTK.
- Bâbü. (1970). *Bâbürnâme (Bâbü'ün Hatıratı)*. I-II (Çev. R. R. Arat), İstanbul: MEB.
- Bacon, E. E. (1951). *The Inquiry in to the History of the Hazara Mongols of Afghanistan, Southwestern Journal of Anthropology*. 7/230-247.

- Bakır, A. (2005). *Orta Çağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayii, Giyim-Kuşam-Moda*. Ankara.
- Baltacı, C. (1997). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- Banarlı, N. S. (1971). "XV. Asırda Orta Asya Türk Edebiyatı". *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. I. İstanbul: MEB.
- Barry, Michael. (2004). *Figurative Art Medieval İn Islam and the Riddle of Bihzâd of Herât (1465-1535)*. Flommarion.
- Barthold, V.V. (1986). "Ceyhun (Âmûderyâ)". *İA*, VII/408, İstanbul: MEB.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (Çev. H. D. Yıldız), Ankara: TTK.
- Barthold, W. (1930). *Historica-Geographical Survey of Iran*. Princeton. New Jersey.
- Barthold, W. (1937). "Mîr Ali Şîr ve Siyasî Hayatı". *Ülkü Mecmuası*. S. 56, İstanbul.
- Barthold, W. (1943). "Saffârîler Tarihi Hakkında". (Çev. M. A. Köymen), *Belleten*. C.VII, S.26, s.338, Ankara.
- Barthold, W. (1971). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (Çev. M. F. Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Barthold, W. (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Haz. K. Y. Kopraman-İ. Aka), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Barthold, W. (1977). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (Çev. M. F. Köprülü), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Barthold, W. (1979a). "Bûşenc". *İA*, II/825, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1979b). "Bâmyân". *İA*, II/297, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1979c). "Bâdgîs". *İA*, II/192, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1979d). "Tâhirîler". *İA*, XI/636, İstanbul: MEB.

- Barthold, W. (1979e). "Alptigin". *İA*, I/18, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1979f). "Bâmyân." *İA*, II/296-298, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1979g). "Beyhakî". *İA*, II/582-583, İstanbul: MEB.
- Barthold, W. (1990). *Uluğ Bey ve Zamanı*. (Çev. İ. Aka), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Barthold, W. (2005). "Herât ve Herî-rûd Boyu". (Çev. İ. Aka). *Makaleler*. III/221-236 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-Ş. Gedikli), Ankara: Berikan Yay.
- Barthold, W. (2006). *Türk Moğol Ulusları Tarihi*. (Çev. H. Eren), Ankara: TTK.
- Barthold, W., Allchin, F.R. (1986). "Bâdghis or Bâdhghis". *The Encyclopaedia of Islam*. 1/ 857. (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Baydemir, H. (2010). "Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar." *Gazi Türkiyat*. S.7, ss.107-134, Ankara.
- Bayrak, M. O. (2006). *Türk İmparatorlukları Tarihi*. İstanbul: Bilge Karınca Yay.
- Bayur, Y. H. (1986-1987). *Hindistan Tarihi*. I-II, Ankara: TTK.
- Bâz-nâma-yı Nâsırî*. (1908). (Trans. L. Clonelv ve D. C. Phillott), London.
- Becker, C.H. (1979). "Belâzurî". *İA*, II/467, İstanbul: MEB.
- Beyhakî, (1333). Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî. *Târîh-i Beyhakî*. (Te'lif, Nâsır-ı Hüsrev), Tahran: Kitabhâne-yi Hayyam.
- Beyzâvî, Ebû Sa'îd Nasirüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/1286). (1313). *Nizâmü't-Tevârîh*. (Tashih ve İhtimam, B. M. Kerimî), Tahran: Şirket-i Matbaa-i Firhumend ve İkbâl ve İlmi.
- Bıyıktaş, H. (1991). *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*. Ankara: TTK.

- Bilgin, O. (1996). "Gerdîzi". *DİA*, XIV/29-30, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Bilhan, S. (1988). *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarları Devletinde Eğitim, Bilim, Sanat*. Ankara: TDAV Yay.
- Blood, P. R. (2007). *Afghanistan: Past and Present, Comprised of Afghanistan A Country*. (Compiled/ Ed. A. Aghajanian), Los Angeles: Study Ed. Report By the USA Governments Federal Research Division.
- Bolat, A. (2003). *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmîlik*. İstanbul.
- Bosworth, C. E. (1961). "Ghaznavid Military Organisation". *Islam*. 36/37-77,
- Bosworth, C. E. (1969). "Abû Abdallâh on The Tecnicl Terms of the Secretary's Art". *Journal of the Ekonomik and Social History of the Oriend* 12.
- Bosworth, C. E. "Erken İslam Dönemi Gûr Tarihi". *The Medieval History Of İran, Afganistan And Central Asia*. (1977). London. Adlı Eserin 116-133 Sahifeleri Arasındaki Tercümesi). A. Bakır, P. Koçoğlu (Ülgen). (2008). *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. I/ 435-453, Ankara.
- Bosworth, C. E. (1985). "Hazaras". *The Encyclopaedia of Islam*. (Ed. P. J. Bearman, th. Bianguis, C. E. Bosworth, E. Von Donzel and W. P. Heinrichs), Leiden.
- Bosworth, C. E. (1995). "Nizamiyya". *The Encyclopaedia of Islam*. 8/71-72, 12/367-368 (Ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte), Leiden.
- Bosworth, C. E. (1997). "Simjüridss". *The Encyclopaedia of Islam*. 9/612 (Ed. C. E. Bosworth, E. von Donzel, N. P. Heinrichs and the Late G. Lecomte), Leiden.
- Bosworth, C. E. (2002). "Ya'kûb b. el-Layth el-Saffâr". *The Encyclopaedia of Islam*. 11/254-255. (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.

- Bosworth, C. E., Asimov, M. S. (2003). "History of Civilizations of Central Asia". *The Development of Education Matkap, Madrasa*. C.4, Bölüm II (Ed. A. K. Mirbabaev, P. Zieme and Wang Furen), Delhi: First Indian Edition.
- Bosworth, C. E. (2004a). "Hudud al-Âlam". *The Encyclopaedia of Islam*. 12/376, (Ed. P. J. Bearman, Th. Bianguis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrickhs), Leiden.
- Bosworth, C. E. (2004b). "Isfizârî". *The Encyclopaedia of Islam*. 12/460, (Ed. P. J. Bearman, Th. Bianguis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel and W.P. Heinrickhs), Leiden.
- Bosworth, C. E. (2004c). "Dandanakan". *The Encyclopaedia of Islam*. 12/196, (Ed. P. J. Bearman, Th. Bianguis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel and W.P. Heinrickhs), Leiden.
- Bouvat, L. (1979). "Mîrzâ Şâhruh". *DİA*, XI/286-288, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Boyle, J. A. (1977). *The Mongol Invasion of Eastern Persia 1220-1223*. Bell Howel Information and Learning Company: 2000, History Today.
- Boyle, J. A. (2001). *The Cambridge History of Iran (The Saljuq and Mongol Perriods)*. Cambridge Üniversity Press.
- Boyle, J. A., Bosworth, C.E. (1964). "The Ghaznavids". (Book Rewiew). *Journal of Semitic Studies*. C. 9, s.400.
- Bozkurt, N. (1989). "Medrese." *DİA*, XXXI/467-468. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Bozkurt, N. (2000). "İpek Yolu". *DİA*, XXII/369-373, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Bozkurt, N. (2006a). "Medrese". *DİA*, XXVIII/323-327, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Bozkurt, N. (2006b). "Namazgâh". *DİA*, XXXII/357-358, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Brandenburg, Dietrich. (1977). *Herât Ene Timuridische Hauptstadt*. Graz/Austria: Akademishche Druck-Verlagsanstalt.
- Brent, P. L. (1976). *The Mongol Empire, Genghis Khan, His Triumph and His Legacy*. Weidenfeld of Nicholson.
- Brend, B. (2003). *Pers Pectives on Persian Painting*. Londra.
- Brian, Michal. (2002). "The Battle of Herât (1240): A Case of Inter-Mongol Warfare". *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*. (Ed. N. Dicosmo), Leiden-Boston-Köln.
- Buhârâlı, E. (1995). "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maverâünnehr". *Türk Dünyası Araştırmaları*. S.997, ss.30-76. Ankara.
- Bury, B., M.A., F.B.A. (1923). "The Eastern Roma Empire". *The Cambridge Medieval History*. 4, Cambridge.
- Bünchner, F. V. (1988a). "Sistân". *İA*, X/715-722, İstanbul: MEB.
- Bünchner, F. V. (1988b). "Sâsânîler". *İA*, X/245-248, İstanbul: MEB.
- Bünchner, F. V. (1988c). "Serbedârîler". *İA*, X/509-512, İstanbul: MEB.
- Büyükbaş, M. (2006). *Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yenyönetim Yapısı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniv. SBE, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî. (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*. (Çev. İ. Aka), Ankara: TTK.

- Ca'feroğlu, A. (1964-1965). "Batı Türkistan Türkleri". *Türk Kültürü*. S.25-36, ss.464-465, Ankara.
- Cahen, C. (1990). *İslamiyet, (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*. (Çev. E. M. Erendor), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi*. (2005). (Ed. Francis Robinson).
- Câmî, Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed (1922). *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*. (Yay. Haz. Haşim Rıza), Tahran.
- Câmî, Ebu'l Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed (1968). *Salam ve Absal*. (Çev. A. Tarzî), 2. Baskı , İstanbul: MEB.
- Câmî, Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed (1971). *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds*. (Türkçe Çev. K. Candoğan-S. Malak), İstanbul: Bedir Yay.
- Câmî, Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed. (1990). *Bahâristân*. (Çev. M. N. Gençosman), İstanbul: MEB.
- Can, Y. (2002). "Anadolu Öncesi Türk Kenti". *Türkler Ans*. III/150-160, Ankara.
- Ceceli, G. (2006). *Hârizmşâh Hükümdarı Sultanşâh Mahmud 567-589/1172-1193*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enst. Türk Tarihi Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Chamberlain, J. F. (1913). *The Continents and Their People Asia*. New York.
- Christensen, P. (1993). *The Decline Of Iranshar*. Danimarka: Universty of Copenhagen.
- Clements R., Marchom. (1859). *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales De Clavijo to the Court of Timour At Samarkand A.D. 1403-6*: London.
- Coşkuner, F. (2004). "Gazneliler Döneminde Nesir". *Nüsha*. S.13, ss.45-54, Ankara.

- Cöhce, S. (2002a). “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti; Kuşanlar ve Akhunlar”. *Türkler* Ans. 1/816-821, İstanbul.
- Cöhce, S. (2002b). “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”. *Genel Türk Tarihi*. (Ed. H. C. Güzel-N. Birinci), III/571-575, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Cöhce, S. (2004). *Delhi Türk Sultanları Tarihi*. Malatya: Huzur Cilt Evi.
- Cristiane, T., Gruber, J., Colby, F. S. (2007). *The Prophet’s Ascension: Cross Cultural En Counters With the İslamic*. Leiden- Brill.
- Curtin, J. (1908). *The Mongols A History*. Boston.
- Cüveynî, Alâeddîn Ata Melik-i. (1988). *Târîh-i Cihângüşâ*. I-III (Çev. M. Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Çağatay, N., Çubukçu. (1985). *İslâm Mezhepler Tarihi*. Ankara: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- Çağman, F. (1992). “Ali Tebrîzî Hâce”. *DİA*, II/454-455, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Çağman, F. (2005). “Bihzâd”. *DİA*, VI/146-147, İstanbul: İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Çakmak, M. A. (2012). “Hârzemşâhlar Devleti”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.251-268, (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Çelebi, A. H. (1940). *Molla Câmî*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Çetin, O. (2003). “Horâsân”. *Dynasties*. XVIII/234- 244, İstanbul: MEB.
- Çetindağ, Y. (2002). “Eleştirî Terimleri Açısından Herât Mektebi Tezkîrelerinin Anadolu Tezkîrelerine Tesiri”. *Bilig*. S. 22, ss 109-132, Ankara.

- Çiftçi, F. (1996). *Mâverâünnehir ve Horâsân Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (Fergana, Şâş, Farab, Hârizm, Cürcân, Nese, Merv 173/789-840/1436)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum.
- Çiftçi, C. (2003). *Tasavvuf Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Çiftçioğlu, İ.(Kış 2008). “Orta Asya-Anadolu İlim Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)”. *Bilig*. S.44, ss.143-172.
- Çubukçu, A. (1986). *Türk Düşünce Kültüründe Felsefe Hareketleri*. Ankara: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- D’ohsson, M. (1340-1342). *Moğol Tarihi*. (Mütercim, M. Rahmi). İstanbul: Matbaa-i Amire; (2006). *Moğol Tarihi*. (Türkçe Çev. ve Yay. Haz. E. Kalan-Q. Şükürov), İstanbul: IQ Yay.
- Damalı, A. ((2001). *1500 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*. İstanbul: Nilüfer Vakfi Yay.
- Dames, M. L. (1988a). “Gûrîler”. *İA*, IV/826-830, İstanbul: MEB.
- Dames, M. L. (1988b). “Efganistan”. *İA*, IV/ 133-168, İstanbul: MEB.
- Dames, M. L. (1988c). “Gazneliler”. *İA*, IV/742-748, İstanbul: MEB.
- Dames, M. L. (1988d). “Herî-rûd”. *İA*, V/1/444, İstanbul: MEB.
- Dames, M. L. Gibb, H.A.R. (1985). “Afghânistân- Islamic-to the Rise the Afgan National State”. *The Encyclopaedia of Islam*. 1/226-233 (Ed. H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi, Provençal, J. Schact), Leiden.
- Dani, A. H. (1996). *Timur Legacy*. Pakistan: Pakistan Academy of Letters.
- Davis, F. H. (1908). *The Persian Mystics*. London.
- Demir, M. (2002). “İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasî Gelişmeler”. *Yeni Türkiye Dergisi Türkler Özel Sayısı*. VIII/376-385, Ankara.

- Demir, M. (2003). "Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme". *İlmi Araştırmalar Dergisi*. C.16, S.1, ss.167.
- Demir, M. (2004). *Büyük Selçuklular Tarihi*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Demir, M. (2007). "İslam Orta Çağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı". AÜTAED, S. 34, ss. 255-273, Erzurum
- Devletşâh. (1997). *Tezkîretü's-Şuarâ (Tezkere-i Devletşâh)*. I-IV (Trc. N. Lügal), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Diler, Ö. (2009). *Islamic Mints İslam Darp Yerleri*. (Ed./Yay. Haz. E. N. Diler, J. C. Hinrichs-G. Kürkman, Çev. E. N. Diler), İstanbul.
- Dizer, M. (1988). *Ali Kuşçu*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Durant, W. (ts.). *İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Şerif el-İdrîsî. (2001). *Nüzhet el-Müştâk fi İhtirâk el-Âfâk*. (Türkçe Trc. R. Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.96-129, Ankara: TTK.
- Ebû Reyhân el-Bîrûnî'. (2001). *el-Asâr el-Bâkiye an el-Kurûn el-Hâliye*. (Nşr. C. Edugard Sacheu), Leipzig. 1878-1879 (Türkçe Trc. R. Şeşen), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.199-205, Ankara: TTK.
- Ebu'l-Hasan Alî b. Mûsa b. Sa'îd el-Mağribî. (2001). *Kitâb el-Coğrafya*. (Nşr. İsmâil el-Arabî, Beyrut. 1970, Türkçe Trc. R. Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.205-207, Ankara: TTK.
- Ebu'l-Hasan Ali, Sadruddîn İbn Nâsır İbn el-Hüseynî. (1999). *Ahbârü'd Devletü's-Selçukiyye*. (Çev. N. Lügal), 2. Baskı, Ankara: TTK.

- Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâdbih. (2004). *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. ss.365-385, İstanbul: Gelenek Yay.
- Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâdbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (Çev. M. Ağarı), İstanbul: Kitabevi Yay.
- Ebübekr-i Tihrânî, (2001). *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. (Çev. M. Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. (1956). *Fütûhu'l-Büldân*. II (Çev. Z. K. Ugan), İstanbul: Maarif Vekâleti; (2002). (Çev. M. Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. TTK Basımevi.
- el-Bundârî, İmadaddîn el-Kâtib el-İsfahânî. (1989). *Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Usra*. (M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye Çev. K. Burslan), Ankara: TTK.
- el-Cuzcânî, Mevlânâ Minhâc Sirâc (Mevlânâ Minhacü'ddîn Ebû Ömer-i Osman). (1955). *Tabakat-ı Nâsırı: A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia*. I (Trans. From Original Persian Manuscripts H. G. Raverty), New Delhi; (2010). "Tabakât-ı Nâsırî, On İkinci Tabaka: Selçuklular". (Çev. A. A. Aghdam), *Tarih Okulu*, S. 8, ss.11-140; (2011). *Tabakât-ı Nâsırî (Selçuklular)*. (Çev. ve Notlar. E. Göksu), Tokat: Taşhan Kitap.
- el-Fârûkî, İ., Râci-el- Fârûkî, L. L. (1989). *İslâm Kültür Atlası*. (Çev. M. O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), 3. Baskı, İstanbul: İnkılâp Yay.
- el-İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasibî. (2004). *Kitâb el-Mesâlik Ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)*. (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z.

- Yörükân, Yay. Yaz. A. Ertuğrul), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, ss.55-193, İstanbul: Gelenek Yay.
- el-İsfizârî, Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i (1338). *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf-i Medîneti'l-Herât*. I-II (Tsh. M. K. İmam), Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- el-İstahrî, Ebu İshak b. Muhammed el- İstahrî el-Kerhî. (1989). *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (Düzenleyen İ. Afşar), Tahran; (2001). (Türkçe. Çev. R. Şeşen), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.156-164, Ankara: TTK; (2004). (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. A. Ertuğrul), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. ss.195-209, İstanbul: Gelenek Yay.
- Elliot, S. H. M. (1868). *The Historians of India as Told by Its Own Historians (The Muhammedian Period)*. Londra.
- el-Makdîsî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. (1907). *el-Bed' ve't-Târih*. 4 (Nşr. C. Huard), Paris.
- el-Makdîsî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. (1994). *Ahsanü't-Tekâsim fi Ma'rifat el-Ekâlîm (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*. (Trans. B. Collins), Devha (Doha). (2001); Türkçe Trc. R. Şeşen. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.175-180, ss.251-272, Ankara: TTK;
- el-Makdîsî, G. (2004). *Orta Çağ'da Yükseköğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*. (Çev. A.H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu), İstanbul.
- el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebâr (1858). *The Kitab-ı Yamini (Historical Memoirs of The Amir Sabaktagin and The Sultan Mahmud of Ghazna)*. (Rev. J.

- Reynoldes), London; (ts.). *Târîh-i Yemînî*. (Türkçe Trc. A. Yelgar), Ankara: TTK Kütüphanesi.
- el-Ya‘kûbî Ahmed b. İshak Ca‘fer b. Vehb b. Vâzih. (2001). *Kitâb-el-Büldân*. (Türkçe Trc. R. Şeşen), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.187-189, Ankara: TTK; (2002). *Ülkeler Kitabı*. (Çev. M. Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları; (2004). *Kitâb el-Büldân*. (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. T. Koçyiğit), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ’da Türkler*. ss.307-353, İstanbul: Gelenek Yay.
- Emevîler, (1989). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. II (Ed. H. D. Yıldız), ss.282-579, İstanbul: Çağ Yay.
- Eraslan, K. (2005). “Çağatay Edebiyatı”. *DİA*, VIII/168-175, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Erdem, İ. (1997). “Olcaytu Han Devrinde Horâsân’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”. *PAÜ Eğt. Fak. Dergisi*. S.3, ss.106-112.
- Eshenkulova, K. (2001). *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm el-Evatl (Matematik, Astronomi ve Tıp)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst. Üniv. SBE, İstanbul.
- Esin, E. (1959). *Türkistan Seyahatnamesi*. Ankara: TTK.
- Esin, E. (1968). “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”. *A. Ü. DTCF TAD*, C.10-11, S.VI, ss.137-216, Ankara.
- Esin, E. (1974). “VI. Yüzyılda Batı Türk Hakanlığına İlhâkından İslâm’a Kadar Belh’in Kültür ve Sanat Tarihçesi”. *Bildiriler Mevlânâ’nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri*. ss.176-192, Ankara.

- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslam 'a Giriş, (Türk Kültürü El Kitabı II. Cilt 1/b'den Ayrı Basım)*. İstanbul: İst. Üniv. Ed. Fak. Matbaası.
- Esin, E. (2004). *Orta Asyadan Osmanlıya Türk Sanatındaki İkonografik Motifler*. İstanbul.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr. (1955). *Târîh-i Taberî (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)*. I-IV (Çev. Z. K. Ugan-A. Temir), Ankara: MEB.
- Ettinghausen, R., Grabar, A. (1987). *The Art and Arthitecture of İslam 650-1250*. New York-London.
- Eyice, S. (1993). "Câmi". *DİA*, VII/46-90, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Fârûk Ensârî (1383). *Herat: Şehr-i Aryâ*. C.I, Tahran: Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhşî.
- Fâsih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Havafî. (1341). *Mücmel-i Fâsihî*. I-II (Tsh. ve Thş. M. Ferruh). Meşhed: Kitabfuruş-i Bastan.
- Feridüddîn Attar. (2007). *Evliyâ Tezkîreleri*. (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Ferrier, J. P. (2005). *Travels in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan With Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India*. New Delhi.
- Firat, O. A. (2011). "Timurlu Dönemi Minyatür Sanatı". *The Art History Journal*. S.13.
- Fikri Saljuqi. (1967). *Mezârât-ı Herât*. Kâbil: Matbaa-i Devleti.
- Firdevsî. (1832). *The Shah Nameh of The Persian Poet, Translated and Abridged In Prose and Verse With Notes and Illustrations*. (Esq. J. Atkinson), London.
- Fischel, W. J. (1965). "The Rediscovery of the Medieval Jewish Community at Firuzkuh in Central Afghanistan". *Journal of the American Oriental Society*. 85/148-153.

- Fraser, J. B. (1834). *An Historical and Descriptive Account of Persia*. Edinburg.
- Frye, R. N. (1943). "Turks in the Middle East Before the Saljuks". *Journal of the American Oriental Society*. 63/194-207, USA.
- Frye, R. N. (1948). "Two Timurid Monuments in Herât". *Artibus Asia*. 2/206-213.
- Frye, R. N. (1975). "Samânids". *Cambridge History of Iran*. 4/136. Cambridge.
- Frye, R. N. (1986). "Harirud". *The Encyclopaedia of Islam*. 3/207 (Ed. B. Lewis, V. L. Menage, CH. Pellat and J.Schact), Leiden.
- Frye, R. N. (1996). "Harât". *The Encyclopaedia of Islam*. 3/117-177 (Ed. B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellot and J. Schacht. Leiden. R. P. Spiers, F.S.A., F.R.I.B.A), London: Architecture East and West.
- Frye, R. N. (ts.). *Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ*. (Türkçe Trc. H. Kurt). Ankara.
- Frye, R. N., Sayılı, A. (1946). "Selçuklulardan Önce Orta Şarkta Türkler". *Belleten*. C.10, S.137, ss.97-131.
- Fund, J. G. F. (1923). *The Arab Conquest in Central Asia*. 2, London.
- Gandjei, T. (1986). "Turkish in Pre- Mongol Persian Poetry". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies Universty of London*. 49/68-75, London.
- Genç, R. (2007). "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî ve Etnik Durumu". *Makaleler*. 1/3-52 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-U. Ünal, T. S. Birbudak), Ankara: Berikan Yay.
- Gerdîzî, Abdulhay b. Dahhak. (1347). *Zeynü'l-Ahbâr ya Târih-i Gerdîzî*. (Nşr. A. Habîbî), Kâbil.
- Gibb, H. A. R. (1923, 1970). *The Arab Conquestion Central Asia*. New York.
- Glase, C., Smith, H. (2003). *The New Encylopedia of Islam*. Londra.
- Gnoli, G. (1987). "Avestan Geography". III/44-47.

- Golombek, L. (1969). *The Timurid Shrine at Gazur Gah*. Royal Ontario Museum.
- Golombek, L. (1983). *The Resillience of The Friday Mosque: The Case of Herât. Muqarnas*. I. London.
- Golombek, L., Wilber, D. (1988). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton-New Jersey.
- Golombek, L. (1992). *Discourse of on İmaginary Art Council in Fifteenth Century İran Timurid Art and Culture: İran and Central Asia in the Fifteenth Century*. (Ed. L. Glombek-M. Subtenly), Leiden.
- Golombek, L. (2000). "Timurids (Architecture)". *The Encyclopaedia of Islam*. (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), 10/515-523, Leiden.
- Gowing, L. (1983a). *The Encyclopaedia of Visual Art: History of Art*.
- Gowing, L. (1983b). *A History of Art*. London: Macmillon.
- Göçkün, Ö. (2007). "Türk Dünyası Edebiyat Tarihi". *Atatürk Kültür Merkezi*. IX. Ankara.
- Göksu, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Göksu, E. (2011a). "Alptigin: Köle Pazarından Gazne Tahtına". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. S.191, ss.97-116, İstanbul.
- Göksu, E. (2011b). "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi". *History Studies International Journal of History*. 3-1/289-300.
- Göksu, E. (2012). "Târih-i Güzîde'ye Göre Sâ mânîler". *Türk Kültürü*. C. IV, S.2, ss.151-174, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enst.Yay.
- Gökyay, O. Ş. (1997). *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*. I-III, İstanbul: MEB.
- Gölpınarlı, A. (1956). "Fadlallâh-ı Hurûfî'nin Oğluna Ait Bir Mektup". *Şarkiyat Mecmuası*. S. I, ss.37-57, İstanbul.

- Gölpınarlı, A. (1973). *Hurûflük Metinleri Kataloğu*. Ankara: TTK.
- Gömeç, S. (2011a). *Uygur Türkleri Tarihi*. 4. Baskı, Ankara: Berikan Yay.
- Gömeç, S. (2011b). *Kök Türk Tarihi*. 4. Baskı, Ankara: Berikan Yay.
- Gönül, A. (2003). *Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen Bilim Adamlarına Genel Bir Bakış*. C.1, S.2, s.69, Manisa: Celal Bayar Üniv. SBE.
- Grenard, F. (1970). *Asyanın Yükselişi ve Düşüşü*. (Çev. O. Yüksel), İstanbul.
- Granard, F. (1971). *Bâbüür*. (Çev. O. Yüksel), İstanbul: MEB.
- Gray, B., Akimushkin O.F. (1979). *The Arts of The Book in Central Asia 14 th-16 th Centures*. (Ed. B. Gray), U. S. A.
- Grousset, R. (1970). *The Empire of the Steppes a History of Central Asia*. (Trans. N. Wolford). Kanada-New Brunskwiky: Rudger Universty Press.
- Grousset, R. (2001). *Cihân Fatihî Cengiz Han*. (Nşr. İ. Tanju), İstanbul.
- Grube, E. J. (1967). *Landmarks of the Word's Art, the World of Islam*. London.
- Gruber, C. F., Colby, S. (2007). *The Prophet's Ascension: Cross Cultural Encounters With the Islamic Mi'raj Tales*. Leiden.
- Gulbenkiyan, Clauste. (2006). *Lizbon Müzesi'nden Baş Yapıtlarla Doğu'dan Batı'ya Kitap Sanatı ve Osmanlı Dünyasından Anılar*. İstanbul.
- Günaltay, M. Ş. (1937). *Yakın Şark (Perslerden Romalılara Kadar Slevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları)*. Ankara: TTK.
- Günaltay, M. Ş. (1943). "Selçukluların Horâsâna İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durunu". *Belleten*. C.7, S. 252'ten ayrı basım, ss.60-99, Ankara: TTK.
- Günaltay, M. Ş. (1991, 1999). *İslam Tarihinin Kaynakları*. (Nşr. Yüksel Kaynar), İstanbul.

- Günaltay, M. Ş. (1995). “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Câmîü’t-Tevârîh ve Fazlullah Reşüdidîn”. *Belleten*. I/I, II. Kânun 1937, ss.165-179, Ankara: TTK Basımevi.
- Günay, E., Güngör, H. (2007). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yay.
- “Hâfız-i Ebrû” (1997). *DİA*, XV/89-90. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Hâfız-i Ebrû, (1349). *Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horâsân: Herât*. (Yay. Mail-i Herevî), Tahran: Bünyad-ı Ferheng.
- Hâfız-i Ebrû, (1959). *Penç Risâle-i Târîhî der Bare-i Havâdis-i Devârân-ı Emir Timur = Cinq Opuscules de Hafiz-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*. (Yayınlayan Felix Tauer), Çekoslov-Prague: Ferhengistan-ı Ulum-ı.
- Hâfız-i Ebrû, (1372). *Zubdetü't-Tevârîh*. 1-2 (Tsh. S. K. Cevadî), Tahran: Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslamî.
- Haig, T. W., Spuler, B. (1988). “Halacî”. *İA*, V-1/106-107, İstanbul: MEB.
- Haig, T. W., Spuler, B. (1997). “Kart”. *The Encyclopaedia of Islam*. 4/672 (Ed. E. V. Donzel, B. Lewis and C. Rellot), Leiden.
- Haksever, A. C. (2005). *15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Ya 'kûb-ı Çerhî*. Ankara Üniv. SBE, Temel İslamî Bilimler (Tasavvuf) Ana Bilm Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Halîfe b. Hayyât. (2008). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. (Türkçeye Çev. A. Bakır), 2. Baskı, Ankara.
- Halman, T. S. (2006). *Türk Edebiyat Tarihi*. I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

- Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni. (1901). *Biographies of Persian Poets* (Trans. E. G. Browne ve M.A. M.R.A.S.S.). Cambridge.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni. (1913). "The Ta'rikh-i Guzida". *Memorial Series*. Vol. 14, 2 (Trans. E. G. Browne With Indices of the Fac-simile Text by R.A. Nicholson, E. F. W. Gibb), Leyden.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni. 740 (1340). (1919). *The Geographical Part of the Nuzhat al Qulub*. (Translated by. G. L. Strange, Printed of the Trustes of the E. J. W. Gibb Memorial), Leyden.
- Hamilton, G., Rockeen, A. (2005). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. (Çev. H. Kurt), Ankara: Çağlar Yay.
- Hamlin, A.D.F. (1907). *A Text-Book of the History of Architecture*. New York-Londra-Bombay-Calcuta.
- Hamşimoğlu, O. (2006). *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enst. Ankara.
- Hândmîr, (1333). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*. II. (Neşr. Nasır-ı Hüsrev), Tahran: Ez İntişârât-ı Hayyam; (1362). III-IV (Zîr Nazar: M. N. Debirsiyâkî), Tahran: Kitâbfuruş Hayyam; (1994). *Habibu's Sîyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mirzâ-Shah İsmail*. (Trans. V. M. Thackston, Ed. Ş. Tekin-G. A. Tekin), Harvard.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Hâce Hümamiddîn Muhammed b. Hâce Celaliddîn Muhammed. (1371). *Düstûr el-Vüzerâ*. (Tsh. ed. S. Nefisî), Tahran: İntişârât-ı İkbâl.
- Hardy, P. (1972). *The Muslims of British India*. Cambridge.

- Hartog, L. (2004). *Genghis Khan: Conqueror of the World*. New York.
- Hasan, İ. H. (1992). *İslam Tarihi*. (Arapça'dan Çev. İ. Yiğit), 3. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Hasan-ı Rumlu. (2006). *Ahsenü't-Tevârih*. (Çev. M. Öztürk), Ankara: TTK.
- Hayri, A. (2007). *Afganistan'da Türkçe Eğitiminin Tarihi*. Gazi Üniversitesi EBE, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Herodotos. (1969). *Herodot Tarihi*. (Düz. ve Türkçe Çev. T. Dursun), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Hikmet, A. A. (1991). *Câmî Hayatı ve Eserleri*. (Çev. M. N. Gençosman), İstanbul: MEB.
- History of Mongul Dynasty in India*. (1876). (Trans. From the French of Father F. Catrou), Londra.
- Hizmetli, S. (1995). *İslam Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara: Yeni Çizgi Yay.
- Honoworth, H. (1830). *History of Mongols (From the 9 th to the 19 th Century)*. London.
- Houssing, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (Çev. M. Kayayerli), Kayseri.
- Huard, Cl. (1988). "Horâsân". *İ. A.* V/1/560-562, İstanbul: MEB.
- Hudûdü'l-âlem*. (1937). (İng. Çev. V. Minorsky). London; İngilizceden Türkçeye Trc. R. Şeşen. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.59-71, Ankara: TTK; Türkçe Trc. A. Duman-M. Ağar. (2008). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Huntington, E., Dodge, E. (1912). *Asia (A Geography Reader)*. New York.
- Hutton, J. (1875). *Central Asia*. London.

- Işıltan, F. (1979). "Tahir b. Hüseyin". *İA*, XI/631-635, İstanbul: MEB.
- Ivanov, W. (1926). "Notes on the Ethnology of Khurasan". *The Geographical Journal*. 67/143-158.
- İbn Arabşâh, Ahmed İbn Muhammed İbn Abdullah. (1277). *Tarih-i Timurleng*. (Osmanlıca Türkçesine Çev. Latimîzâde Efendi), İstanbul.
- İbn el-Fakîh Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî. (2010). *Kitâbu'l-Ahbâr el-Büldân*. (Meşhed Nüshasının Tıpkı basımı, Frankfurt 1987'den Çeviri). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi ve Ekleri*. (Çev. R. Şeşen), 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Fakîh Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî. (2004). *Muhtasarı Kitâbu'l-Büldân*. (Der. ve Türkçe. Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. S. Özkaya), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. ss.231-278, İstanbul: Gelenek Yay.
- İbn Hallikan. (1842). *Biographical Dictionary, Translated From Arabic By Mac Guckin De Slane*. 1. Paris: Printed For The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.
- İbn Havkal, (2001). *Sûretü'l-Arz*. (Türkçe Trc. R. Şeşen), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. ss.164-175, 212-251, 2. Baskı, Ankara: TTK; (1992). *The Oriental Geograph of Ebn Haukal*. *Islamic Geograph*. 30 (Trans. W. Ousley. Ed. F. Sezgin), Frankfurt.
- İbn Kesîr. (1294. 1985,1995). *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*. VII, XI, XII, XIII (Çev. M. Keskin), İstanbul: Çağrı Yay.

- İbn Rusteh Ebû Ali Ahmed b. Ömer. (2004). *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*. (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. S. Özkaya), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. ss.279-306, İstanbul: Gelenek Yay.
- İbn Batûta, Muhammed et-Tancî. (1983). *İbn Batûta Seyahatnâmesi (Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr)*. I-II (Sad. ve Bas. Haz. M. Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İbnü'l-Adîm. (1989). *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*. (Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim), Ankara: TTK.
- İbnü'l-Belhî. (2008). *Farsnâme*. (Çev. A. Bakır-A. Altungök), *Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. ss.23-48, Ankara.
- İbnü'l-Esîr. İzzeddîn Ali b. Muhammed. (1985). *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi)*. XI-XII (Çev. B. Eryarsoy), İstanbul: Çağrı Yay.; (1985-1987). *İslam V, VII* (Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, Y. Apaydın), İstanbul: Çağrı Yay.; (1986, 1991). (Nşr. A. Ağırakça), III, V, VII, VIII, X-XII, İstanbul: Bahar yay.; (1991). II-IV. VII-VIII. XI, (Nşr. A. Ağırakça), İstanbul: Bahar Yay.
- İnan, A. (1988). "Çağatay Edebiyatı Üzerine Bir Konferans". *Makaleler ve İncelemeler*. II, 2. Baskı, ss.19-35, Ankara: TTK.
- İnay, Ö. (2006). *Türk İslâm Kitap Sanatında Lâke Tasarımları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Mimarşinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı. İstanbul.
- İtimadî, G. (1343). *İbâdat-ı Nefise-i Hirât*. Kâbil.
- Jackson, A. V. W. (1920). *Early Persian Poetry (From The Beginnings Down to the Time of Firdausi)*. New York.

- Justi, F. (1904). *The Life and Legent of Zarathushtra. Avesta, Pahlavi and Ancient Persian Studies*. (Ed. Shams-ul-Ulema Dastur Peshotanj, Behram J., Sanjana, M.A., P.H.D), Strazburg-Leipjig.
- Kafalı, M. (1988). "Timur". *İA*, XII-1/336-346. İstanbul: MEB.
- Kafalı, M. (2005a). "Cengiz Han". *Makaleler*. I/345-378 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-S. Özbek), Ankara: Berikan Yay. Ankara.
- Kafalı, M. (2005b). "Cengiz Han". *DİA*, VII/367-369, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kafalı, M. (2005c). "Timur". *Makaleler*. I/151-181 (Yay Haz. E. S. Yalçın-S. Özbek), Ankara: Berikan Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Selçuk'un Oğulları ve Torunları". *İst. Üniv. Türkiyat Mecmuası*. XII/ 117-130, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Melikşâh*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı. Kültür Yayınları. MEB Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. 3. Baskı, Ankara: TTK.
- Kafesoğlu, İ. (1989). "Alparslan". *DİA*, II/526-530, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1991). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk-İslâm Sentezi*. Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Hârezmşâhlar Tarihi*. Ankara: TTK.

- Kahya, E., Topdemir, H. G. (2002). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”. *Genel Türk Tarihi*, 3/569-597 (Ed. H. C. Güzel-N. Birinci), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Kanar, M. (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yay.
- Kara, A., İşbilir, İ. (2007). *Amir Timur and His Heritage in Anniversary*. İstanbul: Marmara Ün. Güzel Sanatlar Ün. Sabri Artam Vakfı.
- Karaismailoğlu, A. (1989). “Ahsenü't-Tevârîh”. *DİA*, II/181. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Karakaş, M. (1991). *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Karaköse, H. (2002). *Orta Çağ Tarih ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Yay.
- Karakuş, N. (1996). *Ebû Müslîm Horâsânî Hayatı ve Kişiliği*. Basılmamış Doktora Tezi. Selçuk Ün. Konya.
- Kâsım b. Yusuf Ebû Nasr-i Herevî. (1968). *İrşâd el-Zirâ*. Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran.
- Kaya, A. M. (2004). *Avşar Türkmenleri*. Kayseri: Dadaloğlu Eğt. Kült. Sanat, Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.
- Kaya, L. G. (2009). “Timurluların İslam Maden Sanatına Katkıları”. *Bilig*. S.48, ss.56.
- Kayaoğlu, İ. (1984). *İslam Kurumları Tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay.
- Kayhan, H. (2011). “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar (Notes on Medical Science and Medical Scientists During the Seljukids)”. *History Studies*. 3/1.
- Keane. A. H. (1882). *Asia With Ethnological Appendix*. London.

- Keleş, B. (2011). “Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış”.
Türk Dünyası Araştırmaları. S. 90, ss. 196-197 İstanbul.
- Kennedy, H. (2001). *The Armies of the Caliphs (Military and Society in the Early Islamic State)*. New York-London.
- Keskioğlu, O. (1980). *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*. 3. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Khazeni, A. EIr. (2003). “Herât I-V”. *Geography Encyclopedia Iranica*.
- Kırpık, G. (2012). “Türk İslam Devletlerinde Eğitim”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.645-699 (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Kitapçı, Z. (1980). *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler (Talas Nazariyesinin Çöküşü)*. 4. Baskı, Konya.
- Kitapçı, Z. (1999a). “Sosyal ve Dini Yönleriyle İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraünnehr)”. *Diyanet Dergisi*. C.XVII, S.5, ss.276-284, Ankara.
- Kitapçı, Z. (1999b). *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler (Talas Nazariyesinin Çöküşü)*, 4. Baskı, Konya.
- Klaviyo. (1975). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. (Çev. Ö. R. Doğrul), İstanbul: Nakışlar Yay.
- Koca, S. (2000). *Türklerin Göçleri ve Yayılmaları*. Trabzon: KTÜ, Giresun Eğt. Fak. Yay.
- Kolbaşı, A. (2002). “Irak Ve Horâsân Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”. Erciyes Üniv. SBED, S.13, ss.205-224, Kayseri.
- Konukçu, E. (2002a). “Akhunlar”. *Türkler Ans. I/ 827-830*, Ankara.

- Konukçu, E. (2002b). "Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar". *Genel Türk Tarihi*. I/589-595 (Ed. H. C. Güzel-N. Birinci), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Konukçu, E. (2002c). "Akhunlar". *Genel Türk Tarihi*. III/581-587 (Ed. H. C. Güzel-N. Birinci), Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Konuş, Fazlı. (2002) *Selçuklular Bibliyografyası (Temel Kaynakların Açıklamalarıyla Beraber)*. Erciyes Ünv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Kök, E. (2006). *Timurlu Çağı Sanatı ve Osmanlı Mimarisi İle Bir Karşılaştırma Denemesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Ünv. SBE, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Köprülü, M. F. (1966). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Köprülü, M. F. (1979a). "Bâbü". *İA*, II/180-187, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M. F. (1979b). "Âzâd". *İA*, II/83-84, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M. F. (1988a). "Cuzcânî". *İA*, III/230-236, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M. F. (1988b). "Hârezmşâhlar". *İA*, V-1/264-296, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M. F. (1988c). "Halaç". *İA*, V-1/109-116, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M. F. (1988d). "Daruga". *İA*, III/486-489, İstanbul: MEB.
- Köprülü, M., F. Palabıyık, H. 2005). *Türklerin Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler*. Ankara: Akçağ Yay.
- Köseoglu, S. (2007). *Türkistan'da Süfizm ve Dinî Hayat (XX. yy)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Ünv. SBE, Ankara.
- Köymen, M. A. (1986). *Tuğrul Bey*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Köymen, M. A. (1988). "Sancar". *İA*, X/486-493, İstanbul: MEB.
- Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK.

- Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri. II*, Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (2001a). *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 4. Baskı*, Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (2001b). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı. III. 4. Baskı*, Ankara: TTK.
- Kudâme b. Ca'fer Ebu'l-Ferec Kâtib el-Bağdadî. *Kitâbu'l-Harac*. (Der. ve Türkçe Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. S. Özkaya), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. ss.211-230, İstanbul: Gelenek Yay.
- Kurnaz, C. (2002). "Tarih Boyunca Orta Kültür Çevreleri Arasındaki İlişkiler". *Türkler Ans. VIII/801-839*. Ankara.
- Kurpalidis, G. M. (2007). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (Ruşça'dan Çev. İ. Kamalov). İstanbul.
- Kurt, G. (1989). "Ali Şîr Nevâî". *DİA*, II/449-453, İstanbul.
- Kurt, H. (1988). "Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)". Ankara.
- Kurt, H. (1998). Süfyânî Emevîleri Sonrasında Horâsân ve Mâverâünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)". *Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. S. 42, ss.273-304, Ankara.
- Kurt, H. (2002). *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma Yay.
- Kühnel, E. (1952). *Doğu İslam Memleketlerinde Minyatür*. (Çev. S. K. Yetkin), Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- Lane-Poole, Standley. (1814). *The Mohammedan Dynasties*. London: Publishet to the Indian Office
- Lane, G. (2003). *Early Mongol Rule In Thirteenth-Century Iran*. New York.

- Lee (Cemil). (1991). *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*. Ankara: TDV Yay.
- Lentz, T. W., Lowry, G. D. (1989). *Timurid and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Losangles.
- Levent, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevâî*. Ankara: TTK.
- Levi, G., Vıda, D. (1988). "Emevîler". *İA*, IV/241-258, İstanbul: MEB.
- Levi, S., C. R. Sela. (2009). *Islamic Central Asia: An Antology of Historical Sources*. USA: İndiana Üniv.
- Levy, J. (2008). *Kayıp Tarihler*. (Çev. P. F. Özülkü), 1. Baskı, İstanbul.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. S. Karatay), Ankara: TDK Yay.
- Litvinsky, B. A. (1996). *History of Civilicization of Central Asia*. III. Delhi.
- Loannesyan, Y. (2009). *Afgan Folktales From Herât, Persian Texts in Transcription and Translation*. Printed United States of America.
- Lombard, M. (1983). *İlk Zafer Yılarında İslâm*. (Türkçe Trc. N. Uzel), İstanbul.
- Macit, M. (1991). "Mola Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri" I. *Erdem*. C.VI, S.20,
- Mahir, F. B. (2005). "Minyatür". *DİA*, XXX/118-123, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Makâmât-ı Şeyhü'l-İslâm Hâce Abdullah Ensarî-i Herevî*. (1343). (Haz. Mevlânâ Nureddîn Abdurrahman-ı Câmî, Tsh. ve Dipnot Fikri Selçukî), Tahran: Ez Neşriyât-ı Encümen-ı Câmî.
- Malleon, G. B. C.S.I., (1880). *The Granary and Garden of Central Asia*. London.
- Manz, F. (1985). "The Office of Darugha Under Tamerlane". *Journal of Turkish Studies*. S.9, ss. 64. 77.

- Manz, B. (1989). *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge-New York. Transferred to the Digital Printing 2002.
- Manz, B. (2000). "Timûrîds (Government and Administration)". *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. 10 (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Manz, B. (2007). *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge.
- Marco Polo.(1885). *The Travels of Marco Polo*. (Eng. Trans. T. W. Knox), New York-London.
- Marin, M. (2000). "Tahirîds". *The Encyclopaedia of Islam*. 10/105-106 (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Maron M. (1997). "Sâsânîds". *The Encyclopaedia of Islam*. 9/70-83 (Ed. C. E. Bosworth, E. Von Donzel, N. P. Heinrichs and the Late G. Lecomte), Leiden.
- Marshman, J. C. (1867). *The History of India*. I, Londra.
- Marvin, C. (1885). *The Russians at the Gates of Herât*. New York.
- Masse, H. (1988). "Nîzâm-ı Ârûzî". *İA*, IX/327, İstanbul: MEB.
- Masse, H. (1995). "Nizami Arudî Semerkandî". *The Encyclopaedia of Islam*. 8/ 76 (Ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte), Leiden.
- Mevlânâ Şerafeddîn (Cherefeddin) Ali Yezd. *The History of Timur-Beg, Commonly Called Tamerlen in Book I*. (1723). (Trans. in to French By the Late Monfieur Petis de la Croix, Arabic Proffessor Secretary and Interrete to the King in the Oriental Languages with Historical Notes and Maps. Now Faithfully Rendere'd into English. J. Bartholemew-Clofe), Londra.
- Mevlânâ Şerafeddîn Ali Yezd. (1887). *Zafernamah*. I (Haz. M. M. Ilahded), Calcuta.

- May, T. (1996). *Chormagan Noyan: The First Mongol Governor in the Middle East*. USA: Indiana Universty.
- May, T. (2007). *The Mongol Art of War*. ss.29-95, Yardley: Westholne Publishing.
- Mayer, L. A. (1959). *Islamic Metal Workers and Their Works*. Geneva.
- Mazaherî, A. (1972). *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*. (Çev. B. Üçok), İstanbul: Varlık Yay.
- Melville, C. P. (1997). "Sarbadarids". *The Encyclopaedia of Islam*. 9/47-49 (Ed. C. E. Bosworth, E. Von Donzel, N. P. Heinrichs and the Late G. Lecomte), Leiden.
- Mercan, İ. (2011). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Berikan yay.
- Merçil, E. (1979). *Afganistan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay. S.7-15, sy.
- Merçil, E. (1988). "Büyük Selçuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. VII/95-211, İstanbul: Çağ Yay.
- Merçil, E. (1989a). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK.
- Merçil, E. (1989b). "Gazneliler". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. VI/ 223-299, İstanbul: Çağ Yay.
- Merçil, E. (1997). "Alp Tegin". *DİA*, 2/525-526, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Merçil, E. (2006). "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler". *Belleten*. C.LXX, S. 259, ss. 833-844. Ankara.
- Mes'ûdî. (2001). *Murûc el-Zeheb*. (Türkçe Trc. R. Şeşen). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.42-56, Ankara: TTK; (2004). *Murûc el-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Arapça'dan Çev. ve Notlar. A. Batur), İstanbul: Selenge Yay.

- Metin, T. (2012). “Selçuklular Çağında Şehir Hayatı”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.509-554 (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Mevlânâ Nureddîn Muhammed b. el-Hasan b. Isfendiyyar. (1905). *History of Tabaristan*. (Trans. E. G. Browne, M.A., M.B.), Leyden.
- Minorsky, V. (1939). “A Suyurghal of Qasim b. Cihangir Aq-qoyunlu (903/1498)”. *Bulletin of the School of Oriental Studies*. C. 9, ss. 927-960.
- Minorsky, V. (1988). “Ebîverd”. *İA*, IV/5-6, İstanbul: MEB.
- Mirbabaev, A. K. P. Zieme, Furen, W. (2003). “The Development of Education Matkap, Madrasa”. *Science and Pedagogy*. Vol.4, Delhi.
- Mîrhond, Seyyid Hamidüddîn Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmud. (1358). *Ravzâtü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. II, IV (Tzhh. ve Tlhs. A. Zeryab). Tahran: Müessesesi-i Hayyam ve İntişârât-ı Pîrûz; (1838). *Geschichte der Seldschuken*. Von. Johann August Vullers. Paris; (2009). *The Ravzat-us-Safa or Garden of Purity, Translation: III* (Trans. E. Rahatsek, Ed. A. Buthnot), Delhi.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2010). (Çev. Ahmet Temir), 4. Baskı, Ankara: TTK.
- Morgan, D. (1988). *Medieval Persia (1040-1797)*. London.
- Muhammed Abdul Ghaffur. (1960). *The Gorids (History, Culture and Administration 543-612/1148-1215-16)*. Basılmamış Doktora Tezi, Hamburg.
- Muhammed b. al-Hasan b. Isfendiyyar. (1905). *History of Tabaristan*. (Trans. E. G. Browne, M.A., M.B.), Leyden.
- Muhammed b. Ali Cemâlû'l-İslâm (2536/1976). *Hümâyûn-nâme*. (Neşr. Rükneddîn Humâyûn-Ferruh), Tahran.

- Muhammedoğlu, A. S. (1997). "Hasan-ı Rumlu". *DİA*, XVI/346-347, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Mülayim, S. (1992). "Herât Cuma Camii". *DİA*, XVII/219-220, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Naby, Eden. (1988). *Islam Within the Afghan Resistânca Third World Puarterly*. 10/787-805, *Islam Politics*, No.2.
- Nâsır-ı Hüsrev (1951). *Sefernâme*. (Çev. A. Tarzi), İstanbul: MEB.
- Nazım, M. (1971). *The Life and Times of Mahmud of Ghazna*. Cambridge.
- Neogoe, M. (2004). *Atıla Cengiz Han-Timur-Bozkır'ın Üç Atlısı*. (Çev. M. Ülküsal), İstanbul: Çatı Kitapları.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed Şihabüddîn. (1934). *Sîretü Celâleddîn Mengübertî (Celâleddîn Hârezmşâh)*. (Çev. N. Asım), İstanbul.
- Nevâî, Ali Şîr. (1995). *Mecâlisü'n-Nefâis*. (Haz. H. Ayan-K. Yavuz), Erzurum.
- Nevâî, Ali Şîr. (1996) *Muhâkemetü'l-Lügateyn*. (Haz. F. S. Barutçu-N. Özönder), Ankara.
- Nicole, D., Hook, R. (1988). *The Mongol Warlords: Genghis Khan, Kublai Khan, Hulegu, Tamerlane*. England: Brockhampton Press
- Nizâmî-i Arûdî of Samarqand. (1921). *Chahar Maqala*. London: Printed by the Cambridge Universty Press.
- Nizâmü'l-Mülk, Ebû Hasan Ali. (1989). *Siyâsetnâme. (Siyerü'l-Mülûk)*. (Haz. M. A. Köymen), Ankara: TTK; (2003). (Çev. N. Bayburtlugil), 5. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay.
- Nizâmüddîn-i Şâmî. (1987). *Zafernâme*. (Çev. N. Lugal), Ankara: TTK.

- Noorulhak, A. J. (2005). *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, Isparta.
- Nuhoğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*. İst. Üniv. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Nüveyrî, Şehabeddîn Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. (1975). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. (Tahkik Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kâhire: el Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- O'kane, B. (1987). *Timurid Architecture in Khurasan*. III, USA.
- Ocak, A. (1999). *Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi (1040-1092)*. İnönü Üniv. SBE, Doktora Tezi, Malatya.
- Ocak, A. (2002). "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim". *Türkler Ans.* V/721-727, Ankara.
- Oğuz Destanı*. (1992). (Türkçe Trc. Z. V. Togan), İstanbul: Enderun Yay.
- Oğuz, E. (1989). *Afganistan*. İstanbul: Cep Kitapları.
- Okumuş, Ö. (1993). "Câmî Abdurrahman". *DİA*, VII/194-199, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2007). *Osmanlı Barışı*. 4. Baskı, İstanbul: Timaş Yay.
- Ögel, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. I, Ankara.
- Ölmez, Z. (2007). "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C.V, ss.173-219, İstanbul.
- Önder, M. M., (1984). "Abdurrahman-ı Câmî'de Mevlânâ Hayranlığı ve Konya'yı Ziyareti Üzerine Söylentiler". *Türk Kültürü*. C.XXII, S.254, ss.387-394, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay.

- Önkal, A., Bozkurt, N., (1993). "Cami". *DİA*, VI/46-56, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Öz, M. (2007). "Nüveyrî Ahmed b. Abdülvehhâb" . *DİA*, XXXIII/304-306, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özalp, M. N. (2000). *Türk Müsîkîsi Tarihi Ans. I/80*. İstanbul: MEB.
- Özaydın, A. (1989). "Altuntaş el-Hâcib (ö. 423/1032)". *DİA*, II/547-548, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: TTK.
- Özcan, A. (1991). "Ayyâr". *DİA*, IV/296, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özcan, N. (2002). "Türk Müsîkîsinin Âbide Şahsiyetlerinden Abdülkadir-i Merâgî". *Türkler Ans. VIII/109*, Ankara.
- Özcan, Ş. B. (2007). *Timur Devri Herât Tezhib Ekolü (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi)*. Sanatta Yeterlilik Tezi. Marmara Üniv. Güzel Sanatlar Enst. Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı Tezhib-Süsleme Sanat Dalı. İstanbul.
- Özçamca, S. (2007). *Büyük Selçuklu Şehirleri, Ulaşım ve Ticaretteki Yerleri (Üç Kaynağa Göre el-Belâzurî-el-Bundârî-el-Râvendî)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Bursa.
- Özdemir, H. A. (1332/1996). "Târihü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi" *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. (2001, ss.135-169). (Eser Sebîlü'r-Reşâd dergisinin bir biri ardı sıra üç sayısında (C.XII, S.295 (1330), ss.157-160; S.296 (1330), ss.177-180; S.297 (1330), ss.198-202,"Şeyh Sadî'nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecâyi" adı altında yayınlanmıştır.

Kitaplaştırıldığında ismi başlıktaki gibidir. (Tarihü'l-Mevlevî, Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi).

Özdemir, H. A. (2002). "Moğol İstilâsının Sebepleri". *Türkler Ans.* VIII/298-311, Ankara.

Özel, A. (1988). "Abdürrezzak es-Semerkandî". *DİA*, I/299-300, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Özergin, M. K. (1976). "Timurlu Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrîzli Ca'fer'in Bir Arzı". *İst. Üniv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı*. S.6, ss.471-518, İstanbul: İstanbul Üniv. Matbaası.

Özgel, I. (2005). "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlimi ve Müfessirler". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. C.V, S.2, ss.33-49.

Özgüdenli, O. G. (2000a). "İsfahan". *DİA*, XXII/497-502, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Özgüdenli, O. G. (2000b). "İran". *DİA*, XXII/395-400, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Özgüdenli, O. G. (2002a). "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler". *Belleten*. LXV/243'ten ayrı basım. ss.547-570, Ankara: TTK.

Özgüdenli, O. G. (2002b). "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064)". *Türkler Ans.* V/249-264 (Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2003a). "Mâverâünnehir". *DİA*, XXVIII/177-180, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Özgüdenli, O. G. (2003b). “Bir Orta Çağ İnan Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)”. *Nâme-i Âşina*. S. 11, ss.57-96, Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2004a).”Selçuklu Paraların Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”. A.Ü. DTCF TA, XXII/ 55, Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2004b). “Merv”. *DİA*, XXIX/221-223, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2004c). “Merâga”. *DİA*, XXIX/162-163, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2004d). “Orta Çağ’da İnan: Zaman ve Mekân”. *Nâme-i Âşina*. VI/17-18/ 83-114, Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2005a). “Moğollar”. *DİA*, XXX/225-229, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2005b). *Musâ Yabgu (the eponymous strongman of a Gozz clan, whose nephew Togrel founded the Saljuq dynasty)*. yayında.
<http://www.iranicaonline.org/articles/Musâ-yabgu>
- Özgüdenli, O. G. (2005c). “İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa’îd Han’a Ait Dört Yarlğ”. *Bulleten*. C. LXIX, S. 238, ss.65-115, Ankara: TTK.
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Orta Çağ Türk-İnan Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2007a). “Nişâbûr”. *DİA*, XXXIII/149-151, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2007b). “Öğedey Hân”. *DİA*, XXXIII/149-151, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Özgüdenli, O. G. (2007c). “Olcaytu Hân”. *DİA*, XXXIV/21-22, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2012a). “Tuğrul Bey Dönemi”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.57-80 (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2012b). “Selçukluların Kökeni”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.19-56, (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Öztuna, Y. (1969) “Herât Mûsikî Mektebi”. *Türk Mûsikî Ansiklopedisi*. I, İstanbul.
- Öztuna, Y. (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*. I-II, İstanbul: Ötüken Yay.
- Öztuna, Y. (1989). *İslam Devletleri ve Hânedânlar*. I, Ankara.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. I-III, İstanbul.
- Palabıyık, H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneli Devleti (Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı)*. Ankara: Araştırma Yay.
- Parker, E. H. (1905). “China and the Ancient Cabul Valley”. *English Historical Review*. ss.625-636, England.
- Parmaksızoğlu, İ. (1981). *İbni Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*. 2. Baskı, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay. 1000 Temel Eser Dizisi.
- Paul, J. (2000). “The Histories of Herât”. *Iranian Studies*. C. 33, ss. 93-115.
- Paul, J. (2003). “Histories of Herât V”. *Encyclopedia Iranica*. Local Histories. sy.
- Paul, J. (2005). “The Seljuq (s) Conquest of Nishapur: A Reappraisal”. *Iranian Studies*. 387/575-585, Numberg.
- Paydaş, K. (2006). “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Soyurgal Uygulaması”. *Bilig*. S.39, ss.195-218.
- Pekolcay, N. (1967). *İslâmî Türk Edebiyatı*. İstanbul: Çağaloğlu Yay.

- Petersen, A. (1996). *Dictionbary of Islamic Architecture*. Routledge.
- Piyadeoğlu, C. (2008). *Büyük Selçuklular Döneminde Horâsân (1040-1157)*. İst. Üniv. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2011). *Çağrı Bey*. İstanbul: Timaş Yay.
- Poyraz, Y. (2011). “Uzaktaki Yazmalarımız: İngiltere Ulusal Kütüphânesinde Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca Yazmaları). (Our Distant: The First Recorded Turki or Eastern Turkish (Chaghatai) Manuscripts in the British Library”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social Research)*. C. IV.
- Prawdin, M. (1967, 2006). *The Mongol Empire Its Rise and Legacy*. New York;
- Radke, B. (1986). “Horâsân ve Mâverâünnehr’de Din Alimleri ve Mutasavvıflar”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*. (Çev. E. Ayan), Fall 2009: C. 2/9, ss.359-376.
- Rado, Ş. (1983). *Türk Hattatları*. İstanbul: Yayım Matbaacılık.
- Rapidus, I. M. A. (2002). *History of Islamic Societies Scent Edition*. New York.
- Rasony, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Arşt. Enst. yay.
- Râvendî (Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed er-Râvendî). (1999). *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*. I (Çev. A. Ateş), Ankara: TTK.
- Reşat, F. (ts.). *Eski Bilginler, Düşünürler, Şairler Eslâf*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. (1999). *Câmi ‘ü’t-Tevârih*. Cüz 5 (Yay. Haz. A. Ateş), 2. Baskı, Ankara: TTK; (2010). (Türkçe Trc. E. Göksu-H. Güneş), Ankara.

- Rivoria, G. T. (1918). *Moslem Architecture Its and Devolepment*. (Trans. From the İtalion By G. M. V. Rushforth), England: Oxford Universty Press.
- Robinson, F. (1999). "The Cambridge İllustrated History of the Islamic World". Cambridge.
- Robinson, F. (2005). "Cambridge Resimli İslâm Dünyası Tarihi". (Ed. Kitap Yayınevi), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Roemer, R. (1974). "Timurlular". *İA*, XI-1/346-370, İstanbul: MEB.
- Roux, J. P. (1989). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Nşr. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul.
- Roux, J. P. (1991). *Türklerin Tarihi*. (Çev. G. Üstün), İstanbul: Milliyet Yay.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*. (Çev: L. Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rubayyat of Omar Hayam and Hz. Salaman and Absal of Jami* (1979). Rendered İn to English Verse. B. Quaritich. London.
- Ruthven, M., Nanji, A. (2004). *Historical Atlas of Islam*. U.S.A.: Harvard Üniv.
- Sabahuddîn . (2004). *History of Afganistan*. Yeni Delhi. Hindistan.
- Safi, O. (2006). *The Politic of Knowledge in Promodern Islam*. USA: Karolonya Üniv.
- Sahillioğlu, H. (1994b). "Dinar". *DİA*, IX/352-355, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Sahillioğlu, H. (1994a). "Dirhem". *DİA*, IX/368-371, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Sâmî, Ş. (1889). *Kâmusu 'l-Alâm*. IV, İstanbul.
- Saray, M. (1992). "Bedehşân". *DİA*, V/291-292, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler*. 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi Yay.
- Saunders, J. J. (1971). *The History of the Mongol Conquests*. Londra.
- Savaş, H. (1993). *İslam Tarihi II (Emevîler Abbâsîler Dönemi)*. Kayseri.
- Sayılı, A. (1963). “Orta Çağ İslam Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa İle Mukayese)”. İstanbul: Araştırma Yay.
- Schamiloğlu, U. (U. Wisconsin-Madison). (1995). *Mongol or Not? The Rise of an Islamic Turkic Culture in Transoxiana*. ss.191-203 (Published as “Beautes du melange”. (Trans. V. Fourniau, Samarcande, 1400-1500. La cite-oasis de Tamerlan: coeur d’un Empire et d’une Renaissance, Ed. V. Fourniau), Paris.
- Scheppler, B. (2006). *el-Biruni*. New York.
- Schiltberger. 1879). *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*. (Commander. J. Buchan), Lonra: Telfer.
- Science, Medieval. (2005). *Technology and Medicine on Encyclopedia*. (Ed. T. Glick, S. J. Livesay, F. Wallis). New York.
- Seferoğlu, Ş. K., Müderrisoğlu, A. (1986). *Türk Devletleri Tarihi*. Ankara.
- Selçukî, Nasırüddîn. (1343). *İbâdât-ı Nefîse-i Herât*. (Nşr. G. İtimâdî), Kâbil.
- Serin, M. (2003). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Sevim, A. (1993). “Çağrı Bey”. *DİA*, VIII/ 183-186, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*. Ankara: TTK.
- Seyf İbn Ya’kûb el-Herevî (1944). *Târîhnâme-yi Herât*. (Nşr. M. Zübeyr es-Sıddıkî), Calcuta.

- Sheikh, Ahmed. (ts.). *Muslim Architectur (From the Advent of the Momluke Empire in Eyp)*. London.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhü'l-Âyân'da Selçuklular*. (Çev. A. Sevim), Ankara: TTK.
- Sitawkat M. (2000). "Tahir b. el-Husayn". *The Encyclopaedia of Islam* 10/103 (Ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Sourdel, J., Thomine. (1986). "Bust". *The Encyclopaedia of Islam*. 1/ 1344-1345 (Ed. H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları*. (Çev. C. Köprülü), Ankara: TTK.
- Spuler, B. (1999). *The Age of the Caliphs (History of the Muslim World)*. (Ed. E. J. Brill), Leiden-Netherland.
- St. John, B. (1848). *The Mongols, Journal of the Ethnological Society of London (1838-1856)*. 1/86-102, London.
- Steward, C. E., C.M.G., C.I., E. (1555). "The Herât and the Persian Border, from the Hari-Rûd to Sistân". *Royal Geography Society and Monthly Record of Geography*.
- Storey, C. A. (1953). "Persian Literatüre". *A. Bio-Bibliographical Survey*. I, London.
- Strange, G. L. (1873). *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the time of Timur*. New York.
- Subtenly, E. M. (1993). "Navai". *Encyclopedia of Islamic*. 7/90-93, Leiden-New York.
- Subtenly, E. M. (2007). *Timurids in Transition*. Cophright USA.
- Sümer, F. (1989). "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Agun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir". *Bellekten*. C.53, S.206, ss.175-197.
- Sümer, F. (1991). "Dikhan". *DİA*, IX/289-290, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. 5. Baskı, İstanbul: TDAV.
- Sümer, F. (2002). “Kitâb-ı Diyarbekriyye”. *DİA*, XXVI/75, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Szuppe, M. (2003). “Herât”. *History, Medieval Period, Encyclopedia Iranica*. London.
- Şafak, Y. (2007). “Nizâmî Ârûzî”. *DİA*, XXXIII/182-183, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Şahin, N. “(1989). Afganistan” . *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. XIII/19-36, İstanbul: Çağ Yay.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth. (2002). *Milel ve Nihâl Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tedkikinde Usul*. (Çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. M. Memiş), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Şeker, Mehmet. (2007). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*. 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Şenel, A. (2003). “Mâlinî”. *DİA*, XXVII/535, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK.
- Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-yi Herevî. (2008). *Târîh-i Herât*. (Tıpkı Basım, İ. Avşar), Tahran: Piju Heşti-i Miras-ı Mektup.
- Şeyh Safiyüddîn, Mevlânâ Ali b. Hüseyin. (1995). *Reşâhat (Can Damlaları)*. 2. Baskı, (Çev. Necip Fazıl), İstanbul: Büyük Doğu Yay.
- Şeyhanlıoğlu, H. (2004). *11 Eylül Sonrası Değişen Dünya Dengelerinde Afganistan*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniv, SBE, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Sakarya.
- Tabîbî A. (1346hş). *Târîh-i Muhtasar-ı Afganistân*. Kâbil.

- Tabîbî, A. (1989). *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*. 2. Baskı, Tahran.
- Tâcü's-Selmânî. (1988). *Târîhnâme*. (Çev. İ. Aka), Ankara: TTK.
- Taner, S. (2009). *Afganistan a Military History From Alexander the Great to the War Against*. Cpy Press Philadelphia: Da Capo Press.
- Taneri, A. (1977). *Celâlu'ddîn Hârizmşâh ve Zamanı*. I, Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği Dün Bugün*. Ankara: Töre Devlet Yay.
- Taneri, A. (1993). *Hârizmşâhlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Taneri, A. (1997). "Hârizmşâhlar". *DİA*, XVI/228-231, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Tapper, N. (1973). "Advent of Pashun Maldars in North-Western Afghanistan". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 36/ 55-79, London: Universty of London. No.1.
- Taşagıl, A. (1995). *Göktürkler*; (2012). I-II-III, Ankara: TTK.
- Tedley, G. E. (2009). *The Ghaznavid and Seljuk Turks (Poetry as Source for Iranian History)*. London-New York.
- Tekin, F. (2011). "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı". *Turkish Studies-İnternational Perodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6-1/1782-1788.
- Telfer, J. Burchan, R. N. (1879). *The Bondaged Travels of Johann Schiltberger*. London.
- Temir, A. (1989). *Cengiz Han*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Terry, A. (1983). *Timurid Herât*. Wiesbaden.

- Terzioğlu, A. (1992). "Bimaristan". *DİA*, VI/163-178, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Tezcan, G. (2002). "Kuşhanların Menşei". *Türkler Ans. I/789-805*, Ankara.
- Tezcan, G. (2007). *Alî Şîr Nevâyî Hamse ve Dîvânlarının Resimleri: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesindeki Örnekler*. Basılmamış Doktora Tezi, Hâcettepe Ün. SBE, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Thackston, W. M.A. (1989). *Century of Princes, Sources on Timurid History and Art*. Cambridge-Mass.
- "The Afgans", (2002). *The Peoples of Asia*. (General Ed. M. Rossabi. Published, W. Voyelsang), USA.
- "The Crossroads of Civilizations A.D. 250-750". (1976). *History of Civilizations of Central Asia*. III (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco Publishing.
- The History of Gengbizcan the Great*. (1722). Book 4, ss.298-300. London.
- The Mulfuzât Timury or Autobiographical Memoirss of the Moghol Emperor Timur Jagtay Turkey* (1830). (Language Turned into Persian by Abu Talib Hussyny and Translated into English by M. C. Sreward), London.
- Thesiger, W. (1995). "The Hazaras of Central Afghanistan". *The Geographical Journal*. 121/313.
- Timurtaş, F.K. (1992). *Türkiye Edebiyatı (XII. yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar)*. Türk Dünyası El Kitabı Dil-Kültür-Sanat. I, 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Togan, Z. V. (1979). "Ali Şîr", *İA*, I/349-358, İstanbul: MEB.
- Togan, Z. V. (1981a). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. I, İstanbul: Enderun Yayınevi
- Togan, Z. V. (1981b). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul.

- Togan, Z. V. (1986). “Âmûderyâ”. *İA*, I/419, İstanbul: MEB.
- Togan, Z. V. (1988a) “Hândmîr”. *İA*, V-1/210-211, İstanbul: MEB.
- Togan, Z. V. (1988b). “İbnü'l-Esîr”. *İA*, V-1/851-853, İstanbul: MEB.
- Togan, Z. V. (1988c). “Herât”, *İA*, V-1/429-442, İstanbul: MEB.
- Turan, O. (2010). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. 12. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, R., Kırpık, G. (2012). “Selçuklu Selçuklu Döneminde Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.470-507 (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker yay.
- Tüccar, Z. (1994). “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm”. *DİA*, X/244-246, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Türkeş, U. (2007). *Türklerin Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Uluç, L. T. (2007). *Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Uludağ, S. (1991). “Seydeddin Bâherzî”. *DİA*, IV/474-475, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Uludağ, S. (2006). “Hankâh”. *DİA*, XVI/42-43, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Unat, Y. (2009). *Ali Kuşçu*. İstanbul.
- Uslu, R. (1988). “Herât”. *DİA*, XVII/215-218, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Uslu, R. (1996). “Gevherşâd”. *DİA*, XIV/42-43, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Uslu, R. (1997a). *Hicri I. II. Yüzyılda Horâsân Tarihi*. Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniv. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Uslu, R. (1997b). *Herât Tarihi*. İstanbul.

- Uslu, R. (26-27 Mayıs 2006). Timurlular ve Osmanlılar Arasında İki Müzisyenin Yolculuğu, Şemseddîn Rumî ve Abdülaziz İbn Meragî". 600. Ölüm Yıldönümünde Emir Timur ve Mirası Konulu Sempozyumu. İstanbul: MSÜ, Fen Edebiyat Fak.
- Usta, A. (2007). *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874-1005)*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Uzluk, F. N. (1952). Anonim *Târih-i Âli Selçuk, Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevî Bitikleri 5, Anadolu Selçuklu Devletleri Tarihi. 3*, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988a). *Osmanlı Tarihi. II, 2*. Baskı, Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Anadolu Beylikleri, Akkoyunlular ve Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK.
- Üçok, B. (1968). *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbâsîler Dönemi*. Ankara: Ank Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Brend, B. (1991). U.S.A.: *Islamic Art*. Harward Univ. Press.
- Ülgen, P. (2011). *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi (Geç Orta Çağlar)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Ülker, M. (1987). *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*. Ankara.
- Varol, B. (1985). "İlk Dönem Siyasî Tarihini Şekillenmesinde Horâsân Bölgesinin Yeri ve Önemi". *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*. S.18-1, ss.49-53, Konya.
- Vâsîfî, Zeyneddîn Mahmud-i (959/1552). (1961). *Bedayü'l-Vekâyî*. I-II, (Nşr. A. N. Boldyrev), Moskova: Enstitu-yi Milel-i Asya.
- Verlag, Harrassowitz and H. Gimp (2006). *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*. Studies in Honor of John E. Woods. Wiesbaden.
- Viladimirtsov, B.Y. (1987). *Moğolların İçtimai Teşkilatı*. (Çev. A. İnan), Ankara: TTK

- Vloten G. V. (1986). *Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*. (Türkçe Çev. M. Hatiploğlu), Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- Vullers, J. A. (1838). *Mirchond's Geschichte der Seldschuken*. Giessen.
- Wahab, S., Yaungerman, B. (2007). *A. Brief History of Afghanistan*. Infobase New York.
- Conby, S. R. (1993). *Persian Painting*. England: British Museum Press.
- Whittehead, R. B. (1979). "Meymene, Maymana". *İA*, 8/180, İstanbul: MEB.
- Wiet, G. (1986). "Bushandj also known as Fushandj". *The Encyclopaedia of Islam*. 1/1342-1343 (Ed. H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schact), Leiden.
- Woods, J. E. (1993). *Akkoyunlular*. (Türkçe Çev. S. Özbudun), İstanbul: Milliyet Yay.
- Yakupoğlu, C. (2012a). "Sultan Sancar Devri". *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.153-166, (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker yay.
- Yakupoğlu, C. (2012b). "Selçuklularda Vakıf Kurumu". *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ss.565-606, (Ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay.
- Yâkût el-Hamevî, (Şihâbüddîn Ebî Abdillâh). (1986). *Mu'cemü'l-Büldân*. I-IV, Beyrut; (Türkçe Çev. R. Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı, ss.129-146, Ankara: TTK.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay.
- Yazıcı, N. (2005). *Türk Medeniyeti Tarihi*. 6. Baskı, Eskişehir.
- Yazıcı, T. (1993). "Cüzcân". *DİA*, VIII/96-97, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yazıcı, T. Uludağ, S. (1998a). "Hâce Abdullah Ensârî". *DİA*, XVII/222-226, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Yazıcı, T., Uludağ, S. (1998b) "Herevî Hâce Abdullah". *DİA*, XVII/222-226, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yetkin, S. K. (1954). *İslam Sanatı Tarihi*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Türk-İslâm Sanatları Tarihi Tarih Enst.Yay.
- Yetkin, Ş. (1989). "Abbâsîler". *DİA*, I/30-56, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yıldırım, A. (2002). "Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri". *Türkler Ans.* V/682-683, Ankara.
- Yıldız, H. D. (1976). *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul.
- Yıldız, H. D. (1991). "Avâsım". *DİA*, IV/111-112, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yıldız, H. D. (2005a). "Emevîler". *Makaleler*. II/ 483-488 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-S. Duman), Ankara: Berikan Yay.
- Yıldız, H. D. (2005b). "Ebû Müslîm-i Horâsânî". *Makaleler*. II/457/468 (Hay. Haz. E. S. Yalçın-S. Duman), Ankara: Berikan Yay. Ankara.
- Yıldız, H. D. (2005c). "Abdullah b. Tahir". *Makaleler*. II/263-266 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-S. Duman), Ankara: Berikan Yay.
- Yıldız, H. D. (2006). "Selçuklular". *Makaleler*. II/ 63-136 (Yay. Haz. E. S. Yalçın-S. Duman), Ankara: Berikan Yay.
- Yılmaz, S. (2004). "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbasî-Saffârî İlişkileri, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*. S.9, s.79-203. Sakarya.
- Yiğit, İ. (2002). "Kuteybe b. Müslim". *DİA*, XXVI/490-491, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yörükân, Y. Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. İstanbul: Gelenek Yay.

- Yurduaydın, H. G. (1971). *İslâm Tarihi Dersleri*. Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay. Ankara.
- Yuvalı, A. (1992). “Ebû Sa‘îd Mîrzâ Han”. *DİA*, X/224-225, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yuvalı, A. (1993). “Daruga”. *DİA*, VIII/505-506, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi. I. Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Ün. Yay.
- Yuvalı, A. (2005). “Çağatay Hanlığı”. *DİA*, VIII/177-178, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yuvalı, A. (2006). “Süleyman İbn Arabşâh”. *DİA*, XIX/314-315, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Yücel, Y. (1989). *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara: TTK.
- Yüksel, M. Ş. (2004). “Arap Kaynaklarına Göre Timur”. *Bilig*. S. 31, ss.85-126.
- Yüksel, M. Ş. (2007). *Timurlularda Din Devlet İlişkisi*. Basılmamış Doktora Tezi, Ege Ün. SBE, İzmir.
- Yüksel, M. Ş. (2010). “Türk Kültüründe “Levirat ve Timurlularda Uygulanışı”. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Litarature and History of Turkish or Turkic*. 5-3/2027-2058.
- Yürekli, T. (2002). *Sâmânîler*. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Ank. Ün. SBE, Tarih Anabilim Dalı (Genel Türk Tarihi), Ankara.
- Yves, G. “Horâsân”. (1988). *İA*, X-1/560-562, İstanbul: MEB.
- Zehebî. (1985. 1991). *Tarihu'l-İslam*. II, VI (Çev. M. Can), İstanbul: Cantaş Yay.
- Zeydan, C. (1972-1973-1974). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. II, III, IV (Mütercim, Z. Megamiz), İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Züber, Hüsni. (1971). *Türk Süsleme Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

<http://www.grida.no/enrin/htmls/tadjik/soe2/eng/htm/map26.htm>

(archnet.org)

<http://en.wikipedia.org/wiki/File:TimuridTankard.jpg>

(http://en.wikipedia.org/wiki/File:Persian_calligraphy_-_Mîr_Ali_Tabrizi.jpg)

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Behzad_timur_egyptian.jpg

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Seljuq_Ewer.jpg

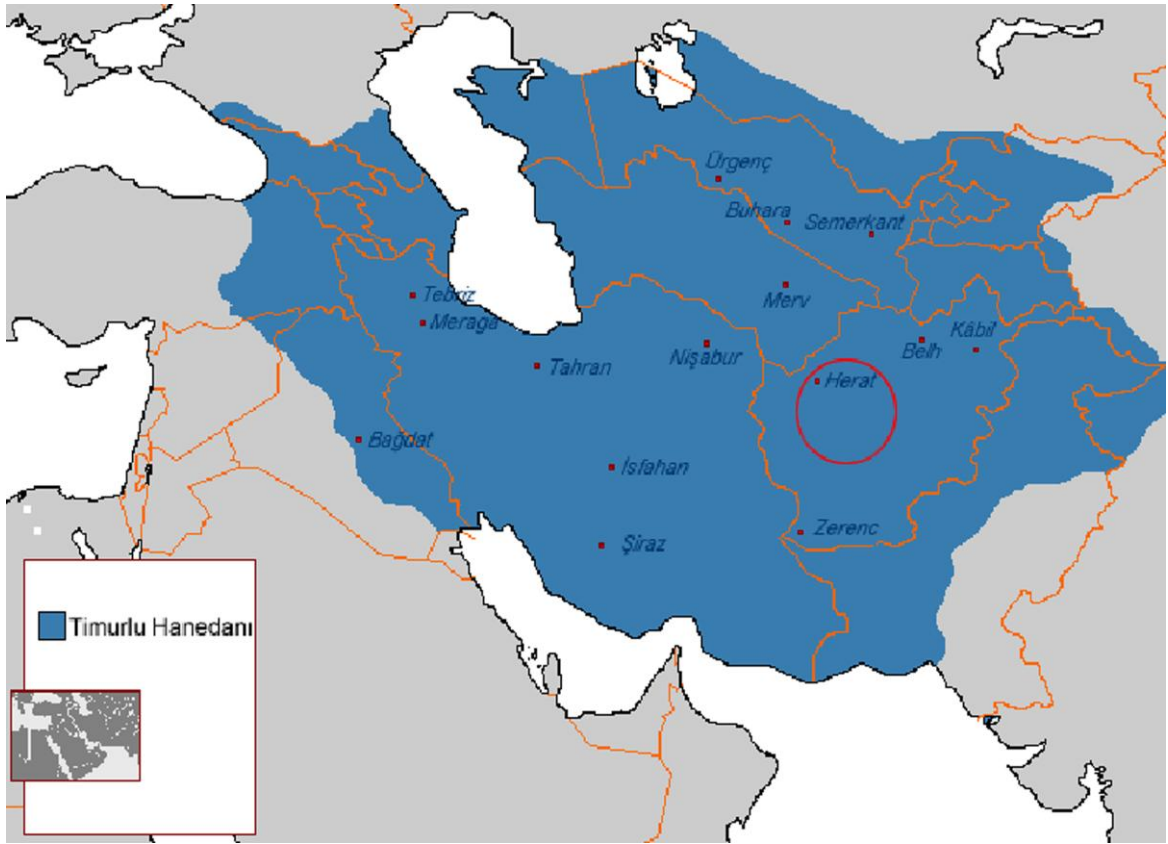
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Herât_Masjidi_Jami_courtyard.jpg

[http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Timurid_Dynasty_821_
_873_\(AH\).png&filetimestamp=20100701071411](http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Timurid_Dynasty_821_-_873_(AH).png&filetimestamp=20100701071411)

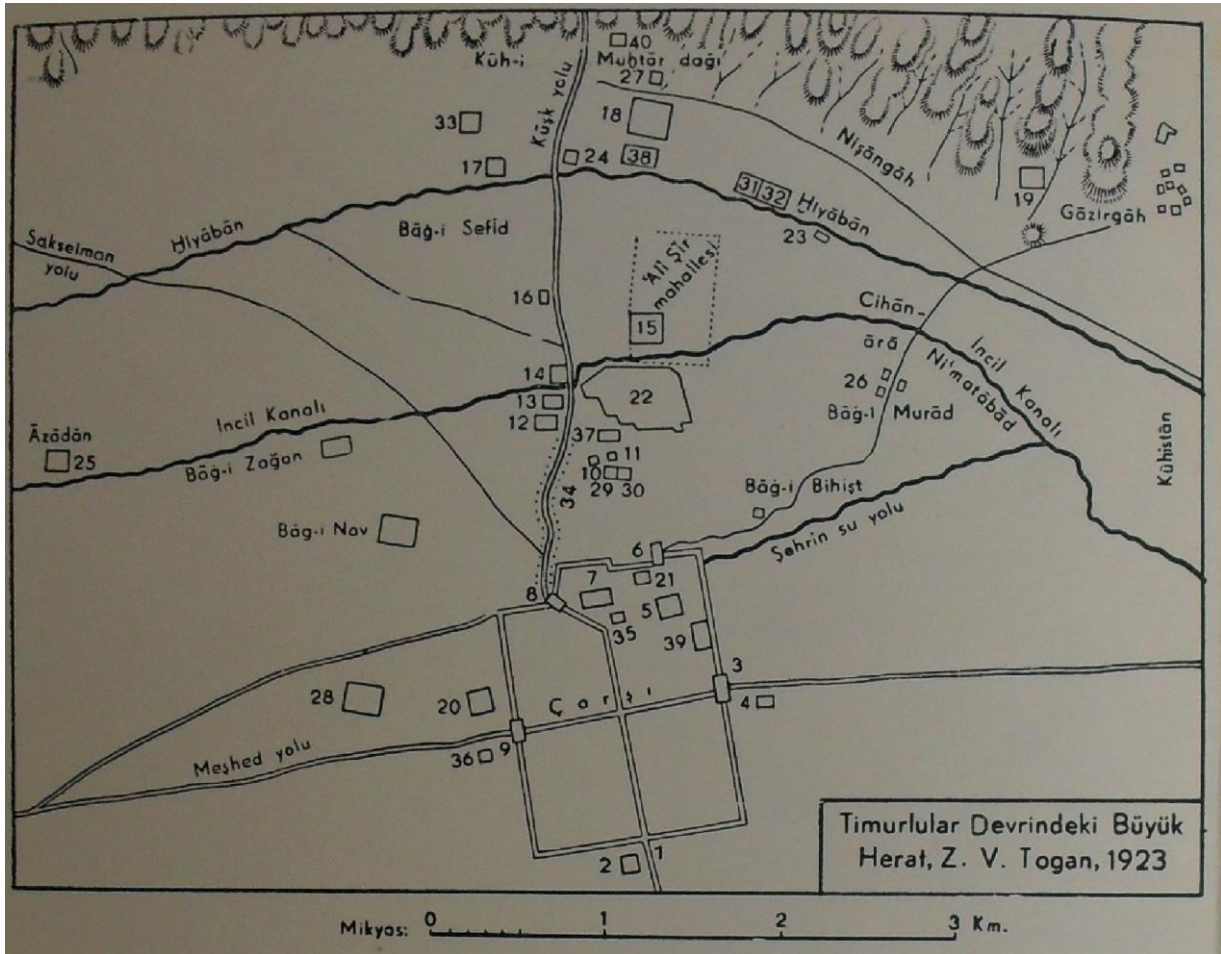
<http://countrystudies.us/afghanistan/38.htm>, (02.05.2005); A Country Study:

Afghanistan, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/aftoc.html#af0030>, (02.05.2005).

EKLER

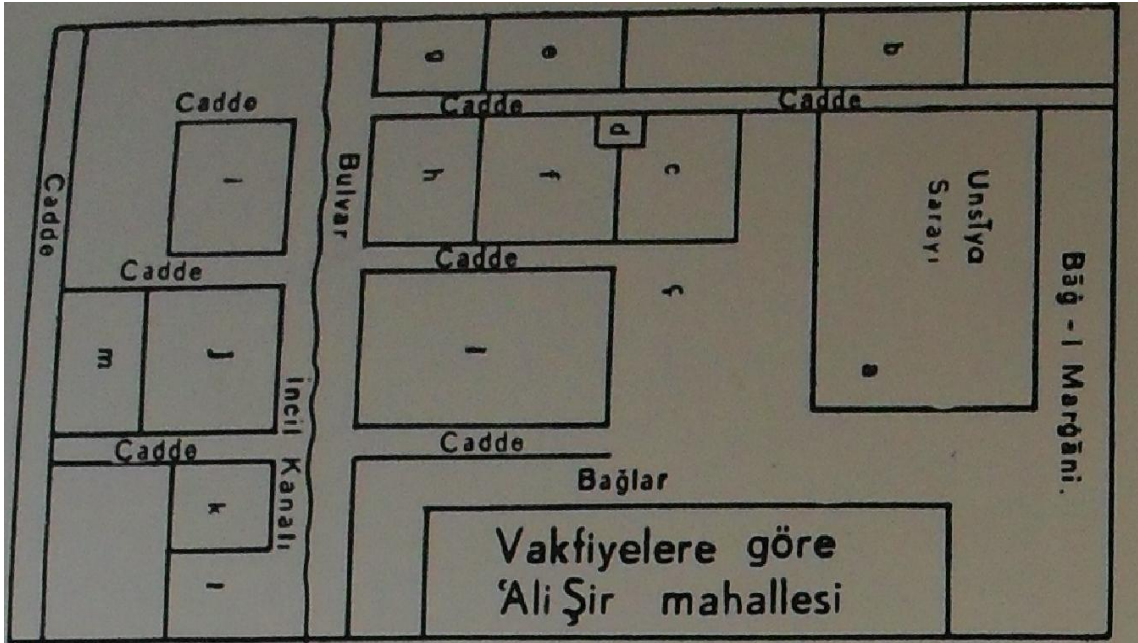
Ek 1: Timurlular döneminde Herât Bölgesi
 (Timurid_Dynasty_821_-_873_(AH).png
[http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Timurid_Dynasty_821_-_873_\(AH\).png&filetimestamp=20100701071411](http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Timurid_Dynasty_821_-_873_(AH).png&filetimestamp=20100701071411))

- Timurlular devrindeki Büyük Herat haritasında rakam'lar ile gösterilen yerler:
1. Firüzâbâd (Kandahar) kapısı.
  2. İmam 'Abdullahel-Vâhid'in haziresi.
  3. Hüşk kapısı.
  4. Hoca Tâki haziresi.
  5. Cami-i kabir-i şehir.
  6. Kıpçak kapısı.
  7. Kal'a-i İhtiyâreddin (Moğol ve Timurlu devri iç-kalesi).
  8. Malik kapısı.
  9. Irak kapısı.
  10. 'Ali evlâdından Ebu'l-Kâsim 'Abdullah'in haziresi.
  11. 'Ali evlâdından 'Abdullah b. Mu'âviye'nin türbesi.
  12. Gavharşâd câmi (Muşallâ).
  13. Gavharşâd medresesi.
  14. Sultan Hüseyin Baykara'nın medrese ve bankahı.
  15. 'Ali Şir Nevâ'i mahallesi.
  16. Hıvâce 'Ali Muvaffâk Bağdâdi ve Ahmed Fakih hazireleri.
  17. Sadeddin Kâşgâri ve 'Abdurahmân Câmi hazireleri.
  18. İydgâh-i Herât.
  19. Hıvâce 'Abdullah Enşâri türbeler grubu.

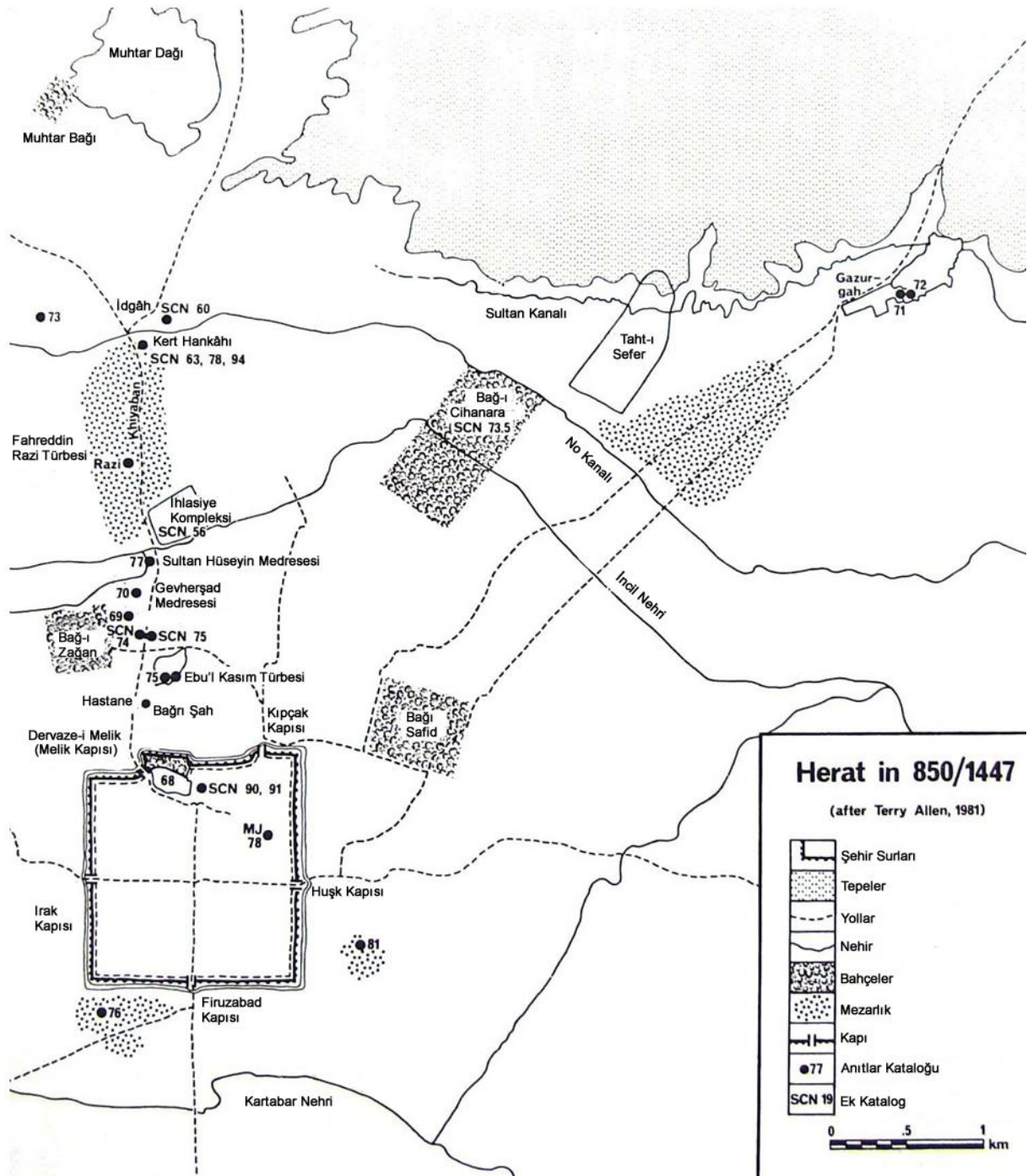
20. Abû Sa'îd Mirzâ'nın Ak-saray sarayı.
21. Bâg-i Şehir.
22. Maşrah (Tall-i Bangiyân) tepesi.
23. İmam Fahreddin Râzi türbe ve hankahlar grubu.
24. Şayh Zaynedin Havâfi haziresi.
25. Hıvâce Abu'l-Valid el-Herevi Haziresi ve imâretleri.
26. Bâg-i Murâd sarayı.
27. Şayh Bahâeddin 'Omar müverrih Mirvând hazireleri.
28. Abû Sa'îd Mirzâ'nın Bâg-i Zubayda sarayı.
29. Emir Calâleddin Firüzşâh'ın medrese ve hazireleri.
30. Emir Firüzşâh'ın hankahı.
31. Emir Alike Kükeltaş'ın medrese ve hazireleri.
32. Emir Alike Kükeltaş'ın hankahı.
33. Gucarân.
34. 'Alâuddevle Mirzâ'nın çarşısı.
35. Şâhrûh Medresesi.
36. Hıvâce-i Marvârid türbesi.
37. Maşrah Seyyidleri medresesi.
38. Nizâmeddin Pir Ahmed-i Havâfi'nin koru ve imâretleri.
39. Sultan Ahmed Mirzâ'nın burcu 'Ali Esed câmi.
40. Seyyid 'Abdullah Muhtâr el-Herevi'nin türbeler grubu.

Ek 2: XV. yüzyıl'da Herât şehrinin krokisi (Togan "Herât". İA, 5/1).

‘Ali Şir Navā’î mahallesi
plânı

- a. Unsiye sarayı.
- b. Mevlānā Fasihuddīn bağ ve evi.
- c. Dār al Huffāz.
- ç. Marğāni bağı havuzları.
- d. ‘Ali Şir Nave’î ’nin hazîresi.
- e. Çagatay şâiri Hoca Aşafi ’nin bağ ve sarayı.
- f. ‘Ali Şir ’in Kudsiye câmii.
- g. Çagatay şâiri Şeyhim Ahmed Süheyli ’nin bağ ve sarayı.
- h. Dāru’ş-şifā (Şifā’iyya) tıp mektebi ve hastahâneler.
- ı. ‘Ali Şir ’in İhlâsiye medresesi.
- i. ‘Ali Şir ’in Ğalūrḥāne denilen fukarâ imâretleri.
- j. ‘Ali Şir ’in Ḥalâşiyā hankahı.
- k. Mahallenin vakıf dükkânlar sırası.
- l. Emîr Cūka Kükeltaş ’in mescidi.
- m. Künbedli Mescid-i cuma.

Ek 4: XV. yüzyılda Herât şehri (Golombek)

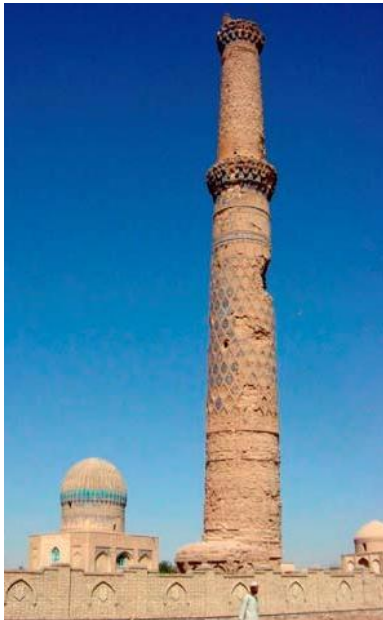

Ek 5: Büyük Selçuklular döneminde Herât'ta yapılan ibrik (1180-1200), British Museum. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Seljuq_Ewer.jpg

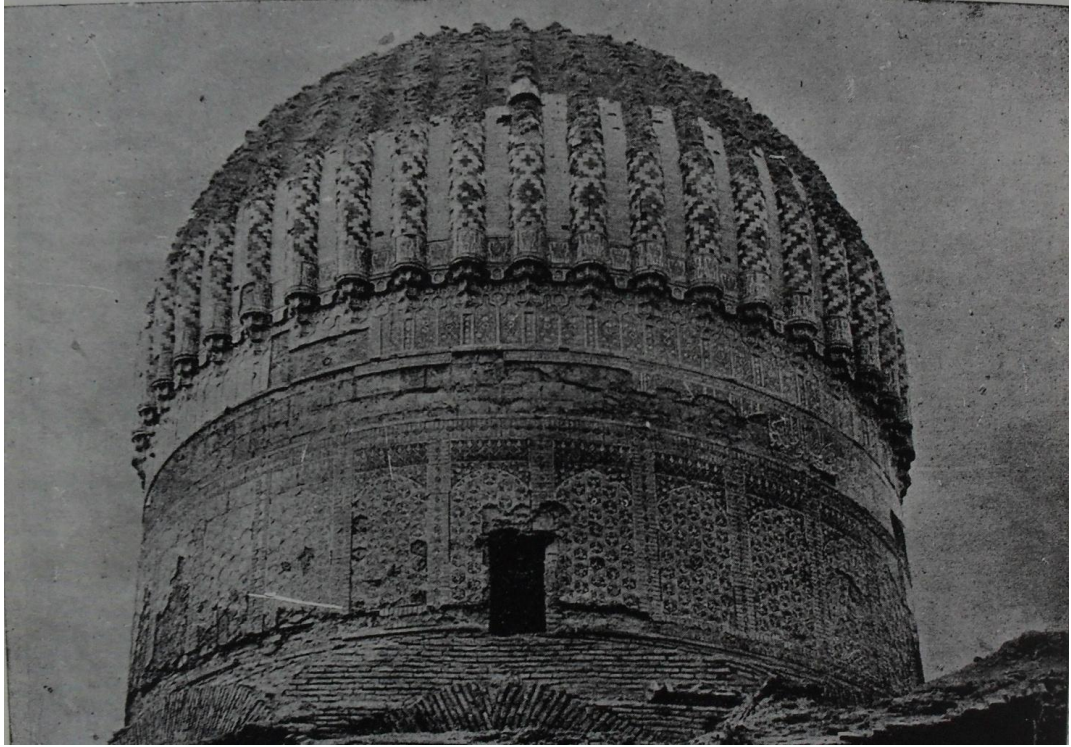
Ek 6: Herât işi ibrik (Allen, 1982: 47)

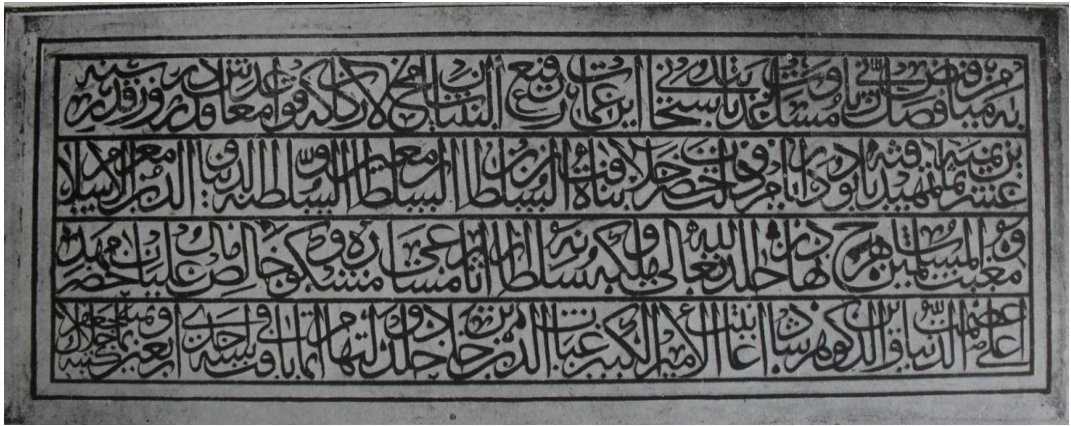
Ek 7: Herât Gevherşad Medresesi minaresi ve yanındaki türbe (archnet.org)

Ek 8: Herât Cuma Câmii http://en.wikipedia.org/wiki/File:Herât_Masjidi_Jamii_courtyard.jpg

Ek 9: Gevherşad Medresesinin 1885 yılında yok edilmesi öncesindeki durumu (A. U. Pope. A Survey Art. Oxford. 1939: IV/437).

Ek 10: Mirza Baysungûr tarafından yazılan Gevherşad Câmii'nin tarihinin bildiren siyah mermer. (A. U. Pope. A Survey Art. Oxford. 1939: IV/437).

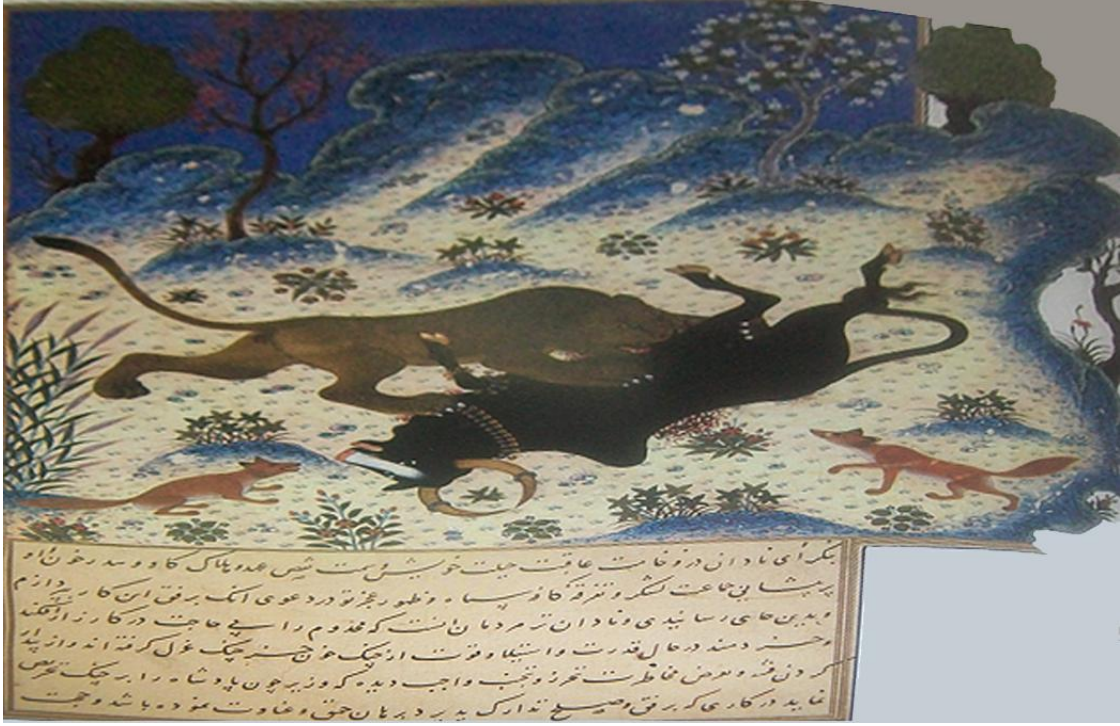
Ek 11: Herât İşi buhurdanlık (Allen, 1982: 45).

Ek 12: Timurlular devri maşrapa (XV. Yüzyıl)
<http://en.wikipedia.org/wiki/File:TimuridTankard.jpg>

Ek 13: Nestalik yazı. Timurlular devri Mir 'Ali Herevî
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Persian_calligraphy_-_Mir_Ali_Tabrizi.jpg

Ek 14: Bihzât tarafından tesmedilen Kelile ve Dimne, 1430 (Herât, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, 1022), (Barry, 2004: 115).

Ek 15: Gıyâsiye Medresesi, (İpşiroğlu, 1980: 89).

Ek 16: Bihzâd tarafından resmedilen Halife Me'mûn'un hamamı (British Library-London, or.1810, fo 27 vo. (Barry, 2004: 36).

ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında Yozgat ili Çekerek ilçesinde doğdu. 1991 yılında kazandığı Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 1995 yılında mezun oldu. Ankara'da ilköğretim okulları ve liselerde Tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Tokat iline tayin oldu. Burada da ilköğretim okulu ve liselerde öğretmenlik yaptı. Tokat ili Pazar ilçesi Üzümlören Selçuk Çok Programlı Lise Müdürlüğü, Tokat Merkez Cumhuriyet Lisesi Müdürlüğü, Tokat Merkez Arif Nihat Asya Lisesi Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Bir süre Pazar İlçe Milli Eğitim Müdürlüğünde Şube Müdürlüğü yaptı.

2007 yılında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Orta Çağ Tarihi bölümünde Yüksek Lisansını tamamladı. Halen aynı üniversitede doktora öğrencisi olup Tokat Plevne Lisesi Müdürü olarak da memuriyet hayatını sürdürmektedir. Tokat Şairler ve Yazarlar Derneği üyesidir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İki arkadaşı ile birlikte yayınladıkları; Üç Kalem, komisyon olarak yayınladıkları Tokat'tan Esintiler 1, Tokat'tan Esintiler 2, Koordinatörlüğü ve Katılımıyla Salkım Şehir adlı şiir kitapları, Yusuf Karabacak ile birlikte yayınladıkları Coğrafi, Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleri ile Zile adlı şehir tarihi olarak yazılan eserleri mevcuttur. Yerel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.